

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**XI. XIX. YÜZYILLAR ARASINDA TÜRKİSTAN
TÜRK DEVLETLERİNDE KULLANILAN UNVAN
VE İSTİLAHLAR**

KAAN AKAR

2101141434

Tez Danışmanı

DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ AHMETBEYOĞLU

İSTANBUL- 2018

ÖZ

XI. XIX. YÜZYILLAR ARASINDA TÜRKİSTAN TÜRK DEVLETLERİNDE KULLANILAN UNVAN VE İSTİLAHLAR

Kaan AKAR

Çalışmamız, Türkistan coğrafyasında ve Türkistan'ın sosyal ve siyasî tarihi bakımından ilişkili olduğu coğrafyalarda, birbirlerinden farklı zamanlarda fakat birbirleri ile halef selef ilişkisi olarak nitelendirilebilecek, tarihin üstüne koyarak birikimli ilerleme mantığına uygun olarak kurulan devletlerdeki sosyal ve siyasî unvanlar ve geleneklerden oluşmaktadır. Türk tarihi ve onun ayrılmaz parçası haline gelmiş daha doğru bir söylemle iç içe geçmiş komşu kavmi Moğol tarihi ile 13. yy.dan itibaren belirli bir paralelde sürmektedir. İncelediğimiz dönemin başlangıcı olan 11. yy.da Moğol etkisi görülmezken 13. yy. itibariyle artık Türkistan'da bir Moğol rüzgârı estiği apaçık görülmektedir. 8 asırlık bir süreci inceleyen çalışmamız, aslında belli bir tarih aralığı ve coğrafyayı ele almış gibi gözükse de böyle değildir. Çünkü Türk topluluklarının İslam dinine girmeleri, İslami geleneklere alışmaları, bunları sosyal ve siyasî hayatlarında uygulamaları neticesinde incelediğimiz dönem; Hz. Muhammed'in Medine Şehir Devleti, Raşid Halifeler dönemi, Emeviler ve Abbasiler Devleti dönemlerine kadar uzanmakta, İslami devlet sisteminden etkilenen Türk Devletleri'nin teşkilat yapısının zaman içinde değişiklik göstermeye başladığı anlaşılmaktadır. Türk tarihinde, İslam dinini ilk kabul eden devletlerden olan Karahanlılar Devleti'nde kullanılan idari teşkilat ve unvanlar, Arap ve Fars etkisinden uzak Türkçe ıstılahları taşıırken, Fars etkisine maruz kalan Gazneliler Devleti ve sonrası Büyük Selçuklu Devleti'nde, devlet teşkilatı ve unvanlarının Arap ve Fars etkisinde şekillendiği gözlenmektedir. Aynı şekilde Büyük Selçuklu Devleti'nin devamı özelliği göstermeye çalışan Harizmşahlar Devleti, Türkistan bozkırlı özelliğinin sebebiyle kullandığı unvanların Fars etkisiyle kullanılan unvanlardan az olması ve devlet teşkilatının İslami devlet teşkilatına haiz olması da bu sebeptir. Cengiz Han'ın ortaya çıkması ile birlikte Türkistan coğrafyasında

giriştiği fetih hareketleri sonucunda, Türk Moğol Devleti'nde teşkilat, eski Türk ve Moğol gelenekleri ölçüsünde şekillenmiş fakat Cengiz Han'ın ölümlü sonrası Moğol şube hanlıkları olarak adlandırılan devletler coğrafya itibariyle İslami devlet sisteminden etkilenmiştir fakat ıstılah olarak unvan ve kurumların isimlerini şeklen sürdürmüşlerdir. Çalışmamızda, Türk İslam ve Türk Moğol Devletleri'nde kullanılan unvan ve ıstılahlar incelenmiştir. İncelememizde Vergiler, Silahlar, Paralar, Ölçü sistemleri gibi konularda genel birkaç bilgiye değinilmiştir. Unvan ve ıstılahlara girmeden önce ise devlet teşkilatının merkezi olan divan yapılarına Türk İslam devletleri özelinde değinilmiştir. Ana konumuzu oluşturan unvan ve ıstılahlar ise dört bölümde incelenmiş olup bunlar; İdarî, Askerî, Sosyal ve Dinî unvan ve ıstılahlar olarak ayrılmıştır ve bu şekilde daha faydalı olabileceği düşünölmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Unvan, Karahanlı, Divan, Harizmşah, Türk Moğol, Batı Türkistan.

ABSTRACT

XI. XIX. Titles and Terms Used in Turkestan Turk States Between Centuries

Kaan AKAR

Our work consists of social and political titles and terms in the geographies where Turkestan and Turkistan are related in terms of social and political history, in their respective states established at different times but in accordance with the cumulative progressive logic of putting history on top of each other as successor predecessor relations. The neighboring tribe, which has been intertwined with Turkish history and a more accurate discourse that has become an integral part of it, runs in a certain parallel from the 13th century on with the history of Mongol. It is obvious that, as of the 13th century, Turkestan is now wearing a Mongolian wind, while the Mongol influence does not appear in the 11th century, which is the beginning of the period we studied. Our work, which examines an eight-centuries process, does not seem to have actually taken up a certain date range and geography. Because the Turkish communities enter into Islamic religion, the customs of Islamic traditions, their application in social and political life, Muhammad's Medina City State, Rashid Halifeler period, Umayev and Abbasid state, and the structure of the affected Turkish states in the Islamic state system has started to change over time. It is observed that the administrative organizations and titles used in the Karahanlılar State, which is the first state which accepts Islamic religion in Turkish history, are shaped in the Gaznelians State and in the aftermath of the Persian influence under the influence of Arab and Persian. In the same way, the Harzemshahl State, which is trying to show the continuity of the Great Seljuk State, is that the titles it uses due to the steppe characteristic of Turkestan are few from the Persian-influenced titles and the state organization has the Islamic state organization. As a result of the conquest movements in the Turkistan geography with the emergence of Genghis Khan, the organization in the Turkish Mongolian State was shaped to the extent of the ancient Turkish and Mongol traditions but the states called Mongolian branch khanates after the death of Genghis Khan were influenced by the Islamic state system in terms of

geography, and the names of the institutions. In our work, the titles and descriptions used in Turkish Islam and Turkish Mongol States have been examined. Unexamined Taxes, weapons, money, measurement systems, such as a few general information on the topics mentioned. Before entering the title and facilities, the divan structures, which are the center of the state organization, are mentioned in the context of the Turkish Islamic States. The titles and instruments that constitute the main position are examined in four sections, which are divided into Administrative, Military, Social and Religious titles and descriptions, which are believed to be more useful in this way.

Keywords: Turkestan, Title, Karakhanid, Divans, Khorezmian, West Turkestan, Turkish Mongol

ÖNSÖZ

Türkistan coğrafyası, uçsuz bucaksız engin bir sahadır. Bu coğrafyada tarih boyunca birçok devlet hükümlan olmuş ve siyasî hayatını sürdürmüştür. Dışarıdan gelen yabancı istilacılar, Türkistan'da kök salmaya çalışmış fakat başarılı olamamışlardır. Çünkü tarih boyunca bir kültür ve dili paylaşan Türkler, dağınık olsalar dahi Türkistan'ın ana unsuru ve ev sahipleridir. Türkistan coğrafyasında Asya Hun Devleti'nden başlamak üzere birçok teşkilatlı devlet siyasî olarak varlığını sürdürmüştür. Türkler, İslâm dininden önce de teşkilatlı yapıları, zengin unvanları, sosyal ve siyasî gelenekleri ile dikkat çekmişlerdir. İslâm dininin Türkistan'da hâkim din olmaya başlaması sonrası, devlet teşkilatlarında, İslâmî geleneğin etkisi görülmeye başlamış, unvan ve ıstılahlarda isimler farklılaşmaya başlamıştır. Fakat bu durum, Türk hâkimiyet telakkisini değıştirmemiş, klasik Türk devlet inancı olan kut ve adalet daha da güçlenerek devam etmiştir. Bu çalışmada, Türkistan coğrafyasında ve Türkistan'ın devamı olarak nitelendirilebilecek bölgelerde kurulan, birbirinin mirası üzerine inşa edilmiş devletler ve Cengiz Han sonrası tarih sahnesinde adından söz ettiren Türk Moğol Devleti ve onun sonrası şube hanlıklardaki devlet teşkilatının bazı temel yapıları, unvanlar ve ıstılahlar konu alınmaya çalışılmıştır. Çalışmamız 8 asırlık bir dönemi konu almaktadır. Çalışma elbette ki mükemmel değildir ve eksik olan kısımları fazladır. Bir nevi teşkilat tarihi girişı sayılabilecek bu tezin uzun araştırma sürecinde gördüğümüz kadarıyla, devlet teşkilatı ve unvanlar konusunda yazılı eserlerimizde oldukça az bilgiler mevcuttur. Bazen bir eserin tamamında bir tek unvana rastladığımız olmuştur. Bunun sebebi, siyasi tarihin henüz teşkilat ile yeteri kadar ilgilenmemesi ve tarih ilminin savaş yönünün ağır basması olabilir düşüncesindeyiz. Bu çalışma, dağınık bilgilerin derlenip toparlanarak bir arada gösterilmeye çalışıldığı en azından buna gayret edilmesi sonucu meydana gelmiştir.

Tez yazmak, ilim ikliminde uzun bir yola çıkmaya hazırlanmak gibi bir şeydir. Nelerle karşılaşılacağı, karşılaşılan olaylar ve sorunlar ile nasıl başa çıkılacağı bilinmeyen bu yolda, öğrencisinin yardımına koşan, gece gündüz her saatte telefonu açık olan ve sabır ile beni dinleyen bir hocaya sahip olmanın şansını yaşadığımı söylemek arzusundayım. Öğrenim gördüğüm süre içinde çalışmamı hayata geçirirken

fikirleri ve üstün bilgi ve tecrübesi ile bana yardımcı olan değerli hocam Dr. Ali Ahmetbeyoğlu'na şükranlarımı sunmaktayım. Ayrıca bu güne gelmemde maddî manevî emekleri olan değerli Mustafa Necati Demir ve Muhammed Fatih Demir'e, Kadir Yılmaz'a ayrıca süreç içerisinde yardımlarını esirgemeyen sevgili, Mehmet Ali Dinç, Sümeyra Ünal ve Demet Doğan'a teşekkür ederim.

İstanbul-2018

Kaan Akar

İÇİNDEKİLER

ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR	x
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

XI. ve XIX. YÜZYILDA TÜRKİSTAN	2
1.1. XI. ve XIX. YY. Türkistan Coğrafyasına Genel Bakış.....	2

İKİNCİ BÖLÜM

UNVAN VE İSTİLAHLAR.....	5
2.1. TARİHTE UNVANLARIN KULLANILIŞ AMAÇLARI VE ÖNEMİ.....	5
2.2. HÂKİMİYET SEMBOLLERİ.....	5
2.3. Divan Kavramı.....	21
2.4. Harizmşahlar Devleti'nde Divanlar	24
2.5. Büyük Selçuklu Devleti'nde Divanlar	26
2.6. Gazneliler Devleti'nde Divanlar	45
2.7. Şeybânî Hanlığı'nda Divanlar.....	51
2.8. Diğer Türk İslam devletleri Divanlar.....	54
2.8.1 Eyyübililer Devleti'nde Divanlar	54
2.8.2. Memlûkler Devleti'nde Divanlar	61
2.8.3. Delhi Türk Sultanlığı'nda Divanlar	65
2.8.4. Türkiye Selçuklu Devleti'nde Divanlar	80
2.8.5. Kirman Selçuklu Devleti.....	94
2.8.6. Emeviler Devleti'nde Divanlar	100
2.8.7. Abbasi Devletleri'nde Divanlar	102

2.8.8. Samaniler Devleti'nde Divanlar.....	114

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİSTANDA VERGİ, SİLAH, ÖLÇÜ SİSTEMİ, PARA VE İSLAM

ÖNCESİ BAZI İSTİLAHLAR	118

3.1. Vergiler	118

3.2. Türkistan'da Kullanılan Silahlar	125

3.3. Türkistan'da Kullanılan Ölçü Sistemleri	128

3.4. Türkistan'da Kullanılan Bazı Paralar	132

3.5. İslam'dan Önceki Türk Devletlerinde Unvanlar	134

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XI. ve XIX. YY. TÜRKİSTAN COĞRAFYASI'NDA KULLANILAN UNVAN VE İSTİLAHLAR	147

4.1. İdari Yapıda Kullanılan Unvan ve İstilahlar	147

4.2. Askeri Yapıda Kullanılan Unvan ve İstilahlar	277

4.3. Sosyal Yapıda Kullanılan Unvan ve İstilahlar	340

4.4. Dini Yapıda Kullanılan Unvan ve İstilahlar	438

SONUÇ	443

KAYNAKÇA	445

EKLER	499

KISALTMALAR

a.g.e	:Adı Geçen Eser
a.g.m	:Adı Geçen Makale
a.g.t	:Adı Geçen Tez
C.	:Cilt
Çev	:Çeviren
DİA	:Diyanet İslam Ansiklopedisi
DLT	:Divanü Lügâti't Türk
DTCF	:Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed	:Editör
GTT	:Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi
Haz	:Hazırlayan
İsam	:İslam Araştırmaları Merkezi
MEB	:Milli Eğitim Bakanlığı
S	:Sayı
s	:Sayfa
TDK	:Türk Dil Kurumu
TTK	:Türk Tarih Kurumu
Vol	:Volume
yy.	:Yüzyıl

ŞEKİLLER LİSTESİ

- **Harita 1:** Türkistan'da hâkim yapının değişmeye başlaması, Gazneliler Devleti'nin, 1040 yılında Selçuklu Türkmenlerine Dandakan Savaşı'nda yenilmesi sonrası Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş temellerinin atılması.
- **Harita 2:** 12. yy. ikinci yarısında Türkistan'da siyasi durum.
- **Harita 3:** Cengiz Han'ın Türk Moğol Devleti'ni kurmasından sonra başlattığı Moğol fetihleri döneminde Türkistan.
- **Harita 4:** Cengiz Han'ın ülkesini dört oğlu arasında eski Türk devlet geleneği olarak üleştirmesi ile birlikte ortaya çıkan Uluslar Moğol şube hanlıkları.
- **Harita 5:** Çağatay Ulusu'nda, Emir Timur döneminin başlaması, Cuci Ulusu'nun durumu ve Türkistan'ın siyasi hali.
- **Harita 6:** Çağatay Hanlığı'nın Timurlular Devleti'ne dönüşmesi, Doğu Çağatay Hanlığı olarak isimlendirilen Mughallar ve Özbeklerin ortaya çıkışı.
- **Harita 7:** Türkistan'da Özbek fetihlerinin başlaması ve Şeybânî Hanlığı'nın kuruluşu sırasında siyasi durum.
- **Harita 8:** Astharan Hanlığı, Kazak Hanlığı ve Cungarların siyasi durumu.
- **Harita 9:** Şeybânî Hanlığı'nın yıkılması sonrasında kurulan Buhara Hanlığı ve Kazak Hanlıkları ile birlikte Cungarların siyasi durumu.
- **Harita 10:** Türkistan'da 19. yy.da Rus işgal süreci.

GİRİŞ

Türkistan’da, İslam öncesi klasik dönemde kurulan devletler kendilerine has devlet teşkilatına ve unvanlarına sahiptiler. Bu teşkilat Türkistan coğrafyasının daha doğru anlamda bozkırın temel şekli olmaktadır. İslam dinine girmeyen ve bozkırlı özelliğine sahip olan boylarda Orta Çağ’ın geç dönemlerine kadar bu temel yapıyı görmek mümkündür. İslam dininin Türkler arasında hâkim din olmasından sonra dahi, klasik dönemde kullanılan bazı unvanların sürdüğüne şahit olmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti’nde, geleneksel Türk Ülüş Sistemi’ne göre görev yapan batı kol hükümdarlarının unvanı olan Yabgu’nun, ilk dönemde varlığını Arslan Yabgu ve Musa Yabgu isimlerinde görmekteyiz. Yine aynı şekilde İnal/Yinal unvanının sürdüğünü İbrahim Yinal vasıtası ile öğrenmekteyiz. Türk devletleri, İslam dininden sonra Türkçe unvan ve ıstıhlardan genel anlamda uzaklaşarak İslami etki ile Arap ve Fars etkili unvanları aldıkları görülmektedir. Bunun en önemli örneği hiç şüphesiz Beg unvanının yerini Emir unvanına bırakmasında görülmektedir. Cengiz Han sonrası Moğolların Türk Moğol Devleti’ni kurarak, Türkistan’a hâkim olması sonrası, Türkistan’da mukim devletlerin Türk Moğol Devleti, teşkilat ve unvanlarına yönelmeleri Türkistan’da yaşanan büyük bir değişimdir. Bu değişimin unvanlar üzerinde nasıl farklılıklar yarattığı konusu ve bunların neler olduğu çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır. Karahanlı Devleti’nde, aşçıbaşı olarak görev yapan memurun, Büyük Selçuklu Devleti ve Harizmşahlar Devleti’nde Hansâlâr olarak adlandırılması ve sonra Moğolcanın etkisi ile bu unvanlı memurun diğer dönemlerde Bakavul ıstılahı ile görülmesi bu değişimin etkisiyledir.

BİRİNCİ BÖLÜM

XI. ve XIX. YÜZYILDA TÜRKİSTAN

1.1. XI. ve XIX. YY. Türkistan Coğrafyasına Genel Bakış

Türkistan ve bazı bilim çevrelerince Orta Asya olarak kullanılan coğrafya, Çin ile İran hatta Anadolu'ya kadar uzanır ve bazen Anadolu coğrafyasını dahi içine almaktadır. Asya Hun Devleti'nin inkırazından sonra Göktürk Devleti'nin kurulması ve sonrası Köktürklerin tekrar hayat bulması sonucu daimi bir Türk idaresi altında bulunan Türkistan, İslam dininin, Arap fetihleri döneminde yayılması ile birlikte klasik anlamda kabuk değiştirmiştir. Türkistan bozkır coğrafyasında ilk Müslüman olan teşkilatlı büyük devlet Karahanlı Devletidir. Bu devlet, Müslüman olmasına karşın, Arap ve Fars etkisinden uzaktır. Karahanlı Devleti ile birlikte Müslüman olan bir büyük devlet olan Samaniler, Buhara ve Semerkand gibi dönemin iki büyük kentine hâkim konumdaydılar. Abbasi halifesine ve İslam dinine olan bağlılık ve saygı sebebiyle kendilerini Kağan, Han, Sultan gibi ifadelerle nitelememiş ve Emir unvanını kullanmışlardır. Samani Devleti'nin içinden doğan Gazneliler Devleti ise Türk İslam tarihine büyük bir damga vurmuştur. Gazneli Mahmud, Türk İslam tarihinde ilk defa Sultan unvanını kullanmıştır. Bu dönemde, Türkler, teşkilatlı devletleri ile daha çok batıda yaşamaktaydılar. Orta Asya'da hâkim olan devletler dönemlerinin en güçlü devletleri olmaktadır. Türk ana yurdu olarak bilinen bugünkü Moğolistan coğrafyası ise daha çok yerel hükümdarların denetimi altında bulunmaktaydı. Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan Gazneli Mahmud'un Hindistan seferleri dolayısıyla Hindistan'da İslam ve Türk hâkimiyeti görülmeye başlamıştır.

Bu seferlerin neticesi Hindistan'da 1852 yılına kadar Türk İslam hâkimiyetinin sürmesine zemin hazırlamıştır. Gazneliler Devleti, tarihin bir diğer önemli olayına ön ayak olmuş ve sınırları içinde yaşayan Oğuzlar yani Selçuklu Türkmenleri ile giriştikleri mücadelede Sultan Mesud'un yanlış ve yersiz kararları neticesinde mağlup olmuş ve İran coğrafyası ile Türkistan'ın bir bölümünü kaybederek Afganistan ve Hindistan sınırlarına çekilmişlerdir. Dandanakan Savaşı sonrası, uzun dönem yurt ve istiklâl arayan Oğuzlar, bağımsız bir devlet olarak tarih

sahnesine çıkmışlardır. Ataları Selçuk Bey'in ismi ile müsemma olan Selçuklu Devleti Büyük Selçuklu Devleti olarak Türkistan'a, İran'a Anadolu'ya ve Ortadoğu'ya hâkim olmuşlardır. Bu dönemde, Anadolu coğrafyasının hâkimi olan Doğu Roma Devleti ile mücadele edilmiş ve yoğun Türkmen nüfusa bir yurt imkânı sağlanmıştır. Sultan Melikşah ve ünlü vezir Nizamülmülk'ün peş peşe ölümleri sonrası, iki şehzade olan Muhammed Tapar ve Berkjaruk'un uzun mücadelesi devleti zayıflatmış fakat Sultan Sancar'ın uzun güçlü, istikrarlı yönetiminde devlet eski gücünü geri kazanmıştır. Sultan Sancar'ın Oğuz isyanı neticesinde tutsak düşmesi sonrası devlet zayıflamış ve tarih boyunca Harizm bölgesinde görev yapan valilere verilen Harizmşah unvanına sahip Atsız'ın başına buyruk hareket etmesi neticesinde Harizmşahlar Devleti'nin temelleri atılmıştır. Sultan Sancar'ın özgürlüğüne kavuştuktan sonra vefatı ile tarih sahnesinden çekilen Büyük Selçuklu Devleti'nin yerini, teşkilatı ve unvanları ile Büyük Selçuklu Devleti'nin devamı olan Harizmşahlar Devleti almıştır. Çin'i fethetme hayali kuran Sultan Muhammed Harizmşah'ın yönetiminde olan Harizmşahlar Devleti, doğunun büyük fatihi Cengiz Han'ın Çin'i fethetmesi sonrası hayal kırıklığı yaşamış ve Harizmlı bir Türk olan Cengiz Han'ın hizmetinde görev yapan Mahmud Yalavaç'tan bu konuda bilgi almıştır.

Cengiz Han'ın ilk dönemlerde ticari olarak ortağı gördüğü ve iki devlet için yararlı olacağına inandığı barış ve ticaret için Harizmşah'ın ülkesine gönderdiği ticaret kervanının yağmalanması, tüccar ve görevlilerinin öldürülmesi sonrası çıkmaya karar verdiği Batı seferi neticesinde tarih tamamen değişmiş ve Türkistan'da Türk Moğol çağı başlamıştır. Harizmşahlar Devleti'nin yanlış savunma stratejisi seçmesi sonrası kolaylıkla yenilen devlet ve ele geçirilen ülkeler neticesinde Türk Moğol Devleti büyük bir coğrafyanın tek hâkimi olmuştur. Batı Seferi ile birlikte başlayan Deşt-i Kıpçak seferinde bugünkü Rusya toprakları da Türk Moğol hâkimiyetine girmiştir. Cengiz Han'ın oğulları arasında üleştirdiği devletinden Cuci Ulusu, Çağatay Ulusu ve erken ölmesine rağmen soyunun İran'a hâkim olması neticesinde Tuluy Ulusu doğmuştur. Moğolistan'da oturan Han'a Büyük Han unvanı verilmiş ve diğer şube hanlıklar Büyük Han'a bağlı olarak yaşamaya devam etmiştir. İran coğrafyasına hâkim olan İlhanlılar Devleti, Hülagü Han tarafından kurulmuştur. Hülagü Handan sonra Gâzân Mahmud Han'a kadar Büyük Hanlığa bağlı olarak

yaşamış ve ardından bağımsızlıklarını kazanmışlardır. İlhanlılar Devleti, Anadolu coğrafyasına da hâkim olarak Türkiye Selçuklu Devleti'nin inkırazına sebep olmuşlardır. Türk Moğol Devleti'nin etkisi zayıflamaya başlamış fakat halkın gözünde Cengiz Han'ın ve onun kanının kudreti sürmeye devam etmiştir. Öyle ki artık kimse Cengiz Han soyundan değilse, hükümdarlık tahtına namzet değildir. Bu durum, güçlü Emirler ve Cengiz nesli arasında sıkıntılara sebep olmuş sonunda “Hanbazi” yani “Han oyunu” adı verilen başta kukla bir Cengiz neslinin oturduğu devlet modeline geçilmiştir. Bu modelin en önemli temsilcisi Emir Timur'dur Çağatay Hanlığı komutanı olan Emir Timur yönetimi ele geçirmiş fakat kendisi tahta oturamamış ve yönetimi Suyurgatmış Oğlanı Han yaparak ona vermiştir. Suyurgatmış Han sonrası ise tahta Mahmud Han geçmiştir. Timurlular Devleti olarak tarihte yer alan bu devlet son büyük doğu fatihinin yönetimindedir. Türkistan'ın tamamına hâkim olan Timurlular, soy ve din kardeşleri olan Altınorda ve Osmanlılar ile de mücadele etmiş, Delhi Türk Sultanlığı'nı ise tarih sahnesinden silmişlerdir.

Timurlular Devleti, Emir Timur'dan kısa bir süre sonrası ise inkıraza uğramıştır. Altınorda Hanlığı'nın parçalanması sonrası, Özbek Han neslinden gelen Ebu'l Hayr Han tarafından kurulan Özbek Hanlığı Türkistan'ın hâkimiyetine soyunmuştur fakat Cungarlar ile olan mücadele bu devleti zayıflatmış ve içlerinden kopmalar meydana getirmiştir. Bu kopan gruplar kuzeye doğru çekilmiş ve bu kimselere Kazak adı verilmiştir. Kazak Hanlığı, büyük bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmış fakat Cungar, Oyrat baskıları karşısında üç parçaya bölünmüşlerdir. Altınorda'nın parçalanması sonrası özgürlüklerine kavuşan ve yavaş yavaş ilerleyen Rusların knezlikten Çarlığa evrilmesi sonucu güçlenmeleri ve gözlerini Türkistan'a çevirmeleri sonucu üç parça halinde olan Kazak Hanlığı kolay bir hedef haline gelmiş ve Rus boyunduruğu altına girmişlerdir. Özbek Hanlığı'nda ise Muhammed Şeybânî'nin iktidarı ile Şeybânî Hanlığı adını almış olan devlet, Merv savaşında Safevilere yenilmiş ve Muhammed Şeybânî'nin şehit edilmesi ile birlikte gücü zayıflamıştır. Teşkilat ve kültür olarak Şeybânî Hanlığı'nın devamı olarak gözükten üç Özbek hanlığı meydana gelmiştir. Buhara Hanlığı, Hive ve Hokand Hanlığı olarak tarih sahnesinde yer alan bu devletler, birbirleri ile giriştikleri yersiz mücadeleler ve yayılmacı Rusya karşısında zayıf kalmış ve Rus vasalı konumuna düşmüşlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

UNVAN VE ISTİLAHLAR

2.1. TARİHTE UNVANLARIN KULLANILIŞ AMAÇLARI VE ÖNEMİ

Devletler, teşkilatlı kurumlardır. Bu teşkilatlar neticesinde belirli görevleri, bu görevleri yapmak için yetiştirilmiş olan ve bu işe ehil olan kimselere vermektedir. Bir işi yapan kimseye o işin özel ismi yani unvanı verilmektedir. Unvanların yapısını, bulunulan coğrafya, hâkim olunan millet, din ve kültür etkilemektedir. Örneğin Türk İslam devletleri'nde, atlardan ve devletin resmi ahırlarından sorumlu olan görevliye Emir-i Ahur unvanı verilirken Türk Moğol Devleti'nde bu unvan Ahtacı olarak kayıtlara geçmektedir. Unvanlar, sadece belirli bir işin yapımını göstermek için değil aynı zamanda, manevi olarak da kullanılmaktadır. Saygı ve şeref unvanları bir toplumda, buna sahip olan bir kişi için, hürmet sebebi olmaktadır. Unvanlar, devletlerin hükümdarlarında da kendilerini göstermektedirler. İslam sonrası dönemde, özellikle halife tarafından verilen dini unvanlar hükümdarların Devleti'nde meşruiyetlerinin bir simgesi ve temsili olmaktadır.

2.2. HÂKİMİYET SEMBOLLERİ

Hâkimiyet manevi olduğu kadar da maddidir. Bu maddenin gösterilmesi için, tarih boyunca kullanılmış birçok sembol vardır. Konumuz olan Türkistan Türk Devletleri'nde bu hâkimiyet sembolleri İslam dininin etkisi ile genel olarak şekillenmiştir.

a) Hutbe: Hutbe¹, İslam kültüründe, Cuma namazından önce², bayram namazından ise sonra imam yahut hatip tarafından minbere çıkılarak orada bulunan halka

¹ Erdoğan Merçil, **Kirman Selçukluları**, 1.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s.148; Aydın Taneri, **Harezşahlar**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s.100; Mustafa Baktır, **Hutbe**, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, C.18, 1998, s.425; Erdoğan Merçil, **Gazneli Mahmud**, 1.Baskı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s.23; Erdoğan Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri**, 1.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2007, s.44.

² Abdülkadir Macit, **Şeybânî Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askeri ve İktisadî Yapı**, İlem Kitaplığı, İstanbul, 2016, s.153; Meryem Gürbüz, **Harizşahlar Devlet Teşkilatı, Ekonomi Kültür**, 2015, İstanbul Boğaziçi Yayınları, s.73.

verdikleri dini öğütlere denilmektedir. Türk İslam Devletleri'nde³ ise hutbe bir hükümdarlık alameti yani hükümdarlık sembolüdür⁴. Tarihte birçok hükümdar, tahta çıktıklarında hâkimiyetlerini duyurmak ve meşrulaştırmak için adlarına hutbe okutmuşlardır. Müslüman hükümdarlar⁵ fethettikleri bölgelerde adlarına hutbe okutarak⁶ bu bölgenin artık hükümdarı olduklarını göstermek istemişlerdir⁷. Hutbelerde, hatip dini öğüdü verdikten sonra devrin hükümdarının sahip olduğu bütün unvanları⁸ ve ona ait olan lakapların hepsini söyleyerek dua eder. Bu ilk kez yapıldığında halka hükümdarlık bildirilmiş olmaktadır⁹. Cuma namazlarından sonra da klasik anlamda tekrarlanarak yapılmaktadır¹⁰. Bir başka hükümdarın beyi, ya da

³ Erdoğan Merçil, **Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler**, 1. Baskı, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2014, s.186; Bilgiç, a.g.e, s.189; Osman Özgüdenli, **Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1294-1304)**, Kaknüs Yayınları 1. Baskı, İstanbul, 2009, s.148.

⁴ Bahriye Üçok, **İslam Tarihi Emeviler-Abbassiler**, Meb Yayınları, İstanbul 1979, s. 144; Mehmet Altay Köymen, **Alparslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s.13.

⁵ Ali Sevim, **Anadolunun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya kadar)**, Türk Tarih Kurumu, 1. Baskı, Ankara 1982, s.26; Abdülkerim Özaydın, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi, (495-511/1105-1118)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s.4.

⁶ Ali Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, 1989, Ankara, s.141; Ali Sevim, **Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s.2; Sevim, **Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, Türk Tarih Kurumu, 1990, Ankara s.35; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat, Kültür**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s.500; Ayşe Dudu Kuşçu, **Eyyûbî Devleti Teşkilatı**, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013, s.200.

⁷ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt 1 Kuruluş Devri**, Ankara, 2000, s.272; Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s.37; Ali Sevim-Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s.88; İbrahim Kafesoğlu, **Harizmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984, s.26; Yaşar Bedirhan-Zeki Atçeken, **Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi**, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012, s.38.

⁸ İmad ad-din Al-kâtip Al-İsfahani al Bondari Zubdat- Al Nuşra Va Nuhbat Al Usra (adlı kitabın tercümesi) **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Çev: Kivameddin BURSLAN, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943, s.6; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C.3**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s.77 ; Nesevi, **Celâlüttin Harezemşah**, Haz: Necip Asım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1934, s.16.

⁹ Ramazan Şeşen, **Salâhaddin Eyyubi ve Devlet**, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987, s.204; S.Haluk Kortel, **Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat (1026-1414)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s.40; Faruk Sümer, **Anadolu'da Moğollar**, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara S.1, s.57, 1969, İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri**, Çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2010, s.1.

¹⁰ Müneccimbaş Seyh Ahmet Dede Efendi, **Cami'ü'd-Düvel adlı eserinden Anadolu Selçukluları**, 1. Baskı, İstanbul, Haz: Hasan Fehmi Turgal, Yeni Türkiye Yayınları, 1935, s.9; Faruk Sümer, **Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)**, 1. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1967, s.52.

vasalı olan hükümdarlar, okuttukları hutbelerde¹¹ önce Abbasi halifesinin adını geçirirler ve böylece ona tabiiyet bildiriler¹² ardından ülkelerinin hükümdarının adını geçirterek ona da bağlılık bildirirler ve en son kendi isimlerini hutbede geçirerek hâkimiyetlerini gösterirlerdi. Bağımsız olan bir hükümdarda, halifenin adını kendi isminden önce hutbede¹³ geçirterek kendi hükümlanlığına, dini bir meşruiyet katmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti döneminde, Abbasi Halifeleri Bağdat'ta sultan adına hutbe okuması için şu şartların taşınmasını istemişlerdir:

- “*Horasan ve Maşrik’da hükümlan olarak İslam âlemine hâkim olması,*”
- “*Kardeş çocuklarından hiçbirisinin taht müddeisi olarak ortaya çıkıp kendisine muhalefet etmemesi,*”
- “*Başkentteki imparatorluk hazinesine sahip olması*”

Bu şartların taşınması halinde Büyük Selçuklu Devleti ve sonrası Selçuklu şubeleri hükümdarları, Abbasi Halifesi tarafından resmi olarak tanınır ve dünyevi hâkimiyetin simgesi olarak Bağdat camilerinde adlarına hutbe okunurdu.

b) Sikke: Hükümdarlık alametlerinden bir tanesidir.¹⁴ Sikkeler dönem belirtmesi bakımından çok önemli kaynaklar olarak nitelendirilebilir. Sikke¹⁵ darp ettirmek bir hâkimiyet ve egemenlik sembolüdür. Hükümdarlık kendine geçen kişi adına sikke darb ettirerek hükümdarlığını ilan etmektedir. Aynı şekilde bir ülke fetih olunduğu zaman o ülkede de hükümdar adına sikke darp ettirilerek yeni hükümdarın

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri Siyasi, İdari, Fikri, İktisadi, Hayat; İlmi ve İctimai Müesseseler; Halk ve Toprak**, 1.Baskı Ankara Türk Tarih Kurumu , 1937, s.70.

¹² Ziya Kazıcı, **İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, 5. Baskı, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Mart 2003, s.139.

¹³ Şihabeddin bin Fazlullah El Ömeri, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, Çev: Ahsen Batur, 1. Baskı, İstanbul, Selenge Yayınları, 2014, s.29; Kazım Yaşar Koprman, **Mısır Memlûkleri Tarihi Sultan al-Malik al-Mu’Ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989, s.4; Muhammed Aziz Ahmet, **Siyasi Tarih ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu**, Tercüman 1001 Eser Yayınları, İstanbul, 1981, s.302.

¹⁴ Nesevi, **a.g.e.**, s.18; Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.309; Şeşen, **Selahaddin**, s.204; Sümer, **Karakoyunlular**, s.52; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.70; El Ömeri, **a.g.e.**, s.29.

¹⁵ Taneri, **Harizmşahlar**, s.104; Merçil, **Kirman**, s.150; Macit, **a.g.e.**, s.153; Gürbüz, **a.g.e.**, s.79; Oğuz Tekin, “Sikke”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.37, 2009, s.179-184; İsmail Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)**, 1.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994, s.40; Osman G. Özgüdenli, **Ülûş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)**, Ortaçağ, Türk-İran Tarihi Araştırmaları, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006 ,s.55; Kuşçu, **Eyyûbî**, s.201.

hâkimiyeti tanınmaktadır. Sikke¹⁶ hâkimiyet sembollerinden hutbe ile yakın ilişkilidir. Hükümdar adına önce hutbe okunur ve ardından sikke darp ettirilir bu iki olgu hükümdar değişikliğinin ve hükümdar meşruiyetinin en temel kanıtlarıdır¹⁷. Sikkelerde vasal bir hükümdarlık durumu varsa vasal olan hükümdar darp ettirdiği sikkede, Halifenin ve büyük hükümdarın ismini, sonra da kendi ismini yazdırmaktadır. Aynı şekilde, eğer sikke darp ettiren hükümdar bağımsız bir hükümdar ise Abbasi Halifesinin ismini önce yazdırarak sikke üzerine kendi ismini de yazdırmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nde basılan ilk altın sikke 1041 yılında yani Dandanakan Savaşı'nın hemen sonrası Nişabur şehrinde Tuğrul Bey adınadır.¹⁸

b) Gaşiye: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'ndeki hükümdarlık alametlerinden bir tanesidir¹⁹. Büyük Selçuklu Devleti'nde, Harizmşahlar Devleti'nde, Delhi Türk Sultanlığı'nda, Eyyubiler Devleti'nde, Türkiye Selçuklu Devleti'nde ve Kirman Selçuklu Devleti'nde kullanıldığı görülmektedir²⁰. Gaşiye, Arapça örtü anlamına gelmektedir. Gaşiyeler, hükümdarın atlarının süslü, işlenmiş, altın sırmalı ipekten yapılmış deri örtülerdir. Harizmşahlar Devleti'nde gaşiyeleri, hükümdarın önünde taşıma görevi Rikabdâr memurunundur. Rikabdâr atın önünde yürürken gaşiyeyi yukarı kaldırarak yürür ve herkesin onu görmesini sağlamaktadır. Gaşiyeler hükümdarlığın kabulü anlamına gelmektedir. Bir başka devletin vasalı olan hükümdar, büyük hükümdarının atının önünde onun gaşiyesini taşıyabilmektedir. Gaşiye²¹, Gazneli Devleti'nde, hükümdarlık alameti olmakla birlikte ilmiye sınıfına mensup kişilere devlet tarafından verilen bir şeref olarak taşınmaktadır. Gaşiye

¹⁶Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**,s.186; Özgüdenli,**Gâzân**,s.175;Üçok,**a.g.e**, s.144; İbni Haldun **Mukkadime**, Haz: Süleyman Uludağ, 5.Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2007, s.470; Ahmet Sağlam, “Memlûk Tahtında Moğol Asıllı Bir Sultan: Zeyneddin Ketboğa ve Saltanat Dönemi (694-696/1294-1296),” **İstanbul, Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi** S.2,C.II, Sonbahar 2015, s.65 ; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.89.

¹⁷Köymen, **Alp Arslan**,s.15;Köymen,**Tuğrul Bey**,s.83; Sevim,**Anadolunun Fethi**,s.100; Sevim, **Suriye ve Filistin**,s.112; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.501; Köymen,**Kuruluş**,s.366.

¹⁸ Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.88; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e** s.39; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.79.

¹⁹Merçil, **Kirman**,s.153; Erdoğan Merçil, “Gaşiye”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.13, 1996, s.398-399; Gürbüz,**a.g.e**, s.95; Şeşen, **Selahaddin**,s.208; Kazıcı,**a.g.e**, s.139;Baybars El Mansûri, **et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)**,Çev: Hüseyin Polat, 1.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu,2016, s.43.

²⁰Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.186;Köymen, **Alp Arslan**,s.52; Köymen, **Tuğrul Bey**,s.42

²¹ Mîrhând,**a.g.e**, s.82.

veliahtlık törenlerinde de kullanılmıştır²². Sultan Alparslan oğlu Melikşah'ı bir ata bindirmiş ve omzuna gaşiyeyi alarak yürümüştür. Bu onun resmi olarak veliaht olduğunun kanıtı ve dayanağıdır²³.

c) Çetr: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde hâkimiyetin²⁴ ve hükümdarlığın maddi sembollerinden bir tanesi de Çetr²⁵'dir. Bu sembol aslında hükümdarın başında Çetrdâr unvanlı görevliler tarafından tutulan Farsça'da şemsiye, çadır demek olan kumaştan yapılmış bazen bir kişinin taşıdığı bir ayaklı şemsiye, bazen de dört kişiye kadar çıkan üstü kubbe biçiminde, dört ayaklı olan seyyar çadır olarak kullanılmaktadır²⁶. Asurların da kullandığı arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkan Çetr²⁷, eski İran hükümdarlarından, İslam fetihleri ile birlikte bu gelenek İslam Devletine geçmiştir. Hz. Muhammed ve Raşid halifeler dönemlerinde devletin yapısı ve kültürü dolayısı ile yer almayan Çetr²⁸, İslam tarihinde ilk defa büyük ve teşkilatlı bir devlet kuran Emeviler Devleti zamanında, halifelerin başları üzerinde taşınmasıyla görülmektedir. Emeviler Devleti'nden sonra Abbasiler Devletine geçen Çetr²⁹'in, Endülüs Emevi Devleti'nde de var olduğu bilinmektedir. İslam dininin yayılması ve Türkistan'da hâkim din haline gelmesi ve Türklerin Müslüman olması ile birlikte, Müslüman hükümdarlar tarafından, Halifenin kullandığı gibi hâkimiyet

²² Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.77; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.41.

²³ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.112.

²⁴ Gürbüz, **a.g.e.**, s.89; Merçil, **Kirman**, s.153; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186.

²⁵ Çağatay Uluçay, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, 3.Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1977, s.99.

²⁶ Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.126; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.83; İbni Tagriberdi, **En-Nucümü'z – Zahire (Parlayan Yıldızlar)**, Çev: Ahsen Batur, 1.Baskı, İstanbul, Selenge Yayınları 2013, s.75.

²⁷ İbrahim Kafesoğlu, **Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah**, 1.Baskı, İstanbul, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, 1973, s.131; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.502; Köymen, **Kuruluş**, s.293; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.63.

²⁸ Köymen, **Alp Arslan**, s.20; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.35; Nesevi, **a.g.e.**, s.17; Koprıman, **Mısır Memlükleri**, s.57; Ebu Bekr Tihriani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev: Mürsel Öztürk, 1.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, s.20; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.104; Reşîdüddin Fazlullah, **Camîu't-Tevarih (İlhanlılar Kısmı)**, Çev: İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejanî, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013, s.65.

²⁹ Şadrüddin Ebu'l Hasan Ali İbn Naşır El Hüseyinî, **Ahbar Üd-Devlet İs-Selçukîyye**, Çev. Necati LUGAL, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943, s.22; Nizamüddin Şâmî, **Zafername**, Çev: Necati Lugal, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987, s.37; Erdoğan Merçil, **Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı**, 1.Baskı, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Şubat 2011, s.69; Kuşçu, **Eyyûbî**, s.208.

sembolü olarak kullanılmaya başlanmıştır. Çetr³⁰, ilk Müslüman Türkistan devleti olan Karahanlı Devleti'nde, hükümdarların³¹ başında kırmızı renkte kumaştan yapılmış olarak taşınmaktadır. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nden olan Gazneliler Devleti'nden Büyük Selçuklu Devleti'ne geçmiştir. Gazneliler Devleti'nde, mor rengin tonlarında olan Çetr³², Büyük Selçuklu Devleti'nde, Sünni İslam'ın sembol rengi olan siyah renge dönüşmüştür. Harizmşahlar Devleti'nde de siyah renk hâkimiyetini devam ettirmiştir. Çetr, Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Delhi Türk Sultanlığı'nda, Eyyubiler Devleti'nde (hatta Selâhaddin Eyyubi'nin Kudüs fethinin anlatıldığı Cennetin Krallığı isimli filmde, Sultanın, Kudüs önünde görüşme yaparken başının üzerinde dört ayaklı olarak dört hizmetkârının Çetr³³ tuttuğu görülebilmektedir.) ve Memlûkler Devleti'nde de kullanılmaktadır. Çetr³⁴, aynı zamanda savaş esnasında hükümdarın bulunduğu noktayı da göstermektedir. Çetr'in sağlam olarak ayakta olduğunu gören asker, hükümdarının iyi olduğunu anlamaktadır. Eğer Çetr³⁵'e bir şey olmuşsa bu hükümdarın zarar gördüğünü işaret eder ve savaşın gidişatı etkilenebilirdi³⁶.

d) Tıraz: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde hâkimiyetin maddi sembollerinden bir tanesi de Tırazlardır³⁷. Antik Mısır firavunlarının ve eski İran hükümdarlarının kullandığı Tıraz, Doğu Roma İmparatorluğu'nda da kullanılmaktadır. Doğu Roma İmparatorluğu'nda, Grekçe yazılan ve teslisin tema olarak işlendiği Tıraz, hükümdarların giydiği özel işlemeli elbiselerdir. Tırazlar'da hükümdarın adı ve hanedanı varsa hanedan arması ve sembolü bulunmaktaydı. İslam Devleti'nin, Suriye ve İran coğrafyasına hâkim olmasından sonra İslam toplumu tarafından öğrenilen

³⁰ İbrahim Kafesoğlu, "İslami Türk Devletlerinde Unvan ve Teşkilat", C.1, 2. Baskı, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1992, s.158 Johann de Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, Çev: Ergin Ayan, Derya Kitapevi, Trabzon, 2000. S.98.

³¹ El Cüzzani, **Tabakat-ı Nasiri**, Çev: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s.127.

³² Salim Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri**, 1.Baskı, Ankara, Berikan Yayınevi, 2011, s.315; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.28.

³³ Kerimüddin Mahmud Aksarayî, **Müsameretü'l AHBâr**, Çev. Mürsel Öztürk,1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s.24.

³⁴ El Ömeri,**a.g.e**, s.38; Hüseyin G.Yurdaydın, **İslam Tarihi Dersleri**,1.Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları,1971, s.57.

³⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,1.Baskı,İstanbul, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, 1972, s.117.

³⁶Bertold Spuler, **İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350** , 3. Baskı, Çev: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu 2011, s.297.

³⁷Taneri,**Harizmşahlar**,s.108; Gürbüz,**a.g.e**, s.91; Merçil, **Kirman**,s.153; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.208.

Tiraz, Hz. Muhammed ve Raşid halifeler döneminde kullanılmamıştır. Tiraz'ı ilk kez kullananlar Emeviler Devleti halifeleridir. Tiraz³⁸, bir kumaş veya elbise üzerine işlenen yazılardır. Bu elbiseler, devletin hâkimiyet alametlerindendir. Devlet içinde görevli bulunan bütün büyük devlet adamları ve komutanlar, hükümdarın adının yazılı olduğu Tirazları kullanmak zorundaydılar. Devlete bağlı olan vasallarda Tiraz³⁹ imal ettirmekte ama bu Tirazlar'a isim olarak bağlı olduğu devletin hükümdarının adını yazmak zorundaydılar. Taraz'dan hükümdarın adını çıkarmak bir bağımsızlık teşebbüsü yani isyan anlamına gelmekteydi. Emeviler Devleti'nde, Tiraz, Doğu Roma İmparatorluğundan alındığı gibi üstünde bir değişiklik yapılmadan kullanılmaktaydı. Fakat Abbasi halifesi Memun zamanında bu uygulama terk edilerek Arapça kufi yazı ile süslenmiş Tirazlar, devletin kendi imalathanelerinde yapılmaya başlanmıştır. Hükümdar, bir kimseyi ödüllendirmek, taltif etmek bir göreve tayin etmek veya bir elçiyi onurlandırmak istediği zaman ona Tiraz armağan etmektedir. Tiraz, armağan olarak hükümdar olmayan birine verildiği zaman Hilat olarak isimlendirilmektedir. İslam dininin, Türkistan'da yayılması ile birlikte Müslüman hükümdarlar da Tiraz⁴⁰ geleneğini kendi ülkelerinde sürdürmeye başlamışlardır. Samaniler Devleti, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı'nda Tiraz kullanılmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti'nde ve Harizmşahlar Devleti'nde, hükümdarların kullandıkları Tirazlar'ın rengi Abbasi halifelerinin ve doğal olarak Sünni İslam'ın rengi olan siyahtır. Türk Moğol Devleti'nde Tiraz geleneği bulunmamaktadır fakat İslam dininin etkisi ile birlikte Müslüman İlhanlılar Devleti hükümdarlarının Tiraz geleneğini Türkiye Selçuklu Devleti'nde görerek aldığı bilinmektedir⁴¹.

³⁸ Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.139.

³⁹ Üçok, **a.g.e**, s.144; Köymen, **Alp Arslan**, s.20.

⁴⁰ Köymen, **Tuğrul Bey**, s.81; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.503; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.38; Horst, **a.g.e**, s.23; El Mansûri, **a.g.e**, s.68.

⁴¹ Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.69; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.54; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.83; Kazıcı, **a.g.e**, s.139.

e) Tevki: Tevki⁴² ıstılahı bir hükümdarlık alametidir. Tevki⁴³, hükümdara mahsus olan mühür, ferman, berat, menşur ve tuğra dâhil her türlü yazılara denmektedir⁴⁴. İslam Devletleri'nde olan bir isimlendirmedir. Emevi Devleti, halifeleri halka açık olan divanlarda, kendine gelen arzları okutarak bunlara yazdırdığı kararlar tevkiat name olarak geçmektedir⁴⁵. İlk zamanlarda İslam halifeleri, fermanları ve berat kendi elleri ile yazmaktaydılar. Daha sonra bu işi görevli memurlar yapmış ve bu işe, Tevki⁴⁶ ale'l Kısas denmiştir. Zamanla Tevki, mühür ve fermanların yazımı yerine hükümdarın sadece kendi eli ile mühür basması anlamında kullanılmıştır. Tevki, Büyük Selçuklu Devleti'nde, Gazneli Devleti'nde ve Harizmşahlar Devleti'nde hükümdarlık alameti olarak kullanılan bir ıstılahtır⁴⁷.

g) Nevbet: Nevbet⁴⁸ en eski zamanlardan beri var olan bir devlet geleneğidir. Türk İslam Devletleri'nde ve Türk Moğol Devleti'nde Noubet olarak adlandırılan Nevbet, Osmanlı Devleti'nde Mehteran adını almış bir ordu bandosu olarak nitelenebilmektedir. Nevbet başlı başına bir hükümdarlık alameti olarak karşımıza çıkmaktadır. Nevbet⁴⁹ sahibi devlet bağımsızdır ve hükümdarı hâkimiyet sahibi ve egemendir. Nevbet⁵⁰ hükümdarın sarayında ve otağı önünde icra edilmektedir. Nevbetin başında nakkaren ve nakkareci olarak unvanlandırılan bir idareci

⁴²Erdoğan Merçil, "Tevki", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.41, 2012, s.35-36; Merçil, **Kirman**,s.149; İbn Haldun, **a.g.e**, s.496; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.2017; Sıbt İbnu'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman Fî Târîhî'l-Âyân'da Selçuklular**, Çev: Ali Sevim,1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011,s.22;El Mansûri, **a.g.e**, s.20.

⁴³Gürbüz,**a.g.e**, s.91; Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.186; Özgüdenli,**Gâzân**,s.244;Ebu Abdullah Muhammed el-Azimi, **Azîmî Tarihi**, Çev: Ali Sevim, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2006, s.6; Horst,**a.g.e**, s.23.

⁴⁴Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.144; Köymen, **Alp Arslan**,s.81; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.135; Özeydin,**a.g.e**, s.27.

⁴⁵Sevim, **Suriye ve Filistin**,s.100; Sevim, **Ünlü Selçuklu**,s.55; Ali Sevim, **Malazgirt Meydan Savaşı**,1.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1971, s.52.

⁴⁶Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.98; Köymen,**Kuruluş**,s.182; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.209; Bedirhan Atçeken,**a.g.e**, s.40; Al Bondari,**Irak ve Horasan**,s.34; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.9.

⁴⁷Nizamülmülk, **Siyasetname**, Çev:Mehmet Taha Ayar, 5.Baskı, İstanbul İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s.251; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.137; İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.581; Şeşen, **Selahaddin**,s.217; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.204

⁴⁸Kafesoğlu,**İslami Türk**,s.357; Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul 2002, s. 265; Cevzî,**a.g.e**, s.139; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.212; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.2

⁴⁹Abdülkerim Özeydin, "Nevbet", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.33, 2007, s.38-41; Gürbüz,**a.g.e**, s.87; Merçil, **Kirman**,s.152; A.Timur Bilgiç, **Tarih İstilahleri Sözlüğü**,1. Baskı, İstanbul Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2012, s.294.

⁵⁰Spuler,**a.g.e**, s.297; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.144; Köymen, **Alp Arslan**,s.25; Köymen, **Tuğrul Bey**,s.77; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.135; Sevim, **Anadolunun Fethi**,s.100.

bulunmaktadır. Nevbet takımında olması gereken müzik aletleri; kös, davul, zurna, nakkare ve nefirdir. Büyük Selçuklu Devleti'nde nevbet âdeti ilk kez Sultan Tuğrul Bey tarafından çalınmaya başlanmıştır. Ortaçağ Türk İslam Devletleri'nde, günde 5 kez namaz vakitlerinde nevbet⁵¹ vurulduğu bilinmektedir. Beş kez vurulan nevbet, hükümdara ait olan nevbettir ve fazlasıyla ihtişamlı büyük ve çalgı aletleri değerli taşlarla süslenmiştir. Devletin diğer ileri gelen yöneticilerinin kendi nevbetleri⁵² bulunmakta fakat bu nevbetlerin hükümdarın nevbetinden daha düşük seviyede bulunmaktadır ve bu nevbetin günde 3 kez vurulma hakkı vardır. Harizmşahlar Devleti'nde, daha sonra Muhammed Harizmşah tarafından bu usul kaldırılarak Zülkarneyn nevbeti olarak bilinen sabah güneş doğumunda ve akşam güneş batımında vurulan 2 vakitli nevbete geçilmiştir. Nevbet savaş ve seferlere de götürülmekte ve hükümdar otağının önünde sefer esnasında vurulmaktadır. Ayrıca nevbetin, devlet ileri gelenlerinin cenazeleri ve taziyelerinde çalma âdeti bulunmaktadır. Nevbet maddi olarak görünen hükümdarlık alametlerinden tüm Türk ve İslam coğrafyasını etkileyen bir tanesidir.

f) Alamet⁵³: Hükümdarlık alametlerinden bir diğeri, aynı ismi taşıyan alamettir. Alamet, tevki ve tuğra ile aynı işlemi gördüğü düşünülebilir fakat tevki ve tuğrada hükümdar sadece mührünü çekmektedir. Alamet ise hükümdarın kendi eli ile yazdığı yazıları tanımlamaktadır.

g) Tuğra⁵⁴: Tuğra⁵⁴, Türk İslam Devletleri'nde, hükümdarı ve devletin bağımsızlığını ve hâkimiyetini temsil eden hükümdarlık alametlerinden bir tanesidir. Tuğra⁵⁵, Türkçe bir kelimedir ve hükümdarın yazılı sembolü onun imzası işareti anlamına

⁵¹ Özaydın,**a.g.e**, s.22;Sevim,**Ünlü Selçuklu**,s.60;Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.502; Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.88; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.118; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.36; Al Bondari, **Irak ve Horasan**,s.53; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.88;Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.303; Şeşen, **Selahaddin**,s.208; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.116.

⁵²İsmet Parmaksızoğlu,-Yaşar Çağlayan, **Genel Tarih I Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri**, 1.Baskı, Ankara, Funda Yayınları, 1976, s.425; El Ömeri,**a.g.e**, s.37.

⁵³ Gürbüz,**a.g.e**, s.91; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.209.

⁵⁴ Uğur Derman, “Tuğra”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C. 41, 2012, s.336-339; Merçil, **Kirman**, s.149; Gürbüz,**a.g.e**, s.91.

⁵⁵Bilgiç,**a.g.e**, s.394; Merçil, , **Gâsiye ve Selçuklularda Kullanılışına Dair Bazı Örnekler**,s.184; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.117 Horst,**a.g.e**, s.36; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.26.

gelmektedir. Tuğra⁵⁶, Oğuzlardan itibaren, Osmanlı Devleti'ne kadar tüm Türk Devletleri'nde tuğra⁵⁷ kullanılmaktadır.

h) Bayrak ve Sancak: Alem⁵⁸ veya bayrak⁵⁹ ve sancak hem eski Türk kültüründe ve sonrası Türk İslam Devletleri'nde ve Türk Moğol Devleti'nde çok önemli bir hakimiyet sembolüdür. Bayrak⁶⁰, bağımsızlığın somut örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Harizmşahlar Devleti'nde, ele geçirilen kalelerle hâkimiyet sembolü olarak bayrak asılmaktaydı. Bayrak⁶¹ hükümdarı sembolize etmektedir ve bayrakların renkleri o ülkenin hâkim rengidir. Örneğin Harizmşahlar Devleti'nin bayrak rengi olan siyah renk, Büyük Selçuklu Devleti'nde bayrağın siyah renkte olması, Abbasiler Devleti'ndeki gelenekten gelmektedir. Yaygın geleneğe göre Sünni mezhebinin bayrak ve sancak⁶² rengi siyahtır. Siyah yani bir mezhepsel semboldür. Harizmşahlar Devleti'nde de bu siyah rengin kullanılmasının sebebi de bu gelenek ve devletin son büyük Sultanı Sancar'ın da kullandığı renk olmasındandır. Sultan Sancar'ın varis bırakmadan ölümden sonra yıkılan Büyük Selçuklu Devleti'nin meşru varisçisi olduğunu göstermek için Harizmşahlar Devleti'nde de siyah bayrak⁶³ kullanılmaktaydı. Eyyubiler Devleti'nde bayrağın rengi sadrıdır ve üzerinde klasik Türk kartal simgesi vardır. Eyyubiler Devleti'nin bir nevi devamı olan Memlûkler Devleti de bayraklarında bu sarı rengi devam ettirmişlerdir. Bayrak⁶⁴ en eski devirlerden ve günümüze kadar devletlerin aidiyet ve kutsiyet ifadesidir. Bayrağı ve sancağı olmayan devlet neredeyse yok gibidir bu iki unsur devletin meşruluğunun ve hâkimiyetinin hem manen hem de madden varlığının sembolüdür. Ortaçağ Türk İslam Devletleri'nde, hükümdarlar seferlere en

⁵⁶Kafesoğlu, **Melikşah**, s.131; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.501; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.162; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.40.

⁵⁷Şeşen, **Selahaddin**, s.216; Kazıcı, **a.g.e.**, s.139; El Hüseyini, **a.g.e.**, s.67.

⁵⁸Taneri, **Harizmşahlar**, s.109; Merçil, **Kirman**, s.152; Horst, **a.g.e.**, s.23.

⁵⁹Gürbüz, **a.g.e.**, s.85; Orhan F. Köprülü, "Bayrak", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.5, 1992, s.247-254.

⁶⁰Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186; Spuler, **a.g.e.**, s.297; Köymen, **Alp Arslan**, s.25.

⁶¹Köymen, **Tuğrul Bey**, s.8; Sevim, **Ünlü Selçuklu**, s.60; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.503; Sevim-Yücel, **a.g.e.**, s.88; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.36.

⁶²Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.123.

⁶³Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.28; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.87; Şeşen, **Selahaddin...**, s.204; Kuşçu, **Eyyûbî**, s.209.

⁶⁴Tihrani, **a.g.e.**, s.45; Reşidü'd-din Fazlullah, **Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Devleti**, Çev: Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, İstanbul Selenge Yayınları, 2010, s.213.

büyük ve gösterişli bayrakları ile giderlerdi. Ve bayraklar ordunun merkezinde hükümdarın bulunduğu bölümde dalgalanmaktaydı. Savaşan askerler hükümdarın çetr'i ile birlikte bayrak ve sancaklarına bakarlardı. Eğer bayrak ve sancak sağlam bir şekilde yerinde duruyorsa bu hükümdarın iyi olduğunu göstermekteydi. Eğer bayraklar yerinde yoksa hükümdarın başına bir şey geldiği sanılabilir ve ordu motivasyon kaybına uğrar belki de ağır bir yenilgi alabilirdi. Savaş esnasında bayraklar çok yukarıda tutulabilirdi. Bu durumun sebebi karşıdaki düşmana olabildiğince korku sağlamak içindir. Hükümdarlar sefere kendi alemha-i hass adı verilen bayrakları ile gitmektedirler. Bayrak⁶⁵ Osmanlı Devleti'nde ve hala günümüzde de bağımsızlık sembolü olarak kullanılmaktadır.

İ) Taht: Taht⁶⁶ Farsça bir kelimedir. Taht⁶⁷, bilinen en önemli hâkimiyet sembollerinden bir tanesidir. Taht İstılahı hükümdarlığın kendisini temsil etmesi bakımından tarihsel açıdan önemlidir. Taht, tek başına hükmetmeyi temsil etmektedir. Bir devletin kurulması veya yeni bir hükümdarın görev başına gelmesi her zaman, taht kuruldu ve tahta çıktı ya da görevden bir şekilde alındı ise tahtını kaybetti ve tahttan indirildi gibi ıstılahlarla ifade edilir. Tahta çıkmak ve tahtan inmek şüphesiz boş yere söylenmiş cümleler değildir. Taht⁶⁸, yer seviyesinin üstünde ve diğer huzurda bulunanların oturdukları makamların fiziksel olarak da üstünde bulunurdu. Böylece hükümdarın kudreti maddi bir anlam bulur, bulunulan mekân içinde en gösterişli ve yüksek mevkii sahibi olması hem devlet sahibi hem de tahtının yüksekliği ile birbirini tamamlamaktaydı. Taht, eski Roma ve Mısır imparatorluklarında, Sasanilerde ve Çin İmparatorluklarında bulunan bir semboldür.

İslam öncesi eski Türklerin de tahta sahip oldukları tarihi kayıtlarda mevcuttur. Göktürkler'de tahtın, İstemi Yabgu'nun meşhur Bizans görüşmelerinde, tahtı üzerinde elçi kabulünü bilmekteyiz. Ayrıca Uygurlar'da İdi Kutlar taht üzerinde oturmaktadırlar. İslam Devleti kurulduğu zaman, Hz. Peygamber döneminde tahtın bulunmadığını biliyoruz, Raşid Halifeler devrinde taht bulunup bulunmadığı resmi

⁶⁵ Aksarayî, **a.g.e**, s.77; Yurdaydın, **a.g.e**, s.36.

⁶⁶ Merçil, **Kirman**, s.148; Gürbüz, **a.g.e**, s.82.

⁶⁷ Erdoğan Merçil, "Taht", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.39, 2010, s.434-436.

⁶⁸ Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186; Köymen, **Alp Arslan**, s.16-17; Kuşçu, **Eyyûbî**, s.202.

olarak bilinmemekle beraber, devletin yapısı ve halifeliğin ilk dönemindeki karakteri sebebiyle tahtın bulunmadığını söyleyebiliriz. İslam Devleti'nde ilk tahtın sahibi Emevi Halifeliği kurucusu, Muaviye bin Ebu Süfyan'ın sahip olduğu, dönem kayıtlarında yerini almıştır. Abbasiler Devleti'nde ise hanedanın kurucusu olan Ebü'l Abbas es seffah taht sahibi olan ilk Abbasi Halifesi'dir.

Taht⁶⁹, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin hepsinde bulunmuştur. Harizmşahlar Devleti'nde, tahta çıkmak, devletin bütün hâkimiyetini ele geçirmek anlamına gelmekteydi. Tahta çıkan hükümdarı tebrik ve tabiiyet için gelen bütün hanlar, melikler ve sultanlar boyunlarına kefenlerini asarak hükümdarın önünde toprağa yüz sürmekteydiler. Tuğrul Bey, Nişabur şehrini Gazneliler Devleti'nden aldığı sırada, Nişabur'da bulunan Sultan tahtına oturarak mezalim divanı tertip etmiştir. Daha sonra, Nişabur'a giren Gazneli ordusu bu altın tahtı, parçalara ayırarak halka dağıtmışlardır. Taht, Selçuklular ile birlikte Osmanlı Devleti'ne de geçmiştir. Tahta çıkış merasimleri olan cülus törenleri ile hükümdarın siyasi hâkimiyeti resmen tanınmaya başlıyordu. Taht⁷⁰, hükümdarların resmi ve özel kabullerinde, toy ve düğünlerde, meşveret meclislerinde, cülus törenleri ve elçi kabulleri gibi çeşitli sebepler ile farklı yerlere de kurulabilirdi.

Sultan Alp Arslan'ın, Malazgirt Savaşı'na, yanına tahtını alarak gittiği ve otağında kendi tahtına oturduğu bilinmektedir. Memlükler Devleti'nde, hükümdarın iki adet tahtı olduğu bir tanesinin özel olan kabullerde ve kutlamalarda, diğerinin gündelik olarak kullandığı bilinmektedir. Bir diğer Türk İslam Devleti olan, Delhi Türk Sultanlığı'nda ise taht hâkimiyet ile tümüyle bütünleşmiş haldedir. Öyle ki devlet adamları taht⁷¹ odasına girdikleri sırada hükümdar orada olmasa bile tahtın kendisine selam vermek zorundaydılar.

j) Taç: Taç⁷² Farsça bir kelimedir. Arapça olarak tican olarak isimlendirilir. Arapça'da İsabe de taç demektir. Taç⁷³ maddi hâkimiyet sembollerinden bir

⁶⁹ Köymen, **Tuğrul Bey**, s.79; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.501; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.37; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.73.

⁷⁰ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.80.

⁷¹ Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e**, s.409; Kazıcı, **a.g.e**, s.124.

⁷² Gürbüz, **a.g.e**, s.82; Merçil, **Kirman**, s.149; Kuşçu, **Eyyûbî**, s.202.

tanesisidir. Hükümdarın başına giydiği bir başlık olduğu bilinmektedir. Fakat bunun bir şekli bilinmemekle beraber, değerli taşlardan oluşan tolga benzeri başlık olduğu bilinmektedir. Altınorda hanı Özbek Han tarafından, Rus Knezi Vladimire gönderilen Manomakh da bu şekilde geleneksel Türk başlığı tolga şeklindedir. Taç⁷⁴ genellikle Taht sembolü ile birlikte kullanılmaktadır: “Taç giydi, tacını başına taktı, taht-u taç’a ulaştı yani hükümdarlık işleri ile meşgul oldu, taca müessir oldu, taht ve tacına kavuştu.” gibi cümleler tacın hükümdarlığın başlamasında ve sürmesinde bir sembol olduğunu açıklamaktadır. Taç aynı zamanda bir mutluluk simgesidir. “Talih tacı başına koydu, mutluluk tacını taktı.” gibi ifadeler tacın aynı zamanda mecaz olarak da mutluluk ve iyiliğe delalet sayıldığını göstermektedir. Taç, genel olarak İran coğrafyasında fars kültür dairesi içinde görülmektedir. Bu bağlamda ilk taç takan Pers ve Sasani İmparatorları olduklarını söylemek yanlış olmamaktadır. Türklerde taç⁷⁵ geleneği bulunmaktadır.

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, halifenin huzuruna çıktığında kendisine doğu ve batının hâkimiyeti tevdi edildiğinde başına takılan tacı sebebiyle eğilmek istemiş fakat bunu yapamamıştır. Bu da Abbasi Halifeleri’nin, dünyevi hâkimiyeti, Selçuklu Sultanı’na verdiklerinde sembolik olarak bu dünya hâkimiyetini taç ile başına taktıkları görülmektedir. Taç⁷⁶ giydirme imgesi ise Avrupa’da karşımıza çıkmaktadır. Avrupa’da kilisenin güçlü olduğu dönemlerde Papalar, krallara taç giydirerek hâkimiyetlerini meşrulaştırmışlardır. Taç⁷⁷, Osmanlılarda kesin bir imge olarak görülmemekle beraber padişahların giydikleri kavuklarının çok değerli taşlar ile süslenmiş olması onların birer tac olarak kabul edilebileceğini göstermiştir.

k) Unvan ve Lakaplar: Hükümdarlık alametlerinden bir diğeri de Müslüman hükümdarlara, Abbasi Halifesi tarafından verilen unvanlar⁷⁸ ve lakaplardır. Abbasi

⁷³Nebi Bozkurt, “Taç,” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.39, 2010, s.362-363; Semih Ceylan, “Taç”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.39, 2010, s.363-365.

⁷⁴ Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.83.

⁷⁵ Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186; Özgüdenli, **Gâzân**, s.53.

⁷⁶ Merçil, , **Gâşiye ve Selçuklularda Kullanılışına Dair Bazı Örnekler**, s.184; Köymen, **Alp Arslan**, s.19; Fazlullah, **Camiu’t (İlhanlılar)**, s.65.

⁷⁷ Köymen, **Tuğrul Bey**, s.80; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.501; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.38; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.83.

⁷⁸ Merçil, **Kirman**, s.147-148; Köymen, **Alp Arslan**, s.9; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.49.

Halifeliği, siyasi gücünden yoksun olduğu dönemlerde dahi, Müslüman devlet hükümdarlarının meşru olmaları için başvurmaları gereken bir otoriteyi temsil ediyorlardı. Tahta çıkan hükümdar, halifeliye bir elçi gönderir ve hutbeyi adına okuttuğu, sikkeyi onun adına kestirdiğini bildirirdi. Halife tarafından ise, hükümdara hâkimiyet sembolleri gönderilirdi. Bu sembollerden bir tanesi de unvanlar⁷⁹ ve lakaplardır. Türk hükümdarları, Türkçe isimlerinden başka, halifelerin kendilerine verdikleri isimleri de kullanırlar. Ayrıca unvanların da halifelerin kendilerine verdikleri unvanları da taşırlardı. İlhanlılar Devleti'nde Gâzân Mahmud Han ile birlikte İslam dininin kabulü ve devlet sistemi içinde köklenmesi sonrası İlhanlılar hükümdarları şu unvan⁸⁰ ve lakapları kullanmaya başlamışlardır:

- “*Sultân,*”
- “*Sultân (Gâzân)-i ‘Âdil,*”
- “*Sultân-i İslâm, Sultânu’l-İslâm,*”
- “*Sultân-i Sa’îd,*”
- “*Sultânu’s-Selâtîn,*”
- “*Sultânu Selâtîni’l-‘Arab ve’l-‘Acem*”
- “*Es-Sultânu’l-A’zam,*”⁸¹
- “*Es-Sultânu’l-Mu’azzam*⁸², ”
- “*Es-Sultânu’s-Şark ve’l-Garb,*”
- “*Maliku Rikâbi’l-Umem,*”
- “*Mu’înu’d-Devleti’l-Kâhire, Mugîsu’l-Milleti’z-Zahire,*”
- “*Nusretu’d-Dunyâ ve’d-Dîn,*”
- “*Mu’izzu’d-dîn,*”
- “*Zillu’llâhi fî’l-‘Arz,*”
- “*Zillu’llâhi fî’l-‘Âlem,*”

⁷⁹ Gürbüz, **a.g.e**, s.66; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.18.

⁸⁰ Özgüdenli, **Gâzân**, s.250-253.

⁸¹ Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.35.

⁸² Köymen, **Alp Arslan**, s.10; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.32; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.24.

- “Pâdişâh,”
- “Pâdişâh-i Mu’azzam,”
- “Pâdişâh-i İslâm,”
- “Pâdişâh-i İslâm, el-‘Âdil, el-A’zam,”
- “Pâdişâh-i A’zam,”
- “Pâdişâh-i Rûy-i Zemîn,”
- “Pâdişâh-i Cihân,”
- “Şâh-i Cihân,”
- “Şâh-i Gîti-penâh,”
- “Şâhanşâh,”
- “Şâhanşâh-i ‘Âdil,”
- “Şâhanşâh-i A’zam,”
- “Şâhanşâhu’l Mu’azzam,”
- “El-İmâm [İlhân?]u’l-A’zam.”

İ) Yüzük: Yüzüğün⁸³ hâkimiyet alameti olup olmadığı tartışmalı bir konu olmasına rağmen İslam çağının ilk dönemlerinden itibaren kullanıldığı için Yüzük⁸⁴ sembolünü almaya karar verdik. Yüzük hâkimiyet sembolü olarak hükümdarın üstünde mührü veya tuğrası olduğu için kullanılmıştır. Mühür ise Hz. Peygamber İslami yayma görevini dış ülkelere ifa ederken, sahabelerin yabancı ülke hükümdarlarının mührsüz mektupları okumadığını söylemeleri üzerine, bir mühür kazıtarak bunu mektuplara vurmaya başlamıştır. Hz. Osman bu mührü bir kuyuya düşürerek kaybetmiştir. Yüzüklerde de bir mühür bulunmaktadır. Bu yüzden hâkimiyet sembolü olarak nitelendirilebilmektedir. Özellikle Harizmşahlar Devleti’nde, hükümdar yüzüğünü⁸⁵ bir işin yapılmasını istediği zaman bunu o iş için

⁸³Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Yüzük”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.44, 2013, s.55-57; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.196.

⁸⁴ Köymen, **Tuğrul Bey**, s.84; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.505; Kazıcı, **a.g.e**, s.139 ;Horst, **a.g.e**, s.23.

⁸⁵ Gürbüz, **a.g.e**, s.95.

giden kimseye verdiği zaman bu hükümdarın nişanı olarak kabul edilerek bu iş yapılmaktaydı.

m) Saray ve Otağ: Devlet kültüründe, ister devlet göçebe ister yerleşik olsun mutlaka bir merkez⁸⁶ bulunmaktadır. Hükümdar bu merkezin sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Hükümdarın var olduğu yer devletin başkenti olarak nitelenmekte ve devletin diğer görevli memurları ve kurumları burada toplanmaktadır. Bu merkezi olan yere hükümdarın bulunduğu ve gündelik hayatı ve devlet işleri ile ilgilendiği yere saray denmektedir. Saray⁸⁷ devletin merkezi kabul edilmekte ve sarayda hükümdar bulunmaktadır. Saray⁸⁸, tek başına bir hükümdarlık alameti ve egemenlik ve hâkimiyet alameti olarak karşımıza çıkmaktadır. Sefer esnasında yahut savaşlarda yerleşik hükümdar Otağ⁸⁹ denilen çadırlarda kalmaktadır. Otağlar, bir nevi mobilize saraylardır. Osmanlılar'da da bulunan otağa sefer esnasında Otağ-ı Hümayun adı verilmektedir. Otağlar da saray vazifesinde olduğu için hâkimiyet sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Deşt-i Kıpçak'ı, Türk Moğol Devleti topraklarına katan ve babası Cengiz Han'dan erken ölen Cuci Han'ın oğulları olan Batu ve Orda İçen, tahta kimin çıkması gerektiği konusunda anlaşmazlığa düşmüşler ve ikisi de birbiri adına tahttan feragat etmekteydiler. Bunun üzerine çözümü ataları Cengiz Han'a danışmakta buldular ve Han'ın yanına gittiler ve durumu arz ettiler. Bunun üzerine Cengiz Han, Batu için altın busağılı Ak Orda, İçen için gümüş busağılı Gök Orda ve yanlarında onlarla birlikte gelen Şıban için demir busağılı orda hazırlatmıştı. Bu otağların sembolik olarak anlamı, Cuci tahtına torunu Batu'nun Han olarak geçmesini onayladığını göstermektedir. Böylece Cuci tahtı geleneksel Türk devlet geleneğine göre ikili yapıya dönmüş ve Ak Orda Batu Han'ın Gök Orda ise İçen Han'ın emrine verilmiştir⁹⁰. Bu örnekten anladığımıza göre Otağların devletin başına geçmek için, sembolik bir değeri vardır. Altın Orda yani Altın Otağ, Moğollarla birlikte Göktürkler ve Uygurlarda da kullanılmaktadır.

⁸⁶ Zeynep Tarım Ertuğ, "Saray", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.36, 2009, s.117-121.

⁸⁷ Nebi Bozkurt, "Çadır", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.8, 1993, s. 158-162.

⁸⁸ Gürbüz, **a.g.e**, s.80; Özgüdenli, **Gâzân**, s.155; Kuşçu, **Eyyûbî**, s.213.

⁸⁹ Köymen, **Tuğrul Bey**, s.76; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.135; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.163.

⁹⁰ Spuler, **a.g.e**, s.285.

n) **Serâdük**: Saltanat çadırı olan Serâdük kaynaklarda serâperde⁹¹ ve nevbeti gibi isimlerde alan bir hükümdarlık alametidir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde ordu sefere çıkacağı zaman serâdük çıkarılıp kurulurdu ve hükümdar bu otağda oturmaya başlardı. Serâdük⁹²'ün kurulmasının önemi, nereye hangi yöne doğru kurulduysa sefer de o yöne doğru olmaktadır. Bu otağ, yapı itibarıyla saray gibidir ve sarayda çalışan görevliler otağın içinde de çalışmaya başlarlardı⁹³.

2.3. Divan Kavramı

Divan: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin yönetim sistemini divanlar oluşturmaktadır. Divanlar⁹⁴, devletin icracı yönetim mekanizmalarıdır. Yerleşik hayat tarzını benimseyen devletlerde, yönetim sistemi ve devlet teşkilatı, göçer özelliklerini devam ettiren devletlere göre daha gelişmiş, detaylı ve kapsamlı bir hal almıştır. Örnek vermek gerekirse, XIII. Yüzyıl devleti olan Harizmşahlar Devleti, XVI-XIX yüzyılları arasında yaşayan Kazak Hanlığı ve ardılı Cüzlerden daha detaylı, gelişmiş ve kapsamlı bir devlet teşkilatına sahiptir. Devlet teşkilatı demek, aslında divanlar ve divanlarda çalışan görevliler ve onların yaptıkları işlerin bütünüdür demek daha doğru olabilir.

Tarihi sürecin bize gösterdiği üzere, yerleşik devletler detaylı bir devlet teşkilatına sahiptir. Devlet teşkilatı gelişmiş olan devletler, olağanüstü durum ve koşullar meydana gelmediği takdirde, kurucu veya altın çağı yaşatan kişinin şahsından bağımsız olarak uzun süre ayakta kalabilmişlerdir. Gazneliler Devleti'ni ele aldığımızda, devletin temellerini atan, Samani Devleti gulam valilerinden olan Sebuktegin'dir ve onun oğlu meşhur Sultan Gazneli Mahmut, Gazneliler Devleti'ne zirve dönemini ve altın çağlarını yaşatmıştır. Gazneliler Devleti, kuvvetli bir teşkilatlanma ve divan sistemine sahipti. Sultan Mesut'un şüpheli yapısı ile kıyıma uğrayan devlet görevlilerine rağmen, devlette devam esas olmuş ve sistem kendi

⁹¹ Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.504; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.35.

⁹² Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.16.

⁹³ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.21; El Hüseyini, **a.g.e**, s.110; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.205.

⁹⁴ Bilgiç, **a.g.e**, s.117.

içinde yeni yollar bularak farklı insanların yönetiminde fakat aynı belirlenen kurallar çerçevesinde devam etmiştir⁹⁵.

Dandanakan Savaşı sonrasında topraklarında yeni bir egemen güç kurulmasına, birçok taht mücadelesine ve Gurlu yıkımlarına rağmen Gazneliler Devleti, küçülmüş olmasıyla birlikte, devletlerin doğumları ve ölümleri savaş meydanında tayin edilen orta çağa rağmen, 146 sene daha siyasi ömrünü sürdürmüştür. Bunun sebebi, güçlü bir divan sistemine sahip olmasıdır. Gazneliler Devleti'ne büyük zarar veren Gurlu Devleti'nin ise, ortaya çıkışı, gücünün zirve noktasına ulaşması ve yıkılması yaklaşık seksen beş yıl sürmüştür. Sürenin bu kadar az olmasının sebebi Gurlu Devleti teşkilatı ile elimizde iyi bir kaynak olmaması, doğal olarak da Gurlular'ın, oturmuş kuvvetli bir devlet teşkilatına sahip olmamalarıdır.

İkinci bir örnek olarak da Harizmşahlar Devleti ele alınabilir. Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Sancar'ın Taştâri olan Atsızın Harizmşah olması ile birlikte kuruluş sürecine giren Harizmşahlar Devleti, Sultan Sancar'ın Oğuzlar tarafından rehin alınması ve sonrası kurtuluşundan itibaren ilerleyen yaşı ve kaybolan gücü ile yaklaşık bir yıl içinde vefat edip tahtının sahipsiz kalması sonucunda Büyük Selçuklu Devleti yıkılmıştır. Bu devletin mirası üzerine inşa edilerek bağımsızlığını kazanan Harizmşahlar Devleti, Sultan Tekiş döneminde çok gelişmiştir. Babası Sultan Tekiş'in vefatından sonra tahta çıkan Harizmşah Muhammed, devletine altın çağını yaşatmaya başlamış, bir gözü halifelğin Türkistan'a intikalinde iken bir gözü ise Türklüğün en büyük ideali Çin fethi üzerindedir. Harizmşahlar Devleti, kendilerini Büyük Selçuklular'ın mirasçısı kabul etmişler ve devletin bütün teşkilatını kendi bünyelerinde toplamış, hatta unvan, lakap ve sancak renginde dahi Büyük Selçuklular'ın yolundan gitmişlerdir. Devlet teşkilatını kuvvetli bir şekilde kuran Harizmşahlar da bireysel çıkar kavgaları devleti içerden zayıflatıyor olsa da olağanüstü bir durum olmadığı takdirde devletin uzun ömürlü olması muhtemel gözükmekteydi. Fakat dünya tarihinde eşi benzeri olmayan bir istila hareketinin başlamasıyla aynı dönemi paylaşmanın talihsizliğini yaşayan

⁹⁵ Kazıcı, a.g.e, s.162.

Harizmşahlar Devleti, olağanüstü ölçekteki Moğol istila ve saldırılarına karşı koyamamıştır. Harizmşah Muhammed'in vefatı sonrası devletini kurtarmaya çalışan oğlu Harizmşah Celaledün, yerleşik hayatı terk ederek göçer bir yaşam sürmek zorunda kalmış ve devletin kurulu teşkilatı, on yıl daha zayıflayarak devletin hayatını sürdürmesini sağlamasına rağmen, ardı arkası kesilmeyen Moğol istila hareketi ve Harizmşahın çevresi ile anlaşmaz tutumu sebebiyle tarih sahnesinden çekilmiştir.

Elimizde iki teşkilatlı devlet örneği bulunmaktadır. İlkinde uğradığı büyük yenilgiye rağmen uzun bir süre hayatını devam ettiren Gazneliler Devleti ve daha teşkilatlı bir yapı olmasına rağmen kısa zamanda çöken Harizmşahlar Devleti. Fakat söylediğimiz gibi, olağanüstü durum ve koşullarda bu yaşam sürelerine etki etmektedir. Türkistan'ın bir diğer göçer fatihi olan Emir Timur, teşkilatlanmaya çok önem vermeden, yıldırım harekât taktiği ile birçok istila, savaş ve fetih gerçekleştirmiştir. Fakat devletin kurucusu ve altın çağının mimarı olan Emir Timur'un vefatı hemen sonrası, Timurlular artık çevreleri için korkulan bir güç olmaktan çıkmışlar ve giderek küçülerek tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Bu yıkılışın baş sorumlusu şüphesiz divanların azlığı ve teşkilatlanmada, yerleşiklik ve göçerlik arasında kalmış bir devletin yetersizliğidir.

Devlet teşkilatı ve divanlar hakkında bu kısa değerlendirmemizden sonra divan kavramına geri dönersek, divan kelimesi İran medeniyet dairesinin devletler tarihine dolayısıyla dönem içindeki bilinen dünyaya bir armağanıdır. Farsçadan, Arapçaya geçmiş olan divan kelimesi çoğul olarak devanın olarak kaynaklarda geçmektedir. Divan kelimesi birçok yerde karşımıza çıkmaktadır. Bunların bazıları; Asıl manasında olarak, kayıtların tutulduğu defter, divanları tek tek ele alırken göreceğimiz gibi, aktif olarak devlet yönetiminde yer alan divanlar ve aktif olarak devlet yönetiminde yer almayan divanlar varlığı söz konusudur. Divan⁹⁶ kelimesinin bir diğer anlamı, devletin konularının görüşüldüğü devlet işlerinin karara bağlandığı, yer, mekân anlamına gelmektedir. Divanlar genellikle hükümdarlık sarayında veya vezirin ikametgâhında, diğer devlet görevlilerin katılımı ile soffa olarak isimlendirilen sedir ve minderlerin olduğu salonlarda yapılırdı. Ayrıca divan

⁹⁶ İbn Haldun, **a.g.e.**, s.491.

kelimesi, toplanmak ve topluluk anlamına geldiği için de şairlerin yazmış oldukları bütün şiirlerini topladıkları defterlere isim olarak verilmektedir.

Divan kelimesi köken olarak Farsçadır ve Farsçadaki “div” kökünden geldiği rivayet edilmektedir. Div⁹⁷ kelimesi, deli, divane ve şeytan gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime ile divan kavramının bağdaştırılması ilginçtir ve bunun için şu olay kayıtlarda geçmektedir.” *Sasani hükümdarı Nuşirevan, bir gün kâtiplerin yanına uğradı ve onların kendi kendilerine hesap yaptıklarını görünce, onlara divaneler dedi.*” Böylece kâtiplerin çalıştığı dairelere divane denmeye başlamış ve zaman içinde kelime divan kelimesine evrilmiştir.⁹⁸

İbn Haldun ünlü eseri Mukaddimede de, divan için; “*Sultanın katında defterleri ve kâğıtları yazan kâtiplerin içinde oturarak çalıştıkları dairelere divan denir*” demiştir. Divan kelimesi, Arapçada ise toplamak, kaydetmek ve deftere yazmak anlamına gelen “Devvane” anlamındadır ve hesap defteri anlamı da taşımaktadır⁹⁹.

2.4. Harizmşahlar Devleti’nde Divanlar

a) Divan-ı Âlâ: Harizmşahlar Devleti’nde, devlet teşkilatının zirvesinde, devletin en üst karar ve yürütme organı olan Divan-ı Âlâ¹⁰⁰ bulunmaktadır. Bu divan, Türk İslam Devletleri’nin, devlet teşkilatlarında merkezi konumunda bulunmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti’nde, Abbasiler Devleti’nde, Samani Devleti’nde, Gazneliler Devleti’nde, Divan-ı Âlâ’nın varlığı bilinmektedir. Divanın başında, başkan sıfatı ile sorumlu görevli baş vezirdir. Divan-ı Âlâ¹⁰¹ da devletin bütün işleri, hiçbir ayırım gözetilmeksizin görüşülmekte, tartışılmakta ve uygulanacak olan kararlar alınmakta ve gerekli ferman, beratlar ve emirler yazılmaktaydı. Harizmşahlar Devleti teşkilatında, Divan-ı Âlâ’nın yanı sıra, Divan-ı İnşâ, Divan-ı istifa, Divan-ı işraf, Divan-ı Arz ve Divan-ı Nazar olarak adlandırılan divanlar mevcuttur. Bu divanları

⁹⁷ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.4.

⁹⁸ İbn Haldun, **a.g.e.**, s.492.

⁹⁹ Erdoğan Merçil, **Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı**, 1.Baskı, İstanbul, Bilge Kültür Sanat 2015, s. 11; İbn Haldun, **a.g.e.**, s.492.

¹⁰⁰ Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, 9. Baskı, Ankara, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013, s.180.

¹⁰¹ Horst,**a.g.e.**, s.20.

içine alarak bir onların üstünde olan yüce, büyük divan olarak da tanımlanabilecek olan Divan-ı Âlâ¹⁰², devletin işlerini kendi bünyesinde topladığı alt divanlara bölerek yürütmektedir. Diğer divanların başlarındaki görevli memurlar Divan-ı Âlâ'nın doğal üyesi konumundadırlar.

b) Divan-ı Hass: Harizmşahlar Devleti'nde hükümdarın şahsına ait toprakların işlerine bakan divanın adı Divan-ı Hass'tır. Devletin topraklarının hassa olarak ayrılması ile hükümdarın şahsına ait hassa arazileri meydana gelmektedir. Hassa arazilerini hükümdar istediği gibi yönetme hakkına sahiptir bu arazileri isterse tımar olarak bağışlayabilir, bir başkasına kiraya verebilir, satabilir ya da kendi adına işlenmesini isteyebilir. Bu toprakları bağışladığı kimselerden vergi almak istemeyebilir. Eğer bağışlanan topraktan vergi alınmayacaksa o toprak artık hassa arazisi olmaktan çıkar ve şahıs mülkü olur. Mülkün yeni sahibi bu arazide istediği tasarrufu gerçekleştirme hakkını elde etmiş olur. Bu nedenle arazi artık divan-ı hass görev alanından çıkar. Bunların haricinde bu arazilerde kontrol ve idari, mali işlemler hükümdar adına Divan-ı Hass¹⁰³ uhdesindedir.

c) Divan-ı Nazar: Harizmşahlar Devleti'nde, devletin mali tüm işlerinin kontrol ve teftiş yetkisi elinde olan bir divandır. Bu divan devletin diğer kurumlarının ve hazinenin, gelir ve gider hesaplarını incelemekte bunlar hakkında raporlar hazırlamaktadır. Teftiş kurulu olarak görülebilecek Divan-ı Nazar¹⁰⁴ Harizmşahlar Devleti'nde Divan-ı Âlâ'nın altında çalışan ama üstünde mali konularda bir başka mercii bulunmayan tam yetkili kuruldur.

d) Divan-ı Arz: Harizmşahlar Devleti teşkilatında bulunan bir divandır. Harizmşahlar Devleti'nde, Divan-ı Âlâ'nın altında görev yapmaktadır. Gazneli ve Harizmşah devlet teşkilatlarında Divan-ı Arz aynı işleri yapmaktadır. Devlet teşkilatında idari alanda görevli olan Divan-ı Arz¹⁰⁵'in üstünde bir kurum yoktur. İdari konularda devlet içinde de üst karar merciidir. Divan-ı Arz¹⁰⁶, bütün bürokrasi

¹⁰² Gürbüz, a.g.e, s.96.

¹⁰³ Gürbüz, a.g.e, s.108 ; Horst, a.g.e, s.19.

¹⁰⁴ Uluçay, a.g.e, s.100; Horst, a.g.e, s.39.

¹⁰⁵ Uluçay, a.g.e, s.100.

¹⁰⁶ Kafesoğlu, Harizmşahlar, s.137; Taneri, Harizmşahlar, s.148; Horst, a.g.e, s.21.

işlemlerinin görüldüğü ve yürütüldüğü bir makamken aynı zamanda ordu işleri ile de ilgilenmektedir. Ordunun genel idaresinden mesuldür. Askerlerin işleri ile ilgili her konu, askerin iâşesi, ordunun teçhizatı, askerlerin maaşı, ordunun iktalardaki işleri, yeni asker toplanması, askere ödenecek maaşın tutarı ve bu maaşın düzenli olarak belirlenen şekilde ödenip ödenmediğinin kontrolü ve ordunun teftişi ve kontrolü gibi bütün askeri konular Divan-ı Arz¹⁰⁷,ın sorumluluğundadır. Divan-ı Arz¹⁰⁸ işlerine bakan sorumlu memura Harizmşahlar Devleti'nde Emir-i Arız unvanı verilmektedir.

e) Divan-ı İstifa-i Memalik: Devlet teşkilatında en önemli divanlardan bir tanesi Divan-ı İstifa-i Memalik'dir. Harizmşahlar Devlet teşkilatında olmakla beraber, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti teşkilatında da görülmektedir. Divan-ı İstifa-i Memalik, Harizmşahlar Devleti'nde büyük divan olarak görev yapan ve devlet idaresindeki işleri içine aldığı diğer divanlara bölerek çalışmasını sağlayan Divan-ı Âlâ ya bağlı olarak görev yapmaktadır. Divan-ı İstifa-i Memalik, Harizmşahlar Devleti'nde, devletin bütün mali işleri ile ilgilenen divandır. Devletin en yüksek mali işlere yetkili makamıdır. Bu divanın başında bulunan memura Müstevfî unvanı verilmiştir. Müstevfiler, Harizmşahlar Devleti teşkilatında en yüksek sivil maliye memurudur. Devletin, merkez ve eyaletlerine görev alan diğer maliye memurlarının en yüksek rütbelisi ve onların başıdır.¹⁰⁹

2.5. Büyük Selçuklu Devleti'nde Divanlar

a) Divan-ı Âli: Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetim sistemini oluşturan en temel divandır¹¹⁰. Bu divan, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin hepsinde, aşağı yukarı benzer isim ve işlevlerle bulunmuştur. Selçukluların doğal mirasçısı olan, Osmanlı İmparatorluğunda da başkanlığını Sadrazamın yaptığı Divan-ı Hümayun, temel merkezi divanlara iyi bir örnektir. Büyük Selçuklu Devleti'nde, devletin bütün işlerini yönetme vazifesine sahip olan bu divanın başında sorumlu olarak vezir görev

¹⁰⁷Nesimi Yazıcı, **İlk Türk – İslam Devletleri Tarihi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992, s.116.

¹⁰⁸Gülbüz,**a.g.e**, s.120.

¹⁰⁹Uluçay,**a.g.e**, s.100; Merçil, **Müslüman**,s.180; Horst,**a.g.e**, s.36.

¹¹⁰Bilgiç,**a.g.e**, s.81; Uluçay,**a.g.e**, s.264; Horst,**a.g.e**, s.19.

yapmaktadır. Bu sebepten, bu divanın bir diğer ismi Divan-ı Vezaret olarak da kaynaklarda yer alabilmektedir. Büyük divan¹¹¹, Selçuklularda, devletin en büyük kurulu ve ana icra organı görevindedir. Divanın uhdesinde, iki ana görev bulunmaktadır. Bunlar, devletin işlerliğini sürdürebilmesi için memur ve ordu Emirlerinin tayin işleri için berat ve fermanlar hazırlanması, bir diğeri ise devletlerin can damarı olan mali işlerinin düzenlenmesi ve yönetilmesidir.

Divan-ı Âli¹¹², merkez divan yapısı olarak, kendi içinde birkaç icracı parçaya bölünmekteydi. Bunlar Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısının neredeyse tümü olan Divan-ı İnşa, bu divana Tuğra sebebiyle Divan-ı Tuğra ismi de verilmektedir. Bir diğeri, Divan-ı İstifa, Divan-ı Arz ve Divan-ı İşraf, büyük divanın organizasyonu altında görev yapmaktaydılar. Bu anlamda büyük divan bir koordinasyon kurulu hüviyetine sahiptir. Bu divana, divanın ve ülkenin idari işlerinden sorumlu olması sebebiyle vezir başkanlık eder ve yukarıda saydığımız divanların sahib olarak isimlendirilen üyeleri olan Müstevfi, Arız, Tuğrai ve Müşif unvanlı memurları katılırlardı. Divanda alınan kararlar, fermanlara kendi görev yetki ve sorumluluklarına göre bu divan sahipleri tarafından kâğıda geçirilerek imza ve mühürlenirdi.

Büyük Selçuklu Devleti'nde, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi divanın toplanma günleri bilmiyoruz fakat divanın toplandığı günün vaktini Ata Melik Cüveyni sayesinde bilmekteyiz. Büyük Selçuklu divanı da, Osmanlılarda olduğu gibi, sabah namazı öncesi toplanırdı. Bu toplantıda bütün divan üyeleri hazır bulunurlar fakat sultanlar, eğer bir önemli iş yoksa ya da divan sahiplerinden birinin vefatı ya da azli halinde bir tayin gerçekleştirilmeyecekse divanlara iştirak etmezlerdi. Kendileri katılmadıkları divanlara sultanlar bazen kendi naiplerini yolabiliyorlardı. Bu naipler sanki sultan divandaymış gibi onu temsil ediyorlar ve olan biteni daha sonra sultana aktarıyorlardı. Bunun bir örneği Sultan Muhammed Tapar döneminde yaşanmıştır. Daha önceki kuvvetli iktidar sahibi sultanların döneminde görülmeyen bu uygulama, Sultan Tapar ve Kardeşi Sultan Berkyaruk

¹¹¹Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.146; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.138; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.319; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.25.

¹¹² Enver Behnan Şapolyo, **Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul, Güven Matbaası, 1972, s.218.

arasında cereyan eden uzun savaşı dönemin ve bu sırada iyice kök salan Bâtınilerin sebebiyle devlette bir güven bunalımı yaşanması sebebiyle olduğu akla uygun gelmektedir.¹¹³

Divan-ı Âli¹¹⁴, Büyük Selçuklu Devleti'nde bazen meşveret meclisi formunda da kullanılabilmektedir. Örneğin devlete atanması gereken vezirin kim olacağı, sultan tarafından diğer divan üyelerine danışarak karar verilebilirdi. Divan-ı Sultan da saydığımız büyük divan üyelerinden başka, divan da kâtip olarak görev yapan münşiler ve divanın evrak ve genel işlerine bakan gumaştegan unvanlı memurları bulunmaktaydı. Divan, elçi kabullerini de sağlamakla beraber, bir başka ülkeye gönderilecek elçilerin de tayinini yapmaktaydı.

b) Divan-ı İnşa ve Tuğra: Büyük Selçuklu Devleti'nde, Divan-ı Sultanın altında kurulu olan bir divandır¹¹⁵. Bu divanın başında Tuğrai denilen divan sahibi görev yapmaktadır. Tuğrai, Münşi-i Memalik, Sahib-i Divan-ı Tuğra, Tuğrakeş gibi isimlerle kaynaklarda yer almaktadır. Divan-ı İnşa¹¹⁶, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin hepsinde var olan bir kurumdur. Devletin, bütün yazı işleri Divan-ı İnşa¹¹⁷dan yönetilmekte ve bu divandan yazılarak gerekli yerlere gönderilmekteydi. Ayrıca Divan-ı İnşa¹¹⁸, devletin kendi bölge valileri ile olan yazışmaları yapmakla ve dış devletler ile olan yazı işlerini, gönderilecek mektup, ferman, misal, menşur, beratları yazarak, hükümdarın tuğrasını üstüne çekmekle görevlidir.

Divan-ı İnşa¹¹⁹ dairesinin başında bulunan Tuğrai, Divanda çıkan bütün yazıları kontrol etmekle mükellefti. Divan'dan çıkan tüm yazışmaları divan defterlerine kaydedip bu defterleri arşivlemekteydi. Böylece devlette yapılan hiçbir yazışma kaybolmaz, gönderilen ve gelen her türlü evrakın kaydı tutularak, işlerin

¹¹³Sevim-Merçil,**a.g.e.**, s.129; Mükrimin Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**,1. Baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944, s.88.

¹¹⁴Bedirhan-Atçeken,**a.g.e.**, s.50; Nizamülmülk,**a.g.e.**, s.95; Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.62; Kazıcı,**a.g.e.**, s.173.

¹¹⁵ Bilgiç,**a.g.e.**, s.394.

¹¹⁶ Uluçay,**a.g.e.**, s.266; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.145.

¹¹⁷ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.43.

¹¹⁸ Köymen, **Tuğrul Bey**,s.97; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.140.

¹¹⁹ Sevim-Merçil,**a.g.e.**, s.127; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e.**, s.54.

sağlıklı olarak yürümesini sağlanmaktaydı. Divan-ı İnşa,¹²⁰ devletin askeri ve sivil tüm görevlilerinin atamalarının yazılarını yazmaktaydı. Bu atama belgeleri, birkaç nüsha olarak yazılmakta ve ilgili memura tayin evrakı olarak bir nüshası verilmekte, diğer kopyası, bu memur hangi eyalette hangi kuruma atandı ise oraya gönderilir ve oradaki dairede kaydedilir, son nüshası da divan defterine kaydedilmek üzere Tuğrai tarafından divanda bırakılırdı.

Divan-ı İnşa¹²¹, Büyük Selçuklu Devleti'nde, dönem geleneği olarak, özellikle Abbasiler Devleti'ne müjde gibi değerlendirilen, kazanılan savaşlardan sonra yazılması ve gönderilmesi adet olan fetihname ve zafer nameleri yazıp ilgili yerlere göndermekle görevlidir. Hatta Dandanakan Savaşı sonrasında Gazneliler Devleti ordusu önünde galip gelen Selçuklular, ilk zafernamelerini, Gazneliler Devleti kâtiplerinin, savaş sonu kaçarken savaş alanında bıraktıkları, divit ve kâğıtlar ile yazmışlardır. Bu durum, devletin henüz tam anlamı ile kurulmadan önce divan-ı inşanın Selçuklu tarihindeki başlangıcı kabul edilebilir. Divan-ı İnşa¹²², devletin ilk dönemlerinde olmak üzere, iki kanat halinde çalışmalarını sürdürmekteydi. Bunlar divanın inşa yani yazı işleri, diğeri de divan-ı tuğra yani hükümdarın tuğrasından sorumluydu. Bu iki divan birleştirilerek Divan-ı resail¹²³ adını almıştır.

c) Divan-ı Arız: Büyük Selçuklu Devleti divanlarından bir diğeri Divan-ı Arız'dır¹²⁴. Bu divana, ilk İslam Devletleri'nde olduğu gibi divan el cüyş de denilmektedir. Biz burada bu isimden dolayı bu divanın ve görevlerinin, çok daha eskiye ilk İslam Devletleri'nden olan Emeviler Devleti'ne kadar uzandığını anlamaktayız. Orta çağ devletleri birer askeri devlettir, devlet ordusunun gücü nispetinde büyüktür, güçlüdür ve ayakta kalarak yaşamına devam etmiştir. Ordu, orta çağ Türk İslam Devletleri'nin hayatlarını sürdürebilmesi için en temel kavramdır. Türkler, doğuştan ordu-millet olarak tarih sahnesine çıktıklarını her zaman duymuş ve bunu şu anda dahi bilmekteyiz. Bu sebeplerle, bu divanın ve üstlendiği görevlerin ne kadar önemli

¹²⁰ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.27.

¹²¹ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.156.

¹²²G.M.Kurpalidis, **Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Çev: İlyas Kamalov, Red:Sadi Kucur, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007, s.84.

¹²³ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.69; Kazıcı,**a.g.e**, s.174.

¹²⁴ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.156.

olduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Divan-ı Arız¹²⁵, çalışma konumuzu oluşturan devletlerde de hemen hemen aynı isim ve görevleri yapmaktadır. Gazneliler Devleti ve Harizmşahlar Devleti'nde de bu divan, Büyük Selçuklu Devleti'ndeki ismi ile kaynaklarda geçmektedir. Bu aslında, Türk İslam Devlet tipinde anlaşılır bir durumdur, Gazneliler Devleti'nin teşkilat yapısını kendine aktaran Büyük Selçuklu Devleti, kendi inkırazından sonra hayat bulan Harizmşahlar Devleti'ne teşkilatını aktarmıştır ki, yine aynı şekilde bir model oluşturan Gazneliler devlet modeli Selçuklular üzerinden teşkilat mirasını, Eyyubiler ve Memlük Devletleri'ne aktarmıştır.

Konumuza dönecek olursak, Divan-ı Arız¹²⁶'ın başında, arız el ceyş, sahib-i divan-ı arız veya daha genel kullanımı itibariyle arız bulunmaktadır. Divan-ı arız¹²⁷, bir, muharebe divanı yani günümüz tabiriyle genelkurmay değildir. Bu divan şu anda var olan Milli Savunma Bakanlığı vasfına sahip olan, idari, ekonomik ve lojistik işleri idare eden, ordunun her türlü gereksinim ve ihtiyacını karşılamaya çalışan bir idari divandır. Büyük Selçuklu Devleti'nin, idari yapısında, daha önce gördüğümüz diğer divan yapılarında olduğu gibi, Divan-ı Arız¹²⁸ da merkezde bulunmakla birlikte, Selçuklu eyaletlerinin her birinde, aynı isim ile kurulu bulunmaktadır, elbette bu eyalet divanları, merkez divanına bağlı olarak görev yapmaktadırlar.

Divan-ı Arız¹²⁹, Selçuklu ordusunda görev yapmakta olan, her kısım ve görevde olan Emirden, en düşük rütbedeki askere kadar ordu mensuplarının, varsa iktaları ki, Büyük Selçuklu Devleti'nde ikta kavramı çok önemli bir kurum olarak bilinmektedir. İktalar sayesinde devlet, takribi dört yüz bin kişilik bir muharip asker gücüne, merkez bütçesinden masraf yapmadan sahip olmaktadır. Bu askeri iktaların iyi işlediği dönemlerde devletin gücü çok fazla artmıştır. Devlet iktalar sayesinde hem ekonomisini güçlendiriyor, halk kıtlık çekmiyor, para ekonomisi hareket kazanıyor, ticaret canlanıyor, topraklar boş kalarak verimsizleşmiyor hem de devlet

¹²⁵ Bilgiç, **a.g.e.**, s.177.

¹²⁶ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.79; 84.

¹²⁷ Uluçay, **a.g.e.**, s.266.

¹²⁸ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.146.

¹²⁹ Kafesoğlu, **Melikşah**, s.141.

yüksek miktarda askeri güce kavuşuyordu. Divan-ı Arız¹³⁰, bu iktaların gerekli kimselere dağıtılması ve bunların idaresi işleriyle meşguldür. İкта sahibi olmayan askerlerin ise Camegi veya Bistegani denilen maaşlarını ödemekte divanın sorumluluğundadır.

Divan-ı Arız¹³¹, Selçuklu ordusunu her türlü teçhizatından da sorumludur. Ordu'nun silahları ve lazım gelen diğer tüm levazım ve teçhizatlarının kayıtları ve kontrolleri bu divanın görev alanıdır. Bu kayıt ve kontrollerden divanın başında bulunan Arız, orduyu sefer öncesi veya herhangi bir zaman diliminde teftiş ettiği, ordu mensuplarını önünde geçit yaptırarak kontrol ettiği anlaşılmaktadır. Zaten, divanın ismi olan Arız, arz etmek, sunmak anlamından gelmektedir. Bu isimden de anlaşılacağı gibi, ordudaki askerler teçhizatları ile birlikte geçit yaparken kendilerini Divan-ı Arız'a¹³² ve dolayısıyla Arız'a ve eğer varsa, diğer vezir ve bizzat Sultana kendilerini sunmaktadırlar. Devletin, mali işlerinden sorumlu olan, Divan-ı İşraf ile ortak çalışmalar yapılmaktaydı. Müstevfiler, divan-ı arızdan¹³³, askerlerin maddi durumları ve ödenecek maaş, verilecek iktalar hakkında bilgi alır, Arızlarda, istifa divanını bu konularda bilgilendirmek ile yükümlü olurlardı. Buna karşın, Divan-ı İstifa başkanı olan Müstevfi de, Arızdan habersiz hiçbir askere ekstra ödeme yapmaz ve iкта veremezdi. Devletin içinde bulunan iкта arazileri, devletin askeri karakteri sebebiyle Divan-ı Arız'ın sorumluluğu altındaydı fakat divan kendi adına bir iktaya sahip olamıyordu.

İktalı olan askerler ile birlikte, eyalet valilerinin askerleri için valiler emirlerindeki askerlerin güncel durumlarını düzenli olarak Divan-ı Arız¹³⁴'a bildirmek zorundaydılar. Her askerin, adı, etnik kökeni, yaşı, boyu, kilosu, yüz ve vücut şekli kayıt altına alarak arz defterlerine işlenir böylece ordu içindeki tüm askerler tek tek bilinirdi. Bu durum, yaşı ilerlemiş veya savaşamayacak duruma gelen, fiziksel özellikleri yetersiz askerlerin maaş veya iktalardan düşürülmesi ile yerlerine yenilerinin eklenmesi için yapıldı. Asker arz defterinden silinince, orduda

¹³⁰ Kazıcı, **a.g.e**, s.175.

¹³¹ Şapolyo, **a.g.e**, s.219.

¹³² Uzunçarşılı, **Medhal**, s.44.

¹³³ Erkan Göksu, **Türkiye Selçuklularında Ordu**, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2018, s.15.

¹³⁴ Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.509.

yer alamaz ve dolayısı ile maaş hakkı elinden alınmış olurdu. Bu defterlerin sorumluluğu divanın başkanı olan Arızın uhdesindeydi. Büyük Selçuklu Devleti'nde, bazen sultanda arz'a katılmakta hatta birebir kendisi ordusunu teftiş etmekteydi. Sultan Melikşah'ın, ordusunu teftiş ettiği ve yanında her zaman arz defterleri olan defter-i arzları bulundurduğunu bilmekteyiz. Sultan Sancar döneminde, Katvan savaşı öncesi yapılan ordu teftişinin 6 ay sürdüğü konusunda kaynaklar bilgi vermektedir. Sürekli canlı bir organizma olan ordunun bütün askerlerinin güncel kayıtlarını tutma görevi divan-ı arız¹³⁵ dairesinin ne kadar önemli ve bir o kadar da zor bir görev gerçekleştirdiğini göstermektedir.

d) Divan'ül İşraf: Büyük Selçuklu Devleti teşkilatında, büyük divana bağlı olarak, onun altında çalışan bir diğer divan da Divan-ı İşraf¹³⁶tır. Bu divanın başında ise, Sahib-i Divan-ı İşraf, Müşrif-i Memalik veya sadece Müşrif olarak isimlendirilen divan başkanı bulunmaktadır. Divan sahibinin unvanı hasebiyle, işraf divanına¹³⁷ kaynaklarda, Divan-ı Müşrif tabiri de verilmektedir. Divan-ı İşraf¹³⁸, görev yapısı sebebiyle tam bir teftiş kuruludur. Devletin bütün organlarını kontrol eden bunları denetleyen, düzenli ve sistemli çalışılması konusunda diğer kurumlara yol gösteren bir divandır. Teftiş görevi sebebiyle icracı bir görevi bulunmayan divan-ı işraf¹³⁹, devletin mali yapısını kontrol yetkisi sebebiyle, mali konularda icrai bir özelliğe sahip olan Divan-ı İstifayı tamamlayan bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Müstevfi'nin faaliyetlerinin kontrolü Münşinin sorumluluğundadır diyebiliriz. Divan-ı İstifa'da tutulan liste ve defterler olan, Ceraid ve Defreratın incelenmesi işraf divanının yetkisi içindedir.

Büyük Selçuklu Devleti, çok geniş bir araziye kurulan, tabii devletlere ve eyaletlere sahip olan, bugün için federasyon özelliği gösteren bir devlet yapısına sahiptir. Bu yapı sebebiyle, merkez idarede bulunan divanların tüm ülkeyi içine alacak şekilde görev yapabilmesi için merkez eyaletlere divan başkanlarının

¹³⁵ Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.56.

¹³⁶ Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.56.

¹³⁷ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.156.

¹³⁸ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.77.

¹³⁹ Bilgiç, **a.g.e**, s.288.

görevlendirdiği naibler gönderilmektedir. Bu naiblerden bir tanesi de işraf divanı¹⁴⁰ başkanı olan Müşrifin atadıkları müşrif-i naib olarak bilinen görevlidir. Müşrif-i naib, tıpkı daha önce gördüğümüz naibler gibi, kendisine vekâlet yetkisi veren müşrifin eyaletlerdeki temsilcisi olarak görev yapmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nde, merkezden başka eyaletlerde de merkez divanlara benzer isim ve görevlerde eyalet divanları bulunmaktadır. Divan-ı İşraf¹⁴¹, da diğer eyaletlerde merkez divana benzer bir yapılanma içinde bulunarak görev yapmaktadır. Bu divan, merkezdeki Divan-ı İşraf'a¹⁴² bağlıdır ve doğal üst idarecisi münşidir. Bu sebeple, münşiler eyaletlere naib atıyorlardı. Naib, eyaletteki işraf divanının¹⁴³ denetleme yetkisine sahipti. Eyalet işraf divanı¹⁴⁴ reis ve üyeleri de naibe hesapları sunarak teftişe girmek zorundalardı. İstifa divanında, görev yapan memurlardan mutasarrıf ve amiller de, Müşrif-i naib'in teftişi ile karşılaşmaktaydılar. Bu teftiş sonucunda eğer yasal olandan fazla bir kazanç toplayan görevli olduğu ortaya çıkarsa, naib bu durumu merkeze bildirirdi ve bu durumun sonucunda suçlu olduğu kanıtlanan görevli memur bu işten el çektirilir ve haksız kazancını devlete geri ödemekle sorumlu tutulurdu.

Büyük Selçuklu Devleti'nde, para basımı için merkez büyük şehirlerde kurulan darphaneler, devletin para ihtiyacını karşılamaktaydı. Fakat merkeze uzak olan şehirlerde kurulan darphanelerde, sikke kesimi sırasında yapılacak olan yolsuzlukları önlemek için teftiş yapmak da işraf divanı sorumluluğundadır. Çünkü devlet içinde kullanılan paraların ayarı ile oynamak toplum içinde yoğun bir huzursuzluk ve düzensizlik ortamı oluşturabilirdi. Bu sebeple darphaneler birçok kontrolden geçirilmekteydi. İşraf divanı aynı zamanda devletin ana ekonomisi olan tarım ve hayvancılık ile de ilgilenmektedir.

İşraf Divanı'nın¹⁴⁵ görev sorumlulukları görüldüğü gibi çoktur ve Büyük Selçuklu Devleti gibi çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan ülke toprakları üzerinde

¹⁴⁰ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.44.

¹⁴¹ Uluçay, **a.g.e.**, s.265.

¹⁴² Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.146.

¹⁴³ Köymen, **Alp Arslan**, s.46.

¹⁴⁴ Kafesoğlu, **Melikşah**, s.140.

¹⁴⁵ Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.509.

her konuya hâkim olunması bazı zorluklar getirmekle birlikte devletin gücünün muktedir olduğu dönemlerde münşiler hiçbir güçlük ile karşılaşmadan işraf divanının¹⁴⁶ sorumluluklarını yerine getirebilmekteydiler. İşraf divanı, hükümdarın kendi mülkü olan topraklarında vergi ve kira işlerini yürütmekte ve denetlemekteydiler. Büyük Selçuklu sarayında da işraf divanından¹⁴⁷ atanan görevliler, sarayın çok büyük olan ve ekonomik giderleri fazla olan saray mutfağında da çalışmakta bu mutfağı teftiş etmekteydiler.

e) Divan-ı İstifa: Büyük Selçuklu Devleti'nde, büyük divanın altında, büyük divanın gözetim ve denetimi altında, vezire bağlı olarak çalışan bir diğer divan da, Divan-ı İstifa-ı Memalik, Divan-ı Zimam veya Divan-ı İstifa¹⁴⁸ olarak kaynaklarda geçen dairedir. Bu divan, devletin hayati organlarından biridir. Çünkü devlet, parasını yönetebildiği sürece yaşayabilir, güçlü ve mamur kalabilirdi. Bunu sağlayan ve denetleyen divan, diğer orta çağ Türk İslam Devletleri'nde olduğu gibi, Büyük Selçuklularda da Divan-ı İstifadır¹⁴⁹.

Divan-ı İstifa'nın¹⁵⁰ başında, divan sahibi olarak, Sahib-i Divan-ı İstifa,¹⁵¹Müstevfi el-memalik ya da sadece Müstevfi olarak isimlendirilen görevli memur bulunmaktadır. Devletin mali işlerinden olan istifa divanı, en yetkili maliye organıdır. Hazinenin gelir ve gider işleri ile ilgilenen bu divan devletin ekonomik durumundan direkt sorumludur. Yapılan bütün harcamalar, hazineye gelen vergi gelirleri ve Büyük Selçuklu Devleti'nde, yılda dört kez üç ayda bir ödenen Bistegani ismi ile bilinen maaşların ödenmesi işinden sorumludur. Ayrıca devletin bütün hazine varidatını kalem kalem kayıt altına alınması istifa divanının başında bulunan Müstevfi'nin uhdesinde bulunmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nde, gelir ve giderler, Ceraid olarak isimlendirilen listelere veya Defrerat olarak tabir edilen defterlere Müstevfi tarafından kaydedilir böylece devletin gelir gider dengesi ortaya çıkar ve günümüz devletlerinde olduğu gibi yıllık bütçe planlaması yapılırdı.

¹⁴⁶ Kurpalidis,**a.g.e**, s.84.

¹⁴⁷ Kazıcı,**a.g.e**, s.175.

¹⁴⁸ Uluçay,**a.g.e**, s.264-265.

¹⁴⁹ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.146.

¹⁵⁰ Kafesoğlu, **Melikşah**,s.138.

¹⁵¹ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.40.

Ekonomik sistemin ayakta kalmasının kuralı olarak, günümüz devlet sistemlerinde olduğu gibi bütçedeki gelirin, gider kalemlerinden fazla olması ve bu sayede devletin ekonomik buhrana düşmemesi istifa divanının¹⁵² başında bulunan müstevfinin temel amacıdır. Tabi ki, ekonomisi tarım ve hayvancılık üzerine kurulan, hassas bir coğrafyada savaşı dönemlerin fazla olduğu bir bölgede bulunduğu dönemin en büyük devleti olmak kolay değildir ve her zaman doğal şartlar müsait olmadığından ekonomik sistem zarar görüyordu. Böyle olması durumunda, istifa divanı¹⁵³ başkanı müstevfinin amacı en azından denk bir bütçe oluşturarak devletin zarar etmesinin önüne geçmektir. İstifa divanı¹⁵⁴ başkanı olan müstevfiler eyaletlere kendi memurlarını atamaktaydılar. Bu memurlar sayesinde, merkezden uzak eyaletlerdeki mali durum da merkezden kontrol edilebiliyordu. Müstevfilerin, atadıkları bu vekâlet sahibi memurlara nuvvab adı verilmekteydi. Nuvvab, gittiği eyalette müstevfinin yetkileri ile hareket eder ve yine müstevfi tarafından atanan Amil olarak bilinen vergi toplayıcı memurların denetim ve organizasyon işleri ile meşgul olurdu.

Amiller, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, mali sistem içinde çok hassas bir görevi icra eden memurlardır. Amillere, bu görevlerinde gumaştegan ismi verilen memurlar ile birlikte, vergi toplamakla görevli olan muhassıl ve mutasararîf memurları yardım etmekteydi. Bu memurlara vergilerin toplanması sırasında şehir, kasaba veya köylerin reisleri ve bölge şahneleri de destek sağlamaktaydılar. Divan-ı İstifa¹⁵⁵ dairesi içinde divan sahibi müstevfinin emri altında evrak işlerinin tanzim ve yazımı için, mali konularda deneyim sahibi olan Muharriran adı verilen İran asıllı memurlar ve mali hesap uzmanı olarak nitelendirilebilecek muhasipler görev yapmaktaydı. İstifa divanı¹⁵⁶ başkanı müstevfiler, mali konuların hassaslık arz etmesi ve özen gösterilmesi zorunluluğu sebebiyle, herhangi bir suistimali önlemek için yazılan kararları kendisi imzalar ve mühürlerlerdi.

¹⁵² Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.509.

¹⁵³ Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.54; Cevzî, **a.g.e**, s.203.

¹⁵⁴ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.156.

¹⁵⁵ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.71-73; Kurpalidis, **a.g.e**, s.84.

¹⁵⁶ Kazıcı, **a.g.e**, s.174.

f) Divan-ı Mezalim: Büyük Selçuklu Devleti teşkilatında var olan bir başka önemli kurumda Mezalim Divanı'dır¹⁵⁷. Fakat mezalim divanı¹⁵⁸, diğer divanların özelliklerini göstermez, yani istifa divanı, arız divanı gibi filli icraat işleri ile uğraşmaz, yetki ve sınırları arasında bir kurumu ve memurlarını yönetmek herhangi bir fiili işin denetim ve teftişini tabii uygulaması sorumluluğunu üstlenmez. Bu bakımdan bu divan, direkt olarak devlet yönetimi ile alakalı değildir. Mezalim divanı¹⁵⁹, halkın refahı ve adaletli bir düzenin devletin bütün bölgelerinde eşit olarak sağlanmasını amaçlayan olağanüstü nitelikteki bir divan daha doğrusu mahkemedir.¹⁶⁰ Mezalim demek adından da anlaşılacağı gibi, zulümden, mazlum olmaktan türemiş bir kelimedir. Haksızlığa uğrayan, zulüm gören mazlumların, hak aramak için başvurdukları en son ve kesin çözümü olan kapıdır. Bu sebepten, İslam dininin temel karakterine uygundur. Türkler için tarihin her döneminde, haksızlığa karşı, daima doğrunun ve mazlumin yanında olduğu yakıştırması yapıldığını, hem kendi tarih kitaplarımızdan hem de rakip olarak görülebilecek yabancılardan dahi duymuş ve okumuştur. Türk, her zaman, tarihin ilk dönemlerinden beri dini ne olursa olsun, doğruluktan yanadır. Türk Devleti modeli, halkına zulüm etmez, halkını sömürmez ve haksız yere malına ve canına dokunmazdı. Hükümdarın, halkı üzerinde hakları olduğu gibi, halkın da hükümdar üzerinde hakları vardı. Bunların ilki, hükümdardan daha doğru ifade ile hükümdar şahsında devletten korunma, güvenlik ve adalet beklemektir. Hükümdarın, tanrıdan aldığı kut ile yönetim için kanının kutsal olduğu inancı, Türk hükümdarını halkının babası yapmıştır. Tarihte hiçbir devlet ve millet hükümdarı baba yerine koyan bir millet göremiyoruz. Hatta bugün dahi “devlet baba” ıstılahı, Türk hükümdarının halkının üzerindeki pederane etkisi üzerinedir. Türk tarihinin kadim kanıtları olan Orhun kitabelerinde de Bilge Kağan'ın halkına seslendiği hitabından anlaşılmaktadır.

Türkler tarihleri süresince, daima halkın iyilik ve ferahını istemişlerdir. Bu sadece Türk kanına özel bir duygudur. Türk tarihinde, 13. asra kadar birbirlerinden ayrılması güç olan Moğollar bile bu duygudan yoksundur. Bilge Kağan halkına

¹⁵⁷ Bilgiç, **a.g.e**, s.120; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihini**, s.332.

¹⁵⁸ Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.24.

¹⁵⁹ Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.510.

¹⁶⁰ Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.12.

seslenir, onlara öğütler verir ve onların çıkarlarını düşünürken, Cengiz Han, ünlü yasında, kendi ailesini ve asil beylerine seslenmekte ve onların çıkarlarını gözetten bir devlet ve yönetim anlayışına sahip olduğu bilinmektedir. Mezalim divanları¹⁶¹ yahut mahkemeleri olarak adlandırılabilir kurum, Hz. Muhammed'in gençlik dönemlerinde Mekke'de dedesi Abdulmuttalib'in daveti ile Abdullah bin Cudan'ın evinde şahit olduğu bir toplantı ile İslam öncesi çağda dahi varlığını göstermiştir. Bu toplantı ile Arap toplumunun ileri gelen kabile reisleri, zalimliğe ve haksızlığa karşı zayıfın yanında olacaklarına dair yemin etmişlerdi. Bu toplantı ve yemine kaynaklarda Hılfu'l Fudal denmiştir. Hz. Muhammed, İslam öncesi cahiliye devrinin en iyi en sevimli işi dediği bu toplantı ile mezalim divanının başlangıcı Peygamberin zihninde ilk tohumlarını atmıştı.

İslam'ın yayılması ile birlikte, Hz. Muhammed'in Mekke fethi ile birlikte kurulan İslam Devleti'nin başkanı sıfatını taşıdığı bilinmektedir. Hz. Peygamber, devlet başkanı sıfatının yanında en büyük yargıçtı. Mekke'de halk arasında çıkan bazı küçük ihtilaflar karşısında Hz Muhammed, hâkim ve arabulucu olurdu. Halktan kimselerin şikâyet için çalabilecekleri yegâne kapı, Peygamberin adil hükmünden emin olunan kapısıydı. Bu durum Hz. Muhammed'in İslam tarihinin ilk mezalim divanını¹⁶² kurduğu fikrine bizi ulaştırabilir. Mezalim mahkemeleri, İslam dininin yayılması ve Türkler'in, İslam'a geçişleri sırasında Türk Devletleri'ne de sirayet etti. Mezalim¹⁶³, İslam'ın yargıçı olarak biline kadıların çözemediği veya adli mahkemenin yetki ve bilgi sınırlarına girmeyen davaları, çözüm konusunda kadının yetkisinin üstünde olan olayları ve haksızlık şikâyetlerini çözmek ve hızlı karar almak için kurulan mahkemelerdir. Büyük Selçuklu Devleti'nde de doğal olarak bu kurum vardır. Mezalime¹⁶⁴, devletin hâkimi olan Sultan başkanlık eder ve verdiği kararlar anında uygulanarak hayata geçirilirdi. Devletin mutlak otoritesine sahip olan sultan, Türk hâkimiyet telakkisindeki pederane vasfını mezalim divanı ile birlikte halk üzerinde hissettirirdi. Mezalim¹⁶⁵, haftanın iki günü toplanmaktaydı. Sultan,

¹⁶¹ Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.31.

¹⁶² Nizamülmülk, **a.g.e**, s.17.

¹⁶³ Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.57.

¹⁶⁴ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.132.

¹⁶⁵ Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.12.

mahkemenin başkanı sıfatı ile toplantıda hazır bulunurdu. Sultanın yanında ise hacipler, kâtipler, kadılar, mollalar çavuşlar ve diğer devlet büyükleri bulunurdu. Mezalim¹⁶⁶ başlamadan önce, münadiler vasıtası ile halka şikâyeti olan varsa gelsin diye ilan ettirilirdi. Bunun üzerine halk, mezalim divanına ve tabii sultanın huzuruna, hiçbir engelleme olmadan, özgürce çıkar ve şikâyetini aktarırdı. Bu şikâyet bir arazi davası olabileceği gibi, iki kişi arasında bir alışverişten doğan haksızlık da olabilir ve bir devlet görevlisini, hatta sultanın kendisini dahi şikâyet etmek dahi olabilirdi. Sultanın şikâyet edilmesi örneği, Sultan Mesud bin Tapar'ın bir köylü tarafından koyunlarının gaspı yüzünden ettiği şikâyetidir.

İslam tarihinde, Hz. Muhammed sonrasında, tam anlamı ile bir mezalim kurulduğunu söylemek güçtür. İslam'ın daha taze bir filiz olduğu ve herkesin dinin en detaylı kurallarına dahi en içten şekilde uyduğu bir devir olan raşid halifeler devrinde, Hz. Ömer'in hacılara “şikâyetiniz var mı?” diye sorması dışında bir mezalim kaydına rastlanmamaktadır. Dördüncü İslam halifesi olan Hz. Ali devrinde ise mezalim divanları bildiğimiz anlamda kurulmaya başlanmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nde, bilinen ilk mezalim divanı¹⁶⁷, 1038 yılında, Selçukluların, İbrahim Yınal vasıtası ile ele geçirdiği Nişabur şehrinde olmuştur. Şehre girerek, Sultan Mesud'un tahtına oturan Tuğrul bey, halka şikâyetlerini sormuştur. Türk İslam Devletleri'nde, mezalim mahkemeleri, bir bakıma önleyici bir güç olarak aslında karşımıza çıkmaktadır. Bunun sebebi ise, halktan herkesin mezalime çıkma ve sultan ile direkt olarak görüşme hakkı olmasıdır. Zulüm yapan her kim olursa olsun, halkın mezalime çıkmasını asla engelleyememektedir. Bu da zulüm yapmaya niyeti olan, ister sıradan bir vatandaş, ister vezir olsun halka karşı hal ve tavırlarını bir daha düşünmeye iten en önemli caydırıcı ve önleyici güçtür.¹⁶⁸

g) Divan-ı Müsadere: Müsadere kavramı, Türk İslam Devletleri tarihinde sık sık karşımıza çıkmaktadır. Müsadere, hem bir cezalandırma usulü hem de devlete bir gelir kapısı olarak gözükmektedir. Osmanlı Devleti'nde dahi çok sık olarak görülen müsadere, suçlu olduğu sabit görülen devlet adamlarına verilen bir cezadır. Görev

¹⁶⁶ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.44.

¹⁶⁷ Kazıcı, **a.g.e**, s.175.

¹⁶⁸ Kurpalidis, **a.g.e**, s.76.

süresi içinde, mal ve servet biriktiren devlet adamlarının malları, hükümdarın emri ile el konularak devlet hazinesine aktarılabilir, bu ceza ile birlikte devlet adamı idam dahi edilebilmektedir. Ayrıca, ölen devlet adamlarının biriktirdikleri mal ve serveti, ölümleri halinde ailesine miras kalmayıp devlet tarafından el konularak müsadere edilmektedir.

Büyük Selçuklu Devleti'nde, devlet mekanizması içinde var olan divanlardan bir tanesi de Divan-ı Müsadere'dir. Bu divan, devlet yönetim sistemi içinde faal bir rol oynamamaktadır. Divan-ı Müsadere mali bir divan sayılabilir ve bu yönüyle Divan-ı İstifa ile ilişkilidir. Devlet tarafından müsadere edilen mal ve servetler, divan tarafından, müsadere defteri ya da müfredat defteri ismi verilen defterlere kaydedilerek devlet hazinesine aktarılmaktaydı. Buradan, divan kavramının temel anlamına bir gönderme olduğu da görülmektedir. Divanlar her zaman bir yönetim erki olarak gözükmekte ve temel anlamı olan, yazıların kâtipler tarafından defterlere kaydedilmelerini bilmekteyiz.

Büyük Selçuklu Devleti'nde tarihi boyunca birçok kez müsadere uygulanmıştır. Bu müsaderelerden en önemli ve ünlüsü, Sultan Tuğrul'un veziri Amid'ül mülk Kunduri'nin başına gelen müsadere'dir. Büyük Selçuklu Devleti'nin, aşiretten devlete, obadan başkentlere evrilmesinin temel müsebbibi olan Tuğrul Bey, hayatını tahtına bir varis bırakmadan kaybedince, onun vasiyeti gereği tahta, kardeşi Çağrı Bey'in çocuklarından veliaht Süleyman'ı çıkmıştı. Süleyman, çocuk yaştaydı ve vezir Amid'ül mülk Kunduri tarafından destekleniyordu. Fakat aynı zamanda tahtın diğer varislerinden olan Arslan Yabgu oğlu Kutalmış ve Çağrı Bey'in bir diğer oğlu, babasından sonra Horasan valiliği görevinde bulunan Alp Arslan'da taht için hak iddia ediyordu. Vezir Kunduri, Süleyman için hutbe okutmuştu ve Alp Arslan'a tehdit dolu bir mektup göndermişti. Fakat Kutalmış'ın 50 bin kişilik Türkmen kuvvetleri ile Rey şehrini muhasara etmesi, vezir Kunduri'nin yönünü Alp Arslan'a çevirmesine yol açtı. Alp Arslan adına hutbe okunarak Sultan ilan edildi. Kutalmış kuvvetleri ile karşılaşan Alp Arslan kuvvetleri savaştan galip çıkarak tek başına tahta kavuştu.

Tahta çıkan Sultan Alp Arslan ikinci vezir olarak ünlü devlet adamı Fars asıllı Nizam'ül Mülk'ü atadı. Böylece yetkileri elinden alınan vezir Kunduri için istikbal yıldızı sönmeye başladı. Çünkü Sultan Alp Arslan taht mücadelesi sırasında, karşısında bulunan vezir Kunduri'nin ona karşı olmasını unutmuyordu. Vezir Kunduri'yi azleden Sultan, onu ailesi ile birlikte Merverüd Kalesi'ne gönderdi. Vezir Kunduri için verdiğimiz bu kısa tarihçenin önemi, Sultan Alp Arslan'ın vezirin bütün servetine el koymasındır. Daha önce'de Selçuklu ailesinde iktidar mücadelelerinde yenilen aile üyelerinin malları müsadere edilmiştir, fakat bu örnek devletin ilk vezirleri arasında olan Amid'ül Mülk için önemlidir kendisi Büyük Selçuklularda müsadereye uğrayan ve Sultan hükmü ile idam edilen ilk devlet adamıdır.¹⁶⁹

h) Divan-ı Hass: Türk İslam Devletleri'nde toprak çeşitli kısımlara ayrılmaktadır, bunlar Has, İкта ve Haraci topraklar olarak sınıflandırılmaktadır. Nizamülmülk'ün vezirlik görevine gelmesi ile birlikte Büyük Selçuklu Devleti toprak yapısı köklü bir sistem değişikliğine gitti. Vezir'in, Gulam sistemini Büyük Selçuklu Devlet sistemine sokması ile birlikte topraklar iкта olarak verilmeye başlandı. İкта sistemi ile devlet yüklü bir miktar askeri, hazineden para çıkmadan ordusunda bulunduruyor hem de her zaman hazır bir askeri güç bulunduruyordu. Bir federasyon görünümündeki Büyük Selçuklu Devleti, aynı zamanda Emirlere de geniş iktalar veriyordu. Toprak sisteminin bir diğer unsuru ise Hass arazileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hass araziler, adlarından da anlaşılacağı gibi hükümdar ve ailesinin şahsi topraklarıdır. Bu toprakların bütün tasarrufu hükümdara ve onun müsaade ettiği hükümdar ailesine mensup kişilere bırakılmıştır. Bu toprakları hükümdar, kiraya verebilir, bir başkasına iкта olarak ihsan edebilir, ya da işletebilirdi. Hükümdar ve ailesine ait olan bu toprakların işlerinin yürütülmesi, kiraya veya iktaya verilen hass arazilerinin vergi gelirlerinin toplanması ve kaydedilmesi ile ilgilenen divana Divan-ı Hass adı verilmektedir. Hükümdar, arazi ile birebir ilgilenme fırsatına her zaman sahip değildir. Bu sebeple bu araziler ile ilgilenecek ve aynı zamanda Divan-ı Hass'ın başında bulunacak bir memura ihtiyaç duyulmuştur. Oluşturulan bu

¹⁶⁹Bilgiç,**a.g.e**, s.287; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.511; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.168; Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.135.

memuriyete Vekil-i divan-ı Hass adı verilmektedir. Kısaca Vekil olarak isimlendirilir.

Vekilden başka hass arazi işlerini yürüten farklı organlar da bulunmaktadır. Divan-ı Hass'ın mali işleri ile ilgilenmek için, Divan-ı Hass'a bağlı bir istifa yani maliye divanı olan Divan-ı İstifa-i Hazret adında bir mali işler kurumu ve yahut maliye dairesi olarak nitelendirilecek organ kurulmuş ve hass arazilerin mali işleri bu daireye bırakılmıştır. Hass arazilerin maliyesi ile ilgilenen bu dairede yetki sahibi, Müstevfi memurları görev yapmaktaydı. Müstevfiler, hass arazilerin gelir ve giderlerini takip eder ve her şeyi kayıt altına alırlardı. Müstevfiler düzenli olarak Divan-ı Hass'a rapor vermektedirler. Divan-ı Hass içinde, İstifa divanı başkanı olan Müstevfi-i memalik, Divan-ı Hass'da mali işlerin ana sorumlusudur. Onun emrinde, diğer müstevfiler ve muhasibler çalışmaktaydı. Muhasibler, bugünkü bildiğimiz anlamda muhasebe işlemleri ile görevli memurlardır. Divan-ı Hass'ın bir diğer görevli memuruda hesapları kontrol eden müşriflerdir. Kendi içinde ayrı bir idare sistemi olan Divan-ı Hass, Büyük Selçuklu Devleti divanları içinde faal görev yapan bir divandır¹⁷⁰.

İ) Divan-ı Evkaf: İslamiyet'in yayılması ile birlikte vakıflar sosyal ve devlet hayatında yerlerini almışlardır. İslam dini uhrevi olduğu kadar da dünyevi bir dindir. İnananlarının sosyal hayatlarını da yakından ilgilendirir ve bu yaşamı düzenleyen kural, kurumlardan oluşmaktadır. Bu kurumlardan bir tanesi de vakıflardır. Vakıflar sayesinde hem sosyal hayat sistemli bir şekilde ilerlemekte hem de devlet toplum içinde kontrolü sağlamakta ve birçok birinci derecede yaşamsal ve toplum için önem taşıyan ihtiyaçları karşılamaktadır. Vakıflar sayesinde toplum sosyal olarak huzur içinde yaşamaktadır.

Bir Türk İslam Devleti olan Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde de İslam devleti olmanın etkisiyle, İslam dini kültürünün unsuru olan vakıfları bulundurmaktadır. Bu vakıfların düzenlemesi ve idaresini görevini üstlenen devlet, bu görev için ayrı bir divan meydana getirmiştir. Divan-ı Evkaf-ı Memalik olarak

¹⁷⁰ Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.510; Kurpalidis, **a.g.e**, s.75.

isimlendirilen bu divan, Büyük Selçuklu Devleti'nde, aktif olarak yönetimde yer almasa da sosyal hayat içinde faal olan bir divandır. Devletin merkezinde bulunan vakıfların kontrol ve denetimi, bina ve tesis gibi ihtiyaçlarının giderilmesi ve hâsıl olan durumlarda idaresi işini üstlenmiştir. Divan-ı Evkaf, üst bir makamdır ve denetimleri içerisinde bir aksilik, anormallik görmediği takdirde devletin vakıflarına birebir olarak karışmamakta ve sadece denetim, kontrol görevini ifa etmektedir. Vakıfların işleyişinde bir bozukluk ortaya çıktığı zaman, duruma el koyan Divan-ı Evkaf'ın başında Kadı'ül Kudat bulunmaktadır. Merkezden uzak olan bölgelerdeki evkaf divanlarında ise bölge kadıları görev yapmaktadırlar. Vakıflar, bir vakıfname ile varlık bulurlar. Bu vakıfname, vakfın temel amaçları ve işleyişini belirleyen bir nevi vakfın kendi içinde kanunnameleridir. Divan-ı Evkaf'ın görevleri arasında bu vakıfnameleri korumak, vakıf gelir ve giderlerini kontrol etmek ve vakıf içinde çalışan memurların tayin ve azillerini gerçekleştirmek yer almaktadır. Divan-ı Evkaf'ın kişilerin kurduğu özel vakıfları denetleme ve onları idare etme yetkisi bulunmamaktadır. Bu özelliğinden dolayı, yukarıda bahsettiğimiz devletin sosyal düzeni korumak için İslam dininin bir gerekliliği olan vakıfları kurma ve yönetme işini tam anlamıyla yansıttığı kanaatindeyiz¹⁷¹.

j) Divan-ı Şahnegi: Türk İslam Devletleri'nde ve Türk Moğol Devleti'nde, yönetim sisteminin önemli bir parçası olan Şahne veya Şihne diye bildiğimiz görevli memurlar mevcuttur. Şahneler, merkezin eyaletlere veya taşra bölgelerine, atadıkları veya hâlihazırda yönetim içinde görev yapan valililerin üstlendiği bir görevdir. Büyük Selçuklu Devleti'nde şahnelere, Emir, Mukta ve Vali unvanları verilmektedir. Şahneler, devletin merkezdeki gücünü temsil eden askeri valiler olarak görev yapmaktadır. Şahneler, Büyük Selçuklu Devleti'nde, kılıç ehli yani Türkler arasından seçilirdi. Şahnelerin görevi yönetimi altındaki halkın güvenli, ferah ve huzur içinde yaşamasını sağlamaktı. Şahneler, görev yaptıkları bölgelerdeki yol güvenliğinden emirlerindeki askerle sorumluydular.

Büyük Selçuklu Devleti'nde, şahnelerin idari işlerini yürütmek üzere eyalet ve taşra da kurulu divanlar vardı, bu divanlara Divan-ı Şahnegi ismi verilmektedir.

¹⁷¹ Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.511; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.58.

Bu divan, merkezde olmayan yerel divanlar arasında bulunmaktadır. Divan, şahne başkanlığında toplanır ve gündem konusu genel itibariyle, şahnenin görev sahasının güvenlik işleri olurdu. Divan-ı Şahnegi’de suçluların ceza işlerine bakılırdı. Kime hangi suçtan ne ceza verileceği bu divanda belirlenirdi. İhbar edilen suçlar, eğer yeterli kanıt olmazsa, suç işlendiği tamamen kanıtlı değilse, iftira şüphesi ile bu divanda görüşülmez ve kadılara havale edilirdi. Şahneler, devletin merkezi temsil eden yegâne temsilcisi oldukları için, şahne divanı bölgenin en önemli yönetim mekanizması konumundaydı. Bu sebepten, şahne divanından çıkan emirlere, ayan, imam, şeyhülislam ve ulemeden kimseler uymak zorundaydılar ve bu kimseler alacakları önemli kararlarda şahne divanına danışmaları emredilmişti. Şahneler, kılıç ehlinden oldukları için, merkezden atanan şahneler ikta sahibi yanı aynı zamanda mukata idiler, veya şahneler maaşlarını atandıkları bölge halkından toplama haklarına sahiptiler. Bu sebeple, şahne görev yaptığı bölgede maaşının toplanması işi ile de şahne divanının görevlendirdiği ve şahneyi temsil eden naipler görevlendirilmişti. Mersum-ı Şahnegi adı verilen şahne maaşı vergisi halktan belli aralıklarla düzenli olarak toplanır toplanan vergiler naiplerde birikir ve onlarda gerekli yere ulaştırırdı. Büyük Selçuklu Devleti, göçer Türkmen kitleler temelinde kurulduğu için, içinde yaşayan göçer Türkmenlerde şahnelere bağlı olarak yaşamaktaydılar. Türkmenler de şahneye vergi vermek zorundaydılar. Bu vergi otlakıye olarak bilenen hukuk-ı mer’at vergisiydi. Bu maaşların ödenmesi yasal olarak rüsum ve hukuk gibi vergi adları ile bilinmektedir. Şahne divanı, bu vergilerin kayıtlarını tutardı bu işlerde divanda görevlendirilen muhasipler ilgilenmekteydi. Şahneler, tamamen devletin koyduğu nizam ve kurallara uymak ile yükümlüydüler. Hiçbir şahne, daha önceden belirlenmiş vergiler dışında vergi koyamazdı. Eğer böyle bir durum olursa divanda görevli memurlar durumu merkeze bildirmekle mükellefti. Divan-ı şahnegide, şahnenin idaresi altında bir hacip ve divan kethüdası da görev yapmaktaydı¹⁷².

k) Divan-ı Berid: Tarihin tüm dönemlerinde istihbarat ve haber alma, devletlerin ayakta kalabilmeleri için çok önemlidir. İletişim olanaklarının gelişmediği eski

¹⁷² Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.511; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.58; Kurpalidis,**a.g.e**, s.92.

toplumlarda haber alma faaliyetleri kişiler üzerinden belli bir teşkilat vasıtası ile yapılmaktaydı. Bu teşkilat berid teşkilatı olarak adlandırılmaktadır. Berid, uzaklık anlamına gelir ve kast edilen mesafe 25 km civarındır. Berid, elçiler ve casuslar aracılığı ile yapılan karşı devlet veya ülke içindeki bölgelerden haber almayı resmi sistemli ve kontrol edilebilir bir hale getirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Berid teşkilatı, devletin aynı zamanda resmi posta teşkilatıdır. Eyaletlere ve taşra bölgelerine merkezden gönderilen mektup, menşur, berat emirname vs gibi belgeleri götürmekle mükelleftir. Berid teşkilatı, Emeviler Devleti zamanından beri Müslüman devlet hayatında yerini almıştır. Berid teşkilatı isim değiştirerek Türk Moğol Devleti'nde ve Timurlularda "Yam" ismini almıştır. Altınorda coğrafyasında da var olan bu teşkilat, Rusları da etkileyerek Rusça'ya girmiştir. Rusça'da "Yamçı" olarak geçen kelime arabacı, postacı anlamına gelmiştir. Konumuz olan Büyük Selçuklu Devleti'nde, devlet mekanizması içinde bulunan bir diğer divanda, Divan-ı Berid'dir. Bu divanın başında Sahib-i Haber veya Sahib-i Divan-ı Berid adıyla bir görevli memur bulunmaktadır. Bu divan devletin merkezi haber alma birimidir. Devlet, divan kanalıyla eyaletlere ve taşraya gönderdiği sahib-i haberlerden düzenli olarak bölge hakkında haber alır. Bu görevlilere çoğunluk sadece berid denirdi. Beridler resmi görevli oldukları için bölgenin yöneticileri ve ayanı tarafından tanınırlardı. Divan-ı Berid bu görev için bazen de casus veya münhi diye bilinen, kimliğini gizleyen ve görevini kimsenin bilmediği, bazen tüccar bazen de bir seyyah kılığına giren memurlar da görevlendirmektedir.

Berid teşkilatı, yerleşik İslam devletleri ve Fars medeniyet dairesinde köklü bir geleneğe sahiptir. Türkmen, göçer özelliklerinden devletin ilk yıllarında kopmayan, Çağrı Bey tabiri ile çöl adamı olan Selçuklular, Nişabur fethi sırasında mezalime oturan Tuğrul Bey tabiri ile "Tacik"lerin geleneklerine yabancıydılar. Tuğrul Bey, kendi soyundan varis bırakmadan vefat edince devletin başına Çağrı Bey'in oğlu Horasan valisi Alp Arslan, sultan unvanı ile geçti. Türkmen özelliklerini bir şekilde muhafaza eden Sultan Alp Arslan, berid teşkilatının işleyiş yapısına kökten karşı bir görüş içindeydi. Berid teşkilatını kaldırarak faaliyetlerini yasakladı. Bunu yapmasının sebebini ise şöyle açıkladı: *"Bizi seven dostumuz olan kimse, dostluğunu bildiğimiz ona güvendiğimiz için sahib-i haber ile irtibat kurmaz. Bize*

düşman olan kimse ise, sahib-i habere rüşvet vererek hakkında iyi sözler söyler, kendini dost kisvesine sokar, bizim gerçek dostlarımız hakkında yalanlar söyler. Sonra bir gün düşmanımız dost gibi görünmeye başlar.”

Sultan Alp Arslan tarafından kaldırılan berid teşkilatının, Büyük Selçuklu Devletine birçok zararı dokunmuştur. Bunların ilki, Sultan Alp Arslan'ın kardeşi, Kirman bölgesi hâkimi Melik Kavurd Bey'in, Kirman'da isyan ederek bağımsızlığını ilan etmesidir. Melik Kavurd'un bu ilk isyanından bir süre haberdar olmayan Sultan, Kirman bölgesinden gelen tüccarlardan bu durumu haber almış ve birçok tüccarın, Melik Kavurd'un adına kestirdiği sikkeleri Sultana göstermesi ile bunun bir isyan hareketi olduğunun farkına varmıştır. Eğer berid teşkilatı olsaydı şüphesiz merkeze ilk anda bilgi gidecek ve isyan hareketi büyümeden sonuç alınacaktı. Berid teşkilatının kaldırılmasının bir diğer yıkıcı zararı da sadece Büyük Selçuklu Devleti'ni değil, bütün İslam uluslarının başına zorlu gaileler açan Bâtınilerin faaliyetleri olmuştur. Sultan Alp Arslan'ın berid teşkilatını kaldırması ile kendilerine geniş bir hareket alanı bulan Bâtıniler, gayet düzenli bir gizlilik içinde örgütlenmiş ve zamanı geldiğinde siyasi arenada yerlerini almış devlete büyük sorunlar çıkarmışlardır. Şüphesiz, berid teşkilatı faaliyette olsaydı bu sapkın yapı daha önceden haber alınarak yok edilebilirdi. Nizamülmülk ve Sultan Melikşah tarafından yeniden ihya edilen berid teşkilatı, gizli ve açık haber alma faaliyetlerinden başka, devletin resmi posta işlerini de yapmaktadır. Bunun için Divan-ı Berid emri altında çalışan, Peykanlar, Perendeganlar, Ulaklar görev yapmaktadır¹⁷³.

2.6. Gazneliler Devleti'nde Divanlar

a) Divan-ı İnşa: Gazneliler Devleti teşkilatında yer alan divanlardan biridir. Divan-ı İnşa, Gazneliler Devleti'nde, Divan-ı Risalet'in altında görev yapmaktadır. Bu divanın görevi devletin iç ve dış bütün yazışma ve resmi evrak işlerini düzenleyen, yöneten divan olmasıdır. Devletin, hükümdar tarafından yazılması istenen bütün ferman, berat, menşur gibi bu minvalde olan tüm evrakları Divan-ı İnşa'da

¹⁷³ Bilgiç, a.g.e, s.108; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.XV; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.156; Kazıcı, a.g.e, s.175.

yazılmakta ve bu divan üzerinden yayınlamaktadır. Divan-ı İnşa'nın başında, Sahib-i Divan-ı risaletin atadığı Tuğrai unvanı ile bilinen memur bulunmaktadır.¹⁷⁴

b) Divan-ı İşraf: Gazneliler Devleti'nde var olan bir başka divan da Divan-ı İşraftır¹⁷⁵. Birçok Orta Çağ Türk İslam Devleti'nde gördüğümüz üzere, divan-ı işraf, devletin maliyesinin teftiş ve kontrol merkezidir. İşraf divanı, bu görevini Gazneliler Devleti'nde de sürdürmekle beraber, çoğu kez divan-ı berid'in yapmasına alışık olduğumuz haber alma ve casusluk işlerini de yürütmektedir. Gazneliler Devleti'nin içteki ve dıştaki istihbarat ve muhaberat işlerinin yapıldığı daire olan, divanın¹⁷⁶ başında divan reisi olarak Sahib-i divan-ı işraf, Müşrif-i memleket, Müşrif-i memalik veya sadece Müşrif unvanlı memur bulunmaktadır. Sahib-i divan-ı işraf'ın emri altında divanda müşrif unvanı ile birçok küçük memur görev yapmaktadır. Müşrifler, divan adına casusluk görevi görmektedirler. Erkeklerle birlikte, dikkat çekmemek için kadınlar da bu görevde istihdam edilebilmektedir. Müşrifler, vezirlerin, büyük emirlerin veya herhangi bir memurun evinde veya dairesinde çalışıyor olabiliyorlardı. Burada aldığı istihbaratı divana ve dolayısıyla Sultana iletiyorlardı. Sarayda çalışan müşriflere, Müşrifân-ı dergâh denilmekteydi. Bu görevliler, saray içindeki vezir, diğer divanların reisleri, şehzadeler ve saray kadınlarını dahi gözlemekte, hal ve tavırlarını kontrol etmekteydiler. Müşriflerin rüşvet ile satın alınarak yalan bilgi vermemeleri için, onların kimlikleri ve görevleri genellikle gizli tutulur ve müşriflerin maaşları çok yüksek ve tatmin edici rakamlara çıkabilmekteydi. Müşrifler sadece ülke içinde ve sarayda çalışmaz, divan-ı berid'in sahib-i haber ve münhileri gibi, yabancı ve özellikle düşman devletlerde, kılık kıyafet değiştirmiş halde bulunarak istihbarat çalışmaları yapmaktaydılar. Bazen bir dilenci, bazen sıradan bir derviş, bazen de bir tüccar olarak yabancı ülkelerde bulunan müşrifler, divana bilgi toplamak için çalışmaktaydılar. Bazı zamanlar bu bilgi toplama işini divan içinden gönderilmiş olan memur değil, o ülkede gizlice anlaşılan tüccarlar, devlet adamları ve hatta hükümdarın ailesinden biri vasıtası ile yapılmaktaydı.

¹⁷⁴ Merçil, **Müslüman**,s.180.

¹⁷⁵ Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.189-190.

¹⁷⁶ Merçil, **Müslüman**,s.180.

Divan-ı İşraf, Gazneliler Devleti'nde diğer orta çağ Türk İslam Devletleri'nde olduğu gibi maliyeyi denetlemekte ve hazinenin yaptığı harcamaları kontrol etmekteydi. Hazineden çıkan bütün paranın nereye nasıl ve niçin harcandığı, Sahib-i Divan-ı İşraf'ın kontrolünden geçer ve onun tarafından kayıt altına alınırdı. Gazneliler Devleti'nde, divan-ı evkaf kurumunun olmaması sebebiyle, devletin bünyesinde olan, özel vakıflar da dâhil olmak üzere tüm vakıfların denetim işini, en büyük teftiş makamı olarak divan-ı işraf¹⁷⁷ sağlamaktaydı. Müşrifler, seferler sırasında doğrudan hükümdarı temsil etmekteydiler. Kazanılan savaşlardan sonra elde edilen ganimetten Türk devlet geleneğine göre hükümdarın 5/1 lik pay hakkını savunma ve kontrol de müşriflerin göreviydi. Ganimet paylaşımı sırasında hükümdarın bu hakkı doğrultusunda payın başında durarak ganimetin doğru şekilde pay edilip edilmediğini kontrol etmekteydiler.

c) Divan-ı Vezaret: Gazneliler Devleti teşkilatında bulunan bir divandır. Bu divanın görev sahasında devletin gelirlerinin en önemlisi olan vergiler vardır. Divan-ı Vezaret¹⁷⁸, Gazneliler Devleti'nde, hangi mallardan nasıl ve ne şekilde vergi alınacağı, vergilerin oranı ve vergilerin toplanması ve kayıt altına alınması işleri ile ilgilenmekte olan divandır. Divan-ı Vezaret'in başında Sahib divan olarak, Gazneli veziri bulunmaktadır. Divanın mali bölümüne divan-ı istifa'nın yardımcı olduğu ve maliye işleri ile ilgili tüm kayıtların divan-ı istifa eliyle tutulmaktadır. Hükümdarın ailesinin gelir ve giderleri ayrı olarak tutulmaktadır. Ayrıca hükümdarın Hass arazilerinin gelir ve giderleri de divan eliyle kontrol edilip kayıtlarını tutmaktadır. Gazneli vezirinin ve dolayısıyla Divan-ı Vezaret'in, devletin vergilerini halktan sorunsuz ve adil bir şekilde toplama yükümlülüğü vardır. Vezir, vergi toplama işini berid teşkilatını vasıtasıyla, ummal adı verilen vergi memurları ile sağlamaktadır. Divan-ı vezaret, yabancı devletlerden gelen elçilerin kabul edildiği ve görüşüldüğü dairedir. Gelen mektuplar, Divan içinde hazır bulunan tercümanlar vasıtası ile okunarak gerekli cevaplar verilmekteydi. Divan-ı Vezaret¹⁷⁹, e vezir her gün sabah namazından sonra divana gelir ve öğle namazına kadar divanda çalışırdı. Divan

¹⁷⁷ Yazıcı, **a.g.e**, s.116.

¹⁷⁸ Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.187.

¹⁷⁹ Yazıcı, **a.g.e**, s.116.

içinde, vezirin emri altında Debirler, tercümanlar, Deveddâr, Şagirdan ve Muharriran memurları çalışmaktadır. Gazneliler Devleti'nin, Hindistan coğrafyasını fethi ile birlikte Hindistan'da kurulan Türk İslam Devletleri'nin de devlet teşkilatı içine girmiştir.

d) Divan-ı Resalet: Bu divan Gazneliler Devleti hükümdarlarının diğer orta çağ Türk İslam Devletleri ve devletin kendi içindeki eyalet vali ve beridleri ile resmi yazışma işlerini yapmaktadır. Divan-ı Risalet¹⁸⁰, Büyük Selçuklu Devleti ve Harizmşahlar Devleti'nde, Divan-ı İnşa adıyla bilinmekteydi. Divan-ı inşanın görevi olan tüm işleri Gazneliler Devleti'nde yapan daire olan Divan-ı Risalet¹⁸¹'in başında sahib divan olarak Sahib-i Divan-ı Risalet bulunmaktaydı. Divan, devlet içindeki tüm evrakların yazışma işlerini yapmaktadır. Yazılan her evrakın bir kopyası çıkartılarak saklanırdı. Bu sebeple Divan-ı Risalet aynı zamanda hazine-i evrak yani arşiv dairesi olarak da görev yapmaktadır. Divanda çalışmak için dönemin hâkim diplomasi dilleri olan Arapça ve Farsçanın tüm edebi bilgisine ve güzel yazı sanatına hâkim olmak gerekmektedir. Ayrıca divanda çalışmak için güvenilir olmak gerekmektedir. Bu yüzden divan ile iştirak halinde olan aileler bu görev için geleneksel adaydı. Çoğu kez divan görevi babadan oğla geçmektedir. Bunun sebebi, divanın devletin tüm sırlarına vakıf olmasıdır. Sahib-i Divan-ı Risalet, Gazneliler Devleti'nin vezir ile birlikte protokoldeki en büyük iki memurudur. Divan içinde¹⁸²; tercümanlar, divan-ı banlar, muhassıllar ve debirler görev yapmaktadır. Ayrıca, Gazneli Sarayı'nda önemli acil durumlara karşı, divan debir-i nevbet unvanına sahip nöbetçi kâtipler geceleri görev yapmaktadır.¹⁸³

e) Divan-ı Vekâlet: Gazneliler Devleti teşkilatında olan bir divandır. Divanın başında, Vekil-i hass unvanıyla hükümdarın özel mülklerini yönetmekle görevli memur bulunmaktadır. Bu konuda unvanından da anlaşılacağı üzere hükümdarın özel vekilidir. Gazneliler Devleti'nde Divan-ı Vekâlet'in görevi, hükümdara ait olan

¹⁸⁰ Yazıcı, **a.g.e**, s.116.

¹⁸¹ Salim Koca, **Selçukluklar'da Ordu ve Askeri Kültür**, 1.Baskı, Ankara, Berikan Yayınevi, 2005, s.54.

¹⁸² Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.188.

¹⁸³ Mîrhând, **a.g.e**, s.35.

arazi ve binaların (tüm emlağın) idaresi ve hükümdar ve ailesinin mali işlerinin düzenlenmesi ve idaresidir.¹⁸⁴

f) Divan-ı Berid: Gazneliler Devleti divanlarından bir diğeri, orta çağ devletleri için hayati önem taşıyan, çalışmamızda da birçok kez konu ettiğimiz Divan-ı Berid'dir. Bu divanın başında Sahib-i Berid unvanlı memur bulunmakla birlikte, divan teşkilatı içinde ülkenin tüm bölgelerine yayılmış münhiler ve casuslar görev yapmaktaydı. Divan-ı berid, risalet divanına bağlı olarak görev yapmaktaydı. Berid divanının devletin resmi posta işlerinin harici istihbarat faaliyetlerindeki raporlar, muamma isimli özel şifrelerle doğrudan divan-ı risalete gelmekte ve burada değerlendirme tutulmaktaydı. Berid teşkilatı sayesinde, ülkenin en uzak bölgelerinde dahi ne zaman ne olduğu, buradaki valilerin tutumları ve halkın ekonomik durumu, adil yönetim olup olmadığı öğrenilebiliyordu. Savaşlar gibi olağanüstü hallerde merkeze rapor gönderemeyen sahib-i haberler, bazen kılık değiştirmiş olarak seyahat ederek veya kervanlardaki adamları vasıtası ile raporlarını birebir olarak divan-ı risalete ulaştırmaktaydılar. Sahib-i berid ve eyaletlerdeki memurlara maaşları bekletilmeden yüksek seviyede ödenmekteydi.¹⁸⁵

g) Divan-ı Arız¹⁸⁶: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin divan sistemleri içindeki en önemli divanlardan biri olan divan-ı arız, Gazneliler Devleti teşkilatında Divan-ı arz el Cuyüş ismi ile de kaynaklarda geçmektedir. Divanın reisine Emir-i Arız, Sahib-i Divan-ı Arz veya Arız-ı Leşker unvanı verilen görevli memur bulunmaktadır. Sahib-i Divan-ı Arız'ın ordu komutanı değil, yönetim ve teşkilatı iyi bilen sivil idareciler arasından divanın başına atanmıştır. Divan-ı Arız, muharip bir divan değildir. Divan, ordu için yeni asker toplamak, ordunun organizasyonu ve teşkilatını kurmak, askerlerin silahları ve diğer teçhizatlarının tedarik edilmesi ve bakım, onarım işlerinin yaptırılması işlerini yapmaktadır. Ayrıca divanın, askerlerin terfileri, atanmaları ve azilleri ile askerlere ödenen Bistegani denilen maaşların ödenmesi işi de Divan-ı Arız'ın görevidir. Sahib-i Divan-ı Arız, Gazneli Devlet protokolünde

¹⁸⁴ Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.190; Yazıcı, **a.g.e**, s.117.

¹⁸⁵ Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.191; Bilgiç, **a.g.e**, s.108.

¹⁸⁶ Beyhaki, "Tarih-i Beyhaki'ye Göre Çağrı Bey'in Belh Şehrini Kuşatması ve Gazne Sarayına Yansımaları," Çev: Ahmet Yılmaz-Cihan Gençtürk, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.10, s.XXXII, Aralık 2017, s.979.

vezir ve Sahib-i Divan-ı Resalet ile birlikte en büyük memurlar arasında bulunmaktaydı. Diğer Türk İslam Devletleri'nde bilinmeyen bir görevi daha olan sahib-i divan, barış zamanlarında, Gazneli hükümdarının danışmanı olarak görev yapmaktaydı. Savaş zamanında ise ordugâhda ordugâh komutanı olarak lojistik ve sevk işlerini yönetmekle mükellefti. Divan-ı Arız'ın reisi olan Sahib-i Divan'ın diğer devletlerde gördüğümüz gibi orduyu teftiş görevi vardır. Sahib-i Divan bu görevini, yılda bir kez Gazne şehrine yakın olan geniş Şâbahar ovasında orduyu teftiş edip askerlerin bütün fiziksel özelliklerini, hayvanlarını ve teçhizatlarını ceride-i arz defterlerine kayıt etmekteydi. Bu defterlerin bir kopyası da Divan-ı Risalette giderdi ve burada arşivlenirdi. Sahib-i Divan-ı Arız'ın emri altında arızlar çalışmaktaydılar. Sahib-i Divan, seferlerin zaferle sonuçlanmasından sonra ganimeti ordu içinde adaletle bölüştürme görevine de sahiptir.¹⁸⁷

Divan-ı İstifa: Orta Çağ Türk İslam Devletleri teşkilatının en önemli divanlardan bir tanesi de devletin maliye işleri ile uğraşan Divan-ı İstifa'dır. Raşid halifeler dönemi İslam Devleti'nde ve ardından Emeviler Devleti ve Abbasiler Devleti teşkilatında yer alan bu divan, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı gibi büyük devletlerde de siyasi hayatta yer almıştır. Divan-ı İstifa, Gazneliler Devleti'nde, büyük divana olan Divan-ı Vezarete bağlı olarak. Divan-ı vezaretin emri altında görev yapmaktaydı. Gazneliler Devleti'nde divanının başında, sahib-i divan olarak Müstevfi bulunmaktaydı. İstifa divanı¹⁸⁸, devletin mali işlerinin yürütüldüğü divandır. Müstevfi tarafından idare edilen istifa divanı, ülkenin tüm gelir ve giderlerini tespit ederek, bu gelir ve giderleri kayıt altına alır, vergilerin toplanmasını sağlar ve toplanan vergilerin hazineye aktarılmasını sağlardı. Devletin hazinesinden çıkan paralar ile yapılan harcamaların denetlemesi görevini gerçekleştirirdi. Müstevfi, devletin mali konuda en yetkili görevlisidir. Gazneliler Devleti'nin, tüm memurlarının maaşları, divan-ı vezaretin onayı ile birlikte istifa divanından müstevfi tarafından ödenmekteydi. Ayrıca, diğer divanlar ve onlara bağlı kurumların yaptıkları harcamalar içinde tek yetkili istifa divanı başkanı müstevfidir. Divan başkanı müstevfi ise kendi geçimi ona verilen ikta ile sağlamaktadır.

¹⁸⁷ Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.188; Bilgiç, **a.g.e**, s.107.

¹⁸⁸ Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.190.

Divan-ı İstifa, taşraya vergi memurlar göndererek, vergi toplama işlemini gerçekleştirmektedir. Devletin vergi ve harçlarını toplayan bu memurlara ummal adı unvanı verilmektedir. Ummallar aynı zamanda berid teşkilatının altında da çalışmaktaydılar. Devletin vergi konusunda ki en önemli gelir kaynağı olan öşür ve cizye gibi iki büyük vergiyi toplamaktaydılar, İstifa divanı, vergi kayıtları tutulan defterlere sahipti, bu defterlerde bütün vergi mükelleflerinin ne zaman ve ne kadar vergi ödeyecekleri yazılmaktaydı. İstifa divanı başkanı olan müstevfi, divanın altında çalışmak için muhassıllar, amiller, kâtipler ve ummalar görevlendirmektedir. Vergi memuru vasfındaki bu memurlar, gönderildikleri bölgelerde, halktan çeşitli haraç ve vergileri toplamaktaydılar. Bu vergiler toplanırken, adaletli olmak ve halka kanunlar dışında vergiler yüklemek ve belirlenen oranların dışında miktar tahsil etmeye çalışmaları kesinlikle yasaktı. Vergi memurları vergileri topladıktan sonra sevad-ı kanun ve muhasebe olarak isimlendirilen muhasebe defterlerine gelir gider hesabı olarak işlerlerdi. İstifa divanının başında bulunan müstevfi, halkın refahı ve huzuru için çalışması, halkın maddi gücüne uygun ölçüde vergi toplamak ve kimseye gücünden fazla ödeme yüklememekle mükellefliler. Müstevfi, devletin en önemli büyük memurlarından biridir.

2.7. Şeybânî Hanlığı'nda Divanlar

a) Divan-ı Âlî: Orta Çağ İslam Devletleri'nin neredeyse hepsinde küçük farklılıklarla aynı isimle görülen ana divan olarak nitelendirilebilecek divandır. Bu divan, Büyük Selçuklu Devleti'nde, Harizmşahlar Devleti'nde, Gazneliler Devleti'nde karşımıza Divan-ı Âlâ olarak çıkmaktadır. Türk Moğol Devleti ve sonrası kurulan ulus devletlerinde Kurultay olarak var olmakta, Kazak Hanlığı'nda ise Kengeş olarak bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde ise Divan-ı Hümayun olarak yer almaktadır. Divan-ı Âlî de Şeybânî Hanlığı'nın bütün iç ve dış, idari, askeri, sosyal ve mali konuları görüşülerek karara bağlanan ve bu kararları uygulayan bir kurumdur. Şeybânî Hanlığı'nda başında Han'ın olduğu bu divanın üstünde her hangi bir idari kurul mekanizması bulunmamaktadır.¹⁸⁹

¹⁸⁹ Macit,a.g.e, s.167.

b) Divan-ı Müşerref: Araştırma ve tetkik kurulu olarak nitelendirilebilecek bir kurum olan Divan-ı Müşerref, Şeybânî Hanlığı'nın devlet teşkilatında önemli bir yerdedir. Bu divanın bir araştırma ve tetkik kurulu olarak devletin kurumlarının ve onların yöneticilerinin işlerini takip etmekte ve teftiş etmektedir. Hanlığın, devlet işlerinin denetiminin sağlanması için kurulan Divan-ı Müşerref, devlet içinde yöneticilerin devlet işlerinde, gaflet ve ihmale düşmesinin önüne geçmek için görev yapmaktadır. Devlet içinde Şeybânî soyundan olan kimselerin ya da diğer yöneticilerin işlerini ve onların yetkilerini nasıl kullandıklarını incelemesi görevidir. Bu divanın oluşturulmasında amaç adaleti sağlamaktır. Ayrıca divanda yeni fetih olunan bölgelerin yöneticileri gelerek teslim olduklarını bildirir ve eman olarak bilinen İslam kültüründe dokunulmazlık hakkını dilemek için Han huzuruna çıkarlar ve şehirlerinin kalelerinin anahtarlarını Han'a Divan-ı Müşerref huzurunda vermektedirler.¹⁹⁰

c) Divan-ı Mal: Harizmşahlar Devleti ve Gazneli Devleti'nde, Divan-ı İşraf olarak karşımıza çıkan bu kurum Şeybânî Hanlığın teşkilatında Divan-ı Mâl olarak isimlendirilmektedir. Şeybânî Hanlığı'nda, devletin ekonomik yönden idare edildiği mali bir divandır ve bu divanın üstünde mali işlerde devlette bir kurum bulunmamaktadır. Devletin topraklarının ve ticaretten alınan vergilerin idaresi ve toplanması ile fetih olunan bölgelerin topraklarının idaresi ve vergilendirilmesi ile bu vergilerin toplanması işleri Divan-ı Mal'ın görev alanındadır. Savaşlarda elde edilen ganimetlerin, kazanılan toprak ve diğer her türlü ayni ve nakdi malların devlet içinde pay edilmesi işleri de Divan-ı Mal'da görüşülmekte ve karara bağlanmaktadır. Divan devlet topraklarının bayındırlık işleri ile de ilgilenmekte ve bu toprakların mamur bir hale getirilmesi, üzerlerinde tarım yapılması ve boş kalmaması işlerinden sorumludur. Çünkü ekilip biçilmeyen toprak hem devlete vergi kaybı olmakta hem de çarşı pazar hayatını etkilemektedir. İslam devleti olan Şeybânî Hanlığı'nda toprak idaresi ve topraktan alınan vergiler İslam dini kurallarına göre yapıldığı için Divan-ı

¹⁹⁰ Macit,a.g.e, s.166.

Mâl'de bu toprakların idaresi ve vergi işleri dini usullerin ve kuralların ışığı altında yapıldığı bilinmektedir.¹⁹¹

d) Divan-ı Serkari Hassa: Şeybânî Hanlığı devlet teşkilatında var olan bir kurumdur. Divan-ı Serkari-i Hassa bir mali idare divanı olarak işlem yapmaktadır. Divanın altında ona bağlı olarak çalışan kurumlar ve memurlar bulunmaktadır. Bu divan, devletin sahip olduğu arazilerden gelen gelir ve giderleri hesaplar ve kayıt eder, alınacak vergilerin oranını belirler ve bu vergilerin toplanmasını sağlar. Devlet içindeki yerleşim yerlerinden kurulan çarşı pazar gibi ticaret lokasyonlarının, ticari işletmelerin, köy, kasaba ve şehirlerde bulunan değirmenlerin mali olarak denetimini yapma ve onlardan vergi toplamakla sorumlu bir divandır. Ayrıca bu divanda hükümdarın şahsi olarak alınmasını arzu ettiği masraflarda alınarak toplanmaktadır. Örneğin savaş esnasında giderler fazla olduğu için hükümdar halktan para toplanmasını emrettiği zaman Divan-ı Serkari Hassa bu emri ona bağlı memurlar vasıtası ile gerçekleştirmektedir.¹⁹²

e) Divan-ı Tevaştî: Şeybânî Hanlığı devlet teşkilatında var olan bir kurumdur ve Hanlık idaresinde ordunun işlerinden sorumlu divandır. Divan-ı Tevaştî askerlerin iâşesi, idaresi, orduya asker katılma işleri bağlı boylardan asker toplanması ve onların sevki, ordunun ihtiyaç duyduğu teçhizat donanımın idaresi işleri ile ilgilenmektedir. Şeybânî Hanlığı'nda ordunun bütün işlerinin görüşülerek karara bağlandığı ve uygulandığı divan olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹³

f) İdârat-i Devleti: Büyük Selçuklular Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Gazneliler Devleti'nde Divan-ı Âlâ olarak, Osmanlı Devleti'nde de Divan-ı Hümayun olarak karşımıza çıkan divana, Şeybânî Hanlığı'nda, İdârat-ı Devleti denmektedir. Şeybânî Hanlığı'nın devlet teşkilatında en yüksek idari kurumdur. İdârat-ı Devleti'de Hanlığın savaş kararları, barış anlaşmaları, devletin idari taksimatı, fetih olunan topraklardaki imar ve vergi işleri bu topraklara vali ve idari kadro tayini, elçi

¹⁹¹ Macit,a.g.e, s.166.

¹⁹² Macit,a.g.e, s.165.

¹⁹³ Macit,a.g.e, s.165.

gönderim ve kabulleri işlerinden ve devletin idaresinden sorumludur. İdârat-ı Devleti başında Han bulunmaktadır.¹⁹⁴

2.8. Diğer Türk İslam devletleri Divanlar

2.8.1 Eyyübiler Devleti'nde Divanlar

a) Divan'ül Mal: Devletin en önemli hayat unsurlarından biri olan maliye işleri, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin divan teşkilatlarında da kendine yer bulmuştur. Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Harizmşahlar Devletleri'nde gördüğümüz Divan-ı İstifa, Eyyubi Devleti'nde Divan-ı Mal¹⁹⁵ adını almaktadır. Devletin, tüm mali işlemlerinin yapıldığı, hazinenin yönetiminin sağlandığı, vergilerin belirlenerek toplanmasının sağlandığı ve devlet için gerekli harcamaların yapılmasının sağlandığı yer Divan-ı Mالدır. Yapısı itibariyle kökenleri, İslam'ın ilk dönemlerinde Medine şehir devletine dayanmaktadır. Hz. Muhammed tarafından kurulan Beytü'l Mâl, devletin parasının toplandığı ve kayıt altında tutulduğu yerdir. Devletin, savaşlarda elde ettiği ganimet ve vergi gelirleri burada toplanmaktadır. Medine'de aynı zamanda devlet başkanı olan Hz. Muhammed Beyt'ül Mâl'in yönetimini de üstlenmişti. Devletin, gelişimi sürecinde Beyt'ül Mâl de gelişmiştir. Savaş esirlerinin serbest bırakılması için alınan fidyeler önemli bir gelir kalemi olmuştur. Ayrıca, devletin sınırlarında yaşayan gayrimüslimlerin ödediği cizye vergisi İslam Devleti için büyük bir kaynaktır. Beyt'ül Mâl'de biriken para, Hz. Muhammed tarafından uygun görülen yerlere aktarılarak hazinenin yönetimi sağlanmaktaydı. Hz. Ömer döneminde gerçek anlamda teşkilatlı bir sistem olarak kurulan hazine ve hazine idaresi, Emeviler ve Abbasiler ile birlikte gelişim sürecini tamamlamıştır. Maliye işlerinin çoğalması bu işler için bir divan kurulması ihtiyacını getirmiş bu divanda Divan-ı İstifa veya Divan-ı Mal¹⁹⁶ diye bildiğimiz konumuz olan divandır.

Divan-ı Mal'ın başında Sahib-i Divani'n Nazar veya Nazıru'd Devanın unvanı verilen görevli memur bulunmaktadır.¹⁹⁷ Divan-ı Mal devletin tüm mali işlerinin

¹⁹⁴ Macit, **a.g.e.**, s.165.

¹⁹⁵ Şeşen, **Selahaddin**, s.258.

¹⁹⁶ Kuşçu, **Eyyûbî**, s.264.

¹⁹⁷ Kuşçu, **Eyyûbî**, s.267.

kontrol edildiği ve devletin mali yapısının yönetildiği divan olduğu için sahib-i divan olan kişinin sözüne güvenilir, Allah korkusu olan, hakkında şaibe şüphe olmayan, temiz, dürüst ve iyi hesap yapmasını bilen biri olması gerekmektedir. Eyyubi Devleti, eyaletlere ayrılmış bir yönetim sistemine sahipti. Bu durum merkezden yönetilmeyi güçleştirdiği için eyaletlerde, merkez ile aynı işleri yapan ikinci derece divanlar bulunmaktaydı. Sahib-i divan, eyaletlerde bulunan divanların da yöneticisidir. Sahib-i Divan'ıl Mal, idari yapısını aldığı Selçuklular ve Zengi Atabeğliğindeki müşif ile genel anlamda eşittir. Divan-ı İstifa'nın başında Sahib-i Divan olarak görev yapan müşrif¹⁹⁸ gibi maliyeyi yönetmekte fakat sahib-i divan'ül mal'ın idari yetkileri bulunmamaktaydı. Divan-ı Mal¹⁹⁹da sahib-i divan'ıl mal'ın yardımcısı olarak Şaddü'd Devanin adı verilen memur görev yapmaktadır. Müşid olarak da kaynaklarda geçmekte olan Şaddü'd Devanin, kılıç sınıfından gelmektedir. Gelir gider hesaplarının tutulması ve diğer maliye divanlarının ön teftişlerini yapmakla sorumludur. Divan-ı Mal içinde, Sahib-i Divan'ıl Mal'den başka divanın malları emanet ettiği güvenilir bir Mütevellî, Türk İslam Devletleri'nde birçok kez varlığına tanık olduğumuz Müstevfi memurları görev yapmaktaydı. Bu memurlardan başka Divan-ı Mal'de de görevli şu memurlar bulunmaktadır:

- **El-Mu'in:** Divanın yardımcı memurlarından bir tanesidir. Müstevfi ile birlikte çalışmaktadır. Divandaki gelir ve gider defterlerinin kayıtlarını tutmakla görevlidir. Divan içinde ihtiyaç duyulması halinde diğer memurlara da yardım etmektedir.²⁰⁰
- **En-Nasih:** Mu'in memurlarının yardımcısıdır. Divan kâtipleri arasında bulunur, divana gelen bütün evrakın, temize çekilerek çoğaltılması ile görevlidir.²⁰¹
- **El Müşrif:** Büyük Selçuklu Devleti'nde istifa divanının başında bulunan müşrif, Eyyubi Devleti'nde Divan-ı Mâl'de görevli bir memurdur. Sahib-i Divan'ıl Mal'ın yardımcılarında biri olan Müşrif, vergilerin toplanmasından

¹⁹⁸ Kuşçu, **Eyyûbî**,s.267.

¹⁹⁹ Kuşçu, **Eyyûbî**,s.268.

²⁰⁰ Şeşen, **Selahaddin**,s.261; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.273.

²⁰¹ Şeşen, **Selahaddin**,s.261; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.273.

sonra bu vergi tutarlarını hesap defterlerine yazar ve hazineye bunları aktarırdı.²⁰²

- **El Amil:** Türk İslam Devletleri'nde görmeye alıştığımız amil, Eyyubi Devleti'nde de asli görevinde bulunmaktadır. Eyaletlerle yönetilen Eyyubiler vergi usulü yönünden amilliklere bölünmüş her vergi bölgesinin başına vergileri halktan toplamakla görevli bir amil tayin edilmiştir. Amil görev olarak sahib-i divan'ıl mal ve müşriflere bağlı olarak çalışır onlara hesap verirdi. Amil'in altından kalkamadığı bir sorun olması durumunda sahib-i divan'ıl mal ve müşrif, amile yardımcı olurlardı. Amilin altında vergi işlerinde çalışan memurları bulunmaktaydı. Amil, bu memurların da tüm maaş ve diğer hesaplarından sorumlu bulunmaktaydı.²⁰³
- **El Kâtip:** Amilin yardımcısıdır. Onun sorumluluğunda görev yapar, amilin olmadığı hallerde onun görevi Kâtiplerin sorumluluğundadır.²⁰⁴
- **El Cihbiz:** Farsça bir kelime olan Cihbiz, iyiyi kötünden ayırabilen, doğru ve yanlış farkedenden kimse anlamına gelmektedir. Sözlük kökeni olarak içinde altın eritilen kab olan Kehbed kelimesinden gelmektedir. Cihbiz, sahte altını ve parayı görüp ayıran, değeri ve gramı düşük altın veya parayı ayıran bunların farkına kimsedir. Divan-ı Mal içindeki görevi, toplanan bütün sair parayı kontrol eden, sayan, doğru ve tamam olduğuna kanaat getirdikten sonra bunları deftere kaydederek hazineye aktarılmasını sağlamaktır. Divan içinde, ruzname, mahzume ve hesapların son durumlarını bildiren hatmanları hazırlamakta cihbiz'in görevidir.²⁰⁵
- **Eş Şâhid:** Divan-ı Mal içindeki bir diğer memurdur. Sözüne güvenilir ve dürüst kimseler bu göreve getirilmekteydi. Ayrıca şahid memuru, yazı ve tuğra sanatlarını iyi bilmekle mükellefti. Divana gelen tüm evrakı kontrol etmek ve bu evrakın sahte olup olmadığına şahitlik yani yemin etmekle

²⁰² Şeşen, **Selahaddin**,s.261; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.273.

²⁰³ Şeşen, **Selahaddin**,s.261; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.273.

²⁰⁴ Şeşen, **Selahaddin**,s.262; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.274.

²⁰⁵ Şeşen, **Selahaddin**,s.262; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.274.

görevlidir. Ayrıca divanın ayırdığı bütçe eğer fazla verirse ve harcanmazsa bu mal ve paraların tekrar kayıt edilmesi ve hazine içine aktarılması işlerinden sorumluydu.²⁰⁶

- **En Naib:** Türk İslam Devletleri'nde görmeye alışkın olduğumuz memurlardan bir tanesi de naibdir. Eyyubi Devleti içinde de benzer görev ve sorumlukta bulunmaktaydı. Divan-ı Mal içinde veya vergi toplama işleri sırasında, hükümdarı temsilen orada bulunur ve bu bütün yapılan işleri hükümdar adına izler ve kontrol ederdi. Herhangi bir evrak işi ile yükümlü değildir. İşlerin doğru ve düzgün yapılıp yapılmadığını kontrol etmektedir.²⁰⁷
- **El Emin:** Divan-ı Mal'de naibe yardım eden memurlardandır. İhtiyaç halinde şahid memurunun görevini de yapmaktadır.²⁰⁸
- **El Masih:** Divan-ı Mal bütün devletin maliye işlerinden sorumlu bir divandır. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin en önemli gelir kaynakları arasında elbette toprak gelmektedir. Toprak hem gıda, vergi hem de ikta dolayısıyla ordu açısından önemlidir. Arazilerin boyutları üzerinden alınan vergilerin sağlıklı ve adil toplanabilmesi için Divan-ı Mal içinde görevlendirilen masih unvanlı memur tarım arazilerinin ölçüm işleri ile sorumludur. Bu arazilerin ölçüm işlerinden sonra arazi üzerine tarh edilen vergiyi hesaplar ve kaydetmekteydi.²⁰⁹
- **Ed Delil:** Divan-ı Mal içinde masih ile beraber çalışan bir memurdur. Masih'in yaptığı ölçüm ve gerekli vergilerin yazılı olduğu defterleri, ondan teslim alarak arazi üzerinde hangi ürün yetiştirdiği ve daha ne çeşit ürün yetiştirebileceğini eklerdi. Ayrıca, arazi ikta arazisi ise ikta sahibi olan mukataanın özel arazi ise çiftçinin isimlerini ve yaptığı tüm işleri de bu

²⁰⁶ Şeşen, **Selahaddin**,s.261; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.274.

²⁰⁷ Şeşen, **Selahaddin**,s.262; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.275.

²⁰⁸ Şeşen, **Selahaddin**,s.262; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.275.

²⁰⁹ Şeşen, **Selahaddin**,s.262 ;Kuşçu, **Eyyûbî**,s.275.

defterlere kaydederdi. Arazi tahrir memur olarak görev yaptığını söyleyebiliriz.²¹⁰

- **El Haiz:** Divan-ı Mal içinde çalışan bu memurun görev alanı tarım bölgeleriydi. Arazilerden çıkan mahsulleri denetler ve o mahsul ve harmanları işaretleyerek defterlerine kaydeder ve daha sonraki bir zaman bu kayıtları kontrol ederdi. Vergi kaçırılmasını engellemekle görevlidir.²¹¹
- **El Hazin:** Hazin veya hazinedar diye de isimlendirilen bu memur, Divan-ı Mal'a gelen bütün mal, para ve evrakı kayıt altına alıp depolara yerleştirmekle görevliydi.²¹²
- **El Haşir:** İslam Devletleri'nin en önemli vergi kaynağı cizye vergisidir. Devlet içinde yaşayan gayrimüslim cemaatten alınan bu vergi, Divan-ı Mal sorumluluğu altındadır. Divan içinde çalışan memurlardan biri olan Haşir, cizyeleri toplamakla görevlidir. Verginin kaçırılmasını önlemek, gerekli tedbirleri almak onun sorumluluğundadır.²¹³

b) Divan'ül İnşa: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde yönetim sisteminin ana unsuru divanlardır. Divanlar, Türkistan coğrafyasında olduğu gibi, Türk hanedanlarının yönetiminde olduğu Ortadoğu İslam coğrafyasında da divanlar etkindir. Türk İslam Devletleri'nde, divanlar birbirileri ile temel anlamda aynı görevi görmektedir. Bunlardan bir tanesi Orta Çağ Türk İslam Devletleri diplomasinin yönetildiği yegâne divan olan Divan-ı İnşadır.²¹⁴

İnşa divanı,²¹⁵ diğer Türk İslam Devletleri'nden olan Gazneliler, Harizmşahlar ve Büyük Selçuklu Devleti ile birlikte Emeviler Devleti ve Abbasi Devleti devlet teşkilatlarında da bulunmaktadır. İnşa divanı, bürokrasinin kalbi konumundadır. Devlete yabancı ülkelerden gelen resmi mektuplar ve namelere ki nameler Orta Çağ'da devletlerarası haber verme ve devletlerin birbirleri ile olan

²¹⁰ Şeşen, **Selahaddin**,s.262 ;Kuşçu, **Eyyûbî**,s.275.

²¹¹ Şeşen, **Selahaddin**,s.262 ;Kuşçu, **Eyyûbî**,s.275.

²¹² Şeşen, **Selahaddin**,s.262; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.275.

²¹³ Şeşen, **Selahaddin**,s.83; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.206.

²¹⁴ Şeşen, **Selahaddin**,s.214 .

²¹⁵ Kuşçu, **Eyyûbî**,s.255.

ilişkisi, tabilik, tanınma ve diğer türlü ilişkilerin belirlenmesinin resmi yoludur. Bu mektup ve gelen namelere gerekli görülen cevaplar bu divanda yazılmaktadır. Ayrıca, ülke içinde hükümdarın çıkardığı ferman, misal ve nameler bu divan tarafından inşa divanı kâtipleri olan münşiler ve “Katibü’s Sır” adı verilen görevliler tarafından, hükümdarın alameti konularak yazılmakta ve gerekli olan yerlere gönderilmektedir. İnşa divanının başında bulunan memura, Sahib-i divan-ı inşa veya Nazır-ı Divan-ı İnşa denilmektedir. Eyyubiler Devleti’nde, inşa divanı başkanı olan Sahib-i Divan, aynı zamanda vezirlik payesi elde etmiştir.

Katibü’s Sır hükümdara, içten ve dıştan gelen mektup diğer türlü evrakı, açıp okur, gerekli cevapları, hükümdarın nişanlarını koyarak verir ve muhataba yollardı. Ayrıca bugün, günlük yaşamda da görülen adalet sarayı tabirinin Eyyubiler’deki temeli olan devletin adalet makamı olan Dar’ül Adl’de görülen davalara ait olan hükümleri okuyarak gerekli yazıları inşa divanında yazmaktadır. Katibü’s sır bu işleri sebebiyle Büyük Selçuklular’daki Tuğrai ye Harizmşahlar Devleti’ndeki Münşi ve Osmanlı Devleti teşkilatında bulunan Nişancıya benzemektedir. Katibü’s sır, Eyyubi hükümdarına bir elçi geldiği zaman, elçinin kabulü sırasında hazır bulunmaktadır. Elçinin getirdiği ve hükümdara sunduğu diplomatik mektup, Katibü’s Sır tarafından okunmaya başlardı. Okuma işlemi bittikten sonra hükümdar emri ile uygun görüldüğü takdirde gerekli cevap katibü’s sır tarafından yazılmaktaydı.

Divan-ı İnşa²¹⁶, devletin evrak ve diplomasi makamıdır. Bu sebeple devlet yönetiminde bulunan diğer divanların evrak işlerini de inşa divanı ve katibü’s sır yapmaktaydı. Diğer divanlardan gelen bütün yazıları, katibü’s sır kontrol eder eksikleri ve hataları düzeltir, gerekli üslup ve yazı ile tekrar yazar, hükümdarın tuğrasını bu evrak üzerine çeker ve gerekli olan yere bunları aktarmak katibü’s sır’ın görevidir. Berid teşkilatı vasıtası ile veya doğrudan hükümdar şahsına gelen bir postada elçi mektupları ve diğer sair evrak gibi açıp okumak, Katibü’s Sır’ın görevidir. İnşa divanı, devlet görünen yüzü olduğu için, yazı kurallarını iyi bilmek ve mahir bir hattat olmak en önemli kuraldı. Katibü’s Sır²¹⁷, çok iyi bir hattat olmalı,

²¹⁶ Kuşçu, **Eyyûbî**,s.255.

²¹⁷ Kuşçu, **Eyyûbî**,s.256.

aynı zamanda âlim ve edepli olması, edebiyat, tarih, yazı sanatları gibi bilimlere hâkim olması ve Kuran-ı Kerim ile hadis ve siyer ilimlerine sahip olması aranmaktadır. Katibü's Sır, hakkında şaibe olmayan, kimsenin şüphe duymadığı, temiz ahlaklı ve sözüne güvenilir birisi olması istenmekteydi. Eyyubi Devleti'nde, Divan-ı İnşa içinde Katibü's Sır altında çalışan diğer kâtipler, Küttab-ı Dest, Küttab-ı Derc diye isimlendirilen iki gruba ayrılmaktaydı. Küttab-ı Dest kâtipleri, Katibü's Sır'ın yardımcısı vasfıyla,²¹⁸ hükümdarın öünde, görülen davalara ait evrakları karar ve hükümleri okumakla görevliydi. Küttab-ı Derc katileri ise Katibü's Sır'ın yardımcısı vasfıyla, divan sırasında hazır bulunur ve alınan kararları aynı anda yazıya geçirmekle görevliydi bu kâtiplere muvakkı adı da verilmekteydi.

c) Divanü'l Hass: Eyyubi Devleti'nde, diğer Türk İslam Devletleri'nde olduğu gibi hükümdarın ve onun ailesine mensup olan kişilerin mali işlerini düzenlemek için ayrı bir divan bulunuyordu. Bu divanda, hükümdarın ve onun ailesinin özel gelir ve gider hesapları yapıldı.²¹⁹ Ayrıca, hükümdara ait olan hass ismi ile nitelendirilen tüm topraklar ve binaların yönetilmesi, değerlendirilmesi, gelir ve giderlerinin hesaplanarak kayıt altına alınması ve gerektiğinde kiraya verilmesi görevi hass divanına aittir. Eyaletlerde yöneticilik yapan hükümdar soyluların da kendi bölgelerinde bir hass divanına sahip oldukları bilinmektedir. Divan-ı hass, ayrıca hükümdarın saray ihtiyaçları için kullandığı şahsi hazinesinin idaresi görevi de bulunurdu. Bu hazineye hazine-i hass adı verilmektedir. Devletin kurucusu olan Sultan Selâhaddin Eyyubi, hass hazinesi ile askerlerine ve devlet adamlarına hediyeler ve bahşişler dağıtıyor, saray ahırında çalışan görevlilerin maaşlarını ödüyor, saray ihtiyaçlarını karşılıyor ve başlı başına bir şehir gibi olan sarayın mutfağının ihtiyaçları hazine-i hass tarafından dolayısıyla divan-ı hass tarafından karşılanıyordu. Bu divan ayrıca hükümdara ait olan arazilerin denetlenmesi ve bu arazilerden elde edilen gelir ve giderleri kontrol etmekle görevliydi. Divanın başında,

²¹⁸ Kuşçu, **Eyyûbî**,s.257.

²¹⁹ Kuşçu, **Eyyûbî**,s.277.

Naziü'l hass adı verilen, kaynaklarda hazinedar olarak da geçen memur bulunmaktadır.²²⁰

d) Divanü'l Ustul: Eyyubi Devleti'nde sahillerden ve tersanelerden sorumlu divandır. Bu divanın başında bulunan görevli memura Nazir-ü Divan'il Ustul denilmekteydi. Tersanelerde yapılan gemilerin sayısı şekli ve görevlerinden sorumludur ayrıca bu gemilerde görev yapmakta olan denizcilerin kayıt altına alınması gerekli teçhizat ve maaş ödemeleri ile birlikte, gemi yapımında kullanılan malzemelerin temin ve tedarikinden sorumlu divandır.²²¹

2.8.2. Memlûkler Devleti'nde Divanlar

a) Divan'ül Ceyş: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde Divan-ı Arız olarak bildiğimiz askeri divan, Eyyubiler ve dolayısıyla Memluk Devleti'nde Divanü'l Ceyş ismi ile devlet sisteminde yer alır. Divanü'l Ceyş²²², Divan-ı Arız'ın yapmakla mükellef olduğu tüm görevleri yapmakla sorumludur. Orduya yeni asker yazımı, asker maaşlarının ödenmesi, askerlerin isimleri ve fiziksel özellikleri ile birlikte teçhizatlarının teftiş işleri tamamen Divanü'l Ceyş sorumluluğundadır. Memluk Devleti, yapı itibarıyla askeri özellikleri devlet sisteminde birinci derecede önem arz etmektedir. Devlet karakter yapısı dolayısıyla asker kökenli sultanlar ve emirler tarafından idare edilmektedir. Kendine has bir yönetim sistemine sahip olan Memluk Devleti, diğer Orta Çağ Türk İslam Devletleri'ne nazaran farklı bir veraset sistemine sahiptir. Yerleşik bir hanedan yapısına sahip olmayan devlet, güçlü olan Emir'in sahip olduğu Memlûklerine dayanarak tahta çıkması usulüne sahiptir. Her emir de memluk kökenli ve askerdir. Yönetimin askeri yapıya dayandığı Memluk Devleti'nde divanü'l ceyş en önemli divan olarak gözükmektedir. Memluk Devleti ordusu, el Memalikü's Sultaniye, Ecnadü'l Halka ve Memalikü'l Ümera'dan oluşan üç unsurdan meydana gelmiştir. El Memalikü's Sultaniye grubu Memlûkleri, devletin başındaki hükümdarın faal Memlûkleri olup devletin en güçlü ve zengin

²²⁰ Şeşen, **Selahaddin**, s.263.

²²¹ İsmet Kayaoglu, **İslam Kurumları Tarihi**, 2. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1984, s.61; Şeşen, **Selahaddin**, s.256.

²²² Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler", **Büyük İslam Tarihi**, C.7 İstanbul, Çağ Yayınları, 1992 s. 22-23.

askeri topluluğudur. Emirler bu memluk grubuna mensupturlar. Ecnadü'l Halka Memlûkleri ise eski hükümdarın ve emirleri sahip olduğu Memlûklerdir. Bu grup askerler, devletin düzenli ordusu içinde yer almaktadırlar. Memalikü'l Ümera Memlûkleri ise devletin güçlü emirlerinin kendi paraları ile satın alarak yetiştirdikleri Memlûklerdi. Divanü'l Ceyş bütün bu memluk gruplarının kayıtlarının tutulduğu divandır. Memluk Devleti'nde her emir kendi Memlûklerinin kayıtlarının tutulduğu divanlara sahipti. Bu kayıtları daha sonra Divanü'l Ceyş'e göndermekteydiler. Daha sonraki dönemlerde emirlerin kayıtları tutmaları durumu ortadan kalkmış ve bu konuda Divanü'l Ceyş tek yetkili kurum olmuştur. Divanü'l Ceyş ordunun iktalarının kayıtlarını ve sicillerini tutmaktadır. Divanü'l Ceyş de divan sahibi olarak Nazirü'l Ceyş divanın başında bulunmaktadır. Nazirü'l Ceyş'in yardımcısı olarak Sahibu Divan'ül Ceyş görev yapmaktadır. Divanda askerlere ödenecek olan maaşı Müstevfi-i Ceyş belirleyip ödemektedir. Ayrıca divanda askerlerin erzaklarının ödenmesinden sorumlu olan Müstevfi-i rızk memurları görev yapmaktadır.

b) Divan'ül İnşa: Devlet yönetiminin en önemli divanlarından biri olan inşa divanı, Memluk Devlet sistemi içinde de kendisine yer bulmuştur. İnşa divanı diğer Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde bulunduğu yapı ve görev karakterini sürdürmektedir. Devletin diplomasi ve bürokrasi merkezi olan divanda, yabancı devletlerden gelen mektupların cevaplanması, hükümdarın yabancı devletlere ve kendi devlet adamlarına gönderdiği mektup, ferman, misal, berat ve diğer bütün resmi evrakın yazıldığı ve mühürlendiği divandır. Memluk Devleti'nde, İnşa divanın başında Nazirü'l İnşai's Şerif unvanı verilen memur bulunmaktadır. Hükümdar ile uzun zaman çok yakın bir şekilde çalışan, devletin tüm sırlarına sahip olan, hükümdarın en önemli kararlarını herkesten önce bilen kişi olan divan sahibi, sözüne son derece güvenilir, sağlam karakterli ve vakur kimselere olmasına özen gösterilirdi. Memluk Devleti'nde, berid teşkilatı da Divanü'l İnşa'ya bağlı olarak görev yapmaktaydı. Bu sebeple ülkenin farklı bölgelerinden gelen olaylarının haberlerini, önem ve geliş sırasına göre düzenleyerek hükümdara iletmekle görevliydi. İdaratü'l Berid olarak isimlendirilen Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin hemen hemen hepsinde gördüğümüz bu yapı, Memluk Devleti'nde ayrı bir divan olarak değil bir idare teşkilatı olarak bulunmaktadır. Berid teşkilatında casuslar ve münhiler Divanü'l

İnşa'ya bağlı olarak çalışmaktadırlar. Berid teşkilatı devletin casusluk ve resmi posta işlerini yürütmektedir. Memluk Devleti'nde posta; yaya, atlı ve havadan güvercinle yapılmaktadır. Güvercinler posta işleri için özel olarak yetiştirilmektedir. Sultan Baybars tarafından kurulan posta güvercin teşkilatı devletin merkezi olan Kal'atu'l Cebel'in surları üzerine yetiştirilen güvercinlerin, küçük ve ince kâğıtlara özel olarak işlenen kısa ve öz yazıların gerekli menzillere yollanmasıyla sağlanmaktadır.

Nazirü'l İnşai's Şerif, devlet içinde ataması yapılan, vali, hâkim ve diğer bütün görevli emirlerin atama belgelerini yazar ve hükümdarın tuğrasını bu atama beratları üzerine çekerdi. Ayrıca, Memluk Devleti'nde bir göreve atanan memurlar bir yemin metnini okuyup imzalayarak yemin ederlerdi. Bu yemin metninin hazırlanması, her görevliye derecesi ve unvanına göre hitaplar Nazirü'l İnşai's Şerif göreviydi. İnşa divanı devletin diplomasi ve bürokrasi merkezi olduğundan dolayı yazılan bütün evraklar devletin gücü ve ihtişamını yansıtmalıydı. Bu yüzden Nazirü'l İnşai's Şerif çok iyi bir hattat olmalı, edebi sanatlara ve tarih bilgisine hâkim olmalıydı. Nazirü'l İnşai's Şerif'e, inşa divanında bütün bu işlerinde Naibu Katibü's Sır adı verilen memur, Nazirü'l İnşai's Şerif yokluğunda onun görevlerini yerine getirmekte naiblik vazifesini yapmaktaydı. Küttabü'd. Deşt's Şerif unvanlı memurun başlarında bulunduğu divan kâtibi olan muvakkiler, inşa divanı için çalışmaktaydılar. Muvakkiler, Darü'l Adl'de görev yapmaktaydılar. Adalet Sarayı olarak nitelendirilen Darü'l Adl'de, halk hükümdara yazdıkları, şikâyet ve isteklerinin yazılı olduğu dilekçeleri muvakkilere verir onlarda gerekli olan işlemleri yerine getirirlerdi. İnşa divanı ile hükümdar arasında iletişim ve koordinasyonu, hükümdarın özel kalemi olarak nitelenen Devaddâr unvanlı memur sağlamaktaydı. Bu bakımdan deveddâr da bir inşa divanı çalışanı olarak bilinmektedir.²²³

c) Divan'ül Ahbâs: İslam dini sosyal bir din olarak inananlarının gündelik hayatını ve sosyal yaşamını da düzenlemektedir. Vakıflar, İslam dininin sosyal hayat için gerekli gördüğü toplumun huzur ve refahını sağlayan kurumlardır. Memluk Devleti'nde, ülke içinde var olan bütün özel ve devlet eliyle kurulan vakıfların işlerinin yürütüldüğü divana divanü'l ahbâs ismi verilmektedir. Kaynaklarda

²²³ Koprman, **Memlükler**,s.23-24; Koprman, **Mısır Memlükleri**,s.XIV.

Divanü'l Evkaf olarak da geçen bu divan, camiiler, medreseler, ribatlar, kervansaraylar, tekke ve zaviyeler divanü'l ahbaâs yönetim ve sorumluluğundadır. Bu mekânların bakım ve onarımları dâhil tüm hizmetleri divanü'l ahbaâs yapmaktadır. Aynı zamanda bu yerlerden gelen bütün gelirlerin idaresi ve gelirin yönetilmesi de divanın görevleridir. Divanın başında Nazırü'l Evkaf denilen, Memluk Devleti'nde hâkim İslam mezhebi olan Şafii mezhebinin Kadîü'l Kudatı bulunmaktadır. Ülke içindeki diğer tüm kadılar divanü'l ahbâs bünyesinde vakıflarda görevlidir. Vakıfların gelirleri, sadaka ve bağışlar devletin Deveddârı ve Nazır'ül Hass'ı tarafından kayıt altına alınır ve gerekli yerlere harcamalar yönlendirilirdi. Memluk Devleti'nde, vakfedilen mekânlar sadece hanlar ve dükkânlar olmayıp, çiftlikler, yağhaneler, değirmenler ve fırınlar gibi işletmeler de bulunmaktadır.²²⁴

d) Divan'ül Nazar: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, Divan-ı İstifa ve Divan-ı İşraf olarak bildiğimiz maliye divanlarının ortak halidir. Divan-ı İstifa, devletin tüm mali işlerinin yönetildiği ve harcamaların sağlandığı hazinenin yönetim organıdır. Divan-ı İstifa'nın başında Müstevfi veya Müstevfi-i Memalik olarak bilinen memur görev yapmaktadır. Divan-ı İşraf ise devletin teftiş divanıdır. Divan-ı İstifanın yaptığı bütün işlemleri denetlemek ve devletin gelir ve giderlerini teftiş etmekle görevli olan Divan-ı İşrafın başında Müşrif veya Müşrif-i Memalik görev yapmaktadır. Memluk Devleti'nde divan'ün nazar, hem devlette ki bütün maliye işlerini yönetir ve yürütürdü. Devlette çalışan bütün görevlilerin maaşlarını ödeme işlerini yapar ve diğer harcama ve gelir kalemlerinin kayıtlarını tutarak gerekli harcamaları sağlardı. Aynı şekilde yapılan bu harcamaların kontrol ve teftiş işlerini de divan'ün nazar sağlamaktaydı, Nazırü'l Müstevfi adlı memurun başında olduğu divanda, naib olarak Müstevfi-i Sohbe unvanı verilen memur görev yapmaktadır.²²⁵

e) Divan'ül Has: Memluk Devleti'nde, hükümdar ve hükümdar ailesinin şahsi mal, mülk ve paralarının idaresini yapmakta ve kayıtlarını tutmakta olan divandır. Sultan

²²⁴ Koprman, **Memlükler**,s.25-26; Koprman, **Mısır Memlükleri**,s.XIV.

²²⁵ Koprman,**Memlükler**,s.26.

Nasır Muhammed tarafından 1327 yılında, divan'ın nazar bünyesinden ayrılarak kurulan divanü'l hass'ın başında Nazırü'l Hass bulunmaktaydı.²²⁶

f) Divvanü't Tavvahin: Memluk Devleti'nin ekonomisi diğer Orta Çağ Devletleri'nde olduğu gibi tarıma dayanmaktadır. Hububat üretimi ve ticareti devletin ilk el ticaret kalemlerinden biridir. Bu sebeple ülke içindeki hububatın idaresi, değirmenlerde öğütülmesi gibi işlerin yürütüldüğü divana divvanü't tavvahin adı verilmektedir. Divvanü't İhra adlı divanda hükümdarın şahsına ait olan hububatın depolarda saklanması işlerine bakmaktadır.²²⁷

g) Divanü'l Ustul: Bu divan Eyyubi Devleti'nden Memluk Devlet teşkilatına geçen bir divandır. Devletin tüm tersanelerinin idaresinin yürütüldüğü, gemilerin yapım ve gemilerin yönetilmesi işlerinin yapıldığı divandır.²²⁸

2.8.3. Delhi Türk Sultanlığı'nda Divanlar

a) Divan-ı Vezaret: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nden bir tanesi olan Delhi Türk Sultanlığı'nda yönetim sistemi, dönemin diğer devletlerinde olduğu gibi divanlar vasıtası ile yürütülmekteydi. Divan-ı ala, divan-ı ali, divan-ı padişahi gibi isimlerle gördüğümüz devletin ana yönetim organı olan büyük divan, Delhi Türk Sultanlığı'nda divan-ı vezaret²²⁹ adını taşımaktadır. Bu divan devletin ana yönetim organıdır ve adından da anlaşılacağı gibi divanın başında vezir, vezir-i memleket, vezir-i memalik veya vezir-i mülk sıfatları ile bulunmaktadır. Divan-ı vezaret, Delhi Türk Sultanlığı vezirinin sorumluluğunda ve onun başkanlığında her gün toplanmaktaydı. Bu divan, devletin bütün idari ve resmi işlerinin görüşülüp karara bağlandığı yerdir.

Divan başkanı olan vezir²³⁰, Orta Çağ devlet karakterine uygun olarak devletin en yüksek unvanlı memurudur. Devletin hükümdarından sonra ki en yetkili kişi vezirin kendisidir. Orta Çağ devletleri hakkında yazılan yönetim esaslı kitaplar

²²⁶ Koprman,**Memlükler**,s.26.

²²⁷ Koprman,**Memlükler**,s.26.

²²⁸ Koprman,**Memlükler**,s.26.

²²⁹ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.314; Kortel, **a.g.e**, s.226.

²³⁰ Kortel, **a.g.e**, s.226.

olan Adab'ül Harb ve Siyasetname'de, devletin yaşaması ve yürütülmesinde vezirin rolünün ne kadar önemli olduğu anlatılmaktadır. Öyle ki devletin tüm işlerinin vezir sorumluluğunda olması, gerekmedikçe hükümdar tarafından vezirin işlerine karışılmaması ve yetkisinin sınırlandırılmaması tavsiye edilmiştir.

Vezirler, bir dönem Memluk Devleti hariç, tüm Orta Çağ Devletleri'nde yönetimin ve devlet teşkilatlarının olmazsa olmazı durumundadırlar. İyi ve güvenilir bir vezir devlete altın çağını yaşatabilmektedir. Vezirler, asker toplamakla ülkeyi mamur ve bayındır kılmakla, hazineyi dolu tutmakla ve para kaynaklarını yönetmekle, gerekli yerlere uygun memurları tayin etmekle ve ihtiyaç halinde azl etmekle, devletin bütün hesaplarını ve onların yazıldığı defterleri incelemekle, devletin ihtiyaç duyduğu hayvanların teminiyle, devletin işletmemekte olduğu yerlerin kar zarar durumlarını kontrol etmekle, ülke içinde edip ve sanatkarları korumak ve kollamakla ve tüm devlet işlerini yapan kurumları denetlemekle görevlidirler.

Delhi Türk Sultanlığı'nda hükümdar tarafından ilk dönemler kalem sınıfından yani münşiler arasından seçilen vezirler²³¹, diplomasi ve bürokrasi de kendilerini çok geliştirmiş yetkin kişilerdir. Hükümdarın veziri göreve atamasıyla birlikte, hükümdarlık alametleri gibi vezirlik alametlerine de vezire teslim edilmekteydi. Vezirlik alametlerinin içinde en önemlisi ve ünlüsü hiç şüphesiz divit takımlarıdır. Vezirlik bürokrasinin ve kalem sınıfının başı olduğu için divit hem sembolik bir anlam ifade etmekte hem de vezirin devlet işlerinde kullandığı yegâne aracıdır. Divit takımının ne kadar önemli olduğunu Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Melikşah ile ünlü veziri Nizamülmülk arasında geçen tartışmadan anlayabiliriz. Vezir, sultana benim divitim olmadan devlet ayakta duramaz deme cesaretini göstermiştir ki bizce bu söylediği söz hiç de boş bir tehdit değildir. Delhi Türk Sultanlığı'nda vezire verilen diğer alametler ise göreve başlama menşuru, hükümdar tarafından özel yaptırılan bir hilat ve genellikle sultanların kullanımına alışık olduğumuz “çetr”dir.

²³¹ Kortel, **a.g.e.**, s.227.

Divan-ı Vezaret²³², devletin en büyük divanı olarak diğer divanlardan da sorumludur. Büyük Selçuklu Devleti ve Harizmşahlar Devleti'nde gördüğümüz büyük divanın altında diğer önemli divanların çalışma durumu Delhi Türk Sultanlığı için de geçerlidir. Divan-ı Vezaret'in altında, Divan-ı İnşa, Divan-ı Risalet, Divan-ı Arz, Divan-ı İşraf, Divan-ı İstifa doğrudan büyük divana bağlı olarak çalışmaktadırlar. Bu divanların başkanları büyük divanın doğal üyeleridir. Bunların haricinde büyük divanın sorumluluğu altında, Divan-ı Berid, Divan-ı Müsadere ve Divan-ı Mezalim görev yapmaktadır. Bu üç divan devletin yönetim kademelerine karışmamaktadırlar. Divan-ı Vezaret²³³ bünyesi içinde vezirin yetkisi altında Debirler, Muharriran-ı vezaret ve Nuvisendigan-ı vezaret adı verilen divan kâtipleri, Muhasibanlar ve Tercümanlar görev yapmaktaydı. Divanın görevlendirmesi ile devletin eyaletlerinde doğrudan büyük divana bağlı amiller, mutasarrıflar, muhassıllar ve diğer küçük sınıflı gumaştegan adı ile bildiğimiz memurlar görev yapmaktadır.

b) Divan-ı Risalet: Delhi Türk Sultanlığı'nda var olan divanlardan bir tanesidir. Sosyal işlerden sorumlu olduğunu söyleyebildiğimiz bu divan devletin tebaası ile arasında başvuru ve sorun çözme aracıdır. Devletin halka kolay ulaşılabilir olması ülke içinde huzuru, refahı, güveni ve adaleti artırmaktadır. Bunların artışı ülkede bir zenginlik meydana getirmektedir. Bu yüzden devlete halkın ulaşması için İslam Devletleri'nde divan-ı mezalim veya mezalim mahkemeleri olarak bildiğimiz kurum meydana gelmiştir. Divan-ı Risalet²³⁴de böylesi bir kurum olarak Delhi Türk Sultanlığı sosyal hayatına girmiştir. Ülke içinde halkın yardım ve isteklerinin karşılığı için başvuruda bulunacağı yegâne kurum Risalet divanıdır. Bu divana halk tarafından birebir müracaatta bulunulurdu. İhtiyaç sahipleri maaş veya diğer yardımlar isteme hakkına sahipti. Ayrıca halka zulmeden haksız vergiler, angaryalar yükleyen memurlar ve diğer yüksek devlet görevlileri de şikâyet edilmekteydi.

²³² Kortel, **a.g.e.**, s.228.

²³³ Kortel, **a.g.e.**, s.229.

²³⁴ Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.323; Kortel, **a.g.e.**, s.233.

Divan-ı Risalet'in başında Memluk Devleti ve Büyük Selçuklular devlet teşkilatında rast geldiğimiz "Vekil-i Der"²³⁵ bulunmaktadır. Vekil-i Der, kâtip sınıfından gelmektedir kalem sınıfından bir aileden yetişmeleri de göreve gelmeleri için bir tercih sebebidir. Divan- Risalet'e başvuruya gelen kimse divan hacibi tarafında karşılanarak bu iş için ayrılmış olan bölüme götürülür burada Emir-i Hacib huzuruna getirilen müracaatçı durumunu ve istediği şeyi bildiren sözlü isteğini veya yazılı dilekçesini Emir-i Hacib'e sunar, Emir-i Hacib diğer gelen başvurularla birlikte bunları hükümdara iletirdi. Uygun olan istekler hükümdar tarafından kabul gördükten sonra Emir-i Hacib bu evrakları alır ve divan sahibi vekil-i der'e bunları iletirdi. Böylece istekler hükümdarın oluru ile divan-ı risalet tarafından karşılanırdı.

Divan-ı Risalet²³⁶, düşkünler, dullar, savaşta yaralanan ve sakat kalan asker sınıfından kimseler, doğal afetlere uğramış esnaflar gibi ihtiyaç sahiplerine ödeme yapardı. Ayrıca ülke içindeki; şeyhler, medreselerde görevli olan müderrisler, müzekkirler, hafızlar, müftüler, âlim ve şairler, sanatkârlar, medrese öğrencileri, hattatlar gibi kimselere ve tekke dervişlerine maaş bağlanması işleri ve bunların ödemeleri ile de sorumludur. Divan-ı risalet bir sosyal devlet faaliyeti olarak nitelendirilebilir. Toplum içinde düşkün kimselere devletin sahip çıkması sosyal dengeyi koruyor insanlara güven veriyor ayrıca, hırsızlık ve diğer türlü kötü işin önüne geçilmiş olunuyordu. Öğrenci ve müderrislere ödenen maaşlar medreselere olan talebi artırıyor ilim ve kültür ortamı sağlanıyordu. Divan-ı risaletin meydana getirdiği bu durum devletin yönetim ve sistemine de etki yapmaktaydı. Devlet yetişmiş eleman ihtiyacını buralardan rahat bir şekilde sağlıyordu. Divanın ödediği maaşlar nakit para olabilmekle beraber ikta olarak da ödeme sağlanmaktaydı.²³⁷

c) Divan-ı İnşa: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin divan teşkilatlarından biri de devletin diplomasi ve bürokrasi merkezi konumundaki Divan-ı İnşa'dır. Devletin iç ve dış bütün yazışma işlerinin yapıldığı, hükümdar adına çıkartılan, fermanlar, beratlar menşurlar ve misallerin yazıldığı, Sevgendname ve zafer namelerin kaleme alındığı bu divanın başında Delhi Türk Sultanlığı'nda Debir-i Memalik adı verilen

²³⁵ Kortel, **a.g.e**, s.233.

²³⁶ Kortel, **a.g.e**, s.234.

²³⁷ Kortel, **a.g.e**, s.235.

görevli memur bulunmaktadır. Kısaca debir olarak adlandırılan bu memur, divan-ı vezaretin doğal üyesi vasfındadır. Divan-ı vezaret başlığında gördüğümüz gibi divan-ı inşa büyük divanın altında çalışan bir divandır.²³⁸

Debir-i Memalik, kâtiplik mesleğinden yetişen, güzel yazı yazan hat sanatının bütün inceliklerine vakıf, devrin edebi dilini ve sanatlarının hepsini bilen ve dönemin diploması dilleri olan Arapça ve Farsça'ya hâkim biri olması gerekmektedir. İnşa divanı, devletin görünen yüzüdür. Bu yüzden bu divanda yazı sanatlarının en ince detaylarına kadar bilinmesi gerekmektedir. Hükümdarın imzası olan tuğrayı resmi evraklara çekmekte debirin görevleri arasındadır. Debir tarafından tuğra çekilen bu evraklara, “ahkâm-ı tevki” veya “ferman-ı tuğra” adı verilmektedir. Bu evraklar debir tarafından yazıldığı ülke, bölge, kişi ya da kurumlara gönderilirdi. Divan içinde bu işlerde Debir-i Memalik'e yardımcı olan onun emri altında çalışan birçok debirinin çalıştığı bilinmektedir.

İnşa divanında, yazılan her evrakın bir nüshası mutlaka inşa divanında bulunan inşa defterlerine kayıt olunarak kopyaları alınmakta ve saklanmaktaydı. Ayrıca hükümdara gelen bütün mektuplar Divan-ı İnşa'da açılarak hükümdara okunur ve gereken cevap karşı tarafa yazılırdı. Delhi Türk Sultanlığı'nda, Debir-i Memalik bazı zamanlarda hükümdarın özel kâtibi yani Debir-i Hass'ı da olabiliyor ve iki görevi birlikte yürütebiliyordu. Debir-i Memalik olağanüstü durumlarda hükümdarın kurduğu danışma meclisinde de bulunabiliyordu. Sultan Alâeddin Hallaci döneminde çıkan isyanların bastırılması için alınması gereken tedbirlerin konuşulduğu meclis olan Debir-i Memalik'te Melik İzzeddin'in de hazır bulunması bu durumun bir örneğidir.

d) Divan-ı Arız: Orta Çağ Türk İslam Devletleri divan teşkilatında daima olarak yer alan divanlardan bir tanesi de Divan-ı Arız'dır. Delhi Türk Sultanlığı'nda, Divan-ı Vezaret'e bağlı olarak çalışan Divan-ı Arız'ın başında, Sahib-i Divan-ı Arız, Arız-ı Memalik, Arız-ı Leşker veya Arız-ı Mülk unvanları ile kaynaklarda geçen memur tarafından yönetilmektedir. Divan-ı Vezaret'in altında görev yapan Divan-ı Arız'ın

²³⁸ Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.323; Kortel, **a.g.e.**, s.235.

Sahib-i Divanı olan arız, büyük divanın doğal bir üyesidir. Divan-ı Arız,²³⁹ diğer Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde üstlendiği görevi Delhi Türk Sultanlığı'nda da ifa etmektedir. Günümüz milli savunma bakanlığı vasfında bulunmaktadır.

Ordunun bütün gereksinimlerinin karşılanması Divan-ı Arız sorumluluğundadır. Ordu bünyesine yeni askerlerin katılması için asker toplamak, ordu mensuplarının maaşlarını ödemekle, arz kelimesinin anlamı gereği ordunun kendini göstermesi kendini sunması vazifesini yani ordunun teftiş işlerini yapmakla görevlidir. Ordu yılda bir kez Divan-ı Arız başkanı Sahib-i Divan-ı Arız'ın ve divanda görevli bulunan Sahib-i Divan'ın yardımcılıklarını yapan arızların önünden geçerek hayvanlarını, silahlarını ve diğer teçhizatlarını göstermektedir. Bu merasime Arz-ı Leşker veya Tefahhus-ı Leşker adı verilmektedir.²⁴⁰

Diğer Türk İslam Devletleri'nde olduğu gibi Delhi Türk Sultanlığı'nda da Divan-ı Arız'da arız defterleri bulunmaktadır. Bu defterlere ordudaki tüm askerlerin isimleri ve fiziksel özellikleri kısacası tüm bilgileri kaydedilmektedir. Sahib-i Divan ordu teftişi sırasında önünde bulunan bu defterleri kontrol eder ve askerin durumunda bir değişiklik olup olmadığını gözlemlerdi. Sahib-i Divan'ın vekili olarak Delhi Türk Sultanlığı'nda Naib-i Arız-ı²⁴¹ Memalik görev yapmaktadır. Naib, Sahib-i Divan'ın olmadığı zamanlarda onun adına ve onun yetkileri ölçüsünde görev yapmaktadır. Delhi Türk Sultanlığı'nda bir sefere çıkılacağı zaman ordunun hazırlanmasından Divan-ı Arız sorumludur. Sahib-i Divan-ı Arız veya onun naibi seferler sırasında orduda bizzat bulunurlardı. Sultan Celaleddün Hallaci döneminde Sahib-i Divan olan Melik Hurrem Cihayin seferinde orduda görevde bulunması bu durumun bir kanıtıdır. Sahib-i Divan, ordu ile birlikte sefere çıktığı zaman görevleri arasında, eyalet kuvvetlerinden gelen askerleri düzenleyerek orduya katmak bu askerlerin ve ordu içindeki diğer tüm askerlerin teçhizatlarını düzenli olarak kontrol ederek bir eksik görmesi halinde bu eksikliğin giderilmesini sağlamaktır. Orduların seferler sırasında en önemli ihtiyacı olan erzak ve iâşe ile de Sahib-i Divan ilgilememekte olup orduya gelecek olan malzemelerin ulaşmasını sağlamak, galibiyet halinde

²³⁹ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.319; Kortel, **a.g.e**, s.237.

²⁴⁰ Kortel, **a.g.e**, s.237.

²⁴¹ Kortel, **a.g.e**, s.238.

ganimetlerden kimin ne kadar alacağını kararlaştırmak ve hükümdarın özel hayvanlarını korumakta görevleri arasında bulunmaktadır.²⁴²

e) Divan-ı İstifa: Delhi Türk Sultanlığı'nda, büyük divanın altında, büyük divanın gözetim ve denetimi altında, vezire bağlı olarak çalışan bir diğer divan da, Divan-ı İstifa-ı²⁴³ Memalik, Şuğl-ı İstifa veya Mansıb-ı İstifa olarak kaynaklarda geçen divandır. Bu divan devletin hayati organlarından biridir. Çünkü devlet, parasını yönetebildiği sürece yaşayabilir, güçlü ve mamur kalabilirdi. Bunu sağlayan ve denetleyen divan, diğer Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde olduğu gibi, Delhi Türk Sultanlığı'nda da Divan-ı İstifa'dır. Divan-ı İstifa'nın başında, divan sahibi olarak, Sahib-i Divan-ı İstifa, Müstevfi El-Memalik ya da sadece Müstevfi²⁴⁴ olarak isimlendirilen görevli memur bulunmaktadır. Devletin mali, işlerinden olan istifa divanı, en yetkili maliye organıdır. Hazinesinin gelir ve gider işleri ile ilgilenen bu divan, devletin ekonomik durumundan direkt sorumludur. Yapılan bütün harcamalar, hazineye gelen vergi gelirleri ve Delhi Türk Sultanlığı'nda, yılda dört kez üç ayda bir ödenen Bistegani ismi ile bilinen maaşların ödenmesi işinden sorumludur. Ayrıca devletin bütün hazine varidatını kalem kalem kayıt altına alınması İstifa Divanı'nın²⁴⁵ başında bulunan Müstevfi'nin uhdesinde bulunmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı'nda, gelir ve giderler, “kağıd-ı mufassal” olarak isimlendirilen listelere veya Defrerat²⁴⁶ olarak tabir edilen defterlere Müstevfi tarafından kayıt edilir böylece devletin gelir gider dengesi ortaya çıkar ve günümüz devletlerinde olduğu gibi yıllık bütçe planlaması yapıldı. Ekonomik sistemin ayakta kalmasının kuralı olarak, günümüz devlet sistemlerinde olduğu gibi bütçedeki gelirin, gider kalemlerinden fazla olması ve bu sayede devletin ekonomik buhrana düşmemesi istifa divanının başında bulunan müstevfinin temel amacıdır. Tabi ki, ekonomisi tarım ve hayvancılık üzerine kurulan, hassas bir coğrafyada savaşlı dönemlerin fazla olduğu bir bölgede bulunduğu dönemin en büyük devleti olmak kolay değildir ve her zaman doğal şartların müsait olmamasıyla birlikte ekonomik

²⁴² Kortel, **a.g.e**, s.239.

²⁴³ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.316; Kortel, **a.g.e**, s.241.

²⁴⁴ Kortel, **a.g.e**, s.242.

²⁴⁵ Kortel, **a.g.e**, s.243.

²⁴⁶ Kortel, **a.g.e**, s.242.

sistem zarar görüyordu. Böyle olması durumunda, istifa divanı başkanı müstevfinin amacı en azından denk bir bütçe oluşturarak devletin zarar etmesinin önüne geçmekti.

İstifa divanı başkanı olan müstevfiler eyaletlere kendi memurlarını atamaktaydılar. Bu memurlar sayesinde merkezden uzak eyaletlerdeki mali durum da merkezden kontrol edilebiliyordu. Müstevfilerin, atadıkları bu vekâlet sahibi memurlara nuvvab adı verilmekteydi. Nuvvab, gittiği eyalette müstevfinin yetkileri ile hareket eder ve yine müstevfi tarafından atanan Amil olarak bilinen vergi toplayıcı memurların denetim ve organizasyon işleri ile meşgul olurdu. Amiller, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, mali sistem içinde çok hassas bir görevi icra eden memurlardır. Amillere, bu görevlerinde gumaştegan ismi verilen memurlar ile birlikte, vergi toplamakla görevli olan muhassıl ve mutasararrıf memurları yardım etmekteydi. Bu memurlara vergilerin toplanması sırasında şehir, kasaba veya köylerin reisleri ve bölge şahneleri de destek sağlamaktaydılar.

Divan-ı İstifa dairesi içinde divan sahibi müstevfinin emri altında evrak işlerinin tanzim ve yazımı için mali konularda deneyim sahibi olan muharriran adı verilen İran asıllı memurlar ve mali hesap uzmanı olarak nitelendirilebilecek muhasipler görev yapmaktaydı. İstifa divanı başkanı müstevfiler, ²⁴⁷mali konuların hassaslık arz etmesi ve özen gösterilmesi zorunluluğu sebebiyle, herhangi bir suiistimali önlemek için yazılan kararları kendisi imzalar ve mühürlerlerdi.

Delhi Türk Sultanlığı'nda, müstevfi maaş değil onun yerine hükümdarın takdir ettiği bir iktaya sahip olmaktaydı. Sultan Firuzşah Tuğluk döneminde müstevfi olan Melikü's-Şark Nizamülmülk Emir Hüseyin bin Emir-i Emiran, Gucerat eyaletlerini ikta olarak almıştır. Müstevfi, isyanlarla perişan olan Gucerat eyaletini bayındır bir hale getirmiştir. Delhi Türk Sultanlığı'nda müstevfiler zorunlu hallederde askeri görevler alabilmekteydiler. Bu durumu, Sultan Gıyaseddin Tuğluk

²⁴⁷ Kortel, **a.g.e.**, s.243.

Şah döneminde Varangal seferi sırasında ordu içinde çıkan isyanı müstevfi Melik Hüsameddin'e bastırması için verdiği görevle anlamaktayız.²⁴⁸

f) Divan-ı İşraf: Orta Çağ Türk İslam Devletleri yönetim yapısında klasik olarak bulunan divanlardan bir tanesi olan Divan-ı İşraf, Delhi Türk Sultanlığı'nda da görevde bulunmaktadır. Divan-ı istifa kaynaklarda Divan-ı İşraf-ı Memalik, Şuğl-i İstifa, Mansıb-ı istifa ve Divanü'l İşraf olarak geçmektedir. Bu divan, istifa divanının²⁴⁹ sorumlu olduğu maliye işlerinin denetimini yapmakla mükelleftir. Divanın başında bulunan Müşrif-i memalik ya da kısaca Müşrif unvanına sahip²⁵⁰ memur bulunmaktadır. Devletin bütün mali hesaplarını inceleme ve teftiş etme yetkisi Divan-ı İşraf'ta dolayısıyla müşrifin yetkisindeydi.

Müşrif, devletin kaynaklarının kullanımı sırasında her hangi bir kimsenin bu kaynakları suiistimal edip etmediğini, devletin parasının yolsuzluklarda kullanılıp kullanılmadığını araştırır ve bunların önüne geçmek için hesapları denetlerdi. Ayrıca, devletin tarh ettiği vergilerden başka oranlarda veya başka isimlerden halktan vergi toplayan kimselerin olup olmadığını araştırmakta eğer bir yolsuzluğa karışan birisi varsa bunu cezalandırma yetkisine sahipti. Bu işlere karışmış memurlara müşrif²⁵¹ tarafından, dayak attırma, hapsedme, mallarını müsadere etme ve sürgüne gönderme gibi cezalar verirdi. Müşrif-i Memalik sadece küçük memurlara ceza vermez, devletin en önemli divanlarından biri olan İstifa divanı sahibi olan Müstefvilere de ceza verebilmekteydi. Bu durumun örneği, Sultan Firuz Tuğluk Şah döneminde, rüşvet ve yolsuzluk ile suçlanan Müstevfi-i Memalik Şemseddin Ebu Reca'nın bütün hesapları Müşrif ve naib-i işraf tarafından kontrol edilmiş ve sonunda Müstevfi'nin yolsuzluğu ortaya çıkarılıp Müstevfi'nin mallar müsadere edilerek kendisi sürgün edilmiştir. Müşrif, devletin ganimet, vergi, hediye dâhil hazinesine giren ve çıkan bütün her şeyi kaydedip bunları incelemektedir. Hazineden hükümdar emri veya Divan-ı istifa emri ile çıkan parayı önce müşrif ve onun yardımcı memurları kaydetmektedir. Fakat Sultan Firuz Tuğluk Şah, Divan-ı İşraf'ın gider

²⁴⁸ Kortel, **a.g.e.**, s.244.

²⁴⁹ Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.316; Kortel, **a.g.e.**, s.245.

²⁵⁰ Kortel, **a.g.e.**, s.245.

²⁵¹ Kortel, **a.g.e.**, s.246.

kontrolü yetkisini kaldırmış ve sadece gelirlerden sorumlu kılmıştır. Bu değişiklik sonunda, amil ve mutasarrıflar hesaplarını Divan-ı İşraf'a göndermeye başlamışlardır. Divan-ı İşraf'ta müşrifin altında nazır adı verilen memurlar çalışmaktadır. Nazırlar, ülke genelinde çalışan ummal adı verilen vergi memurlarının hesaplarını denetlemekle görevlidir.²⁵²

g) Divan-ı Berid: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin hemen hemen hepsinde var olan çok önemli bir kurum olan Divan-ı Berid veya Berid teşkilatı olarak bildiğimiz yapı, tüm görev ve sorumlulukları ile birlikte Delhi Türk Sultanlığı'nda da bulunmaktadır. Berid teşkilatı, devletin dış düşmanlarından haberdar olunması, devletin eyaletlerinin kontrolü ve isyanların başlamadan veya başlama sırasında önlem alınarak öne geçilmesi ve devletin resmi posta, haber işlerinin yürütülmesi görevi ile sorumludur. Bu divan bir dönem daha önce bahsettiğimiz gibi Büyük Selçuklu Devleti'nde Sultan Alp Arslan tarafından lağvedilmiş ve bunun sonunda Sultan Alp Arslan, kardeşi Kirman Meliki Kavurd Bey'in isyanını çok geç öğrenmiş ayrıca batını tarikatının kuruluş ve gelişmesi faaliyetlerini öğrenmekten mahrum kalmıştır. Bu örnekler berid teşkilatının ne kadar önemli bir kurum olduğunu gözler önüne sermektedir.²⁵³

Delhi Türk Sultanlığı'nda berid teşkilatı, diğer Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin aksine kendisine büyük divanda yer edinmiştir. Divan-ı Vezaret'e bağlı ve divanda temsil edilen berid teşkilatının başında Berid-i Memalik adı verilen memur bulunmaktadır. Berid-i Memalik, divan-ı vezaretin doğal üyesidir. Kısaca berid olarak adlandıracağımız memur, divan toplantıları sırasında divan-ı vezaret sahibi olan vezirin sol tarafında Müşrif-i Memalik'in altında oturmaktadır. Delhi Türk Sultanlığı'nda tarihi kayıtlarda geçen tek berid-i memalik, Sultan Kutbeddin Mübarek Şah Halaci'nin döneminde göreve getirilen Melik Fahreddin Cavna Han'dır. Berid-i Memalik'e divan işlerinde naibleri yardımcı olmakta ve yokluğunda

²⁵² Kortel, **a.g.e.**, s.247.

²⁵³ Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.317; Kortel, **a.g.e.**, s.247.

onun görevlerini devralmaktadır. Sultan Kubeddin Halaci döneminde melik Fahreddin'in nabi Melik Yekleki dir.²⁵⁴

Berid teşkilatı, Delhi Türk Sultanlığı'nın tüm noktalarında organize olmuştur devletin her şehri ve kasabasında hükümdar tarafından tayin edilmiş açık ve gizli berid teşkilatı mensupları görev yapmaktadır bu durum şüphesiz devletin sosyal ve siyasi olarak sorunsuz ve sağlıklı bir şekilde devam etmesi için gereklidir. Devlet için halkın durumunu ve yönetime karşı tutumlarını kontrol etmek bunları bilmek gereklidir. Sadece halkın tutum ve davranışları değil aynı zamanda devletin kendi görevlilerinin de gözetim altında tutulması için gereklidir. Vergileri düzenli ve devletin koyduğu kurallar çerçevesinde toplanması için amillerin, askeri düzenin sağlanması ordu komutanlarının adaletin tesisi için kadıların davranış ve tutumlarını bilmek gerekmektedir.

Berid teşkilatı²⁵⁵ sayesinde yolsuzlukların, zulümlerin, rüşvetlerin ve diğer türlü olumsuz işlerin önüne geçilir önceden haber alınabilirdi. İyi organize edilmiş, güvenilir memurlardan oluşan bir berid teşkilatı devletin düzeni, halkın huzur ve refahı ile adalet için çok önemlidir. Berid teşkilatında, Sahib-i Berid'in uhdesinde şehir, köy, kasaba veya diğer ülkelerde, münhiler, muhbirler, mütefahhıs ve casuslar görev yapmaktadırlar. Bu memurlar bulundukları bölgede olan bütün olayları yazılı olarak merkeze göndermek zorundadırlar. Görevini yapmayan memurlara idama kadar varan ağır cezalar verilmektedir. Sultan Balaban döneminde, Bedaun valisinin sarayında görevli bir ferraşı haksız yere döverek öldürmesini orada görevli memurun merkeze bildirmemesi sonucu sultan bu olayı öğrendikten sonra münhiyi idam ettirmiştir. Berid teşkilatında, berid olarak isimlendirilen memurlar, diğer devletlerde görmediğimiz bir görevi Delhi'de ifa etmektedirler. Delhi şehrinin kapılarında görev yapmakta olan Berid-i Dervazehe ismi verilen memurlar şehre giren çıkanları takip etmektedirler. Ayrıca Sultan Alâeddin Halaci'nin şarap içilmesini yasakladığı

²⁵⁴ Kortel, **a.g.e.**, s.248.

²⁵⁵ Kortel, **a.g.e.**, s.248.

dönemde şehirde şarap olup olmadığını bilip takip etmekte “berid-i mende” ve “berid-i münşi” adı verilen memurların görevidir²⁵⁶.

Beridler, ordu sefere çıktığı zaman ordu ile birlikte hareket etmekte ve devamlı olarak keşif ve gözlem yaparak ordunun güvenli bir rota ve konak yerinde olmasını sağlamaktadırlar. Ayrıca ülkenin sınır boylarında devamlı gözlem faaliyetinde bulunarak karşı taraflar hakkında gerekli tüm bilgileri yazarak rapor vermektedirler. Böylece devlet rakipleri karşısında her zaman bilginin avantajını kullanabilmektedir. Berid teşkilatının bir diğer görevi de posta işlerini yapmaktır. Berid teşkilatı içinde posta işlerinde çalışan memurlara, kasıd, müsri, ulak ve dave ismi verilmektedir. Dave, koşucu anlamında Hindistan’ın yerel dili olan Sanskritçeden dhavak kelimesinden gelmektedir. Daveler yaya koşuculardır. Bu koşucu postacılar 350, 500 ve 750 metrede bir var olan yaya posta istasyonları arasında gidip gelerek görev yapmaktadırlar.²⁵⁷ Yaya teşkilatı hızlı bir şekilde işlemekte ve ülkenin tamamına yayılmıştır muazzam ve düzenli bir teşkilattır. Atlı postacılar tarafından oluşan ulakların görev yaptığı istasyonlar ise her 6,5 km’de bir şekilde organize edilmiştir. Bu istasyonlar tahâne ismi ile bilinmektedirler. Berid teşkilatı²⁵⁸ bünyesinde haber yazıcıları olarak görev yapan “keyfiyyet-nüvisan” isimli memurlar görev yapmakta aynı zamanda “murg-ı haber” olarak bilinen posta güvercinleri de berid teşkilatı bünyesinde dir.

h) Divan-ı Riyaset: İslamiyet sosyal bir dindir. İnananlarının gündelik hayatını koyduğu kurallarla kontrol etmekte ve düzenlemektedir. Orta Çağ’da toplum hayatının merkezi çarşı ve pazarlardır. Çarşılar insanların hem gelir kaynakları hem sosyalleşme mekânları hem de ülkenin sosyopolitik durumun kalbinin attığı yerlerdir. Çarşıların durumu direkt olarak toplum yaşamına etki etmektedir. Bu kadar önemli olan bu mekânlar İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren Hz. Muhammed’in devlet başkanı olduğu Medine Şehir Devleti’nden itibaren devlet eliyle kontrol edilmekte ve denetlenmektedir.

²⁵⁶ Kortel, **a.g.e.**, s.249.

²⁵⁷ Kortel, **a.g.e.**, s.250.

²⁵⁸ Kortel, **a.g.e.**, s.251.

İnsanlara doğru olanı ve iyiyi göstermekle mükellef olan hisbe veya muhtesip diyeceğimiz kurum ve kişi bu doğrultuda ortaya çıkmıştır. Örneklerine hemen hemen tüm Türk ve İslam Devletleri'nde rastladığımız, başında Muhtesip bulunan hisbe teşkilatı, Delhi Türk Sultanlığı'nda kendisine divan-ı riyaset ismi ile yer bulmaktadır. Divan-ı riyaset, Delhi Türk Sultanlığı'nda devlet yönetimi içinde doğrudan etkili olmayıp sosyal bir divandır ve başında Reis bulunmaktadır. Divan-ı Vezaret'te doğrudan temsil edilmemektedir. Divanın başında bulunan reis, kaynaklarda yaptığı işe nispetle Emir-i bazar, Emir-i Şehr, Reis-i Şehr gibi unvanlar almaktadır çünkü reisler ülkenin bütün çarşı ve pazarlarından sorumludurlar.²⁵⁹

Reis, çarşıları denetlemektedir. Tüccar ve esnafın halka doğru ve eksiksiz mal sattığı, halka uygun fiyata uygun malı satıp satmadıklarını, vergilerin kaçırılmaması ve vergilere uyulması için denetlemelerde bulunması reisin görevidir. Reis, esnafın tartılarını ve ağırlıklarını denetleme yetkisine sahiptir. Bu tartılarda hata çıktığı zaman bunun nedenini araştırır ve esnafta kötü bir niyet sezerse bu esnafı cezalandırabilmektedir. Reisler, devletin belirlediği fiyat listeleri ile çarşığı gezmektedirler. Bu işleri sırasında emrinde silahlı askeri gücü bulunan şehrin veya kasabanın şahnesi reise yardımcı olmaktadır. Fiyat tarifesine uymayan esnaf şahne tarafından tutuklanır ve reise getirilirdi. Reisin takdir ettiği cezayı ise ki bu genellikle dayak cezasıydı şahne tarafından tatbik edilirdi²⁶⁰.

Reisler, şehre dışarıdan mal getiren tüm tüccar ile görüşmekteydiler ve bu esnafın mallarını kontrol ederek bu malları ve tüccarların isimlerini divan-ı riyaset defterlerine kaydetmekteydiler. İsmi defterde kayıtlı olmayan tüccarlar Delhi şehri çarşısında mallarını satamamaktaydılar. Delhi şehrinde pahalı ve nitelikli kumaşlar reisten özel izinle satılabilmekteydi. Tüccarlar reisten pervane ismi verilen kumaş satış izin belgesi alırlar ve bu sayede satışlarını gerçekleştirebilmekteydiler. Reisler, sözüne güvenilir ve dindar kimseler arasından tercihen aileden bu meslekte tecrübeli kimseler arasından seçilmektedir. Reis devletten maaş yerine hükümdarın uygun gördüğü bir ikta almaktaydılar. Delhi reisi, Sultan Muhammed Tuğluk Şah

²⁵⁹ Kortel, **a.g.e.**, s.262.

²⁶⁰ Kortel, **a.g.e.**, s.263.

döneminde sekiz bin tenge değerinde bir iktaya sahip olduğu kaynaklarda geçmektedir.²⁶¹

Hisbe teşkilatı ve reisler sayesinde Türk İslam ülkelerinin sosyal adalet ve dolayısıyla huzuru sağlanmaya çalışılmıştır. Çarşı ve pazarlarda halkın yararına çalışan reis fiyatların haksız yere artmasına engel olmuş, devamlı olarak taze ürünlerin satılmasını sağlamış, tartılarda ölçünün tam olarak çıkmasını sağlayarak paranın alım gücünü müşteriye tam yansıtmıştır. Böylece ülkede enflasyonun önüne geçilmiş, paranın değeri ve halkın alım gücü korunmuş, halk gıdalara ve diğer ihtiyaç maddelerine bildiği fiyattan ve kaliteden ulaşıyor ve ulaşacak olmanın verdiği rahatlıkla hareket etmiş ve bu durum devletin ekonomisi ve sosyal huzuruna yansımıştır. Devlet huzurlu ve ekonomik olarak iyi bir seviye gelirse ordu da bu nispette güçlenir tezinden hareketle Sultan Alâeddin Halaci döneminde Delhi Türk Sultanlığı ordusu çok güçlenmiştir. Fakat sonra bozulan hisbe teşkilatı devlet içinde huzursuzluklara ve ordunun gücünü yitirmesine sebep vermiştir.

1) Divan-ı Emir-i Kûhî: Delhi Türk Sultanlığı'nda, diğer Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde görmediğimiz bir divan karşımıza çıkmaktadır. Divan-ı Emir-i Kûhî adı verilen bu divan,²⁶² Sultan Muhammed Tuğluk Şah döneminde ihdas edilmiş, devlet yönetim sistemi içine girmeye sosyal bir divandır ve devletin tarım işlerinden sorumludur. Ülke içinde ekilir, dikilir arazilerin bakımlarından onların yönetim ve kontrolünden sorumludur. Tarımı geliştirmek üzere önlemler almak, tarıma uygun olmayan arazilerin örneğin bataklık bölgelerin ıslah edilerek tarıma açılmasını sağlamak bu divanın sorumluluğundadır. Divan-ı Emir-i Kûhî, ülke içinde sulama kanallarının yapımı ve bu kanalların bakım ve onarım işleri ile birlikte ormanların da idaresini üstlenmiştir. Divanın başında Emir-i Kûhî adı verilen memur bulunmaktaydı. Bu memur, Buhara Hanlığı'nda var olan bentlerin ve su yollarının bakım ve onarımından sorumlu olan Banman isimli memura görev şekli olarak benzemektedir.²⁶³

²⁶¹ Kortel, **a.g.e**, s.264.

²⁶² Kortel, **a.g.e**, s.265.

²⁶³ Kortel, **a.g.e**, s.260.

j) Divan-ı Bendegân: Delhi Türk Sultanlığı'nda, diğer Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde rastlanılmayan bir divandır. Delhi Türk Sultanlığı, aynı Mısır Memluk Devleti gibi Memluk ya da gulam adı verilen köleler tarafından kurularak idare edilen bir yapıya sahiptir. Devlet yönetim kademesi olarak Türklerden oluşmaktaydı. Devletin insan ihtiyacı, Türkistan coğrafyasından sel gibi akan gulam Türklerden karşılanmaktaydı. Sultan Firuz Şah Tuğluk döneminde devletin sahip olduğu gulamların bütün işlerinin görüşülüp yürütüldüğü bir divan olan Divan-ı Bendegân kurulmuştur. Ülke içinde gulam kökenli olan herkesin kayıtları bu divanın defterlerine kaydolunmaktadır. Bu divan için ayrı bir hazine dairesi oluşturulmuş ve bu hazine sadece Divan-ı Bendegân'ın işleri için sarf edilmiştir. Divanda görevli memurlar arasında divan kâtipleri, çavuşları, divanın naibleri ve divanın hesap gelir gider işlerinin kayıtları ve kontrolü için mecmuadâr adı verilen hesap memurları görev yapmaktaydı. Divan-ı Bendegân ilk kuruluşunda devletin ana organı Divan-ı Vezaret'e bağlı bir birimken daha sonra Divan-ı Vezaret'ten ayrılmıştır.²⁶⁴

k) Divan-ı Hayrât: Delhi Türk Sultanlığı'nda sosyal bir divandır. Evlenme çağına gelmiş ailelerin kızlarına maddi yardım yapılan bu divanda memurlar köy köy gezerek fakir aileleri tespit etmekte ve evlenme çağındaki kızlarına maddi yardımda bulunmaktaydılar. Divanın gelirleri için, büyük ve zengin köyler bu divana ikta olarak verilmiştir. Sultan Firuz Şah Tuğluk tarafından kurulan bu divanın başında, Emir-i Emiran Seyidi Hüseyin bulunmaktaydı.²⁶⁵

l) Divan-ı İstihkâk: Delhi Türk Sultanlığı'nda sosyal hayat için önemli olan divanlardan bir tanesidir. Yardıma ihtiyacı olan maddi sıkıntı çeken âlimlere, din adamlarına maaş bağlanması ve onların bu işlerini kontrol ederek defterlere kayıt edilmesi işleri ile meşgul olunurdu. Divanda uhdedaran-ı müstahkikan adı verilen kâtipler görev yapmaktaydı.²⁶⁶

²⁶⁴ Kortel, **a.g.e.**, s.266.

²⁶⁵ Kortel, **a.g.e.**, s.267.

²⁶⁶ Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.330.

2.8.4. Türkiye Selçuklu Devleti'nde Divanlar

a) Divan-ı Âli: Türk İslam tarihinde çok önemli bir yeri olan Anadolu veya Türkiye Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'nin, batı kolunu oluşturmaktaydı. Selçuk Bey tarafından Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılarak Cend şehrine getirilen aile üyeleri onun sağlığında gelişmiş ve büyümeye başlamıştı. Selçuk Bey'in ilerleyen yaşı sebebiyle, ailenin başına Yabgu unvanı ile büyük oğul Arslan geçmiştir. Bölgenin ve döneminin en büyük Türk İslam Devleti olan Gazneli Devleti'nin başında bulunan ünlü İslam Padişahı Sultan Gazneli Mahmut tarafından alı konularak Hindistan yakınlarında bulunan Kalincar kalesinde hapsedilen Arslan Yabgu burada vefat etmiştir. Arslan Yabgu'nun yokluğunda Selçuklu ailesi, başlarına Musa'yı yabgu olarak getirmiş fakat asıl iktidar, Çağrı ve Tuğrul Beylerin elinde hayat bulmuştur. Selçukluların gelişerek aşiretten devlete, göçerden yerleşige evirildiği sancılı süreçler sonunda İmparatorluk görünümü alan Selçuklularda hâkim coğrafya olan İran yönetim etkileri görülmeye başlanmıştır. Göçer devlet geleneklerine bağlı olan bir grup ile devletin evrildiği sistem taraftarları arasında çatışma şüphesiz kaçınılmazdır.²⁶⁷

Arslan Yabgu'nun oğlu olan Kutalmış saltanat mücadelesinde, Sultan Alp Arslan'a yenilerek hayatını kaybettikten sonra, oğlu Süleyman Şah tarafından, İznik şehrinde temelleri atılan Türkiye Selçuklu Devleti böyle bir mücadelenin sonucu olarak siyasi hayatta yer almıştı. Türkiye Selçuklu Devleti, İslam devlet geleneği ve dolayısıyla mensubu olduğu Selçuklu ailesi yönetim sistemini sürdürmüştür. Türk İslam Devletleri'nde görülen divan yapılanmaları genel olarak aynı şekilde Türkiye Selçuklu Devletine de sirayet etmiştir. Devletin ana yönetim organı büyük divan olarak da isimlendirilen Divan-ı Âli²⁶⁸ dir.

Büyük divan²⁶⁹, Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Divan-ı Saltanat, Divan-ı Âlâ ve büyük divan isimlendirilmesinin diğer şekilleri olan Divan-ı Buzurg ve Divan-ı Saray-ı Saltanat olarak da isimlendirilmektedir. Büyük divanın başında, sultanın

²⁶⁷ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.141.

²⁶⁸ Kesik, **At Üstünde**, s.25.

²⁶⁹ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.87.

mutlak vekili vezir bulunmaktadır. Divan başkanı olarak görev yapan Türkiye Selçuklu vezirine, sahib divan ve sahib divan-ı memalik isimleri de verilmektedir. Sahip ifadesi, divanın başında bulunduğunu gösterir bir unvandır ve divan sahibi yani başkan anlamına gelmektedir. Büyük divan başkanı olan vezir her gün divana giderek buradaki görevine başlardı. Vezir her gün büyük divanı toplayarak devletin bütün meselelerini görüşürdü. Bu yönü ile Osmanlı Devleti Divan-ı Âlâ'ya benzemektedir. Fakat Osmanlı Devleti'nde 17. yy.dan sonra Divan toplantılarının günleri uzamış daha sonraki dönemlerde divan toplantıları sembolik olarak devam etmiştir.

Vezir,²⁷⁰ büyük divana geldiğinde, diğer devlet görevlileri ile görüştükleri yere suffe veya sofa denilirdi. Türkiye Selçuklu Devleti büyük divanında, vezirin yönetimi altında münşi olarak isimlendirilen divan kâtipleri ve devletin dış devletler ile münasebetlerinde elçiler ile görüşmelerde çeviri vazifesi yapan tercümanlar görev yapmaktaydı. Alâeddin Keykubad döneminde, büyük divan sade bir görüntü sergileyerek, divanda sadece dört adet münşi ve iki adet tercüman görev yapmaktaydı. Türkiye Selçuklu Devleti'nin, Köseadağ savaşı sonrası Moğol tahakkümüne girmesinden sonra devlet içinde bir karmaşa başlamış ve İlhanlıların yönetime karışmaları sonucunda, Türkiye Selçuklu büyük divanı da bu karmaşadan etkilenmiştir. Bu süreçte, Moğol devlet adamları ilişki kuran kimseler iltimas ile büyük divanda göreve başlamaya başlamıştı. Büyük divanda onlarca münşiler, hâkimler, tercümanlar ve müstevfiler görev yapmaya başlamıştı. Türkiye Selçuklu Devleti'nin en görkemli dönemi olan Alâeddin Keykubad döneminde dahi eleştirilere rağmen çok daha az bir memur sayısı ile işlerin yürütüldüğü düşünülünce, devletin içinde bulunduğu karmaşa çok iyi anlaşılmaktadır.

Büyük divan, devletin yönetim organlarını oluşturan diğer divanların yönetim ve koordine merkezidir. Bu durum diğer Türk İslam Devletleri'nde görüldüğü gibidir. Örneğin Büyük Selçuklu Devleti ve Harizmşahlar Devleti'nde karşımıza çıktığı gibi, diğer divanların başkanları büyük divanın doğal üyeleridir. Bu sebeple büyük divanda diğer divanların kâtipleri ve görevlileri de çalışmaktadır. Büyük

²⁷⁰ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.88.

divanda sayıları on iki olan Divan-ı Vezaret kâtipleri ve yine sayıları on iki olan ordu işlerinin yönetildiği Divan-ı Arız kâtipleri çalışmaktaydı²⁷¹. Büyük divanda, ülkenin vergi gelirlerinin kayıt altına alındığı emval-i memalik defterlerinin yazım işleri ile divan-ı vezaret kâtipleri görevlidir. Divanın başkanı olan sahib divan, her sabah divana gelerek makamına oturur,²⁷² sabah namazı vakti bittikten sonra, divanda görevli kabız unvanlı memur tarafından önceki günün kararlarının yazılı olduğu emsile-i divan adı verilen defterleri, divandan çıkan menşurları ve divana içten ve dıştan gelen bütün mektupları sahib divana sunar. Sahib divan, bu evrakları tekrar gözden geçirip inceledikten sonra, Türk İslam Devletleri'nde, vezirlik alameti olan divit takımını, deveddârdan alır ve divandan çıkan bu evrakları, İbn Bibi tarafından be tevki resaned olarak isimlendirilen vezirlik imzası ile imzalar ve yürürlüğe sokardı. Büyük divanda, fermanlar, menşurlar, misaller²⁷³ ve ahidnameler yazılmaktaydı. Ayrıca büyük divanda, eman belgeleri kararları da yazılmaktaydı.²⁷⁴

Divan toplantıları esnasında, divanda konuşulan tüm kayıtları tutmakla görevli bulunan münşiler görev yapmaktaydı. Münşilerin tuttukları zabıtlar divan defterlerine kayıt edilerek saklanırdı. Münşiler bir sefer kararı alındığında sultanın tevkisi ile fermanlar yazarak uc beylerine ve ikta sahiplerine gönderirlerdi. Büyük divanda notaran-ı divan-ı saltanat ismi verilen memurlar da çalışmaktaydı. Bu memurların görevi, Türkiye Selçuklu Devleti tarafından yabancı devletlerle yapılan anlaşmaların, metinlerini kaleme almaktı, ayrıca notaran-ı divan-ı saltanat memurları, Sevgendname olarak bilinen yemin belgelerini de yazmakla görevlidirler. Büyük divanda, sultanın özel mülkleri olan hass arazilerinin de kayıtları tutulmakta ve bunlara ait tüm işlemler defatir-i divan-ı âlâ olarak bilinen defterlere kayı edilirlerdi.

b) Divan-ı Tuğra ve İnşa: Türk İslam Devletleri'nin yönetim sistemlerindeki ortak özelliklerinden biri de divan yapılarının benzemesidir. Bu divanlar içinde uluslararası ilişkilerde aktif rol oynayan divan ise Divan-ı İnşa veya Türkçe ismi ile Tuğra divanı olarak bilinen divandır. İlk örneklerine Hz. Muhammed döneminde, İslam'ın

²⁷¹ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.89.

²⁷² Uzunçarşılı, **Medhal**,s.88.

²⁷³ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.88.

²⁷⁴ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.89.

yayılması için Devleti'nde başkanı olan Hz. Peygamberin dış ülkelere yazdığı mektuplar divan-ı inşa örneğidir. Daha sonra Emeviler ve Abbasiler'de gelişen Divan-ı İnşa, Samaniler'den, Orta Çağ Türk İslam tarihinin ardıllarına temel ve rol model olması bakımından en önemli devleti Gaznelilere geçmiş, buradan da Büyük Selçuklular ve Harizmşahlar devletlerine aktarılmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti, yönetim sistemini miras aldığı Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetim mekanizmasına sahip olduğunu daha öncede söylemiştik. Divan-ı İnşa'da²⁷⁵ bu mirasın bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük divana bağlı divanlardan bir tanesi olan Divan-ı İnşa, devletin önemli bir organıdır. Günümüzde olduğu gibi, Orta Çağ Devletleri'nde diploması ve yazışma, devletlerin itibari ve hayatları için çok önemlidir. Neredeyse inşa divanı, devletin dışarıdan görünen yüzüdür denilebilir. Divan-ı İnşa, devletin bütün iç ve dış yazışmalarının kaleme alındığı dairedir. Devletin bütün yazı ve evrak işlerinin, menşurlar, beratlar fermanlar, fetihname gibi tüm evrakların ve belgelerin çıktığı bu dairenin başında Tuğrai unvanlı görevli devlet adamı bulunmakta ve kendisi aynı zamanda büyük divanın doğal bir üyesidir. Büyük divan içinde görevli olan notaran-ı divan-ı saltanat unvanlı memurlar aslında inşa divanında görevli memurlardır. Bu sebeple, yabancı devletlerle olan anlaşmaların yazımı görevi de inşa divanında bulunmaktadır. İnşa divanı memur atamaları ve ikta verilmesi gibi konularda tayin ve azıl belgelerini de kaleme almaktadır.²⁷⁶

Orta Çağ Türk İslam Devletleri, bulunulan coğrafya ve siyasi olaylar sebebiyle, uluslararası dil olarak Arapça ve Farsça kullanmaktaydılar. Bu dilleri kullanan bir diğer devlet de Türkiye Selçuklu Devleti'ydi. Bu sebeple inşa divanın başında bulunan Tuğrai de çok iyi derecede Arapça ve Farsça dillerini bilmekle mükellefti, ayrıca divanda çalışan kâtiplerin de dönemin beynelmilel dilleri olan bu iki dilden en az birine ustalık derecesinde hâkim olmaları beklenmekteydi. Ayrıca inşa divanında çalışabilmek için, iyi bir hattat olunması gerekmekteydi. Devletin dışarıdan görünen yüzü olan inşa divanı, yazılan mektup, berat, fetihname ve fermanlarda, son derece güzel, sanatsal bir yazı kullanılması gerekmekteydi. Bu sebeple, bu divanın başına çok iyi yetişen kimseler tayin oluyordu. Bunlardan en

²⁷⁵ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.97.

²⁷⁶ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.147; Yinanç, **a.g.e**, s.157; Kazıcı,**a.g.e**, s.155.

önemlileri ünlü tarihçiler Mahmud Aksarayı ve İbn Bibi'dir. Divan-ı İnşa'da, büyük divanda görevli tercümanlar görev yapmaktaydı. Bu tercümanlar, devlete yabancı ülkelerden gelen elçilere tercümanlık yaparlarken, aynı şekilde yazılan mektup ve fetihnamelerde gönderilecek olan ülkenin dili kullanılırdı. Türk İslam Devletleri'nde, özellikle Abbasi Halifeliği siyasi olarak varlığını sürdürdüğü dönemde, devletlerin kazandığı zaferleri Halifeye bildirmesi geleneği yaşamaktaydı. Bu fetihnameler gayet mağrur fakat karşı ülke ve hükümdarın gururunu kırmadan yazılmaktaydı. Aksi bir halde Yassıçemen Savaşı sonrası, Harizmşah Celaleddün Mengübürti'ye hakaret eden bir fetihname kaleme alan Tuğrai Muhammed Isfahanî gibi görevden azledilmek söz konusu olmaktaydı.

c) Divan-ı İstifa: Türk İslam Devletleri'nin sahip olduğu divanların genel anlamda birbirlerinin devamı olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu divanlardan bir tanesi de devletin yaşam kaynağı olan maliye işleri ile uğraşan Divan-ı İstifa'dır. İlk örneklerine, doğal olarak raşid halifeler dönemi İslam Devleti'nde ve ardından Emeviler ve Abbasiler'de gördüğümüz bu divan, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Harizmşahlar, Delhi Türk Sultanlığı gibi büyük devletlerde de siyasi hayatta yer almıştır. Divan-ı İstifa²⁷⁷, aynı Büyük Selçuklu Devleti'nde bulunan örneği gibi, büyük divana bağlı bir organdır. Büyük divanın uhdesi altında görev yapan istifa divanının başında, mansıb-ı istifa, sahib-i divan-ı istifa, müstevfi veya sadece istifa olarak unvanlandırılan memur bulunmaktaydı. Kaynaklarda çoğunlukla Müstevfi-i memalik adı ile geçen bu memur, büyük divanın doğal üyesidir.

İstifa divanı,²⁷⁸ devletin mali işlerinin yürütüldüğü yegâne divandır. Müstevfi tarafından idare edilen istifa divanı, ülkenin tüm gelir ve giderlerini tespit ederek, bu gelir ve giderleri kayıt altına alır, vergilerin toplanmasını sağlar ve toplanan vergilerin hazineye aktarılmasını sağlardı. Devletin hazinesinden çıkan paralar ile yapılan harcamaların denetlemesi görevini gerçekleştirirdi. Müstevfi, devletin mali konuda en yetkili görevlisidir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin, diğer divanlarının başkanlarının maaşları dahi istifa divanından müstevfi tarafından ödenmekteydi.

²⁷⁷ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.95.

²⁷⁸ Merçil, **Saraylar**,s.129.

Ayrıca, diğer divanlar ve onlara bağlı kurumların yaptıkları harcamalar içinde tek yetkili istifa divanı başkanı müstevfidir. Divan başkanı müstevfi ise kendi geçimi ona verilen ikta ile sağlanmaktadır. Eğer ki istifa divanı başkanına başka bir divan başkanlığı da verilirse, uhdesinde olan bu iki divandan dolayı maaş almayıp aynı iktası devam etmekteydi. Bu durumun örneği ise, Müstevfi Şemseddin Mahmud, inşa divanına da Tuğrai olarak atandığında, istifa divanındaki maaşına karşılık olarak bu divanda da görev yapması emredilmiştir.

İstifa divanı, olağanüstü durumlarda merkezden belli bölgelere giderek mali durumun düzeltilmesi üzerine görevlendirilmesi görülen bir uygulamadır. Türkiye Selçuklu Devleti ile Harizmşahlar Devleti'nin varisi, Celaeddün Harizmşah ile girilen Ahlat mücadelesi sonrası, devrin büyük şehirlerinden olan Ahlat, yıkıma uğramıştı. Bu yıkım sonucunda şehirde tarım ve ticaret sekteye uğramış dolayısıyla şehrin ekonomisi bozulmuştu. Bu durumun düzeltilmesi için Sultan Alâeddin Keykubad tarafından, vezir Ziyaeddin Kara Aslan, Pervane Taceddin ve Müstevfi Sadeddin Erdebil görevlendirilmiştir. Bu görevliler, Ahlat şehrine giderek bu şehirde bir istifa divanı kurarak, şehrin mali işlerini, vergilerini düzenlemiş, şehirde savaştan sonra oluşan yıkımın kayıtlarını tutmuş ve emlak sahibi iken savaş sırasında ölen halkın emlakini varisleri yoksa devlet hazinesine kayıt etmişlerdir. Ayrıca bölgedeki savaş yüzünden, bozulan tarım ekonomisini düzenlemek için çiftçilere toprakları iade edilmiş, hayvan yardımı ve tohum yardımı yapılmış vergi düzenlemesi sağlanmıştı. Durumları ağır olan çiftçilerin ve dihanların düzenli vergileri olan kaynaklarda tekâlif-i ma'hüda olarak geçen vergilerini affetmişler, kalelerdeki kale komutanı olarak kutvalleri divana çağırarak dahl-ü harç adındaki kale gelir ve giderlerini savaş sonrası tespit etmişlerdi. Bu önlemler ve vergi afları şehir ekonomisinde bir canlanma meydana getirmiştir.

Divan-ı İstifa, taşraya vergi memurlar göndererek, vergi toplama işlemini gerçekleştirmekteydi. Devletin vergi ve harçlarını toplayan bu memurlara Mustahriç unvanı verilmekteydi. Mustahriçler, devletin vergi konusundaki en önemli gelir kaynağı olan öşür ve cizye gibi iki büyük vergiyi toplamaktaydılar. Anadolu coğrafyasında yaşayan çoğunluk gayrimüslim olan halktan toplanan cizye vergisi devletin ekonomisi için çok önemliydi. Cizye, İslam Devleti'nin ilk kurulduğu

dönemden itibaren Müslüman devletlerde, Müslüman olmayan halktan toplanan ana vergidir. Devletin, Moğol tahakkümüne girdiği ve devletin yönetiminin neredeyse Moğol Noyanları'nın ihtirasları ile yönetildiği dönemlerde liyakatsiz kimselerin görevlere iltimas ile atanması ile istifa divanı da bozulmaya başlamıştır. Öyle ki vergi toplamakla görevli olan mustahriçlar ve muhassıllar cizye kelimesinin ne olduğunu dahi bilmiyorlar, oranı ve usulü nasıl olduğunu ise hiç bilmiyorlardı. İstifa divanı, vergi kayıtları tutulan defterlere sahipti. Bu defterlerde bütün vergi mükelleflerinin ne zaman ve ne kadar vergi ödeyecekleri yazılmaktaydı. Moğol istilas döneminde oluşan kargaşa ortamında yağmalanan bazı vergi defterleri, Moğolların halktan haksız ve ağır vergiler almalarına sebep olmuş bu durumda halkın maddi gücünü oldukça tüketmiştir.

İstifa divanı başkanı olan müstevfi, divanın altında çalışmak için muhassıllar, amiller ve mustahriçler görevlendirmektedir. Vergi memuru vasfındaki bu memurlar, gönderildikleri bölgelerde, halktan çeşitli haraç ve vergileri toplamaktaydılar. Bu vergiler toplanırken, adaletli olmak ve halka kanunlar dışında vergiler yüklemek ve belirlenen oranların dışında miktar tahsil etmeye çalışmaları kesinlikle yasaktı. Vergi memurları vergileri topladıktan sonra sevad-ı kanun ve muhasebe olarak isimlendirilen muhasebe defterlerine gelir gider hesabı olarak işlerlerdi. Bu defterlerin doğru ve düzenli bir şekilde yazılması bu görevde bulunmak için temel şarttır. Eğer bir bölgenin sevad-ı kanun ve muhasebe defterleri denetimleri esnasında yanlış, eksik ve düzensiz tutuldukları tespit edilirse, bu görevde bulunan mustarhiç ve muhassıllar görevden işe yaramaz damgası vurularak azledilerek yerlerine yeni görevli memurlar tayin edilmektedir. Fakat bu durum her zaman halkın yararına olduğu da söylenemez. Çünkü eski memurların yükledikleri vergileri ödeyen halk ve ayan, yeni memurların düzenledikleri yeni ödemeleri de ödemektedirler. Bu sebeple istifa divanı, doğru ve adaletli bir yönetim için baştan aşağı doğru çalışması gereken bir divandır. İstifa divanının²⁷⁹ başında bulunan müstevfi görev sorumluluğu olarak, devletin darphanelerini denetlemek ve kontrol etmekteydiler. Ayarı düşük olarak basılan sikkeler toplum içinde ve askerler arasında meydana getirdiği huzursuzluklar,

²⁷⁹ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.149; Yinanç, **a.g.e**, s.157; Aksarayî,**a.g.e**, s.48; Kazıcı,**a.g.e**, s.155.

devlet için çok tehlikeli isyanlar ile sonuçlanabilmekteydi. Ayrıca ayarı düşen para devlete vergi kaybı yaşıyor, verginin azalması devletin maddi ve manevi gücünü temelden etkiliyordu. Bu sebeple müstevfiler darphanelerin düzenine ayrıca önem vermek ve denetimlerini eksiksiz yapmak zorundaydılar. Müstevfi, halkın refahı ve huzuru için çalışması, halkın maddi gücüne uygun ölçüde vergi toplamak ve kimseye gücünden fazla ödeme yüklememekle mükellefler. Müstevfi, devletin en önemli büyük memurlarından biridir. İstifa divanı başkanları görevlerinin önemi dolayısıyla ihtiyaç halinde, vali vezir ve hatta saltanat naibi olarak atanabilmektedirler.

d) Divan-ı Arız: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, genel anlamda ortak bir diğer divan ve görevde Divan-ı Arız ve Arızlık mevkiidir. İslam Devleti'nde halife Hz. Ömer'in kurmuş olduğu Divan-ı Arız, Emeviler Devleti ve Abbasiler Devleti'nin ardından Türk İslam Devlet sistemi içine girmiştir. Divan-ı Arız,²⁸⁰ Türk İslam Devletleri'nde ve dahi diğer bütün devletlerde halkın ve devletin hayatını devam ettirmesi ve ayakları üstünde kalabilmesi için hayati dayanak iki nokta bulunmaktadır. İlk dayanak maliye ikincisi ise ordudur. Ordu, devletin bekası için vazgeçilmez bir unsur olarak gözükmektedir. Özellikle Orta Çağ devletleri askeri yapıları ile uluslararası ilişkilerde söz sahibi olmaktadır. Bunun en önemli örneği, medeni seviyesi düşük olmasına rağmen, güçlü bir askeri yapılanmaya sahip olan Moğollar olarak verilebilir. Güçlü bir ordu hiyerarşisi ve kuralları olan Moğollar kısa bir süre içinde bütün Asya ve doğu Avrupa toprakları ile Anadolu coğrafyasını ele geçirmiş hatta Orta Doğu'ya kadar hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdir.

Türkiye Selçuklu Devleti, mirasını aldığı Büyük Selçuklu Devleti yönetim yapısını büyük ölçüde korumuştur. Bu yönetim sistemi mirasının, önemli yapılarından olan Divan-ı Arız,²⁸¹ Türkiye Selçuklu Devleti'nde, büyük divanın yönetimi altında çalışmaktadır. Divanın başkanı olarak kaynaklarda, melik el ümeray-ı fi'l âlem, sahib es seyf ve'l kalem, malikü divan el arz fi'l memalik, emir-i arız veya sadece arız olarak unvanlandırılan görevli memur bulunmaktadır. Emir-i Arız, büyük divanın doğal bir üyesidir. Büyük divanda görevli olan arız kâtipleri,

²⁸⁰ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.96.

²⁸¹ Göksu, **Ordu**,s.237; Yinanç, **a.g.e**, s.157; Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.157; Kazıcı,**a.g.e**, s.155.

doğal olarak aslında Divan-ı Arız memurlarıdır ve Emir-i Arız emrinde çalışmaktadırlar.

Divan-ı Arız²⁸² ve onun başında bulunan Emir-i Arız, çoğunlukla yanlış anlaşıldığı gibi muharip askeri kurum ve kişi değildir. Modern zamanlar ile kıyaslandığı zaman Divan-ı Arız, milli savunma bakanlığına; Emir-i Arız ise milli savunma bakanına benzetilebilir. Divan-ı Arız, ordunun bütün maddi unsurlarını karşılamak ve ordunun teknik aksam ve edevatlarını sağlamakla görevli bir kurumdur. Ordunun, silah, zırh ve diğer türlü lojistik ihtiyaçları Divan-ı Arız tarafından Emir-i Arız emri ile karşılanır. Emir-i Arız'ın uhdesinde arız unvanlı memurlar çalışmakta ve ordunun askeri ihtiyaçları için çalışmaktadırlar.

Divan-ı Arız, ordunun maaşlarının ödenmesi işlerinden sorumluydu. Askerlere, ödenen bistegani ve mevacib olarak isimlendirilen maaşların ödenmesi işi Emir-i Arız tarafından kontrol edilmekteydi. Ordunun, teknik ihtiyaçları, maaşları, toplanan askerlerin kim olduğu, soyu, yaşı ve diğer fiziksel özelliklerinin kayıtlarının tutulması ve ordunun sahip olduğu iktaları ve onlarla ilgili gerekli olan şeyleri teftiş eden ve bunları düzenleyen Divan-ı Arız, tutulan kayıtları Defter-i Arız denilen defterlere kaydedilirdi. Defter-i Arız, arızlar tarafından yazılarak Divan-ı Arız'a teslim edilir ve divan uhdesinde saklanırdı. Divan-ı Arız başkanı, Emir-i Arız ve onun altında çalışan arızların önemli görevlerinden bir tanesini de, günümüzde dilimizde de aynı şekilde kullanılan “arz” faaliyetidir. Ordunun, asker ve teçhizat olarak denetlenmesi ve eksiklerin giderilmesi için çalışılması arızların sorumluluğundadır. Ordu bir düzen içinde, Emir-i Arız ve diğer arızların önünden tek tek geçerek kendilerini ve teçhizatlarını arz eder yani sunarlardı. Bu denetim sonunda, askerler Defter-i Arız'a işlenerek orduda yerlerini devam ettirirlerdi. Emir-i Arız'ın yardımcısı bulunan arızlar, kılıç ehlinden de olabilmektedir. Bu görevde bulunan Türkler'e, Bilge, Arız Beg ve Kutlug gibi Türkçe isimler verilebilmekteydi.

e) Divan-ı Evkaf: İslam dininin sosyal bir gerekliliği olan vakıf müessesesi, devletin sosyal düzeni sağlaması için gerekli bir kurumdur. Devlet, vakıf işlerine görünürde

²⁸² Kesik, *At Üstünde*,s.25.

doğrudan karışmaz fakat devamlı vakıflar kontrol altındadır ve düzenli olarak denetlenir. Vakıf işlerinde bir bozulma meydana geldiği zaman devlet buna anında müdahale etmek zorundadır. Çünkü vakıflarda bir bozulma zaman içinde toplumun bozulmasına sebep olabilir. Türkiye Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi vakıflar için bir divana sahiptir. Divan-ı Evkaf veya Tevliyat ismi verilen bu divan, doğrudan devlet yönetiminde faal değildir. Dolayısı ile büyük divanda temsil edilmemektedir. Sosyal, fakat önemli bir divan olarak kayıtlarda geçmektedir. Divan-ı Evkaf'ın başında, Konya kadısı görevi de bulunan Kadı'l Kudat unvanı verilen büyük kadı bulunmaktadır. Konya kadısı, devletin içinde bulunan bütün vakıfların yöneticisi ve denetleyicisi olarak görev yapmaktadır.

Divan-ı Evkaf²⁸³, vakıfların vakfiyelerini düzenlemek, denetimlerini gerçekleştirmek, vakıfların bütün gelir ve gider hesaplarını denetlemek vakıf kişilerin yaptığı özel vakfiyeler ise, vakıfnamede yazan kurallara uygun faaliyetlerde bulunulup bulunulmadığı ve vakfedilen mal ya da paraların gerekli ve istenen şekilde kullanılıp kullanılmadığını incelemekle görevlidir. Divan-ı Evkaf bu işler için kadıları görevlendirmiştir. Divan-ı Evkaf'ın işlerinin yürütülmesinde Kadı'l Kudat, kadılardan başka diğer görevlilerin de yardımına ihtiyaç duymaktadır. Bunun için vakıf mütevellileri görevlendirilmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Emir-i Dad ve Üstadüaddar da vakıflarda müteveli olarak görev yapmaktaydılar.

f) Divan-ı İşraf: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde var olan divanlardan bir tanesi de Divan-ı İşraf'tır.²⁸⁴ Divan-ı Arız'da bahsettiğimiz gibi, devletleri ayakta tutan iki temel unsur, maliye ve ordudur. Maliye, bir devletin hayatını sürdürebilmesi için olmazsa olmazlar arasındadır. Öyle ki mali olarak iyi yönetilmeyen bir devlet, ordusunun ihtiyaçlarını karşılayamaz, ihtiyaçları karşılanamayan bir ordu askerleri ne kadar cesur ve gözü pek olursa olsun, savaşta başarı kazanması oldukça zordur. Ayrıca mali sistemi düzenli olmayan bir devletin sosyal yaşamı ve halkın devlet ile olan ilişkisi çöküntüye uğrar, sosyal rahatsızlıklar baş gösterir ve devlet yıkılma sürecine girebilir.

²⁸³ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.159.

²⁸⁴ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.97.

Maliye işlerini idare etmek için, Türk İslam Devletleri'nde Divan-ı İşraf²⁸⁵ kurulmuştur. Bu divan devlet yönetiminde aktif görev alan bir divandır. Dolayısıyla Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi, Büyük Selçuklular'ın yönetim sistemini miras alan Türkiye Selçuklu Devleti'nde de büyük divanın uhdesinde bulunmaktaydı. Divan-ı İşraf'ın başında Sahib-i Divan El İşraf Fi'l Memalik, İşraf-ı Memleket, İşraf-ı Memalik, Müşrif-i Mülk, Müşrif-i Memleket veya müşrif unvanlı bir divan sahibi bulunmaktaydı. Kaynaklarda en çok müşrif unvanına rastlanmaktadır.

Devletin bütün mali ve idari işlerinin yürütüldüğü makam olan işraf divanı devletin gelir ve giderlerini iktaların denetlenmesi, sultana ve ailesine ait hass arazilerinin işleyişinin denetlenmesi gibi görevleri yapmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti ve Harizmşahlar Devleti'nde de uygulamasını gördüğümüz Divan-ı İşraf için²⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, bugünkü Sayıştay kurumuna benzer bir işleyişi olduğunu söylemiş, Alman bilim adamı Heribert Horst ise Harizmşahlar Devleti örneğinden yola çıkarak devletin en büyük finans teftiş makamı diye nitelemiştir. Bu sebeple işraf divanına Divan-ı Muhasebat ismi de verilmektedir. Müşrifler bir müfettiş gibi görev yapmaktadırlar. Devletin en yetkin denetim makamı olan işraf divanında birçok müşrif görev yapmaktadır. Bu müşrifler, sultanın devletin işleyişini takip için eli kolu vazifesini görmektedirler. İşraf divanı başkanı olan müşrif geçimini diğer divanların başkanları gibi ikta olarak aldıkları topraklar vasıtası ile sağlamaktadırlar. Devletin denetim işlerinin yoğunluğu ve zorluğu yanında, sultanın hass arazilerinin ve hükümdar ailesinin sahip olduğu Buyutat-ı Hass ismi verilen binalarında yönetimi müşriflerde bulunurdu. Müşrifler ayrıca Divan-ı İnşa'dan çıkarak memurlara verilen berat ve takrihlere sultanın nişanını koymakla sorumludurlar.

İşraf divanında görevli müşriflerin hükümdarın devlet işleyişindeki en önemli yardımcısı olması sebebiyle birçok kuruma denetleme vazifesini görmesi için, Divan-ı İşraf'tan müşrifler tayin edilmekteydi. Bu müşriflerden bazıları Müşrif-i

²⁸⁵ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.154.

²⁸⁶ Merçil, **Saraylar**,s.117.

Hazine olarak hazine dairesinin denetiminde, Müşrif-i Matbah olarak saray mutfağının denetiminde ve Müşif-i Eytam, Müşrif-i Beytülmal'de görevlendirilmiştir. Müşrifler kayıtlardan anlaşıldığı kadarı ile ordu ile sefere de çıkmakta ve ordunun denetim işlerini Divan-ı İşraf adına gerçekleştirmektedirler. Müşriflerin yardımcısı görevinde nazır unvanı verilen görevli memurlar çalışmaktadır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol işgaline uğramasından sonra nazırların önemi artmış ve devlet içinde nazırların işlerini düzenleyen Divan-ı Nazar adında bir divan daha kurulmuştur. Fakat bu divan hakkında bilgilerimiz son derece azdır.

g) Divan-ı Müsadere: Türkiye Selçuklu Devleti'nde var olan, yönetimde aktif olmayan divanlardan bir tanesi de daha önce örneklerine Emeviler ve Abbasiler'de rastlanan ve Büyük Selçuklu Devleti divanlarında detaylı olarak açıkladığımız Divan-ı Müsadere'dir. Bu divan, devletin suçu sabit görülen devlet adamlarının veya vefat etmiş devlet adamlarının mal ve servetlerine devletin el koyması sonucu, bu mevcut mal ve servetin devlet hazinesine kaydı ve bunların yönetimi ile sorumlu olan divandır. Türkiye Selçuklu Devleti'nde bilinen en önemli müsadere olayları Sultan Alâeddin Keykubad döneminde, dönemin devlet adamları olan Melik'ül Ümera Seyfeddin Ayaba, Sübaşı Bahaeddin Kutluca, Emir-i Meclis Mübarizeddin Behramşah ve Emir-i Ahur Zeyneddin Başara'nın mallarının müsadere edilerek kendilerinin görevlerinden azledilmesi ve sürgüne gönderilmesi hadisesidir. Bu emirlerin evleri yağma edilmiş, bütün şahsi eşyaları ve gulamları dahi ellerinden alınmıştır. Ayrıca Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından kendisine ihanet ettikleri şüphesi ile bir eve kapatılarak evin ateşe verilmesi ile öldürülen dönemin önde gelen 27 emirinin de malları devlet tarafından müsadere edilmesidir

Bu müsadere olayları ile ilgili gerekli resmi işleri sağlama görevi bilindiği üzere Divan-ı Müsadere'dedir²⁸⁷. Bu divanda görevli Nüvvab-ı Saltanat ismi de verilen sultanın naibleri tarafından gerçekleştirilen müsadere olayları neticesinde, emirlerin hanedanı tehdit edecek düzeyde güçlenmesi önlenmiş, haksız yere fazla zenginleşmenin önüne geçilmiş ve devlet hazinesine yeni mal ve servet eklenmesi

²⁸⁷ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.175.

sağlanmıştır. Müsadere caydırıcı bir ceza olarak kayıtlara geçmiştir. Bu sebeple sermaye sahipleri hazinelerini toprak altına gömmeye başlamış ve gömdükleri hazinelerin yerlerini unutmamak için bu yerlerin adreslerini kâğıtlara yazarak yanlarında taşımaya başlamışlar fakat bu durumda da müsadereye uğrayan kimseye hazinesinin yeri zorla söyletilmeye çalışılmıştır. Müsadere hadiseleri, Osmanlı Devleti'nde de sık sık karşımıza çıkmaktadır. Etkili bir ceza olan müsadere, sermaye birikimini önlemiştir, sermaye birikiminin ve mirasın önüne geçerek bir burjuva sınıfının oluşmasını engellemesinin sonuçlarını tartışmak ayrı bir çalışma konusu olabilir düzeydedir.

h) Divan-ı Berid: Türk İslam Devletleri ile birlikte Türk Moğol Devleti'nde karşımıza birçok kez çıkan Divan-ı Berid, Büyük Selçuklu Devleti'nde Sultan Alp Arslan döneminde bir süre faaliyet göstermemesine rağmen sonradan tekrar ihya edilmiştir. Berid teşkilatı, Gazneliler Devleti'nde ve Harizmşahlar Devleti'nde de bilinen anlam ve görevlerinde kaynaklarda geçmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetim sistemini miras aldığı birçok kez belirttiğimiz Türkiye Selçuklu Devleti'nde berid teşkilatının bulunduğu kesin olarak kayıtlarda geçmemesine rağmen, bu teşkilatın temel birimlerinde çalışıyor olan birçok memurun devlet bünyesinde çalışıyor olması, berid teşkilatının, Türkiye Selçuklu Devleti'nde de görev yaptığı anlaşılmaktadır. Berid²⁸⁸ hem resmi bir haber alma teşkilatı hem de devletin posta hizmetlerini yapan bir teşkilattır. Divanın başında Sahib-i Divan-ı Berid veya Sahib-i Haber adında görevli memur bulunmaktadır. Divan tarafından berid adında devletin resmi casusları eyalet ve taşrada görev yapmakta ve “münhi” adı verilen gizli görevliler çalışmaktaydı. Bu divanın²⁸⁹ Türkiye Selçuklu Devleti'nde işleyişi diğer Türk İslam Devletleri'nde olduğu gibi süre geldiği tahmin edilebilmektedir.

İ) Divan-ı Mezalim: Türk İslam Devletleri'nde en önemli kurum adalettir. Devlet mazlumun hakkını korumak, güçlünün karşısında güçsüzün ezilmesini önlemek, zenginin fakiri yermesini önlemek ve herkesin devlet karşısında hakkı ve adaleti

²⁸⁸ Bilgiç, a.g.e, s.118; Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.162.

²⁸⁹ Kesik, **At Üstünde**, s.113.

yaşamasını temin etmek üzere var olmuştur. Adalet ve devlet önünde eşitlik, İslam dinin ümmet ve eşitlik ilkesinden gelmektedir. Hz. Muhammed, veda hutbesinde Arap'ın, Acem'e üstünlüğü sadece takvada olur diyerek insanların eşit olduğu ve adalet temeli üzerine hareket edilmesi gerektiğini anlatmıştır. Devlet, mağdur olanların zulme uğrayanların sığınacağı yegâne kapıdır. Türk devlet geleneğinde hükümdarın, İslam dini öncesi dahi halkın babası gibi davranma zorunluluğu vardı. Halk, hükümdarı bir baba olarak kabul etmekteydi. Türk devlet geleneğindeki bu durum İslam dininin sosyal adalet anlayışı ile birleşince, hükümdarların halk üzerindeki sorumluluğu oldukça artış göstermişti. Bu durum Divan-ı Mezalim²⁹⁰ adı verilen olağanüstü mahkemelerin oluşmasını sağlamıştır. Daha önce Büyük Selçuklu Devleti'nde açıkladığımız Divan-ı Mezalim'in²⁹¹ uygulandığının bir diğer örneği de Türkiye Selçuklu Devletidir. Devlet, miras aldığı yönetim geleneğini aynen sürdürmektedir. Türkiye Selçuklu Devleti'nde, sultanlar birçok kez mezalim mahkemelerine katılarak halkın dertlerini ve şikâyetlerini dinlemişlerdir. Kendilerinin çözmeye kadir olmadıkları dini konuları kadılarına havale etmişler, yine aynı şekilde kendilerinin çözemediği nadir sosyal sorunları Dadbeglere aktarmışlardır. Türkiye Selçuklu Devleti'nde, sultan I.Giyaseddin Keyhüsrev döneminden başlayarak, sultan I. Alâeddin Keykubad dönemine kadar bütün sultanlar, dadgâh adı verilen adalet sarayında, soffa-ı bar isimli salonda tahta oturarak halkın şikâyetleri için mahkeme kurmuşlardır.

Divan-ı Mezalim²⁹² kurulduğu zaman, divanda sultanın yanında, kadılar, münşiler, tercümanlar ve dadbegler hazır bulunurlardı. Münşiler, mezalim divanın mahkeme kayıtlarını tutmakta ve verilen hükümleri defterlere kayıt etmekteydiler. Tercümanlar ise devletin gayrimüslim tebaasının Türkçe bilmeyen nüfusunun davalarında onlara yardımcı olmaktaydılar. Devlet idaresinin gücü ile mezalim divanlarının kuruluşları arasında ters orantı vardır. Devlet ne kadar güçlü olursa, halkın haksızlığa ve zulme uğraması o kadar az olmaktadır. Devletin gücünün

²⁹⁰ Merçil, **Saraylar**,s.226.

²⁹¹ Bilgiç,**a.g.e**, s.120.

²⁹² Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.173.

azaldığı kargaşa zamanlarında ise halk türlü zulüm ve haksızlıklara uğramakta ve derdini mezalim divanlarında²⁹³ anlatmaya çalışmaktaydı.

2.8.5. Kirman Selçuklu Devleti

a) Divan-ı Padişah²⁹⁴: Orta Çağ Türk İslam Devlet sistemlerinde yönetim mekanizması, divanlardan oluşmaktadır. Devletin aktif organlarından sorumlu divanlar mevcuttur. Bu divanların hepsinin ise bağlı olduğu bir ana divan mevcuttur. Bu divanın ismi ülkelere göre küçük farklar taşısa bile taşıdıkları önem ve uygulamalar genel olarak aynılık arz etmektedir. Bu ana divanlardan bir tanesi de Kirman Selçuklu Melikliği veya Kirman Selçuklu Devleti olarak isimlendirilen Kirman Selçukluları'nda büyük divan, Divan-ı Padişahî²⁹⁵ olarak kayıtlara geçmiştir.

Selçuklu Türkmenleri ile dönemin ve bölgenin en büyük Türk İslam Devleti olan Gazneliler Devleti'nde, meşhur Sultan Gazneli Mahmut'un vefatı sonrası tahta geçen oğlu Sultan Mesud, babasının yönetim kabiliyetine sahip olamamıştır. Yaptığı taktiksel hatalar sonucunda, topraklarında artık "göçebe çobanlar değil, ülke fetheden komutanlar" yerleşmiştir. Gazneli ordusu, güçlü ve kalabalık bir yapıda olmasına rağmen, iyi yönetilemeyen ve sahip olduğu birçok aksam ile hızlı hareket ve manevra kabiliyeti olmayan hantal görünümündedir. Bu yüzden, hızlı ve ani hareket eden, düzenli savaş kurallarına uymayan, gerektiğinde tüm ağırlıklarını arkasında çöllere bırakan süvari Selçuklu Türkmenleri ile baş edememiş ve önemli şehir ve bölgelerini kaybetmeye başlamıştır. Durumun vahametini anlayan Gazneli Sultanı Mesud, nihai sonuç için ordusunun başında sefere çıkmış 1038'de başlayan uzun savaş süreci, 1040 yılında Dandanakan Kalesi yakınlarında son bulmuştur. Susuz ve yorgun olan Gazneli ordusu, savaş düzenini kaybetmiş ve sonunda zafer Selçuklu Türkmenleri'nin olmuştur. Dandanakan Savaşı sonrası, bağımsızlık kazanan Selçuklular, Tuğrul Bey'in üstün çabaları ile hızla devletleşmiş ve yeni hâkim olunan coğrafya ve kültür de kalıcı olma adına kabuk değişimi yaşamıştır. Bu değişim devleti merkezileştirme çabasıdır. Fakat ilk dönemlerde, kılıç hakkı olarak bilinen

²⁹³ Aksarayî, a.g.e, s.245.

²⁹⁴ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.187; Merçil, **Kirman**, s.170.

²⁹⁵ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.187.

hanedan üyelerine ayrı yönetim birimleri verme geleneği ilk dönemde kolay bir şekilde terk edilememiştir. Bu sebeple, Musa Yabgu ve Çağrı Bey ile oğulları devlet içinde kendi otoriter yönetimlerini sağlamışlardır. Fakat bilindiği gibi bu durum kısa bir süre sona ermiş Tuğrul Bey merkezîyetçi devlet anlayışı uğruna hem anne bir kardeşi hem de amcasının oğlu olan İbrahim Yıvalı kurban vermiştir. Çağrı Bey'in oğullarından en büyüğü Kavurd'dur, Dandanakan Savaşı'ndan sonra, Merv şehrindeki büyük kurultayda kendisine yönetecek toprak olarak Kirman ve Kuhistan toprakları verilen Kavurd bu sayede Melik Kavurd unvanına kavuşmuştur. Kavurd, Türkçe bir isimdir ve bozkır geleneğinin hala daha canlı olduğu dönemde anlamı Kurt'tur. Ancak Melik Kavurd, İslami olarak da Ahmet ismini taşımaktadır. Kaynaklarda Melik Kavurd için Kara Aslan lakabı geçmekle birlikte anonim Selçuk name, ismini künye olarak Ebu Haris vermiştir. Fakat bu isimde bir oğlu olduğu veya niye bu künyeyi aldığı hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir meliklik olarak siyasi hayattaki yerini alan Kirman Selçukluları, zaman zaman devlet olarak nitelendirilecek özellikleri kazanmıştır. Melik Kavurd sık sık isyan faaliyetlerinde bulunmuş, Sultan Alp Arslan tarafından iki kez affedilmiştir. Bu isyanlar sırasında adına bağımsız hutbe okutarak sikke darb ettirmiştir. Bu dönemde berid teşkilatının olmaması Kirman'daki durum hakkında Sultan Alp Arslan'ın çok geç bilgi sahibi olmasına sebep vermiştir. Kirman Selçukluları'nda, divan teşkilatı, bağımlı olduğu Büyük Selçuklu Devleti ile eşdeğer özellikler göstermektedir. Divan-ı Âli olarak bildiğimiz büyük divanın ismi, Kirman Selçukluları'nda Divan-ı Padişahî'dir. Bu divanın başında, Büyük Selçuklularda olduğu gibi vezir bulunmaktadır. Sahib-i Divan olan vezir divanın yönetiminden sorumludur. Kirman Selçukluları'nda Melik adı verilen hükümdardan sonra devlet içinde en yetkili komumda olan vezirlik makamının daha sonraki dönemlerde hanedan içindeki taht mücadeleleri sebebiyle etkinliği azalmış, yerlerini güçlü Atabeglere bırakmışlardır.

Büyük divan²⁹⁶, ana yönetim organıdır. Devletin aldığı bütün kararlar bu divandan çıkmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi divan içinde, büyük

²⁹⁶ Merçil, **Kirman**,s.170.

divana bağı alt divanlar vardır. Bu divanlar; Divan-ı İnşa, Divan-ı İstifa- Divan-ı İşraf, Divan-ı Arız, Divan-ı Berid'dir. Bu saydığımız divanların başkanları Divan-ı Padişahî'nin doğal üyeleridir. Divanda, kâtiplik görevi münşi unvanlı memurlarıdır. Aynı zamanda divanın diğer işleri için Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi "gumaştegan" adı verilen memurlar görev yapmaktadır.

b) Divan-ı İnşa: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin yönetim sistemlerinin genel anlamda divanlardan oluştuğunu ve bu divanların küçük farklılıklar taşıyor olsa bile temel işlev ve uygulamalar yönünden aynılık taşıdığını bilmekteyiz. Bu divanlardan bir tanesi de devlet yönetiminin en önemli erki olan diplomasi ve dolayısıyla resmi yazışma işlerini üstlenen Divan-ı İnşa'dır.²⁹⁷ İnşa divanı, bir devlet için hayati önem taşımaktadır. Çünkü devletler, kanunlar, yasalar, kurallar ve diplomatik yazışmalar ile yönetilir. Fermanlar ve kanunlar devletin halk tarafından görünen yüzüdür. Bu yüzden inşa divanından çıkan her yazı büyük bir ustalık ve sanatla yazılmaktadır. İnşa divanı, hattatlığın en üst zirvesinde olan kâtiplerin çalışabildiği bir dairedir. Bu divanda çalışan kâtiplere ise münşi adı verilmektedir. Münşilerin başında dolayısı ile divanın başında Sahib-i Divan olarak bulunan görevliye Münşi-i Memalik-i Kirman unvanı verilmektedir. İnşa divanı yapı itibarıyla, Büyük Selçuklu Devleti'ndeki divan yapısıyla aynılık göstermektedir. İnşa divanı sahibi olan Münşi-i Memalik, aynı zamanda Divan-ı Padişahî'nin üyesidir. Divan-ı Padişahî'de alınan bütün kararlar, Münşi-i Memalik tarafından kâğıda geçirilirdi. İnşa divanında, devlet içinde memur atamaları için beratlar dâhil olmak üzere, Sevgendname, Ahitname, Fetihname, Ferman, Misal, Menşur ve Sair evraklar yazılarak gerekli görülen yerlere gönderilirdi. İnşa divanı, dış devletlerle kurulan ilişkilerde de diplomatik bir makam özelliği göstermektedir. Elçilerin mektupları bu divanda okunur ve gerekli cevaplar yine bu divan tarafından verilirdi. Ayrıca, yapılan uluslararası antlaşmaların maddelerin yazım görevi de inşa divanının görevidir.

c) Divan-ı İstifa: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin yönetim mekanizmasında var olan bir diğer divanda Divan-ı İstifa'dır²⁹⁸. Kirman Selçuklu Devleti bünyesinde,

²⁹⁷ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.188; Merçil, **Kirman**,s. 171.

²⁹⁸ Merçil, **Divanlar**.,s.188.

Divan-ı Padişahî'nin altında görev yapmakta olan, istifa divanı Kirman Selçukluları'nın, yönetim sisteminde ana odağı olan Büyük Selçuklu Devleti, istifa divanı yapısı ile aynılık göstermektedir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri, divan mekanizması yönünden birbirlerine genel anlamda benzemektedirler. Bu sebeple divan isimlerinde küçük farklılıklar olsa bile işleyiş ve uygulama benzerdir. Aynı şekilde, divan içinde çalışan memurlarda, diğer devletlerde var olan memurların unvan ve görev sorumluluğundadır.

Divan-ı İstifa, diğer Türk İslam Devletleri'nden olan, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklular Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Türkiye Selçuklular Devleti gibi büyük Türk İslam Devletleri'nde aktif görev yapan bir divandır. İstifa divanı, devletin yıllık gelir ve giderlerinin hesaplamaları ve kayıtları, devletin yürürlüğe koyduğu vergilerin oranlarının ayarlanması, toplanması ve hazineye aktarılması gibi görevlerden sorumluluğu vardır. İstifa divanı, devletin yapacağı bütün harcamalardan sorumludur. Devletin yapacağı bütün maaş ödemeleri ve diğer harcamalar istifa divanından çıkmaktadır. Devletin diğer divanlarının yapacakları harcamalar için istifa divanına başvurmak zorundadırlar. Kısacası, istifa divanı, devlet içindeki bütün mali işlerden sorumlu bir divandır. Divan-ı İstifa'nın başında, sahib divan olarak Müstevfi-i Memalik adı verilen memur bulunmaktadır. Müstevfi-i Memalik, aynı zamanda Divan-ı Padişahî'nin doğal üyesidir. İstifa divanında²⁹⁹ müstevfinin sorumluluğu altında eyalet ve taşrada vergi toplamak için çalışan “amil” ve “ummal” adı verilen görevliler bulunmaktadır.

d) Divan-ı İşraf: Kirman Selçuklu Devleti'nde var olan bir diğer divan da Divan-ı İşraf'tır.³⁰⁰ Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin yönetim sistemi genel anlamda divanlardan oluşmaktadır. Bu divanlar, organizasyon şemasının en tepesinde bulunan Divan-ı Âli yani büyük divanın altında, ona tabii olarak görev yaparlardı. Kirman Selçuklu Devleti'nde, büyük divan olarak karşımıza çıkan Divan-ı Padişahî'nin de yapısı bu şekildedir. Bundan dolayı, İşraf divanı da büyük divanın alt kollarından birini oluşturmaktadır. Türkistan coğrafyasında, diğer Türk İslam Devletleri'nde

²⁹⁹ Merçil, **Kirman**,s.171.

³⁰⁰ Merçil, **Divanlar Teşkilatı**,s.189.

gördüğümüz bu divan, Büyük Selçuklu Devleti'nde de, yönetimde aktif olarak rol alan bir divan yapısıdır. Büyük Selçuklular'ın yönetim yapısına sahip olan Kirman Selçukluları'nda işraf divanı, devletin hayatını idame etmesi için şüphesiz ilk önceliği olan maliye işlerinin denetimi ile görevlidir. Bilindiği üzere Kirman Selçukluları'nda, istifa divanı maliyenin başında bulunur ve maliyenin daha doğrusu paranın yöneticisi konumundadır. Fakat istifa divanının bu yetkisi sınırsız ve denetimsiz değildir. Devletin mali konulardaki denetim organı olan işraf divanı, toplanan bütün vergilerin, kazanılan ganimetlerin ve haraç ödemelerinin kısacası devletin hazineye giren bütün gelir kalemlerinin kayıt ve hesaplarını tutar. Harcanan paraların nereye nasıl ve ne için olduğunu denetler.

Bu divana, Harizmşahlar Devleti teşkilat tarihini yazan ünlü bilim adamı Horst, devletin en yüksek mali teftiş organı demektedir. Harizmşahlar için söylenen bu ifade aynı şekilde Kirman Selçukluları için de geçerlidir. İşraf divanının³⁰¹ başında, Sahib-i Divan olarak, müşrif olarak bilinen memur, Müşrif-i Memalik veya İşraf-ı Memalik bulunmaktadır. Müşrif-i Memalik sorumluluğu altında, ülkenin tüm eyalet ve taşra bölgelerinde müşrifler görev yapmaktadır. Müşrif-i Memalik, Divan-ı Padişahî'nin üyesidir.

e) Divan-ı Berid: Divanlar arasında, devletin huzuru ve hayatının devamı için en önemlilerinden bir tanesi Divan-ı Berid'dir.³⁰² Gazneliler Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti'nin bir döneminde gördüğümüz berid teşkilatı, Emevi Devleti'nden itibaren İslam tarihinde yer almaktadır. Berid divanı, devletin aktif olarak yönetimden sorumlu bir divanı değildir. Bu divan daha ziyade işlevsel özellikleri ile sürekli faaliyet halinde bulunmaktadır. Berid divanı, devletin ana divanı olan Divan-ı Padişahî'ye bağlı değildir. Selçuklu tarihi uzmanı olan Prof. Dr. Erdoğan Merçil, yaptığı araştırmaları sonunda, bu divanın adına Kirman Selçukluları'na rastlamadığını söylemekle birlikte devlet içinde olan uygulamalardan bu divanın varlığını tespit etmektedir. Berid divanının başında, Sahib-i Haber unvanı verilen bir görevli memur bulunmaktadır. Sahib-i Haber'in emri altında, ülkenin

³⁰¹ Merçil, **Kirman**,s.172.

³⁰² Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.190.

içinde ve dışında, casus (câsusân) ve uyun adı verilen gözcüler görev yapmaktadır. Sahib-i Haber tarafından, gönderilen bu görevlilere “munhi” adı verildiği kaynaklarda geçmektedir. Berid teşkilatı,³⁰³ resmi ve gayri resmi haber alma teşkilatıdır. Berid teşkilatında görevli memurlar, yurtdışına da gönderilerek, düşman hakkında bilgi toplanması sağlanmaktadır. Nitekim Melik Kavurd, üzerlerine sefere çıkmaya niyetlendiği, zorbalık ve savaşıllıkları ile ünlü Kufs kavmine önce casuslar göndermiş ve içeriden durumları hakkında işe yarayacak birçok bilgi edinmiş ve sonunda çıkılan sefer başarılı olmuştur.

Ünlü vezir Nizamülmülk kıymetli eseri Siyasetname’de anlattığı ve tenkit ettiği üzere Sultan Alp Arslan tarafından, Büyük Selçuklu Devleti’nde kaldırılan berid teşkilatı en çok Melik Kavurd’a yaramıştır. Kardeşi Sultan Alp Arslan’a isyan ederek bağımsızlığını ilan eden Melik Kavurd, adına hutbe okutarak sikke darbettirmiştir. Fakat Kirman vilayetinde Büyük Selçuklu Devleti tarafından bir Sahib-i Haber ve munhi bulundurulmaması sonucu, bu isyandan merkezin haberi ancak bölgeden gelen tüccarların yanlarında bulunan sikkelerden çok geç bir zamanda haberi olmuştur. Berid teşkilatı aynı zamanda ülke içi posta ve haberleşme işlerini de yürütmektedir. Berid, Arapça mesafe demektir ve yaklaşık 25 km’lik uzaklığı ifade ettiği kayıtlarda geçmektedir. Berid teşkilatı³⁰⁴ bünyesinde, Kasıd veya Kussad adı ile anılan görevli haberciler ve örneklerine Osmanlı Devleti’nde de rastladığımız yaya koşucu peykler görev yapmaktadır.

f) Divan-ı Mütalebe (Müsadere): Orta Çağ Türk İslam Devletleri tarihinde çok önemli ve ağır bir cezadır. Müsadere, bir kimsenin malına devlet tarafından süresiz el konulmasıdır. Müsadere, genellikle devlet adamlarına uygulanan bir cezadır. Örneklerine Büyük Selçuklu Devleti’nde yer verdiğimiz Divan-ı Müsadere³⁰⁵, bu cezanın uygulandığı sırada ele geçirilen mal ve servetlerin sayımlarını ve hazineye aktarım işlerini yapmakla görevli bir divandır. Bu divan devlet yönetimi içinde aktif olarak yer almaz. Bu sebeple Kirman Selçuklu Devleti’nin ana divanı olan Divan-ı Padişahî’ye bağlı bir yapı değildir. Kirman Selçuklu Devleti’nde, diğer Türk İslam

³⁰³ Merçil, **Kirman**,s.172.

³⁰⁴ Bilgiç,**a.g.e**, s.108.

³⁰⁵ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.191.

Devletleri'nde uygulandığı üzere, suçlu olduğu kanıtlanmış veya devlete başkaldıracağından şüphe duyulan, haksız bir servet elde etmiş olduğundan şüphe edilen devlet görevlilerine müsadere cezası verilmektedir. Müsadere ile edindiği bütün malını ve servetini devlete vermek zorunda kalan kişi bazen canını da kurtarmamaktaydı. Devlet bu ceza ile nakit para sıkıntısını belli dönemlerde çözüme kavuşturmuş fakat devlet adamları arasında bir korku ve güvensizlik dalgası yaratmıştır. Servetlerini korumak isteyenler bunu toprağa gömmeye başlamışlar fakat müsadere kararı alınan devlet adamı bu malını saklamaktan çoğu zaman yoksun kalmıştır. İşkence yapılarak gömdükleri yer söylenen müsadere cezası almış olan kimseler bu sebeple idam cezasına da çarptırılmışlardır. Kirman Selçuklu Devleti'nde, Kufs kavmine casus olarak gönderilen Hacı unvanlı vezirin malları, Sultanın emri ile dışarıdan inandırıcı olsun diye müsadere edilmiştir. Bunun üzerine Kufs diyarına kaçmış hissi uyandıran Hacı, sığındığı halk tarafından kabul görmüş, şüphe uyandırmamıştır. Bu kayıttan anlaşıldığı üzere, Kirman Selçukluları'nda müsadere sık uygulanan ve garipsenmeyen bir durumdur.³⁰⁶

2.8.6. Emeviler Devleti'nde Divanlar

a) Divan El Hatem: Emeviler Devleti teşkilatı, Hz. Muhammed'in ve sonrası raşid halifeler devrinin geliştirilmiş halidir. Halife Muaviye zamanında Şam şehrini başkent alan devlet onun azim ve gayretleri ile devleti divanlara ayırarak teşkilatlandırmıştır. Bu teşkilat yapısı genel olarak aynı görev ve karakterle Abbasiler Devletine intikal etmiş ve buradan da bütün Müslüman coğrafyalara özellikle Türk İslam Devletlerine kadar ulaşmıştır. Türkistan coğrafyasında kullanılan devlet teşkilatındaki divanlar bu dönem temellidir. Hatem mühürlemek anlamına gelmektedir. Divan-ı Resail'den çıkan bütün yazışma evrakı önce Divan El Hatem'e gelirdi. Bu divanda görevli kâtipler tarafından bir kez daha kontrol edilen evrak, hata ve yanlış yazım bulunmaması halinde kopyalanır ve Divan El Hatem'de kayıt altına alınırdı. Daha sonra bir torba içine konularak ağzı kapatılıp bağlanan evrak, halifelik

³⁰⁶ Merçil, **Kirman**,s. 173.

mührü ile mühürlenir ve gerekli olan yerlere gönderilirdi. Bu divanı ilk kuran halife Muaviye'dir³⁰⁷

b) Divan er Resail: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde Divan-ı İnşa adıyla bildiğimiz divanın temelidir. Emevi Devleti'nde halife Muaviye tarafından kurulan bu divan, bünyesinde çalışan kâtipler sayesinde devletin tüm iç ve dış yazışma işlemlerini yapmaktadır. Halife Muaviye tarafından Emevi Devleti'nde ilk Divan Rr Resail başkanı olarak atanan kişi Hişam bin Abdülmelik'tir.³⁰⁸

c) Divan el Haraç: Emeviler Devleti'nde vergilerin oranlarını belirlemekle, vergi tahsil etmek ve gerekli yerlere bu vergilerin harcanması işlerini yapan maliye işlerinden sorumlu divandır. Bu divanın temeli Hz. Muhammed ve onun devlet uygulamalarıyla başlamıştır. Hz. Ömer döneminde teşkilatlanarak divan halini almıştır. Halife Muaviye döneminde divan, ülkenin her yerinde toplanan tüm vergilerin kayıt altına alındığı merkezi bir divan olmuştur.³⁰⁹

d) Divan el Berid: Halife Muaviye tarafından Emeviler Devleti teşkilatında kurulan, örneklerine birçok kez hemen hemen tüm devletlerde rastladığımız devletin resmi casusluk ve posta teşkilatıdır. Hz. Muhammed ve raşid halifeler döneminde var olan berid memurları ve işleri halife Muaviye tarafından düzenli ve sistemli bir hale getirilmiş ve bir divana dönüştürülmüştür.³¹⁰

e) Divan el Mezalim: Mezalim divanı veya mahkemeleri olarak bildiğimiz kurumdur. Hz. Muhammed bizzat mezalim divanı kurmuş ve halkın sorunlarını çözmüş davalarına bakmıştır. Mezalim divanı zamanla gelişerek bir yüksek temyiz mahkemesi özelliği kazanmıştır. Emevi Devleti'nde, bu divan için tüm gününü ayırarak davalara bakan ilk halife Abdülmelik bin Mervan'dır.³¹¹

³⁰⁷Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.15-16; Üçok,**a.g.e.**, s.149-150; Kazıcı,**a.g.e.**, s.169; Barthold-Fuad Köprülü, **İslam Medeniyeti Tarihi**,6.Baskı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,1984,s.29.

³⁰⁸ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.16-17; Üçok,**a.g.e.**, s.150; Metin Yılmaz, **Emevi ve Abbasi Dönemi İç İstihbaratı**, Konya İstem, Y.6, S, 12, 2008, s.180.

³⁰⁹ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.18-19; Kazıcı,**a.g.e.**, s.169.

³¹⁰ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.17; Kazıcı,**a.g.e.**, s.169; 179; Yılmaz, **a.g.e.**, s.179.

³¹¹ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.17-18; Joseph Schacht, **İslâm Hukukuna Giriş**, Çev: Mehmet Dağ-Abdülkadir Şeker, 2. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları,1986, s.93.

f) Divan en Nafaka: Emevi Devleti'nde hazineye bağılı olarak görev yapan devletin harcamalarını teftiş ve kontrol görevi olan divandır.³¹²

g) Divan es Sadaka: Emevi Devleti'nde toplanan zekâtın ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması işi ile ilgilenen divandır.³¹³

h) Divan el Müstegallat: Emevi Devleti'ne ait olan emlakın halka kiraya verildiği zaman oluşan hesapları yöneten ve bu emlakı yöneten divandır.³¹⁴

İ) Divan et Tiraz: Hükümdarlık alametlerinden biri olan tirazın yapılması ve işlenmesi işi ile uğraşan Dâr Et Tiraz adı verilen dokuma atölyelerini yöneten ve dokuma, nakış gibi işleri yapan ustaların maaşlarını ödeyen divandır. Ayrıca bu atölyelerde hilatler de yapılarak halife tarafından uygun görülen kimselere verilmekteydi. Divanın başında Sahib Et Tiraz³¹⁵ unvanlı memur görev yapmaktaydı.³¹⁶

2.8.7. Abbasi Devletleri'nde Divanlar

a) Divan-er Resail: Abbasi Devleti'nde var olan divanlar içinde en önemlilerinden bir tanesi Divan-er Resail'dir³¹⁷. Bu divan, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde Divan-ı İnşa olarak karşımıza çıkmaktadır ki inşa divanının kuruluş temeli Divan-Er Resail'den başlamaktadır. Bu divan, Hz. Muhammed döneminden itibaren varlığını sürdürmektedir. Hz. Muhammed'in dinin yayılışı için dönemin büyük devletlerine yazdığı mektuplar ve dönemin diplomatik usulü olarak mektuplaşmanın yaygın olması sebebiyle adını buradan almıştır. Resail kelimesi, Arapça'da mektuplar anlamına gelmektedir. Divanü'l Mükatebat ismi ile de kaynaklarda geçen bu divan, Fatımiler döneminde İslam coğrafyasında Divan-ı İnşa olarak kayıtlara geçmeye başlamıştır.

³¹² Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.19-20; Kayaoğlu,**a.g.e**, s.81; Barthold-Köprülü,**a.g.e**, s.119.

³¹³ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.20; Kazıcı,**a.g.e**, s.169.

³¹⁴ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.20; Üçok,**a.g.e**, s.150.

³¹⁵ Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.147.

³¹⁶ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.20-21; Kazıcı,**a.g.e**, s.169.

³¹⁷ Mehmet Aykaç, **Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar (132-232/750-847)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997,s.41; Barthold-Köprülü,**a.g.e**, s.120.

Hız. Muhammed'in, İslamiyet'in ilk dönemlerinde yazdırdığı Kur'an-ı Kerim ayetleri, ordu komutanlarına yazdığı emirler ve İslam'a davet için yazılan mektuplar ile devletin verdiği iktalar kayıt altına alınmaktaydı. Bu işleri yazan kâtipler Divan-Er Resail'in ilk işlerini yapan kâtiplerdir. Hız. Muhammed döneminde resmi olarak resail divanı³¹⁸ bulunmamaktadır. Emeviler döneminde teşkilatlı bir divan olarak ortaya çıkan resail divanında, devletin bütün iç ve dış yazışmaları yapıp fermanlar, beratlar, ahitnameler ve misaller ile birlikte gelen ve giden elçilere yazılan mektuplar resail divanı tarafından yürütölmektedir. Raşid Halifeler döneminde gayet kısa, öz ve sanatsız olan devlet yazışmaları, Emevi Devleti'nin altıncı halifesi Velid bin Abdölmelik tarafından geliştirilmiş ve Arap yazı dilinin incelikleri ve sanatlı yapısı yazışmalarda kullanılmıştır. Resail divanında yazışma işi görevlerini kimselere kâtip denilmektedir. Bütün yazışma şekil, kural ve kaideleri anlatım inceliklerini ve devletin diğer tüm işleriyle ilgili her türlü yazışmanın amacına uygun yöntemini kâtiplerin bilmesi gerekmektedir. Divan sahibi, halife uhdesinde mevkiinin yüksek olması, görevi icabı, devletin tüm sırlarına ve gizlilik gerektiren işlere tanık olması, onun; Halife ve devletin sırlarını başkalarına açık etmemesini ve yerinde görüş ve öneriler ile sorunların çözümü için gayret göstermesini gerektirmektedir. Çünkü resail divanı sahibinin devletin sorunları ile ilgili halifeye sunacağı görüşler, sorunların çözümünde halifeye fikri olarak yardım etmektedir. Tüm iç ve dış yazışmalar resail divanı kâtibine gelir ve onun onay ve imzası ile divandan çıkardı. Genelde mezalim mahkemelerinde ve kaza meclisinde halife ile birlikte oturur ve halifenin mührü ile hükümleri mühürlemektedir.³¹⁹

b) Divan-ı Tevki: Abbasi Devleti'nde, Halife'nin huzuruna gitmesi gereken herhangi bir yazı, nereden geldiğine bakılmaksızın Abbasi Devleti'nde ilk başta resail divanına gelirdi. Divana³²⁰ gelen bu yazılarla ilgili olarak, Sahibu Divani'r-Resail yazıya dâhil kendi görüşlerini yazar ve yazıyı, gerekli işlerden geçirdikten sonra devletin vezirine gönderirdi. Yazı vezire ulaştıktan sonra gerekli araştırmaları yapar, elde ettiğı sonucu, gelen yazıya koyardı. Yazışmanın bu noktadan sonraki

³¹⁸ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.9.

³¹⁹ Kazıcı, **a.g.e**, s.171.

³²⁰ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.11.

durumunu Tevki' Divanı başkanı ele alırdı. Vezirin yazıya dair eklediği görüşü, yazıları Sahibü Divani't-Tevki' halifeye arz etmektedir. Halifenin kendisine sunulan bu yazılara verdiği cevap ve emirler, konu dâhilindeki bu divan başkanı tarafından halifenin huzurunda kaydedilirdi. Gayet kısa ve sanatlı ifadelerden oluşan bu yazılar temize çekilmek için Tevki Divan'ın kâtiplerine gönderilirdi. Tevki Divanı³²¹ kâtipleri, divan başkanının onlara gönderdiği yazının gereğini yapmakla mükelleftirler.

Abbasiler'in ilk dönemlerinde bağımsız bir Tevki Divanı³²² yoktur. Tüm yazı işleri, Resail Divanı tarafından yapılmaktaydı. Halife Harunreşid döneminde Resail Divanı'ndan bağımsız olarak, Tevki Divanı meydana gelmiş ve zamanla belirli kural ve kaideleri olan kurum olmuştur. Bu divanda yürütülmekte olan kuralların başında, her bir Mevkii'nin kullandığı kâğıdın farklı şekillerde kesilmiş olması gereklidir. Kâğıdın farklı boyutlara göre kesilmesine kat' denmekteydi. Orta Çağ süresince İslam Devletleri'nde genel olarak kullanılan sülûsan, nısf, sülûs, rubu' ve sūdüs olmak üzere beş çeşit boyda kâğıt vardır. Halife veya eyalet valilerinin divan başkanlarına ya da halka hitaben yazılan notlar sülûsan, vezirin, halifeye sunacağı resmi yazılar nısf, vezirin genel konuları yazdığı kâğıt ise sūdüs ebadındaki kâğıtlardı. Tevki divanında birçok kâtip görev yapmaktadır. Bunlardan bir kısmı inşa, bir kısmı tahrir, bir kısmı da istinsah işinde çalışmaktadırlar.³²³

c) Divan-ı Hatem: Hatem,³²⁴ mühür anlamında kullanılan bir kelimedir. Yazışmalarda mührün kullanılıyor olması, yazının güvenilirliği ve resmi yollardan geldiği hatasız olduğu anlamı taşımaktadır. Mühür, Sasaniler tarafından kullanılmakta olup buradan İslam Devleti'ne geçmiştir. Hz. Muaviye tarafından teşkilatlandırılan Hatem Divanı'nın temeli Hz. Muhammed dönemine kadar uzanmaktadır. Hz. Peygamber, İslam'a davet için yabancı devlet hükümdarlarına yazdığı mektupların mühürsüz olduğu sebebiyle okunmaması sonucu bir yüzüğe aşağıdan yukarıya üç satır olarak "Muhammed-Resıl-Allah " yazdırmıştır. Bu yüzük,

³²¹ Üçok,**a.g.e**, s.152; Barthold-Köprülü,**a.g.e**, s.120.

³²² Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.26.

³²³ Aykaç,**a.g.e**, s.45.

³²⁴ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.11.

İslam Devleti'nin kullandığı ilk mühür olmuştur. Raşid halifelerden Hz. Osman'a kadar intikal eden bu yüzük, Halife Hz. Osman'ın yüzüğü bir kuyuya düşürmesi sonucu kaybolmuştur. Bunun üzerine Halife Hz. Osman yeni bir mühür yüzük yaptırmıştır. Hatem Divanı, Abbasi Devleti'nin ilk yıllarında aktif olarak bulunan divanların en önemlilerinden biridir. Emevi Devleti'nde olduğu gibi Abbasiler'de de Hatem Divanı, merkezde halifenin, eyaletlerde ise bölgenin vali ve yerel emirlerin yazdıkları mektupları mühürlemekte ve bu mektupların bir kopyasını Hatem Divanı'nda saklamaktaydı. Orijinal nüsha ise rulo haline getirilip ipe bağlanarak açılmasını önlemek için mum veya kırmızı topraktan amberle karışık yapılan bir tür çamurla damgalanıp gönderileceği yere ulaştırılmak üzere gerekli kuruma verilmektedir.³²⁵

d) Divanü'l Berid: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde gördüğümüz Berid Divanı³²⁶ veya teşkilatı olarak bildiğimiz kurumun temeli İslam tarihinde Hz. Muhammed dönemine uzanmaktadır. Peygamber sonrası İslam Devleti'nde halifelik makamına gelen raşid halifeler ve sonrası Emeviler Devleti ve Abbasi Devleti'nde berid teşkilatı gelişerek son şeklini almıştır. Berid Divanı,³²⁷ İslam Devleti'nde istihbarata ve resmi posta işlerini yürütmektedir. Berid ismi üzerine çeşitli görüşler mevcuttur. Latince'de yük hayvanı anlamına gelen Veredus kelimesinden geldiği üzere görüş belirtilmekle birlikte, Arapça'da Berid Teşkilatı'nın³²⁸ farklı özellikleri göz önüne alınarak elçi yani resul manasına geldiği görüşü de savunulmaktadır. İslam Devleti'nden önce bu teşkilat Doğu Roma İmparatorluğu ve Sasani İmparatorluğu'nda bulunmaktaydı. Bu sebeple berid kelimesinin Farsça anlamı da önem taşımaktadır. Sasaniler, yük hayvanlarının kuyruklarını keserek diğer hayvanlardan ayrılmalarını sağlarlardı. Farsça kesik, kesilmiş kuyruklu anlamına gelen Beride-düm kelimesinden gelmiş olduğu görüşü hâkimdir. Doğru olan görüşün bu olduğu savunulabilir. Berid kelimesi kaynaklarda, Postacı, Süvari, Ulak, Elçi ve

³²⁵ Aykaç,**a.g.e.**, s.46; Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.27.

³²⁶ Kayaoğlu,**a.g.e.**, s.63; Üçok,**a.g.e.**, s.150; Aykaç,**a.g.e.**, s.50; Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.27; Kazıcı,**a.g.e.**, s.171.

³²⁷ Kayaoğlu,**a.g.e.**, s.63.

³²⁸ Üçok,**a.g.e.**, s.150.

iki posta istasyonu arasındaki mesafedir. Mesafe anlamına gelen berid, 25 km’lik uzaklığı ifade etmektedir.

Hız. Muhammed döneminden sonra raşid halifeler devrinde berid teşkilatı, halife ile vali ve amiller arasında haberleşme işlerinin yürütülmesi işlerini yapmaktadır. Hız. Ömer’in aktif olarak berid teşkilatını devletin işlerinde ve halkın özel işlerinde kullandığını bilmekteyiz. Emevi Devleti’nde halife Muaviye berid teşkilatını Doğu Roma İmparatorluğu ve Sasani İmparatorluğu’nda olduğu gibi sistemli bir şekilde sokmuş ve teşkilatı genişletmiştir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri divanlarını anlatırken değindiğimiz berid teşkilatının istihbarat görevini, teşkilatın içine sokan da yine halife Muaviye olmuştur. Berid Teşkilatı’nın³²⁹ başında, unvanı değişmeden Türkistan coğrafyasına kadar gelen Sahib-i Berid bulunmaktadır.

Berid Teşkilatı’nın önemini anlamada halife Abdülmelik’in halifelik makamına gelince hacibine verdiği talimat örnek gösterilebilir. Halife hacibine: *“Berid Teşkilatı’ndan gelen her kim olursa olsun ve hangi vakit gelirse gelsin benimle görüştüreceksin. Çünkü 1 saatlik bir gecikme devletin başına 1 yıllık bir fitne çıkartabilir.”* diyerek Berid Teşkilatı’nın istihbarat faaliyetlerinin önemini vurgulamıştır. Berid Teşkilatı’nın posta faaliyetlerini daha hızlı ve kolay yapılabilmesi için halife Ömer bin Abdülaziz tarafından İslam Devleti’nin ilk berid³³⁰ posta istasyonları belirli mesafelerle kurulmuştur. Bu istasyonlarda yedek hayvanlar ve memurlar ile birlikte gerekli alet, edevat ve erzak maddeleri bulunuyordu. Halife Mansur döneminde, ülkenin her bölgesinden berid teşkilatında görevli memurlardan günde iki defa rapor istemektedir. Bu raporlarda, ülkenin her bölgesindeki çarşı pazarlardaki erzak maddelerinin fiyatlarını, kadıların baktığı davalardaki hükümleri, bölge valilerinin yaptıkları uygulamalar bölge hazinesine giren ve çıkan tüm emtia ve sair konulardan oluşmaktaydı. Bu raporlar halifeye sabah namazı ve akşam namazı sonrası okunurlardı. Böylece halife her gün devletin her yerindeki olayları takip eder ve bir değişiklik olursa sebebini araştırmaktaydı.

³²⁹ Aykaç,**a.g.e**, s.50; Barthold-Köprülü,**a.g.e**, s.120.

³³⁰ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.27.

Berid Divanı³³¹ bünyesinde birçok iç ve dış memur çalışmaktaydı. Casus ve münhi olarak bildiğimiz istihbarat görevlileri haricinde şu memurlar görev yapmaktadır:

Berid Amili: Berid divanının taşradaki temsilcisi. Görevlerini kaynağımızdan aldığımız şekliyle aktarıyoruz.³³²

1. " O, Allah'a karşı takvadan ayılmasın. O'na itaat etsin. O'ndan korksun, gizli ve açık her işinde Allah'ı unutmasın. Emirü'l-Mü'minin'in kendi adına ondan tam olarak yapmasını istediği işi, elinden geldiği kadar ve bütün imkânlarını kullanarak yerine getirsin. "

2. "Yaptığı şeylerde sadakati ve hakkı tercih etsin. Görevinde yardım isteyeceği kimseleri seçsin. Onları; işinde, sanatında, temizliğine ve helal rızık yediğine güvendiği kimselere ortak etsin. Elinden ve dilinden sadır olacak şeylerde doğruluğu araştırsın. Beraber çalıştığı kimseler yardıma muhtaç ve nefsine düşkün kimseler olmayıp; görevlerinde yeterli ve gözü tok kimseler olsunlar. "

3. "Haraç ve arazi işlerine bakan memurların iç durumlarını tanımaya çalışsın. Bu hususu çok iyi araştırsın ve derinlemesine incelesin. Onların doğru ve hakkıyla iş yapıp yapmadıklarını tespit etsin. Onlar hakkında verdiği raporları açık yazsın. "

4. "Memleketin imar durumunu tespit etsin. "

5. "Halkın, işlerinde; adalet, zulüm ve zorluk gibi şeylerle karşılaşp karşılaşmadıklarını araştırıp, bu hususu açıkça ve ayrıntılarıyla yazsın. "

6. "Hâkimlerin hükümlerinde, tutum ve davranışlarında ne durumda olduklarını öğrensın. Bu konuda ancak doğru ve kesin olarak tespit ettiği şeyleri yazsın "

7. " Darphanenin durumunu araştırsın. Burada basılan altın ve gümüş paraların ne şekilde olduklarını, darphane görevlilerinin sıkıntılarını ve meşakkatlerini bilsin. Bunları doğru olarak yazsın. "

8. "Valilerin arz meclisleriyle ve onların himaye ettikleri kimselere vermiş oldukları ihsanlarla ilgilensin. Bu

³³¹ Kazıcı, a.g.e, s.171.

³³² Aykaç, a.g.e, s.55.

konularda nelerin cereyan ettiğine muttali olsun. Vakıf olduğu durumu yazsın.”

9. ”Raporlarında doğru bildiği şeyleri yazsın, bunlara şüpheli şeyleri karıştırmasin. Arkadaşlarına ve yardımcılara, kendisine, ancak tespit ettikleri ve doğruluğunu kesin bildikleri şeyleri bildirmelerini söylesin. Yazılı belgeler almak mümkünse, belge ve deliller ibraz etsinler. Bildikleri şeyleri ondan gizlemesinler. Bir kısım haberleri gizleseler bile, herhangi bir kimseyi kayırarak korumasınlar. Bu haberleri dışarıya yaymasınlar. Onların açıklanmasına ve ifşasına yönelmesinler. Eğer böyle yapılırsa hile peşinde olanlara bir kapı açılmış olur.”

10. “Kendileri ve yardımcıları hiçbir zaman, herhangi bir kimseyi, acıyarak korumasınlar sahiplerine lüzumsuz yere aracı olmasınlar.”

11. “Görevi sırasında müretteplere berid çantalarının taşınmasını söylesin. Müretteplerin aletlerini, isimlerini, erzak bedellerini ve miktarını yazsın. Menzil hanelerin yerlerini ve mesafelerinin kaç mil olduğunu tespit etsin. Bu müretteplere, kendilerine teslim edilen ve muvakkî’lerde bulunan çantaların, vakitlerinde yerlerine ulaştırılması ve korunması için acele etmelerini söylesin. Böylece bunlardan hiçbirisi gecikmesin, zamanında menzile ulaşsın.”

12.” Haberleri çeşitlerine göre ayrı ayrı yazsın. Mesela; kadılara ait haberleri, maden görevlilerin durumlarını, yeni olaylara ait haberleri ve benzerlerini; haraç ve arazi işlerini; ileri gelen memurların maaşları; darphaneleri, fiyatlardaki iniş ve çıkışları, alış-verişle ilgili haberleri ayrı ayrı yazsın. Her mektup kendi yerine konulsun ve işler nizamlı bir şekilde yapılsın”

- **Mürettepler:** Berid divanında çalışan memurlardan bir tanesidir. Yaya veya atlı olarak hızlı postacılık görevini görmektedirler.³³³
- **Muvakkiler:** Mutriplerin istenen saatte menzile ulaşip ulaşmadıklarını denetler. Mutriplerin yollarını açar ve posta faaliyetlerini organize eden memurlardır. Muvakkiler Memlûkler Devleti’nde farklı bir görevde

³³³ Kayaoğlu, a.g.e, s.66; Aykaç, a.g.e, s.57; Kazıcı, a.g.e, s.406; Yılmaz, a.g.e, s.183.

çalışmaktadırlar. Divan-ı İnşa'dan çıkan mektup ve tayin fermanlarını yazmaktadırlar.³³⁴

- **Fervanikiler:** Berid divanında görevli diğer bir memurdur. Muvakkilerin amiri olarak görev yapmaktadırlar. Muvakkinin mutribi denetleyerek varış geliş saatlerini yazdıkları defterleri kontrol eder ve divana bildirilerdi.³³⁵
- **Muhbirler:** Berid Divanı'nda casusluk ve istihbarat faaliyetlerinde çalışan gizli memurlardır.³³⁶

e) Divan-el Mezalim: Mezalim Divan,³³⁷ aslında bir yüksek mahkeme olarak görev yapmaktadırlar. Yerel kadıların verdikleri hükümlerin temyiz edildiği tek kurum mezalim mahkemeleridir. Ayrıca, kadıların çözemediği davalara bakmaktadır. Devlet görevlilerinin halka karşı yaptığı zulümler veya halkın kendi arasında olan anlaşmazlıklara mezalim divanı bakmaktadır.³³⁸ Divanın başında Sahib Divan-ı Mezalim bulunmaktadır.

- **Tespit Kâtibi:** “Mezalim divanına başvuran davalılar ve davacılar hakkında lehte ve aleyhte delilleri toplayarak divana sunan memurdur.”³³⁹
- **İstinsah Kâtibi:** “Divanın kararlarını veya diğer resmi evrakı tekrar yazarak kopyalar oluşturan kâtip memurdur.”³⁴⁰
- **İnşa Kâtibi:** “Mezalim divanından çıkan kararları veya divan tarafından farklı kişilere yazılan mektuplar ile halifeye arz edilen telhisleri yazan inşa divanında da görevli bulunan hat sanatını bilen memurdur.”³⁴¹
- **Tahrirat Kâtibi:** “Divanda mahkeme sürerken mahkemenin kaydını tutan memurdur.”³⁴²

³³⁴Kayaoglu, a.g.e, s.68; İbni Tagriberdi, a.g.e, s.588; Koprman, **Mısır Memlûkleri**, s.102;

Aykaç, a.g.e, s.58; Kazıcı, a.g.e, s.406; İbn Haldun, a.g.e, s.496.

³³⁵ Kayaoglu, a.g.e, s.68; Aykaç, a.g.e, s.58; Kazıcı, a.g.e, s.405.

³³⁶ Aykaç, a.g.e, s.58.

³³⁷ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.9.

³³⁸ Üçok, a.g.e, s.151; Aykaç, a.g.e, s.68; Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.29; Kazıcı, a.g.e, s.171; Barthold-Köprülü, a.g.e, s.118.

³³⁹ Aykaç, a.g.e, s.64.

³⁴⁰ Aykaç, a.g.e, s.64.

³⁴¹ Aykaç, a.g.e, s.64.

³⁴² Aykaç, a.g.e, s.64.

f) Divan-ez Zimam: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde Divan-ı İstifa ve Divan-ı İşraf olarak gördüğümüz divanların temeli Divan-ez Zimam'dır. Devletin tüm gelir ve giderlerini yönetir hazineye sorumludur aynı zamanda tüm maliye işlerini denetler ve teftiş eder.³⁴³

g) Divan-el Müsadere: İslam Devleti'nde devlet görevlileri ve sair halkın müsadere edilen mallarının kayıtlarının tutulduğu ve bu malların yönetimin yapıldığı divandır.³⁴⁴

h) Divan el Harait: Berid teşkilatı bünyesinde görev yapan bir divandır. Abbasi Devleti'nde haritaların çizilmesi bu divanın görevidir.³⁴⁵

İ) Divan el Cünd (Ceyş): Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde Divan-ı Arız olarak var olan divanın temeli Emeviler Devleti ve Abbasi Devleti'nde Divan El Cünd'dür.³⁴⁶ Divan, Abbasi Devleti'nde asker toplama, ceride adı verilen askerlerin künyelerinin yazılı olduğu defterleri kaydetmekle ki, bu defterler daha sonra Türk İslam Devletleri'nde arız defterleri olarak isimlendirilirler. Ordunun maaşlarının ödenmesi ve orduya ait olan iktalardan sorumludur.³⁴⁷ Abbasi Devleti'nde Divan El Cünd³⁴⁸ iki meclise ayrılmıştır:

- **Meclis Et-Takdir:** Divan El Cünd'ün maliye işleri ile ilgilenen kanadı burasıdır. Bilindiği gibi, Divan-ı Arız'da böyle bir ayrım bulunmamakta askeri işler ve maliye işleri aynı merkezden yürütülmekteydi. Divan El Cünd, Abbasi ordusu içindeki tüm askerleri görevleri ölçüsünde ayırır ve bunlara farklı maaş ödemeleri yapmaktaydı. Maaşlar, 30 gün ve 120 gün arasında değişiyorlardı. Büyük Selçuklu Devleti maaş ödemelerinde Abbasileri örnek almıştır, bistegani yılda 4 kez ödenmekteydi.³⁴⁹

³⁴³Kayaoğlu,**a.g.e**, s.81; Al Bondari,**Irak ve Horasan**,s.60; Aykaç,**a.g.e**, s.65; Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.30; Kazıcı,**a.g.e**, s.171; Barthold-Köprülü,**a.g.e**, s.121.

³⁴⁴ Aykaç,**a.g.e**, s.67; Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.31; Barthold-Köprülü,**a.g.e**, s.118.

³⁴⁵ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.29.

³⁴⁶ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.11.

³⁴⁷Kayaoğlu,**a.g.e**, s.47; Üçok,**a.g.e**, s.151; Aykaç,**a.g.e**, s.76; Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.32-33; Kazıcı,**a.g.e**, s.171.

³⁴⁸ Barthold-Köprülü,**a.g.e**, s.118.

³⁴⁹ Aykaç,**a.g.e**, s.83.

- **Meclis El Mukabele:** Divan El Cünd içinde ordunun teknik donanımından ve askerlerden sorumlu olan birimdir. Askerlerin fiziksel özellikleri, silahları ve eğer asker süvari ise bindiği hayvanın özelliklerini kayıt altına almaktaydı.³⁵⁰

j) Zimam El Ceyş: Abbasi Devleti'nde, Divan El Cünd'ün mali işlerini yapmak üzere divan bünyesinde oluşturulan bir alt divandır.³⁵¹

k) Divan El Haraç: Abbasi Devleti'nin devlet teşkilatında bulunan en önemli divanlardan bir tanesidir.³⁵² Devletin maliyesi ile ilgilenmekte olan bu divan, halktan toplanan vergiler olan Cizye, Haraç, Öşür, Zekât ve diğer bütün vergiler ve devletin diğer gelir kalemlerinin idaresi ve yönetilmesinden sorumludur. Devletin en yüksek mali organı olan Divan El Haraç'ın³⁵³ başında divan başkanı olan Sâhib El Haraç adı verilen memur görev yapmaktaydı. Divan, devletin halka yüklediği vergilerin oranlarını hesaplamak, nasıl toplanacağını organize etmek ve gerekiyorsa bir vergiyi kaldırmak veya eklemek ile sorumludur. Abbasi Devleti tarım ekonomisi ağırlıklı bir yapıya sahiptir. Bu sebeple devlet, arazilerin büyüklüğü ve ürün çeşitliliği konusu ile de yakından ilgilenmiştir. Tarım arazilerinden alınacak vergilerin belirlenmesi ve oranlarının hesaplanması için bu alanlar ölçülmekte ve üzerinde yetişen ürünler belirlenmekteydi. Böylece bu arazilere koyulacak vergiler belli oluyordu. Divan, toplanan verginin korunması ve devlet hazinesinde saklanması işlemini sağlamaktaydı.

Divan içinde³⁵⁴ Sahib El Haraç'ın emri altında birçok amil ve muhasiban adı verilen memurlar ile birlikte divan kâtipleri çalışmaktaydı. Amiller devletin her bölgesinde görev yapmakta ve vergi toplamakla görevliydi. Toplanan vergiler eyalet Divan El Haraçları'na teslim edilirdi. Eyalet divanları, merkez divanının yönetim yapısı olarak aynıdır. Toplanan ve eyalet divanına gelen vergi, bölgede bulunan askerlerin ve memurların maaşları, ayrıca yol köprü gibi temel ihtiyaçlar için kullanılmakta ve eğer arta kalan para olursa oradan da merkeze gönderilirdi.

³⁵⁰ Aykaç, **a.g.e.**, s.84.

³⁵¹ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.33.

³⁵² Üçok, **a.g.e.**, s.150.

³⁵³ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.34; Barthold-Köprülü, **a.g.e.**, s.118.

³⁵⁴ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.11.

Muhasibanlar ise divan içinde çalışan muhasebe memurlarıdır. Bu memurlar, vergilerin hesaplanması, arazilerin ölçülmesi buna göre vergi oranlarının belirlenmesi gibi teknik konulardan sorumluydular. Divan kâtipleri ise divan içinde giren çıkan bütün evrakı kayıt altına alırlar ve her evrakın bir kopyasını yazarak divan defterlerine kaydederlerdi. Divan el Haraç,³⁵⁵ Abbasi Devleti'nin hazine dairesi olan Beytülmal'in yönetimden de sorumludur. Divan el Haraç³⁵⁶ ayrıca içinde divan el öşürü barındırmaktaydı. Öşür vergisi Abbasi Devleti'nde toprak mahsullerinden alınan bir vergidir. Toprak sahibi olan kişi eğer arazisini ekmezse bu vergiden muaf tutuludur. Bunun için divanda görevli memurlar tarafından arazisini ekmeyen kimseler yazılır. O yıl bu kimseler öşür vergisinden muaf tutulurlardı.³⁵⁷

l) Divan ez Ziya: Abbasi Devleti'nde, halifenin ve halifenin ailesinin sahip olduğu emlaki idare etmekle görevli divandır. Ayrıca, halife tarafından verilen iktaların, gelir gider işleri ve diğer türlü resmi yazışmaları Divan ez Ziya tarafından yapılmaktaydı.³⁵⁸

m) Divan el Haşem: Abbasi Devleti sarayında çalışan memurların idari ve mali işlerini yürütmekle görevli divandır.³⁵⁹

n) Divan el Gilman: Abbasi Devleti'nde tüm kölelerin işlerini yürütmekle sorumlu divandır³⁶⁰

o) Divan- el Birr: Abbasi Devleti'nde saray harem dairesinde yaşayanların işlerini yürütmekle sorumlu divandır.³⁶¹

p) Divan es Sadaka: Devletin topladığı zekât gelirlerinin ihtiyaç sahibi olanlara ulaştırılması işleri ile ilgilenen divandır.³⁶²

³⁵⁵ Aykaç,**a.g.e**, s.118.

³⁵⁶ Yurdaydın,**a.g.e**, s.40.

³⁵⁷ Kazıcı,**a.g.e**, s.171.

³⁵⁸ Merçil,**Divan Teşkilatı**,s.37.

³⁵⁹ Merçil,**Divan Teşkilatı**,s.41.

³⁶⁰ Merçil,**Divan Teşkilatı**,s.41.

³⁶¹ Merçil,**Divan Teşkilatı**,s.41.

³⁶² Merçil,**Divan Teşkilatı**,s.42.

r) Divan el Üsküdar: Abbasiler Devleti'nde, halifeye, vezire ya da herhangi bir divana gelmiş veya gitmiş olsun bütün yazılı evrakın kopyalanarak saklandığı arşiv edildiği divandır. Arşiv dairesi olarak görev yapmaktadır.³⁶³

s) Divan-ı Aziz: Abbasiler Devleti'nde vezirlik makamı Vezaret et Tefviz ve Vezaret et Tenfiz olarak iki kısma ayrılmıştı. İlk kısım olan vezaret et tefviz, devlet teşkilatında görmeye alışık olduğumuz görev ve sorumluklara sahipti.³⁶⁴ Devlet işlerinin yürütülmesinde kendi görüşlerine göre hareket edebilirdi. Sadece halifeye sorumlu olan vezir devletin yönetilmesinde tam ve özgür bir yönetim hakkına sahipti. İkinci olan tenfiz vezirliğinde ise vezir sadece halifenin istediği ve emrettiği işleri yapmakla sorumluydu ve kendi görüşlerine göre bir iş yapma hakkı bulunmamaktaydı.

Divan-ı Aziz,³⁶⁵ Abbasi Devleti'nde, tenfiz vezirinin başında bulunduğu halifenin işleri ile ilgilenen bir divan olarak devlet teşkilatında yer almaktadır. Orta Çağ İslam Dünyası'nda meşruiyet halife tarafından tanınmak ve saltanatını onaylamak ile sağlanıyordu. Bu durum 1258 yılında Moğolların Bağdat'ı işgaline kadar bu şekilde devam etmiştir. Halife dünyanın hâkimi kabul ediliyor ve yönetim ancak onun onayı ile bir başka Müslüman hükümdara devredilebiliyordu. Sultan Tuğrul Bey'e de halife tarafından dünyanın yönetim hakkı devredilmiştir. Divan-ı Aziz,³⁶⁶ Orta Çağ hükümdarlarının saltanatlarının tasdik ve gerekli prosedür ve protokollerinin yönetim merkeziydi. Halifeye diğer hükümdarlar tarafından yapılan biatin onayı ve töreni, halifenin dünyevi yetkiyi devrettiği hükümdar adına Abbasi topraklarında hutbe okunması, halife adına elçi gönderilmesi ve gelen elçilerin kabul edilmesi, hükümdarlara ve diğer çeşitli devlet adamlarına hilatler gönderilmesi de bu divanın görevleri arasındadır. Ayrıca halife veya ailesinden birinin evlenmesi halinde düğünün organize edilmesi fetihler sonrası kutlama törenleri düzenlenmesi, taziye törenleri düzenlenmesi yine divanın görevleri arasındadır.³⁶⁷

³⁶³ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.44.

³⁶⁴ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.45.

³⁶⁵ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.9.

³⁶⁶ Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.143.

³⁶⁷ Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.202.

2.8.8. Samaniler Devleti'nde Divanlar

a) Amidülmülk Divanı: Samaniler Devleti'nde bu divan Türk İslam Devletleri'nde gördüğümüz Divan-ı İnşa'nın görevlerini yerine getirmektedir. Divana bu ismin verilmesinin sebebi divan başkanına Hâce Amid unvanı verilmesi dolayısıyladır. Divan devletin diplomasi ve bürokrasi merkezidir. Bu sebeple bu divanda çalışmak için dilin bütün inceliklerine hâkim olmak, siyasi bilimleri bilmek ve iyi bir hattat olmak şarttır. Samani Devleti'nde, Amidülmülk divanı³⁶⁸ başkanları terfî aldıkları zaman vezaret makamına gelebilmekteydiler.

b) Berid Divanı: İslam devletleri teşkilatında görmeye alışık olduğumuz berid teşkilatı Samani Devleti'nde de mevcuttur. Berid divanı, devletin hem resmi posta işleri ile uğraşmakta hem de içerden ve dışarıdan merkeze düzeni olarak haber ulaştırmaktaydı. Divanın başında Sahibü'l Berid bulunmaktaydı. Divan içinde kâtipler çalışmakla birlikte taşrada her kasaba ve şehirde Sahib-i Haber adında casuslar ve berid amilleri görev yapmaktaydı. Samani Devleti'nde kaynaklarda isimleri geçen berid amilleri; Ebu Muhammed Abdullah bin Osman El Vasiki, Ebu Muhammed el-Hasan bin Ali bin Matran, Ebu Muhammed Adıyy bin Muhammed el Cürcani ve Halef bin Şehid bin el-Hasan bin Haşim el-Nesefi'dir. Samani Devleti'nde, Sahib-i Berid geçimini ikta ile sağlarken, berid amilleri merkezden 300 dirhem ile 3000 dirhem arasında görev yapılan bölgenin büyüklüğü ve önemine göre belirlenen maaşlar almaktaydılar.³⁶⁹

c) Divan-u Memleketi'l Hass: Samani Devleti'nde divanlardan bir tanesi olan Divanu Memleketi'l Hass adından da anlaşılacağı üzere, Samani hükümdarı veya ailesinin sahip olduğu özel mülklerinin idaresi işlerini yapmakla görevlidir. Samani Devleti içinde devletin büyük vezirlerinin de Divan-u Memleketi'l Hass'ı olabilmekteydi. Abbasi Devleti'nden alınan bu divanın karşılığı olarak Divan ez Ziya verilebilir. Divan-u Memleketi'l Hass, hükümdarın ikta olarak verdiği veya bir başkasına kiraladığı arazi bina ve türlü maddenin mali işlerini takip edererek

³⁶⁸ Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Samaniler*, 2. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2013, s.350; Merçil, *Divan Teşkilatı*, s.48.

³⁶⁹ Usta, *a.g.e*, s.352; Merçil, *Divan Teşkilatı*, s.49; Barthold-Köprülü, *a.g.e*, s.126.

vergilerini toplayıp bakımının yapılmasını sağlamaktaydı. Divanın başında Samani Devlet Teşkilatı'nda önemli bir yeri olan Vekildâr bulunmaktaydı.³⁷⁰

d) Divan-ı Nafakât: Samani Devleti'nde maliye ili ilgili bir divandır, Divan-ı İşraf'ın bir benzeridir. Devletin bütün gelir ve giderlerini, diğer divanların yaptıkları harcamaları kontrol ve teftiş etmekle mükelleftir. Bu divanın başında da Vekildâr bulunmaktaydı³⁷¹

e) Divan-ı Müşrif: Divan-ı İşraf olarak da kaynaklarda geçmekte olan bu divanın başında müşrif unvanı verilen memur bulunmaktadır. Ve devletin maliyesinin kontrol ve teftiş merkezini oluşturmaktadır.³⁷²

f) Muhtesip Divanı: İslam toplumunda sosyal hayatı yani çarşı pazarı denetleyen, Müslümanların dini görevlerini yerine getirip getirmediğine bakan görevliye muhtesip adı verilmekteydi. Bu divan muhtesiplerin tayinleri ve onların azledilmesi işlerinin yapıldığı divandır.³⁷³

g) Sahibü'l Şurta Divanı: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde Divan-ı Arız, Emeviler ve Abbasiler Devletleri'nde Divanü'l Ceyş olarak isimlendirilen askeri işlere bakan divandır. Divanın başında ordu komutanı olarak da görev yapan Sahibü'l Şurta bulunmaktaydı. Bilindiği gibi şurta, Abbasi Devleti'nde şehirlerin iç güvenliğinden sorumlu polis şefi olarak görev yapmaktaydı. Samaniler Devleti'nde ise bu görevdeki memur ordu komutanlığı görevi yapmaktadır. Sahibü'l Şurta'nın devlet teşkilatı içinde arızlık görevi de vardır. Arız ordunun tüm askeri ihtiyaçlarını karşılar ve ayrıca orduyu düzenli olarak teftiş eder askerin, hayvanların ve silahların durumuna bakar bunları divan defterlerine kayıt ederdi.³⁷⁴

h) Divan-ı Evkaf: Samani Devleti'nde bulunan bütün vakıfların bağlı olduğu ve vakıfların idaresini yapan divandır. Bu divan vakıfların kuruluş gayesine uygun bir

³⁷⁰ Usta, **a.g.e**, s.356; Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.51; Barthold-Köprülü, **a.g.e**, s.126.

³⁷¹ Usta, **a.g.e**, s.356; Barthold-Köprülü, **a.g.e**, s.125.

³⁷² Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.51; İsmail Küçük, **Türk Devletlerinde Mali Yönetim VIII. – XIII. Yüzyıllar Arası**, Mutav, Ocak 2013, s.234.

³⁷³ Usta, **a.g.e**, s.358; Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.52; Küçük, **a.g.m**, s.234; Barthold-Köprülü, **a.g.e**, s.125.

³⁷⁴ Usta, **a.g.e** s.357-358; Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.49-50; Barthold-Köprülü, **a.g.e**, s.125.

şekilde işletilip işletilmediğine bakmakla gelen paraların harcandığı yerleri kontrol etmekle görevlidir.³⁷⁵

I) Divan-ı Mezalim: İslam Devletleri'nin hepsinde gördüğümüz mezalim divanı Samani Devleti'nde de mevcuttur. Bu divan halkın şikâyetlerini rahatça aktardıkları, kadıların çözemediği önemli davalara bakan veya halka zulmeden devlet memurlarının suçlarının araştırıldığı kesin ve net hükümlerin kısa sürede verildiği olağanüstü bir mahkemedir. Samani Devleti'nde, mezalim divanına hükümdardan başka, devletin en güçlü ikinci kişisi olan Horasan Sipehsâlârı da oturmaktadır. Divan her hafta belli günlerde toplanmaktaydı. Bu günler devletin merkezinde genelde Pazar ve Çarşamba günleriydi. Divan toplandığı zaman divanda şehrin muhtesibi, reisi, kadısı, ünlü âlimler ve şehir ayanından kimseler bulunmaktaydı. Bu günlerde görülen davaların kararları Pazartesi ve Perşembe günleri Recâ Meclisi olarak adlandırılan mecliste açıklanırdı.³⁷⁶

j) Divanü'l Ma: Su divanı olarak da adlandırılmakta olan sosyal bir divandır. Sosyal bir divan olması sebebiyle halkın yaşayışı ile doğrudan bağlantısı ve etkisi bulunmaktadır. Samani Devleti bulunduğu coğrafya itibarıyla Türkistan bölgesinin tam kalbinde ve en verimli tarım arazilerinin bulunduğu bir konumdadır. Devletin sınırları içinde Seyhun ve Ceyhun başta olmak üzere birçok nehir ve kaynak bulunmaktadır. Bu su kaynakları kanallar vasıtası ile köy, kasaba ve şehirlere ulaştırılmaktaydı. Su, tarım ekonomisine sahip olan Orta Çağ Devletleri için hem ticaret hem de yaşamın devamı için hayati bir maddeydi. Bu sebeple suyun paylaşılması adil ve düzenli olmalıydı. Eğer böyle olmazsa toplumsal sıkıntılar baş göstermekteydi. Samani Devleti'nde, suyun dağıtılması ve su kanallarının temizliğinin yapılması için Divanü'l Ma³⁷⁷ adı ile bilinen su divanı kurulmuştur. Bu divan, halkın suyu kullanırken adil ve eşit olmasını sağlamaya çalışmış, su kullanımını vergiye bağlamıştır divanda su kanallarının ne kadar kullanımı ne kadar vergi gerektirdiği hesaplanmış buna göre ilan edilmiştir. Suyu kullanan kişilerin

³⁷⁵ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.53; Küçük, **a.g.m**, s.234; Barthold-Köprülü, **a.g.e**, s.126.

³⁷⁶ Usta, **a.g.e**, s.363-364; Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.52; Bilgiç, **a.g.e**, s.120; Barthold-Köprülü, **a.g.e**, s.125.

³⁷⁷ Usta, **a.g.e**, s.359.

isimleri divan defterlerine kayıt edilmiştir ve bu kişiler vergiye tabii olmuşlardır. Suyun ne kadar ve nasıl, hangi ölçüde kullanılacağı ayrıntılı bir şekilde yazılmıştır bu defterlere mezkurat veya darrakat adı verilmektedir. Türkistan Hanlıkları'nda "bigar" olarak bildiğimiz halkın su kanallarını temizleme işi Samani Devleti'nde devlet tarafından yapılmaktaydı. Kanal temizleme işini yapan görevlilere "müfriga" adı verilmektedir.

k) Divan-ı Kaza: Kudat divanı olarak da isimlendirilen bu divan, Samani Devleti'nin kaza yani adli divanıdır. Divanın başında baş kadı yani Kadiü'l Kudat görev yapmaktaydı. Divana bağlı olarak her yerleşim biriminde bir kadı görev yapmaktaydı. Kadıların maaşı divan tarafından belirlenir ve ödenirdi. Samani Devleti'nde kadılar berid amilleri ile aynı maaşları almaktaydı bu da bölgenin büyüklüğü ve önemine göre 300 ila 3000 dirhem arasında bir maaş olarak değişiklik göstermekteydi. Divan-ı Kaza'ya bağlı olarak günümüzün sulh mahkemeleri hâkimi gibi görev yapan Sahib el Ma'une adı verilen hâkimler divana bağlı olarak görev yapmaktaydılar.³⁷⁸

³⁷⁸ Usta,a.g.e, s.361-363; Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.52; Barthold-Köprülü,a.g.e, s.126.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİSTANDA VERGİ, SİLAH, ÖLÇÜ SİSTEMİ, PARA VE İSLAM ÖNCESİ BAZI İSTİLAHLAR

3.1. Vergiler

Kopçur Vergisi: Türk Moğol Devleti'nde halktan toplanan önemli bir vergidir. Kopçur³⁷⁹ ıstılah anlamı olarak hayvan vergisi anlamına gelir. Moğolca'da vergi almak, vergi salmak, yakalamak, toplamak anlamlarına gelmektedir. Eski Uygur hukuk metinlerinde de geçmektedir. Buradan bu verginin sadece Türk Moğol Devleti'nde değil eski Türklerde de toplanan bir vergi olduğu anlaşılmaktadır³⁸⁰. Kopçur³⁸¹ 100/1 oranında hayvan cinsinden veya aile başına on bir gümüş dinar olarak toplanan daha çok göçerlerden nakdi veya ayni de toplanan bir vergidir.³⁸²

Şumâre-i Kopçur: Türk Moğol Devleti'nin Büyük Han'ı Möngke Han tarafından İran coğrafyasında hâkim olan İlhanlılar Devleti'ne yüklenen bir vergidir. Hayvan sayım vergisi olan Şumâre-i Kopçur, Türk Moğol Devleti'nde bütün halktan toplanan Kopçur vergisi ile aynı değildir. Emirlerin ve ordunun tüm ihtiyaçları için devletin nakit paraya ihtiyacı olduğu zaman ve ülke içindeki doğal afetlerden dolayı halktan başka vergi alınamayacağı dönemlerde toplanan bir vergidir. Binek olan ve koşumlu hayvanlar hariç bütün ahırda ve otlakta bulunan bütün hayvanların sayıldığı ve bu

³⁷⁹Macit,a.g.e, s.289; Alaeddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev: Mürsel Öztürk, 1.Baskı, Ankara, 2014, s.425; Özgüdenli,Gâzân,s.285;Altay Tayfun Özcan, **Moğol-Rus İlişkileri(1223-1341)**,1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2017 s.160.

³⁸⁰Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi**, Çev: Heand Andresyan, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1954, s.11; El Ömeri,a.g.e, s.63.

³⁸¹Walther Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri", Çev: Fikret Işıltan, **Belleten Dergisi**, C.XIII, s.52, Ekim 1949, s.776; Spuler,a.g.e, s.58; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**,1. Baskı, Ankara, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, 1990 s.494.

³⁸²Carter V.Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, Çev: Ayşen Anadol, 2.Baskı, İstanbul, Kitabevi, 2008, s.105; Vladimir Aleksandroviç Gordlevski, **Anadolu Selçuklu Devleti**, Çev: Azer Yaran 1.Baskı, Ankara, Onur Yayınları, 1988, s.74; "Abdülkadir Yuvalı, "Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesiri", Kayseri, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s.6, C.2, 1995, s. 251; Ebü'l Ferec, **Târîhu**,s.25; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.37; Aka, **Mirza Şahrüh**, s.191; A.G.Galstyan, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII.-XIV Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar**, Çev: İlyas Kemaloğlu, 2. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, Eylül 2017 s.27.

sayı neticesinde halka belli bir miktar vergi çıkartıldığı, Şumâre-i Kopçur'u toplayan vergi memurları ve yazıcı kâtipler sayım işlemi neticesinde hizmet parası olarak da ücretlerini halktan alma hakları bulunmaktaydı.³⁸³

Kalan Vergisi: Toprakta çalışan, toprağı işleyen insanlardan alınan bir vergidir. Uygur kökenli bir vergi olan kalan vergisi, Orta Çağ'da ekonomisi tarıma dayalı olan toplumlarda devletin en önemli gelir kalemleri arasındadır. Türk Moğol Devleti'nde, Altınorda Hanlığı'nda, İlhanlılar Devleti'nde ve Timurlular Devleti'nde ekili araziler üzerinden köylülerden alınan bir vergidir.³⁸⁴

Bac Vergisi: Yolların güvenliği, gümrüklerden geçmek ve çarşı pazarlarda ticaret yapmak için devlete ödenen yol, çarşı, pazar vergisidir.³⁸⁵

Tamga Vergisi: Türk Moğol Devleti'nde ve Timurlular Devleti'nde halktan toplanan, Moğol hükümdarları ve devlet adamlarının çok dikkat ettiği önemli bir vergidir. Bu vergi adını, ülkenin içinde dolaşan veya sınırlarına gelen ticaret kervanlarının geçiş belgelerine, memurlar tarafından vurulan tamgadan almaktadır. Tamga vergisi, zanaat işleri yapan esnafların, hayvan ticareti ve kesimi yapan celep ve kasapların, pazarlarda ürün satanların ve şehir kapısından geçerek şehre giriş yapanların ödedikleri vergilerin bütününe içine almaktadır. İlhanlılar Devleti'nde Gâzân Mahmud Han'ın yaptığı reformlar sonrası tamga merkezi ekonominin canlanması için bazı eyaletlerde yarıya indirildi bazılarında ise tamamen kaldırılmıştır.³⁸⁶

³⁸³Hinz, **Vergi Kitâbeleri**,s.777; Abdülkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri**,1. Baskı, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1994, s.109.

³⁸⁴Spuler,**a.g.e**,s.337;Küçük,**a.g.m**, s.227; Aka, **a.g.m**, s.907; Findley,**a.g.e**, s.105; Gordlevski,**a.g.e**, s.74 Melek Özyetgin, "Altın Orda Devlet Geleniğinde Uygur İzleri", **International Journal of Central Asia Studies**, V.13, 2009, s.452; Aka, **Mirza Şahruh**,s.191; Özcan, **a.g.e**, s.160; Galstyan, **a.g.e**, s.27.

³⁸⁵Bilgiç,**a.g.e**, s.60;Spuler,**a.g.e**, s.337;Gordlevski,**a.g.e**, s.74; Aksarayî,**a.g.e**, s.120; Cüveynî,**a.g.e**, s.91; Celal Yeniçeri, "Bac", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.4, 1991, s.411-413; Minhac-ı Sırac El Cüzcanî, **Tabakat-ı Nasiri- Moğol İstilasına Dair Kayıtlar**, 1. Baskı, İstanbul, Çev: Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, 2016,s.49; Macit,**a.g.e**, s.303; Walther Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi**, Çev:Tevfik Bıyıklıoğlu,2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1992, s.89.

³⁸⁶Macit,**a.g.e**, s.289; Özgüdenli,**Gâzân**,s.285; Hinz, **Vergi Kitâbeleri**,s.778; Aka, **a.g.m**, s.907; Küçük,**a.g.m**, s.225; Findley,**a.g.e**, s.105; Hinz, **Uzun Hasan**,s.89; Özcan, **a.g.e**, s.216; Galstyan, **a.g.e**, s.28.

Tâbkûr: İlhanlılar Devleti'nde, Mahmud Gâzân Han'ın kaldırdığı fakat ondan sonra vasiyet olmasına rağmen, Sultan Olcaytu tarafından tekrar getirilen vergidir. Köylerde oturan halktan hane başına yıllık iki gümüş dinar nakdi olarak alınan vergidir.³⁸⁷

Haraç: Türk İslam Devletleri'nde toplanan bir vergidir. Tarım mahsullerinin hâsılatlarının % 20 ile % 30 arasında aldığı vergidir.³⁸⁸

Cizye: İslam Devletleri'nde devletin vergi gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturan ve kutsal kitapta da emredilen bir vergidir. Cizye vergisi, İslam Devleti topraklarında yaşamak isteyen fakat Müslüman olmayan gayrimüslim tebaadan alınmaktadır. Cizye, baş vergisi olarak da kaynaklarda geçmektedir. Bunun sebebi, her yetkin gayrimüslim erkekten bu verginin toplanmasıdır. Din adamlarından, yoksul ve düşkünlerden, kadın ve çocuklardan cizye toplanmamaktadır. Cizye'ye tabi bir kimse, Müslüman olduğu takdirde cizyeden muaf hale gelmektedir. İslam topraklarında cizye ödeyerek yaşayan bir kimsenin dini ne olursa olsun, malı ve canı devletin güvencesi altındadır.³⁸⁹

Öşür: İslam Devletleri'nde, topraktan alınan 10/1 oranında toplanan toprak vergisidir. Bu vergiyi Müslüman tebaa ödemekle mükelleftir.³⁹⁰

Tanaba: Hokand Hanlığı'nda, çiftçilerin kesin hasadından sonra toprak mahsullerinden alınan bir vergidir. Üzüm bağları, sebze bostanları, meyve bahçeleri ve pamuk tarlaları bu verginin alındığı tarım alanlarıdır. Tanaba, nakdi olarak alınan

³⁸⁷ Özgüdenli, *Gâzân*, s.292; Hinz, *Vergi Kitâbeleri*, s.780.

³⁸⁸ Macit, *a.g.e.*, s.289; Üçok, *a.g.e.*, s.152; Köymen, *Alp Arslan Zamanı*, s.40; Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX.Yüzyılın İlk Yarı)*, 1.Baskı, İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2015,, s.82.

³⁸⁹ Bilgiç, *a.g.e.*, s.92; Özgüdenli, *Gâzân*, s.110; Kayaoğlu, *a.g.e.*, s.78; Üçok, *a.g.e.*, s.152; Sevim, *Anadolunun Fethi*, s.41; Sevim, *Kutalmışoğlu*, s.8; Sevim, *Ünlü Selçuklu*, s.8; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s.51; Sevim-Yücel, *a.g.e.*, s.51; Al Bondari, *Irak ve Horasan*, s.24; Köymen, *Alp Arslan Zamanı*, s.19; Findley, *a.g.e.*, s.105; Aksaraylı, *a.g.e.*, s.15 Horst, *a.g.e.*, s.49.

³⁹⁰ Macit, *a.g.e.*, 2016, s.289; Bilgiç, *a.g.e.*, s.309; Özgüdenli, *Gâzân*, s.2891; Kayaoğlu, *a.g.e.*, s.78; Üçok, *a.g.e.*, s.152; Nizamülmülk, *a.g.e.*, s.27; Robert Mantran *İslam'ın Yayılış Tarihi*, Çev: İsmet KAYAOĞLU, 1. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981, s. 114.

bir vergidir ve bu verginin gelirleri ordu masraflarına ve yerel yönetim giderleri için kullanılmaktadır.³⁹¹

Yasak: Yasak vergisi, eski Uygur hukuk metinlerinde, devletin aldığı vergilerde geçmekte olan ve bazı müellifler tarafından “yasar” olarak da okunan “yasaq” şeklinde de yazılmakta olan bir vergidir. Yasak vergisi³⁹², devlet tarafından, halktan üretimlerinin 10/1 i oranında alınmaktadır. Altınorda Hanlığı’nın, Rus knezliklerini yönettiği dönem içinde, Altınorda Hanları tarafından vasal knezlik halklarından topladığı bilinmektedir. Bu vergi, barış zamanlarında sadece Altınorda Hanlığı’nın, Ruslardan vergi toplama işinde rast geldiğimiz “Baskak” unvanlı vergi memuru tarafından toplandığı bilinmektedir. Yasak vergisinin³⁹³ oranını ve toplanış zamanını ayarlayan devlettir. Bu zaman ve usul üzerine Baskaklar, verginin toplanacak olduğu yerleri daha önceden gezerek varidatı kayıt altına alarak verginin miktarını hesaplamaktadırlar. Bu hesaplama işlemi doğrultusunda daha sonra belirlenen miktar vergi toplanmaktadır. Altınorda Hanlığı tarafından toplanan yasak vergisi, Rusların bağımsızlıklarını kazanarak Moskova knezliği etrafında birleşmeleri ve sonra Rus Çarlığına dönüşmelerinden ardından işgal ettikleri Sibiryâ bölgesinde kendileri tarafından toplanmaya başlanmıştır. Bu durumda bize bu verginin Rus devlet sistemi içine girdiğini kanıtlamaktadır. Rus knezliklerinde bu vergiyi toplayan memura “yasakçı” unvanı verilmekte ve Rusların, Tatar halklarını işgallerinden sonraki dönemlerinde, vergi veren toprak sahibi Tatar aristokrasisini tanımlarken Yasaklı Tatar ıstılahını kullanmalarına yol açmıştır. Yasak vergisi sadece Altınorda Hanlığı’nda değil diğer Türk İslam Devletleri’nde de toplanmaktaydı. Timurlular Devleti’nde aynı sistemde ve oranda toplanan yasak vergisini halktan toplayan memurlara “Yasaghlık” unvanı verilmekteydi. Şeybânî Hanlığı’nda da toplanan yasak vergisi, Şeybânî ordusunun iâşesi için toplanmaktaydı. Yasak vergisi³⁹⁴ Eski Uygurca dolayısıyla Türkçe bir ıstılah olmasına rağmen daha çok Türk Moğol Devlet

³⁹¹ Koç, **Rus Elçilik**,s.82.

³⁹² Ahmet Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, **Türkiyat Mecmuası**,C.IV, İstanbul İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayınları, 1934,s. 36.

³⁹³ Küçük, **a.g.m**,s.227.

³⁹⁴ Macit,**a.g.e**, s.290; Özyetgin, **Altınorda**,s.453.

sistemine sahip olan devletlerin vergi sistemleri içine girmiş ve halktan devlet tarafından toplanmıştır.

Hazr-i gale: İlhanlılar Devleti'nde olağanüstü durumlarda, yani devletin diğer vergi kaynaklarını toplayamadığı, devletin kasasının boş kaldığı dönemlerde toplanmıştır. Bir bölgeden daha önce vergi toplanmış dahi olsa tekrar bitikçilerin gelmesi ve mahsulü tahmin etmesi ile bu tahminleri neticesinde tekrar bir miktar vergiyi halka yüklemeleri ile toplanmaktadır.³⁹⁵

Avaridat: Şeybânî Hanlığı'nda alınmakta olan vergilerden biridir. Devletin halktan, doğal afetler, kıtlık, ağır savaş mağlubiyetleri veya uzun süren seferlere tedbir amaçlı olarak topladığı bir vergidir.³⁹⁶

Na'l-baha: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde uygulanan vergilerden biridir. Aslında Na'l-baha³⁹⁷ düzenli bir vergi değil uygun şartlar halinde düşman devlet, şehir ve halkından alınan bir miktar hediye ve paradır. Na'l-baha³⁹⁸, iki kelimenin birleşerek bir anlam kazandığı bir ıstılahtır. Na'l kelimesi Arapça olup, atların nalları ve ayakkabı, pabuç anlamına gelmektedir. İstilahın diğer kelimesi olan baha ise, miktar fiyat, ücret, kıymet, değer, bedel anlamına gelmektedir. Na'l-baha³⁹⁹, eman gibi önleyici bir mekanizmadır. Bir ordunun girdiği bir şehirde, yağma yapmaması, halka ve değerlere zarar vermemesi için halkın af ve merhamet maksadı ile galip olan orduya ödediği nakit para ve mal olarak hediyelerdir. Na'l-baha⁴⁰⁰, savaşta karşılaşan ve sonucunda yenilen devlet hükümdarının, galip olan devlet hükümdarına ödediği karşılığında mağlup hükümdar veya emirlerin ordusu ve maiyetleri ile birlikte sağ salim yurtlarına dönmesi için ödenmektedir. Na'l-baha⁴⁰¹, kuşatmalarda da kullanılmaktadır. Kale veya şehri kuşatan ordunun geri dönmesi ve kuşatmayı kaldırması için de ödenmektedir. Na'l-baha'nın belli bir miktarı yoktur, miktarın ne

³⁹⁵ Hinz, **Vergi Kitâbeleri**,s.777.

³⁹⁶ Macit,**a.g.e.**, s.291.

³⁹⁷ Merçil, **Na'l-baha ve Kullanılışına Dair Örnekler**,s.193.

³⁹⁸ Sevim-Yücel,**a.g.e.**, s.228.

³⁹⁹ Küçük,**a.g.m.**, s.241.

⁴⁰⁰ Fazlullah,**Selçuklular**,s.157;Muharrem Kesik, **At Üstünde Selçuklular Türkiye Selçukluları'nda Ordu ve Savaş**, 2.Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları,2014, s.112.

⁴⁰¹ Aksarayî,**a.g.e.**, s.68.

olacağını belirleyen asıl etken, mağlup olan tarafın elinde kalan miktar ve galip durumdaki tarafın kendi inisiyatifindedir. Na'l-baha⁴⁰², bir anlamda ordunun atlarının ayak basma vergisidir. Ordunun sefer için yola çıkması ve ordunun yol masrafları ve zahmetinin karşı taraf vasıtasıyla karşılanmasıdır.

Mirâbân: Türkistan coğrafyasında sulama ve tarım, su kanalları vasıtası ile yapılmaktaydı. Su dağıtımı ve kanalların işletilmesi işlerini devlet yapmaktaydı. Batı Türkistan Hanlıkları'nda "Mirab" olarak karşımıza çıkan su kanallarını gözleyen, koruyan memurlar, Şeybânî Hanlığı'nda da görev yapmaktadır. Su kanallarının bakımı ve korunması için çalışan görevlilerin maaş ve iâşeleri için halktan devlet tarafından Mirâbân vergisi alınmaktadır.⁴⁰³

Müşrifan: Şeybânî Hanlığı'nda devlet teşkilatında görevli memurların maaşları, eğer iktaları yoksa halktan toplanan vergiler ile ödenmektedir. Halktan toplanan vergilerden biri olan Müşrifan, devlet memurlarının maaşlarını ödemek için kullanılmaktadır.⁴⁰⁴

Şahnagi: Türk İslam Devletleri'nde "Şahne" olarak bilinen askeri valilerin, İlhanlılar Devleti'nde vergi toplayan mevkidaşları olan darugalar görev yapmaktadır. Bu vergi İran'da Darugalar'ın, Anadolu'da, İlhanlılar Şahnelerinin şahsına, yılda bir kez bütün mahsulden % 3 oranında alınarak ödenen vergidir.⁴⁰⁵

Kûtfali: Kalelerin komutanı olan Kutvaller, Şeybânî Hanlığı'nda da görev yapmaktadırlar. Kalelerin bakımları, iâşeleri ve genel ihtiyaçları, Kutvallerin eğer iktaları yoksa, maaşlarının ödenmesi için halktan devlet tarafından alınan vergilerden bir tanesi Kûtfali vergisidir.⁴⁰⁶

Eşliğ: Şeybânî Hanlığı klasik bir Türkistan bozkır devletidir. Ordusu süvari ağırlıklıdır. Türkistan bozkır devletlerinin ordularında ve idari hayatlarında hayvanlar hem ulaşım, lojistik hem de savaş esnasında çok önemlidir. Şeybânî Hanlığı'nda,

⁴⁰² Hinz, **Uzun Hasan**, s.89.

⁴⁰³ Macit, **a.g.e**, s.291.

⁴⁰⁴ Macit, **a.g.e**, s.291.

⁴⁰⁵ Hinz, **Vergi Kitâbeleri**, s.780.

⁴⁰⁶ Macit, **a.g.e**, s.291.

Han'ın halktan bu hayvanların yemleri ve bakımları için aldıkları vergi olan Eşliğ Vergisi ayrıca, ordunun seferleri için ihtiyaç duyulan erzak içinde devlet tarafından halktan toplanan bir vergidir.⁴⁰⁷

Merdigar: Şeybânî Hanlığı'nda, devletin yaptırdığı, köprü, han, yol, su kanalı ve su kaynağı gibi yapıların inşasında, halkı zorunlu olarak kullanmaya ve nakdi olarak alınan vergiye verilen isimdir. Buhara Hanlığı'nda da halkın zorunlu olarak su kanallarının temizlenmesi işi buradan gelmektedir. Bu duruma “bigar” ismi verilmektedir.⁴⁰⁸

Râfândâ: Türk devlet geleneğindeki, Osmanlı Devleti de buna dâhildir. Ülkeye gelen yabancı devlet elçileri sınırı geçtikleri andan itibaren bütün masrafları elçinin geldiği ülkeye aittir. Bu sebeple Şeybânî Hanlığı'na da gelen yabancı devlet elçilerinin iâşesi, konaklaması gibi konularda halktan alınan vergilerden biridir. Râfândâ ile birlikte bu vergilere, Ayândâ ve Kûdâlgâ isimleri de verilmektedir.⁴⁰⁹

Pişkeş: TDK'nin güncel sözlüğüne göre; 1) *başkasının malını birine bağışlamak; 2) verilmemesi gereken bir şeyi uygunsuz bir amaçla veya yersiz olarak birine vermek*⁴¹⁰. Pişkeş⁴¹¹ veya Peşkeş⁴¹² olarak da günümüz Türkçesinde de yer almakta olan bu ıstılah, şu anda olumsuz bir anlam taşısa da aslında olumsuz değil devlet geleneğinde gerekli bir vergi çeşididir. Pişkeş⁴¹³ Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, Timurlular Devleti ve Şeybânî Hanlığı'nda, genel olarak, devlet görevlilerinin yaptıkları önemli işler sonrasında halktan, tüccar veya elçilerden bekledikleri teşekkür anlamına gelen resmi hediyelerdir. Pişkeş⁴¹⁴, Şeybânî Hanlığı'nda Han'ın

⁴⁰⁷Macit, **a.g.e.**, s.291.

⁴⁰⁸Macit, **a.g.e.**, s.291.

⁴⁰⁹Macit, **a.g.e.**, s.291.

⁴¹⁰ TDK Güncel Sözlük,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=259028

⁴¹¹ Filiz Karaca, “Pişkeş”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.34, 2007, s.294-296

⁴¹² Bilgiç, **a.g.e.**, s.323; İbni Arabşah, **Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)**, Çev: Ahsen Batur, 1.Baskı, İstanbul, Selenge Yayınları, 2012, s.68; Merçil, **Saraylar**, s.165; Ca'ferî b. Muhammed el Hüseyinî, **Tâîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)**, Çev: İsmail Aka, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011, s.103.

⁴¹³ Merçil, “**Tuzgu**” kelimesi ve Selçuklu Devrinde Kullanılışı, s.231.

⁴¹⁴ Macit, **a.g.e.**, s.292; Şâmî, **a.g.e.**, s.39; Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî (Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi)**, İng Çev: E. Denison Ross, Tr Çev: Osman Karatay, 1. Baskı, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s.245.

huzuruna çıkabilmek için verilmesi gereken hediyelerdir. Devlet geleneği içine girmiş olan ödemeler bu bağlamda bir vergi olarak kabul edilebilmektedir. Pişkeş⁴¹⁵ sadece tüccarlardan alınan bir vergi değil, aynı zamanda hediye anlamına da geldiği için, devlet görevlilerinin karşılıklı olarak iyi niyet amacıyla birbirlerine ve hükümdara verdikleri hediyelerdir. Pişkeş⁴¹⁶ türevi diğer vergiler, Saughat, Salâm ve Khedmatana isimli vergilerdir.

3.2. Türkistan’da Kullanılan Silahlar

Ok ve Yay: Ateşli silahların henüz tam anlamıyla kullanılmadığı tarihlerde dünyanın en önemli silahlarından biridir. Türk-Moğol Devletleri’nin tarihinde çok önemli bir yer tutar, hatta Türkler için *okçu millet* tabiri kaynaklarda sık sık geçmektedir. Ok ve Yay⁴¹⁷, atlı Türk ordusunda meydan savaşlarında düşmana yaklaşmadan saldırı şansı tanımaktadır. Ayrıca kale kuşatma ve savunmalarında düşmana karşı etkilidir. Ok ve Yay⁴¹⁸ sadece birer savaş aracı değildir. Aynı zamanda Türk kültüründe ok ve yay⁴¹⁹ bir haberleşme aracıdır. Ok ve yay⁴²⁰ savaşa çağrı anlamında da kullanılabilir. Büyük Selçuklu Devleti kurucusu, Selçuk Bey’in oğlu Arslan Yabgu’nun, Gazneliler Devleti hükümdarı meşhur Sultan Gazneli Mahmud ile gerçekleştirdiği görüşme bunun en iyi örneklerinden biridir. Gazneli Mahmud, sınırları içindeki Selçuklu Türkmenleri’nin güçlerini ölçmek için, Selçuklu ailesi reisi olan Arslan Yabgu ile görüşmek istemiştir. Arslan Yabgu yanına maiyetini alarak sultanın çağrısına uymuş ve görüşme alanına ulaşmıştır.

Oluşturulan mecliste sultanın misafiri olan Arslan Yabgu’ya Gazneli Mahmud: “Eğer bizim sizden bir miktar asker isteğimiz olursa ne kadar gönderirsiniz?” diye sormuştur. Bunun üzerine Arslan Yabgu, yanında bulunan silahdârından bir ok

⁴¹⁵ Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.123.

⁴¹⁶ Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.32; Tihrani,**a.g.e**, s.125; Fazlullah, **Selçuklular**,s.146.

⁴¹⁷ Koca, **Ordu ve Askeri**,s.50; bkz: Tülay Metin, **Selçuklularda Okçuluğa Genel Bir Bakış**, Tarih Okulu Dergisi, Y.7, s.XVII, Mart 2014, s.131-153.

⁴¹⁸ Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması”, **Belleten Dergisi** C.IX, 1945, s.305-318.

⁴¹⁹ Gürbüz,**a.g.e**, s.192; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.25; Köymen, **Tuğrul Bey**,s.84; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.131.

⁴²⁰ Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı, Resideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili**, 2.Baskı, İstanbul, Enderun Yayınları, 1982, s.27; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihini**,s.275; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.193; Özgüdenli, **Ülüş Sisteminden**,s.51.

istemiş ve bunu obama gönderirsem on bin atlı gelir demiştir. Sultanın sorusunun tekrarı üzerine bir ok daha alarak bunu kavmimi gönderirsem on bin daha gelir, bir ok daha alarak bunu da Balhan dağlarına gönderdiğimde otuz bin atlı gelir demiştir. Sultan ısrarla daha fazla gerekirse diye sormuş ve Arslan Yabgu, silahdârından yayını alarak bunu Türkistan’a gönderdiğimde, iki yüz bin atlı gelir demiştir. Devrin en önemli Türk İslam Devleti olan Gazneli Devleti’nin o dönem ordusundaki asker sayısı tahmini 80 bin kişi olduğu düşünülürse bu sayının boyutu daha iyi anlaşılabilmektedir. Harizmşahlar Devleti’nde, ok ve yay⁴²¹ birer çağrı aracıdır. Bu çağrı oklarına “kızıl ok” denilmektedir. Ok ve Yay, Türkistan coğrafyasındaki, Türk İslam Devletleri ve Türk Moğol Devleti’nde de kullanımı çok yaygın olmakla birlikte, Şeybânîler yay yapımında çok mahir ustalar olarak bilinmektedirler. Dönemin en güzel ve kullanışlı yayı olarak Buhara yayları ün yapmıştır. Altın işlemeli olan Buhara yayları, Ruslara giden elçilik heyetlerinde hediye olarak götürülmektedir. Bu dönemin diğer ünlü yayı ise yine Şeybânîlerin ellerinden çıkma Çaş/Şaş yaylarıdır. Zamanla en kaliteli yay anlamına gelen Çaş/Şaş yaylar, İbn Bibi tarafından tanımlanmıştır⁴²²

Mancınık: Ateşli silahların ortaya çıkışına kadar ağır kuşatma vasıtalarının vazgeçilmezi olan mancınık; germe, bükme veya çekme suretiyle bir direğin eksenini etrafında dönmesiyle işleyen ve dengeli bir hareketle, büyük bir güçle taş, ok, neft vb. cisimler fırlatan savaş aletidir.⁴²³

Digue: Şeybânî Hanlığı ordusunda kullanılan barutlu ağır silahlardan biridir. Digue günümüz havan topu benzeri bir silahtır.⁴²⁴

Arrade: Abbasiler Devleti’nden itibaren İslam Devleti ordusunda kullanılan ayrıca, Türk Moğol Devleti’nde ve Şeybânî Hanlığı’nda kullanılan bir savaş aracı, at ve

⁴²¹Sevim, **Anadolunun Fethi**,s.32; Göksu,**Ordu**,s.298; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.36; Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.43; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.40; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.270; Erkan Göksu, “Târîh-i Güzide’ye Göre Selçuklu Devletinin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi,” **History Studies**, V.3/1, 2011, s.293.

⁴²²Selim Serkan Ükten, “Buhara Hanlığında Şibani Hanedanı Devrindeki Savaş Sanatı: Silah ve Teçhizat”, Ankara, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi**, 2014(54/2), s.29.

⁴²³Gülbüz,**a.g.e**, s.182; Ükten,**a.g.m**,s.291; Aka, **a.g.m**, s.906; Merçil, **Kirman**,s.183; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.37; Kesik, **At Üstünde**,s.90;Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.262; Şeşen, **Selahaddin**,s.242

⁴²⁴ Macit,**a.g.e**, s.130.

develerin üstüne konularak germe ve çekme prensibi ile küçük taşlar atan kuşatma savaşlarında etkili olabilen silahtır.⁴²⁵

Çarh: Birçok oku aynı anda atmaya yarayan bir kuşatma silahıdır. Oklar çarha yerleştirildikten sonra, yanında bulunan kol gerilmek suretiyle yay gergin bir hale gelirdi bu kolun serbest bırakılması sonrası okların hepsi aynı anda hedefe atılmaktaydı. Meydan savaşlarında yüksek bir yere konulmaları halinde düşman kuvvetlerine karşı çok etkili olmaktadır.⁴²⁶

Karagazi ve Cihangir: Şeybânî Hanlığı ordusunda bulunan ağır saldırı ve kuşatma silahıdır. Karagazi veya Cihangir olarak isimlendirilen bu silah, pişmiş taş atan mancınıklardır.⁴²⁷

Nardban: Şeybânî Hanlığı ordusunda kullanılan bir kuşatma silahıdır. Kuşatılan kalenin duvarlarına yaslanır ve askerler bu aletin üzerine tırmanarak kalenin duvarlarından ve burçlarından içeri girmeye çalışmaktadır.⁴²⁸

Navek: Timurlular Devleti'nde ve Şeybânî Hanlığı ordusunda kullanıldığı bilinen bir ok çeşidinin ismidir.⁴²⁹

Kârure (Mızrak): Türk ve Moğol askeri düzeninde ateşli silahlara ve kadar hatta ateşli silahlardan sonra dahi kullanılan çok önemli bir silahtır. Bozkır kültürüne sahip olan devletlerin genel olarak süvari birliklerinde ve piyade birliklerinde kullanılan bir silahtır.⁴³⁰

Debbabe: Kale kuşatmaları için kullanılan, dört kattan oluşan seyyar bir kuledir. Bu kulenin üstünde askerler bulunur ve kale burçlarından içeri girmeye çalışırlar.

⁴²⁵Gürbüz, **a.g.e.**, s.184; Ükten, **a.g.m.**, s.291; Aka, **a.g.m.**, s.906; Cüveyni, **a.g.e.**, s.136; Ebu Bekr Muhammed b.Cafer en Narşahi, **Tarih-i Buhara**, Çev: Erkan Göksu, 1. Baskı, Ankara Türk Tarih Kurumu, 2013, s.106; Macit, **a.g.e.**, s.128; Merçil, **Kirman**, s.183; Kayaoğlu, **a.g.e.**, s.54; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.513; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.262; Şeşen, **Selahaddin**, s.242; Fazlullah, **Selçuklular**, s.254; Aksarayî, **a.g.e.**, s.157; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.74; Kesik, **At Üstünde**, s.93; el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.14.

⁴²⁶Gürbüz, **a.g.e.**, s.185; Sevim, **Anadolunun Fethi**, s.54; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.272; Kesik, **At Üstünde**, s.936.

⁴²⁷ Macit, **a.g.e.**, 130.

⁴²⁸ Ükten, **a.g.m.**, s.295.

⁴²⁹ Buryakov, **a.g.e.**, s.926; Alpargu, **a.g.m.**, s.267; Macit, **a.g.e.**, s.128.

⁴³⁰ Cüveyni, **a.g.e.**, s.136.

Debbanenin altında ise kalenin kapısını kırmak için koçbaşı adı verilen silah bulunmaktadır.⁴³¹

Teber ve Teberzin: Şeybânî Hanlığı'nda dönemin en önemli silahlarından biri olarak bulunur, Türkçe'de "balta" Farsça'da ise "Teber" olarak görülen bir silahtır. Göçer karakteristiğe sahip Türk bozkır ordularında balta savaşta etkili bir silahtır. Teberler oldukça uzun saplı (2 metre) silahlardır. Açık meydan savaşlarında etkilidir. Ayrıca kale savunma ve saldırı silahı olarak da kullanılmaktadır. Genellikle piyadelerin kullandığı bir silahtır. Süvari kullanımına uygun olarak yapılmış şekli ise kısa saplı olanıdır ve Teberzin olarak adlandırılmaktadır. Teber ve Teberzinler ağırlık olarak fazladır ve sert çelikten imal edilmektedirler.⁴³²

Nakkab: Karahanlı Devleti, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti ve Eyyubiler Devleti gibi Orta Çağ Türk İslam Devletleri ordusunda görev olan Nekkab, kuşatılan kaleleri delmek ve bu şekilde kalelere girişi sağlamak için kullanılan aletlerdir.⁴³³

Şeşper (Gürz): Türkistan'da kullanılan silahlardan bir tanesidir. Yakın savaşlarda etkili olan top şeklinde, yüzeyi keskin bıçaklarla donatılmış silahlardır. Gürz, kılıç gibi saplanmak için kullanılmaz. Gürzler süvarilerin atlarını etkisiz hale getirmek ve ayrıca kalkan kullanan askerin kalkanını parçalamak için kullanılan silahlardır.⁴³⁴

3.3. Türkistan'da Kullanılan Ölçü Sistemleri

Dang: Dang veya Danik olarak da kaynaklarda geçen bir ağırlık birimidir. Dirhemden küçük para birimi olarak da kullanılmaktadır. Ağırlık ve para birimi olarak kullanıldığı zaman dinarın 6/1 ağırlığına veya dinarın 6/1 miskaline denk gelir.⁴³⁵

⁴³¹ Köymen, **Tuğrul Bey**, s.112; Şeşen, **Selahaddin**, s.246; Arabşah, **a.g.e**, s.337.

⁴³² Ükten, **a.g.m**, s.293; En Narşahi, **a.g.e**, s.106.

⁴³³ Bibi, **a.g.e**, s.442; Spuler, **a.g.e**, s.452; Sevim, **Anadolunun Fethi**, s.54; Göksu, **Ordu**, s.24; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.60; Sevim-Yücel, **a.g.e**, s.62; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.81; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.264; Şeşen, **Selahaddin**, s.242; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.74; Kesik, **At Üstünde**, s.71; El Mansûri, **a.g.e**, s.45.

⁴³⁴ Ükten, **a.g.m**, s.293.

⁴³⁵ Walther Hinz, **İslamda Ölçü Sistemleri**, Çev: Acar SEVİM, İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen

Dinar: Türk İslam Devletleri'nde kullanımdaki genel parayı ifade eden dinar, ağırlık ölçüsü olarak da kullanılmaktadır. Ağırlık ölçüsü olarak dinar, 1 miskal gelmektedir. Altına oranla ağırlığı ise, 4,233 gram olarak ölçülmektedir.⁴³⁶

Fetr: İran coğrafyasında rastlanılan bir ağırlık birimidir. Bir eşek yükü olarak nitelenen harvarın 10/1'ini oluşturmaktadır.⁴³⁷

Himl: Himl ağırlığı, Büyük Selçuklu Devleti ve Irak bölgesinde kurulmuş diğer Türk İslam Devletleri'nde kullanılmıştır. 1 himl deve yükü ile eşit ağırlık olarak belirlenmiştir. Buna göre 1 himl yük, 243 kg olarak belirlenmektedir.⁴³⁸

Harvar: Orta Çağ'da Türkistan ve İran coğrafyasında yaygın olarak kullanılan bir ölçü birimidir. Harvar genel olarak eşek yükü olarak kullanılmakla birlikte, at ve katır yükü olarak da kullanılmaktadır. Harvar, ülkeden ülkeye bazı farklılıklar göstermektedir. Büveyhi Devleti'nde 1 harvar, 10 fitr yani 12 menn ağırlığına denk gelerek günümüz ölçü birimi olarak 100 kilograma denk gelmektedir. İlhanlılar Devleti'nde, reformları ile devlete sınıf atlatan Gâzân Mahmud Han, ölçü birimlerini de düzenlemiştir. Gâzân Mahmud Han dönemi Moğol İran'ında, 1 harvar 100 menn ile ölçülmektedir. Bu ağırlık da 83,3 kilograma denk gelmektedir. 1440 yılında, İran'ın Fars eyaletinde ise 1 harvar 200 menn olarak belirlenmiştir. Daha önceki örneklere göre gayet fazla olan bu harvar ölçüsü, 166,67 kilograma denk gelmektedir. 16. yy.dan itibaren günümüze kadar İran coğrafyasında 1 harvar 300 kilogram olarak belirlenmiş bu doğrultuda kullanılmaya başlanmıştır. Fakat asıl Türkistan coğrafyasında, 1 harvar yük Timurlular devrinden itibaren 83,3 kilogram olarak kullanılmaktadır. Babür İmparatorluğunda, Kandahar şehrinde ise 1 harvar yük 40 Kandahar menni olarak ölçülmekte bu da 251,25 kilogram etmektedir.

Edebiyat Fakültesi Yayınları,1990,s.13; Cüveyni,**a.g.e.** s.84; En Narşahi,**a.g.e.**s.26; Bilgiç,**a.g.e.** s.108;AlBondari,**IrakveHorasan**,s.220;Aksarayî,**a.g.e.** s.182;Fazlullah,**Camîu't(İlhanlılar)**,s.203.

⁴³⁶Hinz, **İslam'da Ölçü**,s.13; Özgüdenli,**Gâzân**,s.277; Aksarayî,**a.g.e.** s.12; Barthold-Köprülü,**a.g.e.** s.25; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.470.

⁴³⁷ Hinz, **İslam'da Ölçü**,s.14.

⁴³⁸ Hinz, **İslam'da Ölçü**,s.16.

Görüldüğü gibi 1 harvar olarak isimlendirilen eşek yükü bölgeler arasında farklılıklar göstermektedir.⁴³⁹

Mudd: İran ve Anadolu coğrafyasında kullanılan bir ölçü birimidir. Birçok farklı bölgede farklı değerlerle kullanılır. İslam Devleti'nin ilk yıllarında Medine şehrinde 1 mudd, 1,053 litreye eşit gelmektedir. Anadolu'da çeşitli mudd ölçüleri vardı Mısır'da 90 litreye eşit olan irdebb ölçüsü kıyaslanınca, mudd 14. yy.da Kastamonu, Konya, Manisa, İznik, Karahisar ve Antalya'da mudd 67,5 ile 112,5 litre arasında değişmekle birlikte, 16.yy da İstanbul'da 1 mudd 2,66 litreye eşittir. İran'da ise 1 mudd, 10,8 litreye eşit gelmekteydi.⁴⁴⁰

Menn: Orta Çağ Türk İslam Devletleri arasında yaygın olarak kullanılmakta olan bir diğer ölçü biri olan Menn, aynı harvar gibi bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Antik İran coğrafyasında 1 menn, 130 dirhem veya 2 rıtl olarak ölçülmektedir. Menn, bölgeden bölgeye farklılık gösterir. Kullanılan Arabistan, Mısır, Suriye, Irak, İran, Anadolu, Hindistan, Kıpçak mennleri mevcuttur. Arabistan bölgesinde ticarete iki tür menn kullanılır. Et ticaretinde 1 menn, 3 kilogramdır. Et ticareti harici olan, buğday, bal, hurma gibi gıda maddelerinde ise 1 menn 3 mısır rıtlı yani 1.35 kilogramdır. Mısır'da kullanılan menn ise, tanesi 130 dirheme denk gelen 2 Bağdad rıtlı, yani, 812,5 gram ağırlığına eşittir. Suriye'de 1 menn 260 dirheme denk gelmekte olup 1 dirhem 3.15 gramdır. Suriye'de kullanılan menn ise, 819 gram ağırlığa tekabül etmektedir. Irak bölgesinde kullanılan menn ölçüsü ise tanesi 3.25 gram olan 260 dirheme eşittir. Bu ağırlık da 816,5 gramlık bir menn ölçüsünü meydana getirmektedir. İran'da ise menn hala kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Her büyük şehirde kendine özgü menn ölçüsü bulunmaktadır. 1 dirhem genel olarak 3,2 gramdan oluşmaktadır. Buna göre: Şirazda 1 menn 260 dirhem; Fesa'da 1 menn 300 dirhem; Niriz'de 1 menn 320 dirhem; Arracan'da 1 menn 390 dirhem; Kirman'da 1 menn 400 dirhem; Huzistan, Urmiye, Hoy ve Rey'de 1 menn

⁴³⁹ Hinz, **İslam'da Ölçü**,s.17; Cüveyni,**a.g.e.**, s.559; Tacü's- Selmâni, **Tarihnâme**, Çev: İsmail Aka, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s.46.

⁴⁴⁰ Merçil, **Na'l-baha ve Kullanılışına Dair Örnekler**,s.198; Hinz, **İslam'da Ölçü**,s.57-58.

520 dirhem; Cürcan, Deylem ve Taberistan'da 1 menn 600 dirhem; Şiraz ve Erdebil'de 1 menn 1040 dirhem; Veravi'de 2080 dirhemden meydana gelmektedir.⁴⁴¹

Rıtl: Orta Çağ İslam dünyasının tamamına yakın bölümünde kullanılan önemli bir ölçü birimidir. Rıtl, bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Buna göre rıtl; Arabistan, Mısır, Filistin, Suriye, Irak, İran, Anadolu, Türkistan ve Mağrib'de farklı kullanımları mevcuttur. Arabistan rıtlında Mekke şehrini merkez aldığımızda 1 rıtl, tanesi 40 dirhemden oluşan 12 ukkiyyeden yani 1,5 kilogramdan oluşmaktadır. 17. yy da Mekke rıtlı 408,23 gramdır. Tanesi, 3.125 gram olan 130 dirhem yaklaşık 1 rıtl oluşturmaktadır. Medine şehrinde ise 1 rıtl, 200 dirhem yani 625 gram ölçülmektedir. Mısır'da, Fatımiler Devleti döneminde 1 Mısır rıtlı 140 dirhemden oluşmaktadır. Böylece 1 Mısır rıtlı 437,5 gram ağırlığındadır. Kudüs şehrinde ise 1 rıtl 800 dirhem değerindedir. Bu ölçü de günümüz ölçüsü ile 2,5 kilografa denk gelmektedir. Remle şehrinde ise 1 rıtl 743 dirhem yani 2.312 kilogram etmektedir. Şam şehrinde, dirhem ve rıtl değerleri genelden farklıdır. Buna göre, 1 rıtl 600 dirhem ölçüsündedir. 1 rıtl değeri 1.85 kilografa denk gelmektedir. Irakta ise 1 rıtl, 130 dirhemlik ölçü ile belirlenmiştir. Buna göre 1 rıtl 406,25 gramdır. Türkistan'da ise 1 rıtl değeri, 330 dirhemdir. Bu 1 rıtl ölçüsü, 1031,25 gram ağırlığından oluşmaktadır. Aynı değer Altınorda Hanlığı'nda da kullanılmaktadır.⁴⁴²

Peymane: İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Han döneminde yapılan reformlardan bir tanesi de ölçü sistemlerindedir. Peymane ölçüsü, İran'da İlhanlılar Devleti'nde, Sirke, Şarap, Yağ ve diğer türlü sıvıların hacimlerinin ölçülmesi için kullanılmaktadır. 10 Tebriz menni yaklaşık 8,3 kilogram gelmektedir. 1 Peymane, 8,3 kilogramlık kapların ölçüsüdür.⁴⁴³

Tagar: İran coğrafyasında, tahılları ölçmek için kullanılan bir hayvan yüküne "tagar" denmektedir. İlhanlılar Devleti hükümdarı Gâzân Mahmud Han, 1 tagar

⁴⁴¹Hinz, **İslam'da Ölçü**, s.18; Özgüdenli, **Gâzân**, s.318; El Ömeri, **a.g.e.**, s.51; Osman G. Özgüdenli, **XIV. Yüzyılda Tebriz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)** Ortaçağ, Türk-İran Tarihi Araştırmaları, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006b, s.176.

⁴⁴² Hinz, **İslam'da Ölçü**, s.34; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.40; El Ömeri, **a.g.e.**, s.51; Arabşah, **a.g.e.**, s.378.

⁴⁴³Hinz, **İslam'da Ölçü**, s.58; Özgüdenli, **Gâzân**, s.350.

ölçüsünü 100 Tebriz menni olarak belirlemiştir. Bu ölçünün ağırlık miktarı da 83,3 kilograma denk gelmektedir. Aynı zamanda tagar, erzak olarak alınan bir vergidir.⁴⁴⁴

Berid: İslam Devletleri'nin en önemli teşkilatlarından biri olan Berid teşkilatı ismini berid ölçüsünden almaktadır. 1 berid yaklaşık 25 km'lik uzunluktan oluşmaktadır. Berid teşkilatı, bu mesafe aralıklarında kurulan istasyonlardan kurulmaktadır.⁴⁴⁵

Gez: İran coğrafyasında uzunluk ölçü birimidir. Türkistan'da yaygın olarak kullanılır. 1 İran gezi, 95 santimetre, 1 Basra gezi, 94 santimetre ölçüsündedir.⁴⁴⁶

Fersah: Fersah veya Ferseng olarak yazılan, İran ve Türkistan coğrafyasında kullanılan bir uzunluk ölçü birimidir. 1 Fersah 3 millik uzunluğa yani kilometre olarak 6 km. uzunluğa eşittir.⁴⁴⁷

Miskal: Türkistan coğrafyasında İlhanlılar Devleti'nde, Timurlularda Devleti'nde ve Şeybânî Hanlığı ile birlikte diğer Özbekler'de ağırlık miktarını anlatmak için kullanılır 1 Miskal 4, 8 grama eşittir.⁴⁴⁸

3.4. Türkistan'da Kullanılan Bazı Paralar

Tila: Batı Türkistan hanlıkları'nda kullanılan değeri en yüksek olan yuvarlak ve safa yakın derecede içinde farklı bir alaşım olmayan paradır.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴Hinz, **İslam'da Ölçü**, s.64; Özgüdenli, **Gâzân**, s.350; Tihrani, **a.g.e.**, s.292; Grigor, **a.g.e.**, s.8; Aksarayî, **a.g.e.**, s.33; Şâmî, **a.g.e.**, s.155; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.204; Özcan, **a.g.e.**, s.160; Galstyan, **a.g.e.**, s.27; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.239.

⁴⁴⁵Hinz, **İslam'da Ölçü**, s.67; Spuler, **a.g.e.**, s.442.

⁴⁴⁶Hinz, **İslam'da Ölçü**, s.76; Cüveynî, **a.g.e.**, s.557; Özgüdenli, **Gâzân**, s.350; Fazlullah, **Selçuklular**, s.218; Kemal Ramazan Haykıran, **Moğollar Zamanında Yakındoğu**, 1. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, s.119; Özgüdenli, **Şenb-i Gazan**, s.177; İsmail Aka, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)**, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2001, s.55.

⁴⁴⁷Hinz, **İslam'da Ölçü**, s.76; Özgüdenli, **Gâzân**, s.64; Kayaoğlu, **a.g.e.**, s.64; Spuler, **a.g.e.**, s.462; Özeydî, **a.g.e.**, s.18; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.233; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.125; Nesevî, **a.g.e.**, s.30; Tihrani, **a.g.e.**, s.46; Aksarayî, **a.g.e.**, s.152; Fadlan, **a.g.e.**, s.5; A.Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, Çev: Hasan Eren, 2. Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s.56; Özgüdenli, **Şenb-i Gazan**, s.183; Aka, **İran'da Türkmen**, s.34.

⁴⁴⁸Aka, **a.g.m.**, s.907; Özgüdenli, **Gâzân**, s.277; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.92; Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.98; Arabşah, **a.g.e.**, s.378; Özgüdenli, **Şenb-i Gazan**, s.177.

⁴⁴⁹Çelik, **Hive Hanlığı**, s.104; Salih Yılmaz, "Karakalpakların Hive Hanlarına Karşı Yürüttükleri İsyan Hareketleri (1855-1856)", **Belleten Dergisi**, C.LXVII, 2003, s.807; Barthold, **Tarihte Türk Dünyası**, 1. Baskı, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2008, s.103; Salih Yılmaz, **Armin Vambery'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar**, **Belleten Dergisi**, C.LXIX, s.255, Ağustos 2005, s.6; Koç, **Rus Elçilik**, s.182.

Tenge: Şeybânî Hanlığı'nda ve Batı Türkistan'da para birimidir. Aynı Zamanda Buhara Hanlığı'nda da kullanılır. Sovyet işgali ile birlikte tenge yürürlükten kalkmıştır. 15 tenge 1 ruble değerindedir.⁴⁵⁰

Karapul: Bir tenge 40 karapul etmektedir. Değeri en düşük hive parasıdır. Bakırdan imal edilmiştir.⁴⁵¹

Dorost: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan bir para biçimidir. Dorostlar, üst üste konularak külçe halindeki para kalıplarıdır. Baliş gibi kullanılan dorostlar, 100 miskale (425,80 gr) eşittir. Bu tarz para kalıpları, İlhan tarafından verilen büyük bahşiş ve ihsanlarda kullanılmaktadır.⁴⁵²

Talgam: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan bir para birimidir. Talgam veya talgami olarak kaynaklarda geçen bu birim saf gümüşten basılmış sikkeler için kullanılmaktadır.⁴⁵³

Dinar: Emeviler Devleti'nde, Halife Mervan döneminden itibaren kullanılan değeri 1 altına eşit olan İslam parasıdır.⁴⁵⁴

Dirhem: 2.97 gram ağırlığına eşit olan 1 gümüş değerinde olan İslam Devletleri'nde dinardan düşük olarak kullanılan paradır.⁴⁵⁵

Baliş: Türk Moğol Devleti'nde ve daha sonra Kubilay Han tarafından Çin'de kullanılan, altın veya gümüş paralardan oluşan külçe veya balya olarak tanımlanabilecek bir kelimedir. Baliş'in Türkçe karşılığı Uygurlar tarafından Baliş formundan kullanılan Yastuktur. Baliş, İlk kez Cengiz Han tarafından kullanıma sokulmuştur Bir baliş 500 miskale eşittir.⁴⁵⁶

⁴⁵⁰ Hatunoğlu, **Âlim Han**,s.125; El Ömeri,**a.g.e**, s.33; Koç, **Rus Elçilik**,s.27.

⁴⁵¹ Çelik,**Hive Hanlığı**,s.104; Koç, **Rus Elçilik**,s.27.

⁴⁵² Özgüdenli,**Gâzân**,s.279.

⁴⁵³ Özgüdenli,**Gâzân**,s.280.

⁴⁵⁴ Kafesoğlu, **Melikşah**,s.138.

⁴⁵⁵ Kafesoğlu, **Melikşah**,s.138; Aksarayî,**a.g.e**, s.14.

⁴⁵⁶El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.106; Cüveynî,**a.g.e**, s.84; Özgüdenli,**Gâzân**,s.279; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.81; Spuler,**a.g.e**, s.332; Köymen,**Kuruluş**,s.265; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.235; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.40; Aksarayî,**a.g.e**, s.46; Aksarayî,**a.g.e**, s.49; El Ömeri,**a.g.e**, s.280; Zeki Velidi Togan, **Çengiz Han (1155-1227)**,1969-70 Kış Sömestri, 1969,s.4;

Çav: İlk kullanılan kâğıt paralardandır. Çin kökenli olan Çav, İlhanlılar Devleti'nde, Geyhatu Han zamanından itibaren kullanıma sokulmuştur. İlhanlılar Devleti'nde mali sıkıntılar yüzünden devletin kasasısının boş kalması sonucunda kullanıma girmiştir. Günümüz para sistemi mantığı vardır. Yani Çav, altın karşılığı olarak kullanılmaktadır. Fakat altın paraya alışık olan halk arasında itibar görmemiş, çarşılarda ticaret durma noktasına gelmiş bu yüzden kullanımdan kaldırılmıştır.⁴⁵⁷

Eşrefi: Şeybânî Han tarafından piyasaya sürülen para birimidir. 1 Eşrefi 2 Osmanlı akçesine eşittir. Şeybânî Hanlığı'ndan sonrada başta Buhara Hanlığı olmak üzere diğer Batı Türkistan hanlıkları tarafından da kullanılmıştır.⁴⁵⁸

Irak ve Kebeki: Timurlular Devleti'nde, günlük yaşamda en çok kullanılan para birimleridir. Irak ve Kepegi ile birlikte Dirhem ve Tenge de kullanılmaktadır. Gümüş paraların adıdır. 6 lı olarak piyasadadır ve 6 kebeki 1 miskal gümüştür.⁴⁵⁹

3.5. İslam'dan Önceki Türk Devletlerinde Unvanlar

Çalışmamızın ana konusu, 11 ila 19. yüzyıllar arasındaki Türk Devletleri unvan ve teşkilatları olmasına rağmen, Türk tarihinin her devri aslında ayrılmaz bir bütün olarak durmaktadır. Ayrımına gidilen İslam öncesi ve sonrası kavramları dahi aslında istenilen düzeyde ıstılahlar değildir. Çünkü günümüzde modern anlamda yaşayan gayrimüslim Türk grupları olduğu bilinmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde, Türk devlet sistemini daha iyi anlayabilmek için İslam öncesi tabir

Ankhabayar Danuu, "Büyük Han Mengü'nün Devlet Anlayışı ve İlhanlı Devleti Kuruluşundaki Etkisi", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 201, 6(2), s.5; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.50

⁴⁵⁷Özgüdenli, **Gâzân**, s.47; Spuler, **a.g.e.**, s.101; Findley, **a.g.e.**, s.115; Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi**, Çev:Ömer Rıza Doğrul, C.2, 2.Baskı, Ankara Türk Tarih Kurumu, s.644; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.64; Aksarayî, **a.g.e.**, s.188; bkz: Melek Özyetgin, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kağıt Para Çav'ın Kullanımı", Ankara, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C.1.S.1, Kasım 2004, s.90-104; Moris Rossabi, **Kubilay Han**, Çev: Özgür Özol, 1.Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2015, s.115; Mustafa Uyar, **Moğol İstilas Döneminde Selçuklular**, Selçuklu Tarihi El Kitabı, Ed:Refik Turan, 1. Baskı, İstanbul, Grafik Yayınları, 2012, s.435; Ebû'l Ferec İbnü'l-İbri, **Târîhu Muhtasari'd-Düvel**, Çev:Şerafeddin Yaltkaya, 1.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011, s.7; Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.23; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.182.

⁴⁵⁸ Muhammed Bilal Çelik, "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği," **Basılmamış Doktora Tezi**, Sakarya, 2009 s.85.

⁴⁵⁹Aka, **a.g.m.**, s.907; Ağaladağ, **a.g.m.**, s.451; Barthold, **Tarihte Türk**, s.170; Aka, **Timur**, s.2; Arabşah, **a.g.e.**, s.126; el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.90; Aka, **Mirza Şahrüh**, s.4.

edilen dönemde var olan devletlerin bulabildiğimiz kadarıyla unvan ve sistemlerini vermeyi uygun gördük. Bu konuda Türkiye’de yapılmış en iyi çalışma olarak Prof. Dr. Abdülkadir Donuk hocanın, 1988 yılında basılan “Eski Türk Devletleri’nde İdari-Askeri Unvan ve İstilahlar” isimli çalışması, çok önemli bir yol göstericidir.

Alpagut: Tek başına düşmana saldırabilen hiç yakalanmayan kahraman anlamındadır. Eski Türklerde ve Moğollarda varlığı bilinen Tarhan unvanının eş değeridir. Çağatay lehçesinde, mülk sahibi, asil adam anlamına gelmiş. Moğolcaya geçerek vergi veren kimse ismine dönüşmüştür.⁴⁶⁰

(Uluğ) Ayguci: Kutadgu Bilig’de konuşan, söyleyen, söyleyici anlamlarında Yusuf Has Hacıp tarafından anlatılan bu unvan, İslam öncesi Türk Devletleri’nde ve Müslüman olan Karahanlı Devleti’nde, kaynaklarda karşımıza çıkan bir unvandır. Ayguci Göktürk Devleti’nde, ünlü vezir Tonyukuk’un da unvanıdır. Baş vezir, devletin müşaviri, hükümdarın danışmanı gibi anlamlar içermektedir. Ayguci, günümüz Devletleri’nde, Başbakan vasıflı memur anlamına gelen unvandır.⁴⁶¹

Tegin: Eski Türk Devletleri’nde karşımıza çıkan bir diğer unvan da Tegin⁴⁶² dir. Tegin (çoğul hali olarak Tigit) unvanı bazı kaynaklarda Tigin veya Tekin olarak da geçmektedir. Göktürk Devleti’nde, Tegin⁴⁶³ hükümdar sülalesine mensup prensler için söylenmektedir. Tegin⁴⁶⁴ unvanına sahip olan hanedan üyesi, eğer bir bölgenin valiliğine getirildi ise bu gittiği görevde, Tegin unvanını bırakarak, Şad veya Yabgu unvanını kullanmaya başlar. Göktürk tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Kül Tegin’in isminde bu unvanı görmekteyiz. Tegin⁴⁶⁵ unvanına, Uygur yazmalarında ve Ak-Hun Devleti’nde de rastlanmaktadır. Bu unvan Kaşgarlı Mahmud’un ünlü eseri

⁴⁶⁰Bilgiç,a.g.e, 2012 s.17; Kaşgarlı Mahmud, **Divan-i Lügatit Türk**, Haz: Erdi-Yurtsever,1. Baskı, İstanbul, Kabalcı Yayınevi 2005, s.139; Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde, İdari, Askeri Unvan ve İstilahlar**, 1.Baskı, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988, s.1.

⁴⁶¹Yuvalı, **İlhanlılar**,s.46; Reşat Genç, **Karahanlılar Devlet Teşkilatı XI.yüzyıl Türk Hakimiyet Anlayışı ve Karahanlılar**, 1.Baskı, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları,1981, s.242; Donuk,a.g.e, s.3; Hasan Erimez, **Kutlu Kağanlık: Göktürkler**,1.Baskı, İstanbul Ötüken Neşriyat 2016, s.518; Ayşe Dudu Kuşçu, “Eyyûbiler’de Mezalim Mahkemeleri ve Dârü’l-Adl”, Konya, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S,27, 2010, s.214; Abdüladir Donuk,”Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği”,İstanbul, **Tarih Okulu Dergisi**,S.52, 2010/2, s.8.

⁴⁶² Bilgiç,a.g.e,s.289.

⁴⁶³ Kafesoğlu, **Melikşah**,s.213.

⁴⁶⁴ Merçil, **Gazneliler**,s.30.

⁴⁶⁵ Bedirhan-Atçeken,a.g.e, s.28.

Divan-ı Lugatit Türk'te, Afrasyap oğullarına verilen bir unvan olup, köle anlamına gelmektedir diye açıklanmıştır. Köle anlamının olmasını müellif, Karahanlı Devleti'nde hükümdarın çocukları ve kardeşleri, hükümdara seslenirken kendilerini hükümdarın kölesi olarak isimlendirerek, "köleniz" şeklinde hitap etmektedirler. Bu durum, Karahanlı Devleti'nde hükümdara gösterilen yüksek saygının yansıması olarak gözükmektedir. Kaşgarlı Mahmud bu sebepten, Tegin⁴⁶⁶ unvanının, Karahanlı Devleti'nde kölelere de söylenmeye başlandığını belirtmiştir. Tegin⁴⁶⁷ unvanı, İslam döneminde de Samani Devleti'nde karşımıza çıkmaktadır. Samaniler Devleti, gulam devlet sisteminde oluşmakta ve gulam yani köle olarak satın alınan kimselerin yetiştirilerek devlet içinde önemli noktalara çıktığı bir sistemdir. Bu devlette, Alp Tegin, Böri Tegin ve en önemlisi olarak Sebük Tegini biliyoruz. Sebük Tegin, Türk İslam tarihinin bir dönemine iz bırakan Gazneliler Devleti'nin kurucusu ve Sultan Gazneli Mahmud'un babası olarak kaynaklarda kendinden bahsettirmektedir. Türkistan tarihinde, kaynaklarda geçen bir diğer önemli Tegin⁴⁶⁸ unvanlı kişi, Karahanlı ailesinden olduğunu bildiğimiz ve Buhara şehrini ele geçirerek bir şehir devlet kurma gayesini gütmüş olan, Selçuklular'ın kuruluş aşamasında önemli faaliyetleri olan kişi Ali Tegin'dir.

Yabgu: Yabgu⁴⁶⁹ Türkistan tarihinin göçer, dönemine tamamen hâkim olmuş bir unvandır. Eski Türk Devlet yapısında ve hatta devlet teşekkülü kuramamış Türk topluluklarında, boy reislerinin dahi aldığı unvan olarak Yabgu⁴⁷⁰ kaynaklarda geçmektedir. Yabgu⁴⁷¹, İskit ve Sakalara karşın, tarihi ve Türklüğü kesin olarak bilinen, resmi olarak ilk Türk Devleti diyebileceğimiz Asya Hun Devleti'nde de görülmektedir. Böylece en eski Türk Devlet unvanlarından biri olduğu

⁴⁶⁶ İbrahim Onay, "Cengiz Han'ın Devletinde Türk Kültürünün Etkisi ve Katkısı", **Turkish Studies**, V.7/4, Fall 2012, s.2450.

⁴⁶⁷ Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.370.

⁴⁶⁸ Donuk, **a.g.e.**, s.48.

⁴⁶⁹ Bilgiç, **a.g.e.**, s.419; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.30; Osman G.Özgüdenli, **Arap İstilasından Selçuklular'a**, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006, s.23.

⁴⁷⁰ Uluçay, **a.g.e.**, s.30.

⁴⁷¹ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.11.

anlaşılmaktadır. Yabgu⁴⁷² unvanı, Juan Juanlar'ın vasalı iken bağımsızlık kazanarak tarih sahnesine çıkan Göktürk Devleti'nde, devletin bağımsızlığını sağlayan Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi tarafından kullanılmıştır. Göktürkler, Türk devlet geleneğinde var olan sağ ve sol kanat yani doğu-batı devlet teşkilatına sahiptir. Bu yönetim geleneğinde, ülke Kağan ve Kağan'ın kardeşi, oğlu veya bir başka yakın akrabası arasında taksim edilirdi. Doğu bölgesi, Kağanın oturma alanı olduğu için batıdan üstün kabul edilmekteydi. Bu sebeple, batı bölgesini yöneten hanedan üyesine, Yabgu⁴⁷³ unvanı verilmekteydi. Yabgu⁴⁷⁴, kendi bölgesinde güçlü bir hâkimiyete sahip olabilir, topraklarını başına buyruk bir hükümdar gibi yönetebilir, dış ülkelerden elçi dahi kabul edebilirdi. Bu durumu biz, İstemi Yabgu'nun, Doğu Roma İmparatorluğu ile olan ilişkilerinden çıkarmaktayız.

Yabgu⁴⁷⁵, hâkim devlette Kağan'dan sonra gelmektedir ve hükümdarın mutlak yakın akrabasıdır. Devletin bir parçasını yönetme hakkına ve vafına sahiptir. Bu unvan, tek başına bir hükümdarlık ifade etmemekle birlikte, Oğuz Devleti'nin resmi adı olarak kaynaklara geçmiştir. Oğuz Yabgu Devleti, Hazarların vasalı iken bağımsızlığını kazanmıştır. İbn Faldan, Bulgarlara Abbasi Halifesinin elçisi olarak giderken, yol üzerinde ki Oğuz ülkesinden geçmiş ve bu devlet hakkında değerli bilgiler sunmuştur. İbn Fadlan'ın sunduğu bilgilerden devletin başındaki hükümdarın, Yabgu⁴⁷⁶ unvanına sahip olduğu görülmektedir. Böylece, Yabgu⁴⁷⁷ unvanı tek başına bir hükümdarlık da ifade eden anlam kazanmış olduğu görülmektedir.

Oğuz Yabgu Devleti'nin, önemli bir idarecisi olan Subaşı Selçuk'un sebebi bilinmeyen bir anlaşmazlık sonrası, makamını bırakarak Yabgu'dan ayrılmıştır. Selçuk, Samani Devleti'nin sınırlarına yakın İslam şehri olan Cend'e göç etmiştir. Bu şehre, kendi mahiyeti ve ailesi ile birlikte yerleşmesinden sonra, bulundukları coğrafyada kök salmaya başlayan göçer özelliklere sahip, kaynaklarda Oğuz olarak

⁴⁷² Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, 1. Baskı, İstanbul, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 1976, s.1.

⁴⁷³ Kafesoğlu, **Melikşah**, s.213.

⁴⁷⁴ Özaydın, **a.g.e.**, s.1.

⁴⁷⁵ Sevim, **Kutalmışoğlu**, s.21.

⁴⁷⁶ Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.17.

⁴⁷⁷ Köymen, **Kuruluş**, s.2.

geçen Selçuk Türkmenleri, başlarına Selçuk'un en büyük oğlu Arslan'ı Yabgu unvanı ile geçirmişlerdir. Arslan Yabgu, Selçuk Türkmenlerinin lideri olarak ailenin de başında bulunmaktadır. Arslan Yabgu'nun Gazneli sarayında tutuklanması sonrası, Selçuk Türkmenleri başlarına Selçuk'un bir diğer oğlu Musa'yı Yabgu unvanı ile geçirdikleri görülmektedir. Selçuk Türkmenleri'nin, henüz tam anlamı ile Selçuklular olmadığı dönemde, göçer Türkmen özelliklerini korudukları ve köklerindeki eski Türk teşkilat kültürüne sahip oldukları anlaşılmaktadır. Asya Hunları'ndan beri Göktürkler, Uygurlar, Türgişler, Karluklar, Bulgar, Oğuzlarda ve Karahanlı Devleti'nde görülen Yabgu⁴⁷⁸ unvanı, Selçuk Türkmenleri'nde de görülmekte ve İslam dinine sahip olunmasına rağmen, Türkistan bölgesinde, İran ve Arap etkisinden uzak olunması sayesinde klasik Türk unvan ve ıstılahlarının varlığı korunmuştur. Selçuk Türkmenleri'nin, 1038'de başlayan Gazneliler Devleti ile olan savaşlarından 1040 Dandanakan Savaşı ile nihai bir zafer ile çıkmalarının sonucu olarak, İran şehirlerine hâkim olmaları, göçer teşekkülünden yerleşik hayata geçiş uğraşları sonucundan Yabgu⁴⁷⁹ unvanının önemini sembolik olarak bırakmıştır. Selçuklu'ların, İslam'ın koruyucusu olma vasfını kendilerinde görmeleri ile birlikte, Yabgu⁴⁸⁰ yerini Sultan ve Melik unvanlarına bırakmıştır. Yabgu⁴⁸¹ unvanı, Cabugiye, Baygu, Peygu, Yavgu, Yafgu, Yabagu, Cabgu, Cibgae, Cibgo, Cebu vb gibi yazılımları ile de kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁸²

Şad: Eski Türk Devlet teşkilatında yer bulan bir diğer unvanda Şad unvanıdır. Tegin unvanlı prensler bir bölgeye vali olarak atandıklarında Tegin unvanını bırakarak, Şad unvanını kullanmaya başladığını çalışmamızda, Tegin başlığı altında söylemiştik. Şad unvanı, Türk devlet teşkilatında 3. sırayı almaktadır. Klasik Türk Devlet sisteminde, hâkimiyetin simgesi olan Kağan'dan sonra gelen Yabgu'dur ve Yabgu'nun sonrası idare sisteminde Şad'lar gelmektedir. Buradan, Şad unvanının,

⁴⁷⁸ Merçil, **Gazneliler**, s.30.

⁴⁷⁹ Sevim-Yücel, **a.g.e.**, s.35.

⁴⁸⁰ Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.21.

⁴⁸¹ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.10.

⁴⁸² Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.377; Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi**, Çev:Ömer Rıza Doğrul, C.1, 3.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s.293; Yaşar Bedirhan, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, 2. Baskı, Konya Eğitim Kitapevi, Kasım 2009, s.66; Fadlan, **a.g.e.**, s.16; El Ömeri, **a.g.e.**, s.205.

devletin hayati bir kurumu daha doğrusu idarecisi olduğu kanısına varabiliriz. Şad'lar Yabgular da olduğu gibi bir kanat ve bölge idarecisidir ve kendilerine ait bir orduları vardır. Bu sebeple onların, savaşlarda ordu sevk eden, sivil yöneticilik görevleri yanında, askeri bir komutan oldukları yargısına da ulaşabiliriz. Şad'lar Hükümdar ailesinden gelmektedirler. Bunu ikinci Göktürk Devleti olarak da bilinen Köktürk Devleti, kurucusu İleriş Kağan'ın kardeşi Kapgan'ı Şad olarak atamasından ve Bilge Kağanın, kardeşi Kül Tegin'e Şad unvanı vermesinden anlamaktayız.⁴⁸³

Yugruş: Eski Türk Devlet teşkilatında geçen unvanlardan bir diğeri de Yugruş'tur. Bu unvan, hem Asya Türkleri hem de Avrupa'ya göç eden Türkler tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Avrupa Avarları'nda, kaynaklarda rastlanan, Yugurruş, Jugurus, Jugur gibi isimlerle Yugruş unvanı kast edilmektedir. Dildeki bu bozulma, Latince ve Grekçe ifadelerin sebebiyle olması muhtemeldir. Yugruş unvanı, Uygur Devleti'nde ve Karluk Türkleri'nde de görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un açıklamasına göre Karahanlı Devleti'nde, halktan olup vezirlik derecesine ulaşmış olan hükümdar adına çeşitli devlet işlerini yürüten ve devletin sadrazamı konumunda olan hükümdardan sonraki en yetkili memurdur. Yugruş'un vezirlik alameti olarak başına bir güneşlik verildiğini Kaşgarlı ifade etmektedir. Bunun, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde kullanılan Çetr olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat burada şaşırtıcı olan nokta, Çetr, Türk İslam Devletleri'nde, sadece hükümdara özel olarak, hâkimiyet alameti olarak bulunmaktadır. Karahanlı ise Yugruş hükümdar ailesine mensup değildir ve devletin veziridir.⁴⁸⁴

İlteber: Eski Türk Devlet teşkilatındaki bir diğeri unvan da İslam Devletleri'nde görmediğimiz İlteber unvanıdır. Bu unvan, önem sırası bilinmemekle birlikte, devletin başındaki hükümdara bağlı olan yüksek rütbeli bir idarecidir. Göktürk Devleti'nde, Uygur Devleti'nde ve Karluklar, Bayırkular, Bulgarlar, Hazarlar, Oğuzlar'da olduğu kaynaklarda geçmektedir. İlteber unvanı, Donuk hocanın açıkladığı üzere, vasal devlet hükümdarlarına Göktürk Kağanı tarafından

⁴⁸³Bilgiç,**a.g.e**,s.368; Donuk,**a.g.e**, s.34-35; Kemal Göde, "Türkler'de Saray Teşkilatı ve Hayatı", Kayseri, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s.3, 1989, s.434; Özgüdenli, **Ülüs Sisteminden**,s.41.

⁴⁸⁴ Uluçay,**a.g.e**, s.10; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.377.

verilmektedir. Köktürk Devleti'nde Çine iki İlteber'in elçi vasfında gönderildikleri ve bu İlteberlere, elçi olarak değil devlet idarecisi, bir bakan vasfında davranıldığı bilinmektedir. İlteber kelimesi, tutmak fiilinden türemiştir. İl tabiri devleti anlattığı için İlteber vasal bir devletin başında bu devleti tutan anlamına gelmiş olabileceği ünlü tarihçilerden Rasonyi tarafından ortaya konulmuştur.⁴⁸⁵

Kül Erkin: Eski Türk Devlet teşkilatında görülen bir diğer unvanda Kül Erkin veya İrkin olarak bilinen unvandır. Hükümdardan sonra geldiği fakat devletin beylerinden üst bir makam olduğu bilinmektedir. Bayırkı Türkleri ve Karluklar'ın reislerine Kül Erkin denildiği bilinmekle beraber Uygur Devleti'nde de bu unvan bulunmaktadır. Oğuz Devleti'nde, Yabgu'nun naibi yani vekili olarak görev yapmaktadır. Buradan resmi olarak görevinin hükümdara vekâlet olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸⁶

İşbara: Eski Türk Devlet teşkilatında bulunan bir unvan olmakla beraber, görevi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Uygur Devleti'nde, Göktürk Devleti'nde ve Tuna Bulgar Devleti'nde, hükümdar unvanlarında ve devletin idari kadrolarında bulunan memurlarında bu unvana rastlanmaktadır.⁴⁸⁷

İçreki: Eski Türk Devlet teşkilatında bulunan bir başka unvanda “içreki”dir. Uygur Devleti ve Karahanlı Devleti'nde ve Bulgar asillerinin unvanları arasında var olan bu kelime, saray için güvenliğinden sorumludur. Karahanlı Devleti'nde, içerideki, saraya mensup olanların bir rütbesi, sarayda olan sarayın iç işleri ile görevli memur anlamına gelen bir unvandır Selçuklu Devleti'nde, Emir-i Hares'in vazifesi olan saray içi güvenliği, hükümdarın olası bir suikasttan korunması için önem arz etmektedir. Bu unvan iç, içre kökünden gelerek içeriyi yani sarayın içini anlatmaktadır.⁴⁸⁸

⁴⁸⁵Donuk,**a.g.e**, s.21-22; Saadettin Yağmur Gömeç,**Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri**,1.Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 2002, s. 20; Donuk, **a.g.m**, s.8.

⁴⁸⁶ Uluçay,**a.g.e**, s.30; Abraham Konstantin d'Ohsson, **Moğol Tarihi Denizler İmparatoru Cengiz**, Çev: Bahadır Apaydın,1.Baskı, İstanbul, Nesnel Yayınları 2008, s.64; Şapolyo,**a.g.e**, s.217; Köymen,**Kuruluş**,s.4; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.377; Donuk,**a.g.e**, s.15; Fadlan,**a.g.e**, s.13; Donuk, **a.g.m**, s.8.

⁴⁸⁷ Donuk,**a.g.e**, s.18; Gömeç, **Kırgızlar**,s.25.

⁴⁸⁸ Donuk,**a.g.e**, s.18-19.

Ataman: Eski bir Türk unvanı olan Ataman unvanını, biz Rus Devleti'nin yayılmacı hareketleri sırasında Sibir Hanlığı'nı işgalinde Kossak lideri Yermak'ın unvanı olarak hatırlıyoruz. Ataman Yermak olarak ünlü olan bu Kossak lideri, Sibir Hanlığı'nı yanındaki çapulcu ayak takımı taifesi ile işgale kalkışmıştır. Ataman, Türkçe bir kelime olup, Ata ve abartma anlamı katan “man” ekinden türemiştir. Başbuğ anlamına gelmektedir. Başbuğ ifadesi, lider, önder, reis anlamlarına gelmektedir.⁴⁸⁹

Tudun: İslam öncesi Türk tarihinde kullanılan bir diğer önemli unvanda Tudun⁴⁹⁰ unvanıdır. Orhun Kitabeleri'nde, yazıtlarda geçen bu unvan, Göktürk Devleti hükümdarı Bilge Kağan tarafından Karluklar üzerine sefere gönderilen Yamtar'ın unvanı olduğu bilinmektedir. Ayrıca İşbara Kağan'ın hükümdarlık döneminde Kitanlar'ın başında bulunan liderlerine Tudun unvanı verildiği Orhun Kitabeleri'nde geçmektedir. Türk tarihinin çok eski ve önemli bir unvanı olan Tudun, zamanla farklı farklı görev ve niteliklerde kaynaklarda geçmektedir. Göktürk Devleti'nden sonra Tudun, Uygur Devleti, Avar Hakanlığı ve Hazar Kağanlığı siyasi teşkilatında da görülmektedir. Tudun⁴⁹¹ unvanı, Turun ve Tuzun şeklinde farklı yazılışlarıyla İlk Müslüman Türk Devleti olan İdil Bulgar Hanlığı'nda da yer almaktadır. Türkçe ve Türk tarihi ile ayrılmaz bir yapı gösteren Moğollara da, Bagatur Tudun ve Tudun Şad unvanlarında anlaşıldığı gibi Moğolcaya da geçmiştir.

Tudun unvanı görev itibarıyla, Çin kaynaklarında geçtiği üzere, Göktürk Devleti'nde, hükümdar ailesine mensup olmayan yüksek görevlilerden biridir. Bilindiği gibi hükümdar ailesine mensup olan devlet adamlarına Yabgu ve Tegin gibi unvanlar verilmektedir. Bu görevliler, hükümdar adına bir toprak parçasını kendi tasarruflarında yönetirler ve emrinde olan askerleri ile gerektiği zaman orduya katılım sağlarlardı. Tudunlar ise hükümdar ailesine mensup değildirler. Bu sebeple bir toprak parçası yönetmez ve asker sahibi değildirler. Tudunlar, Göktürk Devleti'nde, sivil bürokrasiden sorumlu memurlar olarak gözükmektedirler. Samaniler Devleti, Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti gibi, Türkistan'ın

⁴⁸⁹ Donuk, **a.g.e.**, s.37.

⁴⁹⁰ Donuk, **a.g.e.**, s.16.

⁴⁹¹ Küçük, **a.g.m.**, s.225; Donuk, **a.g.m.**, s.8.

önemli devletlerinde ve sosyo kültürel yapısında bulunan Dihkanlar gibi, ailede veraset usulü ile aktarılan bir yapıdadır. Tudunluk makamına sahip olan aile eğer devlet nezdinde bir suç işlemezse görevleri nesil nesil devam etmekteydi. Tudun, atandığı bölgede vergilerin düzenli toplanmasından ve vergilerin adaletli olarak belirlenmesini sağlamakla görevlidir. Göktürkler’de, vasal olarak Kağana tabii olan ülkelere de Tudunlar⁴⁹² atanmakta olup, devlet adına vergileri kontrol etmekle görevlidir. Ayrıca gümrükler ve gümrüklerden geçen kervanlar ve tüccarların mallarından vergi almakla, vergilendirmekle görevlidir. Tudunlar, Avar Hakanlığı’nda ise farklı bir görevdedir. Şehir muhafızı vasfında olan Tudun, Avar şehirlerinde genel güvenlik ve asayişten sorumludur fakat asıl görevi, Göktürkler’de olduğu gibi, mali işler ve vergilerdir.

Yınal⁴⁹³: Eski Türk Tarihi’nde kullanılan unvanlardan bir diğeri de Yınal⁴⁹⁴ unvanıdır. Kaynaklarda İnal olarak da geçen Yınal unvanı, Kaşgarlı Mahmud’un ünlü eseri Divan-ı Lugatit Türk’te, “Anası hatun kökten babası halktan olan gençler için” kullanılan bir unvandır. Yusuf Has Hacib’in ünlü eseri Kutadgu Bilig’te ise “Beyzade, inanılır insan” anlamında kullanılmıştır. Yınal⁴⁹⁵ unvanına İslam sonrası dönemde de kaynaklarda rastlamaktayız. Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluş dönemlerinde, devletin göçer karakterden yerleşik yapıya geçiş dönemlerinde çok önemli görevlerde bulunarak devletin kuruluş sürecine damga vuran İbrahim Yınal, Gazneliler Devleti’nin önemli şehirlerinden Nişabur’un feth edilmesinde rol almış ve şehre yanındaki askerleri ile ilk giren Selçuklu olmuştur. İbrahim Yınal’ın devletin yaşadığı dönüşüme ayak uyduramayıp, Sultan Tuğrul Bey ile girdiği mücadeleden yenik çıkarak hayatını kaybetmiştir. Yınal⁴⁹⁶ unvanı, annesi hanedandan babası halktan olan kimselere verilen bir unvan olarak Divan-ı Lügat’da geçmesine rağmen, İbrahim Yınal, Tuğrul Bey’in hem üvey kardeşi, hem de Selçuk Bey’in sağlığında hayatını kaybeden oğlu Yusuf’un oğludur ve dolayısı ile Tuğrul Bey ve İbrahim

⁴⁹² Gordlevski, **a.g.e**, s.108.

⁴⁹³ Cüveyni, **a.g.e**, s.117, Donuk, **a.g.e**, s.16.

⁴⁹⁴ Koca, **Ordu ve Askeri**, s.40; Uluçay, **a.g.e**, s.30.

⁴⁹⁵ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.11; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.499.

⁴⁹⁶ Köymen, **Kuruluş**, s.5.

Yinal amca çocuklarıdır. Yinal⁴⁹⁷ unvanının genel durumuna rağmen, İbrahim Yinal baba tarafından da hanedan soyludur.

İnanç: Eski Türk Tarihi'nde kullanılan önemli bir unvandır.⁴⁹⁸ Bu unvanı, Abdülkadir Donuk, "Eski Türk İdari Unvan ve İstılahleri" adlı eserinde şu şekilde açıklamaktadır: 8. asır Orhun kitabelerinde "*Tarduş inançtı çor*" ve "*İnançu apa yargan tarkan.*" Ve, ayrıca Gök-Türkçe yazılı bir Yenisey kitabesinde "*El ögesi inançu bilge*" olarak yine aynı çağdan kalma Uybat kitabesindeki "*urung başı ertim, inançı ertim*" ibarelerinde "*bakan*" mânasında ve Uygurca budist metinlerinde de aynı mânalarda (*el inanç tirek; ol ödün inançları buyrukları...*) zikredilen ve ayrıca kuzey Fergana'daki bir mezarda bulunan bir yüzük üzerinde yazılı olarak görünen ve Turfan metinlerinde de geçen bir tabirdir"⁴⁹⁹

İnanç unvanı, Turfan yazıtlarında, Büyük bir memuriyet unvanı, vezir, nazır unvanı olarak ayrıca, Divân-ü Lügati't Türk'te sözüne inanılır ve güvenilir insan anlamında kullanılmaktadır. İnanç unvanı, Oğuz Yabgu Devleti'nde, hanedan üyelerine ait olarak kullanılmaktadır. İnanç unvanı⁵⁰⁰, Büyük Selçuklu Devleti'nde, Harizmşahlar Devleti'nde ve Kıpçaklar'da aynı anlamda kullanılmaktadır.

İdikut: Memleketin beyi, eski Türk Tarihinde kullanılan unvanlardan bir tanesi de İdikut unvanıdır. Bu unvan, İslam öncesi ve İslam sonrası Uygur tarihi ile bütünleşmiştir. Özellikle Turfan Uygurları'nın liderlerine bu unvan verilmektedir. Cengiz Han döneminde Moğollar'a kendiliğinden ilk biat eden topluluk olan Uygurlar'ın başında İdikut unvanlı hükümdar bulunmaktadır. 735 yılında yazılan Bilge Kağan kitabesinde, Basmıllar'ın liderlerine verilen bir unvan olarak tarihi kayıtlarda yer edinmiştir. İdikut unvanı; kutsal, tanrıdan anlamına gelen İdi ve Türk kültüründe hâkimiyetin meşruiyet sembolü, iktidar anlamına gelen Kut kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Kutsal hâkimiyet anlamına gelen İdikut, aynı zamanda

⁴⁹⁷ Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.21; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.404; Fadlan, **a.g.e.**, s.14; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.176.

⁴⁹⁸ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.11; Sevim, **Kutalmışoğlu**, s.21; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.17; Sevim-Yücel, **a.g.e.**, s.149; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.80; Cevzi, **a.g.e.**, s.46.

⁴⁹⁹ Donuk, **a.g.e.**, s.17.

⁵⁰⁰ Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.21; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.377.

Uygurlarda kullanılan İdikut unvanı, Büyük Hun Devleti'nde kullanılan Tanrıkut ifadesinin bir devamıdır.⁵⁰¹

İlek: Eski Türk Tarihinde kullanılan unvanlardan bir tanesi de İlek unvanıdır. Türkçe'de İlig, il-lig, il-li olarak kullanılmaktadır. İlek unvanı hükümdar, prens, bir bölgenin devlet tarafından sorumlu yöneticisi anlamına gelmektedir. Genel anlamda Türkistan coğrafyasında kral, hükümdar anlamında kullanılmaktadır. Orhun Kitabeleri'nde rastladığımız "elig" unvanı bu manada kullanılmaktadır. Tabgaçlarda da var olan ilek veya ilig diye geçen bu unvan Uluğ İlig olarak kullanılmakta ve Büyük Hükümdar manasına gelmektedir. İlek unvanı, il yani devlet olarak kullanılmaktadır. Avrupa Hun Devleti hükümdarı Attila'nın oğlunun ismi olan Ellak'da ilek unvanından türetilmiş bir isimdir. Kaşgarlı Mahmud, ünlü eseri Divan-ü Lügati't Türk ve Yusuf Has Hacib'in eseri Kutadgu Bilig'te geçtiği üzere, Karahanlı Devleti'nde, hükümdarların ve hükümdar ailesinden soyluların taşıdığı bir unvandır. Veliahtlara "İlig Beg" denmektedir. Bu yüzden Karahanlılara "İlek-Han" denmektedir.⁵⁰²

Kadır: Eski Türk Tarihi'nde kullanılan bir diğer unvan da "Kadır" unvanıdır. Gayır veya Katır şeklinde de kaynaklarda geçmektedir. Gayır unvanını, Harizmşahlar Devleti'nde, Otrar şehri valisi Gayır Han İnalcuk'ta görmekteyiz. Kaynaklarda Terken Hatun'un akrabası olarak bilgi verilen Gayır Han, Terken Hatun'dan ve Harizmşahlar Devleti askeri yapısından anladığımız kadarı ile Kıpçak asıllıdır. Dolayısıyla, Kadır unvanı Kıpçak Türkleri arasında da yaygın olarak kullanılan bir unvandır. Karahanlı Devleti'nde, hakanlara, sert ve çetin tabiatlı anlamında verilen

⁵⁰¹d'Ohsson,**a.g.e**, s.59; Şapolyo,**a.g.e**, s.213; Özeydin,**a.g.e**, s.2; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.228; Abû'l Farac,**a.g.e**, s.496; İklil Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, 1.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s.42, Ahmet Temir, **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han (Çingiz Han)**,1.Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s.80; Faruk Sümer, Oğuzlar, **Türkmenler-Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları**, 2.Baskı Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972,s.8; Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**,1.Baskı, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001,s.157; Ebû'l Ferec, **Târîhu**,s.7;Ali Bademci, **Cengiz Han ve Yasası Timur ve Tüzükâtı**,1.Baskı, Ankara, Ötüken Neşriyat, Eylül 2012, s.63.

⁵⁰²Kafesoğlu,**Selçuklu Tarihi**,s.11; Sevim-Merçil,**a.g.e**,s.18; Köymen,**Kuruluş**,s.49; Merçil, **Gazneliler**,s.33; Al Bondari, **Irak ve Horasan**,s.LV; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.370; Aksarayî,**a.g.e**, s.6; Donuk,**a.g.e**, s.20; El Ömeri,**a.g.e**, s.203; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ (Mülük- iGazneviyye)**, Çev:Erkan Göksu ,1.Baskı,İstanbul, Kronik Kitap, Nisan 2017, s.65.

unvandır. Kadir Han unvanını ilk kullanan hükümdar, Bazır Arslan Han'ın küçük oğlu Oğulçak'dır ve Kadir Han unvanı ile Karahanlı Devleti'nin batı kanadının başına geçmiştir.⁵⁰³

Katun (Hatun): Afrasyap'ın kız torunlarına verilen isim. Hatun⁵⁰⁴, Hunlardan itibaren İslâm öncesi Türk Devletleri'nde hükümdar zevcesinin⁵⁰⁵ resmî unvanı olarak kullanılmıştır. Eski Türk Devletleri'nde hatunlar⁵⁰⁶ devlet işlerinde söz sahibiydiler ve protokolde yerleri vardı. Aralarında Mete'nin eşi gibi devlet siyasetine yön verenlerin bulunduğu kadar nâibe olarak devleti idare edenler, hatta devlet başkanlığı yapanlar da vardı. Bunun örneklerini Göktürkler'de ve Uygurlar'da görmek mümkündür. Müstakbel hakanların anneleri olmaları sebebiyle ilk hatunun Türk aslından gelmesine dikkat edilirdi. Eski Türk geleneklerinin kuvvetli tesirinde bulunan Karahanlı'da hakandan sonra söz sahibi olan kişi hatundu.⁵⁰⁷ Karahanlı sarayındaki kadınlara Uygurlardan geçen “kunçuy” veya “katun kunçuy” da denirdi. Ancak kunçuy unvanı hatundan bir derece aşağı idi. Hatun⁵⁰⁸ unvanı, İslam sonrası dönemde de kullanılmaya devam etmiştir. Türk devlet geleneği üzerine Türk Moğol Devleti'ni kuran Cengiz Han ve nesli hanların bağımsız ülkelerinde de Hatun⁵⁰⁹ unvanı aynı anlam ve öneminde kullanılmaya devam etmiştir.

Sagun: Divan-ü Lugat'ta Ata Sagun ıstılahı ile Kaşgarlı Mahmud tarafından, tabip ve hekim olarak açıklanmış olan Sagun unvanı, Karahanlı Devleti teşkilatında, hakanın bulunmadığı zamanlarda, başkentte bulunup hükümdarın vekâlet eden yani naiplik görevli eden memur olarak kaynaklarda yer almıştır. Sagun unvanı, 10.yy sonrası Karluk Türkleri'nde bir saygı unvanı olarak ortaya çıkmıştır. Karluk reisleri bu isimle bilinmektedir. Fuat Köprülü bu unvanın etkisinin, unvanın önüne Kök sözcüğü getirilerek artırıldığını belirtmiştir. Türk Moğol Devleti'nin en önemli

⁵⁰³Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.180; Özeydin,**a.g.e**, s.2; Köymen,**Kuruluş**,s.76; Merçil, **Gazneliler**,s.33; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.29; Al Bondari,**Irak ve Horasan**,s.3.

⁵⁰⁴ Özgüdenli,**Gâzân**,s.47, Donuk,**a.g.e**, s.30

⁵⁰⁵ Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, 6. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1995, s.55.

⁵⁰⁶ Abdülkadir Özcan, “Hatun”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, 1997, s.499

⁵⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.414; Spuler,**a.g.e**, s.286; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.122.

⁵⁰⁸ Nesevi,**a.g.e**, s.11.

⁵⁰⁹Findley,**a.g.e**, s.89; İbrahim Agah Çubukçu, **Türk-İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler**,1.Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları,1987, s.11.

kaynaklarından biri olan Tarih-i Cihangüşa'da da hekim anlamında Ata Sagun olarak ifadesi ile yer almaktadır.⁵¹⁰

Tanhu: Eski Türk tarihinde kullanılan unvanlar arasında en önemli unvanlardan bir tanesi Tanhu unvanıdır. Asya Hun Devleti'nde gördüğümüz bu unvan, İmparator demektir ve sonsuz genişlik, ululuk ve yücelik anlamına gelmektedir. Tanhu unvanı, çin kaynaklarında *Tanju*, *şan-hu*, *şen-hu*, *zhen-ku*, *zhen-gu*, *Jenuye*, *Şanu*, *zen-jü*, *zen-kü* ve *şan-yü* şeklinde geçmektedir. Unvan birçok araştırmacı tarafından Tengri kelimesi ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Tanhu, İslam sonrası dönemde de Türkler arasında kullanılan Tarhan unvanının ilk örneği olduğu düşünülmektedir.⁵¹¹

⁵¹⁰ Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.200; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.80; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.377.

⁵¹¹ Donuk,**a.g.e**, s.39.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XI. ve XIX. YY. TÜRKİSTAN COĞRAFYASI'NDA KULLANILAN UNVAN VE ISTILAHLAR

4.1. İdari Yapıda Kullanılan Unvan ve Istilahlar

Abdâr: Çağatay Uluçay'a göre, Büyük Selçuklu ve Harizmşahlar Devletleri'nde, saray teşkilatında bulunan bir memurdur. Abdârlar⁵¹², hükümdar abdest alırken yahut el, yüz yıkarken leğen ve ibrik tutarak hizmet ederler. Bu tanımlama, Taştdâr ile görevinin aynı olduğu kanısı oluşturmaktadır fakat Erdoğan Merçil, Selçuklular'da Taştdâr Müessesesi adlı makalesinde abdar⁵¹³ unvanlı memurun taştdar ile aynı işi yapmadığı ve abdârın, suyu soğuk olarak muhafaza eden, şerbet, kahve, çay ve diğer türlü içecekleri sarayda hazırlamakla ve bunları sunup servis etmekle görevli olduğunu açıklamaktadır. Samani Devleti saray teşkilatında kendine yer bulan abdârın⁵¹⁴ sakilik görevi gördüğü kaynaklarda geçmektedir. Gazneliler Devleti'nin kurucusu olan Sebük Tegin'in de Samani Devleti'nde abdâr⁵¹⁵ olarak görev yapmaktaydı.

Aftabeci: İncelediğimiz diğer Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, karşımıza Taştdâr olarak çıkan bu görevli, sarayda hükümdara en yakın olan görevlilerden biridir. Taştdâr, Timurlular Devleti'nde ve Buhara Hanlığı'nda ve diğer Batı Türkistan Hanlıkları'nda, Doğu Türkçesi'nin ve dahi Moğolca'nın etkisi ile karşımıza Aftabeci olarak çıkmaktadır. İslam olmayan devletler de aynı işi yapan bir görevli olması muhtemel olan Aftabeci, İslam Devletleri'nde, hükümdara özellikle abdest alırken yardımcı olmakta yahut sadece el yüz yıkarken hükümdarın genelde altından olan bir

⁵¹²Uluçay, **a.g.e.**, s.262; Gürbüz, **a.g.e.**, s.137.

⁵¹³Merçil, **Selçuklularda Taştdar Müessesesi**, s.205; Merçil, **Saraylar**, s.209; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.36.

⁵¹⁴Köymen, **Alp Arslan**, s.28; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.136; Göksu, **Ordu**, s.274.

⁵¹⁵Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.506; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.48; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.149; Köymen, **Alp Arslan Zamani**, s.95.

leğeni elinin altına tutarak, değerli bir ibrikle su veren ve ardından ona havlu sunan görevlidir.⁵¹⁶

Agaci: Gazneliler ve Büyük Selçuklu Devletleri teşkilatında görevli bir memurdur. Agaci yaptığı iş itibariyle Orta Çağ Türk İslam Devletleri sisteminde Hacib olarak bilinen teşrifat sorumlusunun görevini ifa etmektedir. Sarayda hükümdarın huzuruna çıkma arzusunda olan kişileri huzura çıkaran memura verilen unvandır. Gazneliler Devleti hükümdarlarının özel hizmetinde olan memur görevinde kullanılan bir ıstılahtır. Agaci memuru, hükümdarın her anında yanına girerek ona haber verme yetkisine sahiptir. Devlet adamlarının isteklerini hükümdara bildiren ve hükümdarın karar ve emirlerini de götürmekle görevlidir.⁵¹⁷

Agıcı Uluğ: İlk Türk İslam Devletleri'nden biri olan Karahanlı Devleti'nde, devlet hazinesi ağılık diye isimlendirilen hazine dairesinde korunmaktaydı. Bu dairede, devletin mali işleri gelir ve gider hesaplarını yapmakla görevli memurlar çalışmaktadır. Bu memurların başında bulunan Agıcı Uluğ isimli görevli, adında geçen "Uluğ" ıstılahından da anlaşıldığı üzere büyük hazineci olarak çalışmaktadır. Bu görev, diğer birçok Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, Hazinedâr veya Hazin olarak karşımıza çıkmaktadır. Hazinedâr kelimesinin köken olarak Farsça olduğunu anlamaktayız, buradan da yola çıktığımızda Karahanlı Devleti'nin, İslamı kabul etmesine rağmen, coğrafya olarak İran ve Arap etkisinden uzak oluşuyla devlet teşkilatındaki unvanların eski Türkçe tabirler ile karşılandığını görebiliriz. Ağıcı Uluğ, Karahanlı Devleti'nde baş hazinedar olarak görev yapan memurdur.⁵¹⁸

Ağılık (Oğruk): Hazine, devletin oluşma sürecinde ve yaşaması için en temel unsurdur. Devlet, gelirleri ve giderleri ile yaşayan canlı bir organizmadır. Devletin güçlü olabilmesi için güçlü bir hazine gerekmektedir. Bu yüzden Orta Çağ Türk

⁵¹⁶Aka, **Timur**, s.115; Nikolai Vladimirovich Khanikoff, **Bokhara: Its Amir and Its People**, Translated From The Russian of Khanikoff by Baron Clement A. de Bode, J. Madden, Londra 240; Koç, **Rus Elçilik**, s.61.

⁵¹⁷Hanefi Palabıyık, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler; Devlet ve Saray Teşkilatı**, 1. Baskı, İstanbul, Araştırma Yayıncılık Yayınevi, 2002, s.190; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.140; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.506; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.44; Fazlullah, **Selçuklular**, s.110; Togan, **Umumi Türk**, s.210; Beyhaki, **a.g.m**, s.978; Merçil, **Saraylar**, s.51; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.33.

⁵¹⁸Donuk, **a.g.e**, s.66; Caferoğlu, **a.g.e**, s.21-22; Küçük, **a.g.m**, s.226.

İslam Devletleri'nde en önemli teşkilatlanma mali ve askeri yapıdır. Yerleşik hayata geçmiş olan devletlerde, hazineyi belli bir alanda saklama zorunluluğu ile karşı karşıya kalındığı için özel bir alan ihtiyacı duyulmaktadır. İlk dönem İslam Devletleri'nde Beyt'ül Mal olarak adlandırılan hazine dairesi, ilk Türk İslam Devletleri'nden biri olan Karahanlı Devleti'nde, Ağılık olarak isimlendirilmiştir. Bu isim, orduların oğuluk-oğruk olarak olan geçen sefer esnasında hükümdarın yanında götürdüğü hazine ve çeşitli ordu malzemesinin, hazine içinde genel ismi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵¹⁹

Ağa: Batı Türkistan Hanlıklarından biri olan Hive Hanlığının, resmi devlet hazine dairesinin idaresinden, devletin gelir ve gider hesaplarının kayıt altına alınmasından ve gerektiğinde Han'a, devletin mali durumu hakkında bilgi vermekle görevli hazine memurudur. Ağa unvanlı memur, Türk İslam Devletleri'nden Gazneliler, Harizmşahlar, Büyük Selçuklular, Eyyubiler, Memlükler, Akkoyunlular, Safeviler Devletleri'nde, Delhi Türk Sultanlığı'nda ve Anadolu Beylikleri'nde, Hazineदार isimli memurun görevini ifa etmektedir.⁵²⁰

Ağıcı: Uygurca hukuk metinlerinde geçen bu ıstılah, Ağı ve Çı ekleriyle oluşmuştur. Vergi toplayan, veznedar anlamlarına gelmektedir. Ağıcı unvanlı memur, Karahanlı Devleti'nde, sarayda var olan hazine dairesinde görevli bir görevlidir. Hazine dairesinin başındaki kişi olması hasebiyle devletin tüm mali yapısı, gelir gider ve vergi işlerinin hesaplarından sorumludur. Ağıcılar, ayrıca hazine dairesinde mevcut olan altın, gümüş gibi değerli madenler, ipek gibi değerli kumaşlar ve her türlü mücevheratın muhafazasından sorumludur. Hükümdarın istediği zaman veya özel günlerde hazineden para çıkararak dağıtma işini yapmaktadır.⁵²¹

Ağırılık Kuru: Karahanlı Devleti'nde, devlet teşkilatında olan memurların terfi aldıklarında memurluk unvanlarının yükseliş mevkisidir.⁵²²

⁵¹⁹ Genç,**a.g.e**, s.262; Caferoğlu,**a.g.e**, s.20; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.149; Küçük,**a.g.m**, s.226.

⁵²⁰ Alpargu,**a.g.m**, s.268.

⁵²¹Kafesoğlu, **a.g.e**, s.352; Yazıcı,**a.g.e**, s. 91; Caferoğlu,**a.g.e**, s.21; Uluçay,**a.g.e**, s.10; Küçük,**a.g.m**, s.226; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.377.

⁵²² Genç,**a.g.e**, s.23.

Al tamgacı: İlmiye sınıfından bir görevlidir. Türk Moğol Devleti'nde ve diğer şube hanlıklardan olan Altınorda ve Çağatay Hanlıkları ve İlhanlılar Devleti'nde, Hanların yarlıklarına kırmızı renkli mührü vurma görevindedirler. Bu yüzden Al Tamgacı ismi almışlardır. Al tamgacılar, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde ve hatta Osmanlı Devleti'nde, Tuğrakeş ve Nişancı olarak bilinen memurun vazifelerini ifa ederler. Ayrıca, hükümdara gelen elçiler ile hükümdar arasında tercümanlık etme görevleri de vardır.⁵²³

Al Tamga: Cengiz Han, Türk Moğol Devleti'ni, Uygur kâtipleri ve devlet adamları ile sistemli ve teşkilatlı bir yapıya sokarken, Uygur devlet adamı Tata Tonga'dan öğrendiği damgayı devletinde, Al Tamga olarak kullanıma sokmuştur. Bütün ferman, berat, vb. tüm resmi evrakların üstüne vurulan kırmızı renkli bir mühür olan al tamga, evrakların resmiyet kazanmasını sağlamaktadır. Üstünde al tamga olmayan evraklar geçersiz kabul edilmektedir.⁵²⁴

Amid: Amid⁵²⁵ unvanlı memur, Gazneliler, Büyük Selçuklu Devletleri ve diğer Selçuklu Devletleri ile Harizmşahlar ve Eyyubiler Devleti'nde, eyaletlerde görev yapan, vergileri mültezim sıfatı ile toplayan en yüksek yönetici vasıflı memurdur. Amid⁵²⁶, Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Tuğrul Bey döneminden itibaren bilinmekte olup, merkezden uzak eyaletlerin, sivil, askeri, ekonomik ve siyasi konularından sorumluydu. Eyaleti yöneten valiler emrinde çalışan Amid⁵²⁷ sivil bir memurdur ve sivil memurlar içinde en yüksek rütbe kendisinde bulunmaktadır.

⁵²³Mustafa Kafalı, **Çağatay Hanlığı**, 1.Baskı, Ankara, Berikan Yayınevi, 2005, s.42; Özgüdenli, **Gâzân**, s.103; Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.98; Özgüdenli, **Şenb-i Gazan**, s.176; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.199.

⁵²⁴Özgüdenli, **Gâzân**, s.112; Spuler, **a.g.e.**, s.297; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.279; Mustafa Uyar, "İlhanlılar (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askeri Yetkililer ve Nitelikleri" ,Ankara **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S,49/1, 2009, s.38; Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.110; Özyetgin, **Altınorda**, s.447; Selmâni, **a.g.e.**, s.46; Fazlullah, **Camî'u't (İlhanlılar)**, s.119; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.199; Aka, **İran'da Türkmen**, s.1.

⁵²⁵Gülbüz, **a.g.e.**, s.219; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.125; Köymen, **Alp Arslan**, s.11; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.38; Cevzî, **a.g.e.**, s.19.

⁵²⁶Köymen, **Tuğrul Bey**, s.97; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.142; Özaydın, **a.g.e.**, s.19; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.128; Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, s.23.

⁵²⁷Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.108; Sevim-Yücel, **a.g.e.**, s.50; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.268; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.55; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.3; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.205; Ebü'l Ferec, **Târîhu**, s.12; Önvâr Çingizoğlu **Orta Asırlarda Azerbaycanda Harbi ve Mülki Vazifeler**, Bakı Azerbaycan Respublikası Tahsil Nazirliyi, 2016 s.18; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.42.

Amid⁵²⁸, Harizmşahlar Devleti'nde, bütün şehir, kasaba, belde ve köylerde idari ve sosyal işlerden sorumludur.

Amil: Amil⁵²⁹ unvanlı memurlar Türk Moğol ve İslam Devletleri'nde sık sık karşımıza çıkmaktadır. Amiller⁵³⁰, Hz. Peygamber zamanında kurulan İslam Devleti'nde ilk kez görülmektedir. Ve bu dönemden itibaren devletin vergi işlerinin yürütülmesinde, vergi gelirlerinin toplanması işlerinde görev almışlardır. Amiller⁵³¹ Samaniler, Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklu Devletleri'nde de aynı unvan ve sorumluluk ile görev yapmaktadırlar. Karahanlı ve Gazneli Devletleri'nde sadece vergi memuru olarak görev alırlarken, Büyük Selçuklu Devleti'nde, Amiller⁵³² genel anlamda devlet memurlarıdır. Vergi toplama işi dışında üzerlerine verilen farklı görevleri de sürdürmektedirler. Harizmşahlar Devleti'nde de Amil⁵³³ vergi memuru olarak görülmektedir. Fakat Harizmşahlar Devleti'nde, amiller bazen vali olarak görev yapmaktaydılar. Devletin, merkez ve uzak eyalet teşkilatlarında en düşük ekonomi memuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Eyyubiler Devleti'nde de amiller⁵³⁴ önemli bir yer işgal etmekteydi. Eyyubiler Devleti'nde, ülke vilayetlere, vilayetler de, amillik adı verilen küçük yönetim merkezlerine bölünmüştü. Bu bölgelerin başında amiller⁵³⁵, yerel bir vali ve vergi memuru olarak görev yapmaktaydılar. Amiller⁵³⁶ Şahne ve Reis memurları ile ortak çalışmaktadırlar. Bölgesinin çarşı, pazar, esnaf ve ticaret hayatını iyi bilen Reis, Amilleri vergi toplama işinde yalnız bırakmaz ve ona, rehberlik etmektedir. Vergi toplama sırasında olabilecek sorunları ve kalkışmaları engelleme görevi ise devletin genel güvenlik ve asayişten sorumlu olan memuru Şahnelerde bulunmaktadır. Amiller, halk ile devlet arasında devletin

⁵²⁸Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.11; Fazlullah, **Selçuklular**,s.83; Kazıcı,**a.g.e**, s.174; El Hüseyini,**a.g.e**,s.23;Hüseyin Kayhan, **Selçuklular Zamanında Ülkenin Asayışı ve İç Güvenliğin Sağlanması**, Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim, Kültür ve Sanat Prof. Dr. Mikail Bayram'a Armağan, Ed:Mustafa Demirci,İ.Baskı, Konya, 2009, s.264.

⁵²⁹Genç,**a.g.e**,s.263; Galip Güner, "Kıpçak Türkçesi Meslek Adları Üzerine",**Turkish Studies**,2010,C.3, s.1437; Çingizoğlu,**a.g.e**, s.22.

⁵³⁰Yazıcı,**a.g.e**, s.91; Cüveyni,**a.g.e**, s.238; Gürbüz, **a.g.e**,2015 s.215; Merçil, **Gazneli Mahmud**,s.3; Şâmî,**a.g.e**, s.117;Aka,**İran'da Türkmen**,s.43.

⁵³¹En Narşahi, **a.g.e**, s.33.

⁵³²Kazıcı,**a.g.e**, s.174; Mantran, **a.g.e**, s.113.

⁵³³Merçil, **Gazneliler**,s.2; Yinanç, **a.g.e**, s.19.

⁵³⁴Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.318; Şeşen, **Selahaddin**,s.203.

⁵³⁵Horst,**a.g.e**,s.47;Merçil,**Kirman**,s.171;Özgüdenli,**Gâzân**,s.67;Fazlullah,**Camîu't(İlhanlılar)**,s.59

⁵³⁶Uluçay,**a.g.e**, s.264; Kayaoğlu,**a.g.e**, s.66; Mîrhând,**a.g.e**, s.130.

görünen yüzünü temsil etmektedirler. Amil⁵³⁷, birebir olarak halk ile iletişim halindedir. Devlet ile ilişkisi vergi ödemekten ibaret olan sıradan halk için devlet ve devletin tahayyülü amildir⁵³⁸.

Ashabu'l Kalem: Memlûkler Devleti'nde, kalem sınıfından olan sivil mülkiye memurlarını, kâtipleri toplu olarak tanımlamak için kullanılan bir ıstılahtır.⁵³⁹

Alçıyân: İlhanlılar Devleti'nde, al tamgaları resmi evraklara vurma görevindeki kâtiplere denmektedir. Farsça bir ıstılahtır. Alçı, yani al tamgacı unvanı ile Farsçada çoğul eki olan yân kelimesinden oluşmaktadır. Al tamgacı ıstılahının yerine, İlhanlılar Devleti'nin, hâkim coğrafyası olan İran'ın Farsça dilinden etkilenmiş halidir.⁵⁴⁰

Ammal: Ammal veya Ummal⁵⁴¹ olarak da kaynaklarda söz edilen bu memurlar vergi işlerinden sorumlu memurlardır. Bazen ammal⁵⁴² unvanı, Harizmşahlar ve Büyük Selçuklu Devletleri'nde Gumaştegan olarak bilinen memurluk unvanında olduğu gibi, Türkistan'da genel olarak memur unvanının karşılığıdır.

Emir-i Arız: Halife Hz. Ömer tarafından kurulan Divan-ı Arız'ın başında bulunan görevli Emir-i Arız'dır⁵⁴³. Nazir'ül Ceyş unvanı da kaynaklarda geçmektedir. Emeviler, Abbasiler ve Fatımiler Devletleri'nden sonra, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nden olan Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Harizmşahlar, Türkiye Selçuklu, Kirman Selçuklu, Eyyubiler, Memlûkler devletleri ve Delhi Türk Sultanlığı'nda bulunan Divan-ı Arız'ın başında Emir-i Arız⁵⁴⁴ bulunmaktadır.

⁵³⁷Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.146; Köymen, **Alp Arslan**,s.40; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.138; Özaydın,**a.g.e**, s.27; Sevim, **Ünlü Selçuklu**,s.73; Köymen,**Kuruluş**,s.250; Kayhan, **a.g.e**, s.264

⁵³⁸Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.141; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.59; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.61; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.101; Nesevi,**a.g.e**, s.13;A; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.369; Fazlullah, **Selçuklular**,s.170; Abû'l Farac,**a.g.e**, s.307;.

⁵³⁹İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.581.

⁵⁴⁰Özgüdenli,**Gâzân**,s.262; Spuler,**a.g.e**, s.317.

⁵⁴¹Mîrhând,**a.g.e**, s.49.

⁵⁴²Güner,**a.g.m**,s.1437;Merçil,**Kirman**,s.171;Gürbüz,**a.g.e**,s.239;Köymen,**AlpArslan**,s.76;Sevim,**Suriye ve Filistin**,s.67;Köymen,**Kuruluş**,s.169; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.127; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.79; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.63; Kurpalidis,**a.g.e**, s.95; Cüveyni,**a.g.e**, s.279; En Narşahi, **a.g.e**,s.22; Cevzi,**a.g.e**, s.197; Özcan, **a.g.e**, s.388; Horst,**a.g.e**, s.37.

⁵⁴³Erdoğan Merçil, "Arız", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları 1991, C.3, s.359.

⁵⁴⁴Gürbüz,**a.g.e**, s.120; Ebû'l Ferec, **Târîhu**,s.31; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.34 ; Horst,**a.g.e**, s.39.

Türkçe'ye Bilge, Kutlug Arız Beg gibi unvanlarla geçen Emir-i Arız⁵⁴⁵, bulunduğu devletin en yüksek yönetim mercii olan genel olarak Divan-ı Âlâ' denen kurumun tabii üyesidir. Arızların askeri bir yönetim görevi yoktur. Günümüzde Genelkurmay Başkanlığı ve Milli Savunma Bakanlığı'nın olduğu sistemde Arız, Milli Savunma Bakanı olarak düşünülebilir. Arız, Emir-i Arız⁵⁴⁶ olarak unvanlandırılır. Arız'ın görevi, ordunun maddi bütün ihtiyaçlarını, eksiklerini defterlere kayıt, gıda, teçhizat, asker vs karşılamak ve ordunun sefer öncesi teftişini gerçekleştirmektir. Malazgirt Savaşı öncesi, Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün bizzat Emir-i Arız⁵⁴⁷ ile birlikte orduyu teftiş etme işine katıldığı ve bu sırada gördüğü bir askerin ordudan çıkarılmasını istediği bilinmektedir. Emir-i Arız⁵⁴⁸'ın bu asker hakkında şefaathçi olduğu ve sonra Nizamülmülk'ün “belki bize Kayser'i yakalar” diye nüktede bulunarak bu askerin orduda kalmasına razı olduğu kaynaklarda geçmektedir. Emir-i Arız⁵⁴⁹, Divan-ı Arız'ın işleri ile ilgilenmektedir Gazneliler Devleti'nde bizzat hükümdarın Arız makamını yürüttüğü de görülmektedir.

Aşbaşçı: Orta Çağ Türk İslam Devletleri saray teşkilatında gördüğümüz Emir-i Çaşnigir unvanlı memurun vazifesini Karahanlı Devleti'nde yapan görevli Aşbaşçı veya Aşçıbaşı olarak kaynaklarda geçen görevli memurdur. Aşçıbaşı, Karahanlı Devleti sarayında çalışır ve idaresi altında bulunan yardımcıları ile birlikte saray mutfağının idaresinden sorumludur. Hükümdara gidecek olan sofranın düzeni ve hükümdar önünde kurulan sofranın şeklini idare etmek onun görevidir. Hükümdar yemeğini bitirene kadar yerinden ayrılmaz, yemek bitince hükümdarın önünden sofrayı alarak huzurdan çıkmaktadır. Aşçıbaşı, Karahanlı Devleti sarayında şu görevleri ifa etmektedir: ⁵⁵⁰

- “Matbahın sevk ve idaresi ile yemeklerin pişirilmesine nezaret etmek”

⁵⁴⁵ Merçil, **Kirman**, s.172; Kayaoğlu, **a.g.e**, s.51; Kesik, **At Üstünde**, s.25.

⁵⁴⁶ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.146; Şapolyo, **a.g.e**, s.219; Göksu, **Ordu**, s.238; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.509; Murtaza Çevik, “Selçuklu Sultanlarının Moğol Hanlarını Ziyaretleri (1246-1259) Ve Bu Ziyaretlerin Anadolu'ya Etkileri”, **Tarih Okulu Dergisi**. Y.9, s.XXVII, Eylül 2016, s.54.

⁵⁴⁷ Köymen, **Kuruluş**, s.219; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.56; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.IX.

⁵⁴⁸ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.164; Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.319; Kurpalidis, **a.g.e**, s.102; Fazlullah, **Selçuklular**, s.116 Aksarayî, **a.g.e**, s.12; Kazıcı, **a.g.e**, s.175.

⁵⁴⁹ **R.Turan**, **a.g.e**, s.68; Çingizoğlu, **a.g.e**, s.28.

⁵⁵⁰ Genç, **a.g.e**, s.220-222.

- “*Hükümdarın sofrasını kurdurmak, Kapucubaşı’nın denetiminde yemekleri huzura çıkarmak*”
- “*Yemekleri behemehâl vaktinde ve usulü dairesinde takdim etmektir.*”
- “*Takdim ettiği yemeklerin temiz ve bilhassa zehirlenmelere karşı emin olmasından Kapucubaşı ile birlikte sorumlu bulunmak*”

Aşir: Türkistan Türk Devletleri’nde, devlet tarafından halktan toplanan vergilerden bir tanesi Öşür vergisidir. Bu verginin halktan toplanma görevi, Aşir unvanlı memurlarıdır.⁵⁵¹

Atabeg: Ata yani baba ve beg, bek/bey kelimelerinden oluşan Atabeg⁵⁵² unvanı, Bababeg, babalık gibi bir anlam ifade etmektedir. Unvanın bu şekilde olmasının sebebi aslında, henüz çocuk yaşta olan bir şehzadenin bir baba gibi bütün sorumluluğunu Atabeg’in⁵⁵³ üstlenmesinden geldiği anlaşılmaktadır. Atabeg⁵⁵⁴ unvanı ve makamını Türk İslam tarihine ilk kez sokanlar Büyük Selçuklu Devleti hükümdarlarıdır. Atabeg⁵⁵⁵ unvanına, İslam öncesi Türk tarihinde ve Karahanlılar, Samaniler ve Gazneliler Devletleri’nde rastlanmamaktadır. Büyük Selçuklu Devleti’nde ilk Atabeg⁵⁵⁶, tahmin edileceği gibi ünlü vezir Nizamülmülk’tür. Sultan Alparslan’ın vefatı sonrası genç şehzade Melikşah’ın tahta çıkmasına yardımcı olan Nizamülmülk devlet hayatı boyunca Sultan Melikşah’ın yanında bulunmuştur. Sultan’ın, vezirine baba diye hitap ettiği de bilinmektedir ve hiç şüphesiz

⁵⁵¹ Güner, **a.g.m**, s.1440.

⁵⁵² Coskun Alptekin, “Atabeg”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, C.4,s.38-40; Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 3. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993, s.165; M.Fuad Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, 2.Baskı, İstanbul, Yay: Orhan Köprülü, Ötüken Neşriyat, 1986, s.48; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.71.

⁵⁵³ Cüveynî, **a.g.e**, s.240; El Cüzzani, **Gazneliler**, s.130; el-Azimi, **a.g.e**, s.35 Horst, **a.g.e**, s.24; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.22.

⁵⁵⁴ Koca, **Ordu ve Askeri**, s.10; Merçil, **Kirman**, s.179; Gürbüz, **a.g.e**, s.210; Bilgiç, **a.g.e**, s.43; Özgüdenli, **Gâzân**, s.62; Uluçay, **a.g.e**, s.261; Spuler, **a.g.e**, s.129; d’Ohsson, **a.g.e**, s.134; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.118.

⁵⁵⁵ Kafesoğlu, **Melikşah**, s.16; Şapolyo, **a.g.e**, s.222; Özaydın, **a.g.e**, s.12; Ali Sevim, **Anadolunun Fethi Selçuklular Dönemi**, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s.134; Göksu, **Ordu**, s.240; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.81; Yinanç, **a.g.e**, s.3; Sevim-Yücel, **a.g.e**, s.252.

⁵⁵⁶ Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.24; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.30; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.85; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.252; Kazım Paydaş, **Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması**, Bilig S.39, 2006, s.200; İbni Tagrıberdi, **a.g.e**, s.2; Nesevi, **a.g.e**, s.50; Tihrani, **a.g.e**, s.128; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.100; Ebü’l Ferec, **Târîhu**, s.21; Kesik, **At Üstünde**, s.31; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.18; Özgüdenli, **Arap İstilasından**, s.27; Çingizoğlu, **a.g.e**, s.120.

Melikşah'ın çocukluğundan itibaren vezir Nizamülmülk onun yanında yer almaktadır. Fakat Nizamülmülk'ün bu görevi daha çok manevidir ve onun bu işi yaptığı ilk anda Atabeg'lik⁵⁵⁷ bir makam olarak henüz ihdas edilmemiştir. Büyük Selçuklu Devleti sınırlarını genişlettiği dönemlerde şehzadelere iktalar verilerek eyaletlere vali yapılması ile birlikte, onların yanlarına iş bilen, tecrübeli ve güvenilir bir devlet adamının verilmesi gerekli görülmeye başlanmıştır. Bunun sebebi, hem şehzadeye idaresinde yardımcı olmak hem de şehzadenin gidişatından merkezin bilgi sahibi olmasını sağlamak ve isyan teşebbüsünde bulunmasını engellemektedir. Şehzadelerin, valilik yaptığı bölgelere onların yanlarına atanan Atabegler⁵⁵⁸, şehzadenin tüm ihtiyaç ve gereksinimlerini karşılıyor, onlara göz kulak oluyor ve iyi bir eğitim almasını sağlıyorlardı. Bunun yanında, Atabeg⁵⁵⁹, şehzadenin naibi vasfı ile onun mülkünü kontrol ediyor ve bölgesini kendisi bir hükümdarmış gibi yönetmeye başlıyorlardı. Merkezi idarenin zayıf olduğu dönemlerde bu büyük bir sorun teşkil etmekteydi. Nitekim Büyük Selçuklu Devleti coğrafyasında kurulan birçok "Atabeglik"⁵⁶⁰ olarak nitelenen devlet bu sebeple meydana gelmiştir. Atabeg, unvanı, Harizmşahlar Devleti'nde de görülmektedir. Ayrıca, Zengi Atabegliği'nden meydana gelen Eyyubiler Devleti, kültür ve teşkilatta Büyük Selçuklu Devleti yapısını kendi bünyesine almaktadır ve ondan sonra Memlükler Devleti'nde de Atabeg⁵⁶¹ unvanı ve makamı vardır. Fakat Memlükler Devleti'nde Atabeg, yukarıda anlattığımız koşullardan yararlanarak büyük ordu kumandanı haline gelmiştir. Delhi Türk Sultanlığı'nda, Türkiye Selçuklu Devleti'nde ve ondan etkilenen İlhanlılar Devleti'nde, Timurlular, Akkoyunlular ve Safevi Devletleri'nde bu unvan ve makam

⁵⁵⁷Findley, a.g.e, s.89; Parmaksızoğlu Çağlayan, a.g.e, s.415; Fazlullah, *Selçuklular*, s.202; Gordlevski, a.g.e, s.104; Abû'l Farac, a.g.e, s.497; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllar Arasında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1972, s.209; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1990, s.70 ;Roux, *Moğol*, s.205.

⁵⁵⁸ Aksarayî, a.g.e, s.18; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.71.

⁵⁵⁹ Nəcəfli Tofiq Hübət oğlu, *Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətlərinin Tarixi Müasır Türk Tarixşünaslığında*, Bakı Çayıoğlu Neşriyat, 2000, s.31.

⁵⁶⁰ Ömeri, a.g.e, s.235; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, 1. Baskı, İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985, s.161.

⁵⁶¹ Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)*, 1. Baskı İstanbul, Meb Yayınları, 1995, s.63.

kendine önemli bir yer bulmuştur. Atabeg⁵⁶², Osmanlı Devletine Lala olarak geçmiştir.

Atalık: Atalık⁵⁶³ unvanı, Şeybânî Hanlığı'nda, Büyük Selçuklu Devleti'nde bildiğimiz Atabeg, Osmanlılar ve Safeviler Devletleri'nde lala unvanına eşittir. Atalık⁵⁶⁴, babalık anlamında, hükümdara bir baba gibi öğüt veren ona yardımcı olan, ona danışmanlık yapmakla görevli kimsedir. Ayrıca Atalık⁵⁶⁵, devletin büyük emir ve beylerinin kendilerine ait bölgelerde sahip olduğu yetkileri yasa mucibince denetleme ve kontrol etme görevlerine sahiptir. Atalık⁵⁶⁶, hükümdar adına devletin merkezi idaresinin, devletin diğer kurum ve kişilerine yansımalarıdır. Atalıklar Batı Türkistan Hanlıkları'nda görev almışlar ancak bir takım farklılıklar kazanmışlardır. Temel yapıları aynı kalmış olup şehzadelerin öğretmenleri ve danışmanlarıdır. Buhara Hanlığı'nda, Şeybânî soyunun ortadan kalkması ardından, devletin yönetimini eline alan Astrahani Hanedanı döneminde, Atalık makamı yönetimde etkili olmaya başlamıştır ve bu Atalıklardan Muhammed Rahim Biy Atalık, Ubeydullah'ın üzerinde kesin bir otorite kurarak Han'ı kukla pozisyonuna sokmuştur. Onun oğlu, Muhammed Danyal Biy Atalık ile birlikte Mangıt Hanedanlığı kurulmuş bulunmaktaydı. Şah Murad'a kadar tahtta bir Cengiz soyu olsa da asıl yetki ve tek güç Atalıkların ellerindeydi. Atalık⁵⁶⁷, Hanlıklarda en yüksek memurdur.

Ateke: Harem öğretmeni olarak da isimlendirebilecek bir memuriyettir. Bu memur, Timurlular Devleti'nde, saray teşkilatında bulunmakla birlikte, saray haremi yani

⁵⁶² Kurpalidis, **a.g.e.**, s.58.

⁵⁶³ Macit, **a.g.e.**, 2016, s.170; Muhammed Bilal Çelik, “1800-1865 yılları arasında Buhara Emirliği “**Basılmamış Doktora Tezi**, 2009, s.55; Orhan Doğan-Aysel Erdoğan, **Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)**, 1.Baskı, Ankara, Berikan Yayınevi, 2017, s.67; Duğlat, **a.g.e.**, s.394.

⁵⁶⁴ Eugene Schuyler, **Türkistan Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları**, 1.Baskı, İstanbul Çev: Firdevs Çetin- Halil Çetin, Paradigma Yayınları, 2007, s.341.

⁵⁶⁵ Hamid Ziyaev, **Türkistan da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, 1. Baskı, Ankara, Çev: Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, 2007, s.12; Khanikoff, **a.g.e.**, s.239.

⁵⁶⁶ Mustafa Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, 1. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2009, s.51; Zeki Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihi'ne Giriş**, 3.Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, C.1, 1981, s.65; Ötemiş Hacı, **Çengiz-nâme**, Haz: İlyas Kamalov, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2009, s.50.

⁵⁶⁷ Zülal Yüksel, “Altınorda ve Kırım Hanlıklarındaki “Kurultay” Geleneğinin Kırım Tatar Destanlarına ve Kırım Tatar Geleneklerine Yansıması”, Ankara, **Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi**, Güz 2011, s.19; Koç, **Rus Elçilik**, s.41.

hükümdarın hanımları, cariyeleri ve kızları ile saray içinde bir görev icabı yaşayan bütün hanımların eğitiminden sorumludur.⁵⁶⁸

Ayak Aşçısı: Mutfak, Türk İslam Devletleri'nin saray teşkilatında çok elzem bir yere sahiptir. Çünkü devletin başı saray ile özdeştir. Bu sebeple, saraylar bir kasabayı andırmakta, ordunun belli bir kısmı, devletin merkez görevlilerinin tamamı ile en önemlisi hükümdar sarayda yaşamaktadırlar. Ayrıca Türkistan Devletleri'nde, genel olarak halka yemek dağıtma, açık, genel davetler verme adetleri vardır. Han-ı yağma olarak da bilinen genel adetler, bütün Orta Çağ Türk İslam kültüründe görülmektedir. Durum böyle iken, saray mutfak teşkilatı da önem arz etmektedir. Selçuklular'da Hânsâlâr, Moğollar'da Bakavul olarak bilinen saray aşçıları, Şeybânî Hanlığı sarayında Ayak aşçısı olarak genel saraya yemek yapan, saray mutfağın başında bulunan, sarayın yemeklerinden sorumlu aşçıdır.⁵⁶⁹

Avşaki: Memlükler Devleti'nde, hükümdarın has ahırında çalışan sadece hükümdarın atlarıyla ilgilenen hükümdarların özel seyisleridir.⁵⁷⁰

Bacgir (Bacdâr): Türk Moğol Devleti'nde ve Timurlular Devleti'nde, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde olan bac vergisini toplamakla görevli memurdur. Bac, ticari bir vergidir. Çarşı, pazar esnafından alınmaktadır. Bu sebepten Bacgir çarşıları gezerek vakti gelen vergileri hazineye götürmektedir.⁵⁷¹

Bağban: Göçebe Türk Devletleri ve dahi daha sonra yerleşik hayata geçen Türk Moğol Devleti'nde, saray devletin siyasi simgesi olmaktadır. Saray ihtişamın ve devletin gücünün en somut örneğidir. Bu yüzden saray, her yönü ile güzel olmak zorundadır. Emir Timur'un gücünün göstergesi olan ünlü Gök Sarayı unutmamak gerektir. Sarayın, hükümdarın gerek dinlendiği ve gerekse toylar düzenlediği

⁵⁶⁸ Aka, **Timur ve**, s.108; İsmail Aka, "Timurlular", , **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.9 Edt: Kazım Yaşar Koprıman, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s.905; Duğlat, **a.g.e**, s.507; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.41.

⁵⁶⁹ Macit, **a.g.e**, s.178.

⁵⁷⁰ İbni Tagrıberdi, **a.g.e**, s.581.

⁵⁷¹ Muhammed Tarağay Bahadıroğlu, **Tüzükat-ı Timur**, 6. Baskı, İstanbul, Çev: Adnan Arslan-Kutlukhan Şakirov, İnsan Yayınları, 2010, s.91; Aksarayî, **a.g.e**, s.178; Hinz, **Uzun Hasan**, s.89; Eroğan Merçil, **Türkiye Selçukluları'nda Meslekler**, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s.148.

alanları, bahçeleri vardır bu bahçeler saray ile bütünleşik bir haldedir. Sarayın, bahçesinin modern anlamda peyzaj işleri ile ilgilenen görevli memurlar bulunmakta olduğunu bilmekteyiz. Bu memurlara Türkistan'da Bağban denmektedir. Bu görevli hem bir bahçıvan hem de bahçenin görsel güzelliğinden sorumludur.⁵⁷²

Bahşı: Türk Moğol Devleti'nde, kâtiplik görevi yapan,⁵⁷³ Budist Uygur memurlara verilen unvandır. Moğollar, Cengiz Han'dan önce yazıya hâkim olmayan, teşkilatları bulunmayan, anlaşmalarını sözlü olarak yapan iptida bir millettir. Cengiz Han, devletini kurarken bunun farkına varmıştır. Uygurlar'ın, Moğol hâkimiyetini tanıdıktan sonra, devrin kültür ve medeniyet kaynağı olmaları dolayısıyla devletin teşkilat ve idaresi için bel kemiği olmuşlardır. Uygur Tata Tonga, Cengiz Han'ın karşısında iken, Han ona elindeki ne diye sorduğunda gösterdiği mühür ve anlattığı mührün işlevi Cengiz Hanı derinden etkilemiş ve yazının devlet için ne kadar önemli olduğunu anlamıştır. Bunun üzerine Tata Tonga'yı Devleti'nin mühürcüsü yapmış ayrıca çocuklarına yazıyı ve okumayı öğretmesini emretmiştir. Moğol Devleti böylece Türk Moğol Devleti'ne evrilmiş, Moğollar'da medeniyet çalışmaları başlamıştır. Uygurlar, devlet içinde idari işlere atanmışlar ve kâtiplik makamı ortaya çıkmıştır. Genellikle Budist olan Uygur kâtiplerine Türk Moğol Devleti'nde, Bahşı⁵⁷⁴ unvanı verilmektedir⁵⁷⁵.

Barae Defteri: Samaniler Devleti'nde maliye kâtiplerinin, devletin ödediği maaşları kayıt altına aldığı defterlere verilen isimdir.⁵⁷⁶

Bakavul: Bakavul⁵⁷⁷ veya Bugavul olarak kaynaklarda geçen bu memurun görevi aslında ikiye ayrılabilir. Zamanla görevinde farklılaşma yaşamıştır. Bakavul, Türk

⁵⁷² Güner, **a.g.m.**, s.1430; Merçil, **Meslekler**, s.43.

⁵⁷³ Barthold, **Türkistan**, s.412; Togan, **Umumi Türk**, s.67.

⁵⁷⁴ Ahmet Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, 2. Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1988, s.28.

⁵⁷⁵ Özgüdenli, **Gâzân**, s.46; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.9; Spuler, **a.g.e.**, s.303; Sevim-Yücel, **a.g.e.**, s.339; Abû'l Farac, **a.g.e.**, s.478; Kurat, **Karadenizin**, s.174; Aksarayî, **a.g.e.**, s.149; El Ömerî, **a.g.e.**, s.91; Bademci, **Cengiz Han ve**, s.57; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.22.

⁵⁷⁶ Küçük, **a.g.m.**, s.233.

⁵⁷⁷ Hayrunnisa Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular(1360-1506)**, 2. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007, s.283; İlhan Erdem, "Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.24, S.37, 2005, s.65; Hayrettin İhsan Erkoç, **Anadolu'da Moğol Etkileri (13-15. Yüzyıllar)**, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, Y.13, s.19, Güz 2015, s.54; Aka, **İran'da Türkmen**, s.51.

Moğol Devleti'nde, Altınorda Hanlığı, Çağatay Hanlığı, İlhanlılar Devleti, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti Timurlular Devleti'nde ve Şeybânî Hanlığı ile Buhara Hanlığı ve diğer Batı Türkistan Hanlıkları'nda, Emir-i Çeşnigir veya Çaşnigir isimli yemeklere nezaret edip zararlı şeylerin konmamasına bakan görevlinin, Moğol Devletleri'ndeki muadili Bakavuldur⁵⁷⁸. Çaşnigirler ve Bakavullar, aslında günümüzde devlet teşkilatlarına bakılırken ihmal edilerek küçük gibi görülen, ancak tam aksine çok önemli bir makamdır. Bakavullar, hükümdarın hayatından birinci derecede sorumludur diyebiliriz. Çünkü siyasi yaşamında iç ve dış birçok düşmanı bulunan hükümdarın ölümü en etkili yoldan zehir ile sağlanabilir, bu da yediği yemekten olabilirdi. Hükümdarın hayatının önemi dolayısı ile yemekleri önce tadan ve içinde zehir olup olmadığını neredeyse hükümdara kendini kurban olarak vererek kontrol eden, Bakavullardır⁵⁷⁹. Bakavulluk⁵⁸⁰, yine mutfakta aşçı olarak görev yapan Bavurçiden daha yüksek bir makamdır. İlhanlılar Devleti'nde daha sonra ki dönemde Bakavul⁵⁸¹, Çaşnigir vazifesinden farklı olarak askeri bir unvan ve görev halini almıştır. İlhanlılar Devleti ordusunun askeri işlerini düzenleme ve Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde gördüğümüz Divan-ı Arız reisi, Emir-i Arız'ın görev ve sorumluluklarını üstlenmeye başlamıştır. Bakavul⁵⁸², ordunun her askerini teftiş etmeye başlamıştır. Emir-i Arız'ın yaptığı gibi orduyu tam teçhizatlı olarak önünden geçirir ve elinde bulunan kayıt defterlerinden askerin hayvanını, silahlarını ve diğer teçhizatı ile askerin kendisinin durumuna bakardı. Ayrıca bakavul⁵⁸³, orduya yeni asker bulunup yazılması, ordunun sayımı ile asker sayısının saptanması, ordu iktalarından gelen orduya ait olan gelirin kayıt, kontrol ve idaresi, ordu içinde ki her askerin ihtiyacı olan levazımata temin edilmesi ve askerlere dağıtılması gibi işleri görev edinmiştir. İlhanlılar Devleti ordusunu oluşturan bölük ve birliklerin yürüyüş ve hareket hatlarını tayin ve sevk ile ordu arkasından gelen, ordunun silah, erzak, yedek hayvan gibi tüm lojistik ihtiyacının yönetimi ve sevki, seferin hareket

⁵⁷⁸ Alpargu, **a.g.m**, s.265.

⁵⁷⁹ Uyar, **a.g.m**, s.41.

⁵⁸⁰ Spuler, **a.g.e**, s.298.

⁵⁸¹ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.75.

⁵⁸² Paydaş, **a.g.m**, s.206.

⁵⁸³ Hümbet oğlu, **a.g.e**, s.32; Koç, **Rus Elçilik**, s.22; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.188.

stratejinin belirlenmesinde onun göreviydi. Eğer çıkılan sefer başarı olmuş ve ordu savaştan zaferle ayrılmışsa, askerlerin, komutanların ve İlhan'ın yasal hakkı olan ganimetin dağıtım işlerinin yürütülmesini de bakavul⁵⁸⁴ sağlamaktadır. Sefer esnasında veya barış halinde iken ordunun çıktığı bir nevi savaş tatbikatı olan geleneksel Moğol avlarında, avlanan hayvanların pay edilmesi işi de daima bakavulların görevidir. Bakavullar⁵⁸⁵ Kurultay ve toylarda teşrifatçı olan Türk İslam Devletleri'nde hacib memurunun muadili olan yasavul ile birlikte çalışır ona yardım ederdi. Kurultay ve diğer törenlerde eski Türk Moğol geleneği olan, oruna göre kimin nerede oturacağı kimin hangi tarafa geçeceği gibi protokol işleri ile ilgilenmektedir. Böylece, düzen bozulmaz devlet adamları hiyerarşik bir düzende törene katılmış olurlardı.

Banman⁵⁸⁶: Yerleşik hayata geçen devletlerde, tarım ekonomisi çok önemlidir. Tarım, sanayi olmayan devletlerde, hem devletin vergi kaynağı hem halkın ve hayvanların gıda ihtiyacı hem de ikta sistemi uygulayan devletlerde ordunun asker kaynağıdır. Tarım ekonomisine sahip devletlerin bunun için en temel ihtiyacı ise su dur. Orta Çağ Devletleri'nde su, şehirlere su kanalları ile getirilmekte ve bugünün barajı olarak nitelendirilebilecek su bentleri ile koruma altına alınmaktadır. Bentlerin, bir bakıma savunma sistemi olarak da kullanıldığını bilmekteyiz. Örneğin Harezm bölgesi su bentleri sayesinde doğal bir sur ve korunağa sahip olmakta, düşman gelirken su bentleri kaldırılarak bölge su altına bırakılmakta bu da doğal savunmayı sağlamaktaydı. Tarım ve savunma için büyük bir öneme sahip olan suyun, bentler ile korunması ve yönlendirilmesi işini Batı Türkistan Hanlıkları'ndan Buhara Hanlığı, devlet teşkilatında bulunan bir memurun korumasında da görmekteyiz. Banman memuru, Hanlıkta bulunan bentleri korumak ile görevlidir.

Bar Beg: Karahanlı Devleti'nde, Gazneliler Devleti'nde ve Büyük Selçuklu Devleti'nde saray teşkilâtının başında bulunan ikinci derecedeki yönetici vasfı olan memurlara verilen unvandır. Bar beg, bir nevi haciplik görevidir. Türk İslam Devletleri'nde, hükümdarlar, belli günlerde, genel ve özel kabuller yapmaktadırlar.

⁵⁸⁴ Tihrani, **a.g.e**, s.63.

⁵⁸⁵ Khanikoff, **a.g.e**, s.241; Aka, **Timur**, s.115; Yakubovskiy, **a.g.e**, s.95; Aka, **Mirza Şahruh**, s.192.

⁵⁸⁶ Schuyler, **a.g.e**, s.286.

Bu kabullere ve hükümdarın huzuruna giriş iznine, Bar ismi verilmektedir. Bar beg, hükümdarın huzuruna çıkış, kaide ve kurallarını uygulayan bu kabulleri bir nizam sokan, huzurda bulunanların oturacakları yerleri ve duracakları düzeni sağlamak ile görevlidirler. Hükümdarın huzuruna kabul amiridir.⁵⁸⁷

Barsçı: Cengiz Han yasasında, av organizasyonları çok önemlidir. Bu av organizasyonlarında, hem askeri talim yapılıyor, hem de savaş düzeninde geçen bu av organizasyonlarında orduya ve halka yetecek kadar da yiyecek ihtiyacı karşılanıyordu. Moğol İmparatorluğu'nda ve Çağatay Hanlığı'nda bu görevi, Barsçı unvanı taşıyan Şehzade yapmaktaydı. Barsçı av organizasyonunu yapmakla görevliydi. Bu işin önemi Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'yi kendi Barsçısı yapması üzerine anlaşılabilir.⁵⁸⁸

Barvana Teşi: Şeybânî Hanlığı devlet teşkilatında görevli olan Pervaneci unvanlı memurların yanında, ona yardımcı vazifesinde bulunan bir görevlidir. Saray içi ve devletin diğer kurumlarına, saraydan giden, gelen emir ve bildirileri taşımakla görevlidir. Barvana Teşi, pervanenin yazmış olduğu evrakı, ilgili kurum ve kişilere götüren ve oradan da pervaneye getirilmesi gereken evrakı ona ulaştıran, kişiler arası bir özel kurye memuru olarak çalışmaktadır.⁵⁸⁹

Baş Yasavul: Şeybânî Hanlığı sarayında, Yasavul olarak görev yapan memurların başındaki yöneticidir.⁵⁹⁰

Baskak: Türk Moğol Devleti'nde ve şube hanlıklarda görülen sivil bir idare unvanıdır⁵⁹¹. Çağatay Hanlığı'nda, İlhanlılar Devleti'nde ve Altınorda Hanlığı'nda örneği vardır. Türkçe bir kelimedir. Sivil şehir valilerine verilen unvandır⁵⁹². Vergi

⁵⁸⁷Merçil, **Müslüman**,s.336; Merçil, **Saraylar**,s.93.

⁵⁸⁸Kafalı,**Çağatay**,s.56;Cüveyni,**a.g.e**,s.94;Spuler,**a.g.e**,s.458; Abû'l Farac,**a.g.e**,s.478; El Ömeri,**a.g.e**, s.65; Ebû'l Ferec, **Târîhu**,s.6; İlyas Kamalov,**Moğolların Kafkasya Politikası**,1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2003,s.18.

⁵⁸⁹ Macit,**a.g.e**, s.178.

⁵⁹⁰ Alpargu,**a.g.m**,s.266; Macit,**a.g.e**, s.176.

⁵⁹¹Ganizmahal Kushenova, **Ögedey Kağan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir**,1. Baskı, İstanbul, IQ Yayınları, 2013, s.26; Kurat, Karadenizin,s.244, Güner, **a.g.m**, s.1436.

⁵⁹²Adulvahap Kara, **Kazakistan ve Kazaklar**,1. Baskı, İstanbul, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2013, s.149; Cüveyni,**a.g.e**, s.135, Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan**

toplama görevi de vardır. Barthold bu görevde olan kişiye polis müdürü gibi bir tabir yakıştırmış ve toplanan vergilerin merkeze ulaşmasında muhafız görevi olduğunu belirtmiştir.⁵⁹³

Başmakdâr: Başmak, Paşmak sözcüğü Türkçe’de ayakkabı olarak adlandırılmaktadır. Başmak kelimesi ile “*dâşten fillinin geniş zamanda kökü olan dâr*” kelimelerinden oluşmakta olan Başmakdâr unvanlı memur, Memlûkler Devleti’nde ve Delhi Türk Sultanlığı’nda, hükümdarın ayakkabılarının bakımından ve bir tören sırasında taşınmasından sorumludur.⁵⁹⁴

Başüre: Orta Çağ Türk İslam Devletleri orduları tarafından kullanılan seyyar kale görünümüne kuleler ve siperlerdir. Başüre arkasına saklanan askerler, hem düşman tarafından zarar görmez hem de okçular için atış siperi vazifesi görmektedir. Timurlular Devleti’nde de örnekleri Çaporlar ismi ile görülmektedir.⁵⁹⁵

Baş Zekâtçı: Batı Türkistan Hanlıkları’nda, sınırlarda ve büyük şehirlerin kervan yolları üstünde görev yapan memurlardır. Kervanlar tarafından getirilen malları ilk olarak o açıp bakar ve malın ne olduğunu kaydeder, önceden belirlenmiş vergi tarhını hesaplar ve bu vergiyi kervan sahibinden tahsil etmektedir.⁵⁹⁶

Berat: Türk İslam Devletleri’nde, Divan-ı İnşa tarafından yazılan belgelerdir. Beratlar, büyük divan tarafından bir göreve atanan, paye alan devlet memurlarına bir gelirden maaş veya ikta alan, bir şeyi kullanma hakkı yani Tarhanlık veya Suyurgal belgesi ve bir sebeple herhangi bir muafiyet alan kişilere, üstünde hükümdarın tuğrası ile mühürlenmiş şekilde verilen resmi belgedir.⁵⁹⁷

1917’ye Kadar,2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu,1987, s.80; Caferoğlu,**a.g.e**, s.36 Yakubovskiy,**a.g.e**, s.17.

⁵⁹³Özgüdenli,**Gâzân**,s.182;Yuvalı,**İlhanlılar**,s.32;Spuler,**a.g.e**, s.47;Kafesoğlu,**Harizmşahlar**,s.177;Küçük,**a.g.m**, s.235; Findley,**a.g.e**, s.103; Uyar, **a.g.m**, s.39;Ebü’l Ferec, **Târîhu**,s.11; Fazlullah, **Camîu’t (İlhanlılar)**,s.137; Özcan, **a.g.e**, s.204; Galstyan, **a.g.e**, s.19.

⁵⁹⁴ İbni Tagrıberdi, **a.g.e**, s.181; Kortel,**a.g.e**, s.155; El Ömeri,**a.g.e**, s.32; Merçil, **Meslekler**,s.35

⁵⁹⁵ Al Bondari,**Irak ve Horasan**,s.228.

⁵⁹⁶ Nurettin Hatunoğlu, **Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han**, 2 Baskı, İstanbul, Ötügen Neşriyat, 2016, s.120.

⁵⁹⁷Özgüdenli,**Gâzân**,s.112;Koprıman,**MısırMemlûkleri**,s.179;Fazlullah,**Selçuklular**,s.130; Aksarayî,**a.g.e**, s.180; Danuu, **a.g.m**, s.5; Corci bin Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**,2. Baskı,

Behlendâr: Delhi Türk Sultanlığı'nda, hükümdar Cuma namazına çıktığında veya herhangi bir sebeple halk arasına karıştığı zaman, bu memur hükümdarın para keselerini taşımaktadır. Bu para keselerinden sadakalar dağıtılması görevi onundur.⁵⁹⁸

Beytu'l Kânûn: İlhanlılar Devleti'nde Gâzân Mahmud Han, yaptığı toprak reformu neticesinde yaptırdığı arazi tahrirleri, Defatir-i Kânûn adında defterlere kayıt edilmekteydi. Gâzân Mahmud Han bu defterleri, “kanun evi” anlamına gelen “beytu'l kânun” dairesinde toplatarak arşivlenmesini sağlamıştır. Devlet arşivi görevi gören bu daireye sadece kanun defterleri koyulmuştur.⁵⁹⁹

Bukçehberdâr: Buhara Hanlığı'nda, hükümdarın giysilerinden onun gardro bundan sorumlu görevlidir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde Câmedâr unvanlı memurun işini yapmaktadır.⁶⁰⁰

Bavurçı: Ciğer anlamına gelen “Bağır” kelimesinden türemiştir. Ciğerci, aşçı anlamına gelen bir unvandır. Türk Moğol Devleti'nde, İlhanlılar Devleti ve Timurlular Devleti'nde, Bakavulların yardımcı personeli görevini görmektedirler. Saray mutfaklarından sorumludurlar. Mutfağın genel ihtiyaç ve eksiklerini karşılamak aynı zamanda sarayda yemekleri yapmak ile sorumludurlar.⁶⁰¹

Sahib-i Haber: Emeviler Devleti ve Gazneliler Devleti'nde posta teşkilatında çalışan postacı anlamında kullanılan bir unvandır.⁶⁰²

İstanbul, İletişim Yayınları,C.2, 2015, s.356; Roux,**Moğol**,s.360; Selmâni,**a.g.e**, s.46; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.121 Horst,**a.g.e**, s.40; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.2.

⁵⁹⁸ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.309.

⁵⁹⁹Özgüdenli,**Gâzân**,s.264; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.103; Özgüdenli, **Şenb-i Gazan**,s.184.

⁶⁰⁰ Khanikoff, **a.g.e**, s.240.

⁶⁰¹Aka,**Timurlular**,s.160; Spuler,**a.g.e**, s.298; Findley,**a.g.e**, s.104; Aka,**Timur**,s.115; Togan, **Çengiz Han**,s.38; Cüveynî,**a.g.e**, s.499; Mustafa Uyar, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunun Birimleri”, **Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim, Kültür ve Sanat Prof.Dr. Mikail Bayram'a Armağan**, 1.Baskı, Konya, Kömen Yayınları, 2009,s.297; Şâmî,**a.g.e**, s.163; Ebü'l Ferec, **Târîhu**,s.26; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.14; el Hüseyînî,**a.g.e**, s.20; Aka, **Mirza Şahrûh**, s.38 Osman G.Özgüdenli, **Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab-i Reşidi'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler**, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları, 1.Baskı, İstanbul, Kaknûs Yayınları, 2006s.226; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.189

⁶⁰²Güner,**a.g.m**,s.1429, İbrahim Harekat, Berid, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, 1992,C.5,s.498-501; Merçil,**Kirman**,s.172;

Bırık: Karahanlı Devleti'nde, hükümdarın maiyetindeki soyluların toplumsal mevkilerini belirleyen kimse. Karahanlı Devleti sarayında, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde gördüğümüz Haciblerin muadili olarak görev yapmaktadırlar. Hükümdarın verdiği özel ve resmî kabullerde, hükümdarın huzuruna kimlerin nasıl çıkacağı, nerede duracağı, nerede oturacağı gibi kuralları düzenleyen ve ilgili kişileri yönlendiren memurdur.⁶⁰³

Bidûn Hazine: İlhanlılar Devleti'nde mevcut olan iki hazineden bir tanesidir. Bu hazinenin başında hazinedarlar görev yapmaktadır. Bidûn kelimesi, sıradan, alışılmış, kalın demektir. Buradaki anlam bu hazinenin hükümdarın şahsına ait yani özel olmayan, devletin genel hazinesi olduğudur.⁶⁰⁴

Bitigçi İlmgâ: Karahanlı Devleti'nde, kesin olmamakla birlikte kayıtlarda geçen bir unvandır. Bu unvandan anlaşıldığı kadarı ile kâtiplik dairesinde, tüm bitigçilerin ve tamgaçların başındaki reise verilen unvandır.⁶⁰⁵

Bitigçi: Karahanlı Devleti'nde de bulunan bir memuriyettir. Bitig⁶⁰⁶ ıstılahı defter, kâğıt vesika belge anlamına gelmektedir. Bitigçiler⁶⁰⁷ kâtiplik görevi görürler. Çağatay Hanlığı, İlhanlılar Devleti, Altınorda Hanlığı ve genel olarak Türk Moğol Devleti'nin tüm coğrafyalarında kullanılmaktadır. Bitikçi⁶⁰⁸ unvanı, Türk Moğol Devleti'nde Uygur kâtiplerine verilen bir unvan⁶⁰⁹ ve görevdir. Moğolca'ya, Uygurlar'ın devlet idaresinde ve kâtiplikte etkin olduğu dönemde girmiş olması muhtemel olan bu unvana sahip olan memur, devletin tüm iç ve dış yazışmalarını yapmakta, aynı zamanda al tamga adı verilen devlet mührünün evraka vurulması işlerini yürütmekteydi. Çağatay Hanlığı'nda bu göreve sadece şehzadeler

Özgüdenli, *Gâzân*, s.211; Kayaoğlu, *a.g.e*, s.66; Sevim-Merçil, *a.g.e*, s.510; Al Bondari, *Irak ve Horasan*, s.80; Nizamülmülk, *a.g.e*, s.85; Yılmaz, *a.g.e*, s.176; Çingizoğlu, *a.g.e*, s.73.

⁶⁰³KaşgarlıMahmud, *a.g.e*, s.186; Genç, *a.g.e*, s.186; Güngör, *a.g.e*, s.55; Yazıcı, *a.g.e*, s.89;

Bilgiç, *a.g.e*, s.80.

⁶⁰⁴Özgüdenli, *Gâzân*, s.272.

⁶⁰⁵Genç, *a.g.e*, s.257; Küçük, *a.g.m*, s.228.

⁶⁰⁶Genç, *a.g.e*, 1981, s.236; Güner, *a.g.m*, s.1422; Kafalı, *Çağatay*, s.56.

⁶⁰⁷Ganbat Lkhundev, "Türk Moğol Halklarının Kültürleri", *Basılmamış Doktora Tezi*, 2013, Ankara, s.36; Kafesoğlu, *İslami Türk*, s.352; Spuler, *a.g.e*, s.365.

⁶⁰⁸Bilgiç, *a.g.e*, s.76; Özgüdenli, *Gâzân*, s.51; Kafalı, *Çağatay*, s.56; Caferoğlu, *a.g.e*, s.27-28; Yuvalı, *İlhanlılar*, s.31; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.187.

⁶⁰⁹Küçük, *a.g.m*, s.227; Parmaksızoğlu-Çağlayan, *a.g.e*, s.377.

getirilmekteydi. Hanlık içindeki bitikçilerin⁶¹⁰ Uluğ Bitigçi unvanı ile başında bulunan bu şehzadeye devletin defterdarlık işlerini idare etme görevi verilmekteydi

Bistegani: Büyük Selçuklu Devleti'nde, askerlere ve sarayda çalışan memurlara ödenen maaştır. Yılda 4 defa olmak üzere 3 ayda bir ödenmektedir.⁶¹¹

Bohçadar: Büyük Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti saray teşkilatında görevli bir memurdur. Görevi, bir kimseye saray tarafından verilen hediyeleri, bohça tabir edilen kumaş parçalarına sararak, bu hediyeleri ilgili kimselere götürmekten ibarettir.⁶¹²

Borçı: Türk Devlet teşkilatında, üzüm bağları sahiplerinden üzüm vergisi toplayan memura denilmektedir.⁶¹³

Bündar: Gazneliler Devleti'nde, devlet teşkilatında var olan bir memurdur. Devletin aldığı vergi türlerinden biri olan haraç vergisini toplamakla görevli memurdur.⁶¹⁴

Büyük Sultan: Es Sultan'ül Mu'azzam, Büyük Selçuklu Devleti'nde, İslam dini kurallarına göre halifenin dünyevi yetkilerine vekâleten devleti yöneten ve nizamı sağlayan, İslam dinini yayan Sultanlara verilen unvandır. Büyük Selçuklu Devleti sultanına tabii olarak, ona vasal olmuş olan diğer yabancı devlet hükümdarların olması sebebiyle bunlara, Büyük Sultan denilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nde büyük sultan, siyasi hâkimiyeti meşrulaştırmak için camililerde kendileri hutbe okuturlar ve sikke darbettirlerdi. Abbasi halifesinden, menşur ile yetki alarak yapılan bu iş, büyük sultanın dünyevi hâkimiyetini meşrulaştırdı.⁶¹⁵

⁶¹⁰Kurat, **Rusya**,s.79; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.16; Roux,**Moğol**,s.128; Ebü'l Ferec, **Târîhu**,s.29; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.82; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.11; Aka,**Mirza Şâhruh**, s.26; Özcan,**a.g.e**, s.202.

⁶¹¹Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.189; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.147; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.148;Göksu,**Ordu**,s.20;Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.509; Köymen,**Kuruluş**,s.232; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.56; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.141; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**,s.73.

⁶¹² Merçil, **Saraylar**,s.239.

⁶¹³ Donuk,**a.g.e**, s.72.

⁶¹⁴ Yazıcı,**a.g.e**, s.191.

⁶¹⁵Bilgiç,**a.g.e**, s.82; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.59; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.23; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.74; Kurpalidis,**a.g.e**, s.71; Yurdaydın,**a.g.e**, s.62; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.25.

Büyük Bahşi, Taişi, Daişi: Cengiz Han'ın Türk Moğol Devlet geleneğine göre kurduğu bir memurluktur. Bir bölgenin mülki idare reislerinin en büyüğü anlamındandır. Tümen komutanı rütbesindedir.⁶¹⁶ Tayşi unvanı, aynı zamanda, prens ve şehzade anlamına gelmekle beraber, bir Noyan'ın oğlu gibi sosyal statü belirleyen bir ıstılah olarak da kullanılmaktadır.⁶¹⁷

Bahşi (Delhi): Delhi Türk Sultanlığı'nda Divan-ı Vezaret'te çalışan ordunun maaşlarını ödemekle görevli olan memurlardır.⁶¹⁸

Cânâvârdâr: İlhanlılar Devleti'nde, Türk Moğol Devleti'nde olduğu gibi av, yapılacak en önemli uğraştı. Barış zamanı hem yiyecek temini hem de askerlik alışkanlığının sürmesi, askeri taktiklerin bir nevi provası olan avlara hükümdar ve devlet büyükleri de katılmaktaydılar. Bu avlarda vahşi hayvanlar da kullanılmaktaydı. Aslan, Kaplan vb yırtıcı vahşi hayvanları eğiterek, bakıcılığını yapan ve onları avlarda kullanarak, gerektiğinde avlarda bu hayvanları yakalayıp avlayan görevliye Cânâvârdâr unvanı verilmektedir.⁶¹⁹

Câmedâr: Câmedâr⁶²⁰ makamı, Türk İslam devletleri'nin birç oğunda olan önemli bir makamdır. Karahanlı Devleti'nde, Gazneliler Devleti'nde, Büyük Selçuklu Devleti, Kirman Selçuklu Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti, Delhi Türk Sultanlığı, Eyyubiler Devleti ve Memlûkler Devleti teşkilatlarında rastladığımız bu makamın Sahib-i Câmedâr⁶²¹, Harizmşahlar Devleti, saray teşkilatında da görev yapmaktadır. Câmedâr⁶²² kelimesi Farsça elbise anlamına gelen “Câme” ve tutmak, sahip olmak, malik olmak, koruyup kollamak gözetlemek anlamına gelen “*dâştên fillinin geniş*

⁶¹⁶Barthold, *Türkistan*,s.416; Boris İAkovlevich Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı Göçebe Moğol Feodalizmi*, . Baskı, Ankara, Çev: Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu, 1995, s.115; Spuler,*a.g.e*, s.303; d'Ohsson,*a.g.e*, s.36; Sümer, *Anadoluda Moğollar*,s.37; Togan, *Çengiz Han*,s.38
⁶¹⁷Oktay Berber,” XVII.Yüzyılda Kalmukların İdil-Yayık Bölgesindeki Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Y.7, s.XVIII, Haziran 2014, s.338; Duğlat,*a.g.e*, s.243.

⁶¹⁸ Aziz Ahmed, *a.g.e*, s.321.

⁶¹⁹ Özgüdenli,*Gâzân*,s.269; Ebü'l Ferec, *Târîhu*,s.24.

⁶²⁰ Genç,*a.g.e*, s.221; Yazıcı,*a.g.e*, s.116; Göde, *a.g.m*, s.436; Uzunçarşılı, *Medhal*,s.32.

⁶²¹Taneri, *Harizmşahlar*,s.117; Merçil, *Kirman*,s.160; Gürbüz,*a.g.e*, s.138; Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin*,s.317.

⁶²²Merçil,*Afganistan ve Hindistanda*,s.178; Uluçay,*a.g.e*, s.263; Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı: Menâkıbü'l-Ârif'in Değerlendirilmesi* 2. Baskı, Konya,Bilge Yayınları 1977,s.34.

*zamanda kökü olan “dâr” kelimelerinden oluşmakta*⁶²³, elbise tutan, koruyan, kollayan anlamına gelmektedir. Harizmşahlar Devleti sarayında, hükümdarın günlük, özel tören, sefer kıyafetlerini ayarlayıp onları düzenleyen ve hükümdara bunların giymesinde ona yardım eden görevlidir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri’nde, Hilat verme geleneği çok yaygındır. Hilat, elçilere, devlet adamları gibi ileri gelen kişilere hükümdar tarafından verilen bir onur hediyesidir. Hilat verilen kişi, iki saray hacibi ile birlikte sarayda Câmehane denilen daireye götürülür ve Câmedâr⁶²⁴ nezaretinde ona uygun Hilat giydirilirdi. Câmedâr⁶²⁵ aynı zamanda sarayda câmehanede görev yapan memurların başında bulunmaktadır. Câmedârlar⁶²⁶, hükümdarın yakınlarında bulundukları için önemli kişilerdir ve hükümdarın güven ve itimadını kazanmış kişiler arasından seçilirlerdi. Hükümdara çok yakın oldukları için kendilerini ve yeteneklerini gösterme imkânı bulan Câmedârlar⁶²⁷, daha sonra ordu kumandanı, vali gibi görevlere de atanabilmektedirler. Bunun örneği olarak Gazneli Mahmut’un Câmedârı⁶²⁸ Toğmuş’un ordu kumandanı olarak atanması gösterilebilir.

Cenbaş: Gazneliler Devleti’nde gördüğümüz bir memuriyettir. Yerleşik hayata geçen ve döneminin en büyük Türk İslam Devleti örneği olan Gazneliler Devleti’nde şehir hayatı gelişmiştir. Gelişen şehir hayatı, özellikle şehrin merkezleri olan çarşılarda yoğun bulunmaktadır. Ülkenin şehirleri arasında özellikle Gazne, dönemin en önemli kültür ve ticaret merkezidir. Hal böyle olunca şehirde bir takım güvenlik ve asayiş sorunları da baş göstermektedir. Şehirde yaşayan runud veya evbaş denilen ayak takımı tabir edilen kimselerin çıkardığı, büyüme potansiyeli olan olaylarda, yangın, sel, salgın hastalık gibi infial yaratıcı durumlar veya düşman işgali gibi

⁶²³ Aydın Taneri, “Camedar”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları C.7, 1993, s.45

⁶²⁴ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.145; Köymen, **Alp Arslan**, s.28; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.136; Göksu, **Ordu**, s.247.

⁶²⁵ Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.506; Köymen, **Kuruluş**, s.339; Merçil, **Saraylar**, s.95 Özgüdenli, **Rab-i Reşidi**, s.226.

⁶²⁶ Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.48; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.149; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.95

⁶²⁷ İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.25; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**, s.19; Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.309; Fazlullah, **Selçuklular**, s.218; Abû’l Farac, **a.g.e.**, s.529.

⁶²⁸ Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.35; Kuşçu, **a.g.m.**, s.222; El Ömeri, **a.g.e.**, s.38; R.Turan, **a.g.e.**, s.79.

tehlikeli zamanlarda bir bakıma, şehirlerde oluşan olağanüstü durumlarda güvenliği sağlamak için görev yapan memurdur.⁶²⁹

Cihbiz: Karahanlı Devleti teşkilatında var olan bir memurdur. Devletin halktan topladığı vergileri maliye defterlerine kayıt etmekle görevlidirler. Cehbezler Büyük Selçuklu Devleti'nde, anlam değiştirerek banka görevi gören banker olarak isimlendirilebilecek kimselere dönüşmüşlerdir.⁶³⁰

Cizyedâr: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin gelir kaynaklarının temelinde vergiler vardır. Bu vergilerden en önemli geliri, gayrimüslim halktan alınan cizye vergileri oluşturmaktaydı. Bu cizye vergisini halktan toplayan vergi memurlarına cizyedâr unvanı verilmektedir. Cizyedârlar amillerin emri altında çalışmaktaydılar.⁶³¹

Cümlet'ül Mülk: Çağatay Hanlığı'nda eyalet valisi görev yapan memurlardır.⁶³²

Çağavul: Timurlular Devleti ve Şeybânî Hanlığı'nda bulunan bu makamın sahibi olan memur sarayda teşrifatçılık görevi görmektedir.⁶³³

Çalığ: Karahanlı Devleti'nde, hükümdarın, devleti ve milleti ilgilendiren veya kendisinin hemen yapılmasını istediği bir işi ivedi olarak yapılması için beylere gönderdiği habere verilen isimdir.⁶³⁴

Çaşnigirbaşı: Harizmşahlar Devleti ve Gazneliler Devleti'nde sarayda çalışan Çaşnigir memurlarının başında bulunan görevli memurdur.⁶³⁵

Emir-i Çaşnigir: Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti, Memlûkler Devleti, İlhanlılar Devleti, Akkoyunlular Devleti, saray

⁶²⁹Güller Nuhoğlu, "Gazneliler Devlet Teşkilatı", **Türkler Tarihi, Ansiklopedisi**, C.5 Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 288; Güller Nuhoğlu, "Beyhaki Tarihine Göre Gazneliler de Devlet Teşkilatı ve Kültür", **Basılmamış Doktora Tezi**, 1995, s.303.

⁶³⁰Genç, **a.g.e.**, s.262; Mustafa Hizmetli, **Tarihte Şehir ve Pazar**, 1. Baskı, Ankara, Araştırma Yayınları, 2012, s.230.

⁶³¹Bilgiç, **a.g.e.**, s.92.

⁶³²El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.126.

⁶³³Alpargu, **a.g.m.**, s.266.

⁶³⁴Genç, **a.g.e.**, s.279.

⁶³⁵Gürbüz, **a.g.e.**, s.138; Çetin Varlık, "Akkoyunlular", **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.8, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, 1992, s.99.

teşkilatında bulunan memurlardan⁶³⁶ biridir. Örneklerine birçok devlette rastlanmaktadır. Çaşnigir⁶³⁷ aslında güvenlikten sorumlu bir memurdur. Çünkü hükümdarın yemeklerden zehirlenmesi ihtimali her zaman vardır. Bu durumu önlemek için yemeklerin ve içeceklerin tadına ilk kez bakan kimse Çaşnigirlerdir.⁶³⁸ Harizmşahlar Devleti sarayında da bulunan bir memuriyettir. Çaşnigir⁶³⁹ unvanlı memur, Osmanlı Devleti'nde de Çeşnicibaşı olarak görev yapmaktadır. Çaşnigirlere⁶⁴⁰, Timurlular Devleti sarayında Bakavul ismi de verilmekte olup aynı görevi ifa etmektedirler. Türkiye Selçuklu Devleti'nde hükümdarın yemeklerinden ve sofrasından görevli olan Emir-i Çaşnigir⁶⁴¹'e Emir'üz Zevvâkin unvanı da verilmektedir.

Çerbi: Türk Moğol Devleti'nde, Cengiz Han'ın ihdas ettiği bir makamdır. Devletin gelişmekte ve dünyaya açılmaya başladığı, yani kabile devleti görünümünden çıkarak, teşkilatı ve sistemi olan kurallı bir devlete dönüştüğü zaman diliminde ortaya çıkmıştır. Türk Moğol Devleti geliştikçe ve büyüdükçe çevresindeki ülkelerden onların nezdine gönderilen elçilerin sayısı doğal olarak artırmıştır. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde özellikle Gazneliler Devleti'nde, Resüldar olarak gördüğümüz memurun, Türk Moğol Devleti'nde karşılığı Çerbi⁶⁴² olarak bilinmektedir. Elçilerin konaklama ve diğer ihtiyaçlarını karşılamasıyla görevlidir. Daha sonraki süreçlerde, görev değişimi yaşamış ve ismi aynı kalmakla beraber, Türk Moğol Devleti'nin saray hayatı süreci başladığında, saray memurları ve hademelerinin başındaki görevli olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁴³

⁶³⁶ Aydın Taneri, "Çaşnigir", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.8, 1993, s.232; Taneri, **Harizmşahlar**,s.116.

⁶³⁷ Gürbüz,**a.g.e**, s.138; Özgüdenli,**Gâzân**,s.140; Uluçay,**a.g.e**, s.262.

⁶³⁸ Spuler,**a.g.e**, s.299; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.145; Köymen, **Alp Arslan**,s.28; Kesik, **At Üstünde**,s.31.

⁶³⁹ Kafesoğlu, **Melikşah**,s.136; Şapolyo,**a.g.e**, s.222; Göksu,**Ordu**,s.135; Sevim-Merçil,**a.g.e**,s.506; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.45; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.170; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.81; Merçil, **Saraylar**,s.107.

⁶⁴⁰ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.95 İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.117;Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.309.

⁶⁴¹ Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.28; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**,s.72; Hümbet oğlu, **a.g.e**,s.32; Göde,**a.g.m**, s.436; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.299; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.32.

⁶⁴² Barthold, **Türkistan**,s.407; Ahmet Temir, **Moğolların Gizli Tarihi**,2. Baskı, Ankara Haz: Ahmet Temir, **Türk Tarih Kurumu**, 1986, s.141; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.57;Roux,**Moğol**,s.152.

⁶⁴³ Spuler,**a.g.e**, s.298; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.253; Temir, **Cengiz Han**,s.29.

Çerçibaşı: Hokand Hanlığı'nda, çarşı ve pazarlarda bulunan esnafı denetleyen görevlidir. Görevi zerzevatın nakli, ulaşımı ve doğru şekilde satılıp satılmadığını denetlemektir. Bu yönü ile Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde ve Abbasiler Devleti'nde varlığını bildiğimiz muhtesiplerin ve reislerin görevine benzemektedir. Çerçi başının, pazarlarda olan bu görevinden başka, toplumsal düzen ve ahlak konularında sorumluluğu bulunmamaktadır.⁶⁴⁴

Çetrdar: Çetr, Türk İslam Devletleri'nde, hükümdarlık alametlerinden biridir. Türk İslam hükümdarları savaş ve seferler esnasında, ayrıca resmi kabullerinde yanlarında mutlaka çetr bulundurlardı. Çetr tek ayaklı olarak portatif şekilde hükümdarın başının üstünde tutulabildiği gibi, dört ayaklı çetrler açık hava kabullerinde daha sık kullanılmaktadır. Bu sebepten hükümdarın başı üzerinde çetrini tutan dört Çetrdâr bulunmaktadır. Çetr, savaş esnasında askere hükümdarın yerini bildirmekte ve sağ olduğunu göstermekteydi. Bu sebeple Çetrdâr unvanlı memurun çetri hiçbir suretle elinden bırakmaması gerekmektedir.⁶⁴⁵

Çevgandâr: Çevgan oyunu Türkistan, İran ve Afganistan topraklarında oynanan geleneksel bir oyun ve spordur. Çevgan oyunu aynı zamanda, askerlerin savaş için diri ve hazırlıklı kalmasını sağlayan bir talimdir. Çevgan, Batı kültüründe polo oyunu olarak bilinmektedir. Hükümdarların da iştirak ettikleri oyunlar mevcuttur ve hükümdarın sahip olduğu çevgan malzemelerini taşımakla onları korumak ve bakımlarını yaparak oyun öncesinde hükümdara sunmakla görevli olan memura Çevgandâr denmektedir.⁶⁴⁶

Çevürgen: Okları test eden onları sınavan kişidir. Oku, parmakları arasında çevirip kontrol eden görevlidir.⁶⁴⁷

Çoban: Karahanlı Devleti'nde, kökyukun unvanlı görevlilere yardım eden kimselere verilen unvandır. Kaşgarlı Mahmud da bu ıstılahı köy büyüğünün yardımcısı olarak

⁶⁴⁴ Schuyler, **a.g.e.**, s.394.

⁶⁴⁵ Gürbüz, **a.g.e.**, s.136; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.126; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.35; Fazlullah, **Selçuklular**, s.175; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.288; Kesik, **At Üstünde**, s.141; Merçil, **Saraylar**, s.92; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.28.

⁶⁴⁶ Feyzi Halıcı, "Çevgan", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.8, 1993, s.294-295; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186; Merçil, **Saraylar**, s.242; El Mansûri, **a.g.e.**, s.88.

⁶⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.229.

göstermektedir. Çeşitli dil ve lehçelere yayılmış olan Çoban unvanı, bölge reisi anlamına gelebilmektedir.⁶⁴⁸

Çöhre Ağası-Çurakası: Şeybânî Hanlığı saray teşkilatında görülmektedir. Bu memur, Şeybânî Hanlığı teşkilatına Timurlular Devleti'nden geçmiştir. Görevleri sarayda toplantı ve özel meclislerde eğlenceleri düzenlemek ve eğlencenin düzeninden sorumlu olmaktır. Çöhre ağaları, aynı zamanda saray kapucubaşısı olarak da görev yapmaktadırlar. Bu yönüyle hacib veya perdedar olarak da nitelenebilirler. Çöhre ağası makamı, Buhara Hanlığı'nda da görülmektedir. Zamanla isim değişimi olarak Çurakası olarak kaynaklarda geçmiştir Buhara Hanlığı'nda, resmi kabullerde Han'ın sağ tarafında ayakta durmaktadır. Saray protokolünden sorumludur.⁶⁴⁹

Çuvaç: Karahanlı Devleti'nde, hükümdarın otağına verilen isimdir. Otağ, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin diğerlerinde de olduğu gibi hâkimiyet alametlerindendir.⁶⁵⁰

Çüraş: Şeybânî Hanlığı'nda, saray nedimlerinden. Nedimlik vazifesi, bütün Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde karşımıza çıkmaktadır. Hatta Siyasetname'de bu konu hakkında uzun bir fasıl bulunmaktadır. Nedimler, hükümdarın sırdaşı ve oyun arkadaşıdır. Resmi işlerin bitiminde, hükümdar artık nedimleri ile vakit geçirmeye başlamaktadır. Şeybânî Hanlığı'nda, Han'ın nedimi vazifesinde olan görevli ise Çüraş'tır.⁶⁵¹

Dahdah: Buhara Emirliği saray teşkilatında bulunan bir görevlidir. Dergâha yani saraya, valiliklerden veya halk tarafından gönderilen dilekçeleri kabul etme ve cevaplama, ülkenin toplumsal sorunları ile uğraşma görevi ile ilgilenen görevlidir. Onların elçileri kabul etme, hatta elçi olarak başka ülkeye gitme görevleri vardır. Dahdah, savaşlarda tümen komutanı olarak görev yapmaktadır.⁶⁵²

⁶⁴⁸ Genç,**a.g.e.**, s.280; Donuk,**a.g.e.**, s.13.

⁶⁴⁹ Macit,**a.g.e.**, s.176; Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**,s.521.

⁶⁵⁰ Küçük,**a.g.m.**, s.228.

⁶⁵¹ Macit,**a.g.e.**, s.178.

⁶⁵² Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**,s.491; Baron Meyendorff, “**A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820**”, **The Great Game: Britain and Russia in Central Asia**, C.V, Kısım: II, London: Routledge, 2004 s.57; Khanikoff, **a.g.e.**, s.238.

Damakçı: Hive Hanlığı'nda saray teşkilatında var olan bir memurdur. Saray mutfağından sorumludur. Sarayın mutfağında erzak ve gerekli malzemelerin eksikliğinde, onları tedarik etmek ve saray mutfağının kilerine depolamak ile sorumludur.⁶⁵³

Darrâb: Türkiye Selçuklu Devleti'nde, darbhanelerde çalışan ve sikke darb etmekle görevli memurlara verilen unvandır.⁶⁵⁴

Dâr el-Adl: Adalet evi veya sarayı anlamına gelen kurumdur. Divan-ı Mezalim veya mezalim mahkemeleri olarak bilinen, halkın haftanın belli günlerinde hiçbir baskı ve engellemeye maruz kalmadan gelerek devletin herhangi bir görevlisini, halktan herhangi bir kişiyi veya bir olay ve uygulamayı, hükümdara, eğer o yoksa vezirine anlattıkları ve şikâyetlerine hızlı ve nihai bir çözüm bulunduğu büyük yetkili mahkemelerdir. Fakat bu mahkemelerin herhangi bir mekânı ve yeri yoktur. Bu duruma bir çözüm sağlayan ve mezalim mahkemelerine ilk kez bir mekân tahsis eden kişi Zengi Atabekliği hükümdarı Nureddin Mahmud bin Zengidir. Günümüzde de adalet sarayı olarak isimlendirilen mahkeme salon binalarına ismini bu kurum vermiştir ve dolayısıyla mimarı Nureddin Mahmud bin Zengi'dir. İlk kurulan Dâr el-Adl⁶⁵⁵, Halep şehrinde görev yapmaktaydı. İkinci kurulan Dâr el-Adl⁶⁵⁶ ise Dımaşk yani bugünkü Şam şehrinde, Kemaleddin el-Şehrazuri'nin baş kadılık makamında oturduğu Dâr el-Adl'dır. Zengi Atabekliği'nin siyasi ve kültürel temsilcisi varisi olan Eyyubiler Devleti'nin kurucusu Selâhaddin Eyyubi de, Dâr el-Adl kurumunu devlette devam ettirmiş ve Dımaşk şehrine bir Dâr el-Adl yaptırmış bu mahkemeye Dâr-el Saade adı verilmiştir. Dâr el-Adl⁶⁵⁷, ramazan ayının dışında haftada iki defa pazartesi ve perşembe günleri, hükümdarın, sır kâtibinin, baş kadı ve şahitlerin huzurunda toplanmaktaydı.

⁶⁵³ Alpargu, **a.g.m.**, s.269.

⁶⁵⁴ Merçil, **Meslekler**, s.166.

⁶⁵⁵ Şeşen, **Selahaddin**, s.231 bkz: Ayşe Dudu Kuşçu, "Eyyûbîler'de Mezalim Mahkemeleri ve Dârü'l-Adl, Konya", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S,27, 2010, s.207-229

⁶⁵⁶ Kazıcı, **a.g.e.**, s.196; Kuşçu, **a.g.m.**, s.216.

⁶⁵⁷ El Ömeri, **a.g.e.**, s.80; Sağlam, **a.g.m.**, s.70; El Mansûri, **a.g.e.**, s.52.

Dârü'l Memleke: Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Tuğrul Bey, Bağdat şehrine girdikten sonra, Büyük Selçuklu Devleti'nin Bağdat'taki idari merkezi, hükümet mekânı olarak kullanılan saraya verilen isimdir.⁶⁵⁸

Dârü'l Amid: Büyük Selçuklu Devleti'nin, Bağdat şehri amidlerinin oturdukları saraya verilen isimdir.⁶⁵⁹

Darugaçin (Daruga): Karahanlı Devleti, Gazneliler Devleti, Türk Moğol Devleti, Timurlular Devleti ve Şeybânî Hanlığı'nda, vilâyetlerde, şehzade ve emirden sonra gelen askerî görevli bir şehrin veya idari bir sahanın, idare ve inzibat işlerine bakan büyük memurdur. Vali naibi, sancak beyi makamında bulunur. Çağatay Hanlığı, kurulduğu sırada ve sonrası 90 yıllık yaşam süresi boyunca Türkistan şehirlerine hâkim değildir. Bu hâkimiyet Cengiz Han'ın koyduğu kural neticesinde Büyük Kağanlığa bağlıdır. Genel vali Kongrat kabilesinde olan bir Türk olan Mahmud Yalavaç'tır. Yalavaç, bu şehirleri Darugaçin⁶⁶⁰ adı verilen Türkistan şehirleri idarecileri ile yönetmektedir. Darugaçin⁶⁶¹ şehri vali adına yöneten memurlardır Darugaçi⁶⁶², beş önemli görevle görevlidir ve Cengiz Han'ın vekilidir. Bu görevler: Nüfusun tahriri, yerlilerden bir ordu toplanması, posta teşkilatının kurulması ve idaresi, vergilerin toplanması, saraya haraç ödenmesidir. Buradan Darugaçi⁶⁶³ unvanlı memurun Cengiz Han döneminde, vergi tahsildarı, kumandan ve istihbarat görevlisi olduğu anlaşılmaktadır.

Dajban: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde kale komutanı anlamına gelmektedir. Aynı zamanda kalelerde bulunan zindanlardan da sorumludur.⁶⁶⁴

⁶⁵⁸ Köymen, **Alp Arslan ve**,s.53.

⁶⁵⁹ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.53.

⁶⁶⁰ Spuler, **a.g.e**, s.289; Çingizoğlu, **a.g.e**, s.150; Aka, **İran'da Türkmen**,s.5.

⁶⁶¹ Kafalı, **Çağatay**,s.38; Barthold, **Türkistan**,s.426; Abdülkadir Yuvalı, "Daruga", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, C.8, s.505-506; Şâmî, **a.g.e**, s.208; Özcan, **a.g.e**, s.375.

⁶⁶² Kurat, **Rusya**,s.79; Yakubovskiy, **a.g.e**, s.16; Ötemiş Hacı, **a.g.e**, s.36; Aka, **Mirza Şahruh**, s.192; Kamalov, **Kafkasya**,s.33; Halis Bıyıktaş, **Timurlular Zamanında Hindistan Tür İmparatorluğu**,3.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu,1991,s.15.

⁶⁶³ Macit, **a.g.e**, s.173; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.46; Justin Marozzi, **Timurlenk İslam'ın Kılıcı, CihanFatih**, Çev:Hülya Kocaoluk,1.Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005, s.228; Özyetgin, **Altınorda**,s.444; Rossabi, **a.g.e**, s.71; Roux, **Moğol**,s.202; Duğlat, **a.g.e**, s.276.

⁶⁶⁴ Özgüdenli, **Gazneli ve Selçuklu**,s.152.

Dalay: İlhanlılar Devleti'nin, Anadolu coğrafyasına hâkim olduktan sonra meydana gelen bir toprak idare sistemidir. İncü sistemi ile aynı manaya gelen, yani devlete ait olan miri toprakları ifade eden dalay, Moğol yöneticilerin bu topraklara el koyarak, umuma açmaları neticesinde iltizama verilmekteydi. Dalay toprakları, muktaların yönetimi altında idare edilmeye başlandı. Bu idare sistemi, Anadolu'da vergi suiistimallerine ve yolsuzluklara sebep olarak halkın maddi olarak bunalıma girmesine sebep verilmekteydi. Dalay kelimesinin, çoğunlukla incü ile aynı anlama geldiği düşünülmesine rağmen, bu sistem İlhanlılar Devleti'nin İran topraklarında görülmemektedir.⁶⁶⁵

Debboycular: Türk Moğol Devleti ordusunda, ordunun silah ve gerekli malzemelerinin yanı sıra ipekler ve gümüşler külçelerin saklandığı yere Debboy denilmektedir. Bu debboylardan sorumlu olan memura da “Debboycu” unvanı verilmektedir. Ögeday Han devrinde ortaya çıkmıştır.⁶⁶⁶

Debir: Debirler, Türk İslam Devletleri'nde, saray kâtibi olarak görev yapan memurlardır. Debir kelimesi köken olarak Farsça'dır ve Farsça'daki “dipi” kökünden gelmektedir. Dipi kelimesi Farsça'da yazı anlamına gelmektedir. Farsça'nın dört değişik lehçesinden olan orta zaman Farsçası'nda, dibi kelimesi dibir, dipir, dipirih olarak çeşitlilik göstermektedir. Hintçe'de bu kelime dipi ve lipi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Yazının ana vatanı olan Sümerler'de, kâtiplik görevi olduğu bilinmektedir. Sümer levha yazısında, dub kelimesi ile karşımıza çıkan debir kelimesi temelde anlamsal olarak aynıdır. Debir unvanlı görevliler, Samani Devleti'nde ve Farsi Türk İslam Devletleri'nde, ayrıca Hindistan'da meskûn İslam Devletleri'nde var olan bir makamdır. Bu bölgelerde debir unvanlı memurun ismi münşi veya kâtip olarak geçmektedir. Bu kelime ilk kullanıldığı zaman yazı ve yazma işinin gerektirdiği alet ve araçları karşılarken devlet teşkilatlarının güçlenmesi ve gelişmesi ile bu yazı yazma işini yapan memurun unvanı halini almıştır.⁶⁶⁷

⁶⁶⁵Merçil,Na'l-baha ve Kullanılışına Dair Örnekler,s.202; Osman Turan,Selçuklular Zamanında Türkiye,8. Baskı, İstanbul Ötüken Neşriyat, 2004, s.629; Aksarayî,a.g.e, s.144; Togan, Umumi Türk,s.238.

⁶⁶⁶Temir, Gizli Tarih,s.203; Temir, Cengiz Han,s.110.

⁶⁶⁷Sadi Kucur, “Debir”, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, C.9,s.63; Güner a.g.m, 2010,s. 1422; El

Debîr-i Nevvet: Gazneliler Devleti'nde, saray teşkilatında bulunan olağanüstü anlarda görev yapan kâtiplik dairesidir. Gece geç saatlerde eyaletlerden gelen veya gidecek olan emir, ferman ve kararları, savaş esnasında veya doğal afet durumları gibi acil karar verilmesi ve uygulanması gereken durumlarda, faaliyete geçen kâtiplik dairesidir bu dairede sorumlu kâtipler nöbetçi olarak görev yapmaktadır.⁶⁶⁸

Derban: Buhara Hanlığı'nda, saray teşkilatında var olan bir memurluktur. Hanlık sarayındaki, halkın dilekçelerini ve resmi işlerini yazdıkları arıza hane önünde beklerler. Dış sarayda, eğer saraya gelen yabancı misafirler varsa onları izin olması durumunda saraya alırlar ve misafirlere rehberlik görevinde bulunurlar. Saraya elçilere de yol gösterir ve mihmandarlık yaparlar.⁶⁶⁹

Dergâh (Saray-Otağ): Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, hükümdarın oturduğu yer olay saray veya otağ devletin merkezidir. Genel olarak dergâh olarak isimlendirilmektedir. Karahanlı Devleti'nde, Gazneliler Devleti'nde, Türk Moğol Devleti ile Şube hanlıklarda ve Şeybânî Hanlığı'nda, devletin idaresinin sağlandığı, vezirin görev yaptığı ve divanların kurulduğu, devletin yönetim merkezi olan Dergâh ıstılahı kullanılmaktadır.⁶⁷⁰

Derya beyi: Türkistan coğrafyasındaki nehirlerden yapılan ulaşım sonucu hanlıklara yapılan seyahatlerde ticari amaçlı kervanların ülkeye girişlerinde ellerindeki malların çeşitlerine göre vergi tahakkuk eden ve bu kervanların ülkeye girip giremeyecekleri konusunda vize veren görevlidir.⁶⁷¹

Destarçe: Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarlarının başlarına taktıkları küçük sarıklara verilen isimdir. Bu sarıklar hükümdarlık sembolüdür.⁶⁷²

Cüzcani, **Gazneliler**,s.72; Barthold-Köprülü,**a.g.e**, s.117; Mîrhând,**a.g.e**, s.35; Özgüdenli, **Arap İstilasından**,s.24.

⁶⁶⁸ Nuhoğlu, **a.g.m**, s.293.

⁶⁶⁹ Khanikoff, **a.g.e**, s.242.

⁶⁷⁰ Kafesoğlu,**İslami Türk**,s.359; Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**,s.490; Cüveyni,**a.g.e**, s.135; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.101; Merçil, **Kirman**,s.159; Gürbüz,**a.g.e**, s.52; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.145; Köymen, **Alp Arslan**,s.5; el-Azimi,**a.g.e**, s.47; Arabşah,**a.g.e**, s.160.

⁶⁷¹ Bilgiç,**a.g.e**, s.110.

⁶⁷² Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.88.

Desturhancı: Buhara Hanlığı'nda, hükümdarın tabaklarını softasına veren görevlidir. Altın-Cilav yani köle kökenlidir. Han'ın veya Emir'in sofrasını kuran kişidir. Desturhan sofrası örtüsü demektir. Bu sebeple bu makamda bulunan memura "Desturhancı" unvanı verilmiştir.⁶⁷³ Hokand Hanlığı sarayındakilerden sorumlu olan Desturhancı memuru, zamanla görev değişimi yaşamış baş hazinecilik işini yapmaya başlayarak divan toplantılarında kendine yer bulmuştur.⁶⁷⁴

Defterhane: İlhanlılar Devleti'nde, reformları ile devletin sistemini ve teşkilatını bir nizama sokan Gâzân Mahmud Han'ın kurduğu bir dairedir. Defterhane, İlhanlılar Devleti'nde devlet arşivi olarak kullanılan bir dairedir. Gâzân Mahmud Han'dan önce İlhanlılar Devleti bürokrasisi bir karmaşa içinde bulunmaktaydı. Kayıtların bazen hiç tutulmadığı tutulsa dahi eksik olduğu ve gerekli evrakların saklanmadığı dolayısıyla kaybolduğu sistemde Gâzân Mahmud Han, devlette defter usulünü tatbik etmiş ve arşivlenmesini sağlamıştır. Devlette, hükümdar sarayından yani divanlardan çıkan tüm evraklar yayınlanıp yürürlüğe girmeden önce İlhanlılara sunulması ve bu evrakın bir kopyasının defterlere kaydedilmesi, deftere kaydedilirken bu evrakın hangi kâtip tarafından hangi tarihte yazıldığı da deftere işlenmektedir. Böylece, devlette düzen ve intizam hâkim olup, belirsizlikler ve sorumluluklardan kaçma son bulmuştur. İlhanlılar Devleti maliyesi, vergilerin ve diğer tüm gelir giderlerin kayıt edildiği defterlerde tutmaya başladı, bu tutulan tüm defterler, Gâzân Mahmud Han'ın emri ile kurulan devlethane dairesinde depolanmaya ve arşivlenmeye başlamıştır. Devlethaneler sabit olmayabiliyordu. Devletin merkezi yani İlhanlı hangi şehirde ise devlethanede o bölgeye taşınmaktaydı.⁶⁷⁵

Defâtir-i Kânûn: İlhanlılar Devleti bürokrasisinde, Kânûn ıstılahı toprağın kime ait olduğunu gösteren arazi tahrir kayıtlarını ifade etmek için kullanılmaktadır. Gâzân Mahmud Han tarafından uygulamaya geçen bu sistem, Osmanlı Devleti'ndeki tahrir defterlerinin başlangıcını oluşturmaktadır. İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Mahmud

⁶⁷³Schuyler, a.g.e, s.337; Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s.521; Ziyaev, a.g.es.27; Khanikoff, a.g.e, s.242

⁶⁷⁴Koç, **Rus Elçilik**, s.70.

⁶⁷⁵Özgüdenli, **Gâzân**, s.262; Hümbət oğlu, a.g.e, s.32; Ruy Gonzales de Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur (Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefaret İzlenimleri)**, 1.Baskı, Çev: Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, Ses Yayınları, Ekim 1993, s.98; Erkoç, a.g.m, s.39.

Han'ın yaptığı reformlardan bir tanesi de toprak reformudur. Gâzân Mahmud Han'dan önceki İlhanlılar Devleti toprak sistemi bozulmuş ve hangi arazinin nasıl kullanıldığı tasarruf hakkının kimde olduğu tartışmalara sebebiyet vermekte bu da tarımı olumsuz etkilemekte, ekonominin toprağa dayalı olduğu Orta Çağ ekonomisinde atıl kalan topraklar, devletin kasasının boş kalmasına sebep olmaktaydı. Bunun önüne geçmek için Gâzân Mahmud Han, ülkenin her yerine giderek bütün arazilerin kayıtlarını tutmak için çok sayıda bitikçi görevlendirdi. Bu bitikçiler, ülkedeki her köyü gezerek arazilerin türünü ve cinsini kayıt altına aldılar. Üstlerinde ihtilaf bulunmayan topraklar, vergi toplayıcı mutasarrıfların adları ile birlikte yazıldı ve ülkedeki topraklar, mülk, incü ve vakıf toprakları olarak sınıflara ayrıldı. Bitikçilerin, arazileri yazdıkları bu defterlere, Defter-i Kânûn adı verilmekteydi. Bu defterler bir bölgenin tüm vergileri ile ilgili ayrıntılı kayıtları içermektedir.⁶⁷⁶

Deveddâr: Deveddâr⁶⁷⁷ ya da Dividdâr olarak karşımıza çıkan Türk İslam Devletleri'nin hepsinde olan bir makamdır. Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirlerin kullandığı ve aynı Osmanlı Devleti'nde Sadrazamlık alameti olarak bilinen mühür gibi Divit takımı sahibi olmak, vezirlik alametlerinden biridir. Divit, hükümdarın fermanlarını yazmak için kullandığı yazı takımına verilen isimdir. Türk İslam Devletleri'nde divit vezarette olmanın, egemen ve devletin bağımsız olmasının sembolü olduğu için ziyadesi ile önemlidir. Gazneliler Devleti sarayında da görev yapan Deveddâr⁶⁷⁸ unvanlı bir memur bulunmaktadır. Deveddârlar,⁶⁷⁹ sarayda hükümdarın, mektuplarının, kitap nüshalarının, sevgend namelerin bulunduğu Devedhane olarak isimlendirilen dairenin başındaki memurdur. Hükümdara gelen mektupları ve dilekçeleri toplayıp, alıp hükümdara vermek ve onları hükümdarın isteği doğrultusunda gerektiğinde cevaplamak, hükümdara ait divit takımlarının bakımlarını yapmak ve muhafaza etmek görevleri arasındadır. Deveddâr,⁶⁸⁰ farklı

⁶⁷⁶Özgüdenli, *Gâzân*, s.233-264; Hinz, *Vergi Kitâbeleri*, s.774; Spuler, *a.g.e.*, s.346 Küçük, *a.g.m.*, s.237.

⁶⁷⁷Asri Çubukçu, "Devetdar", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, C.9, 1993, s.221.

⁶⁷⁸Taneri, *Harizmşahlar*, s.117; Gürbüz, *a.g.e.*, s.138; Merçil, *Afganistan ve Hindistanda*, s.68

⁶⁷⁹Özgüdenli, *Gâzân*, s.143; Uluçay, *a.g.e.*, s.99; Spuler, *a.g.e.*, s.62; Kafesoğlu, *Melikşah*, s.138; Şapolyo, *a.g.e.*, s.219; Sevim, *Malazgirt*, s.24; Kuşçu, *Eyyûbî*, s.233.

⁶⁸⁰Göksu, *Ordu*, s.64; Yinanç, *a.g.e.*, s.60; İbni Tagriberdi, *a.g.e.*, s.29; Koprıman, *Mısır Memlûkleri*, s.24; Sağlam, *a.g.m.*, s.59;

dönemlerde ihtiyaç koşulları hâsıl olduğunda başka görevler de alabilen memurlardır. Eyyubiler Devleti'nde ve Memlûkler Devleti'nde de, deveddâr, muhtemelen diğer Türk İslam Devletleri'ndeki görevini yapmaktadır. Bunun yanında deveddâr,⁶⁸¹ devlet için çalışan Memlûklerin maaşlarını ve iktalarını ayarlamak ve bunları dağıtmak ile de sorumludur.⁶⁸²

Deveddâr-ı Kebir: Memlûkler Devleti'nde içişlerinden sorumlu vezirdir. Bugünkü anlamda içişleri bakanıdır.⁶⁸³

Dilbend, Til Bilgen: Türkistan Türk Devletleri'nde, Han ve Sultan saraylarında görev yapan memurlardır. Görevleri tercüme yapmaktır. Elçi ziyaretlerinde Han ile elçi arasındaki iletişimi sağlarlar.⁶⁸⁴

Divan-ı Buzurg-ı Emanet: Timurlular Devleti'nde, idari sistemin iki büyük divanından bir tanesidir. Divanın sahibi, devletin veziri olmakla birlikte divanın üyeleri, devletin diğer büyük memurlarıdır. Bu yönüyle Orta Çağ Türk İslam Devletleri'ndeki divan sistemine benzemektedir. Timurlular Devleti, bulunduğu coğrafya itibarıyla iki büyük etnik kimliğe ev sahipliği yapar. Ülkenin İran coğrafyasında yaşayan Fars, dönem tabiri ile Tacikler ve Türkistan coğrafyasında yaşayan ağırlıklı olarak Türkler ve Moğollardır. Bu divan, devletin içinde yaşayan Türkler ve Moğolların idari, askeri ve maliye işleri ile ilgilenmektedir. Bu sebeple divan Türk Divanı olarak da isimlendirilmektedir.⁶⁸⁵

Divit: Arapçada mürekkep hokkası anlamına gelen devât kelimesinin Türkçeye geçtiği şekli olan divit, mürekkep, kalem ve kalemin yazması için gerekli alet ve edevatların tümünü ihtiva etmektedir. Divit, yazı yazmak ve tuğra çekmek için kullanılır. Kâtiplerin ayrılmaz eşyası olan divit aynı zamanda bir vezaret sembolüdür. Fermanlar, beratlar, misaller ve diğer türlü evrak vezirin elinden çıkar veya

Murat Tural, "Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi", **Tarih Okulu Dergisi**, Y.10, s.XXX, Haziran 2017, s.28; Çingizoğlu, **a.g.e.**, s.93.

⁶⁸¹ İbn Haldun, **a.g.e.**, s.488; Kesik, **At Üstünde**, s.31; Arabşah, **a.g.e.**, s.192.

⁶⁸² Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.309; Şeşen, **Selahaddin**, s.212; Abû'l Farac, **a.g.e.**, s.538; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.26; Kazıcı, **a.g.e.**, s.154; Kuşçu, **a.g.m.**, s.222; Ebû'l Ferec, **Târîhu**, s.32.

⁶⁸³ İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.231.

⁶⁸⁴ Recep Toparlı, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, 1. Baskı, Ankara Türk Dil Kurumu, 1993, s.69.

⁶⁸⁵ Aka, **a.g.m.**, s.905; Aka, **Timur**, s.110; Aka, **Mirza Şahruh**, s.188.

çıkmasına sebep olur. Devlet, bürokrasi ve diplomasi doğal olarak yazı ve evrak ile yönetilir. Vezirlik makamına gelen kişi divitin yani yazının, mührün ve evrakın sahibi, yöneticisidir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, vezirlik makamına atanan devlet görevlisine, vezirlik alameti olarak hükümdar tarafından bir divit takımı hediye edilmekteydi. Divitin önemini Nizamülmülk'ün ünlü eseri Siyasetnamede de görmekteyiz. Siyasetnamede, divitin sembol değerinden bahseden Nizamülmülk Sultan Melikşah ile arasında geçen tartışmada divitinin olmadan hükümdarın başındaki tacın bir işe yaramayacağını dahi söylemiştir.⁶⁸⁶

Divan Hane: Timurlular Devleti'nde ve Batı Türkistan hanlıklarından olan Hive Hanlığında hükümet ve devlet işlerinin yürütüldüğü dairedir. Han burada oturmaktadır.⁶⁸⁷

Divan Kâtibi (Bitiği): Türk Moğol Devleti'nde, Mengü Han zamanında Han'ın veziri olarak görev alan memurdur.⁶⁸⁸

Divaniye: Memlûkler Devleti'nde, idari yani divanlarda çalışan memurları ve emirleri toplu halde tanımlamak için kullanılan için kullanılan ıstılahtır.⁶⁸⁹

Divanbeği: Divanbeği⁶⁹⁰ unvanına, Türkistan coğrafyasında mukim bulunan Türk Moğol devlet geleneğine sahip olan devletlerde görmekteyiz. Divanbeği⁶⁹¹, Timurlular Devleti'nde, Şeybânî Hanlığı'nda ve Şeybânî Hanlığı'nın mirası üzerine inşa edilmiş olan Batı Türkistan hanlıkları olan Buhara Hanlığı, Hokand Hanlığı ve Hive Hanlığı'nda görmekteyiz. Divanbeği, bu devletlerin saray teşkilatlarında görev

⁶⁸⁶ Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.V; M.Uğur Derman, "Divit", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.9, 1994, s.450-451; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.177; Fazlullah, **Selçuklular**, s.135; Aksarayî, **a.g.e.**, s.47; Kazıcı, **a.g.e.**, s.149; Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.110; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.148.

⁶⁸⁷ Muhammed Bilal Çelik, "Firdevsü'l-İkbal'e göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı", **Basılmamış Yüksek Lisans Tez**, 2004, s.72; Tihrani, **a.g.e.**, s.165; Cevzî, **a.g.e.**, s.91.

⁶⁸⁸ Lazslo Rasonyi, **Türk Devletinin Batıda ki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**, 1. Baskı, İstanbul, Haz: Ş.K. Şerifoğlu-Adnan Müderrisoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1980, s.80.

⁶⁸⁹ İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.583.

⁶⁹⁰ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s.491; Macit, **a.g.e.**, s.171; Aka, **İran'da Türkmen**, s.29

⁶⁹¹ Tarağayoğlu, **a.g.e.**, s.28; Ziyaev, **a.g.e.**, 12; Faruk Sümer, **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri Anadolu Türkleri)**, 1. Baskı, Ankara, Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Yayınları, 1976, s.98; Bademci, **Cengiz Han ve**, s.262.

yapmaktadır. Divanbeği⁶⁹²,devletin, hazinesi ve dolayısıyla maliyesi ile ilgilenmektedir. Bu sebeple Orta Çağ Türk İslam Devletlerindeki vezir unvanının muadilidir. Şeybânî Hanlığı'nda, maliye işlerinin yanına idari ve askeri sorumlulukları da eklenmiştir. Hanlık içinde, şehzadelerin idare ettiği toprakların han adına mali denetimi divanbeğinin görevidir. Batı Türkistan hanlıklarında ise Divanbeği⁶⁹³, devletin büyük veziri olan kuşbeyinden sonra protokolde üçüncü sırada bulunmaktadır. Batı Türkistan hanlıklarında, Şeybânî Hanlığı'nda olduğu gibi maliyenin başında bulunmaktadır.

Divan-ı ban: Gazneliler Devleti teşkilatında bulunan bir görevlidir. Gazneliler Devleti'nin inşa divanında yani Divan-ı Resalet'te yazışma ve evrak işlerinin güvenliğinden, evrakların korunup saklanması, evrakların işi olmayan kişilerin eline geçmemesi gibi işlerden sorumlu olan memurdur.⁶⁹⁴

Dink Sistemi: Türk Moğol Devleti'nde, Türkistan topraklarının valisi konumunda bulunan Türk ve Müslüman maliyeci devlet adamı olan Mahmud Yalavaç'ın Türkistanda uyguladığı ve devletin diğer bölümlerinde de uygulanması için mücadele ettiği vergi sistemidir. Dink sistemi, bir hanede kaç kişi varsa kişi sayısı kadar vergi alınmasıdır. Bu şekilde devlet, daha fazla gelire sahip olabilmekte ve kalkınma hızlı olabilmektedir. Devletin doğu topraklarında uygulanmakta olan “hu” sistemi yerine “dink” sistemini savunan Mahmud Yalavaç'ın bu mali görüşü zamanla kabul edilmiştir. Türk Moğol Devleti ve tabii şube hanlıklarında dink sistemi uygulanmıştır.⁶⁹⁵

Divan-ı beyt: Şeybânî Hanlığı'nda saray teşkilatında sorumlu bir görevli memurdur. Hacıp olarak da adlandırılabilen görevleri uhdesinde toplamaktadır. Divan toplanacağı zaman bu divanın toplanması ve gerekli hazırlığın yapılması divan üyelerinin karşılanması ve gerekli yerlerine oturmaları, divan toplantısı başlamadan önceki istek ve arzularının giderilmesini sağlamak, ayrıca divanda o gün görüşülmesi

⁶⁹²Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devlet İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994, s.20; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.39.

⁶⁹³Macit, **a.g.e**, s.171; Khanikoff, **a.g.e**, s.244; Aka, Timur, s.91; Togan, **Umumi Türk**, s.233s.78;

Hümbet oğlu, **a.g.e**, s.32; Koç, **Rus Elçilik**, s.69.

⁶⁹⁴ Nuhoglu, **a.g.m**, s.296.

⁶⁹⁵ Yuvalı, **İlhanlılar**, s.32; Kurat, **Rusya**, s.80; Özcan, **a.g.e**, s.157.

gereken konu ile ilgili evrakları hazırlamak ve bunları divan üyelerine sunmak, alınan kararları gerekli dairelere götürmek ve bunlar hakkında yapılacak işlemlere nezaret etmek görevlerinden bir kaçıdır. Divan-ı Beyt, divanın tertipçisi olarak nitelendirilebilir.⁶⁹⁶

Doğancı (Kuşçu): Bütün Orta Çağ Türk İslam Devletleri saray teşkilatlarında var olduğunu gördüğümüz bir makamdır. Karahanlı Devleti, Altınorda Hanlığı, İlhanlılar Devleti ve Akkoyunlular Devleti’nde, hükümdarın av kuşlarını besleyen onların bakımları ile ilgilenen görevlilerdir. Türkistan bozkır ve göçer geleneğinde kuş ile avlanmak çok önemlidir ve kuş ile avcılık çok yaygındır.⁶⁹⁷

Durbaş: Karahanlı Devleti’nde ve Büyük Selçuklu Devleti’nde görülen görevlilerdir. Hükümdar bir yere gidip gelirken, örneğin Cuma veya bayram namazlarından çıkışında halkın, hükümdarın çevresini sarmasını engelleyen, hükümdara kalabalık arasından yürüyecek yol açan ve elindeki sopalarla, “Dur Baş” yani “çekil, açıl, geri dur” diyerek hükümdar yanında ve önünde yürüyen görevlilerdir. Gerektiğinde sopaları ile halka vurmaktadırlar.⁶⁹⁸

Dest: Orta Çağ Türk İslam Devletlerinde, vezirlik sembollerinden biridir. Nasıl ki hükümdar olmak için taht bir hâkimiyet sembolü ise, vezirlik için de taht gibi görünen bir minder olan dest semboldür. Vezir katıldığı divan toplantılarında salonda bu minder üzerine oturarak divanları yönetmekteydi.⁶⁹⁹

Çing-Sang: Eski bir Çin unvanı olan Çing-Sang, Türk Moğol Devleti’nde Cengiz Han döneminde, denetçi, müfettiş, hacib hüviyetindedir. Pûlad Çing Sang bu unvanın bize gelmesini sağlayan devlet görevlisidir. Türk Moğol Devleti’nin, İran kolu olan İlhanlılar Devleti’nin sarayına Büyük Han’ı temsilen gönderilen Çing Sang, Türk

⁶⁹⁶ Macit, **a.g.e**, s.178.

⁶⁹⁷ Genç, **a.g.e**, s.231; Spuler, **a.g.e**, s.299; Göksu, **Ordu**, s.14; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.17; Hümbət oğlu, **a.g.e**, s.32; Yakubovskiy, **a.g.e**, s.95; Togan, **Umumi Türk**, s.233; Erkoç, **a.g.m**, s.54; Merçil, **Saraylar**, s.130; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.9.

⁶⁹⁸ Genç, **a.g.e**, s. 231; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.507; Aksarayî, **a.g.e**, s.67; Merçil, **Saraylar**, s.177.

⁶⁹⁹ Köymen, **Alp Arslan**, s.177.

Moğol Devleti'nin İlhanlılar Devleti sarayındaki daimi elçisi, Büyük Han adına denetçisi ve temsilcisidir.⁷⁰⁰

Emir-i Emiran: Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve İlhanlılar Devleti askeri teşkilatında olan önemli bir makamdır. Bu makamda olan görevli Harizmşahlar Devleti ordusunun komutanı ve beylerbeyi olarak görev yapmaktadır. İsim anlamı olarak net açıklayıcı bilgi olmasa da emirlerin emiri gibi bir anlam çıkarılabilmesi olasıdır. Emir-i Emiran, Harizmşahlar Devleti ordusunun en güçlü ve yetkili komutanıdır. Ordu işleri ile ilgili tüm söz hakkına kendisi sahiptir. Savaşın veya barışın gerekliliği hakkında karar verip Sultanın onayına sunabilmektedir. Ayrıca savaş esnasında, seferin tüm planlama ve organizasyon işi Emir-i Emiran uhdesindedir. Emir-i Arız, Emir-i Emiran ile birlikte çalışmaktadır. Ordunun tüm teçhizatı hakkında karar yetkisi Emir-i Arız'ın raporuna göre kendisine aittir. Harizmşahlar Devleti'nde ordunun barış zamanındaki talim ve eğitimi Emir-i Emiran'ın sorumluluğundadır. Devletin ordusunun dönem şartları dâhilinde her zaman savaşa hazır olması ve şehirlerin güvenliğinin sağlanması yine Emir-i Emiran'ın görevidir. Bu görev devletin en önemli makamlarından biri olduğu için, yetenekleri yüksek olan, yıllar içinde kendini askeri kumandanlıkta kanıtlamış Emirlere hükümdar tarafından veriliyordu. Emir-i Emiranlık, Harizmşahlar Devleti içinde çok büyük bir saygıya sahiptir. Harizmşahlar Devleti'nde, Emir-i Emiran olarak kaynaklarda bilinen ilk Emir, Sultan İl Arslan döneminde görev yapan, Şemsülmülk bin Hüseyin Ayaz'dır.⁷⁰¹

Egudençi: Eyüdaçi, Türk Moğol Devleti'nde, ordu ve saray teşkilatında, kapucu görevinde olan memurlardır. (Barthold bu görevin ismi bilinmese de görevden ve Moğolcada kapı anlamına gelen Eguden kelimesinden bu sonuca varmıştır, bu görüşü belirttik.)⁷⁰²

⁷⁰⁰Özgüdenli, *Gâzân*, s.61; Spuler, *a.g.e.*, s.292; Findley, *a.g.e.*, s.114; El Ömeri, *a.g.e.*, s.80; Temir, *Cengiz Han*, s.88; Rossabi, *a.g.e.*, s.63; Fazlullah, *Camîu't (İlhanlılar)*, s.156; Galstyan, *a.g.e.*, s.74.

⁷⁰¹Gürbüz, *a.g.e.*, s.172; Taneri, *Harizmşahlar*, s.127; Spuler, *a.g.e.*, s.436; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s.151; Kafesoğlu, *Harizmşahlar*, s.256; El Ömeri, *a.g.e.*, s.111.

⁷⁰² Barthold, *Türkistan*, s.408; Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları)*, s.297.

Elçi: Devletlerin, diplomatik olarak iletişim kurmalarını sağlayan özel görevli memurlardır. Hükümdar, bir elçiyi kabul ederken onun Devleti'nin hükümdarını temsil ettiğini bilir ve ona göre muamele etmektedir. Elçiler⁷⁰³ savaş, barış, iyi niyet, hediye, gibi konularda gönderilip, kabul edilmektedirler. Elçilerin hukuksal ve ahlaki olarak dokunulmazlıkları vardır. Elçilere yapılan bir zulüm yahut öldürme, karışık devlete savaş açma anlamlarını taşımaktadır. Örneğin Cengiz Han'ın, Harizmşahlar'a gönderdiği üç elçinin birinin öldürülüp diğer ikisinin sakallarının traş edilmesi hadisesi, Cengiz Han'ın, Muhammed Harizmşah üstüne savaş açmasına ve Harizmşahlar'ı yenilgiye uğratarak bütün Türkistan, Asya ve hatta Doğu Avrupa'yı kapsayan Moğol fetih hareketini başlatmıştır. Elçi⁷⁰⁴, haberci anlamına da gelmektedir.

Yusuf Has Hacıp, elçinin özelliklerini şöyle açıklamıştır: *“Bütün dilleri konuşup yazabilmelidir. Akıcı bir üslupla konuşabilmelidir. Çok okumalı, şiir anlamalı, kendisi de şiir yazabilmelidir. Astronomi, tıp, matematik ve geometri, kök alma, alan hesapları ve rüya yorumu konularına vâkıf olmalıdır. İyi tavla bilmeli, satrançta usta olmalıdır. Rakiplerini çok fena sıkıştırmalıdır. Cirit, ok atma, doğancılık ve avcılıkta rakip tanımamalıdır. Karşısına ne kadar iyi rakip çıkarsa çıksın hepsini yenmelidir. İyi insan, doğru insan olmalıdır.”*⁷⁰⁵ Nizamülmülk, elçilerde olması gereken vasıfları şöyle açıklamıştır;

- *“Padişahların hizmetinde bulunmuş olmalı, yani hükümdarlara hizmet adabını öğrenmiş bulunmalı,”*
- *“Söz söylemekte cesur olmalı,”*
- *“Çok söz söylememeli,”*
- *“Çok seyahat etmiş bulunmalı,”*
- *“Her ilimden anlamalı,”*

⁷⁰³Güner, **a.g.m**, s.1438; Mehmet İpşirli, “Elçi”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.11, s.3-15; Mustafa Uyar, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Yptığı Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, (Reşat Genç Özel Sayı)** C.29,S.Özel, Temmuz, 2009,s.439; Özcan, **a.g.e**, s.364

⁷⁰⁴ Bilgiç,**a.g.e**, s.134; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.131; Nesevi,**a.g.e**, s.137; Selmâni,**a.g.e**, s.21.

⁷⁰⁵ Yusuf Has Hacıp, **Kutadgu Bilig**,13.Baskı, Ankara, Haz: Yaşar Çağbayır, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s.107.

- “Kur'an'ı ezbere bilmeli,”
- “İleriye gören bir kimse olmalı,”
- “Elçi, ihtiyar ise âlim olanları seçilmiş olmalı,”
- “Boylu-boslu ve iyi görünüşlü olmalı,”⁷⁰⁶

Elimga: Karahanlı Devleti’nde saray teşkilatında var olan bir memurdur. Kâtiplik görevi görürler, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti ve Harizmşahlar Devleti’nde var olan Münşi memuru ile aynı göreve haiz olmaktadır. Karahanlı Devleti sarayında, hükümdarın mektuplarını yazmakla görevlilerdir.⁷⁰⁷

Emir: Emir⁷⁰⁸, Kumandan, vali, bey anlamına gelen bir ıstılah, bir unvandır. Emir⁷⁰⁹ unvanı ilk kez halife Hz. Ömer tarafından İslam Devleti’nde, bir yerin, bir kabilenin, bir kavmin başı, reisi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hz. Ömer, kendisi içinde Emir’ül Müminin, yani inananların emiri, reisi unvanı kullanmıştır. Emir, unvanı, Abbasiler Devleti’nin, siyasi hâkimiyetinin azalmasından sonra Büveyhiler Devleti tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Türkistan coğrafyasında da Müslüman Samaniler Devleti, kendilerine Emir⁷¹⁰ unvanına layık görmüşler ve devletlerini bu unvan üzerine yönetmişlerdir. Gazneliler Devleti’nin, Gazneli Mahmud tarafından kurulması ve sonrası kendisine tarihte ilk defa Sultan unvanını seçmesi sonrası Emir⁷¹¹ unvanı, artık devletlerin hükümdarları için değil, üst düzey yöneticileri için kullanılan bir unvana dönüşmüştür. Türk İslam Devletleri’nden, Gazneliler Devleti’nde, Büyük Selçuklu Devleti’nde, Harizmşahlar Devleti’nde, Timurlular Devleti’nde, Eyyubiler Devleti, Memlükler Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı gibi devletler, saray ve hükümet teşkilatlarında görev yapan, eskiden bey unvanına sahip idarecilerine Emir unvanını vermeye başlamışlardır. Türkçede emir, bey ve subay karşılığı olarak kullanılmaktadır. Türkistan Türklerinin İslam dinine girişinden sonra, Altınorda coğrafyasında, Çağatay coğrafyasında ve son olarak Buhara Hanlığı’nda, Cengizli geleneğinin yıkılması ile Cengiz neslinin tahttan indirilmesi ve Mangıt

⁷⁰⁶ Nizamülmülk, **a.g.e**, s.137.

⁷⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.254.

⁷⁰⁸ Barthold, **Tarihte Türk**, s.31; el-Azimi, **a.g.e**, s.19; Özgüdenli, **Arap İstilasından**, s.18.

⁷⁰⁹ Köymen, **Tuğrul Bey**, s.19.

⁷¹⁰ Göksu, **Ordu**, s.260; Nesevi, **a.g.e**, s.64.

⁷¹¹ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.296; Khanikoff, **a.g.e**, s.231; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.30.

hanedanının tahta çıkması ile Buhara Hanlığında⁷¹² kullanılmaya başlanmıştır. Emirlik ifadesi ile doğrudan İslam'a bir gönderme yapılmaktadır. Şah Murad unvanını kullanan, Emir Mansur tarafından Buhara ülkesinin adına eklenmiştir. Emirler, ordu kumandanları yerel hükümdarlar olabiliyorken, aynı zamanda Buhara Hanlığında olduğu gibi devlet başkanı sıfatı da taşıyabiliyorlardı. Emirler, idari ve mali konularda geniş yetkilere sahiptiler, hükümdar adına yönettikleri bölgelerde kendi hükümdarlıklarını fiilen kurmuş gibi bir vaziyette idiler. Emir Timur örneğinde olduğu gibi, ülkenin asıl güç unsuru olarak yönetimde olabiliyorlardı.⁷¹³

Emir'ül Müminin: Bu unvan, İslam Devleti'nde ilk olarak 3.Halife Hz. Ömer⁷¹⁴ tarafından kullanılmıştır.⁷¹⁵ Unvan, Orta Çağ içinde hâkim devlet olan Abbasi Devleti hükümdarı ve İslam coğrafyasının manevi lideri olan Halifeye aittir. Harizmşahlar Devleti'nde bu unvanın kullanılması, Halifelik ile döneminin en büyük Türk İslam Devleti olan Harizmşahlar'ın kendilerini halifenin de üstünde gördüğü tüm Müslümanların kendilerine bağlı olduğu her şeyin üstünde olduğunu vurguladıklarını göstermektedir. Emir'ül Müminin⁷¹⁶ unvanı, Türkistan Devletleri'nde İslam'ın kabulünden sonra, özellikle Buhara Hanlığı'nın, Buhara Emirliğine dönüşüm sürecinde Cengiz Han neslinden olmayan boyların yönetimi eline geçirdikten sonra meşruiyet arayışlarında, din önemli bir tutanak olmuştur. Dine dayalı meşrutiyet ile yönetim anlayışı sonucunda, İslam Devleti'nde Hz. Ömer döneminde kullanılmaya başlanan bir unvan olan, devlet başkanlarına verilen Emir'ül Müminin⁷¹⁷ unvanı kullanılmaya başlandı. Bu unvanla devlet dini bir hüviyet kazanmış bulunmaktaydı.

Emir'ül Umera: İslam Devletleri'nde, çeşitli idari görevleri bulunan kumandanlara verilen bir unvandır. Ayrıca saygı ve şeref unvanı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Selçuklu ailesinden Osman bin Çağrı bu unvanı taşımaktadır. Fakat Osman bin

⁷¹² Omorov, **a.g.m**, s.12.

⁷¹³ Findley,**a.g.e**, s.125; El Ömeri,**a.g.e**, s.98.

⁷¹⁴ İbn Haldun, **a.g.e**, s.471.

⁷¹⁵ Mustafa Fayda, "Emir'ül Müminin", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.11, 1995, s.156-157

⁷¹⁶ El Cüzani, **Moğol İstilasına**,s.31; Gürbüz,**a.g.e**, s.63; Bilgiç,**a.g.e**, s.137; Zeydan, **a.g.e**, s.436

⁷¹⁷İsmet Kayaoglu, **İslam Kurumları Tarihi**,2. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1984, s.17; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.27; Meyendorf, **a.g.e**; Abû'l Farac,**a.g.e**, s.306; Koç, **Rus Elçilik**,s.68.

Çağrı'nın devlet içinde hangi görevde olduğunu bilinmemekle birlikte ikta sahibidir. Emir'ül Umera, Beylerbeyilik, Valilik, Vezirlik gibi bir müessesedir. Büyük Selçuklu Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti, İlhanlılar Devleti ve Toktamış ile Timur münasebetinden anlaşıldığı gibi Altınorda Hanlığı ve Timurlular Devleti'nde de kullanılan bir unvandır.⁷¹⁸

Emir'ül Sevahil: Türkiye Selçuklu Devleti'nde, sahil bölgelerinin yönetiminden ve donanmadan sorumlu olan komutandır.⁷¹⁹

Emir-i Tûkçi: İlhanlılar Devleti'nde, devletin ve özel olarak Han'ın, Tuğ ya da sancağının taşınması ve bu sancağı, koruyup, muhafaza edilmesinden sorumlu Emire verilen unvandır. Gazneliler Devleti'nde ve Büyük Selçuklu Devleti teşkilatında karşılaşılan Tuğcu unvanlı memurda bu görevi görmektedir.⁷²⁰

Emir-i Ahur: Türkçeye “Çoğmak” olarak da geçen Emir-i Ahurluk⁷²¹, Ahurbeg veya Ahurdârlık, özel olarak Han'ın atlarıyla, genel olarak ise sarayın ahır ile ilgilenen kıdemli seyistir. Arapça emir ve Farsça ahur kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Osmanlıcada emir ıstılahının Farsçalaşmış şekli olan mir ile meydana getirilen mirahur ve imrahur imlası ile de kullanılmıştır. Orta Çağ'da her devletin saray ve ordusunda büyük oranda atlardan ve diğer bazı hayvanlardan yararlanılmıştır, dolayısı ile onlarla ilgili kuruluşların, çeşitli adlar taşıyan yöneticileri büyük önem ve itibar sahibi olmuşlardır. Türkler, bozkır hayatı yaşayan ve bozkırda devlet kuran bir millettir. Bu yüzden at, Türkler için ve genelde devlet için çok önemlidir. Çünkü ordu süvari sistemi üzerine kuruludur. Gazneliler

⁷¹⁸Alan, **Bozkırdan**,s.47; Hakkı Dursun Yıldız, “Emir'ül Umera”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları,C.11, 1995, s.158-159; Koca,**a.g.e**, s.35; Bilgiç,**a.g.e**, s.137; Özgüdenli,**Gâzân**,s.61; Köprülü, **Bizans Müesseselerinin**,s.48; Sümer, **Safevi Devletinin**,s.22; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.106; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.253; Kesik, **At Üstünde**,s.31; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.76; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.57; Çingizoğlu,**a.g.e**, s.48; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.3.

⁷¹⁹Bilgiç,**a.g.e**,s.137;SevimMerçil,**a.g.e**,s.513;SevimYücel,**a.g.e**,s.189;Sümer,**AnadoludaMoğollar**,s.52; Aksarayî,**a.g.e**, s.56; Köprülü, **Bizans Müesseselerinin**,s.73; Taneri, **Kültür Hayatı**,s.37; Kesik, **At Üstünde**,s.236; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.137.

⁷²⁰Özgüdenli,**Gâzân**,s.53; Göksu,**Ordu**,s.14; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.114.

⁷²¹Yazıcı,**a.g.e**,s.90;Taneri,**Harizmşahlar**,s.116;ErdoğanMerçil,**TürkiyeSelçuklularındaMesleker**,1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 160; Abbas Sabbağ, “Mirahur”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.30, 2005, s.11; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.28; Aksarayî,**a.g.e**, s.32; Turgal, **a.g.e**, s.40; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**,s.72; Hümbetoğlu,**a.g.e**, s.32; El Hüseyini,**a.g.e**, s.22; Hinz, **Uzun Hasan**,s.88;Barthold-Köprülü,**a.g.e**, s.117; Çingizoğlu,**a.g.e**, s.200; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.37.

Devleti'nde, Büyük Selçuklu Devleti'nde, Türkiye Selçuklu Devleti, Kirman Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti, Eyyubiler Devleti, Memlûkler Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı'nda Emir-i Ahur, aynı unvan ve görevde bulunmaktadır. Harizmşahlar Devleti, Büyük Selçuklu Devleti geleneği ile çoğu yönden bağlantılı olmakla birlikte biraz daha fazla bozkırlı özelliği göstermektedir. Bu yönden Emir-i Ahur⁷²² makamı devlet içinde çok önemli bir memuriyettir. Ülkede bulunan bütün atlardan, ahırlardan sorumludur ve tüm atlar, ahırlar ve çobanlar ona bağlıdır. Örneğin Harizmşahlar Devleti'nde, Emir-i Ahur⁷²³İhtiyareddin, Emir-i Ahur-u Buzürg-i Sultan unvanına sahipti ve Harizmşah Muhammed'in sahip olduğu 30 bin kişilik süvarilerin de komutanıydı. Emir-i Ahur İhtiyareddin, Moğol istilası öncesi söylediği, *“İstersem bir saatin içinde bir dinar harcamadan bu otuz bin atı altmış bine yükseltebilirim. Şu an Sultanın ülkede bulunan at sürülerine haber salsam, her sürüden bir çobanın yanıma gelmesini istesem anında otuz binlik bir artış olur”* sözü meşhurdur. Fakat Harizmşah Muhammed kaderin bir cilvesi olarak vefat ederken içinde büyük bir at özlemi taşıyordu, fakat kaldığı adada bir tane dahi at bulunmamaktaydı.⁷²⁴

Emirname: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, hükümdarın emirlerini, yapılmasını veya yapılmamasını kesin olarak istediği şeylerin yazılı olduğu belgelerdir. Divan-ı İnşa tarafından kaleme alınırlar. Ferman ve yarlık ile aynı anlama gelmektedir.⁷²⁵

Emir-i Alem: Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklular Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti ile Kirman Selçuklu Devleti, teşkilatlarında yer alan bir makamdır. Harizmşahlar Devleti'nde bu makamın sahibi olan görevlinin vazifesi, Sultanın “Alemini” taşımaktır. Bayrak ve Sancak bir devletin bağımsızlık ve

⁷²²Schuyler, **a.g.e**, s.341; Alpargu, **a.g.m**, s.265; Ziyaev, **a.g.e**, s.12; Merçil, **Kirman**, s.160; Gürbüz, **a.g.e**, s.135; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186; Uluçay, **a.g.e**, s.263; Spuler, **a.g.e**, s.299; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.145; Köymen, **Tuğrul Bey**, s.94; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.136; Şapolyo, **a.g.e**, s.221; Özeydin, **a.g.e**, s.14; Göksu, **Ordu**, s.241; Köymen, **Kuruluş**, s.315; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.250; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.116.

⁷²³Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.312; Kesik, **At Üstünde**, s.31; Merçil, **Saraylar**, s.82.

⁷²⁴Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.47; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.96; İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.144; Nesevi, **a.g.e**, s.34; Kopraman, **Mısır Memlûkleri**, s.34; Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.307; Şeşen, **Selahaddin**, s.212; Tihriani, **a.g.e**, s.119; Khanikoff, **a.g.e**, s.238; Fazlullah, **Selçuklular**, s.150; Abû'l Farac, **a.g.e**, s.523.

⁷²⁵Nesevi, **a.g.e**, s.42; Kazıcı, **a.g.e**, s.175; Clavijo, **a.g.e**, s.175; Mîrhând, **a.g.e**, s.35.

egemenlik sembolüdür. Bu sebeple, savaşlarda bayrak ve sancak taşımak için Alemdâr adı verilen görevliler vardır. Bu görevliler, ordunun merkezinde bulunurlar, Sultanın bayrak ve sancaklarını taşırlardı. Alemdârların komutanına ise Emir-i Alem⁷²⁶ denilmektedir. Emir-i Alem⁷²⁷, yalnız savaşlarda değil aynı zamanda, bayrak ve sancak imalatı, onların korunması ve saklanması gerektiğinde çıkartılması ile görevlidir. Emir-i Âlem⁷²⁸ makamı, diğer Türk İslam Devletleri'nde hükümdarın bayrak ve sancaklarını taşıyan görevli kumandana denmektedir. Selçuklularda bu makam Mir-i Alem ismindedir fakat görevi aynıdır.

Emir-i Kebir: Bu unvan, Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Irak Selçuklu Devleti'nde, İlhanlılar Devleti'nde, Timurlular Devleti'nde, Akkoyunlular Devleti'nde, Eyyubiler Devleti'nde ve Memlük Devleti'nde görülmektedir. Emir-i Kebir unvanı sultana yakın büyük emirlere verilmekteydi. Memlükler Devleti'nde, devlet yönetiminde atabeklerden sonra ikinci sırada gelmekte olan binbaşı rütbesindeki silahhanenin başında olan emirlerdir.⁷²⁹

Emir-i Silah: Gazneliler Devleti'nde Büyük Selçuklu Devleti'nde, Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Memlükler Devleti'nde ve Türk Moğol Devleti ile şube hanlıklarında var olan bir memurdur. Emir-i Silah, silah yapım işinden sorumlu kişilerin başında bulunan görevliye verilen unvandır. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde bulunan Silahdâr ile karıştırılmaması gerekmektedir. Emir-i Silah, devletin ihtiyacı olduğu savaş aletlerini yapan atölyelerden sorumludur.⁷³⁰

⁷²⁶El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.27; Abdülkerim Özaydın, “Mir-i Alem”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.30, 2005, s.123; Taneri, **Harizmşahlar**,s.116; Kesik, **At Üstünde**,s.47.

⁷²⁷Genç,**a.g.e.**, s.307; Gürbüz,**a.g.e.**, s.136; Uluçay,**a.g.e.**, s.263; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.145; Köymen, **Alp Arslan**,s.35; Göde,**a.g.m.**,s.436; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.114; Merçil, **Saraylar**,s.90; Çingizoğlu,**a.g.e.**, s.130; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.242; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.32.

⁷²⁸Kafesoğlu, **Melikşah**,s.136; Şapolyo,**a.g.e.**, s.221; Göksu,**Ordu**,s.64; Sevim-Merçil,**a.g.e.**, s.506; Kafesoğlu,**Harizmşahlar**,s.140; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e.**, s.47; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.96; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.37.

⁷²⁹Doğan-Erdoğan, **a.g.m.**, s.69; Asri Çubukçu, “el Emir’ül Kebir”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.11, 1995, s.155; Çelik,**a.g.e.**,s.61; Yinanç **a.g.e.**, s.132; İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.87; Tihriani,**a.g.e.**, s.34; Uyar,**a.g.m.**, s.37; El Ömeri,**a.g.e.**, s.74; Köprülü, **Bizans Müesseselerinin**,s.53; Yuvalı, **Osmanlı Müesseselerine**,s.250; Arabşah,**a.g.e.**, s.222; Çingizoğlu,**a.g.e.**, s.115.

⁷³⁰İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlhaniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlüklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış**,4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s.35; Yazıcı,**a.g.e.**, s.116; Göksu,**Ordu**,s.241;Sevim-Merçil,**a.g.e.**, s.506;Bedirhan-Atçeken,**a.g.e.**, s.46;İbniTagriberdi,**a.g.e.**,

Emir-i Mahfil: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, Bayram namazları, Cuma namazları ve önemli törenlerden sonra hükümdarın huzurunda teşrifatçılık yapan ona Farsça dua eden görevlilerdir.⁷³¹

Emir-i Meclis: Harizmşahlar Devleti İlhanlılar Devleti, Memlükler Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı, teşkilatında görevli büyük memurlardan bir tanedir⁷³². Adından da anlaşılacağı üzere, toplantıları ve hükümdarın genel kabullerini organize etmektedirler. Emir-i Meclis⁷³³, sarayda görev yapmaktaydı ve hükümdar ile görüşmek isteyenler ilk olarak Emir-i Meclis'e başvurmak durumundaydılar. Emir-i Meclis⁷³⁴, hükümdarın müsait olma durumuna göre bu görüşmeyi, Hacibler ile birlikte sağlamaktaydı. Emir-i Meclis⁷³⁵'in asıl olarak meşgul olduğu iş ise saray protokol ve teşrifatı ile ilgili işlerdi. Türk İslam ve Türk Moğol devlet geleneğinde, hükümdarın halkını sofrasında doyurması âdeti vardır hatta Han-ı Yağma'da hükümdar, masalardaki her şey bitince o derece mutlu olmaktaydı. Emir-i Meclis⁷³⁶, Bâr-ı Amm ve ve Bâr-ı Hass ile işret meclislerinde, düzeni ve nizamı sağlamak ve yemeklerin ya da eğlencenin sorunsuz sürmesini sağlamaktadır. Emir-i Meclis'in⁷³⁷ bu görevi ile birlikte daha sonraki dönemlerde sorumlulukları arasına, sarayın tüm hekimlerine ve kırık çıkıkçılara nezaret etme onları yönetme işi de eklenmiştir.

s.79; El Hüseyini,**a.g.e**,s.101; Göde,**a.g.m**,s.437;Kesik, **At Üstünde**,s.95; Fazlullah, **Camii't (İlhanlılar)**,s.165;Merçil,**Saraylar**,s.123; Çingizoğlu, **a.g.e**, s.113;Kuşçu,**Eyyûbî**,s.231;El Mansûri, **a.g.e**, s.79.

⁷³¹Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.48; Taneri, **Kültür Hayatı**,s.34; Merçil, **Saraylar**,s.207; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.83.

⁷³² Asri Çubukçu, "Emir-i Meclis", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.11, 1995, s.141-142

⁷³³ Cüveyni **a.g.e**, s.179; Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.183.

⁷³⁴ Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.307.

⁷³⁵Uluçay,**a.g.e**,s.263;Göksu,**Ordu**,s.64;Yinanç,**a.g.e**,s.157;Kesik,**AtÜstünde**,s31;Merçil,**Hükümdarlık Alametleri**,s.131 Horst,**a.g.e**, s.19; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.224.

⁷³⁶Kafesoğlu,**Harizmşahlar**,s.204;Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.46;İbni Tagriberdi,**a.g.e**, s.56; Yasemin Aktaş, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Protokol Uygulamaları", **Tarih Okulu Dergisi**, Y.10, S.XXXI, Eylül 2017, s.30; Merçil, **Saraylar**,s.120.

⁷³⁷Koprıman, **Mısır Memlükleri**,s.118;Aziz Ahmed,**a.g.e**, s.308; Turgal,**a.g.e**, s.40; Merçil, **Meslekler**,s.115;El Mansûri,**a.g.e**, s.80.

Emir-i Elfi: Memlûkler Devleti ve İlhanlılar Devleti ordusunda binbaşı rütbesiyle görev yapan komutanlara verilen unvandır.⁷³⁸

Emir-i Mie: Memlûkler Devleti ve İlhanlılar Devleti ordusunda yüzler emiri yani yüz Memluk'un komutanı olarak görev yapmakta olan kimseye verilen unvandır.⁷³⁹

Emir-i Şikâr: Türk Moğol devletleri ve Orta Çağ Türk İslam devletleri saray teşkilatında çok önemli bir göreve sahiptir.⁷⁴⁰ Bu söz konusu devletler, bozkır hüviyetli devletlerdir. Bozkır geleneğinden gelen devletler için avcılık ve av organizasyonları çok önemlidir. Avlar, bir askeri talim savaş düzeni provası hüviyetinde olaylardır. Av organizasyonu işinin önemini anlamak için Cengiz Han'ın oğlu Cuci'yi kendi Barsçısı yapması ve diğer Hanların kendi kardeşleri ya da oğullarını Barsçı yapmaları, tahttan indirilen bir Han'ın yerine geçen Han'ın Barsçısı olması haline bakmak yeterlidir. Harizmşahlar Devleti teşkilatında, Barsçının karşılığı Emir-i şikârdır.⁷⁴¹ Emir-i Şikâr⁷⁴², klasik anlamda ve zorunluluk ihtiva eden bir makam olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu makamda bulunan görevli, hükümdarın av işlerini organize eder, hazırlıkları gerçekleştirir, avın zamanının ve yerini belirler ve av boyunca da hükümdarın yanında bulunarak emirlerine hazır bir şekilde bekler. Emir-i Şikâr⁷⁴³, Türkiye Selçuklu Devleti sarayında bazen Emir'üs Sâyd unvanı ile de anılmaktadır.

Emir-i Kûh: Delhi Türk Sultanlığında ülkenin tarım işlerinden ve sulama kanallarının açılması, korunması ve temizlenmesi işlerinden sorumlu olan memura verilen unvandır.⁷⁴⁴

⁷³⁸İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.145; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**, s.94; Uyar, **a.g.m.**, s.43; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**, s.197.

⁷³⁹İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.264; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**, s.45; Uyar, **a.g.m.**, s.43; Sağlam, **a.g.m.**, s.59; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**, s.198.

⁷⁴⁰Alpargu, **a.g.m.**, s.265; Taneri, **Harizmşahlar**, s.116; Gürbüz, **a.g.e.**, s.137; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186.

⁷⁴¹Özgüdenli, **Gâzân**, s.406; Uluçay, **a.g.e.**, s.263; Köymen, **Alp Arslan**, s.35; Göksu, **Ordu**, s.64;

⁷⁴²Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.506; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.47; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.96; Aktaş, **a.g.m.**, s.37; Merçil, **Saraylar**, s.127; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.82.

⁷⁴³İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.75; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**, s.118; Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.330; Merçil, **Meslekler**, s.85; Taneri, **Kültür Hayatı**, s.34; Togan, **Umumi Türk**, s.185 Horst, **a.g.e.**, s.19.

⁷⁴⁴ Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.330.

Emlakdâr: Buhara Hanlığı'nda, devletin resmi ve özel tüm mal, mülk ve toprakları üzerinde vergilendirme yapan memurdur.⁷⁴⁵

Er Ögi: Karahanlı Devleti'nde, hükümdarların bilgili ve tecrübeli danışmaları olmaktadır. Bu danışmanlar ile meşrevet eden hükümdar, kararlarını bu doğrultuda almaktadır. Er Ögi, Karahanlı Türkçesinde, bilgi sahibi insan anlamına gelmektedir.⁷⁴⁶

Esvabçıbaşı: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, Camedâr olarak karşımıza çıkan bir makamdır. İlhanlılar Devleti'nde, hükümdarın giysilerinden ve hilatlerinden sorumludur. Bu giysilerin, korunması, bakımları ve temizlikleri gerektiğinde hükümdara bunların çıkarılması, hükümdarın giyinmesine yardımcı olunması ve hükümdarın emrettiği devlet görevlileri elçilere veya özel kişilere bu elbiselerin hilat olarak verilmesi işlerinden sorumlu memura verilen unvandır.⁷⁴⁷

Eşik Ağabaşı: Timurlular Devleti, Akkoyunlular Devleti, Şeybânî Hanlığı ve Batı Türkistan Hanlıklarında, dergâhın yani sarayının baş kapıcısıdır.⁷⁴⁸ Dergâhın korunması, sefer esnasında hükümdar otağının kurulması ve toplanması, dergâha resmi özel kabullerde huzura çıkanların ve toplantı, ziyafet, şölen gibi durumlarda bu meclislere katılanların giriş çıkışlarını kontrol eden kişidir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, hacıların görevlerini yaptıkları görülmektedir. Sağ ve sol Eşıkağasıbaşı şeklinde iki birim olarak örgütlenir. Sefer esnasında hükümdarın otağının içinde bulunurlar ve hükümdarın verdiği emirlerini gerekli kişilere ulaştırmak ile de sorumludurlar. Emir iletimi görevi ile serhenglerin görevlerini yaptıkları da anlaşılmaktadır.⁷⁴⁹

Eşkinici: Karahanlı Devleti teşkilatında görülen memurlardan biridir. Posta, her çağda çok önemlidir. Posta işlerinin aksaması devletlerin çöküşüne dahi sebep olabilecek sonuçlar doğurabilmektedir. Orta Çağ Türk İslam devletleri teşkilatlarında

⁷⁴⁵ Hatunoğlu, **Âlim Han**, s.128.

⁷⁴⁶ Genç, **a.g.e**, s.240.

⁷⁴⁷ Spuler, **a.g.e**, s.299.

⁷⁴⁸ Macit, **a.g.e**, s.176; Khanikoff, **a.g.e**, s.238; Aka, **Timur**, s.115; Hümbət oğlu, **a.g.e**, s.32.

⁷⁴⁹ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s.491; Aka, **a.g.m**, s.908; Alpargu, **a.g.m**, s.266; Ziyaev, **a.g.e**, s.12;.

Sümer, **SafeviDevletinin**, s.175; Duğlat, **a.g.e**, s.280; Aka, **MirzaŞahruh**, s.193; Çingizoğlu, **a.g.e**, s.173.

Berid, Türk Moğol Devleti'nde gördüğümüz Yam teşkilatı ve bu kurumlarda çalışan, Ulak, Peyk, Yamçı gibi posta görevlilerinin bir benzeri de Karahanlı Devleti teşkilatında yer alan atlı postacı olan Eşkinçi'dir. Şehir ve kasabalar arasındaki posta işlerinden sorumludurlar. Haber, ferman ve istihbarat taşımakla görevlidirler.⁷⁵⁰

Eşref-u divan: Eşref-u Divan bir ıstılah olarak karşımıza çıkmaktadır. Şeybânî Hanlığı'nda var olan araştırma ve tetkik kurulu olarak nitelendirilebilecek Divan-ı Müşerrefe, üye olabilme, bu divana katılıp söz söyleyebilme hakkı olan kimselere verilen unvandır.⁷⁵¹

Evrak-ı Büzürg: Hive Hanlığı'nda saray teşkilatında görevli bir memurdur. Devletin, divanda aldığı kararlar ve Han'ın emir ve fermanlarını düzenleyen bunları gerekli yerlere postalayan, kayıt altına alan ve çoğaltan memurların başında bulunan görevli memura Evrak-ı Büzürg denmektedir. Devletin bütün evrak işleri ile ilgilenmektedir. Hive Hanlığı saray teşkilatında büyük memurlar arasında bulunduğu bilinmektedir.⁷⁵²

Evarece: Samaniler Devleti'nde evariç olarak karşımıza çıkan bu defter, İlhanlılar Devleti'nde de kullanılmaktadır. Devletin ve büyük eyaletlerin yıllık gelir gider muhasebe hesaplarının tutulduğu defterdir.⁷⁵³

Fermâyende: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde kullanılan Farsça bir ıstılahtır. Herhangi bir işte altında memurlar çalışan amir anlamına gelmektedir. Mesala amillerin fermâyendeleri müstevfidir.⁷⁵⁴

Ferraş: Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti, Memlükler Devleti, Timurlular Devleti, Akkoyunlular Devleti, Şeybânî Hanlığı gibi Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, saray teşkilatında bulunan bir diğer görevlidir⁷⁵⁵. Ferraş⁷⁵⁶ kelime anlamı, yatak seren, yatak hazırlayan, yayıcı, döşeyici

⁷⁵⁰ Yazıcı, **a.g.e**, s.91; Bilgiç, **a.g.e**, s.143; Gordlevski, **a.g.e**, s.119.

⁷⁵¹ Macit, **a.g.e**, s.166.

⁷⁵² Çelik, **Buhara**, s.91.

⁷⁵³ Küçük, **a.g.m**, s.233.

⁷⁵⁴ Köymen, **Alp Arslan ve**, s.190; Alptekin, **Dimaşk**, s.163.

⁷⁵⁵ Cüveyni, **a.g.e**, s.92.

⁷⁵⁶ Mehmet İpşirli-Nesimi Yazıcı, "Ferraş" **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.12, 1995, s.408-409

süpürücü, halı açıp, çadır kuran demektir. Görevleri arasında sarayın bakım, onarım, temizlik, ikram gibi işleri mevcuttur Bu memurlara Ferraş⁷⁵⁷ veya Ferraşan⁷⁵⁸ denilmektedir. Görev sahaları çeşitlidir, saraydaki genel hizmet işlerinden sorumludur, hatta sofraların hazırlanması ve kaldırılması işlerini de yaptıkları görülmektedir. Ferraşlar⁷⁵⁹, hükümdar sefere çıktığında, hükümdarın otağının kurulması ve içinin düzenlenmesi ve sefer sonunda otağın sökülmesi işleri ile de görevlidirler. Şeybânî Hanlığı'nda bu unvan Ferraşan⁷⁶⁰ şeklinde bilinmektedir. Vazifeleri arasında ayrıca, bahçede kurulan çadırlarda Han ve ailesi başta olmak üzere tertip edilen muhtelif ziyafetlerde, ikramları hazırlamak ve sunmak vardır. Bu görevliler, Hanların sefer esnasında kendileri için kurulan çadırlardaki mezkûr işleri de yapmışlardır. Kayıtlarda, hanların namaz kılacakları vakit hazırlık sadedinde seccadelerin serilmesini de bu kişilerin yerine getirdiğini müşahade etmekteyiz.

Feryadnâme: Bir devletin hükümdarının veya bir şehir valisinin, doğal afet, salgın hastalık, düşman işgali gibi olaylarda, zor durumda kalıp yardım çağrısında bulunmak için yazılan mektuplara verilen isimdir.⁷⁶¹

Gayan: Ermeni tarihçilerinin Cengiz Han'a verdikleri unvandır. Gayan, Ermenice Kağan anlamına gelmektedir.⁷⁶²

Gumaştegan: Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Kirman Selçuklu Devleti teşkilatlarında bulunan bir memurdur. Harizmşahlar Devleti'nde, vezirlerin, çalışma makamı olan Divan-ı Vezaret'te kâtiplik işleri ile görevli memurlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nde, ülkenin sınırlarında yani serhadlarında görev yapmakta olan memurlara da "gumaştegan" unvanı verilmektedir. Ve serhadda çalışan bu memurlar, gelen elçileri, sınırlarda karşılamakta ve en yakın merkezdeki amire götürerek bilgi vermektedirler. Gumaştegan, Büyük Selçuklu Devleti'nde, genel

⁷⁵⁷ Alpargu, **a.g.m.**, s.265; Macit, **a.g.e.**, s.177; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.507; Merçil, **Gazneliler**, s.57; Merçil, **Meslekler**, s.74; Cevzi, **a.g.e.**, s.184; Aka, **Mirza Şahruh**, s.193 Özgüdenli, **Rab-i Reşidi**, s.219.

⁷⁵⁸ Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.283; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.46.

⁷⁵⁹ Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.24; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.98 İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.585; Haykiran, **Moğollar Zamanında**, s.100; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.201; Merçil, **Saraylar**, s.76.

⁷⁶⁰ Tihrani, **a.g.e.**, s.116; Fazlullah, **Selçuklular**, s.218; Aka, **Timur**, s.115; Aksarayî, **a.g.e.**, s.234;

Hümbet oğlu, **a.g.e.**, s.32; El Hüseyinî, **a.g.e.**, s.37; Selmâni, **a.g.e.**, s.30.

⁷⁶¹ Mîrhând, **a.g.e.**, s.40.

⁷⁶² Grigor, **a.g.e.**, s.4.

anlamda vergi toplama işlerine de haiz olmaktadır. Kaynaklarda devletin küçük memurlarından bahsederken, gumaştegan ıstılahı geçmektedir. Bu sebeple bu memuriyetin genel anlamda memurlara verilen bir isim olduğunu düşünmekteyiz.⁷⁶³

Ğubari: Orta Çağ Türk İslam Devletleri, berid yani posta teşkilatında kullanılan posta güvercinlerinin taşıdıkları küçük posta mektuplarına yazılan, özel küçük ince yazı stiline verilen isimdir.⁷⁶⁴

Hace-i Cihan: Türkiye Selçuklu Devleti'nde ve Harizmşahlar Devleti'nde, vezirlere hükümdar tarafından verilen saygı ve şeref unvandır.⁷⁶⁵

Hace-i Serây: İlhanlılar Devleti'nde, devletin ve İlhan'ın özel hazinesinin harcamalarını denetleyen saray ve hazine müfettişine verilen unvandır.⁷⁶⁶

Hacib: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde ve Abbasi Halifeliğinde, en önemli memuriyetlerin başında gelmektedir.⁷⁶⁷ Sarayda ve sefer esnasında hükümdar otağında, devletin diğer kurumlarının idaresinde ve sefer sırasında komutan olarak dahi görev yapmaktadırlar. Hacip⁷⁶⁸, bir kişinin bir yere girmesine engel olan kapıcı demektir. Başlangıçta, saray teşkilatında teşrifatçı anlamında kullanılan bir unvandır. Saray teşkilatında, hükümdardan sonraki en yetkili kişidir. Bütün saray işlerini organize eder ve düzenler.⁷⁶⁹ Sarayda, hükümdar tarafından verilen özel ve genel kabullerde, gelen konukları karşılar, onların oturması gereken sıra düzenini ayarlar, herkesi rütbesi ve mevkiine göre hükümdarın sağına, soluna ve karşısına oturturlar. Harizmşahlar Devleti'nde törenler ve resmî kabuller sırasında hacibler⁷⁷⁰ hükümdarın karşısında durmaktadırlar. Ayrıca, kabul esnasında uyulması gerek genel edep ve protokol kurallarını denetlerler. Protokole aykırı davranan biri olursa onu uyarır ve

⁷⁶³Taneri, **Harizmşahlar**, s.142; Merçil, **Kirman**, s.170; Köymen, **Alp Arslan**, s.76; Köymen, **Kuruluş**, s.18 .8; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.132; Kurpalidis, **a.g.e**, s.85 Horst, **a.g.e**, s.36.

⁷⁶⁴Şeşen, **Selahaddin**, s.218.

⁷⁶⁵Taneri, **a.g.e**, 1993, s.142; Yinanç, **a.g.e**, s.158; Nesevi, **a.g.e**, s.27.

⁷⁶⁶Özgüdenli, **Gâzân**, s.272; Spuler, **a.g.e**, s.325; Merçil, **Saraylar**, s.254.

⁷⁶⁷Aydın Taneri, "Hacib", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.14, 1996, s. 508; İbn Haldun, **a.g.e**, s.485; Merçil, **Saraylar**, s.52; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.8.

⁷⁶⁸Güner, **a.g.m**, 1438; Aka, **a.g.m**, s.908; Alpargu, **a.g.m**, s.266; Taneri, **Harizmşahlar**, s.113; Cevzi, **a.g.e**, s.19; Fazlullah, **Camii't (İlhanlılar)**, s.19; Kuşçu, **Eyyûbî**, s.227.

⁷⁶⁹El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.69; Koca, **Ordu ve Askeri**, s.29; Merçil, **Kirman**, s.159; Gürbüz, **a.g.e**, s.131; Özgüdenli, **Gâzân**, s.143.

⁷⁷⁰Uluçay, **a.g.e**, s.262; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.145 Horst, **a.g.e**, s.49; Çingizoğlu, **a.g.e**, s.81.

hareketlerini düzeltmeleri sağlarlar. Hacıpler⁷⁷¹, davet esnasında, salonda bulunan diğer görevlilerin, görevlerini yapmalarını organize eder ve bunları düzenler.

Hacip⁷⁷², saray teşkilatının olmazsa olmazdır. Hacıpler⁷⁷³, zaman içinde farklı görevler de ifa etmeye başlamışlardır. Örneğin Hacip Altuntaş, aynı zamanda Gazneliler Devleti'nin valisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Selçuk Türkmenlerine karşı sefere çıktığı bilinmektedir. Bu kayıttan hacıplerin⁷⁷⁴ valilik mevkiine yükselebildikleri, ayrıca ordu komutanlığı yapabildikleri anlaşılmaktadır. Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, esiri olan Bizans İmparatoru Romanes Diogenes'i serbest bıraktığında, ülkesine gitmesi için iki hacip görevlendirmiş ve bu hacıpler⁷⁷⁵ 100 kişilik bir askeri birlik ile esir İmparatora eşlik etmişlerdir. Bu kayıta bize hacıplerin, Büyük Selçuklu Ordusu'nda 50 kişilik askeri birlikleri yönettiklerini anlatmaktadır. Hacıbler⁷⁷⁶, saray teşkilatında içerisinde, hükümdarın emir, ferman ve isteklerini sarayın diğer görevlilerine ve şehzadelere iletmekle, onların istek ve arzularını alarak, hükümdara iletmekle böylece saray içi protokol iletişimden sorumludur.⁷⁷⁷

Hacibu'l Huccab: Memlûkler Devleti'nde, eyalet ve şehirlerde hükümdar naibi görevindedirler. Hükümdarın danışmanı olarak görev yapan Hacibu'l Huccab, hükümdara sunulan bütün arzları hükümdara iletmek ve hükümdarın cevaplarını gerekli yerlere göndermek Hacibu'l Huccab'ın görevidir. Genellikle, ordu içinde askerlerin sorunlarının ilk muhatabıdır ve bu sorunları çözmekle görevlidir. Ordunun kadılığı görevi de bulunmaktadır.⁷⁷⁸

Hacibe: Büyük Selçuklu Devleti'nde ve dahi diğer Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, olduğu gibi sarayın teşrifat ve düzeninden sorumlu olan memur

⁷⁷¹ Köymen, **Alp Arslan**,s.28; Köymen, **Tuğrul Bey**,s.110; el-Azimi,**a.g.e**, s.15.

⁷⁷²Kafesoğlu, **Melikşah**,s.135;Şapolyo,**a.g.e**, s.221; Sevim, **Anadolunun Fethi**,s.72; Merçil, **Meslekler**,s.75.

⁷⁷³ Özaydın, **a.g.e**, s.46; Sevim, **Suriye ve Filistin**,s.59; Sevim, **Malazgirt**,s.89.

⁷⁷⁴ Merçil,**Gazneliler**,s.2;Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.53;Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.25.

⁷⁷⁵Al Bondari, **Irak ve Horasan**,s.XL; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.37; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.21.

⁷⁷⁶ İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.172; Nesevi,**a.g.e**, s.24; Şeşen, **Selahaddin**,s.212.

⁷⁷⁷ Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.372; Aksarayî,**a.g.e**, s.118; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.72; Kuşçu, **a.g.m**, s.222; El Ömeri,**a.g.e**, s.50; R.Turan, **a.g.e**, s.31.

⁷⁷⁸ İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.162; Koprman, **Mısır Memlûkleri**,s.45; El Ömeri,**a.g.e**, s.47.

Hacıdır. Saray, devletin yönetildiği yerdir. Fakat aynı zamanda hükümdar ve onun ailesinin yaşadığı evidir. Bu sebeple, saray kadınlarının yaşadığı harem dairesinde de sarayın genel kurallarına uyulur ve bu dairede de resmî kabuller ve törenler yapılmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nde harem dairesinde, hatunların işlerinden sorumlu görevliye yani bir nevi harem dairesi hacibine, hacibe unvanı verilmektedir.⁷⁷⁹

Hacib-i Büzürğ: Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti, Delhi Türk Sultanlığı saray teşkilatında Emir-i Hacib olarak görülen bu memur, bütün saray teşkilatında hükümdar ve vezirden sonra en yüksek makam sahibi olan devlet görevlisidir.⁷⁸⁰ Bu kişiler haciblik makamına yükselmiş Türk köleler arasından bizzat sultan tarafından atanır. Göreve atamanın delili olarak kendisine hilat giydirilir, bayrak ve kös gibi hâkimiyet alametleri ve pek çok değerli hediyeler verilirdi. Hilat giyen Hacib-i Büzürğ⁷⁸¹, önce sultanın huzuruna çıkar, sonra divana giderek veziri ziyaret ederdi. Hacib-i büzürğlerin⁷⁸² görevleri, sultanın emirlerini daha alt makamdaki kişilere iletmek ve onların emredilen işleri yapmalarını temin etmek, kendisinden daha üst makamda bulunan vezirin isteklerini sultana iletmektir. Hacib-i Büzürğ⁷⁸³, hükümdar tahttan kalkarken, onun koluna girerek kalkmasına yardımcı olur, huzura giren vezirin de koluna girerek sultana takdim ederdi, savaş durumunda orduya komutanlık da etmektedir.

Hacib-i Hass: Karahanlı Devleti, Büyük Selçuklu Devleti ve Harizmşahlar Devleti'nde saray haciblerinin başında olan memura Hacib-i Hass⁷⁸⁴ unvanı verilmektedir. Bilindiği gibi hacibler, saray protokolünden sorumlu memurlardır. Hükümdarın toplantıların ve kabullerinde bu törenleri teşrifat ve kaidelere göre

⁷⁷⁹ Köymen, **Alp Arslan ve**, s.125.

⁷⁸⁰ Yazıcı, **a.g.e**, s.118; Palabıyık, **a.g.e**, s.161; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.36.

⁷⁸¹ Gürbüz, **a.g.e**, s.131; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.183; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.145; Köymen, **Alp Arslan**, s.28; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.135; Özaydın, **a.g.e**, s.84.

⁷⁸² Köymen, **Kuruluş**, s.236; Merçil, **Gazneliler**, s.2; Yinanç, **a.g.e**, s.50; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.104; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.44.

⁷⁸³ Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.114; Nizamülmülk, **a.g.e**, s.47; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.91; Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.310; Fazlullah, **Selçuklular**, s.262; Cevzi, **a.g.e**, s.24; Merçil, **Saraylar**, s.51; Horst, **a.g.e**, s.19.

⁷⁸⁴ Taneri, **Harizmşahlar**, s.113; Gürbüz, **a.g.e**, s.131; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.63; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.82; .

yöneten görevlilerdir. Hacib-i Has⁷⁸⁵ hükümdara bir başka ülkeden gelen elçiye taktım eden görevlilerdir. Bu elçiler, eğer hükümdara hediyeler getirmişler ise bu hediyelerin sesli olarak dökümünü yapar hükümdara bildirilerdi.

Hadime: Büyük Selçuklu Devleti'nde, sarayın harem dairesinde hatunların hizmetinde bulunan kadın hizmetkârlara verilen unvandır.⁷⁸⁶

Hafız-ı Kütüb: “İlim Müslüman’a farzdır.” düsturu İslam Devletleri'nde var olan bir inanıştır. Bu sebeple, sarayda kütüphane bulunmaktadır. Saray kütüphanelerinde, el yazması eserler mevcuttur. Bu el yazmalarının korunması, onların bakımı ve temizliği, düzenlenmesi ve tasnif edilmesi işinden saray kütüphanesi memuru olan Hafız-ı Kütüb sorumludur. Hafız-ı Kütübler eğer hükümdar bir konuda bilgi almak isterse, o konuda yazılan kitap hakkında bilgi vermek ve istenildiği takdirde o kitabı bulup, hükümdarın huzuruna getirmek ve kütüphaneye yeni kitaplar ilave etmekle sorumlu memurlardır.⁷⁸⁷

Hânsâlâr: Karahanlı Devleti, Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti teşkilatlarında gördüğümüz görevlilerden bir tanesi de Hânsâlâr⁷⁸⁸ unvanlı memurdur. Memlûkler Devleti'nde bu memura Hânsâlâr⁷⁸⁹ unvanı verilmiştir. Hânsâlâr, Farsça bir kelime olup, sofranın anlamına gelen Hân ve komutan olarak bildiğimiz Sâlâr kelimelerinin birleşmeleriyle oluşmuş, sofranın komutanı yani sofracıbaşı, aşçıbaşı anlamlarına gelen bir unvandır. Sarayda verilen kabuller, törenler ve hükümdarın yediği gündelik yemeklerin, sofranın düzeni ve sorumluluğu ile birlikte saray mutfağının idaresi Hânsâlâra⁷⁹⁰ aittir.

⁷⁸⁵Findley, **a.g.e.**, s.95; Abû'l Farac, **a.g.e.**, s.496; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.28; Aksarayî, **a.g.e.**, s.33; Merçil, **Saraylar**, s.64.

⁷⁸⁶Köymen, **Alp Arslan ve**, s.125; Beyhaki, **a.g.m.**, s.982.

⁷⁸⁷Palabıyık, **a.g.e.**, s.204.

⁷⁸⁸Merçil, **Kirman**, s.108; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186; Genç, **a.g.e.**, s.220; Aydın Taneri, “Hansalar”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, 1997, s.47-48; Köymen, **Alp Arslan**, s.35; Merçil, **Saraylar**, s.111.

⁷⁸⁹Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.507; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.104; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.45; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.96.

⁷⁹⁰İbni Tagrıberdi, **a.g.e.**, s.586; Fazlullah, **Selçuklular**, s.181; Kuşçu, **Eyyûbî**, s.243; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.32.

Harbende: Orta Çağ Türk İslam Devletleri teşkilatında çok önemli bir yere sahip olan Emir-i Ahur'un emri altında çalışan seyis ve hademelere verilen unvandır. Devletin sahip olduğu bütün hayvanlar ve ahırlar, Emir-i Ahur'un görev sorumluluğu içindedir. Ülkenin bütün bölgelerindeki ahırlarda Emire bağlı olan görevliler hayvanların bakımlarını sağlamaktaydılar.⁷⁹¹

Hatme Defterleri: Samaniler Devleti'nde, devletin aylık gelir ve giderlerinin yazılarak kayıt altına alındığı defterlere verilen isimdir.⁷⁹²

Hatme'ül Camia: Samaniler Devleti'nde, devletin gelir ve giderlerin yıllık olarak kayıt edildiği defterlere verilen isimdir.⁷⁹³

Hakan, Han, Kağan: Kaan, qağan unvanı⁷⁹⁴, Türk tarihinin başlangıcından son devirlere kadar gördüğümüz, tarihin etrafında döndüğü en önemli unvanlardır. Türk tarihinin ilk devirlerinde, Asya Hunlarında, Şanyü ve Tanhu unvanı olarak karşımıza çıkan hükümdar ifadesi, 3. yüzyıldan itibaren Han ve Kağan unvanına evrilmiştir. Bu unvanlar, Türk tarihinde İslam öncesi ve sonrası da kullanılmaya devam etmiştir. Han unvanı⁷⁹⁵, Türk devletleri ile birlikte Moğol Devleti'nde de görülmektedir. 1206 kurultayından sonra Moğol reisi Temuçin, Cengiz Han unvanı ile tüm Moğolların Hanı olmuştur. Buna mukabil rakibi, Camuka'da kendisini Gur-Han ilan ettirmiştir. Ayrıca bilindiği üzere, Temuçin gençliğinde Kereit Tuğrul Han'ın emrine girmişti. Buradan Han unvanının Moğol Devleti'nin kabileler federasyonu olduğu ve tam siyasi birlik olarak kurulamadığı dönemlerde dahi kullanıldığının anlıyoruz Han unvanı, Türk Devletleri'nden Göktürklerde de görülmektedir, Ayrıca Kırgızlarda İnal Han unvanı, bu ıstılahın Kırgızlarda da kullanıldığını göstermektedir.

Han unvanı⁷⁹⁶ Türk Moğol Devleti'nde, Cengiz Han sonrası, Kağan veya Moğolca olarak Kaan ıstılahına yerine bıraktığı görülür. Dört ulusa ayrılan Türk

⁷⁹¹ Merçil,**Kirman**,s.160;Merçil,**Saraylar**,s.86.

⁷⁹² Küçük,**a.g.m**,s.233.

⁷⁹³ Küçük,**a.g.m**,s.233.

⁷⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.517; Özyetgin,**Altınorda**,s.444.

⁷⁹⁵ Aydın Taneri, "Han", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, 1997,s. 517-518.

⁷⁹⁶ Barthold,**Tarihte Türk**,s.66; Sebahattin Ağaladağ, "Moğol Devleti", **Türkler Ansiklopedisi**, 2002, s.440;Schiltberger,**a.g.e**, s.95.

Moğol Devleti'nde Ögeday ile birlikte Kaan⁷⁹⁷ unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Büyük Kağan olan Ögeday ardından Güyük, Mengü ve Kubilay, Kaan unvanını taşımışlar fakat büyük Kağanlığa bağlı uluslar Han unvanı ile tanınmışlardır. Örneğin, Çağatay ulusunda Çağatay Han ve sonrası halefleri, Altınorda da Cuci Han ve sonrası asıl kurucu kabul edilen Batu Han (Sayın Han), İlhanlılar da, İlhan olarak tesmiye edilen Hülagü ve sonrası Abaga Han olarak halefleri daima Han unvanını kullanmışlardır. Fakat İlhanlılar Devleti'nde, Han unvanından farklı olarak kendini Kağan⁷⁹⁸ ilan eden ve sikkelerinde Büyük Han yerine kendi adını Kağan⁷⁹⁹ olarak bastıran ilk hükümdar Gâzân Mahmud Han'dır. Böylece İlhanlıların onun döneminde şube hanlık seviyesinden bağımsız bir devlete dönüştüğünün göstergesidir. Kendilerini Cengiz nesline bağlayan, Altınorda sonrası kurulan, Kazan, Kasım, Sibir, Astrahan, Kırım Hanlıkları da adlarından anlaşılacağı gibi Han unvanını almışlardır. Türkistan'da Kazak Hanlığı ve Özbek Şeybânî Hanlığı ve devamı Batı Türkistan hanlıkları olan geçen Buhara, Hokand, Hive Hanlıkları da Han unvanını, kendilerini Cengiz nesline bağladıkları için kullanmışlardır. Buhara Hanlığı'nda, Mangıt kabilesinin tahtı ele geçirmesi ile Hanlık yerini İslami meşruiyete yöneltmiş ve Cengiz nesli olmayan, Şah Haydar, Şah Murad gibi hükümdarlar ve onların halefleri, Han unvanı yerine Emir unvanını kullanmışlardır. Han unvanı, Harizmşahlar Devleti'nde, farklı bir anlam kazandığı görülmektedir. Bu değişim, Harizmşahlar Devleti'nde, ordunun büyük komutanlarına Han⁸⁰⁰ unvanının verilmesiyle görülür. Aynı şekilde, Hindistan'da kurulan Delhi Türk Sultanlığı'nda da Han unvanı, devletin büyük emir ve valililerine verilen bir unvan olarak kaynaklarda yer almaktadır.

Kağan⁸⁰¹, eski Türk Devletleri'nde ve Türk Moğol Devleti'nde, devletin ve milletin başındaki yöneticidir. Kağan unvanı, Oğuz Han'dan itibaren evrensel eski Türk devlet unvanı olarak karşımıza çıkar ve Hazar Kağanlığı bildiğimiz en ünlü büyük Türk Kağanlığıdır. Türkçesi Kağan olan unvanın, Moğolcası Kaan'dır. Kağan,

⁷⁹⁷ Donuk, **a.g.e**, s.22; Özcan, **a.g.e**, s.150.

⁷⁹⁸ Güngör, **a.g.e**, s.53; Carpini, **a.g.e**, s.57.

⁷⁹⁹ Koca, **Ordu ve Askeri**, s.15; Gürbüz, **a.g.e**, s.173 ; Özgüdenli, **Gâzân**, s.247.

⁸⁰⁰ Bademci, **Cengiz Han ve**, s.81.

⁸⁰¹ Spuler, **a.g.e**, s.295; Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.299; Findley, **a.g.e**, s.88; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.1; Bedirhan, **a.g.e**, s.192; R.Turan, **a.g.e**, s.20.

devletin başına nesebe göre geçerdi. Eski Türk Devletleri'nde Kağan olabilmek için Tanrıdan Kut alınması inancı yaygındır. Kağan, devleti kurultayda beylerine danışarak yönetmektedir. Kağanlık veraseti kesin olarak belli değildir. Kağanlık en büyük oğula da, en küçük oğula da ya da kardeşlere ve başka akraba kişilere geçebilmektedir. Kağan⁸⁰² ülkenin refahı ve ferahı için çalışmakla yükümlüdür. İslam'dan sonra Kağan⁸⁰³ unvanı yavaş yavaş yerini, Sultan, Şah, Padişah gibi unvanlara bırakmaya başlamıştır. Hakan unvanı ise, Kağan⁸⁰⁴ ve Han unvanlarının Arapçalaşmış halidir. Hükümdara Hakan denmesi Karahanlı Devleti'nde görülmektedir. Efsanevi Afrasyap soyundan geldiklerine inanılan Karahanlı sülalesinin hükümdarlarına, Hakaniyeliler de denilmektedir.

Hâkim: Çoğu zaman Beg, Vali, Emir anlamına gelen hâkim, İlhanlılar Devleti, Timurlular Devleti, Delhi Türk Sultanlığı ve Batı Türkistan hanlıkları teşkilatında var olan bir makamdır. Hâkim, devletin, eyaletleri ve bulara bağlı şehirlerinde valilik yapan görevli memurlara verilen unvandır. Hâkim unvanı Şeybânî Hanlığı'nda ve Batı Türkistan Hanlıklarında da vali anlamında kullanılır. İlhanlılar Devleti'nde, İlhan tarafından bir bölgeye hâkim yani vali olarak atanan görevlilere, valilik hakimiyet alametleri olarak, Arslan başı motifi olan Payze, Hilat Alem, Kılıç, Çomak Davul, Sunkur ve Çetr verilmektedir.⁸⁰⁵

Hâkim-i bi'l İstihrak: Hive Hanlığı'nda, görülen bir valilik türüdür. Bu valiler, atandıkları bölgeye iki kişi olarak atanır ve başka bir vali ile görev, yetki ve sorumluluklarını paylaşarak çalışmaktadırlar.⁸⁰⁶

Hâkim-i bi'l İstiklal: Hive Hanlığı'nda, bir diğer valilik türüdür. Adından da anlaşılacağı gibi, atandığı şehirde yanında eş bir başka vali bulunmadan tüm yönetimi kendi elinde toplama hakkına sahip olan validir.⁸⁰⁷

⁸⁰² Köymen, **Tuğrul Bey**, s.19.

⁸⁰³ Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.25.

⁸⁰⁴ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.10; Nesevi, **a.g.e**, s.64.

⁸⁰⁵ Aka, **Timur**, s.115; Güner, **a.g.m**, s.1437; Macit, **a.g.e**, s.165; Özgüdenli, **Gâzân**, s.172-174; Spuler, **a.g.e**, s.368; AzizAhmed, **a.g.e**, s.321; Tihrani, **a.g.e**, s.61; Şâmî, **a.g.e**, s.165; Koç, **RusElçilik**, s.31; Ar abşah, **a.g.e**, s.279; Fazlullah, **Camiu't(İlhanlılar)**, s.18; Aka, **Mirza Şahrüh**, s.192; Aka, **İran'da Türkmen**, s.5.

⁸⁰⁶ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.89.

Halifed'dür Dar-ı Harizmşah: Gazneliler Devleti teşkilatında var olan bir unvandır. Harezm bölgesi valilerine bu unvan verilmektedir. Bu bölge valiliğine atanan kişi eğer şehzade unvanını taşıyor ise, şehzadenin naibi de bu unvanı almaktadır.⁸⁰⁸

Halife-i Şehr: Gazneliler Devleti teşkilatı içinde bulunan bir görevlidir. Orta Çağ şehir yapıları surlar ile çevrili, giriş çıkışı sağlayan muhtelif kapılardan oluşan ve günün belli bir zamanında, bu kapıların açıldığı ve kapandığı şehirlerdir. Şehrin merkezini oluşturan, çarşı çevresi ve meydan gün içinde şehrin en canlı ve yoğun bölgeleri olarak bilinmektedir. Yaşadığı dönem içerisinde devrinin en önemli Türk İslam Devleti olan Gazneliler birçok önemli ve büyük şehre sahiplerdi. Bu şehirlerin nüfusları bir hayli kalabalıktı. Bu sebeple şehirlerde güvenliği sağlamak için, devlet tarafından özel birimler oluşturulmuştur. Abbasiler Devleti'nde var olan Şurta⁸⁰⁹ Kurumu ve Büyük Selçuklu Devleti ile Osmanlı Devleti teşkilatında bulunan, ases benzeri bir yapı olarak Halife-i Şehr memuru ihdas edilmiş ve günümüz polis, bekçi gibi, şehirlerin emniyetini sağlamak ile görevlendirilmiştir.⁸¹⁰

Hammalan: Gazneliler Devleti teşkilatında bulunan bir diğer memurdur. Sarayda hazine dairesinde Vezzan memurlarının altında çalışmaktadırlar. Gazneliler Devleti'nde, diğer Orta Çağ devletleri hazine dairlerinde olduğu gibi, sadece para değil aynı zamanda bütün değerli eşyalar ve giysiler saklanmaktaydı. Bu maddeler hacim ve ağırlık olarak ciddi boyutlara ulaşmaktaydı. Bu sebeple hazineye giriş ve çıkışlarda Hammalan isimli görevlilere ihtiyaç duyulmaktaydı. Hammalan, askerin maaşlarını aldığı sırada veya taht cülus merasimlerinde hazineden önceden çuvallara koyulmuş paraları taşır ve hazinedar bunları ilgililere dağıtırdı.⁸¹¹

Hapçaçı (Kundurucıbaşı): İlhanlılar Devleti'nde, hükümdarın ayakkabılarından sorumlu memurdur. Ayakkabıların bakımı, temizliği ve korunmasından sorumludur. Hapçaçı memurunun bir benzeri de Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Ser müzedar memuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Sultan ve Emirlerin ayrı ayrı Ser Müzedarları

⁸⁰⁷ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.89.

⁸⁰⁸ Nuhoğlu, **a.g.m**, s.288.

⁸⁰⁹ Çingizoğlu, **a.g.e**, s.63.

⁸¹⁰ Nuhoğlu, **Gazneliler**, s.303.

⁸¹¹ Palabıyık, **a.g.e**, s.197.

bulunmaktadır. Türkiye Selçuklu Devleti sarayına, resmi görüşme veya ziyafetler için gelen Emirler sadece yanlarına Ser Müzedar memurlarını alabilmekteydiler.⁸¹²

Haşiye: Türkistan Türk Devletleri'nde, hükümdarların özel hizmetçileridir. Onların maiyetinde bulunan memurlardır.⁸¹³

Havaicsâlâr: Saraylar ve saray mutfakları, çalıştığımız dönem olan Orta Çağ'da gerçek anlamda çok büyük ve çok faal alanlardır. Eski Türk adetlerinde hükümdarların halkın karnın doyurma görevi olması, toylar düzenlenmesi ve hatta Han-ı Yağma olarak bilinen bir geleneğin sürdürülmesi ile saray mutfakları daima çok yoğun çalışan kurumlar olmuştur. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde olduğu gibi, Gazneliler Devleti sarayı da benzer gelenekleri ve sorumlulukları taşımaktadır. Gazneliler Devleti sarayı birçok insanın yaşadığı bir şehir gibidir. Hükümdarın ailesi, vezirler ve onların altında çalışan memurlar ayrıca sarayın güvenliğinden sorumlu askerler sarayda ikamet etmektedir. Bu sebepten sarayda yemek önemlidir, saray mutfağında aşçıbaşının altında çalışan Havaic adı verilen görevli saray mutfağının erzakının temininden görevlidir.⁸¹⁴

Hazinedar: Hazin⁸¹⁵ veya Hazinedar⁸¹⁶ olarak adlandırılabilen bir memuriyettir. Samaniler Devleti, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti, İlhanlılar Devleti Türkiye Selçuklu Devleti, Akkoyunlu Devleti, Batı Türkistan hanlıkları, Delhi Türk Sultanlığı, Eyyubiler Devleti ve Memlükler Devleti teşkilatlarında var olan sarayın ve devletin hazine dairesinde çalışan, hazineden sorumlu memurdur⁸¹⁷. Orta Çağ Türk İslam Devletleri saraylarında yer alan, devletin gelir gider hesapları, mali yönetimi, savaşlarda devletin elde ettiği ganimetler, hükümdara, başka devletlerden ve ülke içinden gelen türlü hediye ve gelirlerin

⁸¹² Spuler, **a.g.e.**, s.299; Kesik, **At Üstünde**,s.60; Merçil, **Saraylar**,s.75.

⁸¹³ Güner, **a.g.m.**, s. 1438.

⁸¹⁴Nuhoğlu, **Gazneliler**,s.225; Şapolyo,**a.g.e.**, s.222;Bedirhan-Atçeken,**a.g.e.**, s.49; Nesevi,**a.g.e.**, s.56;Merçil, **Saraylar**,s.117;Uzunçarşılı, **Medhal**,s.85.

⁸¹⁵Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.316;Şeşen, **Selahaddin**,s.214; Şeşen, **Selahaddin**,s.221; Tihrani,**a.g.e.**, s.63; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**,s.72; El Ömeri,**a.g.e.**, s.32; Merçil, **Saraylar**,s.147.

⁸¹⁶Erdoğan Merçil, “Hazinedar”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.17, 1998, s.141-143; Göde,**a.g.m.**,s.437;Merçil,**GazneliMahmud**,s.54;Arabşah,**a.g.e.**,s.254;Fazlullah,**Camiu't(İlhanlılar)**,s. 131; Özcan, **a.g.e.**, s.211; Kuşçu, **Eyyûbî**,s.230.

⁸¹⁷ Schuyler,**a.g.e.**, s.413; Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.186; Taneri, **Kültür Hayatı**,s.34; Duğlat,**a.g.e.**, s.347.

saklandığı içinde altın, mücevher, para ve diğer madenlerin bulunduğu bölüme Hizane ismi verilmektedir. Hazinedâr, hazinenin korunması, saklanması ve gelir gider hesabı yapmaktan sorumlu memurdur⁸¹⁸. Devletin, verdiği her türlü maaş, hediye ve ödemeler hazine dairesinden çıkmaktadır bu çıkışlar Hazinedar⁸¹⁹ memurunun gözetiminde ve onun sorumluluğunda yapılmaktadır. Bu dairenin başında Hazinedar⁸²⁰ isimli görevli memur çalışmaktadır. Hazinedar⁸²¹, hazineye giren çıkan bütün maddeleri defterlere kayıt ederek saklamaktadır. Hazinedar⁸²², hazineyi daimi olarak kontrol etmekte ve hükümdara rapor olarak sunmaktadır. Hükümdar ise genellikle altı ayda bir hazineleri teftiş ettikleri kaynaklarda yer alan bilgilerden bir tanesidir.

Hazinateşi: Şeybânî Hanlığı'nda, devlet teşkilatında görevli bir muhafızdır. Hazine dairesini korumakla görevlidir.⁸²³

Hâcegân: Hâce, Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirlerin aldığı unvanlardan bir tanesidir. Genel olarak vezirlere, özellikle Gazneliler Devleti'nde Hâce denilmektedir. Devlet adamı, bürokrat, vezir anlamına gelen Hâce ile Farsça çoğul eki olan Gân kelimelerinin birleşimi olan Hâcegân, Büyük Selçuklu Devleti'nde, devletin sivil idarecileri olan bürokratları yani kalem sınıfından olan kimseleri toplam olarak ifade eden bir ıstılahtır.⁸²⁴

Hazinebaşı: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, Hazinedar olarak görev yapan memur, Şeybânî Hanlığı'nda Hazinebaşı olarak isimlendirilmektedir. Hazinebaşı, Şeybânî Hanlığı hazinesinde, hazineye konulan tüm para ve mallardan sorumludur. Hazineye giriş ve çıkış işlemleri onun sorumluluğunda gerçekleşmektedir. Maaş

⁸¹⁸ Özgüdenli, **Gâzân**, s.64; Uluçay, **a.g.e.**, s.135; Alptekin, **Dimâşk**, s.163; Kesik, **At Üstünde**, s.31

⁸¹⁹ Spuler, **a.g.e.**, s.299; Göksu, **Ordu**, s.241; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.132; Roux, **Moğol**, s.168; Mîrhând, **a.g.e.**, s.128.

⁸²⁰ Merçil, **Gazneliler**, s.34; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.XIV; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.109.

⁸²¹ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.182; Küçük, **a.g.m.**, s.229.

⁸²² İbni Tagrıberdi, **a.g.e.**, s.283; Nesevi, **a.g.e.**, s.49; Kopraman, **Mısır Memlûkleri**, s.24; Togan, **Umumi Türk**, s.233; Barthold-Köprülü, **a.g.e.**, s.126.

⁸²³ Macit, **a.g.e.**, s.178.

⁸²⁴ Barthold-Köprülü, **a.g.e.**, s.188; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.181.

ödemeleri, devletin borçları gibi takvimle ile vadeli yapılan ödeme işlerinin zamanını Hazinebaşı tutmakta ve zamanı gelen ödemeleri gerçekleştirmektedir.⁸²⁵

Hembâz: Gazneliler Devleti'nde var olan bir görevlidir. Hembâz, arkadaş, dost anlamına da gelebilen bir kelimedir. Farsça kökenli olan Hembâz, sarayda hükümdarın oyun arkadaşı olarak karşımıza çıkmaktadır. Gazneliler Devleti sarayında hükümdar istediği zaman onunla satranç oynayan, satranç oyununda üstün yetenekleri olan biridir. Şehzadelere de satranç oyununu öğretmekle görevlidir.⁸²⁶

Hola ve Oira: Türk Moğol Devleti'nde ve İlhanlılar Devleti'nde görülen bir ıstılahtır. Uzak ve yakın ok anlamına gelen bu unvan, Han'ın şahsi emirlerini ileten elçiler görevindedirler. Haber okları göndermek eski bir bozkır geleneğidir.⁸²⁷

Hudayçi: Hokand Hanlığı sarayında görevli memurlardan bir tanesidir. Halkın, hükümdara ulaştırmak için yazdığı arızlara bakmakla görevlidir.⁸²⁸

Hums: Timurlular Devleti ve Akkoyunlu Devleti ile Batı Türkistan Hanlıklarında, savaştan alınan ganimetin 5/1'ini ifade eder.⁸²⁹

Hu Sistemi: Türk Moğol Devleti'nde, Cengiz Han zamanından itibaren uygulanmaya çalışılan iki ana vergi sisteminden bir tanesidir. Ögeday Han'ın iktidarı döneminde Türk Moğol Devleti'nin batı bölümünde uygulanmasına karar verilen vergi sistemi olan Hu, Çin kökenlidir, Ögeday Han'ın Çinli maliye danışmanı olan Yeh-Lü-Ch'u-ts, ai, vergiyi bir hanede kaç kişinin yaşadığına bakılmaksızın hane başına alınması gerektiğini savunmakta ve bu görüşü doğrultusunda Türk Moğol Devleti'nin Çin topraklarında Hu sistemini uygulamıştır. Devletin bir diğer önemli maliyecisi ve valisi olan Mahmud Yalavaç ise yönetimi altında olan batı topraklarında bu sistemi uygulamamıştır. Hu sistemi, Göyük Han sonrası dönemde kaldırılmıştır.⁸³⁰

⁸²⁵ Macit, **a.g.e**, s.178.

⁸²⁶ Nuhoğlu, **Gazneliler**, s.222.

⁸²⁷ Barthold, **Türkistan**, s.407; Spuler, **a.g.e**, s.298.

⁸²⁸ Koç, **Rus Elçilik**, s.85.

⁸²⁹ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.78; Tihrani, **a.g.e**, s.141.

⁸³⁰ Yuvalı, **İlhanlılar**, s.32; Özcan, **a.g.e**, s.157.

İlimga: Karahanlı Devleti, teşkilatında var olan bir memurdur. Bu unvana sahip olan memurlar, büyük kâtip olarak görev yapmaktadırlar. Divan-ı Âlâ'nın çıkardığı, kanun, yasa, berat ve emirleri yazmakla görevlidir. İlimga'nın altında ona bağlı çalışan kâtipler bulunmaktadır. İlimgalar, devletin bütün iç ve dış yazı işlerini yapmak ile görevlidir. Ayrıca Divan-ı Âlâ'nın maliye ile ilgili görevlerinden de sorumludurlar.⁸³¹

İmga: Oğuzlarda maliye memurlarına verilen bu unvana sahip kişi, Karahanlı Devlet teşkilatında hazineden sorumlu memurdur. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, Hazinedar olarak teşkilat içinde görev yapmakta olan memurun, görevlerinin aynısına sahiptir. Bu sebeple, hazinedar unvanının Karahanlı Devleti teşkilatında muadilidir.⁸³²

İçgi: Timurlular Devleti ve Şeybânî Hanlığı'nda devlet teşkilatında bulunan bir memurdur. Devlet içinde yapılan divan toplantılarını düzenlemek, divanın toplanacağı yer ve zamanı belirlemek, salon içindeki düzeni sağlamak, devlet görevlilerinin makam ve mevkilerine göre oturma düzenini sağlamaktan sorumludur. Bu görevleri bakımından Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde var olan Hacib unvanlı memurlara benzemektedir.⁸³³

İtabname: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde var olan bir diplomasi geleneğidir. Genellikle hâkim devlet hükümdarının vasal hükümdara yazdığı veya iki egemen hükümdardan birinin diğerine azarlamak, kınamak ve suçlamak için yazdığı mektuplara verilen isimdir.⁸³⁴

İçkicibaşı: İlhanlılar Devleti sarayında olan bir memurdur. Şerbetdâr olarak da bilinmektedir. Görev itibarıyla Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde var olan Şarabdâr unvanlı memura benzemekte ve sarayın mutfağında ve mahzenlerinde mevcut olan

⁸³¹ Genç, **a.g.e.**, s.236.

⁸³² Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.280; Yazıcı, **a.g.e.**, s.91; Küçük, **a.g.m.**, s.226.

⁸³³ Alpargu, **a.g.m.**, s.266; Aka, **Mirza Şahrüh**, s.192.

⁸³⁴ Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.224.

içeceklerden sorumludur. Bu içeceklerin temini, yapımı ve hükümdar ile birlikte törenler boyunca sunumu onun grevevidir.⁸³⁵

İncü: İlhanlılar Devleti’nde hükümdarların özel emlakleri olan İncü arazileri veya binalarında çalışan memurlara verilen unvandır.⁸³⁶

İktâ el-Hass-İkta el-Temlik: İkta sistemi, Orta ağ Türk İslam Devletleri’nde yaygın bir yönetim şeklidir. İkta sistemi sayesinde toprak hem boş kalmaz, daima üretim olur, hem de devlet asker ve ordu masrafını en aza indirir ve merkezden uzak eyaletlerde yönetimi yerinden yapardı. Eyyubiler Devleti’nde kullanılan ikta sistemi iki şekilden oluşmaktadır. İktâ el-Hass adından da anlaşılacağı üzere, kişiye özel ikta sistemidir. Devletin büyük emirlerine ve şehzadelerine verilen bu iktayı almaya hak kazanan kişi, hükümdarın menşuru ile bu göreve tayin olurdu. Sahibi olduğu ikta da bir hükümdar gibi özgürce hareket edebilirdi. Bu ikta onun kendi mlkyd. İktâ el-hass sahibi, bölgesinin, huzurundan, güvenliğinden ve refahından da sorumludur. Diğer bir ikta sistemi olan İktâ el temlik ise klasik ikta sistemidir. Bölgenin gelirinden faydalanmak, toprağını işletip asker yetiştirmek ve bölgenin vergisini tahsil etmek için, devletin geçici olarak verdiği ikta arazileridir. Bu topraklar, ikta sahibine mülk olmaz, fakat bu iktalar herhangi bir sorun yoksa ve hizmetlerinden memnuniyet duyuluyorsa, babadan oğula geçer miras bırakılabilirdi. Eyyubiler Devleti’nde iki türlü de olsa ikta sahibi olan kişi bölgesindeki kalelerin komutanlığını da üstlenmekteydi.⁸³⁷

İstedr: Farsça bir ıstılah olan bu kelime, Farsça almak anlamına gelen İtez ve tutan sahip olan anlamına gelen “*dşten fillinin geniş zamanda kökü olan “dr”*” kelimelerinden oluşmaktadır. Memlkler Devleti’nde, hükümdarın mallarını yöneten bu malları alıp satma konusunda hükümdarın emirlerini uygulama yetkisi olan görevli memurdur.⁸³⁸ .

⁸³⁵ Spuler, **a.g.e**, s.299; Erkoç, **a.g.m**, s.54; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.67

⁸³⁶ Osman Gazi Özgüdenli, “İncü”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.22, 2000, s.281

⁸³⁷ şeşen, **Selahaddin**, s.220.

⁸³⁸ İbni Tagrıberdi, **a.g.e**, s.587.

İdecî (Sabâdâr): Türk Moğol Devleti'nde kullanılan unvanlardan bir tanesidir. İlhanlılar Devleti ve Şeybânî Hanlığı saray teşkilatında görevli bir memurdur. Kurultay veya tertip edilen herhangi bir mecliste katılımcılara kadeh ve kâselerde kımız ikram etmek onun görevidir.⁸³⁹

İdişçibaşı: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, Şarabdâr veya Şerbetdâr⁸⁴⁰ olarak görev yapmakta olan memurların Karahanlı Devleti saray teşkilatında muadili olan bir memurdur. Karahanlı Devleti sarayında, şarabhane olarak da bilinen, depoların sorumlusudur. Emrinde çalışan yardımcı memurlarla birlikte, sarayın ihtiyacı olan, içki, meşrubat dâhil her türlü içeceği, hazırlamak ve onları depolamaktan sorumludur. İdişçibaşının ayrıca, hastalıklarda kullanılan şifa macunlarını yapmak, kuru ve yaş yemişleri temin etmekten sorumludur. Devletin, düzenlediği özel veya resmi toplantılarda gelen misafirlere, bu içki ve yemişleri sunmak, idaresi altında bulunan yardımcıları ile içeceği biten kimsenin hemen bardağını doldurmak, toplantı süresince sorumluluğunda olan konularda eksik olan ne varsa tamamlamaya çalışmaktadır. İdişçibaşı, hükümdara daima yakın çalışmaktadır bu yüzden güvenilir ve bilindik kimseler arasından bu göreve atama yapılmaktadır.⁸⁴¹

İlban'ül Hass: Gazneliler Devleti teşkilatında var olan bir memurdur. Hükümdar, ordu içinde önemli bir yeri olan fillere bindiğinde, fillerin kontrolünü sağlamakla görevli memurdur.⁸⁴²

İlbaşı: Karahanlı Devleti'nde, sarayın ahırlarında seyislik veya seyisbaşılık görevi gören memurlardır.⁸⁴³

İlbeyi: Karahanlı Devleti'nde, ülkenin eyaletlerini yöneten valileri tanımlamak için kullanılan bir unvandır. İl kelimesi Türkçede ülke, devlet anlamlarına gelmektedir.

⁸³⁹ Macit, **a.g.e.**, s.178; Özgüdenli, **Gâzân**, s.81; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.59; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.7; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.189.

⁸⁴⁰ Aka, **İran'da Türkmen**, s.9.

⁸⁴¹ Genç, **a.g.e.**, s. 220; Yazıcı, **a.g.e.**, s.90.

⁸⁴² Nuhoğlu, **a.g.m.**, s.291.

⁸⁴³ Genç, **a.g.e.**, s.226; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.312.

Valilerin, yarı müstakil bir yapıda olduğu Türkistan'da, İlbeyi'nin manası iyi anlaşılmaktadır.⁸⁴⁴

İnal: Türkistan'da göçer karakter yapısına sahip, boy sistemi üzerine yaşayan devletleşmemiş Kırgızların boy beylerine verilen unvandır.⁸⁴⁵

İnak: Büyük Selçuklu Devleti, Türk Moğol Devleti, Timurlular Devleti teşkilatında ve Batı Türkistan hanlıkları teşkilatında yer alırlar. İnak⁸⁴⁶ unvanı, Büyük Selçuklu Devleti'nde, kendisine inanılan, güvenilen, itimat edilen vezir ve emirlere verilen bir saygı unvanıdır. Türk Moğol Devleti'nde ise Han'ın yakın dostlarına inak denmektedir,⁸⁴⁷ nedimlik vazifeleri olduğu anlaşılmaktadır. Batı Türkistan hanlıkları'nda İnaklar⁸⁴⁸ iki kişi olarak görev yapmaktaydı. Baş İnak yani Büyük İnak ile Küçük İnak⁸⁴⁹ olmak üzere görev yapmaktaydılar. Büyük İnak, sarayda bürokrasinin işleyişinden sorumludur. Hükümdarın yanında bulunur ve hükümdar bir emir, ferman ya da berat yazılmasını istediği zaman bu evrakların yazım işleri ile ilgilenmektedir. Yazılan bu evraklarda, hükümdar tarafından gerekli görülen işleri, bu işle ilgilenen görevli memura göndermektedir. Büyük İnak'ın görevi, bu evrakın gitmesinden sonra bitmemekte, hükümdar adına hükümdarın vermiş olduğu bu görevin ilgili memur tarafından yapılıp, yapılmadığını denetlemek ve takip etmekteydi. Bu bağlamda, sarayda ve saray dışında çalışan idari işlerden sorumlu kâtip vasfında olan memurlardan Büyük İnak'ın sorumlu olduğu ve onların amiri vazifesinde olduğu söylenebilmektedir. Buhara Hanlığı'nda görev yapmakta olan bir diğer İnak olan Küçük İnak⁸⁵⁰ ise hükümdarın özel sekreteri olarak görev yapmaktadır. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'ndeki Divan-ı İnşa reislerinin görevi olan, yurt dışından ve yurt içinden hükümdara gelen veya bir elçi vasıtası ile sunulan resmi ve diplomatik mektupları almaktadır. Bu mektupları önce kendisi okuyan

⁸⁴⁴ Genç, **a.g.e.**, s.271; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.478.

⁸⁴⁵ d'Ohsson, **a.g.e.**, s.56 Gömeç, **Kırgızlar**, s.30; Barthold, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, 1. Baskı, İstanbul Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2010, s.171; Cüveyni, **a.g.e.**, s.217.

⁸⁴⁶ Merçil, **Saraylar**, s.190; Aka, **İran'da Türkmen**, s.52.

⁸⁴⁷ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.186.

⁸⁴⁸ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s.519; Koç, **Rus Elçilik**, s.70.

⁸⁴⁹ Doğan-Erdoğan, **a.g.m.**, s.193.

⁸⁵⁰ Donuk, **a.g.e.**, s.16; Ziyaev, **a.g.e.**, s.27; Spuler, **a.g.e.**, s.298; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.75; Uyar, **a.g.m.**, s.41.

Küçük İnak gerek görmesi halinde bu mektupları hükümdara iletmektedir. Hükümdarın cevap verilmesini uygun gördüğü şekilde mektuba cevap yazar ve hükümdarın mührü ile mühürlemektedir. Bu bakımdan Tuğrai görevi de olduğu söylenebilmektedir. İnaklar⁸⁵¹, Hive Hanlığı'nda Kongrat Hanedanlığı döneminde Atalıklik vazifesine gelmişlerdir.

İstimâletname: Timurlular Devleti'nde, bir kimseye onun affedildiği bağışlandığını gösterir belgeye verilen isimdir.⁸⁵²

İstabl-ı Amire: Türk Moğol Devleti'nde, göçebe kültür baskın roldedir, ve göçebenin en önemli zenginliği hayvanlarıdır. Tarihçi Reşidüddin bu makamı, devletin koyunlarının nezaretçisi olarak açıklamaktadır.⁸⁵³

İşan reis: Batı Türkistan Hanlıklarında, reis unvanlı görevliler, çarşı ve pazarların denetimini sağlamaktadır. Bu görevliler zamanla ahlak kontrolü görevi ile meşgul olmuşlardır. İşan Reis ise bu görevlilerin koordinasyonunu sağlayan baş sorumlulardır. Günümüze uyarlısak Polis Şefi yahut Asayiş amiri olarak nitelendirilebilir.⁸⁵⁴

İşçi (Yamak): Karahanlı Devleti'nde, saray teşkilatı içinde görülen görevlilerden bir tanesidir. İşçiler, sarayın aşçıbaşı emri altında çalışmakta ve mutfak işleri ile birlikte hükümdarın sofrasını kurmakla görevlidirler.⁸⁵⁵

İşraf-ı Evkaf: Gazneliler Devleti teşkilatında var olan bir kurumdur. Bu kurum devlet içindeki medreselerin ve vakıfların işleyişini kontrol etmektedir.⁸⁵⁶

Kadiasker: Kadi'ül Asakir, Kadılcünd, Kadi-i Leşker gibi isimlerle kaynaklarda geçen Kadiasker⁸⁵⁷, kadı ve asker kelimelerinden oluşmuş ve adından da anlaşılacağı üzere, devletlerin ordularındaki askerlerin hukuki davalarına sorunlarına bakan bir adli görevlidir. İslam Devleti'nin ilk yıllarında, Hz. Muhammed, hem peygamber,

⁸⁵¹ Tihrani, **a.g.e**, s.103; Khanikoff, **a.g.e**, s.243; Aka, **Timur**, s.110.

⁸⁵² el Hüseyinî, **a.g.e**, s.27.

⁸⁵³ Barthold, **Türkistan**, s.407.

⁸⁵⁴ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s.520.

⁸⁵⁵ Genç, **a.g.e**, s.222.

⁸⁵⁶ Nuhoglu, **Gazneliler**, s.224.

⁸⁵⁷ Alpargu, **a.g.m**, s.266.

hem devlet başkanı hem de yargı işlerine bakan mezalime oturan, İslam tarihinin ilk kadısıdır. Hz. Muhammed döneminde, kadılık sivil ve askeri olarak ayrılmamış, iki unsur da bir elde toplanmış ve Hz. Muhammed, iki tür davalara bakmış ve hüküm vermiştir. İslam Devleti'nin sınırlarının genişlemesi, İslam dinine yeni katılımların artması ve neticesinde, İslam ordusunun teşkilatlı ve kalabalık bir yapıya bürünmesi sebebiyle şehirlerde bulunan tek bir kadı ihtiyaca cevap veremez olmuştur. Raşid halifelerden 3.Halife Hz. Ömer zamanında, Suriye'nin fethi ile sınırları ve yapısı oldukça değişen İslam Devleti'nde ordunun adli işlerine bakacak bir kadı tayini zorunlu hale gelmişti, Hz. Ömer, Suriye ordusuna Ebu Derda adında birini Kadılcünd yani ordu kadısı olarak atamıştır. Raşid halifeler devrinden sonra Emeviler Devleti ve Abbasiler Devleti'nde de ordu kadılığı⁸⁵⁸ makamı görülmektedir. Ordu kadılığı görevi, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nden Karahanlı Devleti, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti, Zengi Atabekliği, Eyyubiler Devleti, Memlükler Devleti, Delhi Türk Sultanlığı, Şeybânî Hanlığı ve Batı Türkistan hanlıkları (Kadi-i Leşker) gibi devletlerde görülmektedir. İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Mahmud Han'ın İslam dinine girişi sonrasında çoğunluğu Müslüman olan İlhanlı ordusunda bu görevi klasik Türk Moğol yargı sistemine göre “Yargu” adı verilen hâkimler üstlenmekteydi. Ordu kadısının⁸⁵⁹ bu dönemlerde görevi ordudaki askerlerle ilgili şerr'i davalara bakmak, ayrıca din adamlarını atamak müderrisleri tayin etmek ve askerleri ilgilendiren dini büyük davalara başkanlık etmektir. Türkiye Selçuklu Devleti'nde, ordu kadıları⁸⁶⁰ Moğol istilasından önce Sultanlar tarafından atanırken, İlhanlılar Devleti işgali sırasında, İlhan'ın atadığı kişiler bu göreve getirilmekteydi. Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçuklular Devleti'nde, ordu kadısı Sünnilik mezheplerinde, Hanefi ve bazen Şafi olanlar arasından seçilmiştir. Memlükler Devleti'nde ise Hanefi, Şafi ve Maliki mezhebinde olan ayrı ayrı ordu kadıları görev yapmaktaydı. Ordu kadısı⁸⁶¹, Osmanlılar Devleti'nde Kazazasker adını almaktadır.

⁸⁵⁸ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.150; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.211.

⁸⁵⁹ Şeşen, **Selahaddin**, s.230; Hatunoğlu, **Âlim Han**, s.122; Koç, **Rus Elçilik**, s.70.

⁸⁶⁰ El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.2; Gürbüz, **a.g.e**, s.225; Khanikoff, **a.g.e**, s.247; Aksarayî, **a.g.e**, s.94; R.Turan, **a.g.e**, s.130.

⁸⁶¹ Mehmet İpşirli, “Kazazasker”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.25, 2002, s.140-143;

Kagan (Rus İdari Merkezi)⁸⁶²:Buhara Hanlığı'nda bulunan Rus yönetim merkezidir. Ruslar idari merkezlerini bu bölgeye kurarak, ticari ve askeri faaliyetlerini yürüttükleri bir merkez haline getirmişlerdir. Rus komiserliğinin merkezidir.

Kar-agahan: Büyük Selçuklu Devleti'nde berid teşkilatı içinde görev yapmakta olan postacı, habercilere verilen isimlerden bir tanesidir.⁸⁶³

Kaladari: Şeybânî Hanlığı'nda, şehrin çevresini tamamen saran, şehir surlarının ve iç kalelerin her türlü bakım, onarım, tamir, yenileme işlerini düzenleyen bunların zamanını belirleyen ve çalışan ekipleri yöneten ve gerekli yerlere sevk eden görevlidir.⁸⁶⁴

Kalancı: Altınorda Hanlığı'nda kalan vergisini toplamakla görevli memurlara verilen unvandır.⁸⁶⁵

Kalakeş: Şeybânî Hanlığı'nda, şehir surların bakım onarım gibi işleri yapmakta Kaladarilerin yanında görev yapan yardımcılarıdır.⁸⁶⁶

Kataûl: Buhara Hanlığı'nda görev yapmakta olan bu memurlar, şehirlerde imar işlerinde denetçi sıfatı ile çalışmaktadırlar. Şehirde yıkılan binaları denetler ve Han'ın hesabına bu binaları yenilemektedirler.⁸⁶⁷

Kâtip: Günümüze kadar aynı isim ve görevle gelmiş bir görevli unvanıdır. Karahanlı Devleti'nden başlayarak Türk İslam ve Türk Moğol Devletleri'nde farklı adlarla anılsalar da aynı işi yapan görevliler mevcuttur. Kâtipler Batı Türkistan Hanlıkları'nda da, resmi evrak ve dilekçe yazan memurlardır.

Yusuf Has Hacıp, bir kâtibin nasıl olması gerektiği Kutadgu Bilig'de şöyle açıklamıştır: “*Kâtip akıl ve bilgi bakımından seçkin kişi olmalıdır. Güzel bir yazıya*

Köprülü, **Bizans Müesseselerinin**,s.56.

⁸⁶² Hatunoğlu, **Âlim Han**,s.120.

⁸⁶³ Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.510.

⁸⁶⁴ Macit,**a.g.e**, s.179.

⁸⁶⁵ Yakubovskiy,**a.g.e**, s.95.

⁸⁶⁶ Macit,**a.g.e**, s.179.

⁸⁶⁷ Khanikoff, **a.g.e**, s.241.

ve akıcı bir üsluba sahip olmalıdır. Mektubun yazıları güzel olursa okuyanın gönlü açılır. Hele yazının güzelliği bir de üslubun akıcılığı ile birleşirse yazılı söz mükemmel bir ifade bulmuş olur. Yazıcı haris olursa, bilgisini kötüye kullanır, tamah ederek yazar, yazıyı tahrif eder. Altın ve gümüş görünce aldanır. Kâtip içki içmemeli, temiz yaradılışlı olmalı, yakışık olmayan her türlü işten uzak olmalıdır”⁸⁶⁸

Kazancı: Timurlu Devleti teşkilatında var olan bir memurdur. Hazinesin gelir ve gider hesaplarını yapmakta, hazineye giren ve çıkan her türlü maddenin kayıtlarını tutmakta aynı şekilde hazinenin korunması ile sorumludur. Orta Çağ Türk İslam Devletleri’nde, hazinedar olarak görev yapan memur ile aynı işlemleri yapmakta olduğu için kazancı unvanlı memur hazinedar olarak nitelendirilebilir.⁸⁶⁹

Kasahdâr: Delhi Türk Sultanlığı sarayında hükümdarın Meclis-i Ayyaş’ında görev yapan hizmetkârlardır.⁸⁷⁰

Kâ'im-Mekam: İlhanlılar Devleti ve Timurlular Devleti’nde, kullanılan bir unvanıdır. İlhanlılar Devleti’nde, Han veya genellikle Horasan eyaletinin valisi olan tahtın veliahdı olan şehzade geçici bir süre bir sebepten tahtından ve makamından uzakta ise oğlu tarafından yerine vekâlet edilmesi durumuna verilen isimdir. Kâ'imi Mekamlık aynı zamanda veliahtlık makamını oluşturmaktadır. İlhanlılar Devleti’nde Horasan valileri bir nevi veliahtlıklar fakat Türk İslam Devletleri’nde olan resmi olarak veliaht tayini Gâzân Mahmud Han’ın kardeşi şehzade Olcaytu’yu resmi törenle veliaht atamasına kadar yoktur.⁸⁷¹

Kaznaçi: Kıpçak Türkçesi ağzı ile söylenen bir kelimedir. Türkistan Türk Devletleri’nde, hazine dairesinde çalışan, hesap ve gelir gider kaydı ile sorumlu memurlardan biridir.⁸⁷²

Keçig: Karahanlı Devleti’nde, küçük yaşta başlayıp basamaklar halinde, meşgul olduğu görevde yükselmeye denmektedir.⁸⁷³

⁸⁶⁸ Güner, **a.g.m**, s.1422; Yusuf Has Hacib, **a.g.e**, s.107; Özgüdenli, **Gâzân**, s.67; Kayaoğlu, **a.g.e**, s.81; Nizamülmülk, **a.g.e**, s.17; Kazıcı, **a.g.e**, s.148; El Ömeri, **a.g.e**, s.30; Çingizoğlu, **a.g.e**, s.97.

⁸⁶⁹ Aka, **Timur**, s.21.

⁸⁷⁰ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.308.

⁸⁷¹ Özgüdenli, **Gâzân**, s.246; Tihriani, **a.g.e**, s.84; Aksarayî, **a.g.e**, s.179.

⁸⁷² Güner, **a.g.e**, s.1440.

Kedhüda: Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti ve Kirman Selçuklu Devleti teşkilatında görülen bir memurdur. Vezirlerin, mahiyetlerinde görev alırlar ve vezirin aldığı karar, kanun ve türevi bütün fermanları eyaletlerdeki valiye ve diğer devlet ricaline iletmek ile onlara ulaştırmak ile görevli memurlardır.⁸⁷⁴

Kengeş: Karahanlı Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti, İlhanlılar Devleti, Timurlular Devleti ve bozkır toplumlarının çoğunda görülen bir konsey, divan türüdür. İstişare yapmak, istişareler sonunda karar almak ve bunları uygulamak, muhakemelerde bulunmak üzere toplanan, savaş diplomatik sorunlar, arazi anlaşmazlıkları gibi konulara çözümler bulan yüksek idare merkezidir. Kazak toplumunda da bulunmakta ve yılda iki kez bozkır da sultanlar ve diğer ileri gelenlerin katılımı ile toplanmaktadır.⁸⁷⁵

Kemer ve Külâh Kabulü: Timurlular Devleti'nde uygulanan bir hâkimiyet kabul ettirme sembolüdür. Timurlular, eğer bir bölgeyi ele geçirdiler veya geçirmek istiyorlarsa, bölge hükümdarına Hilat olarak kemer ve külâh göndermekte ve bunları kabul edip giymesini istemektedirler. Gönderilen bu hilatlerin kabulü neticesinde, yüksek Timurlular Devleti hâkimiyetinin tanındığı ve artık bu bölgenin, Timurlular Devleti'ne tabii olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ankara Savaşı öncesi Emir Timur, Yıldırım Bayezid'den göndereceği kemer ve külâhı kabul etmesini istemesi bu durumun örneğidir.⁸⁷⁶

⁸⁷³ Genç, **a.g.e.**, s.235.

⁸⁷⁴ Palabıyık, **a.g.e.**, s.180; Merçil, **Kirman**, s.158; Kayaoğlu, **a.g.e.**, s.70; Köymen, **Kuruluş**, s.135; Merçil, **Gazneliler**, s.58; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.210; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.XII; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.231; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.70; Fazlullah, **Selçuklular**, s.134; Kesik, **AtÜstünde**, s.51; Merçil, **Saraylar**, s.170; Çingizoğlu, **a.g.e.**, s.232.

⁸⁷⁵ Tarağayoğlu, **a.g.e.**, s.23; Koca, **Ordu ve Askeri**, s.38; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.119; Tihrani, **a.g.e.**, s.91; Fazlullah, **Selçuklular**, s.85; Yüksel, **a.g.m.**, s.19; Uyar, **a.g.m.**, s.39; Gömeç, **Kırgızlar**, s.63; Togan, **Oğuzdestanı**, s.22; Sencer Divitçioğlu, **Oğuz'dan Selçuklu'ya Boy, Konat ve Devlet**, 1.Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Mart 2000, s.20; Uyar, **İlhanlı Ordularının**, s.437; Duğlat, **a.g.e.**, s.299; Selmâni, **a.g.e.**, s.21; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**, s.13; Aka, **Mirza Şahruh**, s.33.

⁸⁷⁶ Aka, **Timur**, s.27; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.179; el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.65; Aka, **İran'da Türkmen**, s.77.

Kesük: Kıpçak Türkçesi ağzı ile söylenen bir kelimedir. Han'ın veya Sultanın sarayında görevli bulunan, haremden sorumlu memurlardır. Harem Ağası olarak adlandırılırlar.⁸⁷⁷

Kıssâdâr: Harizmşahlar Devleti teşkilatında bulunan bir makamdır. Saygın ve şerefli bir makam olarak bilinmektedir. Kıssadâr, hükümdar ile halk ve sarayın diğer memurlarının arasında iletişim görevini adeta bir köprü vazifesinde gerçekleştiren memurdur. Kıssadâr, hükümdara yazılan dilek, istek ve şikâyet dilekçe ve mektuplarını toplar ve haftada bir gün Perşembe akşamları hükümdara sunar. Hükümdarın dilekçe ve mektuplara karşılık verdiği emir ve isteklerini alarak, bu dilekçe ve mektupların muhatabı olan yerlere ulaştırırdı.⁸⁷⁸

Kıçık Kur: Karahanlı Devleti teşkilatında, düşük rütbeye sahip olan devlet memurlarının tamamını belirten ıstılahtır.⁸⁷⁹

Kitabberdâr: Buhara Hanlığı'nda, sarayın kütüphanesinden sorumlu görevliye verilen isimdir. Sarayın kütüphanesindeki kitapların, bakımı, temizlenmesi ve hükümdar istediği zaman o konuyla ilgili olan kitabı bularak ona getirmekle görevlidir.⁸⁸⁰

Kilitdâr: Delhi Türk Sultanlığı'nda saray kapılarının akşam olunca kapatılarak kilitlenmesi ve böylece kimsenin içeri girmemesi, sabah oluncada bu kapılarının kilitlerinin açılmasından sorumlu olan memura verilen isimdir.⁸⁸¹ Kilitdârlar, İlhanlılar Devletinde, şehirlerin kapılarında, türbeler ve diğer türlü yapıların kapılarını kilitleyip açmakla görevlidirler.⁸⁸²

Kıçık Orağ: Buhara Hanlığı'nda, hükümdarın ve devletin diğer büyük idarecilerinin, şahsi çalışanlarından yani onların hizmetkârlarından sorumlu kişidir.⁸⁸³

⁸⁷⁷ Güner, **a.g.m**, s.1438.

⁸⁷⁸ Taneri, **Harizmşahlar**, s.128; Gürbüz, **a.g.e**, s.138; Cüveyni, **a.g.e**, s.165; Kuşçu, **a.g.m**, s.216 Nesevi, **a.g.e**, s.65.

⁸⁷⁹ Genç, **a.g.e**, s.235.

⁸⁸⁰ Khanikoff, **a.g.e**, s.240.

⁸⁸¹ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.325.

⁸⁸² Özgüdenli, **Rab-i Reşidi**, s.217.

⁸⁸³ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s.519.

Kişçi: Samur çok değerli kürkü olan bir hayvandır. Samur kürk zenginlik sembolüdür. Bu bakımdan bu görevli, Karahanlı Devleti sarayında, hükümdara ailesine ve devlet ricaline, samur kürk avlamakla görevli olan bir memurdur.⁸⁸⁴

Kuşbeyi⁸⁸⁵: Kuşbeyi⁸⁸⁶ ya da koş beyi olarak adlandırılan çok önemli bir unvandır. Şeybânî Hanlığı sarayında, sarayın yöneticisi de olan Kuşbeyi⁸⁸⁷, Buhara Hanlığı'nda ve diğer Batı Türkistan Hanlıklarında ortak bir şekilde kullanılır. Handan sonraki ülkede en yetkili kişidir. Devlet idaresi ile ilgili tüm görevlerden sorumludur. Hakkında çeşitli görüşler vardır. Bunlar arasında, kuş tabirinden yola çıkarak sarayın kuşçubaşısı iken hanların doğan gibi yırtıcı kuşlara meraklarından onların gözlerine girmiş kuş bakımı sırasında han ile yakında bulunduğu için onunla samimi olup vezirlik makamına ulaştığı söylenmiştir. Fakat aslında koş yani ordu kumandanı anlamına gelen askeri bir unvandır. Kuşbeyi⁸⁸⁸, hükümdar ile birlikte sefere çıkmaktadır ve ordunun düzeni, asayiş ve sisteminde sorumludur. Kuşbeyi⁸⁸⁹ şehir ve kale kuşatmalarına katılmakta ve kuşatma komutanınlığı yapmaktadır. Kuşbeyi⁸⁹⁰, zekât vergisi toplamakla da görevlidir aynı zamanda Eman çıkarma yetkisi de vardır. Savaş sonrası eğer zorunlu göç gerekli ise bu görevi de koş beyleri yapmaktadır. Buhara Hanlığı'nda, Kuşbeyi olarak kaynaklarda geçmektedir. Şeybânî Hanlığı'ndan itibaren ismi aynı kalan kuşbeyi görevinin önemini artırarak sürdürmüştür. Buhara Hanlığı'nda hemen hemen tüm dönemlerde, Hükümdardan sonra devletteki en önemli kişi olmuştur. İdari, mali ve askeri yetkileri çok geniş olan Kuşbeyi, devleti hükümdar adına yönetmektedir. Osmanlı Devleti'nde, Vezir-i Azam olarak bildiğimiz unvanın Batı Türkistan hanlıklarının genelinde aldığı karakter Kuşbeyiliktir⁸⁹¹. Kuşbeyleri, geçimlerini hükümdardan aldıkları iktalar ile sağlamaktadırlar.

⁸⁸⁴ Genç, **a.g.e**, s.231.

⁸⁸⁵ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.77.

⁸⁸⁶ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s.518; Koç, **Rus Elçilik**, s.36.

⁸⁸⁷ Schuyler, **a.g.e**, s.341.

⁸⁸⁸ Gabriel Bonvalot, **Orta Asyaya Seyahat Moskovadan Türkistan'a**, 1Baskı, İstabnül, Çev: Reşat Uzman, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015, s.158.

⁸⁸⁹ Ziyaev, **a.g.e**, s.12.

⁸⁹⁰ Saray, **Türkistan**, s.85.

⁸⁹¹ Khanikoff, **a.g.e**, s.242.

Kök Tamga: Türk Moğol Devleti'nde, en önemli konularda çoğunlukla, Han ve ailesine yazılan yazıları mühürlemek için kullanılıyordu.⁸⁹²

Kökeldaş: Timurlular Devleti'inde süt kardeşliği ifade eden bu ıstılah, Buhara Hanlığı, Hokand Hanlığı ve Hive Hanlığı devlet teşkilatlarında var olan ortak ad ve görevdeki bir memurdur. Bu makamı üstelenenler, sözüne itibar edilen han ve diğer üst rütbeli kişilere en yakın kişilerden seçiliyordu. Bunların görevi, Han'ın yürüttüğü siyaset dışında, onun diğer idareciler ile ilişkilerini düzenlemek ayrıca güvenliğin ve asayişin şehir içlerinde sağlanmasından sorumludur.⁸⁹³

Körünüş Hane: Hive Hanlığı'nda Han'ın sarayının içinde bulunan divanın yapıldığı salondur.⁸⁹⁴

Kullukçı: Kıpçak Türkçesi ağzı söylenen bir kelimedir. Han'ın sarayında çalışan hizmetçiler ve diğer saray ahalisinin hizmetlerinde daimi olarak çalışan maiyet memurlardır.⁸⁹⁵

Kurbaşı: Batı Türkistan Hanlıklarından olan Hokand Hanlığı'nda, polis şefi gibi görev yapan asayiş sağlayan memurdur.⁸⁹⁶

Kurci Baş: Timurlular Devleti ve Buhara Hanlığı'nda silahhane ve cebe hanenin başındaki görevlidir.⁸⁹⁷

Kurçi: İlhanlılar Devleti, Şeybânî Hanlığı ve Buhara Hanlığı'nda devlet teşkilatı içinde, sarayda görülen bir görevlidir Kurçiler saray muhafızları olarak görev yapmaktadırlar.⁸⁹⁸

Kurultay: Bozkır devlet geleneğinin en büyük yönetim organı Kurultaydır⁸⁹⁹. İslam öncesi eski Türklerde ve kuruluş döneminde bozkırlı özelliğine sahip olan ve bunu

⁸⁹² Barthold, **Orta Asya**,s.161; Spuler,**a.g.e**, s.320; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.198.

⁸⁹³ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**,s.491; Ziyaev, **a.g.e**, s.12; Macit,**a.g.e**, s.131; Duğlat,**a.g.e**, s.214.

⁸⁹⁴ Çelik,**Hive Hanlığı**,s.73.

⁸⁹⁵ Güner, **a.g.m**, s.1438.

⁸⁹⁶ Schuyler,**a.g.e**, s. 396; Saray, **Türkistan**,s.32; Koç, **Rus Elçilik**,s.173.

⁸⁹⁷ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**,s.519; Aka, **Mirza Şahruh**, s.189.

⁸⁹⁸ Alpargu, **a.g.m** ,s.266; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.119; el Hüseyinî,**a.g.e**, s.72.

⁸⁹⁹ Barthold, **Tarihte Türk**,s.66; İsenbike Togan, "Moğollar", **Türkler Tarihi Ansiklopedisi**, 2002,s.400; Özcan, **a.g.e**, s.27; Özgüdenli, **Arap İstilasından**,s.23.

koruyan Büyük Selçuklularda kurultay kararları ulusun kaderini tayin ederdi. Dandakan Savaşı öncesi gerçekleştirilen kurultay bunun en güzel örneğidir. Kurultay⁹⁰⁰, toy ve kengeş olarak da isimlendirilmektedir. Cengiz Han döneminde, Türk Moğol Devleti'nde de en önemli devlet organı kurultaydır⁹⁰¹. Kurultay'ın⁹⁰² toplantılarına hükümdar olan Moğolca Kaan unvanına sahip olan Büyük Han başkanlık ederdi. Kurultay⁹⁰³, Türk Moğol Devleti'ndeki hâkim yapı olan boyların beyleri, aşiret ve kabile liderleri ile devletin önde gelen kimselerinin huzurunda toplanırdı. Kurultayda⁹⁰⁴, gerekiyorsa yeni han seçimi, savaş ilanı, halktan alınacak vergi miktarlarının belirlenmesi gibi konular görüşülür, karara bağlanırdı. Türk Moğol Devleti'nde, kurultay Cengiz Han'ın meydana getirdiği devletin yönetiminin rehberi ve anayasası vasfındaki Yasak'a göre karar almak zorundadır. Bozkır Türk Devletleri'nde ise kararlar kadim Türk töresine göre Kurultayda⁹⁰⁵ alınmaktaydı.

Kuluyân: Timurlular Devleti'nde, yerel bölge hâkimlerine verilen unvandır. Mahalli yönetici olarak küçük kasabalarda idarecilik görevi görmektedirler.⁹⁰⁶

Kussad: Kussad veya Kasıd olarak da kaynaklarda geçmekte olan bir memurdur. Büyük Selçuklu Devleti'nde, Kirman Selçukluları Devleti'nde ve Harizmşahlar Devleti'nde, Timurlular Devleti'nde, devletin haber alma teşkilatında var çalışmaktadırlar. Kasıdlar, berid teşkilatının posta bölümünde görev yapmaktadırlar.⁹⁰⁷

⁹⁰⁰ Barthold, **Orta Asya**, s.153; Cüveynî, **a.g.e.**, s.95; Rossabi, **a.g.e.**, s.6.

⁹⁰¹ Bilgiç, **a.g.e.**, s.243; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.11; Spuler, **a.g.e.**, s.51; Köymen, **Tuğrul Bey**, s.95.

⁹⁰² Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.296; Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları XXXVII Temür", **Orkun Dergisi**, s.98 2006, s.2; Aka, **Mirza Şahruh**, s.3; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.21

⁹⁰³ Emmanuel Berl, **Attila'dan Timur'a Avrupa ve Asya**, 1. Baskı, İstanbul, Çev: Gülseren Devrim Doğan Kitap 1999, s.166; Ebü'l Ferec, **Târîhu**, s.15; Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.19.

⁹⁰⁴ Tihrani, **a.g.e.**, s.30; Findley, **a.g.e.**, s.102; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.406; Gordlevski, **a.g.e.**, s.108; Aka, **Timur**, s.107.

⁹⁰⁵ Grigor, **a.g.e.**, s.11; Kurat, **Rusya**, s.75; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.12; Kurban, **a.g.e.**, s.11; Sümer, **Karakoyunlular**, s.44; Yüksel, **a.g.m.**, s.18; Uyar, **a.g.m.**, s.41; R.Turan, **a.g.e.**, s.114; Donuk, **a.g.m.**, s.2.

⁹⁰⁶ el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.139.

⁹⁰⁷ Aksarayî, **a.g.e.**, s.51; Merçil, **Kirman**, s.173; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.183; Göksu, **Ordu**, s.1 41; Köymen, **Kuruluş**, s.21; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.154; Tihrani, **a.g.e.**, s.149; Fazlullah, **Selçuklular**, s.202; Aksarayî, **a.g.e.**, s.21; Kesik, **At Üstünde**, s.175; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.165; Merçil, **Saraylar**, s.198.

Kussad-ı Tuyur: Harizmşahlar Devleti'nde, berid teşkilatında yetiştirilerek posta işlerinde kullanılan posta güvercinlerine verilen isimdir.⁹⁰⁸

Kûtâlçi: İlhanlılar Devleti'nde, kale kuşatmalarında kullanılan mancınıkları yapmak için gerekli olan ağaçları kesen ve mancınıkları yapmak için gerekli atölyelere teslim eden memurlara verilen unvandır.⁹⁰⁹

Kuşhane Emiri: Batı Türkistan Hanlıklarında da Kuşbeyi olarak karşımıza çıkan bir görevli memurdur. Batı Türkistan Hanlıklarında zamanla anlam değişmesi ile vezirliğe kadar yükselmiştir. Timurlular Devleti'nde Kuşhane Emiri olan memur, hükümdarın avcı kuşlarının bakımı ve yetiştirilmesi görevi ile meşguldür.⁹¹⁰

Kutval (Dizdâr): Dizdâr olarak kaynaklarda geçen Kutval⁹¹¹, İlhanlılar Devleti'nde, Timurlular Devleti ve Safeviler Devleti'nde de bir şehir veya kasabanın yerel yöneticisidir. Hindistan'da hüküm süren Delhi Türk Sultanlığı'nda ve sonrası hüküm süren İslam Devletleri'nde şehir veya kasabalardaki asayişten sorumlu yarı askeri memurdur. Batı Türkistan bölgesinde ise bayındırlık işlerine bakan memurlara dönüşmüştür. Kutvallar, Büyük Selçuklu Devleti'nde, Kirman Selçuklu Devleti'nde, Harizmşahlar Devleti'nde, ülkenin tüm bölgelerinde var olan kalelerin komutanlığını yapmaktadırlar.⁹¹²

Mahrem: Batı Türkistan hanlıkları'nda, sarayda haremi düzenleyen, harem işlerine bakan ve hareme girip çıkma hakkı olan görevlidir genellikle köleler bu göreve getirilirdi.⁹¹³

⁹⁰⁸ Gürbüz, **a.g.e.**, s.226; Cüveyni, **a.g.e.**, s.356; Kayhan, **a.g.e.**, s.264.

⁹⁰⁹ Özgüdenli, **Gâzân**, s.148.

⁹¹⁰ Aka, **a.g.m.**, s.908; Aka, **Timur**, s.162; Aka, **Mirza Şahruh**, s.193.

⁹¹¹ Özkan İzgi, **Kutval**, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, C.14, 2002, s.503; Cüveyni, **a.g.e.**, s.176; ElCüzzani, **Moğol İstilasına**, s.44; en Narşahi, **a.g.e.**, s.33; Merçil, **Kirman**, s.177; Bilgiç, **a.g.e.**, s.121; Özgüdenli, **Gâzân**, s.158; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.142.

⁹¹² Göksu, **Ordu**, s.241; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.109; Köymen, **Kuruluş**, s.88; Merçil, **Gazneliler**, s.80; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.66; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.85; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.165; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.3 Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.328; Tihrani, **a.g.e.**, s.124; Fazlullah, **Selçuklular**, s.79; Aka, **Timur**, s.115; Aksarayî, **a.g.e.**, s.9; Uyar, **a.g.m.**, s.40; Taneri, **Kültür Hayatı**, s.38; Beyhaki, **a.g.m.**, s.978; Şâmi, **a.g.e.**, s.115; Kesik, **At Üstünde**, s.48; Arabşah, **a.g.e.**, s.115; Cevzi, **a.g.e.**, s.162; Fazlullah, **Camii't (İlhanlılar)**, s.25; Mîrhând, **a.g.e.**, s.152; el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.22; Çingizoğlu, **a.g.e.**, s.160; Aka, **İran'da Türkmen**, s.47.

⁹¹³ Schuyler, **a.g.e.**, s.336; Saray, **Türkistan**, s.105.

Mahacan: Delhi Türk Sultanlığı'nda başkent olan Delhi şehrinin iâşesini gelişini düzenleyen ve bu iâşe yollarının açık olmasını sağlamakla görevli memurlardır.⁹¹⁴

Mahrembaşı: Batı Türkistan hanlıkları sarayında görev yapan hadım memurların en büyüğüdür. Harem dairesinde çalışan mahrem adı verilen kölelerin başındaki amirdir. Osmanlı Devleti'ndeki Haremağası muadili olarak gözükmektedirler⁹¹⁵.

Mali-i Aman: Batı Türkistan Hanlıklarında savaş sonrası mağlup olan devletlerden alınan savaş tazminatıdır.⁹¹⁶

Mansıb-ı Hükümet: Bu makam Şeybânî Hanlığı'nda vali makamını temsil etmektedir.⁹¹⁷

Maskarabaşı: Hokand Hanlığı'nda, hükümdarın sarayında, hükümdarı ve eğer bir toplantı varsa misafirleri eğlendirmek için görev yapan soytarı ve cambazların başında bulunan görevlidir.⁹¹⁸

Meclis-i Ali: Büyük, yüce meclis olarak nitelendirilen Meclis-i Âlî, Şeybânî Hanlığı devlet teşkilatında var olan bir kurumdur. Devletin idare işlerinde Kurultaydan sonra en önemli yapıdır. Meclis-i Âlî'nin belirli bir toplanma zamanı ve mekânı yoktur. Devletin karşılaştığı, savaş, isyan, Han'ın ani ölümü gibi büyük ve önemli olaylar sonucunda toplanmaktadır. Bu konular hakkında, emir ve beylerden, sultanlardan, ulemanın ileri gelenlerinden ve devletin büyük memurları ile kahramanlıkları ile nam salmış olan kimselerin katıldığı, başında Han'ın bulunduğu danışma ve karar alma meclisidir.⁹¹⁹

Meclis-i Has: Delhi Türk Sultanlığı'nda bulunan bu meclis, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin çoğunda bulunan meşrevet meclisi hüviyetindedir. Delhi Türk Sultanlığı'nda, mutlak otorite hiç şüphesiz hükümdarıdır, olaylarda son söz yetkisi de hükümdarda bulunmaktadır. Otokratik bir yönetime sahip olan Delhi Türk

⁹¹⁴ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.320.

⁹¹⁵ Çelik, **Buhara**, s.78; Koç, **Rus Elçilik**, s.70.

⁹¹⁶ Çelik, **Buhara**, s.78.

⁹¹⁷ Macit, **a.g.e**, s.172.

⁹¹⁸ Schuyler, **a.g.e**, s.400.

⁹¹⁹ Macit, **a.g.e**, s.167.

Sultanlığı'nda buna rağmen, meşrevet meclisi görülmektedir. Devletin büyük emirleri ve bazen önde gelen ulemanın katıldığı bu meclisin, belli bir katılımcısı yoktur, hükümdar kimi uygun görürse onu çağırılmaktadır. Meclis-i Has'da devleti ilgilendiren olaylar görüşülüp tartışılırdı. Meclis-i Has bir danışma kuruludur, idari bir yetkiye sahip değildir ve toplantıları gizli olarak yapılmaktadır.⁹²⁰

Meclis-i Halvet: Delhi Türk Sultanlığı'nda, hükümdarın zamanını kendi belirleyerek, gerekli gördüğü hallerde topladıkları adından da anlaşılacağı üzere gizli toplantılardır. Bu toplantılara, hükümdarın huzurunda devletin veziri ve divan reisleri bulunmaktaydı. Meclis-i Halvet'de devleti ilgilendiren önemli olaylar konuşulur ve halkın yararına olacak konular görüşülürdü.⁹²¹

Mecmuadâr: Delhi Türk Sultanlığı'nda, maliye divanı başta olmak üzere, diğer divanlarda da çalışma yapan ve devletin gelir gider düzenini çıkaran, mizanı kayıt eden, muhasip olarak da nitelendirilebilecek memurdur.⁹²²

Melikü'l Mülk⁹²³: Selçuklu Türkmenleri'nin⁹²⁴, 1040 yılında meşhur Dandanakan Savaşı'nda, Sultan Mesud komutasındaki Gazneliler Devleti ordusunu yenmesi sonrası, Selçuklu Türkmenleri olarak isimlendirilen aşiret yapısı, yerini devlet sistemine bırakmıştır. Bu süre içinde, göçer Türk özelliklerine sonuna kadar sahip olan Selçuklular, büyük bir devleti yenerek, yeni bir tarih sürecine ve aynı zamanda farklı bir coğrafyaya ve kültüre adım atmışlardır. Bu kültür, Tuğrul Bey tabiri ile Tacik kültürüdür. İran medeniyetinin yerleşik ve kurallı kültür yapısı ile ilk kez bu kadar yakından tanışan ve bu medeniyetin hâkimi olan Selçuklularda, yönetim sistemi de aşiret yapısından, devlet yapısına doğru evrilme göstermeye başlamıştır. Ailenin başında, eski bir Türk unvanı olan Yabgu sıfatı ile Selçuk Bey'in oğlu Musa oturmaktaydı. Fakat yönetim fiilen yeğenleri Tuğrul ve Çağrı Beylerin elinde bulunuyordu. Nişabur'un İbrahim Yinal tarafından ele geçirilmesi ile mezalim divanı kurulan şehir meydanına getirilen Sultan Mesud'un altından tahtına Tuğrul Bey'in

⁹²⁰ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.308.

⁹²¹ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.308.

⁹²² Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.316.

⁹²³ Koca, **Ordu ve Askeri**, s.58.

⁹²⁴ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.25.

oturmasıyla birlikte, Selçuklu ailesinde ve dolayısı ile aşiretten devlete giden yolda kimin lider olduğu resmiyet kazanıyordu. Dandakan Savaşı sonrası bağımsızlığını kazanan Selçuklular, bu tarihten itibaren Büyük Selçuklular olarak anılmaya başlamaktaydı.⁹²⁵

Devletin başında Sultan unvanı ile oturan Tuğrul Bey, yeni devlette merkeziyetçi bir yapı kurmak arzusunda olmasına rağmen, kökleşmiş eski Türk bozkır geleneğinden hemen kopmak neredeyse imkânsızdı. Bu sebeple yönetim aile arasında bölündü ve Tuğrul Bey, ağabeyi olan Çağrı Bey'e Horasan bölgesinin yönetimini vermektedir. Horasan coğrafyasında hüküm sürmekte olan Çağrı Bey, İslami yönetim geleneğinde meşruiyet için büyük önem arz eden hutbe ve sikkelerde kendisine Melik'ül Mülk⁹²⁶ unvanını vermiş, önce Sultanın ismi ardından kendi unvan ve ismini hutbelerde okutmuştur. Melik unvanı bilindiği gibi, hükümdar ailesinden olan, batı literatüründe prens unvanına denk gelmekte, hanedan üyelerinden, belirli bir bölgenin yöneticiliğini yapanların aldığı bir unvandır. Çağrı Bey, melik unvanına mülk ekini de ekleyerek horasan mülkünün sahibi olduğunu açıkça belirtmektedir. Bu bakımdan bu unvanın Büyük Selçuklu Tarihinde önemi fazladır. Çağrı Bey'in vefatından sonra bu unvan bir daha kullanılmamıştır.⁹²⁷

Meliku'l-Maşrik ve'l-Mağrib: Büyük Selçuklu Devleti kurucusu ve ilk Sultanı Tuğrul Bey'e Abbasi Halifesi Kaim-bi Emrillah tarafından verilen, doğunun ve batının yani dünyanın hâkimi demek olan bu unvan, manevi bir ıstılahtır. Abbasi halifeleri, ellerinde bulundurdıklarına inandıkları dünyevi gücü böylece ilk defa Arap olmayan bir kimseye tevdi etmeleri bakımından çok önemlidir.⁹²⁸

Meclis-i Âm: Delhi Türk Sultanlığı'nda hükümdarın katıldığı, halka açık mahkemelerdir. Bu mahkeme aslında bir çeşit mezalim divanlarıdır. Hükümdar, bu meclise katılır ve tahtı herkesin onu görebileceği, onunda herkesi görebileceği yüksek bir noktaya konurdu. Hükümdarın yanında muhafızları, şehir muhtesibi,

⁹²⁵ Köymen, **Tuğrul Bey**, s.12.

⁹²⁶ Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.24; Köymen, **Kuruluş Devri**, s.277; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.30; Özgüdenli, **Ülüş Sisteminden**, s.53.

⁹²⁷ Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.322.

⁹²⁸ Özeydin, **a.g.e.**, s.6; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.24; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.12.

behlendârî, çavuşlar, emirler ve devletin baş cellâdı bulunmaktaydı. Meclisi, Emir-i Hacib yönetmekteydi ve onun emri altında çalışan naibi ve diğer hacibler, emir-i hacibe yardım etmekteydiler. Bu mahkemeler, hükümdarın huzurunda haftada iki kez yapılmaktaydı. Hacibler, halkın şikâyetlerini dinler ve dilekçelerini onlardan toplarlardı. Emir-i Hacib vasıtasıyla davacı olan kimse, hükümdarın huzuruna çıkardı, hükümdar, eğer varsa daha önce bir kadının verdiği kararı inceler, isterse bu kararı bozar isterse onaylar veya yanında hazır bulunan kadılardan tekrar davaya bakılmasını isterdi. Davalarda kararlar hızla alınır ve hacibler tarafından neticeler bildirilirdi. Eğer bir kimse hakkında idam kararı verilmişse, baş cellâd tarafından karar hemen uygulamaya sokulmaktaydı. Meclis-i Âm, aynı zamanda devlet işlerinin görüşüldüğü bir kuruldur. Hükümdarın ve diğer büyük devlet görevlilerin hazır bulunduğu bu mecliste, aynı zamanda hükümdarın huzurunda önemli devlet meseleleri de karara bağlanmaktaydı.⁹²⁹

Mevacib: Büyük Selçuklu Devleti'nde nadir olarak görülen bu ıstılah, Timurlular Devleti ve Akkoyunlular Devleti'nde kullanılan, Moğollarca maaş karşılığı olarak kullanılan ıstılahtır, devletin memur ve askeri sınıfının 3 ayda bir olarak ödenen, günlük kazanç, maaş ayrıca, orduya günlük olarak verilen karavana ve tayin anlamlarına da gelmektedir.⁹³⁰

Mehter: Batı Türkistan Hanlıklarında, Han'dan sonra, devlet yönetimindeki en önemli kişidir. Vambery, içişleri bakanı ve özel kalem gibi sıfatlarla tanımlamaktadır. Mehter, hanlığın bütün sivil kanadının sorumlusudur. Mehter makamı, Hokand Hanlığı'nda, vergi denetçisi, vergi müfettişi, gümrüklerden sorumlu görevli olarak bilinen bir makamdır.⁹³¹

Mehter-i Nevbet: Eyyubiler Devleti'nde, hükümdarın hâkimiyet alametlerinden alan nevbeti, saray önünde günde 5 vakit çalmakla görevli bando takımına verilen isimdir. Mehter daha sonra Osmanlı Devleti'ne ordu bandosu olarak geçmiştir.⁹³²

⁹²⁹ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.309.

⁹³⁰ Tihrani, **a.g.e**, s.285; Kurpalidis, **a.g.e**, s.84.

⁹³¹ Schuyler, **a.g.e**, s.341; Ziyaev, **a.g.e**, s.18; Khanikoff, **a.g.e**, s.242; Koç, **Rus Elçilik**, s.70.

⁹³² Şeşen, **Selahaddin**, s.213.

Merasim-i Meşveret: Merasim-i Meşveret veya Meşrevet Meclisi⁹³³ olarak karşımıza çıkan bu meclis, Gazneliler Devleti'nde, Büyük Selçuklu Devleti'nde ve Harizmşahlar Devleti'nde var olan bir danışma kuruludur. Büyük Selçuklu Devleti'nde, güngörmüş geçirmiş tecrübeli kimseler olarak tanınan Pirân-ı Cihandidegân'ın katılımı ile oluşturulmaktaydı. Harizmşahlar Devleti'nde en önemli meşveret meclisi toplantısı, Otrar Hadisesi'nden sonra yaklaşan Moğol ordusuna karşı, alınması gereken önlemlerin, devletin sultanı, hanları ve emirleri ile yapılan meşrevet meclisi toplantısıdır. Bilindiği gibi, birçok tartışma sonucu, meşverette Sultan Muhammed'in dediği olmuş ve şehir şehir savunma stratejisi kabul edilmek zorunda kalınmıştır. Meşveret kelimesi sözlükte⁹³⁴, danışmak, bir konu hakkında birinin fikrini sormak, iki veya daha fazla kişinin yaptığı fikir alışverişi anlamına gelmektedir. Merasim-i Meşveret Meclisi⁹³⁵, Şeybânî Hanlığı'nda, resmi bir görevi ve sorumluluğu olmayan, düzenli olarak toplanmayan, olağanüstü durum ve olaylarda toplanan bir meclis olarak karşımıza çıkmaktadır. Belirli bir mekânı olmaması sebebiyle Han'ın yahut diğer devlet yöneticilerinin isteği arzusunda onların bulunduğu bölgede, o bölgenin kabile ve boy reisleri gibi ileri gelenleri ile din adamlarının katıldığı toplantılardır. Bu toplantılarda amaç herkesin görüşü alınarak karşı karşıya olunan duruma göre karar almaktır. Meclis-i Meşveret⁹³⁶, Osmanlı Devleti'nde de yer almaktadır.

Muzekki: Sahib'ul Mesail olarak da kaynaklarda geçen bu unvan, İslam Devleti'nde, kadıların görevlerini yaparken onlara yardımcı olan kâtiplik vazifesi de olan memurlara verilmektedir.⁹³⁷

Mertebedar: Gazneliler Devleti teşkilatında bulunan bu görevli memur, Farsçadaki tutan sahip olan anlamına gelen dar ekinin yer mevki makam anlamına gelen mertebe kelimesinin birleşimi ile oluşmuş bir memuriyettir. Mertebedar yer gösteren makamına, konumuna göre protokolde herkesin yerini gösteren memurdur. Gazneli

⁹³³ Macit, a.g.e, s.167; Gürbüz, a.g.e, s.63.

⁹³⁴ TDK, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b0b1b4589b323.82388574.

⁹³⁵ Ali Akyıldız, "Meclis-i Meşveret", DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, C.28, 2003, s.248-249.

⁹³⁶ Köymen, Alp Arslan, s.5; Köymen, Alp Arslan Zamanı, s.108; Nesevi, a.g.e, s.67.

⁹³⁷ Kayaoğlu, a.g.e, s.43.

Devleti'nde, hükümdar ve diğer emir ve beylerin mahiyetlerinde bulunurlardı. Saraya bir toplantı veya ziyafet için davet edilen kimselerin konumlarına göre hükümdarın oturduğu yere göre nereye oturtulması işleri ile ilgilenen sarayın tefrişatından sorumlu bir memurdur.⁹³⁸

Mihmanhuday: Şeybânî Hanlığı'nın saray teşkilatında yer alan bir memurdur, Mihmanhudayların görevi sarayda düzenlenen toplantılara gelen misafirleri karşılamak onları gerekli ölçüde ağırlamak, oturacakları yere kadar onlara nezaret edip yerlerini göstermek ve toplantı esnasında gerekli ihtiyaçları karşılamak ve düzeni sağlamaktır.⁹³⁹

Mihter-i Mihteran: Harizmşahlar Devleti saray hayatında, hükümdarın günlük dünyasında yer alan önemli bir memurdur. Sarayda, hükümdarın özel işlerini yapan mihter diye adlandırılan görevliler istihdam edilmektedir, bu görevliler farklı ülkelerde farklı adlarla anılabilir örneğin, Gazneli Devleti'nde, Büyük Selçuklu Devleti'nde ve Delhi Türk Sultanlığı'nda bu görevlilerin ismine Ferraş ve başında bulunan kişiye Mihter-i Ferraş⁹⁴⁰ olarak rastlamaktayız. Mihterlerin sorumluluğunda, hükümdarın odasını temizlemek ve toplayıp düzenlemek, yataklarını günlük toplayıp kaldırmak ve temizleyip, kokular sıkarak güzelleştirmek, hükümdarın halıları ve kilimlerini döşemek onları dizayn etmek ve hükümdar seferde ise hükümdarın çadırını kurmak, çadırında aynı görevleri ifa etmek ve gerektiğinde çadırı kaldırmak vardır. Harizmşahlar Devleti saray teşkilatında görev yapan bu mihterlerin başında, Mihter-i Mehteran adında baş sorumluları görev yapmakta ve mihterlerin işlerini düzgün yapmaları onun sorumluluğunda ve uhdesindedir.⁹⁴¹

Mirab: Batı Türkistan Hanlıklarında, su kanalları gözlemcisi memurlardır, yüksek bürokratlardır. Sulama işlerinin düzeninden ve kanal dere nehir taşkınlarına önlem almaktan sorumludurlar. Mirablar, irsi bir memurluktur ve hanlıkta çok önemli bir

⁹³⁸ Palabıyık, **a.g.e**, s.195; Merçil, , **Cenibet ve Kullanışına Dair Örnekler**,s.238.

⁹³⁹ Alpargu,**a.g.m**,s.265; Macit,**a.g.e**, s.178.

⁹⁴⁰ Merçil, **Saraylar**,s.203.

⁹⁴¹Taneri,**Harizmşahlar**,s.118;Gürbüz,**a.g.e**,s.141;Köymen,**AlpArslan**,s.37;Kafesoğlu,**Harizmşahlar** ,s.283;Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.98; Nesevi,**a.g.e**,s.37;Aziz Ahmed,**a.g.e**,s.309; Fazlullah,**Selçuklular**,s.303.

bürokratik yer işgal ederler.⁹⁴² Mirablar, Hokand Hanlığı'nda ise vergi toplamakla görevli olan Sarkarların yardımcılığı görevini yapmaktadırlar.⁹⁴³

Mihtar: Memlûkler Devleti'nde, evlerde veya sarayda yaşayan burada görev yapan Memlûklerin başında bulunan görevlilere verilen unvandır.⁹⁴⁴

Mir-i İmarat: Delhi Türk Sultanlığı'nda, devletin baş mimarı olarak görev yapmakta olan memura verilen unvandır.⁹⁴⁵

Mirşahlar: Şeybânî Hanlığı'nda, şehirlerin günlük hayatında asayişî sağlayan görevlilerdir.⁹⁴⁶

Levha-yi Âdl: İlhanlılar Devleti'nde, yolları korumakla görevli olan râhdârların yol boyunca sayılarının ve yolcuların râhdârlara ödeyecekleri verginin miktarının yazdığı adalet levhalarıdır.⁹⁴⁷

Mirşeb: Hive şehrinde, güneşin batmasıyla halk sokaklardan dağılır ve evlerine çekilirlerdi. Böylece, Hive şehrinin tüm kapıları kapanmaktaydı, ayrıca çarşı ve pazar yerlerinin de kapıları kapatılarak kilitlenmekteydi. Bu saatten itibaren, şehrin sokaklarından ve pazarların güvenliğinden sorumlu kişiler olan mirşebler sokaklarda asayişî sağlamaya yarayan görevliler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁴⁸

Mirzabaşı: Şeybânî Hanlığı'nda ve Buhara Hanlığı'nda görev yapan bu memur, devlet teşkilatında, başkâtip olarak görev yapar. Hükümdarın, mektup, berat, ferman ve diğer tüm evraklarının yazılarını yazmakla görevlidir.⁹⁴⁹

⁹⁴² Dinçer Koç, "Hive Hanlığı"- **Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizogulları**,1. Baskı, İstanbul 2017, Ötüken Neşriyat, s.607; Ziyaev, **a.g.e**, s.12; Ole Olufsen, **The Emir of Bokhara and His Country**, London: William Heinemann, 1911, s.491; Koç, **Rus Elçilik**,s.83.

⁹⁴³ Koç, **Rus Elçilik**,s.83.

⁹⁴⁴ İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.588.

⁹⁴⁵ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.330.

⁹⁴⁶ Alpargu,**a.g.m**,s.268.

⁹⁴⁷ Özgüdenli,**Gâzân**,s.344; Spuler,**a.g.e**, s.467.

⁹⁴⁸ Koç, **a.g.e** s.610; Schuyler,**a.g.e**, s.401; Olufsen, **a.g.e**, s.194.

⁹⁴⁹ Schuyler,**a.g.e**, s.341; Alpargu,**a.g.m**,s.266; Macit,**a.g.e**, s.174; Khanikoff, **a.g.e**, s.237; Koç, **Rus Elçilik**,s.70.

Mübaşirân: Büyük Selçuklu Devleti'nde ve Akkoyunlu Devleti'nde hükümdara zafer mektuplarını getiren müjdecilerdir. Bu müjdeciler Gazneliler Devleti ve Harizmşahlar Devleti'nde Tebşirci unvanı ile görev yapmaktadırlar.⁹⁵⁰

Mücemmid: Türkiye Selçuklu Devleti sarayında, Şarabdâr'ın yönetiminde bulunan Şarabhane olarak bilinen içki ve meşrubatların saklandığı depolara yaz aylarında buz temin etmekle görevli kimselerdir.⁹⁵¹

Müeyyer el Memalik: İlhanlılar Devleti'nde devletin darphanelerinin başında bulunarak, sikke kesilmesini, sikkelerde devletin koyduğu kural ve yasaklara uyulup uyulmadığını denetleyen darphane yöneticisidir.⁹⁵²

Möçhelkacı: Timurlular Devleti'nde, merkezden emirlere ve emirler arasından diğerine möçhelka adı verilen evrağı götüren memura verilen isimdir. Möçhelka bir söz senedidir.⁹⁵³

Munkatin: Hokand Hanlığı'nda, hükümdarın özel işlerini yapmakla görevli memurdur.⁹⁵⁴

Mulâzim-i Divân-ı Bozorg: İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Mahmud Han yaptığı toprak reformu neticesinde, ülke içindeki bütün arazileri, Defâtir-i Kânûn'a kaydetmek için çok sayıda bitikçi görevlendirmişti. Bu bitikçilerin kayıtlarını ve sonrası tapu ve kadastro işlerini denetlemek teftiş etmek için görevlendirilen müfettişe verilen unvandır.⁹⁵⁵

Muallim: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, medreselerde dini ve pozitif ilimlerde yardımcı hocalık yapan öğretmenlerdir.⁹⁵⁶

Mukri: Hânkâh, tekke, medrese ve vakfiyelerde, Kuran-ı Kerim okuyan ve Kuran-ı Kerim öğretimi yapanlara verilen isimdir.⁹⁵⁷

⁹⁵⁰ Köymen, **Kuruluş**, s.294; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.147; Tihriani, **a.g.e**, s.160.

⁹⁵¹ Merçil, **Meslekler**, s.59.

⁹⁵² Çingizoğlu, **a.g.e**, s.229.

⁹⁵³ Aka, **Timur**, s.110.

⁹⁵⁴ Koç, **Rus Elçilik**, s.70.

⁹⁵⁵ Özgüdenli, **Gâzân**, s.264.

⁹⁵⁶ Merçil, **Kirman**, s.179; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.507.

Muhaddis: Gazneliler Devleti sarayında yer alan memurlardır. Muhaddisler hadis ezberleyicileri ve bilicileridir. Var olan tüm hadisleri bilen ve anlamlarını açıklayan görevlilerdir. Muhaddisler aynı zamanda tarihi, ibretlik veya hoş hikâyelerde bilirler ve hükümdar ne zaman arzu ederse bu hikâyeleri onlara anlatırlardı. ⁹⁵⁸

Muharriran-ı Hutut-ı Vezaret: Harizmşahlar Devleti'nde, Divan-ı Âlâ'dan çıkan emir ve kararları, Gazneliler Devleti'nde ise Divan-ı Vezaretten çıkan evrakları, ayrıca hükümdarın fermanlarını yazmakla görevli memurlardır. ⁹⁵⁹

Musahip: Büyük Selçuklu Devleti'nde, ve Timurlular Devletin'de güzel söz söyleyen, şair, edip kişilerdir. Hükümdarın nedimleri ile aynı görevi görmektedir demektedir. ⁹⁶⁰

Muhasib: Büyük Selçuklu Devleti'nde ve Türk Moğol Devleti'nde, vergi için hayvan sürülerini sayan, ortaçağ Türk İslam Devletleri'nde, maliye divanlarında muhasebe, hesap kayıtları ile ilgilenen memura verilen unvandır. ⁹⁶¹

Muhassıl: Türkiye Selçuklu Devleti'nde, İlhanlılar Devleti'nde, Timurlular Devleti'nde ve Şeybânî Hanlığı'nda, orta dereceli bir memurdur. Darugalar ile birlikte çalışmaktadırlar ve vergi toplama işi ile görevlidirler. Muhassıl veya Muhassıl hane olarak kaynaklarda geçen bu memurlar, savaş öncesinde ordunun tüm ihtiyaçlarının karşılanması ve giderilmesi, idari görevli memurların maaşları ve yine onların tüm ihtiyaçlarının karşılanması için vergi toplamaktadırlar. Ayrıca, ülkenin içindeki yol, köprü, su kanalları ve han, ribat, kale yapımı ve kalelerin bakımları için alınmakta olan vergilerin de toplanması işlerini muhassıllar idare etmektedirler. ⁹⁶²

⁹⁵⁷ Merçil, **Kirman**,s.179; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.507.

⁹⁵⁸ M. Yaşar Kandemir, "Muhaddis", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.30, 2005, s.392-394; Nuhoğlu,**Gazneliler**,s.222; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.213; Yurdaydın,**a.g.e**, s.41.

⁹⁵⁹ Taneri, **Kültür Hayatı**,s.36; Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.187.

⁹⁶⁰ Uluçay,**a.g.e**,s.264; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.49; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**,s.72; Şâmî,**a.g.e**, s.24; Arabşah,**a.g.e**, s.93.

⁹⁶¹ Cüveynî,**a.g.e**,s.90;Kayaoğlu,**a.g.e**,s.81;Kafesoğlu,**SelçukluTarihi**,s.145;Kafesoğlu,**Melikşah**,s.137 Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.95;Kurpalidis,**a.g.e**, s.95; Duğlat,**a.g.e**, s.125.

⁹⁶² Macit,**a.g.e**, s.292;Küçük,**a.g.m**,s.238;Göksu,**a.g.m**,2008/II,s.25;Nesevî,**a.g.e**, s.30; Tihrani,**a.g.e**, s.204; Fazlullah, **Selçuklular**,s.182; Aksarayî,**a.g.e**, s.68; Kesik, **At Üstünde**,s.120.

Muhtar: Buhara Hanlığı devlet teşkilatında var olan görevlilerden bir taneside muhtarlardır. Muhtar, devletin vezirleri arasında olduğu kabul edilmektedir. Buhara şehrinin, iç güvenlik, asayiş, çarşı, pazar, su, temizlik ve diğer tüm iç işleri ile ilgilenmektedir. Muhtarlar, Hanlık içinde yaşayan eski İranlı köleler arasından seçilmekte ve bu göreve atanmaktadır.⁹⁶³

Muhtesip (Hisbe): İhtisap ve Hisbe⁹⁶⁴ kelimelerinden oluşmaktadır. İhtisap ıstılah olarak, sevap kazanmak için yapılan iş manasına gelir. Hisbe ise kötü amelleri reddetmek demektir. Muhtesip⁹⁶⁵ teşkilatı, Kuran-ı Kerim’de Al-i İmran suresi 14. ayette belirtilen İslam dininin temel yasası olan iyiliğe yöneltmek için kurulmuştur. Muhtesip⁹⁶⁶, kamu düzenini korumak ve iyiliği yaymak için çalışmaktadır. Hisbe⁹⁶⁷ teşkilatının bu şekilde kullanımı Abbasi halifesi el Mansur tarafından başlatılmıştır. Abbasiler Devleti’nin ilk dönemlerinde muhtesiplik⁹⁶⁸ görevini kadınlar ve sadece onların yardımcıları yapabiliyorlardı. Çünkü bu görevi ifa ederken fıkıh yani İslam hukukuna hâkim olmak en temel gerekliliktir. Abbasiler Devleti’nin başkenti olan Bağdat muhtesibini doğrudan halife atamaktaydı. Devletin diğer kesimlerinde ise bu görev valilere aittir. Muhtesip⁹⁶⁹ sadece erkeklere verilen bir görev olmamakla dikkat çekmektedir. Hz. Muhammed ve raşid halifeler devirlerinde kadın muhtesiplerin oluşu, düzeni sağlarken ve iyiliği yayarken bu görevi kadınlarında yapabileceğini göstermiştir. İslam Devleti’nin ilk yıllarında şehirlerin küçük ve nüfusun az olması dolayısıyla işini tek başına yapmakta olan muhtesip, şehirlerin büyümesi nüfusun artması ile yanına gılman ve arif adı verilen yardımcıları almaya başlamıştır. Aynı şekilde, Bağdat şehrinde meslek örgütlerinin seçtiği güvenilir ve bilgin kimseler de bu işlerinde muhtesibe⁹⁷⁰ yardım etmekteydiler. Bu kimselere Şeyhü’s-Sınıf adı verilmekteydi. Muhtesip, bilmediği

⁹⁶³Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s.521.

⁹⁶⁴Uzunçarşılı, **Medhal**, s.10.

⁹⁶⁵ Cengiz Kallek, “Hisbe”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.18, 1998, s.143.

⁹⁶⁶ Güner, **a.g.m**, s.1438; Alpargu, **a.g.m**, s.266; Çingizoğlu, **a.g.e**, s.216.

⁹⁶⁷İbn Haldun, **a.g.e**, s.470.

⁹⁶⁸El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.5; Macit, **a.g.e**, s.173; bkz: Muhammed Şerif Er Rahmuni **İslam’da Polis Teşkilatı (Hicri Dördüncü Asrın Sonuna Kadar)**, Çev: Abdülkerim ÜNALAN, Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

⁹⁶⁹ Gürbüz, **a.g.e**, s.220; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.192; Özgüdenli, **Gâzân**, s.348.

⁹⁷⁰Kayaoğlu, **a.g.e**, s.43; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.147; Köymen, **Tuğrul Bey**, s.97; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.142; Göksu, **Ordu**, s.265.

meslek işlerinde bu kimselerden fikir ve bilgi almaktaydı. Bağdat muhtesibine Muhtesibü'l Hazra unvanı verilmekteydi ve Abbasiler Devleti'nin en üst düzey muhtesibi kendisiydi. Gazneliler Devleti'nde, Büyük Selçuklu Devleti'nde, Harizmşahlar Devleti'nde, İlhanlılar Devleti'nde, Timurlular Devleti'nde ve Şeybânî Hanlığı'nda bulunan, kökeni Hz. Muhammed dönemi Medine Şehir Devletine kadar giden, Emevi ve Abbasi Devletleri teşkilatında bulunan, “iyilik için çalışan” bir memurdur. Saray teşkilatı dışında çalışan merkez ve taşra memurlarıdır.⁹⁷¹ Şeybânî Hanlığı'nda da aynı görev ve isimde var olan Muhtesibin⁹⁷² görevi, çarşı ve pazarlarda yapılan her türlü faaliyetin adalete ve dinin getirdiği kural ve yasaklara uygun olmasını sağlamak, ölçü ve tartıları düzenli olarak kontrol etmek ve halkın esnaftan ve diğer görevlilerden şikâyetleri varsa onları dinlemektir. Muhtesip⁹⁷³, esnafın depolarını da kontrol eder ve istifçilik, fırsatçılık gibi yasak olan şeylerin yapılıp yapılmadığına bakardı. Muhtesipler⁹⁷⁴ sikkeler konusunda bilgi sahibiydiler ve aslında öyle de olmak zorundaydılar para alışverişinde muhtesip⁹⁷⁵ paranın sahte olup olmadığına bakar ve sahte para basımına şehir içinde engel olmaya çalışırdı. Muhtesipler⁹⁷⁶ bir belediye başkanı kimliğine de sahiptiler, şehir sokaklarının güzel görünümü, yani temiz ve bakımlı olması da onların görev ve sorumluluk alanlarıydı. Muhtesipler⁹⁷⁷ yeni bir ev veya dükkân inşasında bu binanın sokağa fazla taşıp taşmadığını da kontrol etmekteydiler. Muhtesipler, hayvanlarında haklarını korumaktaydılar. Baytarları denetleme yetkisine sahip olan muhtesip, hayvan doğru olarak tedavi ediliyor mu diye kontroller gerçekleştirmekteydi. Muhtesip,⁹⁷⁸ merkez veya eyaletlerde görev yapan muhtesibiler, gündelik hayattaki faaliyetleri düzenler şehrin ve şehrin insanlarının işlerinin olağan seyrinde hayatını sürdürmesini sağlardı. Muhtesiplerin, çarşı ve pazarlarda herhangi bir olumsuzluğa veya haksızlığa anında müdahale yetkileri vardı. Muhtesibiler ayrıca, toplumun ahlakını

⁹⁷¹ Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.274; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.59.

⁹⁷² Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.57; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.188; Nesevi, **a.g.e.**, s.61; Detaylı bilgi için Mustafa Hizmetli, **Tarihte Şehir ve Pazar**, Araştırma Yayınları, 2012, s.325-342; Duğlat, **a.g.e.**, s.399; Koç, **Rus Elçilik**, s.72 Horst, **a.g.e.**, s.45.

⁹⁷³ Koprıman, **Mısır Memlûkleri**, s.XVII; Şeşen, **Selahaddin**, s.217.

⁹⁷⁴ Aka, **Mirza Şahruh**, s.193.

⁹⁷⁵ Kurpalidis, **a.g.e.**, s.136; Aka, **Timur**, s.116; Abû'l Farac, **a.g.e.**, s.634; Hümbet oğlu, **a.g.e.**, s.31.

⁹⁷⁶ Kazıcı, **a.g.e.**, s.219.

⁹⁷⁷ Mantran, **a.g.e.**, s.130.

⁹⁷⁸ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.95.

da korumakla görevlidirler. Bu yönden Hanlıklardaki reise benzemektedirler. Toplum içinde İslam ve toplum ahlakına aykırı davranışları engeller, bunlara karşı önlem almaktadırlar.⁹⁷⁹

Murahhas: Arapça temsilci, üye, delege anlamına gelen bu ıstılah, Abbasi Halifesinin Türk İslam devletlerine gönderdiği elçilere veya onların yanında halifenin temsilciliğini yapan görevli memurlara verilen isimdir.⁹⁸⁰

Mutasarrıf: Vergi toplama işlerinde, Amillerle birlikte çalışan bir görevlidir. Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti ve Irak Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve İlhanlılar Devleti'nde, Mutasarrıfın görevi vergi memuru ya da vergi müfettişi olarak ihtiyaç hallerinde değişiklik göstermektedir.⁹⁸¹

Mutripler: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde eğlence meclislerinde görev yapan görevlilerdir. Eğlence her daim önemli bir şeydir ve saraylarda eğlenceler düzenlenmektedir. Gerek bir fetih sonrası, gereke bir şehzadenin doğumu, sünneti ya da düğünü sırasında eğlenceler düzenlenmektedir. Bir toplantıda, hükümdarın misafirleri ile olduğu sırada eğlenceler düzenlenebilir, bu eğlencelerde hükümdar ve yanındaki kimseleri gülüp eğlendirme görevi Mutrip adı verile görevlilere aittir. Mutripler katıldıkları eğlence meclislerinde, sazları eşliğinde şarkı söylemektedirler.⁹⁸² Sarayda mutriplerin başında Emir-i Mutrip adında bir görevli bulunmaktadır.⁹⁸³

Mühürdar: Harizmşahlar Devleti, Timurlular Devleti, Akkoyunlular Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı'nda, kullanılan bir unvandır. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde bulunan Tuğrai unvanının muadili olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁹⁷⁹ El Ömeri, **a.g.e**, s.35.

⁹⁸⁰ Yinanç, **a.g.e**, s.74.

⁹⁸¹ Gürbüz, **a.g.e**, s.238; Cüveyni, **a.g.e**, s.142; Özgüdenli, **Gâzân**, s.238; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.37; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.XII; Nizamülmülk, **a.g.e**, s.37; Nesevi, **a.g.e**, s.45; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e**, s.372; Kurpalidis, **a.g.e**, s.93; Aksarayî, **a.g.e**, s.145; Hanifi Şahin, "Câmiu't Tevârîh'e Göre Gâzân Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", **Bilig**, s.73, Bahar 2015 s.208; Merçil, **Saraylar**, s.131 ; Horst, **a.g.e**, s.54.

⁹⁸² El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.113; Merçil, **Kirman**, s.164; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.507; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.213; Nizamülmülk, **a.g.e**, s.190; Fazlullah, **Selçuklular**, s.119; Merçil, **Meslekler**, s.136; Beyhaki, **a.g.m**, s.986; Cihan Piyadeoğlu, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları", **Turkish Studies**, V.5/4, Fall, 2010, s.1416; Merçil, **Saraylar**, s.277

⁹⁸³ Horst, **a.g.e**, s.19

Mühürdâr adından da anlaşılacağı üzere, hükümdarın mührüne sahip olan bir memurdur. Gelen ve giden tüm evraka, hükümdar adına mühür vurma yetkisine sahiptir. Mühürdârlık, özellikle Timurlular Devleti'nde, hükümdarın çok yakın adamları arasından seçilmekte ve devlet ricali arasında saygı görmektedir.⁹⁸⁴

Mukaddemü'd-devle: Memlükler Devleti'nde, vezirin hizmetini gören hadimleri idare eden onları kontrol eden memura verilen isimdir.⁹⁸⁵

Mukaddem (Köy Reisi): Delhi Türk Sultanlığı'nda, köy reislerine verilen isimdir. Türkistan coğrafyasındaki dihanların muadilidirler.⁹⁸⁶

Mukaddemü'l-Has: Memlükler Devleti'nde hükümdarın özel mallarının idaresinin yürütüldüğü Divan-ı Has memurlarını yöneten onları kontrol eden görevli memura verilen isimdir.⁹⁸⁷

Mukaddemü'l-Memalik: Memlükler Devleti'nde, hükümdar ya da büyük emirlerin hadım Memlüklerinden sorumlu, onları yönetmekle görevli memura verilen isimdir.⁹⁸⁸

Mukaddiman-ı Çâvuşan: Harizmşahlar Devleti'nin saray teşkilatında yer alan bir makamdır bu makamda yer alan görevli memur, sarayda yer alan çavuş ve müstahdemlerin başındaki kişidir. Çavuş ve müstahdemler onun uhdesinde görev yapmaktadırlar. Müstahdemlerin görevi, sarayın genel işlerini yapmaktır. Saray çavuşları orduda görev yapan çavuşlardan farklıdır ve saraydaki genel düzeni sağlamak ile görevlidir. Savaş ve sefer esnasında hükümdar ile birlikte bulunmak zorundadırlar.⁹⁸⁹

Münhi: Berid Teşkilatı, Türk İslam Devletleri'nin genel anlamda hepsinde, Büyük Selçuklu Devleti'nde, Sultan Alp Arslan dönemi hariç olarak bulunmaktadır. Berid teşkilatı, devletin resmi posta teşkilatıdır. Haberleşmenin zor olduğu orta Çağ'da

⁹⁸⁴ Alan, **Bozkırdan**,s.281; Nesevi,**a.g.e**, s.18;Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.309; Tihrani,**a.g.e**, s.124; Hinz, **Uzun Hasan**,s.88; Sümer, **Safevi Devletinin**,s.178; Çingizoğlu,**a.g.e**, s.222.

⁹⁸⁵ İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.588.

⁹⁸⁶ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.310.

⁹⁸⁷ İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.588.

⁹⁸⁸ İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.588; Koprıman, **Mısır Memlükleri**,s.19.

⁹⁸⁹ Taneri, **Harizmşahlar**,s.118.

faaliyette bulunan berid teşkilatı ve memurları sayesinde devlet, her şeyden zamanında haber alabilmektedir. Berid teşkilatının posta faaliyetinden başka, merkezin gözü ve kulağı olma vazifesi vardır. Bu vazifeyi sağlayan görevli memura “münhi” adı verilmektedir. Münhiler devletin berid teşkilatında görevli gizli istihbarat memurlarıdır. Münhi açık bir şekilde bilinir olduğu zamanlarla birlikte bir başka kılıkta kimse tarafından tanınmadan da görev yapabilmektedir. Beyhaki tarihine göre, Selçuklular, Nişabur şehrini ele geçirdikleri zaman, şehirde bulunan Gazneli münhisi bir evde saklanmış ve görevine devam etmiştir. Biz o sırada şehirde olup biten her şeyi canlı bir tasvirle Gazneliler Devleti münhisi sayesinde öğrenebiliyoruz.⁹⁹⁰

Müsallidâr: Delhi Türk Sultanlığı’nda, hükümdarın seccade, tespih, takke gibi namaz kılması için gerekli olan malzemeleri taşıyan ve onları koruyup kollayan görevlilere verilen isimdir.⁹⁹¹

Mürçil: Timurlular Devletinde, Emir Timur tarafından ihdas edilen yedi kol düzeni olarakta adlandırılan ordunun muayyen savaş düzeni için kullanılan ıstılahtır.⁹⁹²

Münşi: Orta Çağ Türk İslam Devletleri’nde maliye alanındaki en büyük müfettiş, denetleyici münşi unvanına sahip olan memurlardır. Münşiler Büyük Selçuklu Devleti’nde, maliye memurlarının görevlerini denetlemekle onları teftiş etmekle görevlidirler. Divan-ı İşraf’ın başında bulunan münşi, kendisinin gidemediği eyaletlere naiblerini atamaktaydı, bu naibler taşrada görev yapan amiller ve mutasarrıfları denetlerlerdi. Devletin bütün gelir ve gider hesaplarının kontrolü Divan-ı İşraf dolayısıyla müşrifin elindedir. Harizmşahlar Devleti’nde de münşi aynı görevini sürdürmekteydi. Münşi, Türkiye Selçuklu Devleti’nde divan toplantıları esnasında, divanda konuşulan tüm kayıtları tutarak görev yapmaktaydı. Münşilerin tuttukları zabıtlar, divan defterlerine kayıt edilerek saklanırdı. Münşiler, bir sefer kararı alındığında sultanın tevkisi ile fermanlar yazarak uc beylerine ve ikta

⁹⁹⁰ Kafesoğlu, **İslami Türk**, s.360; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.150; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.510; Köymen, **Kuruluş**, s.190; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.59; Nizamülmülk, **a.g.e**, s.86; Aksarayî, **a.g.e**, s.65; Kazıcı, **a.g.e**, s.413; Beyhaki, **a.g.m**, s.977; Uyar, **İlhanlı Ordularının**, s.443; Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları)**, s.299.

⁹⁹¹ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.309.

⁹⁹² Yakubovskiy, **a.g.e**, s.238.

sahiplerine gönderirlerdi. Büyük divanda Notaran-ı Divan-ı Saltanat ismi verilen memurlar da çalışmaktaydı.⁹⁹³

Müstehsis: Gazneliler Devleti'nde, maliye dairesinde çalışan küçük memurlardır. Köyler ve küçük kasabalarda vergi toplama işini yapmaktadırlar.⁹⁹⁴

Müftü Asker: Buhara Hanlığı'nda bulunan bu unvan, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'ndeki ordu kadısının aynısıdır. Buhara Hanlığı içinde Müftüden sonra gelen en yaşlı adli hâkimlerdir. Sipahilerin davalarına ve taleplerine bakmaktadır.⁹⁹⁵

Müfredat Defletleri: İlhanlılar Devleti'nde, vilayetlerin harcamalarının aylık olarak yazıldığı ve merkezde maliye divanında kontrolünün sağlandığı defterlere verilen isimdir.⁹⁹⁶

Müstevfi: Karahanlı Devleti, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklular Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Eyyubiler Devleti, Kirman Selçuklu Devleti, İlhanlılar Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı'nda, divan teşkilatlarında görevli bir memurdur.⁹⁹⁷ Karahanlı Devleti'nde, bu unvan için kullanılan ilk ıstılah "ağıcı-ağa"ıdır. İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Mahmud Han'a kadar olan dönemde Defterdâr-ı Memalik olarak adlandırılmış Gâzân Mahmud Han'ın reformları sonrası İslami etki ile müstevfi unvanı kullanılmıştır. Sözlük anlamı olarak, "*hakın ödenmesini isteyen kimse*" anlamındaki müstevfi⁹⁹⁸ kelimesi, ıstılah olarak devletin malî işleriyle ilgili divanın başkanıdır. İslam Devleti'nin ilk yıllarında, Hz. Muhammed, Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden vergi alınması ile ilgili kuralları belirlediğinde, Müslümanlardan

⁹⁹³Macit, **a.g.e.**, s.174; Merçil, **Kirman**, s.171; Gürbüz, **a.g.e.**, s.64; Şapolyo,**a.g.e.**, s.219; Kafesoğlu,**Harizmşahlar**,s.49;Nesevi, **a.g.e.**, s.54; Khanikoff, **a.g.e.**, s.236; Kurpalidis,**a.g.e.**, s.85; Fazlullah, **Selçuklular**,s.138; Aksarayî,**a.g.e.**, s.144; Kazıcı,**a.g.e.**, s.154; R.Turan, **a.g.e.**, s.75; Togan, **Çengiz Han**,s.15; Zeydan,**a.g.e.**, s.114; Osman G. Özgüdenli, **Gazneli ve Selçuklu Devri Şairlerinin Gözüyle Zindan**, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları .2006,s.151; Çingizoğlu, **a.g.e.**, s.144; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.43.

⁹⁹⁴ Nuhoglu, **Gazneliler**,s301.

⁹⁹⁵ Khanikoff, **a.g.e.**, s.249.

⁹⁹⁶ Küçük,**a.g.m.**, s.237.

⁹⁹⁷ Abbas Sabbağ-Nebi Bozkurt, "Müstevfi", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.32,2006, s.147-148.

⁹⁹⁸ Merçil, **Divan Teşkilatı**,s.73; Merçil, **Kirman**,s.171; Uluçay,**a.g.e.**, s.264; Kayaoğlu,**a.g.e.**, s.81;Spuler,**a.g.e.**,s.322;Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.146; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.138; Şapolyo,**a.g.e.**,s.218; Özeydin,**a.g.e.**, s.12; Göksu,**Ordu**,s.240;Sevim-Merçil,**a.g.e.**, s.147;Yinanç,**a.g.e.**, s.157; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.27; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e.**, s.54;AlBondari,**Irak ve Horasan**,s.XI;Özgüdenli,**Arap İstilasından**,s.30.

alınan zekât ve diğer toplanan vergilerin, vergi amillerinden toplanarak getirmesi görevini verdiği kimselere müstevfi denmektedir. Hz. Muhammed, İslam Devleti'ndeki vergileri amillerden alarak, hazineye getirme görevini Hz. Ali'ye vermiştir. Hz. Ali'nin İslam Devleti'nde ilk müstevfilerden⁹⁹⁹ olduğu böylece söylenebilmektedir. Raşid halifelerden Hz. Ömer döneminde yapılan mali teşkilatlanmada da yer alan müstevfi, Emeviler Devleti'nde halife Muaviye tarafından kurulan Divan-ı Haraç bünyesinde görev yapmaya başlamış, Abbasiler Devleti mali divanlarında müstevfinin önemi devletin sınırlarının büyümesi ve İslam dininin yayılması sayesinde oldukça artmış ve mali divanın çalışanından divanın başkanı konumuna yükselmiştir. Müstevfi¹⁰⁰⁰ Büyük Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçukluları ile Kirman ve Irak Selçuklu Devleti'nde de görev yapmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nde, devletin maliyesinin yönetim merkezi olan Divan-ı İstifa'nın başında Sahib-i Divan olarak müstevfi bulunmaktadır. Müstevfi¹⁰⁰¹ devletin en büyük maliyecisi olarak çalışmaktadır ve devletin bütün vergi tahsildarları ile maliye memurları müstevfinin hiyerarşisinde çalışmaktaydı. Maliye şüphesiz bir devletin ayakta kalması için en önemli sacayaklarından biridir. Bu sebeple, müsteviler devlette hızlı yükselmiş ve vezirlerden sonra protokolde ikinci sırayı almışlardır. Divan-ı İstifa başkanı olan müstevfi, çoğunlukla daha sonra vezaret makamına atanmaktaydı. Maliye kayıtları özel bir yazı karakteri olan Siyakat yazısı ile tutulmaktadır, bu sebeple müstevfilerin¹⁰⁰² bu yazı karakterine hâkim olması şarttır. Bu gelenek Büyük Selçuklu Devleti'nden, Türkiye Selçuklu Devleti'ne oradan da İlhanlı'lar Devletine geçmiştir. Maliye teşkilatı konusunda İlhanlılar Devleti'nden etkilenen Osmanlılar da bu geleneği devam ettirmişlerdir. Gazneliler Devleti ve Harizmşahlar Devleti'nde aynı isim ve görevle var olan Divan-ı Hass'ın görevlendirdiği, devletin mali işlerde ki en yüksek memur olan müstevfidir. Hükümdarın, hass arazilerinin işleri ile

⁹⁹⁹Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.227; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.71; Paydaş, **a.g.m.**, s.209; Küçük, **a.g.m.**, s.232; Erkan Göksu, "Târîh-i Güzîde'ye Göre Anadolu (Rum) Selçukluları", **NÜSHA**, Y.8, s.27, 2008/II, s.23; Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.316; Şeşen, **Selahaddin**, s.214; Kurpalidis, **a.g.e.**, s.95; Fazlullah, **Selçuklular**, s.156; Fazlullah, **Selçuklular**, s.137; Aka, **Timur**, s.99; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.70

¹⁰⁰⁰ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.39.

¹⁰⁰¹ Aksaraylı, **a.g.e.**, s.31; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.71; Hümbetoğlu, **a.g.e.**, s.32; Kazıcı, **a.g.e.**, s.174; El Hüseyini, **a.g.e.**, s.71; Togan, **Umumi Türk**, s.238; Uyar, **Moğol İstilas Döneminde**, s.433; Horst, **a.g.e.**, s.22.

¹⁰⁰² Çingizoğlu, **a.g.e.**, s.40.

ilgilenen Divan-ı Hass bünyesinde, hass arazilerinin gelir ve gider işlerine ve eğer kiralanmamış ise vergi işlerine bakmaktadır. Ayrıca hükümdarın hass arazilerinin atıl kalmaması ve bu arazilerin bayındır ve mamur hale gelmesi işlerinden de müstevfi sorumludur.¹⁰⁰³

Müşrif: Gazneliler Devleti'nde, Büyük Selçuklu Devleti'nde, Harizmşahlar Devleti'nde, Türkiye Selçuklu Devleti'nde, İlhanlılar Devleti'nde ve Memlûkler Devleti gibi Orta Çağ Türk İslam Devletleri teşkilatlarında görev yapan Müşrif¹⁰⁰⁴, “Sözlükte yükseğe çıkmak, yüksekte bakmak, kontrol etmek, anlamında ki *ışraf* kelimesinden türemiştir” Ortaçağ Türk İslam devletleri'nde, divan teşkilatlanmasının önemli bir ayağı, Divan-ı İşraf'tır. Divan-ı İşraf, devletin kontrol mekanizmasıdır. Sahib-i Divan olarak görev yapmakta olan Müşrif¹⁰⁰⁵ hükümdar tarafından hilat verilerek bu göreve atanmaktadır. Müşriflerin¹⁰⁰⁶, iyi hesap bilmesi, sözüne sadık, güvenilir, dindar ve ahlaklı olması onlarda aranan en önemli şartlardandır. Müşrif¹⁰⁰⁷, devletin merkez divanlarını da denetlemekte, yapılan harcamaların nereye, nasıl, neden yapıldığını incelemekte, herhangi bir usulsüzlük görürse buna müdahale etmektedir. Devletin hazinesinin gelir ve gider hesapları ıraf divanına gelerek müşrifin kontrolünden geçmektedir. Müşrif¹⁰⁰⁸, Divan-ı İstifa ile ortak hareket etmektedir. Maliye divanının hesaplarının denetime açık olması bir kuraldır ve bu görevi müşrif¹⁰⁰⁹, müstevfinin yardımı ile yapmaktadır. Müşrifler, devletin eyaletlerine naibleri olan yine müşrif¹⁰¹⁰ adı ile anılan memurlar yollamaktadırlar. Bu memurlar vergi toplama işlerinde, amil ve mutasarrıfları denetler, devletin koymadığı veya koyulan orandan yüksek veya düşük vergi toplanmasına şahit oldukları takdirde

¹⁰⁰³ Hinz, **Uzun Hasan**,s.88; R.Turan, **a.g.e**, s.68; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.95.

¹⁰⁰⁴ Merçil, **Divanlar Teşkilatı**,s.76.

¹⁰⁰⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Müşrif”, **DiA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.32,s.167.

¹⁰⁰⁶ Merçil, **Kirman**,s.172; Özgüdenli,**Gâzân**,s.112; Ebü'l Ferec, **Târîhu**,s.31.

¹⁰⁰⁷ Uluçay,**a.g.e**,s.265;Spuler,**a.g.e**,s.87; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.146; Köymen, **Alp Arslan**,s.38.

¹⁰⁰⁸ Kafesoğlu,**Melikşah**,s.140;Şapolyo,**a.g.e**, s.219;Göksu,**Ordu**,s.241;Kayhan,**a.g.e**, s.26.

Duğlat,**a.g.e**, s.485; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.160 Özgüdenli, **Rab-i Reşidi**,s.218 .

Horst,**a.g.e**, s.22 ;Horst,**a.g.e**, s.51.

¹⁰⁰⁹Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.510;Yinanç,**a.g.e**, s.157;Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.198;BedirhanAtçeken,**a.g.e**, s.56; Al Bondari,**Irak ve Horasan**,s.XI; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.99; Paydaş, **a.g.m**, s.205.

¹⁰¹⁰Küçük,**a.g.m**, s.241;Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.316; Şeşen, **Selahaddin**,s.249; Kurpalidis,**a.g.e**, s.99; Aksarayî,**a.g.e**, s.31; Kazıcı,**a.g.e**, s.175; Uyar, **a.g.m**, s.40;Uzunçarşılı, **Medhal**,s.40.

bu durumu merkeze bildirmekle yükümlüdürler. Ayrıca, müşrif, ülke içinde bulunan bütün ribat ve kervansarayların idaresinden ve denetimden de sorumludur.¹⁰¹¹

Mürşid: Memlûkler Devleti maliye teşkilatında çalışan bir memurdur, devletin gelir ve gider hesaplarını tutmakla görevlidir.¹⁰¹²

Müşir: Büyük Selçuklu Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti ve Kirman Selçuklu Devleti'nde gördüğümüz bir devlet görevlisidir. Tam anlamıyla memur olup olmadığı belli değildir. Fakat devlet teşkilatında bir kurum olarak yer almaktadır. Müşir, bilgili, âlim, sözüne güvenilir, edipli bir insandır ve devlet teşkilatı, devletin işleyişi ve alınacak önemli kararlarda yol gösterici, tavsiyeci, olma öğüt ve akıl vermekle görevlidir. Genelde hükümdarın yakınında olur onun danıştığı konularda hükümdara yol göstericilik bir nevi akıl hocalığı yapmaktadırlar.¹⁰¹³

Müzahberdâr: Buhara Hanlığı'nda, hükümdarın ayakkabı ve genel olarak çizmelerinden sorumlu olan memurdur. Çizmelerin temizlenmesi, korunması ve taşınması işlerinden sorumludur. Türkiye Selçuklu Devleti'nde ve İlhanlılar Devleti'nde bu görevi yapan Ser Müzedar unvanlı memurlar bulunmaktadır.¹⁰¹⁴

Narin Hazine: Narin Moğolca, dar, ince, narin, küçük anlamlarına gelen bir ıstılahtır. İlhanlılar Devleti'nde bu ıstilah ile birlikte kullanılan hazine anlam olarak hükümdarın şahsına ait olan hazine demektir. İlhanlılar Devleti hazinesi ikili bir yapıdır, hazine devletin ve hükümdarın hazinesi olarak iki kısımdadır. Narin Hazinenin başında sadece hükümdarın şahsi hazinesinden sorumlu bir hazinedar görev yapmaktadır.¹⁰¹⁵

Naib: Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti, Kirman Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve İlhanlılar Devleti teşkilat yapısı içinde görülen bir memurluktur. Naib, bir kimseye vekâlet etmek, onun yerine görev yapmak anlamında kullanılan bir ıstılahtır. Naib, bir kimseye denildiği zaman ise bu

¹⁰¹¹ R.Turan, **a.g.e**, s.72; el-Azimi, **a.g.e**, s.9; Çingizoğlu, **a.g.e**, s.137.

¹⁰¹² El Mansûri, **a.g.e**, s.24.

¹⁰¹³ Merçil, **Kirman**, s.158; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.210; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.196; Göde, **a.g.m**, s.437.

¹⁰¹⁴ Khanikoff, **a.g.e**, s.240; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.330.

¹⁰¹⁵ Özgüdenli, **Gâzân**, s.272; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**, s.119.

onun unvanı anlamına gelmektedir. Merkez teşkilatında görevli memurlar veya kadılar,gidemedikleri eyalet ve taşra bölgelerine naibi olan memurları göndermektedirler. Gönderilen bu kimselerin maaşları gönderen memur tarafından karşılanmaktadır. Naibler, adlarına görev yaptıkları memurun, hüviyetindedirler, onun sorumlulukları ve görev alanları içinde görev yapmaktadırlar. Ortaçağ Türk İslam Devletleri’nde, sahib divanların ve hatta hükümdarların dahi eyaletlerde bir naibleri ve temsilcileri bulunmaktaydı. Ayrıca naib, devletin hükümdarı, saraydan herhangi bir sebeple ayrılır ise sarayda hükümdar adına görev yapan vezirler veya şehzadeler içinde kullanılmaktadır.¹⁰¹⁶

Nanbayan-ı Hasse: Gazneli Devleti’nde saray, çok büyük bir alanı kaplamaktadır, içinde hükümdar ve ailesi yaşamakta, onlarla birlikte devletin bütün üst rütbeli görevlileri saray içinde çalışmakta ve onların altında çalışan memurlarla birlikte onların güvenliğini sağlayan askerler bulunmaktadır. Kısacası saray büyük bir yaşam alanıdır ve bir şehir özelliği dahi göstermektedir. Bu durumda, içinde yaşayan insanların ekmek ihtiyacını karşılayan görevliye Nanbayan-ı Hasse unvanı verilmektedir. Nanbayan-ı Hasseler fırında çalışan ekmek yapan görevli kimselerdir.¹⁰¹⁷

Nedim-i Havass: Nedimler, saray teşkilatında bulunan görevlilerdir aslında belli bir görevlerinin olup olmadığını belirlemek zordur. Kaynaklarda birçok görevleri olduklarından bahsedilmektedir. Nedim-i Havass, sarayda hükümdarların sırdaşlığını yapmaktadırlar, hükümdarlar ile özel görüşmeler yaparlar ve onlara bir nevi danışmanlık yapmaktadırlar, hükümdarların dostları diyebileceğimiz insanlardır.¹⁰¹⁸

Nekkareci: Timurlular Devleti’nde, hükümdarlık alametlerinden biri olan Nevbetten ve Nevbetin çalınmasından sorumlu, aynı zamanda Tablhane olarak isimlendirilen Nevbet dairesinin başında bulunan memurdu.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁶Casim Avcı-Mehmet İpşirli, “Naib”, **DİA** , Diyanet Vakfı Yayınları C.32, 2006, s.311-313; Merçil,**Kirman**,s.158;Bilgiç,**a.g.e**,s.289;Özgüdenli,**Gâzân**,s.112;Spuler,**a.g.e**,s.307;Kafesoğlu,**Hariz mşahlar**,s.141; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.158.

¹⁰¹⁷ Palabıyık, **a.g.e**, s.204; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.59

¹⁰¹⁸ El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.89; Taneri, **Harizmşahlar**,s.115; Gürbüz,**a.g.e**, s.141

¹⁰¹⁹ Aka, **a.g.m**, s.908; Aka,**Timur**,s.116; Arabşah,**a.g.e**, s.89; Aka, **Mirza Şahruh**, s.193

Nüvisendegan-ı Tacik: Timurlular Devleti teşkilatında var olan büyük bir divandır. Tacik, yani Fars/İranlıların işleri ilgilenen bu divan, Orta Çağda klasik Türk İslam Devletleri'nde olduğu gibi idari ve mali işlerin İranlıların elinde olması sebebiyle devletin idaresinin ve maliye yönetiminin temel taşı hüviyetindedir. Divanın başında, vezir görev yapmaktadır. Vezir, hükümdarın verdiği hilat ile göreve başlayan, Timurlular Devleti protokolünde, tamamen hükümdara bağlı bir memurdur ve görevi hükümdarın tayin veya azli ile başlayıp bitmektedir. Abbasiler Devleti teşkilatında var olan vezir-i tefviz yetkileri olan yani tek başına karar alabilen, sorumluluk sahibi vezir değil, tenfiz yetkilerine yani hükümdarın izin verdiği işler ile ilgilenme yetkisine sahiptir. Bu divanın başında olan vezir de maliye ve muhasebe işleri işe ilgilenmekte, ülke içinde yaşayan ve Türk Moğol olmayan halkın işlerini yürütmekteydi.¹⁰²⁰

Nüvisendegan-ı Türk (Bahşı): Timurlular Devleti idari teşkilatında var olan divanlardan bir tanesidir. Bu divan, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde bulunan Divan-ı İnşa ve Divan-ı Arız'ın görev ve sorumluklarını yerine getirmektedir. Yani divan, inşa divanı vazifesinde, büyük divanın kayıtlarını tutmakta ve yazılması gereken evraklarını yazmaktadır. Ayrıca, Timurlular Devleti'nde büyük divanın sahip olduğu yasa koruyuculuğu ve uygulayıcılığı görevini de bu divanın memurları vasıtasıyla yaptığı bilinmektedir. Divan, arız divanı vazifesi de görmektedir. Devletin sahip olduğu askerler ile ilgili kayıtlar defterlere kaydedilmekteydi. Bu kayıt işleri de divan memurları tarafından ifa edilmektedir.¹⁰²¹

Okitçi: Karahanlı Devleti'nde, hükümdar bir kişi ile görüşmek istediğinde o kişinin bulunup hükümdar huzuruna getirilmesi görevi ile sorumlu olan memura verilen unvandır.¹⁰²²

Orun: Türkistan'da ülke içinde var olan bütün makamlar için kullanılan genel ifadedir. Şeybânî Hanlığı'nda ve Batı Türkistan Hanlıklarında Han divanında sağ ve

¹⁰²⁰ Alan, **Bozkırdan**, s.280; Aka, **Timur**, s.112; Togan, **Umumi Türk**, s.98; Aka, **Mirza Şahruh**, s.190.

¹⁰²¹ Alan, **Bozkırdan**, s.279; Aka, **Timur**, s.110; Duğlat, **a.g.e**, s.478; Bademci, **Cengiz Han ve**, s.277

¹⁰²² Genç, **a.g.e**, 1977, s.160.

sol taraf düzenine verilen isimdir kimin nereye oturacağını unvan ve kıdemine göre belirlenmesidir.¹⁰²³

Ordo (Orda): Türkçede “ordu”, Moğolcada “orda” olarak ifade edilen bu ıstılah, eski Türkçede hükümdar otağının bulunduğu yerdir. Ordugâh şeklinde olan bu yer, hükümdar ailesi, muhafızları ve emirleri ile birlikte bulunmaktadır. Ordo veya Orda ıstılahı Türk Moğol Devleti’nde Moğollar tarafından aynı anlamda kullanılmaktadır.¹⁰²⁴

Oyuk: Karahanlı Devleti’nde, devlet teşkilatı içindeki resmi dairelerde kullanılan evrakların tamamına verilen isimdir.¹⁰²⁵

Öge: Vezir anlamında kullanılan bir unvandır. Hükümdar yanında vali, hâkim, bilge, müşavir anlamlarına gelmekle beraber, Kaşgarlı Mahmud’a göre, Teginden bir derece altta olan denenmiş, güvenilir halk adamı olarak geçmekte ve Kutadgu Bilig de çok akıllı müşavir olarak tanımlanabilecek bir unvandır.¹⁰²⁶

Ötüğ Bitiği: Karahanlı Devleti’nde, halktan herhangi birinin hükümdara isteğinin olması üzerine yazdığı dilekçe anlamına gelen bir belgedir.¹⁰²⁷

Pârsçi: Altınorda Hanlığı’nda ve İlhanlılar Devleti’nde, avlar için eğitilen pars vb yırtıcı vahşi hayvanları yakalayan ve bu hayvanları eğitip bakıcılığını yapıp avlarda hükümdar için kullanan görevliye verilen unvandır.¹⁰²⁸

Perdadar’ül Hass: Gazneliler Devleti’nde saray teşkilatında var olan bir memurdur. Hükümdar ile onun şehzadeleri arasında ki iletişimi sağlamakla görevlidir.¹⁰²⁹

¹⁰²³Aka, **Timur**, s.112; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.12; Turgal, **a.g.e**, s.13; Göde, **a.g.m**, s.434; Sümer, **Oğuzlar**, s.208; Divitçioğlu, **a.g.e**, s.52; Abdullah Gündoğdu, “Türklerde Devlet”, **Türk Kültürü El Kitabı**, Ed:İhsan Çapçioğlu-Hayati Beşirli, 1.Baskı, İstanbul, 2015, s.307; Selmâni, **a.g.e**, s.70; Koç, **Rus Elçilik**, s.47.

¹⁰²⁴Özgüdenli, **Gâzân**, s.54; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.50; Tihriani, **a.g.e**, s.44; Findley, **a.g.e**, s.107; Kurat, **Rusya**, s.71; Aksarayî, **a.g.e**, s.34; Uyar, **a.g.m**, s.35; Göde, **a.g.m**, s.433; Sümer, **Oğuzlar**, s.401; Divitçioğlu, **a.g.e**, s.18; Ötemiş Hacı, **a.g.e**, s.32; Duğlat, **a.g.e**, s.89; Fazlullah, **Camiu’t (İlhanlılar)**, s.4; Özcan, **a.g.e**, s.137; Kamalov, **Kafkasya**, s.25; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.185.

¹⁰²⁵ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.366.

¹⁰²⁶ Donuk, **a.g.e**, s.55.

¹⁰²⁷ Donuk, **a.g.e**, s.69.

¹⁰²⁸Özgüdenli, **Gâzân**, s.269; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.75; Hümbet oğlu, **a.g.e**, s.32; Yakubovskiy, **a.g.e**, s.95; Erdem, **a.g.m**, s.61; Erkoç, **a.g.m**, s.54.

Perdedar: Hacib'ül Bab olarak da kaynaklarda yer eden Perdedar veya Emir-i Perdedar, Türk İslam Devletleri, saray teşkilatında yer alan bir memurdur. Perdedar, Farsçadaki tutmak, sahip olmak anlamına gelen “dar” ekinden türeyen perde tutan anlamına gelen bir kelimedir. Perdeyi açıp kapatmakla görevli ve kapucu anlamına gelmektedir. Perdedar devletin hükümdarı, vezirleri ve diğer ileri gelen yüksek rütbeli devlet adamlarının görev yaptıkları dairelerin kapılarının perdeleri yanında duran görevlidir. Gazneliler Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Selçuklu Devletleri'nin, saray teşkilatlarında görülmektedir. Gazneli Devleti'nde, hükümdarın hizmetinde çalışmaktadırlar ve hükümdarın huzuruna giriş, çıkış zamanlarında, hükümdarın kapısında bulunan perdeyi açarak içeriye girişi ve sonra çıkışı sağlamaktadırlar. Devlet protokolünde perde önemli bir semboldür çünkü perdenin kalkmış olması, hükümdarın görüşmek için huzuruna kabul edinilebileceği, perdenin kapalı olması için hükümdarın müsait olmadığı ve huzura çıkılamayacağı anlamına gelmektedir. Perdedar memurunun bir başka görevi ise hükümdarın özel emirlerini gerekli muhataplarına ulaştırmak onları hükümdarın huzuruna davet etmek, hükümdar eğer bir divan istiyorsa bunu duyurmaktır. Devlet teşkilatında, hükümdar ile birlikte vezir ve diğer yüksek rütbeli devlet adamlarının mahiyetlerinde perdedar unvanlı memurlar çalışmakta olup görevleri aynı düzeydedir.¹⁰³⁰

Pervaneci: Pervançı¹⁰³¹ olarak da karşımıza çıkmaktadır. Timurlular Devleti, Akkoyunlular Devleti ve Şeybânî Hanlığı'nda hükümdarın emir ve fermanlarını yazan ve bildiren memur olarak tanımlanmaktadır. Batı Türkistan Hanlıklarından olan Hokand ve Buhara Hanlıklarında bazen Dadhah, Pervaneci olarak da görev yapabilmektedir. Pervaneci aynı zamanda General rütbesinde bir komutandır.¹⁰³²

¹⁰²⁹ Nuhoğlu, **a.g.m**, s.291; Beyhaki, **a.g.m**, s.979.

¹⁰³⁰ Güner, **a.g.m**, s.1438; Palabıyık, **a.g.e**, s.169; Koca, **Ordu ve Askeri**, s.83; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.181; Köymen, **Alp Arslan**, s.35; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.44; Nizamülmülk, **a.g.e**, s.169; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.96; Abû'l Farac, **a.g.e**, s.311; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.330; Şâmî, **a.g.e**, s.105; Ebû'l Ferec, **Târîhu**, s.7; Kesik, **At Üstünde**, s.60; Merçil, **Saraylar**, s.74; Mîrhând, **a.g.e**, s.110.

¹⁰³¹ el Hüseyinî, **a.g.e**, s.67.

¹⁰³² Alan, **Bozkırdan**, s.283; Schuyler, **a.g.e**, s.341; Alpargu, **a.g.m**, s.266; Çelik, **Hive Hanlığı**, s.85; Macit, **a.g.e**, s.139; Ziyaev, **a.g.e**, s.12; Bilgiç, **a.g.e**, s.322; Paydaş, **a.g.m**, s.204; Tihrani, **a.g.e**, s.124; Khanikoff, **a.g.e**, s.236; Aka, **Timur**, s.99; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.75; Hümbet oğlu, **a.g.e**, s.32; Selmani, **a.g.e**, s.46;

Pervane: Büyük Selçuklu Devleti'nde ve Türkiye Selçuklu Devleti teşkilatında var olan bu memuriyet asıl olarak unvanlaşmış bir ıstılahtır. Büyük Selçuklu Devleti'nde ferman anlamına gelmekte olan pervane¹⁰³³ kelimesi, Devletin büyük divanında, devlete ve şahıs mülküne ait olan arazilerin işlerini yapan memurdur. Pervane, dirlikler ve iktalardan sorumludur. Pervanenin yazdığı ferman ve beratlarla da Pervane denilmektedir.¹⁰³⁴

Peyk: Karahanlı Devleti'nde, Büyük Selçuklu Devleti, İlhanlılar Devlet, Delhi Türk Sultanlığı ve Osmanlı Devleti'nde bulunan bir habercidir. Karahanlı Devleti'nde, hızlı posta ve haber ulaşımı için kullanılan koşucu posta memurlarına verilen unvandır.¹⁰³⁵

Piyadegân-ı Kemândâr: Timurlular Devleti ve Akkoyunlu Devleti ordusunda, okçuluk yapan piyade askerler için kullanılan bir ıstılahtır.¹⁰³⁶

Pukdâne: Türk Moğol Devleti'nde, Han'ın huzuruna çıkmak isteyen vasal hükümdarların aldıkları izin, giriş belgesidir. Ruhsatname olarak da geçmektedir.¹⁰³⁷

Reis: Gazneliler Devleti'nde, Büyük Selçuklu Devleti'nde, Kirman Selçuklu Devleti'nde, Harizmşahlar Devleti'nde, Delhi Türk Sultanlığı'nda ve Eyyubiler Devleti'nde, saray dışı görevlilerden biri de Reis¹⁰³⁸ unvanlı görevlidir. Bir şehirde, sanatkârlar, zanaatkârlar, lonca ve meslek örgütleri ile cemaatlerin liderleri reis olarak görev alabilen kimselerdir. Reis¹⁰³⁹ halk, sivil toplum örgütleri ile devletin

Koç, **Rus Elçilik**,s.36; Çingizoğlu,**a.g.e.**, s.204;Aka,**İran'da Türkmen**,s.33.

¹⁰³³ Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.22.

¹⁰³⁴Kafesoğlu, **Melikşah**,s.142; Şapolyo,**a.g.e.**, s.220;Göksu,**Ordu**,s.285; Sevim- Merçil,**a.g.e.**,s.484; Yinanç, **a.g.e.**, s.157; Sevim-Yücel,**a.g.e.**, s.168; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e.**, s.59; Göksu, **a.g.m.**,2008/II, s.29;Gordlevski,**a.g.e.**, s.69;Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.11; Aksarayî,**a.g.e.**,s.75; Aksarayî,**a.g.e.**, s.33; Turgal,**a.g.e.**, s.31; Yurdaydın,**a.g.e.**, s.82; R.Turan, **a.g.e.**,s.65; Cüveynî,**a.g.e.**, s.506; Köprülü, **Bizans Müesseselerinin**,s.48; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.308;Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.76; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.95.

¹⁰³⁵Genç,**a.g.e.**, s.279; Güner, **a.g.m.**, s.1429; Merçil, **Kirman**,s.173; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.150; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.146; Şapolyo,**a.g.e.**, s.222; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e.**, s.59; Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.328;Kazıcı,**a.g.e.**, s.411; Erkoç, **a.g.m.**, s.54; Uyar, **Moğol İstilas Döneminde**,s.414; Şâmî,**a.g.e.**, s.95; Mîrhând,**a.g.e.**, s.159; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.45.

¹⁰³⁶ Tihrani,**a.g.e.**, s.66.

¹⁰³⁷ Abû'l Farac,**a.g.e.**, s.562.

¹⁰³⁸ Faruk Sümer, "Reis", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.34, 2007, s.543-544.

¹⁰³⁹Gürbüz,**a.g.e.**, s.212;Merçil, **Kirman**,s.175; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.84; Cevzî,**a.g.e.**, s.145; Özgüdenli, **Arap İstilasından**,s.25.

ilişkinini düzenleyen bir makamdır. Reisler¹⁰⁴⁰ karşımıza Batı Türkistan Hanlıklarında da çıkmaktadır. Reisler, merkezde ve merkezden uzak eyaletlerde görev yaparlar. Eyaletlerde, Vali'nin ve Müstevfinin emri altındadır ve onlara bağlı olarak görev yaparlar. Reisler¹⁰⁴¹ merkezden uzak vilayetlerde görev yaparken, halkın içinde olduklarından birebir halk ile temas kurduklarından dolayı, devletin görünen yüzleridir ve halk nezdinde devleti temsil eden yegâne kişidir. Reislerin görevi, halkın huzur ve refahı ile güvenini sağlamaktır. İslam tarihinde 10. ve 12. yüzyıllar arasında, şehirlerin belediye başkanı gibi çalışmaktaydılar. Fakat daha sonra, Şahne unvanlı memurların görevlerinin artması ve işleri arasına belediye meselelerinin girmesi ile reislerin önemleri azalmıştır. Reis¹⁰⁴² çalıştığı bölgede, adalet işlerinin yasalara uygun yürüyüp yürümediğini, çarşı ve pazarlarda devletin koyduğu kanunlar çerçevesinde ticaretin sürüp sürmediğini, ekonomik işlerin doğru ve hakkaniyetli şekilde işleyip işlemediğini kontrol etmektedir. Reislik¹⁰⁴³ makamı soy temellidir. Bir aile içinde babadan oğula veya kardeşler arasında intisap edebilmektedir. Reisler, işlerini doğru yapmaları koşulunda bu görev onlardan alınmaz ve bu görev süreklilik arz etmektedir. Reisler¹⁰⁴⁴ şehir ve kasabalarda görev yaparken, daha uzak küçük köy ve beldelere, altında çalışan diğer görevlileri gönderebilmektedir. Reisleri köylerde naipleri temsil etmektedir. Reislerin¹⁰⁴⁵, naipleri ile beraber güvenlik kuvveti görevi gören memurları ve çarşı, pazar ekonomik işler gibi işlerde raporları tutması için kâtipleri bulunmaktadır. Buhara Hanlığı'nda, reis çarşı ve pazarlarda ölçü işlerini ve kuralları denetlemektedir. Vambery seyahatnamesinde, reisleri din polisleri olarak tanımlar halkın reislerden çok korktuğunu bir hata da reisin hemen o kişiyi sopalattığından bahseder.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴⁰ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s.520.

¹⁰⁴¹ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.147; Şâmî, **a.g.e.**, s.117.

¹⁰⁴² Abdülkerim Özaydın, **Selçuklularda Reislik Müessesesi**, Prof.Dr.Erdoğan Merçil'e Armağan, 1.Baskı, İstanbul, Ed: Emine Uyumaz-Muharrem Kesik-Aydın Usta-Cihan Piyadeoğlu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Mart 2013, s.112-130 Horst, **a.g.e.**, s.54.

¹⁰⁴³ Köymen, **Tuğrul Bey**, s.97; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.177; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.511.

¹⁰⁴⁴ Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.141; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.59; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.213.

¹⁰⁴⁵ Şeşen, **Selahaddin**, s.208; Khanikoff, **a.g.e.**, s.248; Olufsen, **a.g.e.**, s.204; Kurpalidis, **a.g.e.**, s.116; Grigor, **a.g.e.**, s.17.

¹⁰⁴⁶ Köymen, **Alp Arslan Zamani**, s.55 Nesevi, **a.g.e.**, s.13; Nesevi, **a.g.e.**, s.51; Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.318.

Reis'ül Küttab (Baş Yargucu): İlhanlılar Devleti'nde var olan bir makamdır. İranlılar bu makama Reis'ül Küttab demektedirler. Bu makamdaki memur, evrak ve kanunname düzenleme işiyle ilgilenirdi. Bu iş Dzarhlık olarak da isimlendirilmektedir. Bu makamın altında çalışan memurlar ve kâtipler vergi tahsili veznedarlığı yapmak, devletin basımevlerini kontrol etmek gibi işlerle ilgilenirlerdi.¹⁰⁴⁷

Resüldâr: Mihmandâr¹⁰⁴⁸ olarak da kaynaklarda geçmektedir. Memlûkler Devleti'nde bu görevi gören memurlara mihmandar¹⁰⁴⁹ unvanı verilmiştir. Resul elçi anlamına gelen bir kelimedir. Peygamberlere 'de elçilik vasfından ötürü resul denmektedir. İslam Devletleri'nde elçilere de resul denilebilmektedir. Farsçada tutan, sahip olan anlamına gelen “dar” eki ile birleştirilerek ortaya çıkan Resuldâr¹⁰⁵⁰ ifadesi Gazneli Devleti'nde bir makam olarak karşımıza çıkmaktadır. Resuldâr adından da anlaşacağı üzere devlete gelen ve giden elçilerle ilgilenen bir memurdur. Gaznelilere gelen elçileri karşılarlar, onları görev sürecinde misafir olarak ağırlamak, bütün ihtiyaçlarını karşılamak ve ikamet edecekleri saraylarda onlarla beraber olmak Resuldârın¹⁰⁵¹ görevidir. Gelen elçi, hükümdar tarafından kabul edileceği zaman, elçiyi kaldığı yerden alarak, onu hükümdarın huzuruna götürmek, ona görüşme sırasında nezaret etmek ve sonrasında görüşmeden çıkartıp tekrar kaldığı yere götürmek görevleri arasındadır. Hükümdarın gerekli gördüğü takdirde, elçiye kendi hükümdarına vermek üzere ihsan ettiği hediyeleri ve yazılmış bir mektup varsa ona karşılık yazılacak cevabı elçiye ulaştırma işini Resuldâr¹⁰⁵² yapmaktadır. Resuldâr aynı zamanda Gazneli Devleti'nin bir başka devlete göndereceği elçilerin hazırlıkları ile de ilgilenmekte, hükümdarın ona verdiği hilat, hediye, mektup ve emirleri elçiye ulaştırmakla sorumludur. Resuldâr, gelen eyalet valileri ve diğer memurların, hükümdara verdiği hediyeleri ve aynı şekilde hükümdarın hediyelerini bu devlet görevlilerine ulaştırmaktadır. Resuldârlar, hükümdardan emir aldıkları takdirde gelen

¹⁰⁴⁷ Spuler, **a.g.e.**, s.315; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.12.

¹⁰⁴⁸ Merçil, **Saraylar**, s.223.

¹⁰⁴⁹ Çingizoğlu, **a.g.e.**, s.196; Aka, **İran'da Türkmen**, s.68.

¹⁰⁵⁰ Erdoğan Merçil, “Resuldâr”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.34, 2007, s.588.

¹⁰⁵¹ El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.72.

¹⁰⁵² Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.178.

elçi ve habercilerin kimse ile görüştürülmemesini sağlar, onları kaldıkları yerde muhafaza etmektedirler.¹⁰⁵³

Resul: Delhi Türk Sultanlığı'nda, merkez ile eyalet valileri arasında gidip gelen ülke içi elçilere verilen isimdir.¹⁰⁵⁴

Rikabdâr: Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, İlhanlılar Devleti ve Memlükler Devleti, saray teşkilatlarında var olan bir memurdur. Rikabdârlar saray içi posta servisi görmekte ve saray daireleri arasında hükümdar ile ümera arasında ve ümeranın kendi arasında resmi yazışmalar ve gerekli sözlü emirlerinin götürülüp getirilmesi görevi yapmaktadır. Saray için iletişimi sağlamakla görevli memurlardır. Rikabdâr¹⁰⁵⁵, Timurlular Devlet teşkilatında, hayvanların yem işleri ile ilgilenen görevlidir.¹⁰⁵⁶

Rikabdâriyye: Memlükler Devleti'nde, ordunun atlarının biniş koşumlarının saklandığı depolarda, bu koşumların bakımlarından ve korunmasından sorumlu çalışanlara verilen isimdir.¹⁰⁵⁷

Riyased-i Anra: Gazneliler Devleti'nde saray teşkilatında var olan bir dairedir. Şairler her zaman saraya ve dolayısı ile hükümdara yakın olan insanlardır. Bu daire saray şairleri içindir.¹⁰⁵⁸

Ruk'a: Eyyubiler Devleti'nde, bir kimseye şefaathçi olma, bir kimseye kefil olma ve onun adına bir makamdan bir konuda istekte bulunma durumunda yazılan dilekçelere verilen isimdir.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵³ Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.133; İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.300; Aktaş, **a.g.m.**, s.21.

¹⁰⁵⁴ Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.318.

¹⁰⁵⁵ Merçil, **Meslekler**, s.39; Beyhaki, **a.g.m.**, s.987; Merçil, , **Gâşiye ve Selçuklularda Kullanılışına Dair Bazı Örnekler**, s.185; Spuler, **a.g.e.**, s.298; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.504; Köymen, **Kuruluş**, s.182; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.41; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.232; Ebü'l Ferec, **Târîhu**, s.18; Merçil, **Saraylar**, s.998 Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.184; .

¹⁰⁵⁶ Abdülkadir Özcan, "Rikabdar", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.35, 2008, s.111-112; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.82; Aka, **a.g.m.**, s.908; İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.150; Aka, **Timur**, s.115; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.72; Hümbetoğlu, **a.g.e.**, s.32; Erkoç, **a.g.m.**, s.54; Aka, **İran'da Türkmen**, s.37.

¹⁰⁵⁷ İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.590.

¹⁰⁵⁸ Palabıyık, **a.g.e.**, s.206.

¹⁰⁵⁹ Şeşen, **Selahaddin**, s.217.

Ruznamçe: Osmanlı Devleti’nde sık sık görülen “ruzname” yahut “ruzmançe” adı verilen, divan tarafından günlük olayların, divan kararlarının ve hazineye günlük giriş çıkışların kayıt edildiği defterlerdir. Samani Devleti ve İlhanlılar Devleti’nde de kullanılmaktadırlar.¹⁰⁶⁰

Rus Komiserliği: Batı Türkistan Hanlıkları, Rusya’nın yayılmacı politikası sonrası topraklarını kaybederek işgale maruz kaldıktan sonra, Rus Çarlığı tarafından kurulan kontrol yapısıdır. Görevi sınırları kontrol ederek giriş çıkışları ve ticareti kontrol etmektir. Yasak bölgelere göçerlerin hayvanlarını otlatmak için gitmelerine engel olmaktadır.¹⁰⁶¹

Sadr-ı Hani: Bu makam Şeybânî Hanlığı’nda, vezirlik makamı ile muadil bir yapıdadır. Sadrlar vezirlik işleri ile ilgilenen memurlardır.¹⁰⁶²

Sadr-ı Cihan: İlhanlılar Devleti’nde, Sahib-i Divanlara verilen saygı ve şeref unvanıdır. Bilge, yüce, kudretli, bütün dünyanın hocası, bilgini anlamlarına gelmektedir. İlhanlılar Devleti’nde, ilk Sadr-ı Cihan unvanı alan Sahib-i Divan, Argun Han tarafından bu makama atanan, Sadr’uddin-i Zencânî’dir.¹⁰⁶³

Sahib: Karahanlı Devleti’nde, kalem sınıfından olan vezirler için kullanılan unvandır.¹⁰⁶⁴

Sahatberdâr: Buhara Hanlığı’nda, sarayın ve dolayısıyla hükümdarın saatlerinin bakımı, temizlenmesi ve onarımından sorumlu olan görevli memurdur.¹⁰⁶⁵

Sahib-i Berid: Gazneli Devleti’nde, posta işleri ile ilgilenen Divan-ı Berid’in reisine verilen unvandır.¹⁰⁶⁶

Sahib-i Divan: Gazneliler Devleti teşkilatında var olan bir memuriyettir. Bu makam ülkedeki idari işlerinin başında bulunan ve vezire karşı sorumlu olan bir memurdur.

¹⁰⁶⁰ Küçük, **a.g.m.**, s.233; Selmâni, **a.g.e.**, s.46.

¹⁰⁶¹ Hatunoğlu, **a.g.e.**, 2016, s.118.

¹⁰⁶² Alpargu, **a.g.m.**, s.266; Macit, **a.g.e.**, s.188.

¹⁰⁶³ Özgüdenli, **Gâzân**, s.46; El Ömeri, **a.g.e.**, s.35; Barthold, **Orta Asya**, s.40.

¹⁰⁶⁴ Genç, **a.g.e.**, s.213.

¹⁰⁶⁵ Khanikoff, **a.g.e.**, s.240.

¹⁰⁶⁶ EnNarşahi, **a.g.e.**, s.15; Merçil, **Kirman**, s.172; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.510; Köymen, **Kuruluş**, s.232; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.241; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.153.

Sahib-i Divan, İlhanlılar Devleti'nde vezir unvanına denk gelmektedir. İlhanlılar Devleti'nde Sahib-i Sivan veya sadece Sahib Divan unvanı alan devlet adamları vezir olarak devlet teşkilatının başına gelmekteydiler.¹⁰⁶⁷

Sahib-i Divan-ı İşraf: Harizmşahlar Devleti ve Gazneliler Devleti'nde bulunan Divan-ı İşraf'ın başında bulunan memurdur, Münşi olarak isimlendirilir. Bu divanda devletin gelir ve giderlerin hesabı tutulur. Vergilerin düzenli, adil ve hakkaniyetli toplanıp toplanmadığını kontrol eder ve vergilerin tutarını belirleyerek hazineye kaydederdi. Devletin gelir ve giderlerinin hesabının Münşi'de olması dolayısı ile bu makam çok önemlidir ve divanın başına geçecek olan görevli için bazı ön kriterler mevcuttur. Münşilerin, güvenilir, ahlaklı ve dürüst olması dindar kimseler olması emanete sahip çıkacak, devletin parasını kendi özel işleri için kullanmaması gibi kriterler seçim için ön koşuldur. Sahib-i Divan-ı İşraf, görevini yaparken halka zulmedilmemesi, halkın durumunun gözetilmesi ve bu yönde çalışılması ve aynı zamanda devletin gelirlerinin artırılması için çalışması beklenmektedir.¹⁰⁶⁸

Sahib-i Etraf: Gazneliler Devleti teşkilatında var olan bir unvandır. Bu unvana sahip olan kimseler, devletin eyalet valileridir.¹⁰⁶⁹

Sahibü't Tiraz: Tiraz, bir hükümdarlık alameti olan işlemeli elbisedir. Tiraz eğer hükümdar tarafından bir kimseye taltif amacı ile veriliyorsa o zaman Hilat adını almaktadır. Tiraz üretilen atölyelerin başında bulunan amirlere Sahibü't Tiraz adı verilmektedir.¹⁰⁷⁰

Saray Hacıpleri: Hükümdar ile vezirler ayrıca hükümdar ile halk arasında iletişimi sağlayan görevlilerdir.¹⁰⁷¹

Sarkar: Hokand Hanlığı'nda, merkezden ve vilayet yöneticileri tarafından atanan vergi toplamakla görevli olan memurlara verilen unvandır.¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁷Yazıcı, **a.g.e.** s.117; Özgüdenli, **Gâzân**,s.46; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.79; Spuler,**a.g.e.** s.111; Abû'l Farac,**a.g.e.** s.634; Togan, **Umumi Türk**,s.226; Piyadeoğlu, **a.g.m.** s.1416; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.21; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.71.

¹⁰⁶⁸ Nuhoglu, **Gazneliler**,s.294; Merçil, **Müslüman**,s.180; Cüveyni,**a.g.e.** s.178.

¹⁰⁶⁹ Merçil, **Müslüman**,s.113.

¹⁰⁷⁰ Bedirhan-Atçeken,**a.g.e.** s.38.

¹⁰⁷¹ Alpargu,**a.g.m.**,s.266.

Sahib-i Tarafân: Büyük Selçuklu Devleti'nde, vasal hükümdarları ve büyük eyalet valilerini tanımlamak için kullanılan ıstılahtır.¹⁰⁷³

Saray Muallimliği: Gazneliler Devleti Büyük Selçuklu Devleti, Türkiye ve Kirman Selçuklu Devleti saray teşkilatında var olan bir memurdur. Bu unvana sahip olan memurlar, saray içinde yaşayan hükümdar, vezir ve saray içinde önemli görevlerde bulunan memurların çocuklarına eğitim vermekle görevlidir. Ayrıca, saray muallimleri, devlet idaresinde ve orduya alınacak gulamlara da eğitim vermektedirler.¹⁰⁷⁴

Sart Divanı: Timurlular Devleti'nde var olan bir divandır. Türkler ve Moğollar dışında yaşayan halkın işleri ilgilenilirdi. Bu divanın başında bir Divanbeği bulunmakta ve divan üyeleri protokolda Tavacılar ve Darugarlarla eşit düzeydeydi. Bu divanın görevleri arasında para basılmasına karar vermek ve uygulamak, ülkenin gelir gider hesaplarının tutulması ve vergi işlerinin usulüne göre düzenlenmesi, yolsuzluk ile mücadele, tarım ürünlerini artırıcı karar ve kanunları çıkarmak, şehirlerdeki imar faaliyetlerini yürütmek vardır.¹⁰⁷⁵

Sakışçı: Eski Uygur hukuk metinlerinde rastlanan bu ıstılah, Karahanlı Devleti maliye teşkilatında devletin gelir, gider hesaplarını tutan, muhasebeci olarak görev yapan memurlardır.¹⁰⁷⁶

Sak Defteri: Samaniler Devleti hazinesi tarafından bir kimseye ödenen para, mal, erzak gibi maddelerin ve ödenen kimselerin isimlerinin yazılı olduğu defterlere verilen isimdir.¹⁰⁷⁷

Sauri Sa'urun: Sauri, Moğolca hediye anlamına gelmektedir, tuzgu olarak Türkiye Selçuklu Devleti'nde gördüğümüz yemek hediyesi, vergisinin, Türk Moğol Devleti'nde kullanımıdır. Sauri Sa'urun unvanlı memurlar, Cengiz Han'ın ordusunda

¹⁰⁷² Koç, **Rus Elçilik**,s.83.

¹⁰⁷³ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.104.

¹⁰⁷⁴ Erdoğan Merçil, **Kirman**,s.163; Merçil, **Kirman**,s.163; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.507; Merçil, **Saraylar**,s.199.

¹⁰⁷⁵ Aka, **a.g.m**, s.907; Aka, **Mirza Şahruh**,s.189.

¹⁰⁷⁶ Küçük,**a.g.m**, s.226.

¹⁰⁷⁷ Küçük,**a.g.m**, s.233.

yemek dağıtımı işi ile görevlendirilen kişilere verdiği unvandır. Ordunun sağ tarafından ve sol tarafından aynı anda yemek dağıtımına başlanmaktadır. Bu şekilde orduda hızlı yemek dağıtımı yapılarak ordu aç kalmamaktadır. Cengiz Han bu görevlilere kendi tahta oturduğu zaman şarap fiçilerinin yanında durma emri vermiştir.¹⁰⁷⁸

Sehim-u Şerik: Hive Hanlığı'nda kullanılan bir ıstılahtır ve devlet işlerinde ortaklık anlamına gelmektedir.¹⁰⁷⁹

Ser-i Çadırdâr: Delhi Türk Sultanlığı'nda, çadırdâr adı verilen çadırları diken ve onları koruyan memurların başında bulunan yöneticidir. Ordunun seferlerde ve av sırasında kullandığı çadırlardan sorumlu olan görevli memurdur. Çadırların dikilmesi, onların barış zamanında korunması ve bakımlarının yapılması görevleri vardır.¹⁰⁸⁰

Selam Ağaları: Batı Türkistan Hanlıklarında, özellikle Buhara Hanlığında bulunan, ilginç özellikleri olan bir memurluktur. Hanlar, Cuma namazında camii ye gidip gelirken, Han'ın özel kabullerinde ve halkın içinde bulunduğu sıralarda görev yaparlar. Han'a verilen çok sayıda selama "Aleykümselâm" şeklinde, Han adına cevap vermek ve Han'ın girdiği bir toplulukta Han adına "Selamünaleyküm" demek ile görevli memurlardır.¹⁰⁸¹

Serker: Serker veya Serkerde olarak geçen bir memuriyettir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarı ile belli bir görevi yoktur. Han'ın veya Emir'in özel işlerini yapmaktadır. Misafirleri karşılamakta, onları yerleştirmekte ve onlara nezaret etmektedir.¹⁰⁸²

Sığamişi: Moğolca bir ıstılah olan sığamişi; korumak, himaye etmek demektir. Türk Moğol Devleti Büyük Han'ı, eğer bir kimseye "sığamişi" yaptıysa onun koruması

¹⁰⁷⁸ Temir, **Gizli Tarih**,s.144.

¹⁰⁷⁹ Çelik,**Hive Hanlığı**,s.77.

¹⁰⁸⁰ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.309.

¹⁰⁸¹ Khanikoff, **a.g.e**, s.241.

¹⁰⁸² Schuyler,**a.g.e**, s.410 Ziyaev, **a.g.e**, s.27;Koç, **Rus Elçilik**,s.70.

altına girmiş demektir. Eğer bu kişi bir hükümdarsa o zaman Türk Moğol Devleti hâkimiyetini kabul etmiş vasal duruma gelmiş demektir.¹⁰⁸³

Sır Kâtibi: Eyyubiler Devleti'nde ve Memlûkler Devleti'nde, inşa divanında görevli önemli bir memurluktur. Memlûkler Devleti'nde bu memuriyet Sultan Kalavun tarafından teşkilata sokulmuştur. Hükümdarın özel kâtipleri oldukları için Katibu's-sır yani sır kâtibi adını almaktadırlar. Hükümdara gelen dilekçe ve mektupları almak ve bu mektupları okumak sır kâtibinin görevidir. Bu mektuplara hükümdar eğer cevap verilmesini istediye uygun cevabı yazmaktaydılar. Hükümdara aksettirmeye gerekli görülmeyen konularda cevapları gerekli şekilde kendisi yazmaktaydı. Hükümdarın mührü, sır kâtiplerinde bulunurdu ve böylece yazılan bu mektup ve evraklar onun tarafından mühürlenmekteydi. Sır kâtibi, ayrıca hükümdarın özel sekreteri vasfını da taşımakta ve hükümdarın huzuruna geliş ve gidiş törenlerini de kendisi düzenlemekteydi. Sır kâtipleri, Memlûkler Devleti'nde, berid teşkilatı işlerinin posta bölümüne bakmakta ve teşkilatı yönetmekteydi. Postacıların atanması ve azledilmesi işlemleri ile ilgilenmekteydiler. Eyyubiler Devleti'nde, Sultan Selâhaddin Eyyubi'nin kurduğu Dar'ül Adl'de bulunur ve gelen dava dilekçeleri ve istekleri okur, bunları mühürler ve gerekiyorsa hükümdara sunarlardı.¹⁰⁸⁴

Silahdâr: Silah tutan, silaha sahip olan anlamına gelen Silahdâr¹⁰⁸⁵ veya Sipehdâr Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Kirman Selçuklu Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti, Delhi Türk Sultanlığı ve Eyyubiler Devleti, devlet teşkilatlarında bulunan bir makamdır. Bu makamda görevli memur hükümdarın özel silahlarından sorumludur. Hükümdarın tahtının yanında veya arkasında durarak silahlarını taşıyıp aynı zamanda, hükümdarın gittiği her neresi olursa olsun Silahdârlar¹⁰⁸⁶ onun yanında yürür ve silahlarını taşımakta istediği anda ona vermektedirler. Silahdârlar, Osmanlı Devleti teşkilatında da aynı görev ile

¹⁰⁸³ Grigor, **a.g.e.**, s.18.

¹⁰⁸⁴ Şeşen, **Selahaddin**, s.214; İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.168; Koprıman, **a.g.m.**, 1989, s.102; Kuşçu, **a.g.m.**, s.221; Arabşah, **a.g.e.**, s.242; Kuşçu, **Eyyûbî**, s.255.

¹⁰⁸⁵ Şerafettin Turan, "Silahdar", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.37, 2009, s.193; Göde, **a.g.m.**, s.436; Merçil, **Saraylar**, s.123; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.32.

¹⁰⁸⁶ Yazıcı, **a.g.e.**, s.90; Taneri, **Harizmşahlar**, s.116; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.43; Merçil, **Kirman**, s.159; Gürbüz, **a.g.e.**, s.135; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.178; Uluçay, **a.g.e.**, s.263.

bulunmaktadırlar. Silahdâr¹⁰⁸⁷, sarayın silahhanesinin korunması ve idaresi işlerinden de sorumludurlar. Silahdâr¹⁰⁸⁸ zamanının çoğunu hükümdar ile geçirdiğinde iyi eğitilmiş ve devletin güvenini kazanmış hükümdara yakın güven duyduğu emirler içinden seçilmektedir.¹⁰⁸⁹

Suhbet el-Hızâne: Büyük Selçuklu Devleti'nde hazinenin bir sefer sırasında ordu ihtiyaçları için kullanılmak üzere taşınması işlemidir. Seyyar hazine dairesi olarak adlandırılmaktadır. Bu seyyar hazine “ağırlık” olarak da kaynaklarda geçmektedir.¹⁰⁹⁰

Sultan: Türk Devlet geleneğinin İslam'dan sonra kullandığı bir unvandır. Hatta, Han unvanı ile birlikte Türk Devletleri'nde en fazla sayıda kullanılan unvan olduğu göze çarpmaktadır. Kadınlar ve erkeklerde de kullanılır. Osmanlı Devleti'nde Padişahın isminin önünde, harem üyesi kadınların ise isimlerinin sonunda kullanıldığı görülmektedir. Türk İslam tarihinde ilk sultan unvanını Gazneliler Devleti'nde, Sultan¹⁰⁹¹ olarak Gazneli Mahmud kullanmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nde Sultan unvanı Abbasi Halifesinden doğrudan alan ve Bağdat şehri camilerinde hutbelerde adı doğrudan sultan unvanı ile okunan ilk hükümdar Sultan Alparslan'dır. Unvan ayrıca, Harizmşahlar Devleti'nde Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri'nde, Memlükler Devleti'nde ve diğer beylik ve devletlerde kullanılmaktadır. Sultan unvanı Osmanlı Devleti'nde alışıldığı üzere sadece devleti yöneten kimseye verilmediği örneği Türkistan, Mısır ve İran coğrafyasında görülebilir. Fatımi Halifeliğinde, devletin vezirleri sultan unvanına sahipken, İran coğrafyasında Safevi Devleti'nde, Emirlere bu unvan verilmektedir. Türkistan coğrafyasında da Kazak Hanlığı ve Cüzlerine mensup soylular Sultan¹⁰⁹² unvanını

¹⁰⁸⁷Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.145; Köymen, **Alp Arslan**,s.28; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.136; Şapolyo,**a.g.e**, s.221; Göksu,**Ordu**,s.14; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.20; Köymen,**Kuruluş**,s.85; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.203.

¹⁰⁸⁸ Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.211; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.149; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.94; İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.126; Nesevi,**a.g.e**, s.18; Şeşen, **Selahaddin**,s.212; Fazlullah, **Selçuklular**,s.76

¹⁰⁸⁹Aksarayî,**a.g.e**, s.7; Kuşçu,**a.g.m**,s.222; El Ömeri,**a.g.e**, s.38; Alptekin,**Dimaşk**,s.163; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.133.

¹⁰⁹⁰ Merçil, **Saraylar**,s.157.

¹⁰⁹¹Osman Özgüdenli, “Sultan”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.37, 2009, s.496; Cüveyni,**a.g.e**, s.162

¹⁰⁹²El Cüzani, **Moğol İstilasına**,s.29; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.31; Arabşah,**a.g.e**, s.51.

taşıyorlardı. Bu sebeple Sultan başlığı altında bu iki durumu birden açıklamak uygun olmaktadır.

Sözlükte, güç, kuvvet, otorite, iktidar anlamında bir kavram olan Sultan, Kuran-ı Kerim’de, hüccet, mucize, mutlak güç ve üstünlük manasında geçmektedir. Asr-ı Saadet’ten itibaren, yönetici, hükümdar, devlet başkanı anlamında kullanıldığı görülmektedir. Sultan¹⁰⁹³ kelimesinin bir unvan olarak siyasi, idari manada ilk defa Abbasi Halifesi Harun Reşid tarafından veziri Cafer bin Yahya el Bermeki’ye verildiği bilinmektedir. Sultan unvanı bugünkü Afganistan ve Doğu İran’da müstakil bir hâkimiyet kuran Gazneli Mahmud¹⁰⁹⁴ için devrin kaynaklarında yaygın biçimde geçmektedir. Bununla birlikte kelimenin İslam dünyasında siyasi bir unvan olarak yayılması Selçuklular zamanında olmuştur.

Sikkeler üzerinde ilk defa Selçuklu Devleti’nin kurucu Tuğrul Bey adına 1038’de Hemedan’da bastırılan parada “Es Sultanül Muazzam” şeklinde yer almıştır. 1058 yılında Bağdat’a giren ve bizzat Halife Kaim Biemrillah tarafından tahta oturtulan Tuğrul Bey’e “Halife Sultanül Meşrik ve’l Mağrib” unvanını vermiştir. 11 ve 12. yüzyıllarda sultan kelimesi Farsça bir unvan olan Şah ile birleştirilerek, Sultan şah şeklinde bilhassa şehzadeler için kullanılmıştır. Selçuklu hanedanın Kirman ve Suriye kolu ile Harizmşahlar Devleti’nde de bu adı taşıyan şehzadelerin varlığı bilinmektedir. Bununla birlikte kelime bu dönemde de siyasi, idari anlamını korumuştur 13. yüzyıl ortalarına ait bazı belgelerde sultan unvanının Türkiye Selçuklu Devleti’nde de hükümdarın özel alameti olarak adeta bir tuğra gibi kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kelime, Selçuklulardan sonra kısa sürede İslam dünyasına yayılmış ve Harizmşahlar’ın yanı sıra Eyyubiler tarafından da benimsenmiştir. 13. yüzyılın ortalarında kullanımı daha da yayılarak devam etmiştir. Sultanın¹⁰⁹⁵ bu dönemde zaman zaman şairler tarafından küçük mahalli hükümdarlar için de kullandığı görülmektedir.

¹⁰⁹³ Barthold, *Tarihte Türk*,s.67.

¹⁰⁹⁴ Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*,s.31.

¹⁰⁹⁵ Özgüdenli, *Ülûş Sisteminden*,s.57.

Unvanın gelişimi Memlûkler Devleti'nde devam etmiştir. Memlûkler'de kelimenin zaman zaman “Sultan-ül İslam Es Sultan-ül Zam”, “Sultan-ül Selâtin” şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Sultan¹⁰⁹⁶ kelimesi İran coğrafyasında İlhanlıların kuruluşunu takip eden yıllarda yerini Türkçe, İlhan ve Han unvanlarına bırakmıştır. Kaynaklarda, İlhanlılar hükümdarından ilk defa Ahmet Teküder'in İslam dinini kabulünün ardından han unvanı yerine sultan unvanını kullanmaya başladığı kaydedilmektedir. Sultan¹⁰⁹⁷ unvanı Osmanlı Devleti'nde ilk defa Orhan Gazi'nin sikkelerinde olmak üzere padişahlar tarafından kullanılmıştır. Sultan kelimesi unvan olarak birde karşımızda Türkistan coğrafyasında Kazak Hanlığı'nda çıkmaktadır. Kazaklar, Han soyundan gelen yani aristokrat beylere Sultan unvanı vermektedirler. Sultanlar halkın sosyal ve idari işlerinde kanaat önderi vazifesini görmektedirler. Ayrıca devletin yönetim mekanizmasında meclislerde Han'a danışmanlık yaparak önemli kararları tartışan, bunları oylayarak karar alan bir heyet görevi görmektedirler. Bunun örneğini, Kazak Küçük Cüz'de Ebu'l Hayr Han'ın Rus Çarlığına tabiiyeti istemesi sırasında görmekteyiz. Kengeş de Sultanlara danışmadan bireysel alınan tabiiyet kararı tanınmamıştır.¹⁰⁹⁸

Simat: Memlûkler Devleti'nde, tahta geçen her hükümdarın, halka ve devlet görevlilerine vermesi adet olan yemektir.¹⁰⁹⁹

Şahinci: Batı Türkistan Hanlıkları'nda, ortak kelime ile tanımlanan bir memurluktur. Bölgenin karakteristik yapısı sebebiyle av ve av kuşlarına ilgi fazladır bunun neticesinde devletin resmi kadrolarında bu işle ilgilenen memurlar alınmıştır. Şahinci de bunlardan biridir, Han'ın kendine ait şahin kuşlarının, yetiştirilmesi ve bakımı ile ilgilenirlerdi.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁶Koca, **Ordu ve Askeri**,s.10; Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**,3. Baskı, Ankara 2014, s.67.

¹⁰⁹⁷Macit,**a.g.e**, s.121; Bilgiç,**a.g.e**, s.363; Özgüdenli,**Gâzân**,s.245; Kayaoğlu,**a.g.e**, s.31; Spuler,**a.g.e**,s.296; Köymen, **Alp Arslan**,s.10; Köymen, **Tuğrul Bey**,s.19.

¹⁰⁹⁸Özaydın,**a.g.e**, s.4; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.27; Yinanç, **a.g.e**, s.50; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.26; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.22; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.63; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.10; AzizAhmed,**a.g.e**, s.298;Şeşen,**Selahaddin**,s.53;Findley,**a.g.e**, s.87; Kazıcı,**a.g.e**, s.125; El Ömeri,**a.g.e**,s.98.

¹⁰⁹⁹ Sağlam, **a.g.m**, s.62.

¹¹⁰⁰ Macit,**a.g.e**, s.179.

Şahnah-ı Bargâh: Delhi Türk Sultanlığı'nda, Meclis-i Âm sırasında halkın edepli ve saygılı durup durmadığını kontrol eden insanları hizaya ve düzene sokmak ile görevli memurdur.¹¹⁰¹

Şahnah-ı Fil: Delhi Türk Sultanlığı'nda, fil çok önemli bir savaş aracıdır. Gazneliler Devleti ordusunda olduğu gibi filler meydan savaşlarında kullanılmaktadır. Şahnah-ı Fil unvanı verilen bu görevli ülkedeki savaş fillerinin bakıcısıdır.¹¹⁰²

Şahnah-ı Silahhane: Delhi Türk Sultanlığı'nda, devletin silahhanesinin başında bulunan, silahların bakım ve korunmasından sorumlu olan memura verilen unvandır.¹¹⁰³

Şarabdâr: Orta Çağ Türk İslam Devletlerinin saraylarında, yemek kadar bir önemli unsorda içeceklerdir. İçeceklerle ilgilenen görevliler farklı isimlerle isimlendirilebilir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri, saray teşkilatında bu görevli karşımıza Şarabdâr¹¹⁰⁴ olarak çıkmaktadır. Şarabdâr¹¹⁰⁵, Şarabhane olarak sarayın ve hükümdarın içeceklerinin depolandığı ve yapıldığı dairenin başındaki sorumlu memurdur. Saraydaki içeceklerin sorumluluğu Şarabdâr'a¹¹⁰⁶ aittir görevleri, içeceklerin temin edilmesi, depo edilmesi ve ham madde olarak getirilen malzemelerin depolarda çalışan görevliler tarafından üretilmesinin denetlenmesi ve yönetilmesidir. Sarayda tükenen içeceklerin ülke içinden temini onun görev alanındadır. Altında çeşitli görevliler çalıştırmaktadır. Karahanlı Devleti'nde, Şarabdâr-ı Hass, hükümdarın sofrasına ya da sarayda düzenlenen, toplantı ve ziyafetlerin, her türlü içeceklerini hazırlamakla, hammaddeleri temin ederek depolamak ve gerektiğinde yapmakla görevli olan memurdur. Emri altında birçok saki çalışmaktadır. Aynı zamanda, sarayda içeceklerin muhafaza edildiği

¹¹⁰¹ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.310.

¹¹⁰² Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.329; Arabşah,**a.g.e**, s.172.

¹¹⁰³ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.329.

¹¹⁰⁴Gürbüz,**a.g.e**, s.139; Genç,**a.g.e**, s.223; Yazıcı, **a.g.e**, s.116; Uluçay,**a.g.e**, s.263; Barthold-Köprülü,**a.g.e**, s.126.

¹¹⁰⁵Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.145; Köymen, **Alp Arslan**,s.28; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.136; Şapolyo,**a.g.e**, s.222; Göksu,**Ordu**,s.285; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.135; Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.328; Kesik, **At Üstünde**,s.31.

¹¹⁰⁶Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.48; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.121; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.95; Koprıman, **Mısır Memlükleri**,s.26;Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.308; Fazlullah, **Selçuklular**,s.203; Abû'l Farac,**a.g.e**, s.538; Taneri, **Kültür Hayatı**,s.34; Merçil, **Saraylar**,s.135.

mahzenlerden de sorumludur. Şarabdâr¹¹⁰⁷ hükümdara sadık, güvenilir, itimat edilen kimseler arasından seçilmektedir. ¹¹⁰⁸

Şâd: Memlûkler Devleti'nde, atandığı divanda bu divanın adı ile birlikte söylenen bir ıstılahtır. Görevi bulunduğu divanı teftiş etmek ve çalışmalarını kontrol ederek rapor hazırlamaktır. ¹¹⁰⁹

Şagirdan: Gazneliler Devleti'nde, devletin yönetim merkezi olan Divan-ı Vezaret'de vezirin emrinde çalışmaktadırlar. Şagirdanlar, medreselerde öğrenim gören ve divanda kâtiplerin çıraklığını yardımcılığını yapmakla görevlidirler. ¹¹¹⁰

Sâki: Ortaçağ Türk İslam Devletleri'nin hepsinde görülen bir saray memurluğudur. Saki veya saka olarak da isimlendirilen bu memurlar, saray şaraphanesinde sarayın bütün meşrubatından sorumludurlar. Şaraphanede, Şarabdâr'ın emri altında çalışan sakiler, şaraphanenin ihtiyaçlarını belirleyip eksikleri temin etmekle, hükümdarın veya saray büyüklerinden bir tanesinin sevdiği şerbetleri yapmakla ve bu şerbetleri sağlıklı bir halde muhafaza etmekle görevlidirler. Kendilerinin görevini belli edecek şekilde bellerinde bir kadeh asılı olarak görev yapan sakiler, ayrıca saray da yapılacak olan bir davet veya içki meclisinde, Şarabdârın emri altında hazır bulunmaktadırlar. Bu meclislerde görevleri, kadehi boşalan kim varsa hemen yanına giderek kadehini doldurmak, yeni içecek sunumları yapmak ve boş bardakları masalardan kaldırmaktır. ¹¹¹¹

Şerbetdâr: Buhara Hanlığı'nda ve Hokand Hanlığı'nda sarayın içki ve meşrubatlarından sorumlu olan memurdur. Hükümdarın içeceği şerbetleri

¹¹⁰⁷ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.72; Hümbet oğlu, **a.g.e.**, s.32.

¹¹⁰⁷ İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.591; Koprman, **Mısır Memlûkleri**, s.122; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.32.

¹¹⁰⁸ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.72; Hümbet oğlu, **a.g.e.**, s.32.

¹¹⁰⁹ İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.591; Koprman, **Mısır Memlûkleri**, s.122.

¹¹¹⁰ Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.187.

¹¹¹¹ Merçil, **Kirman**, s.164 Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.82; Macit, **a.g.e.**, s.137; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186; Köymen, **Alp Arslan**, s.18; Şapolyo, **a.g.e.**, s.222; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.213; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.214; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.151; Koprman, **Mısır Memlûkleri**, s.20; Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.308; Fazlullah, **Selçuklular**, s.79; Merçil, **Meslekler**, s.61; Clavijo, **a.g.e.**, s.146; Selmâni, **a.g.e.**, s.14; Kesik, **At Üstünde**, s.61; Arabşah, **a.g.e.**, s.317; Cevzî, **a.g.e.**, s.172; Merçil, **Saraylar**, s.136; El Mansûri, **a.g.e.**, s.76.

hazırlamakta onun görevidir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde görülen Şarabdâr unvanlı görevlinin Batı Türkistan Hanlıkları'ndaki karşılığıdır. ¹¹¹²

Şerik-i Umur-i Divan: İlhanlılar Devleti'nde ikinci vezir konumundaki görevlidir. Sahib-i Divan unvanı ile görev yapan büyük vezirin yardımcılığını yapmaktadır. ¹¹¹³

Sofracı: İlhanlılar Devleti ve Timurlular Devleti sarayında var olan bir teşrifat ve hizmet memurudur. Sofracılar, hükümdarın sofrasının düzeni ve sofranın hükümdarın önüne taşınmasından sorumlu olarak saray mutfağında çalışmaktadırlar. Buhara Hanlığı'nda gördüğümüz Desturhancı memur ile aynı görevlerde olduğu kanaatindeyiz. ¹¹¹⁴

Şin: İlhanlılar Devleti'nde, mezalim mahkemelerinin düzenlendiği yer için kullanılan bir ıstılahtır. ¹¹¹⁵

Şığavul: Türkistan Devletleri'nin teşkilatlarında karşılaştığımız bir memurdur. Başta Timurlular Devleti'nde makam sahibi olan Şığavular, Timurlular Devleti'nin ardından, Türkistan'a hâkim olan ve Türk Moğol devlet teşkilatını kendi bünyesinde canlandıran Şeybânî Hanlığı'nda varlıklarını devam ettirmişlerdir. Şeybânî Hanlığı'nın yerini Özbek Hanlıkları diyebileceğimiz Batı Türkistan Hanlıklarına bıraktığı sırada Şığavullar bu devletlerde varlıklarını korumuşlardır. Şığavul memuru, sarayda teşrifatçılık işleri ile görevli bir memurdur. Sarayda, tören ve kabullerde, elçilik ziyaretlerinde, elçileri sarayda karşılamak ve yolcu etmek, protokolü ayarlamak ve toplantı esnasında düzeni sağlamakla görevlidirler. ¹¹¹⁶

Şulahdâr: Delhi Türk Sultanlığı'nda sarayda çalışan, sarayın aydınlatılması, meşale ve ışık işlerine bakan görevli memura verilen unvandır. Meşaleleri yakmak için gerekli yağları satın almak ve bunları koruyup saklamak Şulahdârın görevidir. ¹¹¹⁷

¹¹¹² Khanikoff, **a.g.e.**, s.240; Koç, **Rus Elçilik**,s.43; el Hüseyinî,**a.g.e.**, s.9.

¹¹¹³ Haykırıan, **Moğollar Zamanında**,s.218.

¹¹¹⁴ Spuler,**a.g.e.**, s.299;Aka,**İran'da Türkmen**,s.69.

¹¹¹⁵El Ömeri,**a.g.e.**, s.80.

¹¹¹⁶Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**,s.519; Aka,**a.g.m.**,s.908; Ziyaev, **a.g.e.**, s.12; Macit,**a.g.e.**, s.139;

Khanikoff, **a.g.e.**, s.241; Aka,**Timur**,s.115; Erkoç, **a.g.m.**, s.54; Koç, **Rus Elçilik**,s.70.

¹¹¹⁷ Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.309.

Şükürcü: Çetr bir hükümdarlık alametidir. Bu alameti taşıyan görevliye Şükürcü veya Şökürcü unvanı verilmektedir. Timurlular Devleti, Gazneliler Devleti, Harizmşahlar Devleti ve İlhanlılar Devleti teşkilatlarında bulunmaktadır. Şökürcü memuru, Çetrdâr olarak isimlendirilmektedir. ¹¹¹⁸

Tabip: Tabipler hekimlik görevi yapmaktadırlar. Sağlık alanında çalışarak saray içinde hükümdar ve ailesi ile devlet görevlilerinin sağlığından sorumludurlar. Hastalık halinde gerekli ilacı yapıp tedaviye başlamakla görevlidirler. Tabipler sarayda olduğu gibi savaş esnasında ve seferlerde de hükümdarın yanında onun hizmetinde bulunmaktadırlar. ¹¹¹⁹

Tagarşı: Karahanlı Devleti teşkilatında var olan bir memurdur. Bu unvana sahip olan memur, şehirlerin, ordunun iâşe işlerinden sorumludur. ¹¹²⁰

Tercümanlar: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde divanlar içinde çalışan memurlardır. Özellikle, devletin diplomasi merkezi olan Divan-ı İnşa'da ve devletin yönetim merkezi olan Divan-ı Âlâ ya da Divan-ı Âli olarak bilinen büyük divanda görev yapmaktadırlar. Tercümanlar, yabancı devletlerden gelen, mektupları, nameleri cevaplamakta ve aynı zamanda gelen elçilere çeviri yaparak iletişimi sağlamaktadırlar. ¹¹²¹

Tahkikat: Şeybânî Hanlığı, devlet teşkilatında var olan bir memurdur. Tahkikatlar devletin hazine dairesinin başında yönetici olarak görev yapmaktadırlar. ¹¹²²

Tamgaçı: Karahanlı Devleti'nde bir memuriyettir. Tamga, damga ve mühür vurmak anlamında kullanılır mühürdar olarak da isimlendirilir. ¹¹²³

¹¹¹⁸Aka,Timur,s.115; Aka, **a.g.m**, s.908; Özgüdenli,Gâzân,s.89; Spuler,**a.g.e**, s.299; Uyar, **a.g.m**, s.39; Togan, **Umumi Türk**,s.228; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.54; el Hüseyînî,**a.g.e**, s.67;Uzunçarşılı, **Medhal**,s.183.

¹¹¹⁹Gürbüz,**a.g.e**, s.139; Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.186; Selmânî,**a.g.e**, s.19; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.217.

¹¹²⁰ Muharrem Kesik, **Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi, Sultan 1. Mesud Dönemi**,1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2003, s.237.

¹¹²¹Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.187;Göksu,**Ordu**,s.241;Nesevi,**a.g.e**, s.79;Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.74; Arabşah,**a.g.e**, s.250; Merçil, **Saraylar**,s.226.

¹¹²² Macit,**a.g.e**, s.164.

Tamaşı: Türk Moğol Devleti ordusunda etnik köken olarak Moğollardan oluşmayan askeri birliklerin Moğol olan komutanına verilen unvandır.¹¹²⁴

Tangmaçi: Çağatay Hanlığı'nın Türkistan şehirleri valisi Yalavaç'ın şehirlerdeki vergileri toplaması ile görevlendirdiği memurlardır. İlhanlılar Devleti'nde de bu unvanda vergi toplayan memurlar bulunmaktadır. Ayrıca bilinen ordu komutanı olarak askeri görevleri de olduğudur. Ögeday Han oğlu Küyük'ü tangmaçi ilan ederek sınırlardaki askerin başına göndermiştir.¹¹²⁵

Tanişman: Kıpçak Türkçesi ağızı söylenen bir kelimedir. Han sarayında, Han'ın yakınında bulunan devlet adamlarına hizmet veren danışman görevi gören memurdur.¹¹²⁶

Tapugçi: Karahanlı Devleti'nde, görevi net olarak bilinmeyen bir makamdır, Devlet içinde çalışan memurlara genel olarak söylenen bir ıstılahır.¹¹²⁷

Tarkan: Karahanlı Devleti'nde, var olan bir unvandır. Tarkan, Karahanlı Devleti'nde sosyal hayatta bey unvanına denk gelmektedir. Ayrıca, devletin idari kadrosunda da görev almaktadır. Bu unvan idari ve sosyal unvanlar sınıfına girmektedir.¹¹²⁸

Tartıgçı: Karahanlı Devleti'nde, herhangi bir iş olduğunda ya da başlayacağında, hükümdarın haşiyelerini yanına çağırmakla görevli memurdur.¹¹²⁹

Tariç Defterleri: Samaniler Devleti'nde maliye teşkilatında kullanılan defterlerden biridir. Devletin yıllık gelir ve giderlerin yıl yıl kayıt edildiği ve yıllar arasındaki farklara bakılan defterlerdir.¹¹³⁰

¹¹²³ Genç,**a.g.e**, s.235; Yazıcı,**a.g.e**, s.91; Güngör, **a.g.e**, s.55; Küçük,**a.g.m**, s.228; Onay, **a.g.m**, 2012, s.2450.

¹¹²⁴ Roux,**Moğol**,s.270.

¹¹²⁵ Kafalı,**Çağatay**,s.68; Spuler,**a.g.e**, s.365; Saadettin Gömeç, “Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay”, **Turkish Studies**, V.2/2 , Spring 2007, s.237.

¹¹²⁶ Güner, **a.g.m**, s.1438.

¹¹²⁷ Genç,**a.g.e**, s.234.

¹¹²⁸ Kaşgarlı Mahmut,**a.g.e**, s.330; Genç,**a.g.e**, s.239; Kara,**a.g.e**, s.171; Koca, **Ordu ve Askeri**,s.15 Gömeç, **Kırgızlar**,s.25.

¹¹²⁹ Genç,**a.g.e**, s.232.

¹¹³⁰ Küçük,**a.g.m**, s.233.

Taştdâr: İbrikdâr olarak da kaynaklarda geçmektedir. Arapçada içinde bir şey yıkanan yer, kap anlamına gelen “taş” kelimesi ile tutmak anlamına gelen Farsça “dar” ekinin birleşimi ile meydana gelen bir kelime olan Taştdâr¹¹³¹ leğen tutmak, ibrik tutmak anlamlarına gelmektedir. Taştdâr¹¹³², taşthane olarak bilinen saray kurumunda görev yapmaktadır, taşthane sadece leğen ve ibriklerin, çamaşırların yıkandığı yer değildir. Hükümdarın elbiseleri, silahları, mühürleri, seccadeleri, hükümdarın oturduğu minder ve yatak takımları ve değerli ziynet eşyalarının korunup saklandığı gardırop olarak da adlandırılabilen bir kurumdur. Orta Çağ Türk İslam Devletleri’nin saray teşkilatında mutlaka rastlanmaktadır. İsim olarak bazen Abdâr olarak da kaynaklarda yer almaktadır. -Fakat Abdâr’ın farklı bir görevde olduğu hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır- Taştdârlık¹¹³³ isim olarak sadece Timurlular Devleti’nde, Moğolcanın da etkisi ile değişiklik göstermektedir. Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti’nde ve bunların doğal devamı olarak Harizmşahlar Devleti ile Selçuklu Devleti’nin bütün Selçuklu ismi ile müsemma bölümlerinde, Eyyubiler, Memlûkler Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı’nda aynı isimle bilinmektedir. Taştdârlık¹¹³⁴ bir Emirlik vazifesidir ve bu görevi daha önce ifa etmiş olan memurlar sonra karşımıza vali olarak çıkmaktadırlar. Büyük Selçuklu Devleti sultanı Sancar’ın Taştdârı¹¹³⁵ olan Emir Atsız, Harizm bölgesine vali olarak atanan Harizmşahlar Devleti’nin kurucusudur Hükümdar abdest alacağı sıra görev yapmaktadır. Hükümdarın abdest aldığı leğeni tutar diğer eli ile hükümdarın eline ibrik ile su dökmektedir. Görevi gereği hükümdarın yakınında olan bir memurluktur

¹¹³¹ Erdoğan Merçil, “Taştdar”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.40, 2011, s.161-162.

¹¹³² Kamuran Gürün, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi (Harizmşahların sonuna kadar)**, 1. Baskı, İstanbul, Karacan Yayınları, 1981, s.391; Göde, **a.g.m.**, s.436; Çingizoğlu, **a.g.e.**, s.208; Kuşçu, **Eyyûbî**, s.238.

¹¹³³ Cüveynî, **a.g.e.**, s.255; Taneri, **Harizmşahlar**, s.116; Gürbüz, **a.g.e.**, s.137; Kesik, **At Üstünde**, s.31.

¹¹³⁴ Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186; Merçil, **Selçuklularda Taştdar Müessesesi**, s.207-208; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.145; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.339.

¹¹³⁵ Kafesoğlu, **Melikşah**, s.136; Şapolyo, **a.g.e.**, s.221; Özaydın, **a.g.e.**, s.23; Göksu, **Ordu**, s.285; Sevim Merçil, **a.g.e.**, s.163; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.36; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.48 İbni Tagrıberdi, **a.g.e.**, s.592; Nesevi, **a.g.e.**, s.22; Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.308; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.209; Merçil, **Saraylar**, s.131.

bu sebepten ikbal vaat eden bir görevdir. Ayrıca hükümdara fiziksel yakınlık sebebi ile hakkında güven duyula güven duyulan kimselerden seçilirlerdi. ¹¹³⁶

Tavarluk: Karahanlı Devleti'nde, hazinenin saklandığı bölüme verilen isimlerden biridir. ¹¹³⁷

Tayangu: Karahanlı Devleti'nde ve Türkistan coğrafyasında Karahıtay ve Karluk saray teşkilatında var olan bir memurdur. Tayangular, hükümdar ile devletin vezirleri arasındaki iletişimden sorumlu memurlardır. Hükümdarın isteklerini vezirlere, vezirlerin arzlarını hükümdara iletmek ile görevlilerdir. Türkçe bir ıstılah olan Tayangu, tayanmak yani dayanmak anlamına gelmektedir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde bulunan Hacib unvanlı görevli ile aynı işi yapmaktadır. Tayangu, Hacib unvanının muadilidir. ¹¹³⁸

Taklid: İş yüklemek, gerdanlık takmak, kılıç kuşatmak anlamına gelen taklid Arapça bir ıstılahtır ve sözlük anlamı olarak; “biriktirmek, toplamak, dolamak, eğip bükme” anlamlarına gelen kald kökünden türemiştir. ¹¹³⁹ Abbasiler Devleti'nin, siyasi gücü azalmasına rağmen İslam dininin etkisi ile halifenin en azından halk nezdinde gücü ve kudreti azalmamıştır. Hz. Peygamber'in halifeleri olarak kabul edilen Abbasi halifeleri, dünyanın siyasi ve manevi olarak hâkimi, hükümdarı kabul edilmekteydiler. Ve ancak diğer hükümdarlara iktidar, halife tarafından sunulursa veya iktidarlarını halife onaylarsa devlet ve hükümdar meşruiyet kazanıyor, komşuları ve hatta kendi halkı tarafından onay görüyorlardı. Halifeye rağmen asla bir Müslüman hükümdar iktidarda kalamazdı, kalsa bile gücü belki de sarayının dışına çıkamazdı. Meşruiyet için bir üst makamdan onay alma durumu, tarihin birçok devrinde görülmekteydi. Türk Moğol Devleti'nin şube hanları, Büyük Han'dan gelen yarlık ile tahta oturabiliyorlar, Rus knezleri, Altınorda Han'ının verdiği yarlık ile knezlik makamına oturabiliyorlar, Kazak Hanlığı'nda ise Çar tarafından onaylanan

¹¹³⁶Şeşen, **Selahaddin**, s.213; Kurpalidis, **a.g.e**, s.123; Fazlullah, **Selçuklular**, s.218; Aksarayî, **a.g.e**, s.32; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.32.

¹¹³⁷Genç, **a.g.e**, s.262.

¹¹³⁸İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 17.Baskı, İstanbul Ötüken Neşriyat, 1998, s.357; Kafesoğlu, **İslami Türk**, s.352; Cüveynî, **a.g.e**, s.114; El Cüzzanî, **Moğol İstilasına**, s.132; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.158; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e**, s.377; Togan, **Umumi Türk**, s.61.

¹¹³⁹ Aydın Usta, “Taklid”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.39, 2010, s.465-467.

kimse Han olabiliyorlardı. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde ise bu makam hiç şüphesiz Abbasi Halifesidir. Tahta çıkan ve yahut bir devlet kuran hükümdar, halifeye başvurur ve ondan yönetimini, devletini tanıdığını gösterir bir belge isterlerdi. Bu istenilen belge halifenin onayı ile inşa divanında kâtipler tarafından kaleme alınır üstüne halifelik mührü basılır ve bir elçi vasıtası ile talep eden hükümdara diğer geleneksel hâkimiyet alametleri, bir gerdanlık olan Tavk¹¹⁴⁰, Hilat, Kılıç, Atlar, Sancak ve bazen de Davul ile birlikte gönderiliyordu. Bu belgeye Taklid¹¹⁴¹ adı veriliyordu. Türk İslam Devletleri'nde ilk taklidi¹¹⁴² alan kişi ilk kez Sultan unvanını kullanan Gazneli Mahmud'dur. Daha önceki dönemlere Samaniler Devleti'nin hükümdarlarına, kendilerini halifeye ve İslam dinine saygıdan dolayı Emir olarak adlandırdıkları için Samani Emirlerine ülke içi atamalarda kullanılan Menşur ile hâkimiyet onayı gidiyordu. Abbasiler Devleti'nin yıkılması ve haşimi sülalesinden Moğol istilasından kurtulabilenlerin Kahire'ye Memlûkler Devletine sığınması ile halifelik Memlûkler Devletine geçmiştir. Fakat bu dönemde halife sadece bir unvan ve isim olarak bulunmakta, Abbasiler Devleti'ndeki siyasi yetkinliğinden uzaktır. Buna rağmen Osmanlı Devleti hükümdarı Yıldırım Beyazid halifeden taklid almış böylece Osmanlı Padişahları arasından halifeden onay almış ilk ve son hükümdar olmuştur.¹¹⁴³

Tahvilat Defterleri: İlhanlılar Devleti'nde, merkezden vilayetlere gönderilmiş olan paraların kayıtlarının tutulduğu ve kontrol edildiği defterlere verilen isimdir.¹¹⁴⁴

Tavaşi: Eyyübiler Devleti ve Memlûkler Devleti'nde hadım, harem, saray memlûklerine ve orduda muharip (hadım olmayan) süvari askeri birliklerde bulunan memlûklere verilen isimdir. Bu memlûkler satın alınmış ve sonra azad edilen Türklerden ve Türkmenlerden oluşan, savaş gücü yüksek Eyyübiler ve Memlûkler

¹¹⁴⁰ Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.153; Horst,**a.g.e**, s.23.

¹¹⁴¹ Şeşen, **Selahaddin**,s.207.

¹¹⁴² Merçil, **Gazneli Mahmud**,s.23.

¹¹⁴³ Kopruman, **Mısır Memlûkleri**,s.49; Kurpalidis,**a.g.e**, s.33.

¹¹⁴⁴ Küçük,**a.g.m**,s.237.

ordularının en güçlü askerleridir. Bu Memlûk birliklerine Doğu Roma İmparatorluğu ve Haçlı kaynaklarında Türkopol adı verilmektedir.¹¹⁴⁵

Tebşirname: Eyyubi Devleti'nde, zaferlerin, müjdelerin yazıldığı ve eyaletler ile dış ülkelere gönderildiği zafername, fetihname özelliği taşıyan müjde mektuplarına verilen isimdir.¹¹⁴⁶

Tergen: Türk Moğol Devleti'nde, arabaları hazırlama memurudur. Daha sonra Timurlularda görülen Yurtçi memuruna dönüşmüşlerdir. Ordu içindeki rütbesi binbaşına denk gelir kırsakların bakımı ile de ilgilenmektedirler. Tergenler yaşlılıklarında bakavul veya bavurçi görevini getirilirdi.¹¹⁴⁷

Toksaba: Şeybânî Hanlığı'nda, ülkeye gelen elçileri karşılayarak, elçiye kollarından tutarak Han'ın önünde diz çöktüren görevlilerden bir tanesidir. Toksaba, Buhara Hanlığı'nda bu makamın anlamı zamanla değişime uğramıştır. Buhara Hanlığı'nın ilk yıllarında, hükümdarlık tuğunu taşımakla görevlidir. Bu görev, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde bulunan Emir-i Alem unvanlı memurun yaptığı vazifedir. Hükümdarın tuğunu taşımak, barış zamanlarında bir hâkimiyet sembolüdür. Savaş zamanı ise devletin gücünü göstermekle beraber savaşı ordunun, hükümdarın tuğuna veya bayrağına bakarak merkez yani hükümdarın olduğu bölümün iyi olduğuna bir sorun olmadığına delalet etmesi bakımından çok önemlidir. Fakat Toksaba unvanı, zaman içinde farklılaşma göstermiştir. Bu görevdeki kişi hükümdara yakın olması bakımından üstüne ayrı bir görev eklenmiş ve bu eklenen görev onun devlet içindeki tek işi olmuştur. Toksaba, hükümdarın huzurunda yapılan özel veya resmi toplantılarda saray mutfağında pişen yemeklerden ve bu yemeklerin getirilmesi esnasında sofrayı düzeninden sorumlu olmuştur. Bu bakımdan görevi Orta Çağ Türk İslam Devletleri'ndeki Emir-i Çaşnigir'in vazifesine denk gelmiştir. Buhara Hanlığı'nda, Rus işgalinin başlaması sonrası yeniden yapılanmaya gidilmiş

¹¹⁴⁵ İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.592; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**,s.19; Şeşen, **Selahaddin**,s.233; Köprülü, **Bizans Müesseselerinin**,s.75;Amalia Levanoni, “Mısır’da Memlûklerin İktidara Gelişi”, Çev:Kâzım Uzun, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.10, s.XXIX, Mart2017 s.512; Zeydan, **a.g.e.**, s.469.

¹¹⁴⁶ Şeşen, **Selahaddin**,s.216.

¹¹⁴⁷ Barthold, **Türkistan**,s.407; Temir, **Cengiz Han**,s.32.

ve Toksaba, beliren yetişmiş tecrübeli devlet adamı ve asker ihtiyacından bu sefer muvazzaf bir göreve getirilmiş ve alay komutanlığı mansıbı verilmiştir.¹¹⁴⁸

Toy: İslam önce ve İslam sonrası dönemde Türk devlet geleneğinin ve sosyal yaşamının en önemli müessesesi toylardır.¹¹⁴⁹ Eski Uygurca ve Karahanlı lehçesinde ordugâh anlamına gelen toy, sosyal hayatta, düğün, davet, şölen, ziyafet anlamlarına gelmektedir. Moğolcaya şölen olarak geçen toy geleneği, İran kültür coğrafyasında kendisine Han-ı Yağma ismi ile yer bulmuştur. Oğuz Han döneminden itibaren, toyların varlığı destanlar vasıtası ile öğrenilmektedir. Oğuz Han'ın dünyayı fetih etmesi sonrası toy düzenlediği kayıtlara geçmiştir. Oğuzlarda, Gök tanrı inancı ile avlar sonrası totemik bir anlama bürünen toy,¹¹⁵⁰ Türk devlet sisteminin gelişmeler kaydetmesinden sonra dini bir anlamdan çok siyasi olarak düzenlenmeye başlamıştır. Türk Devletleri'nde toylar, sosyal bir gelenek, âdet halindedir. Toy,¹¹⁵¹ Türkler arasında önem ifade eden olaylardan sonra kurulmaktadır. Bu durumlardan bazıları, evlilik için kız istemeler, Türk beylerinin ve büyüklerin çocuklarının dünyaya gelmesi. Hükümdarın çocuklarından bir tanesini kendine veliaht tayin etmesi, hükümdarın tahta çıkarak devletin başına geçmesidir. Eski Türk bozkır geleneğinde bir Türk'ün yiğit bir savaşçı olması için en önemli kurum olan ava ilk çıkış ve avdan bol av ile dönmek, kazanılan zaferler, esirlikten kurtulma, evlenme ve nevrüz gibi konularda toy verilmesi adet haline gelmiştir. Toylarda¹¹⁵² milletin bütün büyükleri bir araya gelmekteydi, böyle bir fırsatın oluşması toylara siyasi bir amaç da kazandırmıştır. Bu toylarda, devleti ilgilendiren olaylar konuşulmuş, savaşa ve barışa karar verilmiş, ülüş sistemine göre hanedan üyelerinin valilik bölgelerine ve diğer devlet görevlilerinin atamaları yapılmış ve han köterme törenleri gerçekleştirilmiştir.

¹¹⁴⁸ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**,s.520; Bonvalot, **a.g.e**, s.159; Macit,**a.g.e**, s.139; Meyendorf, **a.g.e** ; Khanikoff, **a.g.e**, s.238; Koç, **Rus Elçilik**,s.70.

¹¹⁴⁹ Özgüdenli, **a.g.e**,2009,s.65; Salim Koca, “Toy”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.41, 2012, s.270-272.

¹¹⁵⁰ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.119;Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.31; Tihrani,**a.g.e**, s.30; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.31.

¹¹⁵¹Aysel Erdoğan, **İslamiyet'ten** “Önce Türk Devletlerinde Meclis Anlayışı: Toy, Kengeş, Kurultay Örneği”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**,C.11, s.1, Nisan 2014, s.39-52; Özgüdenli, **Ülüş Sisteminden**,s.42.

¹¹⁵² Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi Toy Hakkında Düşünceler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi**, C.28, s.45, 2009, s.1-11; Şâmî,**a.g.e**, s.19; Duğlat,**a.g.e**, s.190; Selmâni,**a.g.e**, s.13.

Toy,¹¹⁵³ bir hâkimiyet ve meşruiyet göstergesi sayılmış, devlete tabii olan diğer hükümdarlar yani vasal ülkelerin hükümdarlarının toya katılması onların biat ettiği anlamına gelmektedir. Toya katılmayan vali veya vasal hükümdarın isyan ettiği anlamı çıkmış ve bu kişiye karşı gerekiyorsa sefer düzenlenmiştir. Toy, devlet ile halkı bir araya getiren bir törendir ve devletin halk nazarında gücünü, itibarını ve şefkatini göstermektedir. Böylece devlet ve halk bir bütünlük göstermekte ve halkın devlete karşı aidiyet duygusu hissederek birbirlerine karşı görev ve sorumluluklarının farkına varmaktaydılar. Bu toy, törenlerinde devlet ve dolayısı ile hükümdar halkına ziyafet vermektedir. Bu ziyafetler neticesinde, Türk hükümdarının halkına karşı babalık vazifesini yerine getirmesi gerçekleşmekteydi. Toylarda büyük sofralar kurulmuş ve bu sofralarda halk sınırsızca yiyip içmiş adeta sofrayı yağma etmiştir. Bu yüzden adına Han-ı Yağma da denilmekte olan toy ziyafetinde, hükümdar sofanın yağma edilmesiyle halkını doyurma görevi, babalık vazifesi ifa edilmiş olmaktadır. Hükümdarın, halka ziyafet düzenlememesi halk arasında hoşnutsuzluk meydana getirmekte ve isyanlara dahi sebep olabilmekteydi. Toy, Türk Moğol Devleti geleneklerinde de yer almaktaydı. Toylar, kengeş ve kurultay ismi ile de bilinmektedir. Halk ile devleti bir araya getiren, devletin halka karşı üstlenmesi gereken babalık vazifesini yapmasını sağlayan ve siyasi olarak tabiiyet ve meşrevet meclisi hüviyeti gösteren toylar,¹¹⁵⁴ Türk bozkır devlet geleneğinin yegâne müessesidir.

Töriçi: Eski Uygur hukuk metinlerinde rastlanmakta olan bir ıstılahtır. Türk devlet geleneği, adetleri ve usulü olan töreyi uygulayan kimse anlamına gelmektedir. Töriçi unvanlı memur, Karahanlı Devleti teşkilatında var olan görevlilerdir. Devletin kanunlarını yaparak bunları uygulamakla görevli kimselere verilen unvandır.¹¹⁵⁵

Tuğrai: Divan-ı İnşa'nın görevlendirdiği yazışmaları yapmakla görevli memurdur. Tuğra, Türkçe bir kelimedir. Türk İslam Devletleri'nde, Tuğrai olarak isimlendirilen memurlar, hükümdar adına, emirnameler, mektuplar ve diğer her türlü yazışmada,

¹¹⁵³ Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.64.

¹¹⁵⁴ Aksaraylı, **a.g.e.**, s.65; Bedirhan, **a.g.e.**, 2009, s.66; “Metin İşçi, Eski Türklerde Devlet ve Demokrasi Anlayışı”, Isparta, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, 1996, s.55; el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.27.

¹¹⁵⁵ Donuk, **a.g.e.**, s.88; Caferoğlu, **a.g.e.**, s.34.

belgenin üst tarafına besmele ile birlikte isim, unvan ve lakap ile birlikte dua cümlelilerinin sanatlı bir şekilde yazılması bu makamın memurunun sorumluluğundadır. Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı Tuğrul Bey, Abbasi Halifesi'nden aldığı unvan ve lakapları, Türk hâkimiyet sembollerinden olan ok ve yay figürü ile birlikte bir şekil belirtmiş bunu da kendi Tuğrası yapmıştır. Tuğranın, Oğuzlarda da var olduğu ve Tuğrul beyin bu geleneği sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Tuğra, Harizmşahlar Devleti'nde de hükümdar adına çıkan menşur, ferman, tevki, misal gibi evrakların üzerlerine tuğra çekilirdi. Bu gelenek Osmanlı İmparatorluğuna da sirayet etmiştir. Tuğrailer, münşi olarak da isimlendirilmektedir. Münşi tayininden direkt hükümdar sorumludur. Bu sebeple doğrudan hükümdara bağlıdır. Divan-ı İnşa'ya tayin edilen Tuğrai, önce makamına layık bir hilat ile şerefendirilir, ardından vezirlik alametlerinden biri olan Vezir Minderi (Balişi) oturtulur ve ardından divana getirilerek görevine başlaması sağlanırdı. Büyük Selçuklu Devleti özelinde incelendiğinde, Tuğrai'nin, vezirden sonra devlet teşkilatında ikinci büyük idareci olduğuna kaynaklarda şahit olunabilir.¹¹⁵⁶

Tüdün: Karahanlı Devleti'nde, sosyal hayatta görülen bir unvandır. Tüdün aslında bir ıstılah olarak da nitelenebilir. Bir köyün sözü muteber olan, güngörmüş geçirmiş herkesçe tanınan ve değer gören yaşlı bir kimseye bu unvan verilmektedir. Köylüler arasında su taksimatı işini yürütmektedir. Köylülere içme suyu dağıtmaktadır. Bu işin önemi çok büyüktür çünkü modern bir sulama sisteminin olmadığı Orta Çağ'da insanların eşit olarak su kaynaklarından faydalanması çok zor olabilmektedir. Bu sebeple bu görev herkesin üzerinde uzlaşacağı ve kimsenin hakkını yemeceğine inandığı bir kimseye verilmektedir. Bir nevi hakemdir.¹¹⁵⁷

¹¹⁵⁶Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.97; Taneri, **Harizmşahlar**, s.139; Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.65; Merçil, **Kirman**, s.171; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.104; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.146; Köymen, **Tuğrul Bey**, s.53; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.140; Şapolyo, **a.g.e.**, s.219; Göksu, **Ordu**, s.241; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.509; Yinanç, **a.g.e.**, s.157; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.42; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.IX; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.227; Nesevi, **a.g.e.**, s.70; Kurpalidis, **a.g.e.**, s.89; Fazlullah, **Selçuklular**, s.138; Abû'l Farac, **a.g.e.**, s.305; Aksarayî, **a.g.e.**, s.46; Turgal, **a.g.e.**, s.40; Kazıcı, **a.g.e.**, s.174; R.Turan, **a.g.e.**, s.61; Köprülü, **Bizans Müesseselerinin**, s.63; Sümer, **Oğuzlar**, s.53; Çevik, **a.g.m.**, s.54; Kesik, **At Üstünde**, s.29; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.144; Cevzî, **a.g.e.**, s.14 Horst, **a.g.e.**, s.19; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.40.

¹¹⁵⁷ Genç, **a.g.e.**, s.280; Yazıcı, **a.g.e.**, s.91.

Tüksin: Karahanlı Devleti’nde, hiyerarşide hükümdardan üç derece daha aşağıda olan kimseye verilen unvandır. Yuğruş ile aynı görevi yapmaktadırlar. ¹¹⁵⁸

Tevciyat Defterleri: İlhanlılar Devleti’nde, hazinenin masraflarının kayıt altına alındığı defterlere verilen isimdir. ¹¹⁵⁹

Udaycı: Şeybânî Hanlığı’nda ve sonrası Buhara Hanlığı’nda bulunan bir makamdır. Udaycılık görevini Buhara Hanlığı’nda iki memur birden yapmaktadır. Han, sarayından veya camii den dışarı çıkarken, ellerinde kırmızı sopalar, değnekler olan Udaycılar, Han’a “Allah yardımcın olsun, işlerin doğru gitsin.” minvalinde dua ederlerdi. Bu dualara, halk hep beraber âmin diyerek karşılık vermekteydiler. ¹¹⁶⁰

Ulak: Karahanlı Devleti teşkilatında ve tüm eski Türk Devletleri ile birlikte Orta Çağ Türk İslam Devletleri teşkilatlarında var olan bir memurluktur. Devletin posta işlerinden sorumlu genellikle yaya ve bazen binekli olarak çalışan posta, berid teşkilatında çalışan en küçük memurdur. ¹¹⁶¹

Ulu Atalık: Hive Hanlığı’nda bu görevdeki kişi bizzat Hana Atalık görevini sürdürmektedir. Sonraki dönemlerde saygı unvanıdır. ¹¹⁶²

Ulugbek: Çağatay Hanlığı’nda iktidarı ele geçiren Emir Timur’un, Suyurgatmış Hanı Cengiz neslinden olduğu için tahta çıkardıktan sonra kendine almış olduğu unvan. Beylerbeyi anlamına gelir. ¹¹⁶³

Uluğ Bitigçi: Türk Moğol Devleti’nde ve İlhanlılar Devleti’nde, kâtip görevi olan memurların üstünde olan başkâtip olarak görev yapan memurdur. ¹¹⁶⁴

¹¹⁵⁸ Genç, **a.g.e.**, s.238; Donuk, **a.g.e.**, s.54.

¹¹⁵⁹ Küçük, **a.g.m.**, s.237.

¹¹⁶⁰ Alpargu, **a.g.m.**, s.266; Khanikoff, **a.g.e.**, s.242.

¹¹⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.121; Bilgiç, **a.g.e.**, s.399; Kayaoğlu, **a.g.e.**, s.70; Köymen, **Tuğrul Bey**, s.46; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.5; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.234; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.42; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.88; Şeşen, **Selahaddin**, s.217; Kurat, **Karadenizin**, s.327; Aksarayî, **a.g.e.**, s.98; Kazıcı, **a.g.e.**, s.409; el-Azimi, **a.g.e.**, s.77; Cevzî, **a.g.e.**, s.72; Bıyıktaş, **a.g.e.**, s.24.

¹¹⁶² Çelik, **Hive Hanlığı**, s.80.

¹¹⁶³ Umay Türkeş Günay, **Türklerin Tarihi**, 4. Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 2012, s. 42.7.

¹¹⁶⁴ Spuler, **a.g.e.**, s.365; Özgüdenli, **Gâzân**, s.112; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.119; Findley, **a.g.e.**, s.104; Aksarayî, **a.g.e.**, s.236; Yüksel, **a.g.m.**, s.19; Özcan, **a.g.e.**, s.398.

Uluğ Hacib: Karahanlı Devleti saray teşkilatında görevli bir memurdur. Uluğ Hacip, Baş Danışman olarak görev yapmaktadır. Ünlü Balasagunlu Yusuf, Karahanlı Devleti'nde bu göreve getirilmiş ve kendisine Uluğ Has Hacib unvanı verilmiştir. Kutadgu Bilig de yazanlara göre görevleri şunlardır. “ *Yasa, Kural ve Örfü ustalıkla yerine getirmelidir. Halktan maruzatta bulunmak isteyenleri kabul eder, saray adamları ile esnaf ve sanatkârlar arasında münasebette bulunur. Elçilerin geliş gidişine nezaret eder, onlara verilecek hediyeleri ayarlar. Kalacakları yeri ve yiyecekleri yemekleri düzenler. Törenlerin usulüne göre yapılmasını sağlar. İhtiyaç içinde bulunan fakir, dul, yetim ve öksüzlerin dileklerini hükümdara iletir.*”

Yusuf Has Hacip'in, Kutadgu Bilig'de yer verdiği görev ve özellikler, görüldüğü gibi Gazneliler Devleti'ndeki Hacib-i Büzürg ve Harizmşahlar Devleti'ndeki Hacib-i Hass ile genel anlamda örtüşmektedir. Farklı bir başlıkta bu görevliyi incelememizin iki sebebi vardır. İlki incelediğimiz dönemde farklı ülkeler ve farklı zamanları içermesi. İkinci olarak da kendisinde Haciblik görevinde olan Yusuf Has Hacip'in ünlü eseri Kutadgu Bilig'de bu görevi anlatmasıdır.¹¹⁶⁵

Uluğ Han: Şeybânî Hanlığı'nda rastlanılan bir saygı ve şeref unvanıdır. Uluğ Han, büyük, kudretli güçlü han anlamına gelmektedir. Muhammed Şeybânî Han'ın Merv Savaşında, Şah İsmail'e yenilerek şehit edilmesi sonrası başsız kalan Özbek boyları, belli bir süre sonra Ubeydullah Han'ın etrafında toplanmıştır. Ubeydullah Han'ın, devletin ve milletin içinde bulunduğu zor Safevi tahakkümünü kırması ve Özbek boylarını yeniden bir araya getirerek devletine tekrar bir hayat, canlılık vermesi sebebiyle onu onurlandırmak için kullanılmıştır.¹¹⁶⁶

Ulus Beği: Tuğluk Timur tarafından yeniden birleştirilip organize edilen Çağatay Hanlığı'nda, İlhanlılar Devleti'nde ve Şeybânî Hanlığı'nda kullanılan unvandır. Anlamı ulusun birinci hanı, beyi, emiri olarak açıklanabilir.¹¹⁶⁷

¹¹⁶⁵ Yusuf Has Hacib, **a.g.e**, s.102; Küçük,**a.g.m**, s.228.

¹¹⁶⁶Doğan-Erdoğan, **a.g.m**, s.42.

¹¹⁶⁷Rene Grouset, **Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur**,1. Baskı, İstanbul Ötüken Neşriyat,1980,s.329;Macit,**a.g.e**, s.179;Sümer,**AnadoludaMoğollar**,s.73;Kafalı,**Ötemiş Hacı**,s.52;Yüksel,**a.g.m**, s.19; Yakubovskiy,**a.g.e**, s.87; Togan, **Umumi Türk**,s.64; Ötemiş Hacı, **a.g.e**, s.63; Duğlat,**a.g.e**, s.78; Kamalov, **Kafkasya**,s.103.

Umdetu'l-Mülk: Bu makam İbni Batuta Seyahatnamesi'nde de geçer. Şeybânî Hanlığı'nda Abdullah Han'ın en yakın ve yetenekli adamı Kökeltaş'a verilmiştir. İbni Batuta bu sıfatı başyardımcı olarak açıklar. Muhtemelen Şeybânî Hanlığı'nda da bu vasıfta verilmiş bir unvandır. Ayrıca bu unvan, Buhara Hanlığı'nda Atalık olarak iktidarda kalmış Muhammed Danyal Biy'in unvanlarından biridir.¹¹⁶⁸

Umera-i Tavaciyan: Timurlular Devleti teşkilatında var olan bir memurdur. Devletin en yüksek idari makamı olan Divan-ı Âlâ'nın başında bulunan memurdur.¹¹⁶⁹

Umerâ-yi Karâcû: Halktan, avamdan, sıradan anlamına gelen Karâcû istilâhı, Türk Moğol Devleti'nde, Cengiz Han'ın koyduğu ve devleti sistemli bir şekilde düzenleyen Yasasında, hanedanın içinden olmayan emirlere ve devlet içinde önemli olan fakat asil olmayan zümrelere verilen isimdir. Aynı zamanda savaşçı olmayan, ticaret ve tarımla uğraşan halkta zamanla bu isimle anılmaya başlamıştır.¹¹⁷⁰

Üge Manu: Türk Moğol Devleti'nde, Cengiz Han'dan başlayarak hükümdarların resmi mektup, yarlık ve namelerin başlangıç cümlesidir, sözümüz ibaresidir. Kullanım şekli, Gâzân Han üge manu, Olcaytu Sultan üge manu gibi ifadelerle kullanılır. Bu gelenek Akkoyunlu Devleti'nde de kullanılmaktadır.¹¹⁷¹

Ütük: İlhanlılar Devleti'nde, olayların kaydedildiği resmi tutanaklara verilen isimdir. Divan toplantılarında, meclislerde ve Han ile yapılan görüşmeler ile emir ve fermanlar bu tomarlı kâğıtlara kayıt edilmektedir.¹¹⁷²

Üstadüaddar: Bu makam, Büyük Selçuklu Devleti'nde, Kirman Selçuklu Devleti'nde, Eyyubiler Devleti'nde ve Memlükler Devleti'nde de bulunmaktadır.

¹¹⁶⁸ Macit, **a.g.e.**, s.164-165; d'Ohsson, **a.g.e.**, s.126.

¹¹⁶⁹ Aka, **Timur**, s.152.

¹¹⁷⁰ Özgüdenli, **Gâzân**, s.84; Rasonyi, **Türklük**, s.178; Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, 2. Baskı, Ankara, Çev: Ragıp Hulusi Özdem, Haz: Kazım Yaşar Koprıman, Türk Tarih Kurumu, 2013, s.166; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.433; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.25.

¹¹⁷¹ Özgüdenli, **Gâzân**, s.259; Spuler, **a.g.e.**, s.317; Paydaş, **a.g.m.**, s.200; Hübət oğlu, **a.g.e.**, s.32 ; Togan, **Çengiz Han**, s.31; Özyetgin, **Altınorda**, s.447; Anatoly M. Khazanov, "Muhammed ve Cengiz Han: Dünya İmparatorluğu İnşasında Din Faktörü", Çev: Murat Tural, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.10, s.XXIX, Mart 2017, s.485 ; Erkoç, **a.g.m.**, s.45.

¹¹⁷² Cüveyni, **a.g.e.**, s.28.

Selçuklu devlet teşkilatına neredeyse birebir haiz olan Harizmşahlar Devleti'nde de görev yapmaktadırlar. Üstadüaddarlar, sarayın ihtiyaçlarını, sarayın asayiş işlerini, sarayda yapılması gereken inşaat ve tadilat işlerini, sarayda bulunması gereken ilaçların temini, devletin şaraphanesinin ve mutfağının ihtiyaçları hazine ve vergilerden gelen gelirle ona ayrılan ödenek ile karşılayan memurdur. Eyyubiler Devleti'nde, çasnigirlik vazifesi de bulunan Üstadüaddar, Saray Ağası olarak da kaynaklarda geçmektedir. Üstadüaddar'a, hazineden para aktarılarak harcamalarda kullanması bildirilmiştir. Bu harcama kalemleri fırınların, mutfakların, ahırların giderleri ile maiyette bulunan görevlilere maaşlarının ödenmesidir. Üstadüaddar, bu giderler için harcama yaparken her gideri belgelemek için makbuz düzenlemek zorunda idi. Ayrıca bu belgelerde vezir ve müstevfinin de onay alâmeti bulunmak zorunda idi.¹¹⁷³

Vadhah: Şeybânî Hanlığı'nda reislerin yanında görev yapan yardımcılarıdır. Şehirlerde genel düzenin korunması görevini yapar.¹¹⁷⁴

Vakanüvis: Saray tarihçisi olarak görev yapan bir memurdur. Olayları, gün gün ve yıl yıl kayıt altına almaktadır.¹¹⁷⁵

Vali: Valilik, tarih boyunca kullanılan geleneksel bir yönetim şeklidir. Merkezden uzaklaştıkça yönetmek zorlaşmaktadır. Bu sebeple, uzak illeri yönetmek üzere merkezden valiler atanması yönetimin en temel şartıdır. Valiler, merkezin yegâne temsilcisidir. Valiler, eyaletlerin ve şehirlerin en kudretli ismidir. Valiler, yönetimine atandıkları eyaletleri adaletle yönetme, halka adil davranma ve devletin uygun gördüğü miktarda vergi almakla sorumludurlar. Valiler, eyalette çalışan bütün memurların maaşlarının ödenmesinden sorumludurlar bu iş için halktan vergi toplanması gerekmektedir. Valiler, amilleri görevlendirerek vergi tahsil işini

¹¹⁷³ Kafesoğlu, **İslami Türk.**, 360; Fatih Yahya Ayaz, "Üstadüaddar", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.42, 2012, s.393; Taneri, **Harizmşahlar**, s.116; Merçil, **Kirman**, s.159; Gürbüz, **a.g.e.**, s.134; Özgüdenli, **Gâzân**, s.143; Göksu, **Ordu**, s.244; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.506; Sevim-Yücel, **a.g.e.**, s.179; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.45; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.152; İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.159; Şeşen, **Selahaddin**, s.211; Aksarayî, **a.g.e.**, s.66; İbn Haldun, **a.g.e.**, s.495; Sağlam, **a.g.m.**, s.59; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.422; Kesik, **At Üstünde**, s.202; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.80; Merçil, **Saraylar**, s.80; Kuşçu, **Eyyûbî**, s.225; El Mansûri, **a.g.e.**, s.77.

¹¹⁷⁴ Macit, **a.g.e.**, s.179.

¹¹⁷⁵ Macit, **a.g.e.**, s.177.

sağlamaktaydılar. Valiler, eyalet içinde huzuru ve güveni sağlamakla yükümlüdürler. Bunun neticesinde, suçluları yakalayarak cezalandırmak ve eyalet içinde huzuru ve güveni sağlamak için çalışmaktaydılar. Vali, görev yaptığı eyaletin askeri komutanı da olabilmektedirler. Valilik, Batı Türkistan hanlıkları coğrafyasında da kullanılan bir yönetim sistemidir. Valiler, hükümdarın soyundan olan kimseler arasından, şehzadeler arasından seçilmektedir. Sözlükte vali “bir şeye çok yakın olan; yetkili kişi, yönetici” anlamlarına gelir. Hükümdar tarafından merkeze uzak şehirleri, beldeleri ve eyaletleri hükümdar adına onu temsilen yönetmek için tayin edilen memurlara vali denmektedir. Vali eğer şehzade ise, gönderileceği sancak önem arz etmektedir. Örneğin Buhara Hanlığında, şehzade Kermine’ye vali atanıyor ise onun veliaht şehzade seçildiğine işaret olarak kabul edilebilir.¹¹⁷⁶

Vâliy-i Sahil: Kirman Selçuklu Devleti, kıyı ve sahil bölgelerinin yönetiminden sorumlu validir. Kirman Selçuklu Devleti’nin Basra Körfezi kıyıları, ayrıca Hürmüz boğazı, Umman bölgesine yapılan seferler için kullanılmaktaydı. Sahil kesimlerinin yönetimi için bu valilik meydana getirilmiştir.¹¹⁷⁷

Vekil: Türkistan coğrafyasında, göçebe Türkmen gruplarının boy reislerine verilen isimdir.¹¹⁷⁸

Vilayetdâr: Büyük Selçuklu Devleti’nde, büyük vilayet iktalarına sahip olan valilere verilen manevi unvandır.¹¹⁷⁹

Vekil-i Divan-i Hass: Harizmşahlar Devleti, Büyük Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti’nde, hükümdarın hass yani özel arazi ve mülklerini Divan-ı Hass adına yöneten görevli memurdur. Hükümdarın mülkleri üzerinde onun vekilidir ve tasarruf hakkını ondan almaktadır.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁶Ünal Kılıç, “Vali”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, c42, 2002, s.492; Merçil, **Kirman**,s.175; Gürbüz,**a.g.e**, s.205;Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.217;Şeşen, **Selahaddin**,s.222; Abû’l Farac,**a.g.e**, s.307; el-Azimi,**a.g.e**, s.11; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.130; Çingizoğlu,**a.g.e**, s.56.

¹¹⁷⁷ Merçil, **Kirman**,s.175.

¹¹⁷⁸ Alpargu,**a.g.m**,s.269.

¹¹⁷⁹ Köymen,**Kuruluş**,s.326.

¹¹⁸⁰ Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.511; Merçil, **Saraylar**,s.79; Horst,**a.g.e**, s.19.

Vekil-i Derr: Samaniler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı teşkilatında görülen bu makam, hükümdar ile onun vezirlerinin arasındaki iletişimi sağlamaktan mesuldür. Vekil-i Derr,¹¹⁸¹ teşkilat olarak Selçuklu Devleti'nin devamı görünümü çizen Harizmşahlar Devleti'nde de bulunmaktadır. Vekil-i Derr,¹¹⁸² Harizmşahlar Devleti sarayında, saray kurumları ve hükümdar arasında iletişim görevini yerine getirmektedir. Hükümdarın emir ve isteklerini gerekli yerlere ulaştırmak, vezirlerin hazırladığı arzları hükümdara sunmak görevleri arasındadır. Vekil-i Derr¹¹⁸³ aynı zamanda saray ile reaya arasındaki iletişimi de yürütmektedir. Halktan kimselerin hükümdara sundukları dilekçeler Vekil-i Derr¹¹⁸⁴ üzerinden hükümdara ulaşmaktadır. Vekil-i Derr¹¹⁸⁵, Mehmet Altay Köymen tarafından tetkik edilen belgeler ışığında aracı olarak isimlendirilmiştir.¹¹⁸⁶

Vezir: İslam tarihinde ilk vezir, Abbasiler Devleti'nde, Ebu Seleme Hafs bin Süleyman'dır. Vezir¹¹⁸⁷, en yüksek derecedeki memur olarak hükümdar tarafından tayin veya azıl edilir. O, sadece hükümdara karşı sorumludur. Yaptığı işlerde görevini yerine getirtirken izlediği yolun hesabını yalnızca hükümdara verir. Vezirin¹¹⁸⁸ akıbeti hakkında karar yalnız hükümdar tarafından tayin edilir. Vezirler,¹¹⁸⁹ devletin vasallarını da gerektiğinde yönetmekle mükelleftir, çünkü vezir¹¹⁹⁰ vasal devlet hükümdarının amiri, üstü konumundadır. Karahanlı Devleti'nde hükümdarın vekili sıfatıyla devlet işlerini yürüten vezirin (yuğruş) başlıca görevleri ülkede dirlik ve düzeni, halkın huzur içinde yaşamasını sağlamak, devletin hâkimiyet sahalarını genişletmek, hazineyi zenginleştirmek, devlet hizmetinde çalışanlara karşı iyi davranmak, onların sadakatle görev yapmalarını temin etmektir. Yusuf Has Hacib, vezirin hükümdarın eli olduğunu, kanun çıkarırken daima halkın yararını

¹¹⁸¹Gülbüz, **a.g.e.**,s.131; Palabıyık, **a.g.e.**, s.190; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.145; Barthold-Köprülü,**a.g.e.**, s.126 Horst,**a.g.e.**, s.19.

¹¹⁸² Köymen, **Alp Arslan**,s.28; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.137; Merçil, **Saraylar**,s.77;

Uzunçarşılı, **Medhal**,s.32.

¹¹⁸³ Şapolyo,**a.g.e.**, s.222; Sevim-Merçil,**a.g.e.**, s.506; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.271; Al Bondari, **Irak ve Horasan**,s.96.

¹¹⁸⁴ Nizamülmülk,**a.g.e.**, s.121; Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.324.

¹¹⁸⁵Göde, **a.g.m.**, s.436.

¹¹⁸⁶Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.94; .

¹¹⁸⁷ Şeşen, **Selahaddin**,s.213.

¹¹⁸⁸ Abdülkerim Özeydin, "Vezir", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.43, 2003, s.43.

¹¹⁸⁹ Koca, **a.g.e.**, s.57; Bilgiç,**a.g.e.**, s.415; R.Turan, **a.g.e.**, s.20.

¹¹⁹⁰ Özgüdenli,**Gâzân**,s.238; Üçok,**a.g.e.**, s.148; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.27.

düşünmesi gerektiğini belirtir. Vezir akıllı, hesap bilir, dürüst, tok gözlü, dindar, becerikli, bilgili ve heybetli olmalıdır. Asil bir aileden gelmelidir. Halka âdil davranmalı, hükümdarın güvenini zedeleyecek tutum ve davranışlardan sakınmalıdır. Karahanlı devri kaynaklarında kadılık, naiblik ve vezirliğin önemine işaret edilmiştir. Bunların, kötü kimselerin eline geçmesi halinde halkın işlerinin de kötüye gideceği vurgulanmıştır.

Büyük divana (Meclis-i Âlî) vezirin başkanlık ettiği, vezire bağlı olarak çalışan Divan-ı İstifa'nın başında ağıcı (müstevfi), Divan-ı İnşa ve Tuğra'nın başında Sahib-i Divan-ı İnşa, Bitikçi, ılınga ile Tamgacının (mühürdar) bulunduğu, ayrıca Divan-ı Arz görevini yürüten bir kurumun varlığı bilinmektedir. Vezirlik görevine getirilen kişiye unvan, mühür, tuğ, davul, zırh, hilat, eyer takımı, at, siyah ipekten bir çetr ve dirlik verilirdi. Bulundukları bölgeleri hükümdar adına yöneten hanedan mensuplarının da birer veziri (kethüda) vardı. Gazneliler Devleti'nde birkaç divandan oluşan hükümet teşkilâtının başında vezir (hâce-i büzürg) bulunurdu. Divan-ı Vezaret (Divan-ı Hâce, Divan-ı Vezir), Divan-ı Risalet, Divan-ı Arz, Divan-ı İşraf, Divan-ı Vekâlet, Divan-ı İstifa, Divan-ı Berid, Divan-ı Âb ve Divan-ı Müsadere vezire bağlı olarak görev yapardı. Divan başkanları, kumandanlar ve hacibler vezirin emrinde çalışırdı. Vezirler¹¹⁹¹ göreve başlamadan önce sultanla, hangi şartlar altında görev yapacaklarına dair bir muahede imzalardı. Gazneli Mahmut'un babası Sebuktegin her işin ehline verilmesi gerektiğini, aksi davranışın bir zulüm olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, bir kimsenin yeteneğine bakılmaksızın sırf babasının mevkii dikkate alınarak vezir tayin edilmemesi, vezirlikte önce asalete, ardından kabiliyete öncelik verilmesi istenmektedir. Vezirler¹¹⁹² sultanın tevkifini taşıyan bir menşurla atanırdı. Sultan Mesut'un ileri gelen devlet erkânıyla görüşükten sonra vezir tayin ettiği bilinmektedir".¹¹⁹³

Vezir-i Tefviz: Emeviler Devleti ve Abbasiler Devleti'nde var olan iki vezirlik çeşidinden bir tanesidir. İslam Devletleri'nde kurulan vezirlik teşkilatının temel

¹¹⁹¹Al Bondari, **Irak ve Horasan**,s.XI; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.227; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.164.

¹¹⁹²Güner, **a.g.m**, s1437; Şeşen, **Selahaddin**,s.213.

¹¹⁹³Kurpalidis,**a.g.e**, s.84; Kazıcı,**a.g.e**, s.141; El Ömeri,**a.g.e**, s.30; Yurdaydın,**a.g.e**, s.39; Mantran,**a.g.e**, s.126; Hinz, **Uzun Hasan**,s.87 Horst,**a.g.e**, s.28; Çingizoğlu,**a.g.e**, s.34.

yapısı bu iki devletten gelmektedir. Buna göre Vezir-i Tefviz, kendi başına karar alabilen ve hükümdara danışmadan atama ve azıl yapabilen sorumluluk alan vezirlik türüdür, sikke ve hutbelerde adı geçebilmektedir. Türk İslam Devletleri genel anlamda bu tarz vezirlik sistemini benimsemişlerdir.¹¹⁹⁴

Vezir-i Tenfiz: Emeviler Devleti ve Abbasiler Devleti'nde var olan bir diğer vezirlik sistemi olan vezir-i tenfiz, tek başına karar alma yetkisine sahip değildir ve sadece hükümdarın onun yapması için verdiği görevleri yapmakla mükelleftir. Türk İslam Devletleri'nde bu vezirlik sistemi benimsenmemiştir.¹¹⁹⁵

Vezzan: Gazneliler Devleti teşkilatında yer alan bir memurdur. Hazine dairesinde görev yapan vezzanlar, hazine dairesindeki paraları istiflemek, onları saymak ve tartmak ile görevlilerdir.¹¹⁹⁶

Vukuf: Dehi Türk Sultanlığı'nda, Divan-ı İşraf'ta çalışan ve devletin gelir ve giderlerinin kayıtlarını tutan memurlardır.¹¹⁹⁷

Yaftacı: Altınorda Hanlığı'nda, devletin tarh ettiği vergileri halka ve ilgili görevlilere ilan eden memura verilen unvandır.¹¹⁹⁸

Yalavaç: Yalavaç ismi, eski Türkçede, Allah'ın elçisi anlamında kullanılan bir ıstılahtır. Elçi anlamının temelinde yatan halini alırsak Kongratlı bir Türk olan Mahmud Yalavaç ve onun sülalesinin Türk Moğol Devleti'nde, Çağatay Hanlığı'nda ve Türkistan coğrafyasına katkısını anlayabiliriz. Cengiz Han ülkesini oğulları arasında üleştirirken, ikinci oğlu Çağatay'a Türkistan coğrafyası Yurt olarak verilmişti. Fakat Cengiz Han oğlunun çok sayıda şehir barındıran medeniyetlere ev sahipliği yapmış Türkistan coğrafyasının şehirleri ile uğraşmasını istemediği için (Moğollar için şehir yöneticiliği hakaret, aşağılanma kabul edilmektedir). Bu şehirlerin idaresini, direkt Büyük Kaan'a bağlamış ve başına da Kongrat boyunda

¹¹⁹⁴Üçok, **a.g.e.**, s.148; Şeşen, **Selahaddin**, s.213; Kazıcı, **a.g.e.**, s.150; İbn Haldun, **a.g.e.**, s.486; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.6.

¹¹⁹⁵Şeşen, **Selahaddin**, s.213; Kazıcı, **a.g.e.**, s.150; Köprülü, **Bizans Müesseselerinin**, s.44; İbn Haldun, **a.g.e.**, s.486; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.6 Üçok, **a.g.e.**, s.148.

¹¹⁹⁶ Palabıyık, **a.g.e.**, s.197.

¹¹⁹⁷ Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.317.

¹¹⁹⁸ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.95.

Mahmud isimli kişiyi buraya genel vali olarak atamıştır. Buradan Harezmli Mahmud'un Yalavaç unvanını bu görevi vasıtası ile aldığını anlayabiliriz Cengiz Hanı temsil ettiği için Yalavaç unvanı verilmiş olabilir. Mahmud Yalavaç ve onun efradı 150 yıllık bir süreçte Türkistan Valiliği yapmışlardır. ¹¹⁹⁹

Yargucu: Eski Türk geleneklerinde ve devlet sisteminde adalet çok önemlidir. Türkler ve Türk hükümdarları, tarih boyunca gerek İslam öncesi gerekse İslam sonrası dönemde adalet ile yaşamaya çalışmış ve hükmü altında yaşayan halkları adaletle yönetmeye gayret göstermişlerdir. Adalet, eski Türklerde Yargu kelimesi ile ifade edilmiştir. Adli işlerle uğraşan kimselere, yani hâkim ve yargıç olarak görev yapan memurlara Yargucu adı verilmiştir. Yargucular, İslam sonrası dönemde de Orta Çağ Türk İslam ve Türk Moğol Devleti adalet sisteminde görev yapmaktaydılar. Timurlular Devleti'nde de yargucu adı verilen görevliler mahkemelerde görev yapmakta Cengiz Han yasasına, Türk Töresine ve İslam dinine göre kararlar almaktaydılar. İslam dininin hukuk yani fıkının bilinmesi lazım gelen davalarda yargucular ile birlikte kadılar görev yapmaktadır. ¹²⁰⁰

Yarqan: Eski Uygur metinlerinde görülen bu ıstılah, çarşı, pazar hayatını ilgilendiren bir unvandır. Uygurcada zabıta ve taharri memuru yani sivil polis, asayişten sorumlu görevli ve zaman zaman cellât anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda kullanılması, devletin asayiş düzenini kanun hükümleriyle uyguladığı için olabilmektedir. ¹²⁰¹

Yasa Emiri: Çağatay Hanlığı'nda Moğol şehzadelerine verilen sadece onların yapmasına imkân tanınan bir diğer görevdir. Hanlığın, Cengiz Yasasını ve yargı

¹¹⁹⁹Jean Poul Roux, **Türklerin Tarihi Akdenizden Pasifike 2000 yıl**,1. Baskı, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2002, s.304; Barthold, **Orta Asya** ,s.119; Cüveyni,**a.g.e**, s.130; Macit,**a.g.e**,s.47; Spuler,**a.g.e**, s.49;d'Ohsson,**a.g.e**, s.128;Kafesoğlu,**Harizmşahlar**,s.233;Nesevi,**a.g.e**, s.28;Findley,**a.g.e**, s.104; Kurban, **a.g.e**, s.12; Danuu, **a.g.m**, s.3; Ebü'l Ferec, **Târîhu**,s.22; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.71;Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.81;Aka,**Mirza Şahruh**,s.1;Özcan, **a.g.e**, s.159.

¹²⁰⁰Alan,**Bozkırdan**,s.281;Özgüdenli,**GâzânHan**,s.88;Yuvalı,**İlhanlılar**,s.31;Sümer,**Anadoluda Moğollar**,s.37;Spuler,**a.g.e**, s.417; Grigor, **a.g.e**, s.30; Aksarayî,**a.g.e**, s.124; Yuvalı, **Osmanlı Müesseselerine**,s253; Togan, **Umumi Türk**,s.82; Erkoç, **a.g.m**, s.46;Şâmî,**a.g.e**, s.125; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.75; Özcan, **a.g.e**, s.385.

¹²⁰¹ Caferoğlu,**a.g.e**, s.29; Kuşçu, **a.g.m**,, s.213.

sistemin işleyişi işleri ilgilenirlerdi. Cengiz Han bu görevi oğlu Çağatay'a vermiştir.¹²⁰²

Yasavul: Türk Moğol Devleti'nde İlhanlılar Devleti'nde, Timurlular Devleti'nde, Şeybânî Hanlığı'nda ve Buhara Hanlığı'nda bir görevlidir. Şeybânî Hanlığı'nda, Han'ın ziyaretçi ve misafirlerine refakat ederek onların hizmetinde bulunmakta ve onlara, huzura kabul adet ve merasimleri hakkında bilgi vermektedir. Han ile şehzadeler arasında ilişkileri düzenleyen kişidir. Şehzadeler ile hükümdar sık sık görüşmemektedirler. Yasavullar, şehzadelere özel elçilik yaparak hükümdara onların isteklerini ve şikâyetlerini aktarmaktadırlar. Ayrıca, yasavul, hükümdarın aldığı kararları halka duyurma görevinde ifa etmektedir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'ndeki Hacıbelerin karşılığıdır.¹²⁰³ Yasavul memuru, Timurlular Devleti'nde ise askeri bir unvandır. Yasavul, ordu içinde askerin düzeni, tertibi ve disiplinden sorumludur ve orduyu denetlemektedir. Bu yönüyle de ordu müfettişi hüviyeti vardır. Sefer sırasında yürüyen ordunun konaklama yerini Yurtçi memuru ile birlikte belirlemektedir. Yasavullar, ayrıca devletin tertip ettiği özel toplantı ve toylarda, gelen devlet adamları ve misafirlerin orunlarını belirler onları bu orunlara göre oturacakları yerleri gösterirdi. Toylar sırasında yasavulun elinde “Çopı Yasak” adı verilen bir değnek bulunmaktadır. Yasavullar, resmi törenlerde teşrifat işlerini Bakavullar ile birlikte yürütmektedir.¹²⁰⁴

Yasaghlık (Yasakçı) : Timurlular Devleti'nde, halktan varidatın 10/1 i oranında toplanan yasak vergisinin tahrir ve sonrası verginin toplama işlerini yapan görevli memurdur. Yasaghlık adı verilen memur, Altınorda Hanlığı'nda baskakların görevini görmektedirler.¹²⁰⁵

¹²⁰² Kafalı, **Çağatay**, s.56; Cüveynî, **a.g.e.**, s.94; El Ömerî, **a.g.e.**, s.65.

¹²⁰³ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s.491; Alpargu, **a.g.m.**, s.265; Ziyaev, **a.g.e.**, s.18; Macit, **a.g.e.**, s.176; Özgüdenli, **Gâzân**, s.143; Aka, **Timur**, s.110; Hümbet oğlu, **a.g.e.**, s.32; Yüksel, **a.g.m.**, s.19; Uyar, **a.g.m.**, s.41; Togan, **Cengiz Han**, s.41; Sümer, **Safevi Devletinin**, s.195; Togan, **Umumi Türk**, s.233; Erkoç, **a.g.m.**, s.54; Şâmî, **a.g.e.**, s.18; Duğlat, **a.g.e.**, s.217; Koç, **Rus Elçilik**, s.30;.

¹²⁰⁴ el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.5; Aka, **Mirza Şahruh**, s.192; Çingizoğlu, **a.g.e.**, s.230; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.229; Aka, **İran'da Türkmen**, s.47 Alan, **Bozkırdan**, s.282; Aka, **a.g.m.**, s.906; Tihriani, **a.g.e.**, s.134.

¹²⁰⁵ Caferoğlu, **a.g.e.**, s.37; Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.95; Şâmî, **a.g.e.**, s.346; Selmani, **a.g.e.**, s.104; El Hüseyinî, **a.g.e.**, s.100.

Yasavul Baş: Başodacıdır, yasavul görevlilerinin yöneticisidir. İki kişi olarak bu görevi eş olarak sürdürürler. Görevleri arasında devletin büyük rütbeye sahip olan, dathah, toksaba ve çöpdar gibi görevlilerin atama belgeleri olan beratları süsleyerek yazmakta bulunmaktadır.¹²⁰⁶

Yeşil Tamga: “Tamga-yi sebz” olarak kaynaklarda geçen bu tamga, İlhanlılar Devleti’nde yamalar ve elçilerin denetimi için kullanılır, istasyondan çıkan Yam’ın vardığı noktada yeşil tamga ile mühürlenene evrakı, Yam’ın zamanında istenen yerde olup olmadığını tayin için kullanılmaktaydı.¹²⁰⁷

Yolak: Türk İslam Devletleri’nde, devletin toprak sistemi olan iktâ arazilerine ve bu iktalarda yetişen askerlere ait işlerle ilgilenen idari memurlara verilen unvandır. Harizmşahlar Devleti’nde, ordu kadısına denk gelen Yolak veya Yulek unvanlı bir makam bulunmaktadır.¹²⁰⁸

Yumuşçı: Karahanlı Devleti sarayında, makam sahibi yüksek rütbeli memurların emirleri altında çalışıp işlere koşulan, yüksek rütbeli memurlarının birbirlerine haber iletme içinde kullandıkları hizmetkârlara verilen isimdir.¹²⁰⁹

Yûzban: Delhi Türk Sultanlığı, Hindistan coğrafyasında kurulu olmasına rağmen bu devletin hükümdarları ve kılıç ehli devlet adamları Türkistanlıdır ve Türkistan köklerinden ayrılmamışlardır. Türkistan coğrafyasında av hükümdarlar için çok önemli ve zevkli bir uğraştır. Aynı zamanda av ordu içinde iyi bir savaş provası bir talim, eğitim aracıdır. Hükümdarın av için özel hayvanları bulunmaktadır. Bu hayvanlar kaplan, pars, leopar gibi avda kullanılan hayvanlardır. İlhanlılar Devleti’nde var olan Cânâvârdâr unvanlı memur gibi Yûzbanlarda bu tür hayvanlara, bakan, besleyen ve av sırasında onları yöneten memurlardır. Yûz kelimesi pars anlamına gelmektedir.¹²¹⁰

¹²⁰⁶ Macit, **a.g.e**, s.176.

¹²⁰⁷ Özgüdenli, **Gâzân**, s.341; Spuler, **a.g.e**, s.462.

¹²⁰⁸ Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar**, I. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1958, s. 313; Gürbüz, **a.g.e**, s.226

¹²⁰⁹ Genç, **a.g.e**, s.233.

¹²¹⁰ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.309.

Yürteci: Şeybânî Hanlığı teşkilatında görev yapan memurlardan bir tanesidir. Yurt, ev çadır anlamlarına gelen bir ıstılahtır ve yürteci/yurteci olarak isimlendirilen bu memur, devletin çadırlarının korunması ve saklanması işiyle görevlidir. Ayrıca, sefere veya ava çıkıldığı zaman, hükümdarın ve devlet büyüklerinin çadırını kurmaktan sorumludur.¹²¹¹

Zamin-i Mamlaka: Hokand Hanlığı'nda, hana ait olan has arazileri tanımlamak için kullanılan ıstılahtır.¹²¹²

Zekatçı-i kelan: Buhara Hanlığı'nda ve Hokand Hanlığı'nda, devletin aldığı vergilerin bir tanesi olan Zekâtı toplayan vergi memurudur.¹²¹³

Zevvak: Türkiye Selçuklu Devleti'nde, hükümdarın yemeğinin tadına bakmakla görevli memurdur.¹²¹⁴

Zerradlar: Harizmşahlar Devleti'nde, Zerradhane olarak adlandırılan silahhanede çalışan, Hükümdara özel silah hazırlayan görevlilerdir.¹²¹⁵

Zıkyatçı: Buhara Hanlığı'nda, devletin gümrüklerinden sorumlu olan memurdur. Gümrükten alınacak olan vergilerin ve gümrüklerin güvenliğinden sorumludur.¹²¹⁶

Zimamdâr: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, bir dairenin bir işin başında bulunan, görevli, görev başında bulunan kimse anlamında kullanılan bir ıstılahtır.¹²¹⁷

¹²¹¹ Macit, **a.g.e**, s.178.

¹²¹² Koç, **Rus Elçilik**,s.81.

¹²¹³ Schuyler,**a.g.e**, s.417; Khanikoff, **a.g.e**, s.243; Koç, **Rus Elçilik**,s.57.

¹²¹⁴ Merçil, **Saraylar**,s.115.

¹²¹⁵ Taneri, **Harizmşahlar**,s.116.

¹²¹⁶ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**,s.521.

¹²¹⁷ İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.388; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**,s.91.

4.2. Askeri Yapıda Kullanılan Unvan ve İstilahlar

Tarih boyunca hüküm sürmüş olan Türk Devletleri'nde askeri yapı ayrı bir öneme sahip olmuştur. Dinin benimsenmesi ile yerleşik düzene geçtiği ifade edilebilecek olan Türklerde, belirli ve sürekli yerleşmeler ilk olarak 10.yy'dan itibaren görülmektedir¹²¹⁸ Dolayısıyla yerleşik düzen beraberinde mülkiyet kavramını da getirmiş, mülkiyet kavramı ise mülkün savunulmasını, diğer bir ifadeyle askeri önlemleri ön plana çıkarmıştır. Ancak Türklerde askeri yapılanma her ne kadar ilk başlarda mülkiyet savunması ağırlıklı olsa da, İslam dinini yayma amacı başta olmak üzere, yayılma politikasının daha baskın hale geldiği ifade edilebilir.

Türkistan coğrafyasındaki askeri yapılanmada görülen bu durum, askeri unvan ve istilahlarda da etkili olmuştur. Genel olarak askeri yapılanmalarda görülen benzerliklerin, unvan ve istilahlar üzerine de yansıdığı görülmektedir. Askeri yapılardaki benzerlikler ile yaklaşık bir oranda, bu alanda kullanılan unvan ve istilahlar benzerlik göstermektedir. Bunlardan bazıları ve en fazla kullanılanları bu bölümde verilmiştir.

Akıncı: Karahanlı Devleti'nde, geceleyin aniden düşman karargâhını basan askerlere verilen unvandır. Akıncı unvanlı askeri birlikler, Büyük Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti'nde de mevcuttur.¹²¹⁹

Alemdâr: Türk İslam Devletleri'nde, hâkimiyet sembolü olan egemenliği ve bağımsızlığı temsil eden bayrak ve sancağı taşımakla görevli memurlardır. Savaşlar veya seferlerde, ordunun merkezinde hükümdarın otağının önünde bulunmaktadır. Alemdâr adı verilen görevlilerin başında Emir-i Alem bulunmaktadır. Bu görev ve görev sahibi memurlara Harizmşahlar Devleti'nde de rastlamaktayız.¹²²⁰

¹²¹⁸ Mevlüt Bozdemir, **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1982, s.29.

¹²¹⁹ Genç, **a.g.e.**, s.302; Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.139; Bilgiç **a.g.e.**, 2012, s.17; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.46; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihini**, s.279.

¹²²⁰ Abdülkerim Özeydin, "Alemdar", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.2, 1989, s.363-364; Yazıcı, **a.g.e.**, s.90; Köymen, **Alp Arslan**, s.35; Göksu, Ordu, s.14; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.506; Köymen,

Arz-ı leşker: Batı Türkistan Hanlıkları'nda, askeri teftiş ile sorumlu görevli memurdur. Genellikle Kuşbeyi uhdesinde görev yapmaktadır. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'ndeki arız unvanlı memur ile benzerlik göstermektedir.¹²²¹

Arkebüz: Memluklu Devleti'nde, Sultan Gavri tarafından ihdas edilen çakmaklı, ateşli bir tüfek çeşidi olan arkebüzler ile silahlanmış olan birliğe verilen isimdir.¹²²²

Ataugliyan: Hokand Hanlığı'nda, 19. yy.'ın ilk yarısına kadar, ordu içinde görev yaparken ölen askerlerin çocukları babalarının yerine orduda istihdam edilmekteydi. Bu askerlere Ataugliyan unvanı verilmektedir.¹²²³

Atlab: Memlûkler Devletinde, memlûk emirlerinin silahlı yakın korumalarına verilen isimdir.¹²²⁴

Atabek-el Asakir: Memlûkler Devleti'nde ordunun başkomutanı anlamına gelen unvandır. Yüzler ve Binler emiri rütbesindedir. Memlûkler Devleti'nde bütün ordu komutanı olan emirlerin üstündedir. Kahire şehrinde hükümdar ile birlikte ikamet etmektedir. Barış zamanı icra edecek bir işi yoktur fakat devletin en saygın görevlilerindendir ve devletin protokolünde 3.sırayı almaktadır.¹²²⁵

Arrededârân: Arrade, mancınığa benzeyen çalışma prensibine sahip fakat ondan daha küçük bir ağır kuşatma ve saldırı silahıdır. Orta Çağ Türk İslam Devletleri ordularında arradeyi kurup kullanmakta uzman olan askerlere bu isim verilmektedir.¹²²⁶

Alp Arslan Zamanı,s.96 İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.590; Tihrani,**a.g.e**, s.62; Turgal, **a.g.e**, s.10; Merçil, **Gazneli Mahmud**,s.52; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.321; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.132; Merçil, **Saraylar**,s.92.

¹²²¹ Çelik,**Hive Hanlığı**,s.78.

¹²²² Kayaoğlu,**a.g.e**, s.56.

¹²²³ Koç, **Rus Elçilik**,s.74.

¹²²⁴ El Mansûri, **a.g.e**, s.11.

¹²²⁵ Koprman, **Mısır Memlûkleri**,s.18; Köprülü, **Bizans Müesseselerinin**,s.53; Levanoni, **a.g.m**, s.519; El Mansûri, **a.g.e**, s.18.

¹²²⁶ Göksu, **Ordu**,s.24; Koca, **Ordu ve Askeri**,s.272; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.80; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.264.

Ashab-ı Etraf: Karahanlı Devleti teşkilatında bulunan devletin ileri gelen devlet adamlarının ve valilerin emirlerinde bulunan askerlere verilen isimdir.¹²²⁷

Ases: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, akşam olduktan sonra sokaklarda ve çarşı, pazar alanlarında devriye gezerek gece bekçiliği yapan güvenlik kuvvetlerine verilen isimdir. Asesler Osmanlı Devleti'nde de aynı görev ve isimde bulunmaktadırlar.¹²²⁸

Ateşbazan (Neftbazan): Buhara Hanlığı'nda, içinde birçok kimyevi madde bulunan (muhtemelen petrol) maddelerin, kâselere konularak, elle veya büyük ölçüde mancınıkla düşman ordusuna atılan yakıcı silahları kullanan askeri birliklerdir.¹²²⁹

Atlab el-Mire: Eyyubiler Devleti'nde, hükümdarın özel muhafız birliğidir. Savaş sırasında muharebeye katılmaz ve hükümdarın olduğu bölgede onu korurlardı. Gulaman-ı Hass adı verilen Büyük Selçuklu Devleti'ndeki hükümdar muhafızlarına benzemektedirler.¹²³⁰

Atlu: Türkistan, bozkır askeri yapısında, atlı süvaridir.¹²³¹

Ay Bitiği: Karahanlı Devleti'nde, askerlerin adlarının yazıldığı defterlerdir. Muhtemelen askerlere her ay verilen maaşın kaydedildiği defterlerdir.¹²³²

Baktır: Timurlular Devleti'nde, orduda askerlerin giydiği demir saçtan imal edilmiş yelektir.¹²³³

Barangar: Baruun Gar, Türk Moğol Devleti'nde ve Moğol teşkilat yapısına sahip olan, Timurlular Devleti ve Şeybânî Hanlığı ordusunda ordunun sağ kanadının olduğu bölüme verilen Moğolca isimdir.¹²³⁴

¹²²⁷ Kafesioğlu, **a.g.e**, 1973, s.36.

¹²²⁸ Nizamülmülk, **a.g.e**, s.183; Kurpalidis, **a.g.e**, s.111; Yılmaz, **a.g.e**, s.185; Merçil, **Meslekler**, s.164; Horst, **a.g.e**, s.55.

¹²²⁹ Ükten, **a.g.m**, s.294.

¹²³⁰ Şeşen, **Selahaddin**, s.239.

¹²³¹ Toparlı, **a.g.e**, s.26.

¹²³² Donuk, **a.g.e**, s.94; Genç, **a.g.e**, s.94; Yazıcı, **a.g.e**, s.91; Göksu, Ordu, s.15; Küçük, **a.g.m**, s.228

¹²³³ Tarağayoğlu, **a.g.e**, s.104.

¹²³⁴ Buryakov, **a.g.e**, s.927; Karatayev, **a.g.e**, s.130-141; Spuler, **a.g.e**, s.436; Gordlevski, **a.g.e**, s.92; Aka, **Timur**, s.110; Kafalı, Ötemiş Hacı, s.50; Sümer, **Karakoyunlular**, s.57; Hümbet oğlu, **a.g.e**, s.32; Togan, **Umumi Türk**, s.233; Erdem, **a.g.m**, s.62; Şâmî, **a.g.e**, s.155; Duğlat, **a.g.e**, s.508; Selâmî, **a.g.e**, s.17; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.92; Aka, **Mirza Şahruh**, s.188; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.186.

Basığ: Karahanlı Devleti'nde, akıncıların düşmanı basmak için kararlaştırdıkları yere verilen isimdir.¹²³⁵

Basımçı: Karahanlı Devleti'nde,düşmanı karargâhında, hiç beklemediği bir anda aniden basan asker sınıfına verilen isimdir.¹²³⁶

Başçı veya Gaçarcı: Türk Moğol Devleti'nde ve Timurlular Devleti'nde, sefer sırasında orduya rehberlik eden bölgeyi iyi bilen kılavuzlara verilen isimdir.¹²³⁷

Baturbaşı: Hokand Hanlığı'nda, vilayetlerdeki askerlerden sorumlu en büyük komutandır. Baş komutan anlamında kullanılmaktadır.¹²³⁸

Battalun: Memlükler Devleti'nde bir sultanın memluğu iken sultan değişikliği sonrası yaşı ilerlemiş Memlüklerin ordu içinden ayrılması veya sultan tarafından ceza alması yahut kendi arzuları ile görevlerinden ayrılmaları sonucu emekli olmaya benzer olan hallerine verilen isimdir. Olağanüstü zamanlarda kullanmak üzere müstakil bir birlik oluşturulmaktadırlar. Bu kimselere maaş bağlanıp bağlanmaması hükümdarın kararıdır.¹²³⁹

Bayrak: Hokand Hanlığı ordusunu oluşturan iki kısımdan biridir. Bayrak ıstı lahı Hokand ordusunu oluşturan yüz askerlik birlikleri ifade etmek için kullanılmaktadır.¹²⁴⁰

Serleşker (Karahanlılar): Ünlü Türk şairi, yazarı ve devlet adamı olan Kutadgu Bilig müellifi Karahanlı Devleti sarayında Haciblik görevinde bulunan Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in eserinde anlattığı bir makamdır. Karahanlı Devleti ordusun genel kumandanı olduğu anlaşılmaktadır. Yusuf Has Hacib eserinde başkomutan makamına gelen kimsenin nasıl davranması gerektiğini açıklamaktadır.¹²⁴¹

¹²³⁵ Genç,**a.g.e.**, s.303.

¹²³⁶ Genç,**a.g.e.**, s.303; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.279.

¹²³⁷ Aka,Timur,s.111; Tihrani,**a.g.e.**, s.44; Yakubovskiy,**a.g.e.**, s.238; Şâmî,**a.g.e.**, s.18;

Selmâni,**a.g.e.**, s.19; Aka, **Mirza Şahrüh**, s.189.

¹²³⁸ Koç, **Rus Elçilik**,s.72.

¹²³⁹ İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.91; Şeşen, **Selahaddin**,s.239.

¹²⁴⁰ Koç, **Rus Elçilik**,s.74.

¹²⁴¹ Yusuf Has Hacib, **a.g.e.**, s.97.

Bergustvan: At zırhıdır. Türkistan coğrafyasında yaşayan devletler doğal olarak atlı süvari ordulara sahip olmaktadır ve aslında sahip olmak zorundadırlar. At Türkistan ordularının vazgeçilmez bir parçasıdır ve atların korunması ve atların daha güçlü hale getirilmesi için özel teknik teçhizatlara ihtiyaç duyulmaktaydı. İlhanlılar Devleti, Timurlular Devleti, Şeybânî Hanlığı ile birlikte Buhara Hanlığı'nda ordudaki atlara giydirilen zırhlar, atı hem koruyor hem de bir engelle karşılaşınca bu engele verdiği zarar oldukça artıyordu.¹²⁴²

Beylerbeyi (Biglâr Bigi): İlhanlılar Devleti ordusunda başkumandan olarak görev yapan generallerin aldıkları unvandır.¹²⁴³

Boğol: Çağatay Hanlığı'nda asiller dışındaki oluşan halk kitlesinden toplanan askeri birliklerin sistemine verilen isimdir. Türk Moğol Devleti'nde, köle anlamında da kullanılmaktadır.¹²⁴⁴

Bûkâvûlân: İlhanlılar Devleti'nde, ordu işlerinin ve her bir askerin gerekli işlerini düzenleme ve ordunun, silah ve teçhizatı ile hayvanlarının tefrişini yapmaktadır. Ayrıca, ordu içinde asker sayısının belirlenmesi, ordu iktalarından kaynaklanan gelirlerin kayıt altına alınarak düzenlenmesi, askerlerin levazımatının sağlanması ve askerlere dağıtılması işleri ile uğraşan memura verilen isimdir.¹²⁴⁵

Bulagurci: İlhanlılar Devleti'nde ordu teşkilatında bir memurdur. Ordu içindeki görevi orduda kaybolmuş, at, eşek, deve, savaş araç gereçleri, gulamlar ve cariyeleri bularak sahibine teslim etme işi ile uğraşmaktadır.¹²⁴⁶

Burgu: Çağatay Hanlığı'nda ve Timurlular Devleti'nde savaş veya av esnasında çalınan boynuza verilen isimdir, karnay olarak da adlandırılmaktadır.¹²⁴⁷

Cagun-u (Yagun- Ya'un) Noyan: Türk Moğol Devleti'nde yüz başı unvanıdır.¹²⁴⁸

¹²⁴² Ükten, **a.g.m**, s.312; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**, s.200.

¹²⁴³ Spuler, **a.g.e**, s.436; Günay, **a.g.e**, s.408; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.28; Aksarayî, **a.g.e**, s.28; Köprülü, **Bizans Müesseselerinin**, s.48; Togan, **Umumi Türk**, s.233; Çingizoğlu, **a.g.e**, s.166.

¹²⁴⁴ Vladimirtsov, **a.g.e**, s.114.

¹²⁴⁵ Özgüdenli, **Gâzân**, s.319

¹²⁴⁶ Mustafa Uyar, "İlhanlılar Devletinin Askeri Teşkilatı", **Basılmamış Doktora Tezi**, 2007, s. 167; Uyar, **a.g.m**, s.42; Roux, **Moğol**, s.242.

¹²⁴⁷ Tarağayoğlu, **a.g.e**, s.50 ; Şâmî, **a.g.e**, s.100; Duğlat, **a.g.e**, s.194.

Candâr: Candâr¹²⁴⁹ unvanı askerlere verilmektedir. Farsçadan gelen bir kelime olan Candâr,¹²⁵⁰ silahtar, silah tutan, silah sahibi anlamlarına gelmektedir. Hükümdarın özel koruma muhafızlarıdır. Devamlı, hükümdarın yanında bulunurlar. Hükümdar bir yere giderken onunla beraber giderler. Savaş ve seferler esnasında hükümdarın çadırında onun huzurunda bulunurlardı. Osmanlı Devleti'nde de örneği görülen Candârlar,¹²⁵¹ Gazneli Devleti, Büyük Selçuklu Devleti Kirman ve Türkiye Selçuklu Devleti ile Memlükler Devleti'nde bulunmaktadır. Candârların¹²⁵² görevleri esnasında bellerinde sarılı olan altın işlemeli bir kuşak içinde daimi kılıçları hazır bulunmaktadır. Önemli bir görev olduğu için daima gözü pek, sır tutan, sadık ve güvenilir kimseler arasından Candârlar¹²⁵³ seçilmektedirler.

Casavul: Timurlular Devleti'nde, hükümdarın emir eri olan askere verilen unvandır.¹²⁵⁴

Cemmâze: Arapça olan bu ıstılah hızlı dişi deve anlamına gelmektedir. Gazneliler Devleti ordusunda cemmaze ismi ile görev yapan hızlı develere binmiş süvari olarak görev yapan askerlere verilmektedir.¹²⁵⁵

Cevk: Asya Hun İmparatorluğunda Mete Han'ın kurduğu klasik Türk ordusu yapılanmasıdır. Onlu sistem içinde bölüklerden oluşmaktadır.¹²⁵⁶

¹²⁴⁸ Temir, **Gizli Tarih**, s.149; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.134; Spuler, **a.g.e.**, s.435; Uyar, **a.g.m.**, s.36; Temir, **Cengiz Han**, s.57; Mustafa Uyar, "Ortaçağ Moğol Askeri Eğitiminin Teorik ve Pratik Unsurları", **Prof.Dr.Yahya Akyüz'e Armağan**, Ed. Cemil Öztürk-İlhami Fındıkçı, 1.Baskı, Ankara, Pegem Akademi, Haziran 2011, s.1298ç

¹²⁴⁹ Aydın Taneri, "Candar", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.7, 1993, s.145-146; Yazıcı, **a.g.e.**, s.90; Palabıyık, **a.g.e.**, s.179; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.32.

¹²⁵⁰ Koca, **Ordu ve Askeri**, s.83; el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.7; Kuşçu, **Eyyûbî**, s.240.

¹²⁵¹ Merçil, **Kirman**, s.161; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.298; Merçil, **Saraylar**, s.99.

¹²⁵² Uluçay, **a.g.e.**, s.262; Köymen, **Alp Arslan**, s.35; Şapolyo, **a.g.e.**, s.221; Şapolyo, **a.g.e.**, s.222; Sevim, Kutalmışoğlu, s.28; Göksu, **Ordu**, s.49; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.89.

¹²⁵³ Sevim-Yücel, **a.g.e.**, s.84; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.46; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.151; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.96; İbni Tagrıberdi, **a.g.e.**, s.142; Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.309; Şeşen, **Selahaddin**, s.242; Fazlullah, **Selçuklular**, s.143; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.36; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.72; El Hüseyinî, **a.g.e.**, s.76; R.Turan, **a.g.e.**, s.152; Uyar, **Moğol İstilası Döneminde**, s.415; Kesik, **At Üstünde**, s.31; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.128; Çingizoğlu, **a.g.e.**, s.134.

¹²⁵⁴ Tarağayoglu, **a.g.e.**, s.89.

¹²⁵⁵ Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.155; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.152.

¹²⁵⁶ Göksu, **Ordu**, s.19; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.79.

Cenibet-keş: Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti'nde, yedek at anlamında ortak bir ıstılah olarak cenibet kullanılmaktadır. Hükümdarın ve emirlerin yedek atlarını çekmekle onları idare ile görevli memura, cenibet-keş unvanı verilmektedir.¹²⁵⁷

Cebthane ve Kurthane: Orta Çağ Türk İslam Devletleri ve Türk Moğol Devleti'nde ordunun silah ihtiyaçlarının karşılandığı silah yapım ve depolama yapıldığı yere verilen isimdir.¹²⁵⁸

Cerge: Türk Moğol Devleti'nde ve Timurlular Devleti'nde kullanılan bir ıstılahtır. Barış zamanında yapılan avlar, askerler için bir savaş talimi niteliği taşımaktaydı bu yüzden sıklıkla sürek avları düzenlemekteydi. Önceden hayvan yoğunluğuna bakılmış olan bir bölge seçilir ve bu noktaya hareket edilir ve bölge daire içine alacak şekilde askerler bir halka oluşturlardı. Bu halka çok büyük ölçekte olabilmekteydi. Halkanın yavaş yavaş daralması ile av hayvanları bir bölgeye toplanır ve hükümdarın attığı ilk okla av başlardı. Askerlerin oluşturduğu bu halkaya cerge adı verilmektedir.¹²⁵⁹

Cindi: Türkistan askeri sisteminde, ata iyi binen savaşçı anlamına gelen bir ıstılahtır.¹²⁶⁰

Cund: Türkistan coğrafyasında piyade olarak savaşan askerleri tanımlamak için kullanılan ıstılahtır.¹²⁶¹

Curangar: Moğolcada sol, sol taraf anlamına gelen Züünger, Zyungar, Dshangar, Cungar kelimesi aynı zamanda Türkistan ordularının kanatlarından biri olan sol kanadın da ismidir. Timurlular Devleti ve Şeybânî Hanlığı ordusu, diğer dönem

¹²⁵⁷ Merçil, **Cenibet ve Kullanışına Dair Örnekler**, s.248.

¹²⁵⁸ Aka, **a.g.m**, s.906; Merçil, **Kirman**, s.160; Bilgiç, **a.g.e**, s.87; Aka, **Timur**, s.111; Merçil, **Saraylar**, s.126; Aka, **Mirza Şahruh**, s.117.

¹²⁵⁹ Tihrani, **a.g.e**, s.154; Uyar, **Ortaçağ Moğol**, s.1302; Roux, **Moğol**, s.216.

¹²⁶⁰ Toparlı, **a.g.e**, s.53.

¹²⁶¹ Köymen, **Alp Arslan**, s.263 Mantran, **a.g.e**, s.114; Barthold-Köprülü, **a.g.e**, s.109.

devletlerinde olduğu gibi üç kısımdan oluşmaktaydı. Bu kısımlar Golb, Barangar ve Curangardır.¹²⁶²

Çarhi: Orta Çağ Türk İslam Devletleri ordularında, ağır kuşatma ve saldırı silahı olan Çarhları kuran ve bu silahları kullanmak konusunda uzmanlaşmış askerlere verilen isimdir.¹²⁶³

Çalış: Karahanlı Devleti'nde, iki ordunun karşılıklı olarak silahlı çarpışmasına, muharebeye girmesini ifade eden ıstılahdır. Bu ıstılah, Eyyubiler Devleti ve Memlûkler Devleti'nde, çalışıyye adıyla öncü birlik olarak çıkarılan ve çatışmaya katılan müfrezelere denilmektedir.¹²⁶⁴

Çapar: Batı Türkistan Hanlıkları'nda, düzenli ordu bulunmuyordu bu sebeple sefere çıkılacağı zaman orduyu toplamak, asker çağırarak ile görevli memurlardır.¹²⁶⁵

Çâkirân: Büyük Selçuklu Devleti, Kirman Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Timurlular Devleti bünyesinde çalışan küçük rütbeli bir maliye memurudur. Şahnelerin emri altında çalışmakta olup, şahnelerin hizmetlileridir. Şahneler vergi toplama konusunda devletin amillerine yardım etmekteydiler. Vergi toplamak, Orta Çağ devletleri için bazen halk arasında güçlülere sebep olmaktaydı. Bu sebeple amiller tek başlarına vergi toplayamaz ve şehrin askeri valisi konumundaki şahneden yardım istemekteydi. Şahneler de yardımcı kuvvet olarak Çâkirân memurlarını amil emrine vererek hem güvenliğin sağlanması hem de halkın belli bölgelerde toplanarak duyuru yapılması ve verginin alınması işlerini yapmaktaydılar.¹²⁶⁶

¹²⁶² Buryakov, **a.g.e.**, s.927; Macit, **a.g.e.**, s.122; Olcobay Karatayev, **Kırgızlar ve Oyratlar: Çorolar - Cungar Adı Nerden Gelmiştir?**, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, s.23, 2013, s.130-141; Spuler, **a.g.e.**, s.436; Gordlevski, **a.g.e.**, s.92; Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s.50; Hümbət oğlu, **a.g.e.**, s.32; Togan, **Umumi Türk**, s.233; Erdem, **a.g.m.**, s.62; Şâmî, **a.g.e.**, s.155; Selmâni, **a.g.e.**, s.17; el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.92; Aka, **Mirza Şahrüh**, s.188; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.186.

¹²⁶³ Göksu, **Ordu**, s.24; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.60; Sevim-Yücel, **a.g.e.**, s.62; Şeşen, **Selahaddin**, s.242; Kesik, **At Üstünde**, s.40; Cevzî, **a.g.e.**, s.170; Çingizoğlu, **a.g.e.**, s.189.

¹²⁶⁴ Donuk, **a.g.e.**, s.97; Şeşen, **Selahaddin**, s.234; İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.583

¹²⁶⁵ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.93 .

¹²⁶⁶ Merçil, **Kirman**, s.176; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.183; Köymen, **Alp Arslan**, s.28; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.20; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.90; Fazlullah, **Selçuklular**, s.128; Selmâni, **a.g.e.**, s.102.

Çapavul: Timurlular Devleti ordusunda bulunan bir birliktir bu birlikteki askerlerin görevi düşmana ani baskınlar yapmaktır.¹²⁶⁷

Çapkulaş: Timurlular Devleti'nde, ordunun muharebeye girmesini anlatan ıstılahtır.¹²⁶⁸

Çapkunçi: Timurlular Devleti'nde, inzibat görevi gören askerlere verilen isimdir.¹²⁶⁹

Çaporlar: Timurlular Devleti'nde ordunun savaş esnasında kullandığı korunaklı siperlere verilen isimdir.¹²⁷⁰

Çartuğ: Timurlular Devleti'nde, dört tuğlu sancaklara verilen isimdir.¹²⁷¹

Çağdavul :Timurlular Devleti'nde kullanılan bir ıstılahtır. Timurlu Devleti'nde, Orta Çağ Türk İslam devletleri ordusunda “saka” olarak isimlendirine artçı birlikler için kullanılmaktadır.¹²⁷²

Çaşı (Casus): Casuslar orduda istihbarat görevinde görevlilerdir. Hem ordunun kendi içinde, ordunun durumunu gözetleyen casuslar görev yapmakta olup hem de aynı zamanda düşman ülkenin ordugâhları ve yerleşim birimlerinde görev yapmaktadırlar. Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklular Devleti, Kirman Selçuklular Devleti, Timurlular Devlet ve Şeybânî Hanlığı ordusunda görev yapmaktadırlar.¹²⁷³

Çavuş (Serheng): Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti, Delhi Türk Sultanlığı'nda ve Eyyubiler Devleti'nde, karşımıza çıkan askeri unvandır. Serheng olarak da isimlendirilmektedir¹²⁷⁴. Savaşta birlikleri düzenleyen, onların intizama sokan ve

¹²⁶⁷ Tarağayoğlu, a.g.e, s.39.

¹²⁶⁸ Tarağayoğlu, a.g.e, s.39.

¹²⁶⁹ Tarağayoğlu, a.g.e, s.106.

¹²⁷⁰ Buryakov, a.g.e, s.928; Yakubovskiy, a.g.e, s.239; Şâmî, a.g.e, s.244.

¹²⁷¹ Tarağayoğlu, a.g.e, s.103.

¹²⁷² Gordlevski, a.g.e, s.92; Aka, Timur, s.110; Şâmî, a.g.e, s.30; Duğlat, a.g.e, s.193; Selmâni, a.g.e, s.30; el Hüseyinî, a.g.e, s.7; Aka, Mirza Şahrüh, s.189.

¹²⁷³ Güner, a.g.m, s.1420; Alpargu, a.g.m, s.267; Ziyaev, a.g.e, s.12; Merçil, Kirman, s.173; Bilgiç, a.g.e, s.97; Al Bondari, Irak ve Horasan, s.67; Nizamülmülk, a.g.e, s.93; Nesevi, a.g.e, s.18; Tihriani, a.g.e, s.46; Aksarayî, a.g.e, s.30; Yılmaz, a.g.e, s.176; Yurdaydın, a.g.e, s.36; Kesik, At Üstünde, s.50.

¹²⁷⁴ Genç, a.g.e, s.304; Kafesoğlu, İslami Türk, s.359; Cüveyni, a.g.e, s.168; Taneri, Harizmşahlar, s.156; Gürbüz, a.g.e, s.177; Duğlat, a.g.e, s.197.

komutana arz eden çavuştur¹²⁷⁵. Ayrıca, ordugâh ve bargâh da hükümdarın kararlarını, komutan ve askerlere duyurmak ile görevlidir. Hükümdarın huzurunda da çavuşlar¹²⁷⁶ görev yapmaktadır. Hükümdarın verdiği anlık fiziki kararları uygulamakla görevlilerdir¹²⁷⁷. Örneğin, Sultan Alp Arslan , huzurunda bulunan, Bâtini olduğu ortaya çıkan bir memuru, çavuşlara dövdürerek saraydan dışarı attırmıştır, bu da bize çavuşların cebri cezaları da uyguladıklarını göstermektedir. ¹²⁷⁸

Çehre: Timurlular Devleti ordusunda görevli askeri memurlardır. ¹²⁷⁹

Çerge: Büyük Selçuklu Devleti'nde sefere çıkan ordunun yıkanma ihtiyacını karşılamak için ordugâh içine kurulan seyyar hamamlardır. ¹²⁸⁰

Çeper: Timurlular Devleti'nde, savaş esnasında ordugâhların etraflarında kurulan savunma setleridir. Bu setler sayesinde ordugâh ve içindeki insanlar ve görevliler ani düşman baskınlarına karşı güvende olurlar. Çeperler, kuşatma savaşlarında da kuşatılan kalenin, karşılarına kurulurlar ve böylece kaleden yapılan ok ve mancınık gibi uzak mesafe atışlarına karşı askerlere savunma alanı oluştururlar. ¹²⁸¹

Çer: Karahanlı Devleti'nde, iki ordunun muharebe meydanında karşı karşıya saflarda durmasına ve bu saflar ile birlikte, birbirleri ile savaşmaya başlamasına verilen isimdir. ¹²⁸²

Çerig ve Çerigbaşı: Ordu millet özelliği ile ünlü Türkler de savaşlar sırasında resmi orduya takviyeler gerekebiliyordu. Bu takviyeler, sıradan halkın da askere alınması ile sağlanıyordu. Halk arasından toplanan askerlere Çerig ismi verilmektedir. Çerig

¹²⁷⁵Koca, **Ordu ve Askeri**,s.83; Merçil, **Kirman**,s.182; Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.186; Uluçay,**a.g.e**, s.263; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.145; Köymen, **Alp Arslan**,s.28; Merçil, **Saraylar**,s.176; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.37.

¹²⁷⁶Köymen, **TuğrulBey**,s.110;Kafesoğlu,**Melikşah**,s.137;Şapolyo,**a.g.e**,s.222;Sevim,**Anadolunun Fethi**,s.86; Göksu,**Ordu**,s.19; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.128..

¹²⁷⁷Köymen,**Kuruluş**,s.321; Yinanç, **a.g.e**, s.83; Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.85; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.117; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.42; Al Bondari,**Irak ve Horasan**,s.17.

¹²⁷⁸, Nizamülmülk,**a.g.e**, s.34; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.97; Nesevi,**a.g.e**, s.37;Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.309; Şeşen, **Selahaddin**,s.213;Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.421; Kurat, **Karadenizin**,s.198; Aksarayî,**a.g.e**, s.211..

¹²⁷⁹ Aka, **a.g.m**, s.906; Aka,**Timur**,s.110; Selmâni,**a.g.e**, s.25; el Hüseyinî,**a.g.e**, s.18.

¹²⁸⁰ Göksu,**Ordu**,s.25.

¹²⁸¹ Aka,**Timur**,s.111; el Hüseyinî,**a.g.e**, s.13.

¹²⁸² Donuk,**a.g.e**, s.97.

aynı zamanda asker ve iki ordunun karşılıklı tuttuğu saflara denmektedir. Savaş zamanı, sıradan halk arasından toplanan Çeriglerin başındaki birlik komutanlarına Çerigbaşı unvanı verilmektedir.¹²⁸³

Çerig Sökmek: Karahanlı Devleti'nde, sefer sırasında kullanılan bir ıstılahtır. Türkçe bir ifadedir. Çerig asker demektir. Sökmek kelimesi ise günümüz Türkçesine benzer bir anlama sahiptir. Bu anlamda, Karahanlı ordusunun düşman hatlarına yaptıkları saldırı ile karşı ordunun saflarını bozarak onları ricat etmeye zorlaması, düşmanın hatlarını yararak bağlantılarını kopararak, düşman ordusunun bozulması ve askerlerinin mevkilerinden sökülüp atılması durumunu anlatmak için kullanılan bir ıstılahtır.¹²⁸⁴

Çerig Tüzemek: Karahanlı ordusunda sefer sırasında kullanılan ıstılahlardan bir tanesidir. Çerig Sökmek olarak gördüğümüz düşman saflarını bozma işlemine karşı bir diğer askeri ıstilah olarak tüzemek, düzmek düzenlemek anlamına gelen bir ifade Çerig Tüzemek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ifade de yer alan tüzemek kelimesi, günümüz Türkçesine oldukça yakındır. Savaş sırasında askerlerin savaş nizamına ve düzenine sokulmasını ifade etmek için kullanılmaktadır.¹²⁸⁵

Çübdar: Gazneli Devleti'nde ve Büyük Selçuklu Devleti'nde, Emir-i Hares sarayda güvenliği sağlamakla görevli memurdur. Emir-i Hares bu görevi onun emrinde çalışan görevlilerle birlikte sağlamaktadır. Çübdar, saray çevresi ve içinde görev yapan silahlı, nöbet esnasında elinde sopa bulunan muhafızlardır. Emir-i haresin uhdesinde bulunmaktadırlar. Büyük Selçuklu Devleti sarayında 20 tanesi altından, 20 tanesi gümüşten, 10 tanesi de büyük değnek sahibi olmak üzere 50 kişilik Çübdar birliği görev yapmaktaydı.¹²⁸⁶

¹²⁸³Toparlı,**a.g.e**, s.58; Kaşgarlı Mahmud,**a.g.e**, s.228;Koca,**Ordu ve Askeri**,s.68;Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.235; Tihrani,**a.g.e**, s.80.

¹²⁸⁴ Genç,**a.g.e**, s.304.

¹²⁸⁵ Genç, **a.g.e**, 304; İbn Haldun, **a.g.e**, s.530.

¹²⁸⁶Yazıcı,**a.g.e**, s.116;;Kafesoğlu,**Melikşah**,s.136;Nizamülmülk,**a.g.e**, s.199;Göde,**a.g.m**,s.436 Kafesoğlu,**Selçuklu Tarihi**,s.145.

Darkhan Har Num (Tarkan kara yay): Özel Moğol askeri yayıdır. Yayın ağırlığı 60 kilogramdır ve 200 metre mesafeye ok atabilmektedir.¹²⁸⁷

Dâdbeg (Emir-i Dâd): Büyük Selçuklu Devleti, Kirman ve Türkiye Selçuklu Devleti teşkilatlarında görevli bir memurdu. Emir-i Dâd¹²⁸⁸ ya da Dâdbeg unvanları ile kaynaklarda geçmektedir. Farsça adalet anlamına gelen Dâd kelimesi ile Arapça Emir kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Emir-i Dâd¹²⁸⁹, adından da anlaşılacağı üzere devletin adli teşkilatında görev yapmaktadır. İslam Devletleri'nin Hz. Muhammed'den beri sürdürdüğü mezalim mahkemeleri geleneği, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde de devam etmekteydi. Emir-i Dâd¹²⁹⁰, birçok kaynakta mezalim divanı reisi ve dahi mezalim mahkemeleri başkanı olarak geçmektedir. İslam Devletleri'nde mezalim mahkemelerine hükümdarlar katılmakta ve mezalime oturan hükümdara, şikâyetçi olan halk özgürce gelerek şikâyetlerini aktarmakta ve davalarını gördürmekteydiler. Devletin geliştiği ve hükümdarın işlerinin çok arttığı dönemler de olmaktadır. Bu dönemler sebebiyle, mezalim divanlarına Emir-i dâd¹²⁹¹ başkanlık etmeye başlamıştır. Emir-i Dâd¹²⁹², mahkemede kararları, ulema ve konunun muhtevasına göre uzmanlara danışarak vermektedir.

Bu anlattıklarımız Emir-i Dâd¹²⁹³ makamının bilinen ve genel olarak, araştırmacılar tarafından kabul edilen görevleridir. Ancak Emir-i Dâd hakkında kesin bir yargıya varmak oldukça güçtür. Emir-i Dâd¹²⁹⁴, devletin bir adalet daha doğrusu yasa, nizam koruyucusu ve uygulayıcı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir polis müdürünün yetkilerine sahip olan Emir-i Dâd istediği kişiyi tutuklayabilmekte ve onu sorgulayabilmektedir. Emir-i Dâd¹²⁹⁵, devlet içinde daimi bir memurluktur.

¹²⁸⁷ Grouset, **a.g.e.**, s.221.

¹²⁸⁸ Aydın Taneri, "Emir-i Dâd", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, c11, 1995, s.130

¹²⁸⁹ Merçil, **Kirman**, s.176

¹²⁹⁰ Cüveyni, **a.g.e.**, s.550 Horst, **a.g.e.**, s.19

¹²⁹¹ Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Emir-i Dâd Müessesesi", **Belleten Dergisi**, C.LIX, s.225, Ağustos 1995, s.327-340; Merçil, **Saraylar**, s.72.

¹²⁹² Bilgiç, **a.g.e.**, s.136; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.109; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.332;

Çevik, **a.g.m.**, s.61; Çingizoğlu, **a.g.e.**, s.117; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.98.

¹²⁹³ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.149; Köymen, **Tuğrul Bey**, s.95; Kesik, **At Üstünde**, s.31.

¹²⁹⁴ Kafesoğlu, **Melikşah**, s.141; Şapolyo, **a.g.e.**, s.220.

¹²⁹⁵ Özaydın, **a.g.e.**, s.20; Göksu, **Ordu**, s.53; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.151.

Hükümdar tarafından araştırılması gereken bir konu verildiğinde Emir-i Dâd¹²⁹⁶ bu konuyu araştırıp, neticelerini hükümdara bildirmekte ve onun emrine göre suçun zanlılarına müdahale ederdi. Emir-i Dâd¹²⁹⁷, hükümdarın tutuklanmasını veya mallarının müsadere edilmesi istediği kimselere bu cezaları uygulamaktaydı. Emir-i dâd, emirlere karşı da üstün bir derecesi vardı ve istediği emiri tutuklama yetkisini hükümdardan almaktaydı. Emir-i Dâd¹²⁹⁸, hükümdarın verdiği idam cezalarını o anda uygulamakla da mükellefti. Ayrıca, Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Emir-i Dâd¹²⁹⁹ elçilik görevlerinde de bulunduğu bilinmektedir. İki farklı görevi bulunan Emir-i dâd¹³⁰⁰, hem bir adalet divanın başıdır, hem de hükümdarın emri altında suçların ve suçluların ortaya çıkması için çalışan polis müdürüne benzeyen bir memurdur.

Daruga: Sadece Hive Hanlığı'nda bu görevliye diğer bölgelerden farklı bir anlam verilmiş ve orduya, teçhizat, mal ve asker sevkıyatı yapan teknelerin sorumluluğu olan kişilere verilmiştir.¹³⁰¹

Datha: Hokand Hanlığı'nda, orduda Albay rütbesinde bir subaydır. Aynı zamanda sivillere saygı ifadesi olarak verilen unvandır.¹³⁰²

Dehbaşı: Türkistan'ın Türk Moğol kökenli diğer devletleri ve Buhara Hanlığı ordusunda bulunan bir askerdir rütbesi on başıdır.¹³⁰³

Derbânân: Büyük Selçuklu Devleti sarayında görev yapan saray kapıcılarıdır. Bu görevli birlik, sarayın tüm iç ve dış kapılarında nöbet tutmakla ve hükümdar ile birlikte saray ahalisini korumakla ayrıca hükümdar veya vezir gibi büyük devlet adamları ile görüşmeye gelen kişileri içeri almak veya reddetmekle görevlidirler. Eğer hükümdarın kabul günü ise derbânlar hükümdara gelen kişiyi tanıtır ve içeri

¹²⁹⁶ R.Turan, **a.g.e**, s.73.

¹²⁹⁷ Yinanç, **a.g.e**, s.157; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.16.

¹²⁹⁸ Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.178.

¹²⁹⁹ Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.38.

¹³⁰⁰ Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.44; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.226;Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.314; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.28; Aksarayî,**a.g.e**, s.31.

¹³⁰¹ Çelik,**Hive Hanlığı**,s.94.

¹³⁰² Schuyler,**a.g.e**, s.341; Koç, **Rus Elçilik**,s.42.

¹³⁰³ Khanikoff, **a.g.e**, s.237; Meyendorf, **a.g.e**, s.56; Gordlevski,**a.g.e**, s.93; Koç, **Rus Elçilik**,s.70.

giriş müsaadesi olup olmadığını sorar eğer müsaade varsa gelen kişiyi hükümdarın huzuruna sokarlardı. ¹³⁰⁴

Dehe ve Sade: Türk Moğol Devleti'nde ordu teşkilatında bulunan on kişilik (dehe) ve yüz kişilik (sade) gruplarına verilen isimdir. ¹³⁰⁵

Derbend: Farsça der (geçit/kapı) ve bend (tutma) kelimelerinden meydana gelmiş olup engel, geçit, boğaz, set, sınır bölgeleri, dağlar arasından güçlükle geçilen yerler ile istihkâm mevkileri için kullanılmıştır. Türkçe karşılığı ise belen kelimesiyle ifade edilmektedir. Müstahkem derbend tesisleri dört tarafı duvarla çevrili küçük bir kale şeklinde olup yanında han, cami, mektep ile dükkânlar bulunmakta ve adeta bir kasaba hüviyetini taşımaktadır. Yol ve ticaret emniyetinin sağlanması için yapılan bu tesisler genellikle yolların kavşak noktasına ve merkezi bir özelliğe sahip yerlerde kurulurdu. ¹³⁰⁶

Derrace: Gazneliler Devleti ordusunda kullanılan bir kuşatma silahıdır. Derraceler, Timurlular Devleti'nde var olan Çapor adı verilen savunma silahlarını andırmaktadır. Kuşatma sırasında düşman tarafından askerlerin üzerine atılan ok ve diğer fırlatma silahlarından korunmak için yapılmış seyyar siperlerdir. ¹³⁰⁷

Dil Kullanmak: Türkistan Devletleri'nde sıklıkla kullanılan bir savaş istihbarat taktiğidir. Timurlular Devleti ordusunda da kullanılmaktadır. Düşman kuvvetlerinden ele geçirilen bir esirden alınan istihbari bilgiler için ayrıca tek başına casusluk için görevlendirilmiş askerler için kullanılan bir ıstılahtır. ¹³⁰⁸

Divan-ı Mutalaâ: İlhanlılar Devleti'nde var olan bir mahkeme çeşididir. Hz. Peygamber döneminde kurulan İslam Devleti'nden başlayarak, Türk İslam

¹³⁰⁴Köymen, **Alp Arslan**,s.37; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.507; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.183; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.97; Merçil, **Meslekler**,s.73; Merçil, **Saraylar**,s.236; Özgüdenli, **Gazneli ve Selçuklu**,s.153.

¹³⁰⁵ Cüveynî,**a.g.e**, s.126; Aksarayî,**a.g.e**, s.88; Uyar, **a.g.m**, s.36; Şâmî,**a.g.e**, s.112; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.182.

¹³⁰⁶Yusuf Halaçoğlu, "Derbend", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.9, 1994, s.162-164; Bilgiç,**a.g.e**, s.109; Özgüdenli,Gâzân,s.221.

¹³⁰⁷ Nuhoglu, **a.g.m**, s.303.

¹³⁰⁸ Yakubovskiy,**a.g.e**, s.238; el Hüseyinî,**a.g.e**, s.98.

Devletleri'nde yer alan Divan-ı Mezalim'in, İlhanlılar Devleti'nde işleyiş olarak karşılığıdır. ¹³⁰⁹

Ekdü: Ucu eğri bir bıçaktır. Saldırı amacıyla değil, daha çok askerlere kılıç kını yapmak için kullanılmaktadır. ¹³¹⁰

Emir-i Aşre: Memlükler Devleti ve İlhanlılar Devleti ordusunda emirleri altında on tane süvari asker bulunan komutanlardır. On başı olarak da nitelendirilen bu emirler Memlükler Devleti'nde küçük bölgelere vali olarak da atanmaktaydılar. ¹³¹¹

Emir-i Sade: Delhi Türk Sultanlığı'nda, Timurlular Devleti'ndeki koşunlara benzer bir askeri yapılanma vardır. 100 kişilik birliğin komutanlarına Emir-i Sade unvanı verilmektedir. ¹³¹²

Emir-i Punca: Delhi Türk Sultanlığı ordusunda 50 kişilik askeri birliklerin başında olan komutana verilen isimdir. ¹³¹³

Emir-i Mukaddem: Memlükler Devleti ordusunda çok önemli komutanlardan biridir. Bu unvana sahip olan Emirin altında 100 tane süvari memluk bulunmakta ve savaş esnasında emrinde ki süvari Memlükleri yönetmektedirler. ¹³¹⁴

Ellibaşı: Büyük Selçuklu Devleti'nde Türk Moğol devlet teşkilatına sahip devletler ve Batı Türkistan'da Buhara Hanlığı ordusunda görev yapmakta olan bir komutandır. Elli başılar ordu içinde 50 kişiyi yönetmektedirler. ¹³¹⁵

Emir'ül Ma: Türkiye Selçuklu Devleti ve Eyyubi Devleti'nde sahiller ve donanmanın başkomutanı olan Emire verilen unvandır. Emr'ül Bahr olarak da kaynaklarda geçmektedir, Divan-ı Ustul'de görev yapmaktadır. ¹³¹⁶

¹³⁰⁹ Özgüdenli, **Gâzân**, s.329.

¹³¹⁰ Genç, **a.g.e**, s.313.

¹³¹¹ İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.584; Uyar, **a.g.m**, s.43.

¹³¹² Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.322.

¹³¹³ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.322.

¹³¹⁴ İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.94.

¹³¹⁵ Olufsen, **a.g.e**, s.576; Gordlevski, **a.g.e**, s.93; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.340;

Kesik, **At Üstünde**, s.44; Koç, **Rus Elçilik**, s.73.

¹³¹⁶ Kayaoğlu, **a.g.e**, s.61; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.78.

Emir-i Hares: Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti ordu teşkilatında bulunan bir memurdur. Emir-i Hares, sarayda güvenlikle ilgili işlere bakmaktadır. Sarayın ve çevresinin korunması ve emniyeti ile sorumludur. Emir-i Hares kumandanı bulunduğu askerlerle sarayın çevresinde ve içinde olabilecek hadiselerle anında müdahale yetkisi vardır. Ayrıca hükümdarın ve vezirin emrettiği tutuklama ve idamları gerçekleştirme görevi de bulunmaktadır. Saray güvenlik amiri olarak nitelendirilebilecek olan Emir-i Hares, Gazneliler Devleti teşkilatına, Abbasi ve Samani Devletleri'nin teşkilat yapısından geçmiş bir makamdır.¹³¹⁷

Emir-i Ceyş: Ordu komutanı, Askeri valilere denilmektedir. Sahib-i Ceyş olarak kullanılır.¹³¹⁸

Emir-i Taber: Memlükler Devleti'nde, hükümdarın yanında baltaları ile muhafızlık yapan taberdâr isimli askerlerin başında bulunan komutana verilen unvandır.¹³¹⁹

Erahta: Türkçe asker anlamına gelen er kelimesinin Moğolca halidir. Kelime anlamı olarak iğdiş edilmiş at ve erkek anlamına gelmektedir. Hadım ve haşem olan atlı askeri birliklere verilen isimdir.¹³²⁰

Erşi: Harizm bölgesindeki Harizmşah kalelerinde özel olarak ok atmak için yapılmış bölümlerdir. İran'ın efsanevi kahramanı Okçu Areş'e izafeten bu isim verilmiştir.¹³²¹

Eşirmek: Karahanlı Devleti'nde, ordunun sefer sırasında karşılaştığı düşman ordusunu muhasara etmesi anlamına gelen bir ıstılahtır.¹³²²

Evçi: İlhanlılar Devleti'nde, hükümdarın sarayının veya çadırının koruyucusu olan askerlere verilen isimdir.¹³²³

¹³¹⁷Yazıcı, **a.g.e.**, s.116; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.186; Köymen, **Alp Arslan**, s.28; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.136; Şapolyo, **a.g.e.**, s.221; Göksu, **Ordu**, s.14; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.506; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.44; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.199; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.93; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.121; Merçil, **Saraylar**, s.119.

¹³¹⁸Güner, **a.g.m.**, s.1419; Cüveyni, **a.g.e.**, s.255; Mîrhând, **a.g.e.**, s.25.

¹³¹⁹İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.585.

¹³²⁰Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.123.

¹³²¹El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.86.

¹³²²Genç, **a.g.e.**, 313.

¹³²³Spuler, **a.g.e.**, s.299.

Evladu'n-nas: Memlûkler Devleti'nde, görev yapan Memlûklerin çocukları demek olan bir ıstılahtır. Bu bir ihtiyat birliğidir ve olağanüstü koşullarda ihtiyaç duyulduğunda görev yapmaktadırlar.¹³²⁴

Filbahân: Gazneliler Devleti ordusu, filler ile takviyeli olan bir ordudur. Filler savaş esnasında ordunun gücüne önemli katkı sağlamaktadır. Fillerin ordu içinde bakımı, ihtiyaçlarının sağlanması ve özel savaş koşumlarının idaresi işin filbahân adı verilen filhanede çalışan ve genellikle Hindistanlılar olan memurlar yapmaktadırlar.¹³²⁵

Gecige: Kelime anlamına olarak, arkada bulunan, ensede boynun arkasında olan gibi anlamlara sahip olan Moğolca bir ıstılahtır. İlhanlılar Devleti ordusunda, artçı birlikleri ifade etmek için kullanılmaktadır.¹³²⁶

Gulaman-ı Hass: Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti bulunan bu gulam birliği Memlûkler Devleti'nde Haseki adını almaktadır. Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti, orduları ve devlet teşkilatında önemli sayıda Gulam denilen asker köleler vardı. Orduda var olan gulamların başında bulunan komutana Gulaman-ı Hass¹³²⁷ veya Gulaman-ı Dergâh unvanı verilmektedir. Gulamlar,¹³²⁸ hükümdarın hassa orduları idi, yani özel eğitilmiş ve teçhizatlı birlikleriydi. Gulam sistemi, Türkistan coğrafyasında bilindiği gibi, Samaniler Devleti'nde yoğun anlamda kullanılmaktaydı. Gulamlar,¹³²⁹ yetenekleri ölçüsünde yükselmekteydiler. Saraya alınan gulamlar, kabiliyetleri ve birazda şansları yardımı ile vezirlik, valilik hatta sultanlık dahi kazanabilmekteydiler.

Gazneliler Devletini ele aldığımız zaman bu durumu açıkça görebilmekteyiz. Ünlü İslam sultanı Gazneli Mahmud, Samaniler Devleti'nde bir gulam olan Anuştegin'in oğlu olarak dünyaya gelmiş ve Gazneliler Devleti'nin temellerini atan babasından sonra hükümdar olmuş ve Gazneliler Devletine altın çağını yaşatmıştır. Gulam sistemi bilindiği üzere, Memlûkler Devleti'nde de yoğun olarak

¹³²⁴ İbni Tagrıberdi, **a.g.e**, s.279; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**,s.24.

¹³²⁵ Yazıcı,**a.g.e**, s.118; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.72.

¹³²⁶ Fazlullah, **Camıu't (İlhanlılar)**,s.140.

¹³²⁷ Yazıcı,**a.g.e**, s.118; Koca, **Ordu ve Askeri**,s.82; Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.186.

¹³²⁸ Fazlullah **Selçuklular**,s.212; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.147; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.147; İbni Tagrıberdi, **a.g.e**, s.57; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**,s.19; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.421.

¹³²⁹ Göksu,**Ordu**,s.17; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.68; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.95.

uygulanmaktaydı. Fakat bu devletin bulunduğu coğrafya sebebiyle, gulam tabiri yerine Arapça olarak Memlûk denilmekteydi. Memlûkler Devleti'nin de adı buradan gelmektedir. Resmi adı “ed devletit Türkiyye” olmasına rağmen, sistem sebebiyle tarihe Memlûkler olarak geçmişlerdir. Gulamlık, Türkçe olarak, uşaki veya vuşaki¹³³⁰ olarak söylenilmektedir. Bugün modern anlamda uşak kelimesinin, evlerde hizmet eden insanlara verildiğini bilmekteyiz. Türk tarihinin, en önemli Devletleri'nden olan Osmanlı Devleti de kendinden önceki sistemleri içinde özümsemiş ve yoluna bu doğrultuda devam etmiştir. Küçük farklarla, genel olarak gulam sistemini uygulayan Osmanlı Devleti'nde, gulamlara Kapı Kulu ismi verilmektedir.

Gürzdârân: Orta Çağ Türk İslam Devletleri ordularında gürz adı verilen yakın mesafe dövüş silahını kullanan birliklere verilen isimdir. Bu birliklere debûsdârân veya haratekinidârân ismi de verilmektedir. ¹³³¹

Gol (Galb): Türk Moğol Devleti'nde ve Moğol teşkilat yapısına sahip olan, Timurlu Devleti ve Şeybânî Hanlığı ordusunda, ordunun, hükümdarın da bulunduğu merkez kısmına verilen isimdir. Türkistan orduları 3 kısımdan meydana gelen geleneksel savaş düzenine sahiptir. ¹³³²

Han Toyu: Karahanlı Devleti'nde ordugâh anlamında kullanılan ıstılahtır. Ordunun geçici olarak konakladığı bölgeye ise toy adı verilmektedir. ¹³³³

Haravul: Türk Moğol Devleti'nde ve Timurlular Devleti'nde, ordunun öncü birliklerindendir. Aynı şekilde Batı Türkistan Hanlıklarında da Haravullar bu görevdedir. ¹³³⁴

Harban-u Noyan: Türk Moğol Devleti'nde on başı unvandır. ¹³³⁵

¹³³⁰ Merçil, **Saraylar**,s.222.

¹³³¹Göksu,**Ordu**,s.24; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.80; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.264; İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.583.

¹³³² Macit, **a.g.e**, s.122; Spuler,**a.g.e**, s.436; Aka,**Timur**,s.110.

¹³³³ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.37; Göksu,**Ordu**,s.16.

¹³³⁴ Çelik,**Hive Hanlığı**, s.93; Aka, **a.g.m**, s.906; Temir, **Cengiz Han**,s.54; Şâmî,**a.g.e**, s.34.

¹³³⁵Temir, **Gizli Tarih**,s.149; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.134; Spuler,**a.g.e**, s.435; Uyar, **a.g.m**, s.36; Temir, **Cengiz Han**,s.57; Uyar, **Ortaçağ Moğol**,s.1297.

Hassa Ordusu: Türkistan coğrafyasında hayat bulan Türk İslam Devletleri'nde, hükümdarın özel ordusu anlamına gelmektedir. Özellikle, Gazneliler Devleti, Harizmşahlar Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti'nde ve diğer Türk İslam devletleri olan Delhi Türk Sultanlığı, Eyyubiler Devleti ve Memlûkler Devletleri'nde örnekleri vardır. Bu devletlerin ortak özellikleri gulam sistemini benimsemiş olmalarıdır. Hükümdar, kendi gulamlarını satın alma ve savaş esirleri yoluyla seçer, onları sarayında yetiştirir ve kendi özel muhafız ordusunu meydana getirirdi. Gulamlardan oluşan hassa ordusu, ordu içindeki muharip gücü en yüksek ve en iyi savaş usulleri ile yetiştirilmiş birlik olarak kayıtlara geçmektedirler. Özellikle, Memlûkler Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı'nda, hükümdarın gücü onun sahip olduğu hassa ordusu dolayısıyla gulamlarının sayısı ve onların gücü ile tespit edilirdi. Oturmuş bir veraset ve hanedan sisteminin olmadığı Memlûkler Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı'nda, Emirlerin nüfuzu ve tahta çıkma iddiası, gene gulamları nispetinde belirleniyordu.

Hassa Ordusu, Harizmşahlar Devleti'nde, doğrudan hazineden maaş almaktaydılar ve bu maaşlar Divan-ı Hass tarafından ödenerek kayıtları tutulmaktaydı. Hassa birlikleri Harizmşah ordusunda muhafız birlikleri olarak da görev yapmaktaydılar. Hükümdarın ailesinin bir yerden bir yere gitmesi sırasında onları, maiyetlerini, hazine ve eşyalarını hassa birlikleri muhafaza etmekteydiler. Harizmşahlar Devleti hassa ordusunun, diğer Türk İslam Devletleri'nden farklı bir görevi daha bulunmaktadır. Ülke içindeki kervansarayların korunması görevi de hassa ordusuna aittir. Hassa ordusu, Büyük Selçuklu Devleti'nde de büyük önem arz etmektedir. Malazgirt Savaşı öncesi Sultan Alp Arslan'ın yanında dört bin kadar hassa gulamı olduğunu bilinmektedir. Hassa ordusuna Türk Moğol Devleti'nde de rastlanabilir. Cengiz Han, kendini korumak üzere gece ve gündüz nöbetçi birlikleri ihdas ederek bu birliklerin görev ve sorumluluklarını bir yasaya bağlayarak düzenlemiştir. Fakat Cengiz Han'ın kurduğu bu birlik gulamlardan oluşmamaktadır.¹³³⁶

¹³³⁶ Koca, **Ordu ve Askeri**, s.10; Gürbüz, **a.g.e**, s.152.

Harb-i Vezir: Buhara Hanlığı devlet teşkilatında adından da anlaşılacağı üzere savaş veziridir. Savaş ile ilgili konularda, devlet içindeki en önemli yetkilidir. Buhara Hanlığı, 18. ve 19. yy.'larda ordu silahlarından topa büyük bir önem vermiştir iyi bir topçu sınıfı yetiştirmeye uğraşmıştır. Bu sebeple savaş veziri, topçu sınıfına verilen önemden dolayı topçubashılık payesine de haizdir, ve savaşlarda ordunun topçu sınıfını yönetmektedir.¹³³⁷

Hares Birliği: Karahanlı Devleti'nde, hükümdarın, saray, merkez ve taşra görevlilerinin emrinde bulunan, başında Emir-i Hares olarak bilinen komutanın bulunduğu, yaya ve atlı birliklere verilen isimdir.¹³³⁸

Haris: Türkistan'da, savaş esnasında otağlarda, barış zamanında ise saraylarda, muhafız, bekçi olarak görev yapan askerlere verilen isimdir.¹³³⁹

Harp Meclisi: Harizmşahlar Devleti'nde, meşveret özelliği gösteren bir meclistir. Bu meclis savaş sırasında toplanmaktadır. Meclisi, hükümdar toplayıp yönetimini sağlamaktadır. Bu meclise Harizmşahlar Devleti ordusunda görevli emirler ve hanlar katılmakta ve ordunun takip etmesi gereken strateji konuşulmakta, kararlar alınmaktadır. Harp meclisinde son söz hükümdarındır.¹³⁴⁰

Hasal: Türkistan'da bir ordugâh da gece ve gündüz nöbetçilik yapan askerler için kullanılan ıstılahtır.¹³⁴¹

Khassbardar (Hasberdâr): Buhara Hanlığı'nda Han'ın özel muhafız alaydır. Bu muhafızlar hükümdarın sarayı içinde ve dış kapılarında nöbet tutarak Ark'in güvenliğinden sorumludurlar.¹³⁴²

Haşem: Türkistan Devletleri'nin ordularını tanımlayan bir ıstılahtır. Haşem birlikleri düzenli sistemli ve büyük orduları tanımlamak için kullanılmaktadır.¹³⁴³

¹³³⁷ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**,s.519.

¹³³⁸ Genç,**a.g.e**, s.287.

¹³³⁹ Güner, **a.g.m**, s.1421.

¹³⁴⁰ Taneri, **Harizmşahlar**,s.161.

¹³⁴¹ Güner, **a.g.m**, s.1421.

¹³⁴² Meyendorf, **a.g.e**, s.56.

Haşer: Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Timurlular Devleti'nde, halktan toplanan gönüllü veya ihtiyaç halinde ücretli olan askeri birliklere verilen isimdir.¹³⁴⁴

Haşeri Birlikleri: Türk Moğol Devleti'nde ve sonrası İlhanlılar Devleti ordusunda, savaşlarda fetih olunan bölgelerde esir alınan erkeklerden kurulan toplama birliklerdir. Savaşta en ön safta düşman üzerine sürülmektedirler.¹³⁴⁵

Havaşiyüddar: Gazneliler Devleti'nde ve Büyük Selçuklu Devleti'nde sarayı, otağı ve dolayısıyla hükümdarı korumak için saray çevresinde ve kapısında nöbet tutan muhafız birliklere verilen isimdir.¹³⁴⁶

Hayl Başı: Karahanlı Devleti'nde ve Büyük Selçuklu Devleti ordularında bulunan bu unvan, on kişi ile elli kişi arasındaki atlı birliğin başındaki kumandana verilmektedir.¹³⁴⁷

Hayl: Karahanlı Devleti'nde ve Büyük Selçuklu Devleti'nde, bazen öncü kuvvet olarak, bazen de kanatlarda savaşan askerî birliği ifade ettiği gibi en küçük askerî birlikten, orduya kadar her kademedeki askerî birliği ifade etmek içinde kullanılır.¹³⁴⁸

Hayltaş: Silah arkadaşı, kumandan anlamlarına gelen Hayltaş, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti ve Kirman Selçuklu Devleti'nde bulunan bir askeri rütbedir. On kişi ile elli kişi arasında olan bir süvari birliğinin komutanlığını yapmaktadır. Aynı zamanda Hayl bir askeri birliğinin de ismi olabilmektedir. Öncü askeri kuvvet

¹³⁴³Taneri, **Harizmşahlar**,s.150; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.28; En Narşahi, **a.g.e**, s.14; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.66; Aksarayî,**a.g.e**, s.165; Arabşah,**a.g.e**, s.61.

¹³⁴⁴Taneri, **Harizmşahlar**,s.150; Gürbüz,**a.g.e**, s.167; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.148; Kafesoğlu,**Melikşah**,s.151;Şapolyo,**a.g.e**, s.227; Göksu,**Ordu**,s.111;Kafesoğlu,**Harizmşahlar**,s.258; Tihrani,**a.g.e**, s.103.

¹³⁴⁵Uyar,**İlhanlı(İran Moğolları)**,s.303;Uyar,**a.g.e**, s.145;Cüveyni,**a.g.e**, s.126;Yuvalı,**İlhanlılar**,s.89;; Roux,**Moğol**,s.184.

¹³⁴⁶ Merçil, **a.g.e**, 1985, s.206; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.206.

¹³⁴⁷Salim Koca, **Selçuklular'da Teskilât ve Kültür", I-II. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bildirileri**, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi Yayınları, 1993, s.83; Genç,**a.g.e**, s.236; Köymen,**Tuğrul Bey**,s.106; Göksu,Ordu,s.16; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.514; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.82; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.152; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.265; Cevzî,**a.g.e**, s.46; Merçil, **Saraylar**,s.58.

¹³⁴⁸ Genç,**a.g.e**, s.318; En Narşahi, **a.g.e**, s.22; Göksu,**Ordu**,s.16; Köymen,Kuruluş,s.49; Fazlullah, **Selçuklular**,s.71.

ve ordunun kanatlarında da görev yapan askeri birliğinde ismi olduğu bilinmektedir.

1349

Harberdârân: Orta Çağ Türk İslam Devletleri ordularında mızraklı askerler için kullanılan isimdir. ¹³⁵⁰

Hazine Muhafızı: Batı Türkistan Hanlıklarında, devletin hazine dairesinin güvenliğinden sorumlu askerlerdir. Hazine dairesinin önünde daimi silahlı olarak nöbet tutmaktadırlar. ¹³⁵¹

Heşt: Gazneliler Devleti ordusunda kullanılan silahlardan biridir. Heşt ortasındaki halkaya parmağın takılarak atılması ile kullanılan bir mızraktır. ¹³⁵²

Hezane: Farsçada bin sayısı olan hezar kelimesinden türeyen Hezane ıstılahı, Timurlular Devleti ordusunda bin askerden oluşan birliklere verilen isimdir. Hezane birlikleri birleşerek Tümen adı verilen on bin kişilik Türk Moğol askeri sisteminde orduyu oluşturan temel birimleri oluşturmaktadır. ¹³⁵³

Horçin: Türk Moğol Devleti'nde, okluk taşımaya hakkı olan askerlere verilen unvandır. ¹³⁵⁴

Hoşdaş: Memlükler Devleti ordu sisteminde kullanılan manevi bir ıstılahtır. Mesai arkadaşı da demek olan hoşdaş, aynı Emirın memluğu olan çocukluktan itibaren büyüyen veya tibak adı verilen memluk okuluna beraber girerek buradan çıkan Memlüklere verilen isimdir. Hoşdaşlık, Memlükler arasındaki olaylarda en önemli belirleyici kriterdir. ¹³⁵⁵

Hoşkidemiyye: Memlükler Devleti'nde, yerleşmiş bir veraset sistemi bulunmamaktadır. Vefat eden hükümdar sonrası onun doğal veliahdı varsa oğlu olmasına rağmen bu durum genellikle veliahdın tahta çıkması ile

¹³⁴⁹Nuhoğlu, **a.g.m**, s.300; Merçil, **Kirman**,s.182; Göksu,**Ordu**,s.19; Köymen,**Kuruluş**,s.338.

¹³⁵⁰Göksu,**Ordu**,s.24; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.80; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.264.

¹³⁵¹Doğan-Erdoğan, **a.g.m**, s.128.

¹³⁵²Nuhoğlu, **a.g.m**, s.302.

¹³⁵³Aka,**Timur**,s.110; Şâmî,**a.g.e**, s.83.

¹³⁵⁴El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.62; Temir, **Gizli Tarih**,s.148 ; Temir, **Cengiz Han**,s.32.

¹³⁵⁵İbni Tagrıberdi, **a.g.e**, s.22; Sağlam, **a.g.m**, s.62; Levanoni, **a.g.m**, s.507.

sonuçlanmamaktadır. Memluklu veraseti, her Emir'in hükümdar olabileceği geçirgen bir yapıdadır. Bu sebeple emirler arasında güç mücadelesi boy göstermektedir. Bir Emir'in gücü ise sahip oldukları Memlükleri ile ölçülmektedir. Her emir, eğer sultan olursa, kendi Memlüklerini yanında bulundurarak onları önemli makamlara atamaktadır. Eski hükümdarın Memlükleri ise ya emekli yapılır ya da ordu içinde dağıtılırdı. Eski hükümdarlarının Memlüklerini toplu olarak ifade eden bu terim “Hoşkıdemiyye” olarak isimlendirilir.¹³⁵⁶

Hül-i Mani: Harizmşah Devleti ordusunda kullanılan, demir miğfer, demir başlık olarak tanımlanabilecek asker başlığıdır.¹³⁵⁷

İldeçi: Çağatay Hanlığı'nda, Bahadır unvanı taşımaya yetkili generallerdir. İldeçiler ordunun düzeni, yeni asker ve kumandan yetişmesi gibi işlere de bakarlardı.¹³⁵⁸

İspehbed: Farsça bir ıstılah olan İspehbed, ordu emiri yani ordu kumandanı anlamına gelmektedir. İran coğrafyasının ilk dönemlerinden itibaren kullanılan unvan Sasani İmparatoru Anuşirevan'ın ülke içindeki yönetim reformundan sonra bölgelere ayrılan devlette her bölgenin başına atanan askeri vali konumuna gelmiştir. İspehbed unvanı, Arapça kaynaklarda İspehbez olarak okunmuş ve böyle kullanılmıştır. Abbasi Devleti'nde, İran coğrafyası valilerine bu unvan verilmeye başlanmıştır. Aynı şekilde Deylemliler de bu unvanı kullanmışlardır. İspehbed unvanı, yerel bölge ordusu kumandanı anlamına gelmeye başladığı sırada Harizmşahlar Devleti tarafından devlete tabii olan Taberistan hükümdarları için kullanılmaya başlanmıştır. Bu unvan dolayısı ile Harizmşahlar Devleti teşkilatında bulunmaktadır.¹³⁵⁹

¹³⁵⁶ İbni Tagrıberdi, **a.g.e**, s.586; Koprıman, **Mısır Memlükleri**,s.13.

¹³⁵⁷ El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.99.

¹³⁵⁸ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili ve Türkistan Yakın Tarihi**,1. Baskı, İstanbul, 1981, s.244; Lkhundev, **a.g.e**, 2013, s.33.

¹³⁵⁹ Gürbüz,**a.g.e**, s.166; Tahsin Yazıcı, “İspehbed”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.23, 2001, s.176-177; Merçil,**Afganistan ve Hindistan**,s.78; Özeydin,**a.g.e**, s.42; Sevim, **Suriye ve Filistin**,s.172; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.49; Al Bondari, **Irak ve Horasan**,s.158; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.143; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.316.

İlgar: Timurlular Devleti'nde kullanılan bir ıstılatır. Bir yere bir orduya saldırma ve yağmalama işine denilmektedir.¹³⁶⁰

İlgamişi: Moğolca bir ıstılah olan İlgamişi, bir ordunun diğer bir ordu üzerine veya bir şehire akınlarda bulunmasını ifade etmek için kullanılmaktadır.¹³⁶¹

İğdişbaşı (Emir-i İğdişan): Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti ordusunda görülen bir görevlidir. Babası Türk olup annesi gayrimüslimden olan askerler iğdiş birliklerini oluşturmaktadır. İğdişler paralı asker sınıfına girmektedirler. Bu birliğin başındaki komutana İğdişbaşı unvanı verilmektedir.¹³⁶²

Kabakçılar: Altınorda Hanlığı'nda, şehir kapılarında nöbet tutan askerlere verilen isimdir.¹³⁶³

Kahilkacı: Timurlular Devleti ordusunda görev yapan günümüz modern ordularında istihkâm bölüğü olarak bilinen askeri birliklere verilen isimdir.¹³⁶⁴

Kâhurgâ: İlhanlılar Devleti ordusunda kullanılan savaş davullarıdır.¹³⁶⁵

Kaid: Abbasiler Devleti ve Gazneliler Devleti'nde orduda görevli olan orta dereceli bir komutandır. Emri altında yüz kişilik atlı asker bulunmaktadır. Bu yönüyle yüzbaşı denilebilecek bir pozisyona sahiptir. Kaid unvanı Eyyubiler Devleti'nde farklı bir anlamda kullanılmaktadır. Divan-ı Ustul dairesinde Emir'ül Ma'nın komutasında altında, her bir geminin komutanına verilen bir unvandır.¹³⁶⁶

Kalbgâh: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde ordunun savaş düzeninde merkezde bulunan orduya denmektedir. Leşker-i Kalb İstılahı da kullanılmaktadır. Timurlular Devleti ordusunda merkez kuvvetlerin bulunduğu kısma Kalbgah denilmektedir. Kalb, savaşta ordunun sevk merkezidir. Ordu, hükümdarın bulunduğu kalbten

¹³⁶⁰ Tihrani, **a.g.e**, s.112.

¹³⁶¹ Şâmî, **a.g.e**, s.49.

¹³⁶² Şapolyo, **a.g.e**, s.230; Göksu, **Ordu**, s.246; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.77; Abû'l Farac, **a.g.e**, s.565; Kesik, **At Üstünde**, s.31.

¹³⁶³ Yakubovskiy, **a.g.e**, s.95.

¹³⁶⁴ Aka, **Timur**, s.111.

¹³⁶⁵ Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.234.

¹³⁶⁶ Nuhoglu, **a.g.m**, s.301; Kayaoğlu, **a.g.e**, s.61; Göksu, **Ordu**, s.19; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.13.

yöneltilmektedir. Türkistan Türk orduları süvari ağırlıklı ordulardır ve hızlı hareket etmektedir. Ordunun daha ileri atılması veya geri çekilme manevraları kalbten yönetilmektedir. Kalb bir ordunun beyni konumundadır. Merkezde hükümdarın çetresi ve sancakları dalgalanmaktadır. Bunu gören asker merkezde bir sorun olmadığını anlamaktadır. Merkez kısmına saldırı alıp hasar alan bir ordunun sağ ve sol kanatları sağlam dahi olsa savaşı psikolojik olarak kazanması çok zorlaşmaktadır.¹³⁶⁷

Kale Bahadır: Hokand Hanlığı ordusunda görev yapan süvari mızraklı ve kılıçlı olarak savaşan askerleri tanımlamak için kullanılan bir ıstılahtır.¹³⁶⁸

Kalkan Yapınmak: Karahanlı Devleti'nde, savaş esnasında kalkanı kullanarak siper alma pozisyonuna denmektedir.¹³⁶⁹

Kalkan: Tarih boyunca tüm devletlerde ve Türk İslam, Türk Moğol Devleti'nde kullanılan bir savunma silahıdır. Savaşan askerlerin savaş esnasında kaşı taraftan gelen darbelerden korunmasını sağlamaktadır fakat saldırı sihalı genel anlamda değildir.¹³⁷⁰

Kapucubaşı: Karahanlı Devleti'nde, sarayı ve hükümdarı korumakla görevlidir. Sarayda hükümdarın yanına gelen giden kimselere nezaret etmektedir. Ayrıca Karahanlı sarayındaki Turgak ve Yatgakların nöbetlerini değiştirmek ayarlamak, diğer bütün birlikleri de kontrol etmek ile görevlidir.¹³⁷¹

Karaçerig: Türkistan Türk devletleri'nde, sıradan, askeri eğitim almamış, düzensiz, teçhizatsız halk kitlesinden toplanan takviye birlikleri ifade etmek için kullanılan bir ıstılahtır.¹³⁷²

¹³⁶⁷ Buryakov, **a.g.e.**, s.927; Merçil, **Kirman**, s.182; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.195; Özgüdenli, **Gâzân**, s.143; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.513; Köymen, **Kuruluş Devri**, s.216; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.78; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.262; Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.322; Şeşen, **Selahaddin**, s.233; Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları)**, s.301; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**, s.22; El Mansûri, **a.g.e.**, s.74.

¹³⁶⁸ Koç, **Rus Elçilik**, s.74.

¹³⁶⁹ Genç, **a.g.e.**, s.335.

¹³⁷⁰ Genç, **a.g.e.**, s.335; Bilgiç, **a.g.e.**, s.218.

¹³⁷¹ Genç, **a.g.e.**, s.288; Yusuf Has Hacib, **a.g.e.**, s.103; Koca, **Ordu ve Askeri**, s.83.

¹³⁷² Ükten, **a.g.m.**, s.286.

Korakçi: Türkçede görmek, gözetlemek, kollamak olarak anlam bulan bu kelime Türk Moğol Devleti'nde yol gözleyen koruyan bekçi anlamındadır. Çağatay Hanlığı ve İlhanlılar Devleti'nde de bu görevde memurlar vardır. Görevleri, yolların güvenliğini sağlamaktır. Ticaret kervanları için yolları gözetlemek ve kollamaktır.¹³⁷³

Karavna: Çağatay Hanlığı'nda farklı boylardan askerlerin toplanarak birleştirilmesi sonucu oluşturulan birliklere verilen isimdir.¹³⁷⁴

Karavul: Bu unvan Karavul veya Karavulbaşı olarak da bilinmektedir. Türk Moğol Devleti'nde, Altınorda Hanlığı'nda, Timurlular Devleti'nde, Akkoyunlular Devleti'nde ve Batı Türkistan Hanlıkları'nda öncü askeri birlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Karavul, haberci menzillerinde gözcülük yapmak için kullanılan yerlerdir.¹³⁷⁵

Karavulbeyi: Buhara Hanlığı'nda, şehirlerin içlerindeki güvenlikten ve kervanlar ile münferit yolcular için yolların güvenliğinden, yolların kar yağışı gibi olaylarda açık tutulması, ordunun geçişi veya ticaret kervanlarının geçişi için yolları her daim temiz ve güvenli tutmaktan sorumlu kişidir.¹³⁷⁶

Kasar: Bu memuriyetin adı bilinmemekle birlikte Cengiz Han kardeşi Kasar'ı (Arslan) bu göreve getirdiği için önemli bir görev olduğunu düşünerek görevli kişinin isminde bu görevi açıklamanın uygun olduğunu görerek Türk Moğol

¹³⁷³ Özkan İzgi, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, 1. Baskı, Ankara, Haz: Serhat Küçük-Erkin Ekrem, Türk Tarih Kurumu, 2014, s.57; Cüveyni, **a.g.e**, s.116; Gürbüz, **a.g.e**, s.237; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.16; d'Ohsson, **a.g.e**, s.151; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.232; Berl, **a.g.e**, s.170; Ebû'l Ferec, **Târîhu**, s.7; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.113.

¹³⁷⁴ Kafalı, **Çağatay**, s.42.

¹³⁷⁵ Abdülkadir Özcan, "Casus", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.7, 1993, s.168; Tarağayoğlu, **a.g.e**, s.35; Tihrani, **a.g.e**, s.93; Gordlevski, **a.g.e**, s.92; Aka, **Timur**, s.111; Aksarayî, **a.g.e**, s.97; Hümbət oğlu, **a.g.e**, s.26; Yakubovskiy, **a.g.e**, s.95; Erdem, **a.g.m**, s.68; Uyar, **İlhanlı Ordularının**, s.443; Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları)**, s.299; Şâmî, **a.g.e**, s.26; Ötemiş Hacı, **a.g.e**, s.35; Selmâni, **a.g.e**, s.95; Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.129; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.95; elHüseynî, **a.g.e**, s.16; Aka, **Mirza Şahrüh**, s.189; Aka, **İran'da Türkmen**, s.52.

¹³⁷⁶ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s.519; Schuyler, **a.g.e**, s.341; Khanikoff, **a.g.e**, s.238.

Devleti'nde, bu görevdeki kişi ordunun kılıçlarını taşımak ve temininden sorumludur. Cuci Kasar bu görevi yapmaktadır. ¹³⁷⁷

Kaskan: Timurlular Devleti'nde, orduda askerlerin başlarına geçirdikleri demir başlıktır. ¹³⁷⁸

Katuğlu Ok: Karahanlı Devleti ordusunda, askerlerin savaşta kullandığı zehirli oklardır. ¹³⁷⁹

Kavçın: Çağatay Hanlığı'nda ve sonrasında Timurlu Devleti'nde, Han'ın özel yetiştirilmiş seçme askerlerinden oluşan muhafız birliğidir. ¹³⁸⁰

Kethüda-i leşker: Kethüda unvanlı sivil memurun, ordudaki karşılığı Kethüda-i Leşker olarak isimlendirilmektedir. Bu görevli memur, ordu kumandanının uhdesinde görev yapmaktadır, ve ordu kumandanının aldığı karar ve verdiği emirleri gerekli, komutanlara ve diğer rütbeli askerlere ileten memurdur. ¹³⁸¹

Kemankeş: Yay kullanan askerlere verilen unvandır. ¹³⁸²

Keptevut: Türk Moğol Devleti'nde, Han'ın çadırı önünde gece bekleyen seksen kişilik birliktir. Daha sonra, Cengiz Han'ın teşkilatı düzenlemesi ile birlikte sayıları bin kişiyi bulmuş ve başlarına bir binbaşı atanmıştır. ¹³⁸³

Keşşaf: Türkistan'da casus vazifesi gören askerlere verilen isimdir. Bunlar düşman ordugâh ve yollarını gözetler ayrıca, sefer sırasında çevreyi önden keşfe gönderilmektedirler. Memlükler Devleti'nde kâşif ismi ile görev yapmaktadırlar. ¹³⁸⁴

¹³⁷⁷ Barthold, **Tarihte Türk**,s.328; d'Ohsson,**a.g.e**, s.56; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.190; Temir, **Cengiz Han**,s.24; Roux,**Moğol**,s.78; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.47.

¹³⁷⁸ Tarağayoğlu,**a.g.e**, s.104.

¹³⁷⁹ Genç,**a.g.e**, s.323.

¹³⁸⁰ Aka, **a.g.m**, s.906; Barthold, **Tarihte Türk**,s.182; Findley,**a.g.e**, s.126; Aka,**Timur**,s.110; Sümer,**Karakoyunlular**,s.49;Şâmî,**a.g.e**, s.164;Selmânî,**a.g.e**, s.53;Bademci, **Cengiz Han ve**,s.157; Arabşah,**a.g.e**, s.36; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.231; el Hüseyînî,**a.g.e**, s.3.

¹³⁸¹ Palabıyık, **a.g.e**, s.180; Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.158.

¹³⁸² Koca, **Ordu ve Askeri**,s.123.

¹³⁸³ Barthold, **Tarihte Türk**,s.408;Ağaladağ,**a.g.m**,s.439; Temir, **Gizli Tarih**,s.149; Gürbüz,**a.g.e**, s.155; Spuler,**a.g.e**, s.299; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.190; Temir, **Cengiz Han**,s.57; Togan, **Umumi Türk**,s.113;Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları)**,s.297;Roux,**Moğol İmparatorluğu**,s.125; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.188.

¹³⁸⁴ Nesevi,**a.g.e**, s.18; Koprıman, **Mısır Memlükleri**,s.130.

Kebte'ül: Cengiz Han'ın kurduğu muhafız birliği olan Keptevutların İlhanlılar Devleti'ndeki karşılığıdır. Kepte'ül birlikleri 2 veya 3 bin kişilik gulamlardan oluşmakta ve İlhan'ın sarayında muhafız birliği olarak görev yapmaktadırlar.¹³⁸⁵

Kereş: Karahanlı Devleti ordusu bir savaş esnasında, arkasını sağlam bir yere vererek düşmanı muhasaraya etmesine denilmektedir.¹³⁸⁶

Kerjü: Barutlu olmayan, ilkel bir yapıya sahip küçük demir bilye atan tüfeklerdir.¹³⁸⁷

Kholan: İran coğrafyasında İlhanlılar Devleti'nde, askeri yükümlülük, savaşa gitme hizmeti manalarına gelen bir ıstılahtır.¹³⁸⁸

Kemendenâzân: Orta Çağ Türk İslam Devletleri ordularında kement taşıyan ve savaşlarda bu kementleri düşman askeri veya hayvanının yakalamak için özel olarak kullanan uzman askerlere verilen isimdir.¹³⁸⁹

Keş-kurman: Karahanlı Devleti ordusunda, okçu askerlerin ok ve yaylarının koydukları sadaklara verilen isimdir.¹³⁹⁰

Keşik: Türk Moğol Devleti'nde Cengiz Han'dan başlayarak, Türk Moğol Devleti Hanlarını koruyan, hassa birlikleri, gece ve gündüz görevlileridir. Çağatay Hanlığı'nda Çağatay Handan itibaren Karşi'de (Moğolca saray) görev yapmaktadırlar.¹³⁹¹

Kılıçcibaşı: İlhanlılar Devleti'nde, saray da sarayı ve hükümdarı korumakla görevli muhafız birliklerinin kumandanına verilen unvandır.¹³⁹²

Kır Sipehsâlâr: Harizmşahlar Devleti'nde, sınırlarda uclarda konuşlu askeri birliklerin komutanlarına verilen unvandır.¹³⁹³

¹³⁸⁵ Özgüdenli, **Gâzân**, s.321.

¹³⁸⁶ Donuk, **a.g.e**, s.100.

¹³⁸⁷ Donuk, **a.g.e**, s.100.

¹³⁸⁸ Grigor, **a.g.e**, s.13.

¹³⁸⁹ Göksu, **Ordu**, s.24; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.81; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.264.

¹³⁹⁰ Donuk, **a.g.e**, s.100.

¹³⁹¹ Barthold, **Türkistan**, s.408; Spuler, **a.g.e**, s.298; Grigor, **a.g.e**, s.33; Aksarayî, **a.g.e**, s.51; Togan, **Çengiz Han**, s.24; Yakubovskiy, **a.g.e**, s.32; Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları)**, s.297; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.101.

¹³⁹² Spuler, **a.g.e**, s.299.

Kıl-Kuyruk: Buhara Hanlığı'nda, profesyonel olmayan, civardan toplanan yardımcı birliklerdir. ¹³⁹⁴

Kırmızı Ok: Harizmşahlar Devleti'nde kullanılan bir haber, çağırma geleneğidir. Ok, Türkistan'da çok eski dönemlerden beri kullanılan bir haber ve çağrı aracıdır. Harizmşahlar Devleti'nde, hükümdar kırmızı okları kime yollarsa oku alan kişi maiyetinde ne kadar askeri varsa doğrudan merkeze ya da hükümdar her nerede ise onun yanına gitmektedir. ¹³⁹⁵

Kişifçi: Türkistan'da, orduda keşifçi ve gözlemci olarak görev yapan öncü askerlerdir. ¹³⁹⁶

Koğuş: Türkistan ordularının en önemli silahı olan okun yapımı için kullanılan ağaçlara verilen isimdir. ¹³⁹⁷

Kolbaşı: Kazak ordusunun en büyük komutanı, bu görev Han'ın sıfatlarından biridir. Han ordunun başı kabul edilir ve kolbaşı unvanına sahiptir. ¹³⁹⁸

Korçı: Türk Moğol Devleti'nde, Cengiz Handan itibaren görevleri ok ve yay taşımak olan okçu memuriyetidir. ¹³⁹⁹

Korçı (Horçin): Korcu olarak da geçmekte olan bu ıstılah, Cengiz Han'ın Türk Moğol Devleti'nde kurduğu on bin kişilik muhafız birliğidir. Korçı İlhanlılar Devleti sarayının güvenliğini sağlayan saray muhafızlarıdır. Teçhizatları balta ve oktur. Türk Moğol Devleti'nde olan Horçin unvanının İlhanlılar Devletine geçmiş halidir. ¹⁴⁰⁰

¹³⁹³ Merçil, **a.g.m**, s.259.

¹³⁹⁴ Çelik, **Buhara**,s.104; Koç, **Rus Elçilik**,s.32.

¹³⁹⁵ Taneri, **Harizmşahlar**,s.130.

¹³⁹⁶ Güner, **a.g.m**, s.1421.

¹³⁹⁷ Genç,**a.g.e**, s.325.

¹³⁹⁸ Kara,**a.g.e**, s.256; Koç, **Rus Elçilik**,s.166.

¹³⁹⁹Roux,**Moğol**,s.95Barthold,**Türkistan**,s.407;Tihrani,**a.g.e**,s.131;Uyar,**İlhanlı(İranMoğolları)**,s.29.

¹⁴⁰⁰Spuler,**a.g.e**, s.300; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.12;Togan,**Çengiz Han**,s.24;Temir,**Cengiz Han**,s.30; Fazlullah, **Camıu't (İlhanlılar)**,s.21; el Hüseyinî,**a.g.e**, s.2; Çingizoğlu,**a.g.e**, s.179; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.188.

Koruğçi: Karahanlı Devleti'nde, beylerin ve köylerin korularını bekleyen görevlilere denir.¹⁴⁰¹

Koşun: Türk Moğol Devleti, Timurlular Devleti ve Akkoyunlular Devleti'nde, bin kişiye kadar olan, birkaç yüz kişilik askeri birliktir.¹⁴⁰²

Koşun-i Suvar: Timurlular Devleti ordusunda, süvari koşun birliklerini tanımlamak için kullanılan bir ıstılahtır.¹⁴⁰³

Kotoçin: Türk Moğol Devleti ordusunda Cengiz Han'ın, kurduğu sisteme göre emirlerine verilen unvandır.¹⁴⁰⁴

Köçebend: Buhara Hanlığı'nda kullanılan bir savaş taktiğidir. İki sokak veya o şekilde olan alanda çıkışı sağlayan köşelerin iki ucun tahkim edilerek barikat kurulması işine verilen isimdir.¹⁴⁰⁵

Körük: Timurlular Devleti'nde, hükümdarın ordusunu önünde geçit resmi yaptırması ve onları teftiş etmesi işine denmektedir.¹⁴⁰⁶

Közedici: Gözcü unvanlı askerlerdir. Türkistan'da, ordugâhlar ve şehir surlarında görev yapan askerlerdir. Ayrıca düşman toprakları ve ordugâhlarında casusluk görevi de görmektedirler.¹⁴⁰⁷

Kuburluk: Türk Moğol ordusunda, Horçinlerin taşıdığı okluklara verilen isimdir.¹⁴⁰⁸

Kurci: Silah manasına gelen kur kelimesi, Timurlular Devleti'nde cephaneliği ifade eden Kurhane veya Cebahane adı ile kullanılmaktadır. Orta Çağ Türk İslam

¹⁴⁰¹ Genç, **a.g.e.**, s.280.

¹⁴⁰² Tarağayoglu, **a.g.e.**, s.46; Aka, **Timur**, s.110; Tihrani, **a.g.e.**, s.62; Gordlevski, **a.g.e.**, s.125; Sümer, **Karakoyunlular**, s.47; Hümbet oğlu, **a.g.e.**, s.24; Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.237; Barthold, **Orta Asya**, s.149; Erdem, **a.g.m.**, s.62; Ötemiş Hacı, **a.g.e.**, s.33; Selmâni, **a.g.e.**, s.44.

¹⁴⁰³ Tihrani, **a.g.e.**, s.126.

¹⁴⁰⁴ Temir, **Gizli Tarih**, s.152.

¹⁴⁰⁵ Ükten, **a.g.m.**, s.297.

¹⁴⁰⁶ Tarağayoglu, **a.g.e.**, s.59.

¹⁴⁰⁷ Güner, **a.g.m.**, s.1421.

¹⁴⁰⁸ Temir, **Gizli Tarih**, s.203; Temir, **Cengiz Han**, s.55.

Devletleri’nde, Zerradhane olarak gördüğümüz bu yerin başında, Kurbaşı veya Kurci adı verilen görevli bulunmaktadır. ¹⁴⁰⁹

Kurganbeği: Buhara Hanlığı’nda, ordu teşkilatında görevli bir askerdir. Kurganbeği unvanı, Tuğgeneral rütbesinde bir komutandır. ¹⁴¹⁰

Leşker: Asker anlamına gelen bir ıstılahtır. Askerlik Türk tarihi ile ayrılmaz bir olgudur. Hatta günümüzde dahi kullanılan “her Türk asker doğar” cümlesi ve Türkler ordu millettir yargısı, askerlik ve Türk tarihinin ayrılmaz bir bütün olduğunu bir kez daha bize anlatmaktadır. Leşker,¹⁴¹¹ köken olarak Farsça bir kelimedir ve asker anlamına gelir. Türkistan coğrafyasında, tarih boyunca özellikle İslamlaşma sonrası dönemde, Arapça dilinin ve yine Farsçanın etkisi ile Ceyş, Cund, Sipah gibi ıstılahlarla ifade edilmiştir. Türkçe olarak da askere Çeri veya Çerig kelimeleri isim olarak verilmiştir. Asker ıstılahı, Arapça bir kelimedir. Ve çoğul olarak Asakir kelimesi kullanılmaktadır. Osmanlı Devleti’nde, Yeniçeri ocağının kaldırılması ile birlikte Padişah II. Mahmud tarafından kurulan orduya Asakire-i Mansuriye-i Muhammediye ismi verilmiştir. Burada Asakir ifadesini ordunun tamamı için kullanıldığını görmekteyiz.

Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti ve Harizmşahlar Devleti’nde, ordu yapısı birbirine benzemektedir. Ordu genel itibariyle atlı süvariden oluşmaktaydı. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti’nde, ordu yapısı genel anlamda atlı süvaridir, süvarileri isimlendirmek için faris ıstılahı da kullanılabilmektedir. Yaya olan askerleri tanımlamak için, leşker¹⁴¹² ıstılahının eş anlamlısı olarak verdiğimiz Cund ıstılahı, yaya askeri ifade etmektedir. Cund ıstılahının çoğulu olarak kaynaklarda, Cunud ifadesi kullanılmaktadır. Türkistan coğrafyasında, Türk İslam Devletleri’nde, silahlı güç, günümüzde hala kullanımda olan Ordu ıstılahı ile ifade edilmekteydi. ¹⁴¹³

¹⁴⁰⁹ Alan, **Bozkırdan**,s.282.

¹⁴¹⁰ Meyendorf, **a.g.e.**158.

¹⁴¹¹ Güner, **a.g.m.** s.1419; Koca, **Ordu ve Askeri**,s.81.

¹⁴¹² Merçil, **Kirman**,s.181; Mîrhând,**a.g.e.** s.41.

¹⁴¹³ Köymen, **Alp Arslan**,s.9; Fazlullah, **Selçuklular**,s.77.

Leşkerbaşı: Buhara Hanlığı'nda, orduda başkomutan olarak görev yapan memurdur.¹⁴¹⁴

Leşkerşeh: Gazneliler Devleti'nde ve Büyük Selçuklu Devleti'nde, ordu komutanı rütbesinde olan komutana verilen isimdir.¹⁴¹⁵

Leşkerghah: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, daimi askerlerin barındıkları veya seferler sırasında kurulan merkezlerdir. Bu merkezler bir şehir olabileceği gibi geçici olarak konaklanan alanlarda olabilmektedirler. Ordugâhlar, askerlerin talim yaptığı alanlara da sahiptirler bu yönden barış zamanı daimi askerin dinç ve savaşa hazır olarak kalmasını sağlar ayrıca, askerlerin şehir merkezlerinde olmamaları şehirlerde olabilecek sosyal sorunları engellemektedir. Ordugâh içinde askerlerin tüm ihtiyaçlarını karşılayacak teşkilat ve düzen vardır. Askerin ihtiyacı olan gıda, giyim ve savaş malzemelerinin satıldığı, kendi içinde başlı başına bir ekonomi meydana getiren ordu pazarı veya sabit çarşılar, camiiler, hastaneler, adli sorunlar için mahkemeler gibi birçok farklı kurumdan meydana gelen kendi kendine yeten şehir görünümü de almaktadırlar. Bu ordugâhlardan zamanla gerçek bir şehre dönüşenlerden biri şüphesiz. Abbasi Devleti'nin, Türk askerler için kurduğu Samara ordugâhıdır.¹⁴¹⁶

Mayedâr: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde orduların arkasından giderek erzak taşıyan ve ordunun erzak ve diğer ihtiyaçları konusunda lojistik görevi gören birliklere verilen isimdir.¹⁴¹⁷

Mancınıkdârân: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde mancınık adı verilen ağır kuşatma silahını kuran ve kullanan askerlerdir.¹⁴¹⁸

Mancınıksazan: Şeybânî Hanlığı'nda, Abdullah Han döneminde kurulan mancınık kullanan askeri sınıftır.¹⁴¹⁹

¹⁴¹⁴ Ziyaev, **a.g.e**, s.12.

¹⁴¹⁵ El Cüzzani,,**a.g.e**, s.42; Göksu,**Ordu**,s.159.

¹⁴¹⁶ Merçil, **Kirman**,s.183; Köymen,**Kuruluş**,s.291; Fazlullah, **Selçuklular**,s.116.

¹⁴¹⁷ Köymen,**Kuruluş**,s.216.

¹⁴¹⁸ Göksu,**Ordu**,s.24; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.60; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.80; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.264.

Mangulay: Moğolca bir kelime olan Mangulay veya Monkalay, Türk Moğol Devleti, Timurlular Devleti, İlhanlılar Devleti, Akkoyunlular Devleti ve Hive Hanlığı ordusunda öncü birliklere verilen isimdir.¹⁴²⁰

Melie: Buhara Hanlığı'nda, avcılarının arkasında küçük atlar ile savaşa katılan, Hanlık bünyesinde yaşayan yahut köle veya paralı asker olan Afganlardan oluşan birliklerdir.¹⁴²¹

Melik: Sözlük anlamı olarak malik olmak yani sahip olmak anlamına gelen milk kökünden türeyen Melik¹⁴²² Arapça bir ıstılahtır. Melik unvanına İslam dininden önce eski Arap krallıklarında rastlanıyorsa da bu çok yaygın değildir. İslam Devleti'nde, Hz. Peygamber ve Raşid halifeler tarafından kullanılmayan melik unvanı, Emeviler Devleti ve Abbasiler Devleti'nde kullanılmamış, İslam tarihinde bu unvanı kullanan ilk devlet Türkistan coğrafyasında mezkûr Samaniler Devleti olmuştur. Samani hükümdarları bastırdıkları sikkelerde melik unvanını da koydurmuşlardır. Büveyhiler Devleti'nde ise eksi Sasani köklerine atıf yaparak bu unvanı taşımaya başlamışlardır. Türkistan coğrafyasında, Karahanlı Devleti, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti ve Harizmşahlar Devleti'nde kullanılan Melik¹⁴²³ unvanı sadece hükümdara değil, bir bölgede valilik yapan şehzadelere ve sonrası hanedanların bütün erkek evlatlarına verilen bir unvan haline gelmiştir. Bu sebeple hükümdarlar tek başına bu unvanı kullanmaz yanlarına mutlaka büyük unvan ve lakaplar eklerlerdi. Melik unvanına, Harizmşahlar Devleti, Delhi Türk Sultanlığı, Eyyubiler Devleti ve Memlükler Devleti'nde de rastlamaktayız. Fatımiler Devleti'nde vezirlerin aldığı bir unvan olan Melik, Fatımi Devleti'nde vezirlik yapan

¹⁴¹⁹ Ükten, **a.g.m**, s.291.

¹⁴²⁰ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.96; Tihrani, **a.g.e**, s.66; Aka, **Timur**, s.110; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.76; Hümbət oğlu, **a.g.e**, s.32; Togan, **Oğuzdestanı**, s.32; Yakubovskiy, **a.g.e**, s.238; Barthold, **Orta Asya**, s.122; Erdem, **a.g.m**, s.62; Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları)**, s.300; Şâmî, **a.g.e**, s.20; Duğlat, **a.g.e**, s.167; Bademci, **Cengiz Han ve**, s.166; Arabşah, **a.g.e**, s.142; Fazlullah, **Camîu't(İlhanlılar)**, s.103; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.68; Aka, **Mirza Şahruh**, s.188;

¹⁴²¹ Meyendorf, **a.g.e**, s.187.

¹⁴²² Kafesoğlu, **a.g.e**, 1992, s.354; Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar- İslam Devletleri-**, İlaveli 3. Baskı, Ankara, C.1, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2005, s.516; Güner, **a.g.m**, s.1437; Merçil, **Kirman**, s.154; Gürbüz, **a.g.e**, s.174.

¹⁴²³ Özgüdenli, **Gâzân**, s.104; Spuler, **a.g.e**, s.307; Köymen, **Alp Arslan**, s.11; Özaydın, **a.g.e**, s.12; Sevim, **Kutalmışoğlu**, s.142; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.27; Yinanç, **a.g.e**, s.44; Sevim-Yücel, **a.g.e**, s.88; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.24.

Eyyubiler Devleti'nin kurucusu Selâhaddin Eyyubi de el Melikü'n Nasr olarak bu unvanı kullanmıştır. Harizmşahlar Devleti Eyyubiler Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı'nda bu unvan farklı bir anlam kazanmıştır. Melik unvanı verilen kişi orduda askeri bir rütbe taşır hale gelmiş bulunmakta ve emrinde on bin kişilik birlik verilerek bu birliğin komutanı olmaktadır.¹⁴²⁴

Mengen: Türk Moğol Devleti'nde, orduda nişancı görevindeki askerlerdir.¹⁴²⁵

Menzil: Türkistanda orduların bir gün içinde aldığı yol hedeflediği genel bir mesafedir. 6 veya 8 km arasında bir mesafeyi ihtiva eder.¹⁴²⁶

Merzuban: Karahanlı Devleti'nde, ordu teşkilatında var olan bir unvandır. Ordu içinde, sınırlarda muhafızlık görevi yapan askerlere verilen isimdir.¹⁴²⁷

Meşaledar: Büyük Selçuklu Devleti'nde, Emaraeü eshabi'l-meşail yani Meşaleciler Emirliği olan bu unvan Timurlular Devleti, İlhanlılar Devleti ve Akkoyunlular Devleti'nde, Meşaledar olarak sarayda ve orduda meşale tutucusu olarak kullanılır.¹⁴²⁸

Mekali: Orta Çağ Türk İslam Devletleri ordularında, sapan adı verilen silahları kullanan askerlere verilen isimdir.¹⁴²⁹

Meymene: Arapçada sağ anlamına gelen yemin kökünden türetilmiş olup ordu teşkilatında sağ kol ve sağ cenah demektir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde ordunun sağ tarafını oluşturmakta olan bölümdür.¹⁴³⁰

¹⁴²⁴Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.10; Nesevi,**a.g.e**, s.65.

¹⁴²⁵ Mualla Uydu Yücel, **Moğollar Tarihi**, İstanbul Üniversitesi AUZEF Yayınları, 2014, s.280.

¹⁴²⁶ Çelik, **Buhara**,s.99; El Cüzzani,, **a.g.e**, Çev:Erkan Göksu, 2015, s.36.

¹⁴²⁷ İbn Bibi, **El Evamirü'l Ala'kiye Fil-Umuri'l Ala'iyeye Selçukname**, İstanbul Çev:Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s.242.

¹⁴²⁸ Aka,**Timur**,s.151; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.196; Hümbet oğlu, **a.g.e**, s.32; Merçil, **Saraylar**,s.205 Özgüdenli, **Rab-i Reşidi**,s.219.

¹⁴²⁹ Göksu,**a.g.e**, s.24; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.80; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.264

¹⁴³⁰ Uyar,**a.g.e**,s.151;Merçil,**Kirman**,s.182;Gülbüz,**a.g.e**,s.190;Merçil,**AfganistanveHindistanda**,s.19 5; Özgüdenli,**Gâzân**,s.143; Kayaoğlu,**a.g.e**, s.57; Göksu,**Ordu**,s.19; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.513; Köymen,**Kuruluş**,s.216; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.262; Nesevi,**a.g.e**, s.14; Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.322; Şeşen, **Selahaddin**,s.233; Fazlullah, **Selçuklular**,s.196; Divitçioğlu, **a.g.e**, s.94; Uyar, **İlhanlı Ordularının**,s.445; Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları)**,s.303; Kesik, **At Üstünde**,s.66; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.22; Mîrhând,**a.g.e**, s.68; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.12.

Meysere: Arapçada yesir sol anlamına gelmektedir Meysere bu kökten gelmekte olup ordu teşkilatından, sol kol ve sol cenah anlamına gelmektedir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde meysere olarak da isimlendirmekte olup ordunun yapılanmasında merkezle birlikte kanatlarından birini oluşturmaktadır. ¹⁴³¹

Mingbaşı: Batı Türkistan Hanlıklarının ordularının tümünde ortak olarak kullanılan bir rütbedir. Bin adamdan sorumlu askeri kumandandır. ¹⁴³²

Misâshâne: İlhanlılar Devleti'nde, orduya silah yapmakla görevli olan uzların çalıştığı silah atölyelerine verilen isimdir. ¹⁴³³

Minghan-ı Noyan: Türk Moğol Devleti'nde, Cengiz Han'ın, han seçilmesinden sonra ordusuna atadığı yöneticilere verdiği isimdir. Cengiz Han yakın adamlarından 89 kişiyi Binbaşı olarak atamıştır. Binbaşılar, Cengiz Han tarafından ordunun binlik ve bazen 2-5 binlik şekilde ordusunun bölünmesi ile başa geçen komutanlardır. ¹⁴³⁴

Mübareze: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde iki ordu karşılaştığı zaman, orduların en iyi iki savaşçısının birbiri ile dövüşmeye bir nevi düelloya çıkmasına verilen isimdir. ¹⁴³⁵

Mir başı: Buhara Hanlığı'nda, ordu teşkilatında görevlidir. Hanlıktaki Taciklerden seçilen bu görevliler, bin askerden oluşan bölüklerde, bölüğün tuğunu taşımakla görevlidir. ¹⁴³⁶

Mirgan: Hokand Hanlığı ordusundaki piyade olarak görev yapan askerleri tanımlamak için kullanılan ıstılahtır. ¹⁴³⁷

¹⁴³¹Yazıcı, **a.g.e**, s.118; Merçil, **Kirman**,s.182; Gürbüz, **a.g.e**, s.190; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**,s.195; Özgüdenli, **Gâzân**,s.143; Kayaoğlu, **a.g.e**, s.57; Göksu, **Ordu**,s.19; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.513; Köymen, **Kuruluş**,s.216; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.78; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.262; Nesevi, **a.g.e**, s.14; Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.322; Şeşen, **Selahaddin**,s.233; Fazlullah, **Selçuklular**,s.216; Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları)**,s.303; Kesik, **At Üstünde**,s.66; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.22; Mîrhând, **a.g.e**, s.68; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.12.

¹⁴³² Bonvalot, **a.g.e**, s.159; Koç, **Rus Elçilik**,s.41.

¹⁴³³ Özgüdenli, **Gâzân**,s.322.

¹⁴³⁴ Temir, **Gizli Tarih**,s.149; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.134; Spuler, **a.g.e**, s.435; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.1; Temir, **Cengiz Han**,s.57; Rossabi, **a.g.e**, s.4; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.61

¹⁴³⁵ Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.79; Fazlullah, **Selçuklular**,s.255; Hümbet oğlu, **a.g.e**, s.24; Merçil, **Meslekler**,s.150; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.388; Erdem, **a.g.m**, s.74; Uyar, **Ortaçağ Moğol**,s.1297; Kesik, **At Üstünde**,s.30.

¹⁴³⁶ Meyendorf, **a.g.e**, s.345.

Möçhelka: İlhanlılar Devleti'nde Timurlular Devleti'nde, hükümdar buyruklarının orduya tebliğ edilip, binbaşı ve yüzbaşılardan bu emri aldıklarına dair olan, ahidname, mukavale, senet analımına gelen evraka verilen isimdir. ¹⁴³⁸

Mukaddem-i Pilbahan: Gazneliler Devleti, Hindistan coğrafyasına hâkim bir devlettir ve Hindistan coğrafyasında yoğun olarak yaşayan filler savaşlar için modern tanklar sayılmaktadır dolayısıyla fil bir ordu için ağır bir silatır ve oldukça etkilidir. Sultan Gazneli Mahmud, Hindistan seferlerinde yendiği Racalardan savaş tazminatı olarak filler aldığı kaynaklarda geçmektedir. Gazneliler Devleti'nde, genellikle Hintli olan fil bakıcılarının başında fil ahırlarının yöneticisi olarak bulunan görevliye filcilerin komutanı anlamında Mukaddem-i Pilbahan ıstılahı unvan olarak verilmektedir. ¹⁴³⁹

Mukaddimân: Cüveyni'nin verdiği bilgilere göre, Orta çağ Türk İslam Devletleri'nde ve Türk Moğol Devleti'nde, ordunun öncü birliklerin komutanını ifade eden unvandır. ¹⁴⁴⁰

Müfret: Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Devleti Ordusu'nda sultanı korumak ve resmi törenler, kabuller sırasında sultanın yanında bulunmak için Gulam sisteminde yetişen askerler arasından seçilen uzun boylu, fiziksel olarak güzel yüzlü, yapılı, muhafız birliğini oluşturan askerlere verilen unvandır. Müfret birliği askerlerinin komutanına “Nakip” unvanı verilmektedir. ¹⁴⁴¹

Multıksaz: Hive Hanlığı'nda, tüfekli birliklerdir. Mutlaksız tüfeklerinin kaliblereleri düşük barutlu silahlardır. ¹⁴⁴²

¹⁴³⁷ Koç, **Rus Elçilik**,s.74.

¹⁴³⁸ Aka,Timur,s.110; Yakubovskiy,**a.g.e**, s.236; Uyar, **İlhanlı Ordularının**,s.443; Şâmî,**a.g.e**, s.164; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.38; Aka, **Mirza Şahruh**, s.188.

¹⁴³⁹ Nuhoğlu, **a.g.m**, s.294; Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.195.

¹⁴⁴⁰ Cüveyni,**a.g.e**, s.153;Merçil, **Kirman**,s.182;Gürbüz,**a.g.e**, s.190; Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.195; Kayaoğlu,**a.g.e**, s.57; Göksu,**Ordu**,s.19; Köymen,**Kuruluş**,s.264.

¹⁴⁴¹ Bilgiç,**a.g.e**, s.285.

¹⁴⁴² Çelik,**Hive Hanlığı**,s.92.

Mustahfız: Karahanlı Devleti'nde kale kumandanlarına verilen unvandır. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde Kutval unvanlı kale komutanının görevleri ile görevi aynıdır.¹⁴⁴³

Mutavvia: Gazneliler Devleti'nde ve Büyük Selçuklu Devleti'nde, gönüllülerden toplan askeri birliklerdir. Gazneliler Devleti'nde, özellikle Sultan Gazneli Mahmud zamanında yapılan Hindistan seferlerinde kullanılmışlardır.¹⁴⁴⁴

Müfredan-ı Hass, Müfredan-ı Ebvab: Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklular Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti, ordu ve saray teşkilatında bulunan bir birliktir. Müfred Arapça bir kelimedir. Kelime anlamı, bütün olmayan, genel olmayan, tek ve ayrı ayrı anlamındadır. Günümüzde, Türkçede kullanılan münferit kelimesi müfred kelimesinden gelmektedir. Gulam haneden yetişen yetenekli, akıllı ve dış görünüşü güzel olan gulamlar saraya alınarak, gulaman-ı saray vazifesi görürlerdi. Bu gulamların sayıları dört bin civarında olmakla birlikte, hükümdarın özel hassa ordusu olmaktadır. Müfred birliği içine giren gulamlara mutlaka bir silahta ustalık eğitimi verilmekteydi. Bir grup müfred, gürz kullanma konusunda ustayken, diğer grup kılıç veya mızrak konusunda ustalık göstermektedir. Müfred birliklerine, özellikle Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Memlük Devleti'nde var olan halka birliklerine izafen, Halka-i Has ismi verildiği kaynaklarda geçmektedir. Halka-i Has'ın görevi, hükümdar ve diğer devlet adamlarını, gezinti, av veya sefer sırasında kuşatarak güvenli bir daire halka içinde korumaktır.

Gulaman-ı Saray¹⁴⁴⁵ içinden de, en yetenekli iki yüz gulam ayrılır ve bunlar, özel yapım silahlar, zırh ve sair teçhizat ile donatılır. Daha ağır savaş eğitimleri alırlardı. Bu birliğe müfred veya çoğul olarak müfredan ve müfarede¹⁴⁴⁶ birliği denmektedir. Harizmşahlar Devleti'nde, müfred birlikleri, hükümdarın, silahdâr ve candâr adı verilen görevlilerle birlikte daimi muhafızlığını yapmaktadırlar. Müfred birliklerinin oluşturduğu, mülaziman-ı yatak adı verilen özel birlikler de vardır. Bu

¹⁴⁴³ Genç, **a.g.e.**, s.278.

¹⁴⁴⁴ Kafesoğlu, **İslami Türk**, s.360; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.73; Kesik, **At Üstünde**, s.42; Mîrhând, **a.g.e.**, s.99.

¹⁴⁴⁵ Kesik, **At Üstünde**, s.26.

¹⁴⁴⁶ El Mansûri, **a.g.e.**, s.91.

birlik, hükümdarın sefer sırasında ve barış günlerinde sarayını veya otağı çevresinde beklerler ve hükümdarın yattığı odanın önünde nöbet tutarlardı. Bu bakımdan, müfred birlikleri, Türk Moğol Devleti'nde, Cengiz Han'ın oluşturduğu, gece ve gündüz nöbetçilerine benzemektedirler. Savaş esnasında merkezde hükümdar otağını korumaktadırlar.¹⁴⁴⁷

Mukebbis: El Mukebbis olarak Eyyubiler Devleti teşkilatında görevli olan bu memur, Karahanlı Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti'nde, durbâş olarak bilinen memurun görevine sahiptir, hükümdar halkın arasından yürürken kalabalığı yarmak ve hükümdara yol açmak ile görevlidir.¹⁴⁴⁸

Muhafizân-a Turuk: Harizmşahlar Devleti'nde, yolcuların ve ticaret kervanlarının güvenliği için yollarda nöbet tutan muhafızlara denmektedir. Cüveyni'den anladığımıza göre bu muhafız birliği doğrudan Sultana bağlıdır.¹⁴⁴⁹

Mürtezika: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, paralı askerlerden oluşan birliklere verilen isimdir.¹⁴⁵⁰

Mukaddem al Turkman: Memlükler Devleti ordusunda bulunan Türkmenlerden oluşan birliklerin başında olan komutanlara verilen unvandır.¹⁴⁵¹

Mülazıman-ı Yatak: Büyük Selçuklular Devleti, Harizmşahlar Devleti, Türkiye Selçuklular Devleti ve Timurlular Devleti'nde, savaşta ve barışta, hükümdar nerede ikamet ediyorsa, oranın güvenliğinden sorumlu askeri birliktir. Hükümdarın yattığı odanın önünde silahlı olarak nöbet tutmaktadırlar. Karahanlı Devleti teşkilatında da olan Yatgak ve Turgak adı verilen, gece ve gündüz nöbetçileri gibi, mülazıman-ı yataklarda, hükümdarın özel gece ve gündüz nöbet muhafızlarıdır. Bu bakımdan, Türk Moğol Devleti'nde Cengiz Han'ın yasa ile düzene bağladığı, nöbet şekil ve

¹⁴⁴⁷ Cüveyni, **a.g.e.**, s.255; Koca, **Ordu ve Askeri**, s.84; Gürbüz, **a.g.e.**, s.177; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.148; Şapolyo, **a.g.e.**, s.227; Göksu, **Ordu**, s.20; Aksarayî, **a.g.e.**, s.98; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.298; Kesik, **At Üstünde**, s.26.

¹⁴⁴⁸ Şeşen, **Selahaddin**, s.213.

¹⁴⁴⁹ Gürbüz, **a.g.e.**, s.177; Cüveyni, **a.g.e.**, s.292.

¹⁴⁵⁰ Kemaloğlu, **a.g.m.**, s.7.

¹⁴⁵¹ Koprıman, **Mısır Memlükleri**, s.162.

saatlerini detaylı olarak düzenlendiği gece ve gündüz nöbetçilerine benzemektedirler.¹⁴⁵²

Mülazim: Timurlular Devleti'nde ve Akkoyunlular Devleti'nde, emirlerin ve beylerin idari işlerini yapmakta olan memurlara verine unvandır.¹⁴⁵³

Nakip: Türk Dil Kurumu güncel Türkçe sözlüğünde, anlam olarak; Bir kavmin, kabilenin başkanı veya onun vekili. Bir diğer anlam olarak da; bir tekkede, en yaşlı derviş veya dededir. TDK güncel Türkçe sözlüğünde bu anlamlarda geçen Nakip unvanı, Türkistan coğrafyasında, Türk İslam Devletleri'nde birçok farklı anlam ve görevde kullanılmıştır. Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti'nde, nakip unvanlı görevli, ordunun ve sarayın ihtiyacı olan gulamlara eğitim verilen gulam hane adı verilen kurumlarda görev yapmaktadır. Gulamlar, esir edildikten veya genel olarak satın alındıktan sonra, onlara takribi yedi yıllık bir eğitim verilmektedir. Bu eğitimleri sonucunda iyice yetişen gulamlar ordu ve sarayda görev yapmaya başlamaktadır. Bu gulamların eğitim ve sonrası komuta işlerinden sorumlu kimseye ise nakip adı verilmektedir. Nakipler Gulaman-ı Dergâh adı verilen saray gulamlarının başında bulunurlardı. Nakip'in görev sorumluluğunda olan gulamlar ellişer kişilik birimlere ayrılır ve her zaman silahlı olarak hükümdarın hizmetinde bulunurlardı.

Nakip unvanına 16.yy'da Şeybânî Hanlığı'nda da rastlamaktayız. Şeybânî Hanlığı'nda, Hz. Ali soyundan gelenlere verilen bu unvan, hanlık içinde, manevi itibarı dolayısıyla, tüm diğer görevlilerden üstün bir makamdır. Nakiplerin görevi, hanlığın askeri uygulamaları çerçevesinde sefer veya savaş esnasında ordunun tanzimi, teçhizi, her türlü savaş araç ve gereçlerinin kontrol ve denetimi, ayrıca askerlerin konumlanacağı mevkielemlerin tespitini gerçekleştirmektedir. Nakip unvanı, aynı zamanda dini bir unvandır. Ve hanlık içinde tekke ve dergâhlarda Hz. Ali soyu olmanın etkisi görülmektedir.¹⁴⁵⁴

¹⁴⁵² Aka, **Timur**, s.220; Koca, **Ordu ve Askeri**, s.84; Göksu, **Ordu**, s.43; Kesik, **At Üstünde**, s.26.

¹⁴⁵³ Tihrani, **a.g.e**, s.73.

¹⁴⁵⁴ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s. 491; Alpargu, **a.g.m**, s.266; Koca, **Ordu ve Askeri**, s.84; Macit, **a.g.e**, s.173; Göksu, **Ordu**, s.20; Nizamülmülk, **a.g.e**, s.143.

Nakkabân: Orta Çağ Türk İslam Devletleri ordularında bulunan bu askeri birlik, lağımcı olarak da isimlendirilmektedir. Yer altına lağımlar kazarak tüneller açan ve bu tüneller vasıtası ile düşman tarafına geçiş veya kale duvarlarını zayıflatmak ve barut ile havaya uçurmak gibi görevleri var olan önemli bir askeri birliktir. ¹⁴⁵⁵

Nacahdârân: Orta Çağ Türk İslam Devletleri ordularında, baltanın bir benzeri fakat daha hafifi olan nacak adı verilen silaha sahip ve bunu kullanan askerlere verilen isimdir. ¹⁴⁵⁶

Nefeat: Orta Çağ Türk İslam Devletleri ordularında neftendâz olarak da adlandırılan bu unvana sahip askerlerin görevi, neft yani petrolü yakarak düşman üzerine veya ordugâhlarında bulunan ağır silahlar üstüne atmaktır. Meydan savaşlarından ziyade, kuşatma ve savunma savaşlarında etkili olmaktadır. Memlûkler Devleti'nde bu iş ile görevli olan askerlere Zerrâkûn adı verilmektedir. ¹⁴⁵⁷

Nevbet Salar: Emir-i Nevbe olarak da kaynaklarda geçen bu unvan, Karahanlı Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Kirman Selçuklu Devleti'nde ve Memlûkler Devleti'nde, hâkimiyet sembolü olan nevbetin çalınmasından ve nevbet çalan görevlilerden sorumlu memura verilmektedir. ¹⁴⁵⁸

Nikavul: Timurlular Devleti'nde, savaş sırasında yenilerek kaçmaya başlayan düşman askerlerini takip edip yakalamak veya yok etmekle görevli birliklere, Timurlu Devleti'nde verilen Moğolca unvandır. ¹⁴⁵⁹

Noyan: Moğol askeri geleneğinde ordu komutanı unvanı olan Noyan rütbesi ordunun han ailesinden sonraki en yetkili komutanlarına verilen unvandır. Moğollarda

¹⁴⁵⁵Göksu,**Ordu**,s.24; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.60; Findley,**a.g.e**, s.99; Aka,**Timur**,s.111; el Hüseyinî,**a.g.e**, s.13.

¹⁴⁵⁶Göksu,**Ordu**,s.24; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.80; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.264

¹⁴⁵⁷Cüveynî,**a.g.e**, s.136; İbn Bibi, **a.g.e**, s.442; Aka, **a.g.m**, s.906; Kayaoğlu,**a.g.e**, s.54; Göksu,**Ordu**,s.24; Merçil, **Gazneliler**,s.28; Yinanç, **a.g.e**, s.62; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.81; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.19 İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.593; Şeşen, **Selahaddin**,s.242; Aksarayî,**a.g.e**, s.242; Kesik, **At Üstünde**,s.71.

¹⁴⁵⁸Genç,**a.g.e**, s.153; Merçil, **Kirman**,s.108; Göksu,**Ordu**,s.15; İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.76; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**,s.122; Fazlullah, **Selçuklular**,s.172.

¹⁴⁵⁹Aka, **a.g.e**, 1981, s.152; Aka,**Timur**,s.111; Şâmî,**a.g.e**, s.50; Aka, **Mirza Şahruh**, s.189.

aristokrat ve asker ailelerin çocukları Nökerlikten başlayan eğitimlerle Noyanlık rütbesine ulaşabiliyorlardı. ¹⁴⁶⁰

Nöker: Hizmetçi, muhafız, maiyet, arkadaş, yardımcı anlamlarına gelen Nöker, Türk Moğol Devleti'nde ve Timurlular Devleti'nde, her zaman han karargâhında hazır bulunan, sadece asker olmayıp, aynı zamanda hanlarının obalarında çeşitli işlere bakan paralı-profesyonel askerlerdir piyade olarak savaştıkları görülürse de asıl savaş karakterleri süvariliktir. ¹⁴⁶¹

Olca: Olca veya Olcay, olarak kaynaklarda geçen bu ıstılah, Türk Moğol Devleti'nde ve Moğol devlet telakkisine sahip, Timurlular Devleti ve Akkoyunlular Devleti'nde, savaşlarda kazanılan ganimeti ifade etmek için kullanılmaktadır. ¹⁴⁶²

Okçu-Yaycı: Karahanlı Devleti'nde, hükümdarın sarayında gece ve gündüz nöbet tutan birliklerin askerleri ve hükümdarın avları sırasında avcılık yapan askeridir. ¹⁴⁶³

On Otağ: Karahanlı Devleti ordusunda bulunan bir komutandır. Emri altında 80-100 arası sayıda asker bulunmaktadır. ¹⁴⁶⁴

Otağ Başı: Karahanlı Devleti'nde ve Büyük Selçuklu Devleti ordularında görev yapan düşük rütbeli bir askerdir. Ordu içinde 10 tane askerden sorumludur. ¹⁴⁶⁵

¹⁴⁶⁰Kuşhenova,**a.g.e**, s.191;Vladimirtsov,**a.g.e**, s.114; Rasonyi, **Türklük**,s.178; Barthold, **Tarihte Türk**,s.66;Temir, **Gizli Tarih**,s.141; İzgi, **a.g.e**, s.59; El Cüzzani, **Gazneliler**,s.101; Bilgiç,**a.g.e**,s.296;Spuler,**a.g.e**, s.300; d'Ohsson,**a.g.e**, s.36; Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.178; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.247; Onay, **a.g.m**,s.2445; Findley,**a.g.e**, s.102; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.433;Gordlevski,**a.g.e**, s.74; Abû'l Farac,**a.g.e**, s.526; Grigor, **a.g.e**, s.11; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.1; Aksarayî,**a.g.e**, s.64; Kafalı, **Ötemiş Hacı**,s.40; Sümer, **Karakoyunlular**,s.37; Uyar, **a.g.m**, s.35; Rossabi, **a.g.e**, s.3; Şâmî,**a.g.e**, s.17; Duğlat,**a.g.e**, s.465; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.19; Özcan, **a.g.e**, s.139.

¹⁴⁶¹Ükten,**a.g.m**,s.286; Zerrin Günel, "Nöker", **DİA**, Diyaner Vakfı Yayınları, C.33, 2007, s.216-217; Doğan-Erdoğan, **a.g.m**,s.33; Vladimirtsov,**a.g.e**,s.114; Macit, **a.g.e**, s.123; Bilgiç,**a.g.e**, s.296; Spuler,**a.g.e**, s.300; Tihrani,**a.g.e**, s.41; Findley,**a.g.e**, s.101; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.433; Aka,**Timur**,s.115; Uyar, **a.g.m**,s.40; Rossabi, **a.g.e**, s.4; Roux,**Moğol**,s.127; Ötemiş Hacı, **a.g.e**, s.37; Çingizoğlu,**a.g.e**, s.154;Aka,**İran'da Türkmen**,s.53.

¹⁴⁶²Tihrani,**a.g.e**, s.127;Sümer,**Oğuzlar**,s.327;Sümer,**Karakoyunlular**,s.46;Divitçioğlu, **a.g.e**, s.50;Şâmî, **a.g.e**, s.139;Selmâni,**a.g.e**, s.103; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.54; el Hüseyînî,**a.g.e**, s.4.

¹⁴⁶³ Genç,**a.g.e**, s.231; Göksu,**Ordu**,s.14.

¹⁴⁶⁴ Genç,**a.g.e**, s.316; Göksu,**Ordu**,s.16.

¹⁴⁶⁵Genç,**a.g.e**, s.315;Göksu,**Ordu**,s.16;Nizamülmülk,**a.g.e**, s.151;Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.265.

Otağ: Karahanlı Devleti ordusunda modern anlamda bir manga yani 8 ila 10 asker arasında bir sayıdan oluşan askeri birliği tanımlamak için kullanılmaktadır.¹⁴⁶⁶

Ögledge: Timurlular Devleti'nde, savaşa girişmeden önce askerlerin şevkini artırmak için dağıtılan hediyelere denir.¹⁴⁶⁷

Pansed Baş: Batı Türkistan Hanlıkları'nda, ordu teşkilatında bulunan bir komutandır. 500 kişilik birliğin başı olan askerdir.¹⁴⁶⁸

Pâsbânân: Büyük Selçuklu Devleti'nde saray teşkilatında bulunan askeri birliktir. Görevleri, sarayın kapılarında gece nöbeti tutmak ve sarayı korumaktır. Gece nöbeti tutma vazifesi, devlet teşkilatlarında çok önemlidir. Karahanlı Devleti sarayında Yatgaklar ve Türk Moğol Devleti'nde gördüğümüz Cengiz Han'ın gece nöbetçileri bu önemli görevi görmekteydiler.¹⁴⁶⁹

Paygah'ül Pilhane: Gazneliler Devleti'nde, ordunun en önemli unsurlarından biri de fillerdir. Fil orduda kullanıldığı zaman, modern zamanların tanklarının görevini görmektedir. Paygah'ül Pilhane, hükümdarın kendine has hayvanlarının, ayrıca sarayda kullanılan hayvanların ve ordunun en önemli hayvanları olan fillerin tutularak, bakımlarının yapıldığı ve savaş için hazırlandığı yerdir. Buranın başında Pilbahan adlı görevli vardır.¹⁴⁷⁰

Pilbahan: Gazneliler Devleti ordusunda kullanılan savaş fillerinin bakımından sorumlu genellikle Hintli olan fil bekçilerine verilen isimdir.¹⁴⁷¹

Pehlivan: Türk Moğol Devleti'nde, Timurlular Devleti'nde ve Akkoyunlu Devleti'nde, ordu komutanı anlamındadır. Noyan ile aynı anlama gelir. Harizmşahlar

¹⁴⁶⁶Genç, **a.g.e.**, s.315; Göksu, **Ordu**, s.16.

¹⁴⁶⁷Aka, **Timur**, s.111; Aka, **a.g.m.**, s.906; Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.239.

¹⁴⁶⁸Schuyler, **a.g.e.**, s.341; Meyendorf, **a.g.e.**, s.56; Khanikoff, **a.g.e.**, s.237; Olufsen, **a.g.e.**, s.492; Koç, **Rus Elçilik**, s.70.

¹⁴⁶⁹Köymen, **Alp Arslan**, s.36; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.507; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.183; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.97; Merçil, **Meslekler**, s.173; Merçil, **Saraylar**, s.236; Özgüdenli, **Gazneli ve Selçuklu**, s.153.

¹⁴⁷⁰Merçil, **a.g.e.**, 1985, s.236.

¹⁴⁷¹Köymen, **Kuruluş**, s.284; Merçil, **Gazneliler**, s.69; Fazlullah, **Selçuklular**, s.90; Erdoğan Merçil, **Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler**, Belleten Dergisi, C.LXX, s.259, Aralık 2006, s.841; Arabşah, **a.g.e.**, s.173.

Devleti ordusunda görevli bir memurdur. Askeri bir rütbe olup, ordu toplanmaya çağrıldığında çavuşlarla birlikte bu görevi yapmakta çavuşa yardımcı olmaktadır.¹⁴⁷²

Pelarek: Kılıç yapımında ünlü bir çeliktir. Dımaşk çeliğinden yapılmış süvari kılıcı veya büyük hançer anlamındadır.¹⁴⁷³

Pişrev: Türkistan coğrafyasında, yakın mesafe ölçüleri genellikle bir ok atımlık, iki ok atımlık mesafe olarak belirtilmektedir. Bu menzil oklarından bir tanesi de Pişrev okudur. Savaşlarda kullanılan oklara göre çok daha ileri mesafeye gidebilmektedir ve menzil belirlemek için kullanılmaktadır.¹⁴⁷⁴

Pişdâr: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, savaş düzeninde önemli bir yere sahip askeri birliğe verilen isimdir. Savaşlarda ilk olarak öncü kuvvetlerin yer alması genel bir savaş kuralıdır. Öncü kuvvetler, ana ordunun ilerisinde yol alarak, ana ordunun hem güvenliğini sağlar hem de ana orduya yol açmaktadırlar. Ani baskın ve çatışmalar ile düşman kuvvetlerini yıpratmaktadırlar. Fakat bazen öncü kuvvetlerin savaşlardaki durumu ana orduyu etkileyerek savaşlardaki seyri değiştirmektedir. Bunun örneği olarak Türkiye Selçuklu Devleti ile İlhanlı Moğolları arasında cereyan eden Köseadağ Savaşı'nı verebiliriz. Türkiye Selçuklu Devleti'nin, öncü birliklerinin Moğollar ile karşılaşması sonucu aldıkları yenilgi, Selçuklu ordugâhında panik ve kargaşaya sebep olmuş ve bunun sonucunda ana ordunun dağılması neticesinde Köseadağ savaşı kaybedilmiştir.¹⁴⁷⁵

Piyegandigan-i Kal'at: Gazneliler Devleti ordusunda görevli birliktir. Orta Çağ Devletleri'nde, şehirlerin korunmasını sağlayan kalelerdir. Bir şehir ancak kalesi düşerse zapt edilmiş kabul edilmektedir. Kalelerin korunması bu yüzden elzemdir. Piyegandiga-i Kal'at birlikleri, kalelerde, kalenin savunması ile görevli yaya askeri birliklere verilen isim olarak Gazneliler Devleti ordusunda bulunmaktadır.¹⁴⁷⁶

¹⁴⁷²Gürbüz,**a.g.e**, s.176; Vladimirtsov,**a.g.e**, s.114; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.80; Nesevi,**a.g.e**, s.15; Tihrani,**a.g.e**, s.129; Kafalı, **Ötemiş Hacı**,s.79; El Ömeri,**a.g.e**, s.31.

¹⁴⁷³ El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.187.

¹⁴⁷⁴ Köymen,**Kuruluş**,s.116.

¹⁴⁷⁵ Merçil, **Kirman**,s.182; Spuler,**a.g.e**, s.62; Göksu, **Ordu**,s.160; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.513.

¹⁴⁷⁶ Nuhoğlu, **a.g.m**, s.300.

Qalva (Kalva): Kaşgarlı ya göre Karahanlı Devleti'nde askerlerin yetişmesi için yapılan talimlerde kullanılan eğitim okudur. Ok, Türkistan coğrafyasında, vazgeçilmez bir savaş aracıdır, Türk devletleri orduları ok ile ayrılmaz bir bütün oluştururlar. Eğitim için kullanılan bu okların ucunda gerçek bir yaralanma yaşanmaması için temren yerine yuvarlak bir tahta bulunur.¹⁴⁷⁷

Qatargan (Katargan): Karahanlı Devleti'nde, verilen bir saygı unvanıdır. Düşmanı tek başına püskürtebilen savaşçı anlamına gelmektedir.¹⁴⁷⁸

Radendaz: Cesaret ve inanç, savaş alanında olması gereken iki şeydir. Cesareti olmayan askerden savaş kazanması beklenemez. İstek ve arzuya sahip olan taraf, savaş meydanına gelmeden dahi savaşı psikolojik olarak kazanmış sayılır. Moral ve arzunun ne kadar önemli olduğu 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nda, Selçuklu ordusu ile büyük Gazneli ordusu arasında ki duruma bakarak anlaşılabilir. İstek ve arzudan yoksun olan Gazne ordusu çok üstün olmasına rağmen savaşı kaybetmiştir. Radendaz isimli görevli işte bu önemli konu için savaş meydanlarında bulundurulurdu. Savaş sırasında, askerlere yaptıkları konuşmalar, bağrışlar askerlere cesaret ve inanç vermekte ve düşmana karşı bu istekle saldırmaktadırlar. Radendazların, düşman üzerinde de psikolojik yıkımları söz konusudur. Savaş sırasında attıkları naralar (suren)¹⁴⁷⁹ ile düşman askerleri arasında korkuya sebep olmaktadır. Bu işi yapacak insanların, iyi bir hatip ve gür sesli olmalarına özen gösterilir.¹⁴⁸⁰

Rami: Türkistan askeri sisteminde, ok atan asker anlamına gelen bir ıstılahtır.¹⁴⁸¹

Rahdâr: Gazneliler Devleti'nde ve İlhanlılar Devleti'nde, Timurlular Devleti ve Akkoyunlular Devleti'nde yolları koruyup kollayan askerlere verilen unvandır.

¹⁴⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.394.

¹⁴⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.412.

¹⁴⁷⁹ el Hüseyinî, **a.g.e**, s.100.

¹⁴⁸⁰ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.206; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.75; Hümbet oğlu, **a.g.e**, s.32; Erdem, **a.g.m**, s.62; Erkoç, **a.g.m**, s.54.

¹⁴⁸¹ Güner, **a.g.m**, s.1420.

Yolcuların rahatça seyahat etmelerini ve ticari kervanların güvenli bir şekilde yol alabilmelerini sağlamaktadırlar.¹⁴⁸²

Sâife ve Şâtiye: Abbasi Devleti'nden itibaren Büyük Selçuklu Devleti'nde de kullanılan bir akın zamanıdır. Anadolu coğrafyasına akınlar yaz döneminde ve kış döneminde olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Yaz döneminde yapılan akınlara Saife, kış döneminde yapılan akınlara Şâtiye adı verilmektedir.¹⁴⁸³

Sahib-i Berid-i Leşker: Çalışmamızda konu ettiğimiz Berid teşkilatının ne kadar önemli bir kurum olduğunu İslam'ın ilk çağlarından itibaren, Türk İslam Devletleri'nin siyasi tarihinde görmekteyiz. Berid, aynı zamanda hükümdarın resmi casusu vasfını da taşımaktadır. Gazneliler Devleti'nde, berid teşkilatının iki reisi bulunmaktadır. Bunların biri ordu sahib-i berididir. Ordu ile birlikte sefere gönderilirdi. Sefer sırasında ordunun ve kumandaların davranışlarını denetler ve bu davranışları, sefer sonrasında hükümdara bir rapor halinde sunardı. Hükümdar, seferde olsun veya olmasın ordu içinde olan bitenden bu şekilde haberdar olmakta, ordunun disiplinini ve belki kendine karşı sadakati de öğrenmekteydi. Böylece ordu içindeki istenmeyen bir durumdan anında haberdar olarak önlem alınmaya çalışılmaktaydı.¹⁴⁸⁴

Sakçı: Karahanlı Devleti ordusunda sefer sırasında, ordugâh çevresini korumak için nöbet tutan birliklere verilen isimdir.¹⁴⁸⁵

Saka (Artçı): Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, ordular Kalp (Merkez), Meysere (Sol), Meymene (sağ), Pişdar (öncü) kısımlarından oluşmaktaydılar. Bu ordu düzeninde, orduyu takip ederek arkadan gelen birliklere saka birlikleri yani artçı birlikler adı verilmektedir. Timurlular Devleti ve Akkoyunlu Devleti'nde saka birlikleri adını Çağdavul olarak görmekteyiz. Artçı birlikleri oğruk adı verilen ordu ağırlıklarından sorumludurlar. Çadırların ve diğer barınma malzemelerinin ordugâha intikali ve korunması, hükümdarın sefer esnasında yanında bulundurduğu hazineler

¹⁴⁸² Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**, s.178; Kayaoğlu, **a.g.e**, s.105; Hinz, **Uzun Hasan**, s.89.

¹⁴⁸³ Sevim-Yücel, **a.g.e**, s.29.

¹⁴⁸⁴ Nuhoglu, **Gazneliler**, s.325.

¹⁴⁸⁵ Genç, **a.g.e**, s.302; Göksu, **Ordu**, s.16.

ve ordunun erzak malzemeleri ile ilaçları, ordunun yedek hayvanları ve diğer bütün yardımcı hizmetli grubunu korurlardı. Ordunun gerekmedikçe muharip olmayan, stratejik ve lojistik birliği olan artçı birliklere Muahhara adı da verilmektedir.¹⁴⁸⁶

Serbazi: Buhara Hanlığı'nda ve Hokand Hanlığı'nda görev yapan piyade birliklere sarbaz adı verilmektedir.¹⁴⁸⁷ Buhara Hanlığı'nda, Emir Nasrullah tarafından oluşturulan askeri birliktir. Bu birlik İranlı, Afgan, Tacik ve Rus kölelerden oluşmaktadır ve başlarında İranlı köle asıllı bir komutan bulunmaktadır. Serbaziler geleneksel Buhara asker tipinden ayrılarak, düzenli, talimli, üniformalı, sistemli, disiplinli bir askeri birliktir. Fitilli tüfek kullanmaktadırlar. Sayıları önce 500 ardından 1000 kişilik bir birlik oluşturulmuştur.¹⁴⁸⁸

Seng-revan: Orta Çağ Türk İslam Devletleri ordularında taş atan askerler için kullanılan bir ıstılahtır. Eyyubiler Devleti'nde, bu askerler Haccâr adını almaktadır.¹⁴⁸⁹

Serhayl-i Haşeri: Türk Moğol Devleti'nde ve şube hanlıklarda, Haşeri birlikleri diye adlandırılan toplama genellikle esir ve köle askerlerden olan birliğin başında bulunan görevli komutandır.¹⁴⁹⁰

Serkub: Timurlular Devleti ordusundan, Şeybânî Hanlığı ordusuna geçen bir savaş aracıdır. Serkuplar kuşatılan kalenin karşısına inşa edilmiş yapay tepeliklerdir.¹⁴⁹¹

Serkıl: Delhi Türk Sultanlığı ordusunda on başı rütbesinde görev yapan askerlere verilen unvandır.¹⁴⁹²

¹⁴⁸⁶Merçil, **Kirman**, s.182; Gürbüz, **a.g.e**, s.190; Merçil, **Afganistan ve Hindistan'da**, s.195; Kayaoğlu, **a.g.e**, s.57; Göksu, **Ordu**, s.19; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.513; Köymen, **Kuruluş**, s.216; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.78; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.262; Gömeç, **a.g.m**, 2007, s.233; Şeşen, **Selahaddin**, s.233; Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları)**, s.301; Ebü'l Ferec, **Târîhu**, s.32; Kesik, **At Üstünde**, s.66; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.12.

¹⁴⁸⁷Koç, **Rus Elçilik**, s.73.

¹⁴⁸⁸Çelik, **Buhara**, s.136; Seda Yılmaz Vurgun, "XIX. Yüzyılda Türkistan'da Kölelik, Çapul ve Yağma", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.XIV/1, 2014, s.190; Çelik, **Buhara**, s.136

¹⁴⁸⁹Göksu, **Ordu**, s.135; Şeşen, **Selahaddin**, s.242.

¹⁴⁹⁰Cüveyni, **a.g.e**, s.181; Gürbüz, **a.g.e**, s.168.

¹⁴⁹¹Ükten, **a.g.m**, s.296.

¹⁴⁹²Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.301.

Sevaran-i Dergahi: Gazneliler Devleti'nde, hükümdarın has süvari askeri birlikleridir. Sefer esnasında hükümdarın çevresinde bulunmaktadırlar. Sevar-ı sultani olarak da isimlendirilmektedirler.¹⁴⁹³

Sergerde: Farsça bir ıstılah olan sergerde, Harizmşahlar Devleti'nde, gönüllü olarak savaşa katılan halka verilen isimdir.¹⁴⁹⁴

Sipah-i Būd: Harizmşahlar Devleti ordu teşkilatında bulunan bir unvandır. Sipah-i būdlar, emirlerindeki süvari birliklerinden sorumlu komutanlardır.¹⁴⁹⁵

Sipah-i Hani: Şeybânî Hanlığı, ordusunun merkezde, Han'ın otağının çevresinde bulunan özel kuvvetlere verilen isimdir.¹⁴⁹⁶

Sipahi: İlhanlılar Devlet ve Timurlular Devleti'nde, düzenli, gönüllük esaslı atlı askeri birliklerdir. Sipahiler, Batı Türkistan Hanlıkları'nda paralı atlı askerler olarak orduda görev yapmaktadırlar.¹⁴⁹⁷

Sipehsâlâr: Farsça siper (ordu) ve sâlâr (kumandan) kelimelerinden oluşan sipehsâlâr¹⁴⁹⁸ unvanı, Türkistan Türk İslam Devletleri'nde, başkumandan olarak kullanılmaktadır.¹⁴⁹⁹ Bu unvan İran ve Deylem coğrafyasından Türk İslam Dünyasına yayılmıştır. Sasani İmparatorluğunda kullanılan Spehpet unvanının İslam devlet sistemine geçmiş olduğu halidir. Emeviler ve Abbasiler Devleti'nde Sipehsâlâr¹⁵⁰⁰ unvanın muadili olarak Sahibü'l Ceyş unvanı kullanılmaktadır. Sipehsâlâr,¹⁵⁰¹ Samaniler Devleti'nde başkomutan olarak, Horasan saları veya Sipehsâlâr-ı Horasan unvanı kullanılmıştır. Samaniler Devleti'nin en önemli ve zengin eyaleti olan Horasan devlet için çok önemlidir ve ordunun en büyük kısmı Horasan ordusudur ve horasan ordusunun komutanı Devleti'nde başkomutanı vasfı

¹⁴⁹³ Nuhoğlu, **a.g.m**, s.300.

¹⁴⁹⁴ Nesevi, **a.g.e**, s.60.

¹⁴⁹⁵ Taneri, **Harizmşahlar**, s.156.

¹⁴⁹⁶ Macit, **a.g.e**, s.121.

¹⁴⁹⁷ Güner, **a.g.m**, s.1420; Tarağayoğlu, **a.g.e**, s.25; Merçil, **Kirman**, s.181; Özgüdenli, **Gâzân**, s.135;

Tihrani, **a.g.e**, s.119; Koç, **Rus Elçilik**, s.73; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.73.

¹⁴⁹⁸ Erdoğan Merçil, "Sipehsâlâr", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.37, 2009, s.259; Cevzî, **a.g.e**, s.17

¹⁴⁹⁹ Rasonyi, **Türklük**, s.168; Koca, **Ordu ve Askeri**, s.69; Duğlat, **a.g.e**, s.434.

¹⁵⁰⁰ Merçil, **Kirman**, s.181; Gürbüz, **a.g.e**, s.70.

¹⁵⁰¹ Özgüdenli, **Gâzân**, s.340.

taşıymaktaydı. Horasan Sipehsâlârı¹⁵⁰² aynı zamanda horasan bölgesinin valisi olarak görev yapmaktaydı. Horasan Sipehsâlârının¹⁵⁰³, idari ve askeri görevleri bulunmasının yanı sıra horasanda mezalim divanı kurup mezalime oturması adetti. Ayrıca horasan Sipehsâlârı, vergi toplamak için amiller tayin etme yetkisine, Horasana komşu olan devletler ile anlaşmalar imzalayabilme yetkisine sahiptir.

Samaniler Devleti'nin varisi olan Gazneliler Devleti'nde de ordu başkomutanı olarak Sipehsâlâr¹⁵⁰⁴ unvanlı komutan görev yapmaktadır. Hanedan üyeleri arasından atandığı da olan Sipehsâlârlar eyaletlerde görev yapmakta ve eyaletin valisi olarak da görev yapmaktaydılar. Nitekim Gazneliler Devleti'nin kuruluşu da böyle olmuş bir Sipehsâlâr/vali iken Anuştegin tarafından devletin temelleri atılmış ve Sebüktegin oğlu Sultan unvanlı Gazneli Mahmud tarafından devlet dönemin en büyük Türk İslam Devleti olma özelliği göstermiştir. Gazneliler Devleti'nde eyaletlerde görev yapan Sipehsâlâr¹⁵⁰⁵ kendi adına hutbe dahi okutabilmektedir. Bu durumda onun otonom bir hüviyette olduğunu göstermektedir. Gazneliler Devleti'nde bir eyalete Sipehsâlâr¹⁵⁰⁶ olarak atanan komutana merkezden, hakimiyet sembolleri olarak, kemer, iki tuğa sahip bir külah, alem, tabl ve muayyen miktarda fil verilmekteydi. Büyük Selçuklu Devleti'nde de ordu komutanlarına Sipehsâlâr¹⁵⁰⁷ unvanı verilmeye devam etmiştir. Ordunun başkomutanı vazifesi alan komutana büyük Sipehsâlâr¹⁵⁰⁸ anlamına gelen Sipehsâlâr-ı Büzürg veya Emir-i Sipehsâlâr unvanları verilmekteydi. Büyük Selçuklu Devleti'nde, emir-i Sipehsâlâr ordunun tüm talim ve eğitimlerinden, ordunun sefere hazır tutulmasından ve ordunun sevk, idare ve stratejilerinden sorumludur. Ayrıca, emir-i Sipehsâlâr ordu Emir-i Arız tarafından teftiş edileceği sırada ordunun başında bulunmakla görevlidir. Harizmşahlar Devleti'nde de teşkilat ve işleyişini aldığı Büyük Selçuklu Devleti'nde

¹⁵⁰² Erdoğan Merçil, "Sipehsâlâr": **I.Samaniler, Tarih İncelemeleri Dergisi** C.XXVI, s.1, Temmuz 2011, s.139-150; Divitçioğlu, **a.g.e.**, s.107.

¹⁵⁰³ Merçil, **Gazneli Mahmud**, s.3; Barthold-Köprülü, **a.g.e.**, s.125.

¹⁵⁰⁴ Bilgiç, **a.g.e.**, s.137; Fazlullah, **Selçuklular**, s.261; Aksarayî, **a.g.e.**, s.78; El Hüseyinî, **a.g.e.**, s.56; El Ömerî, **a.g.e.**, s.31.

¹⁵⁰⁵ Sümer, **Selçuklular Devrinde**, s.10.

¹⁵⁰⁶ Çingizoğlu, **a.g.e.**, s.127.

¹⁵⁰⁷ Köymen, **Alp Arslan**, s.77; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.148; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.244

Horst, **a.g.e.**, s.23.

¹⁵⁰⁸ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.19.

olduğu gibi orduda Sipehsâlârlar komutan olarak görevde bulunmaktadır. Sipehsâlâr¹⁵⁰⁹ unvanı, Orta Çağ Türk İslam Devletleri orduları tarihinde sık sık geçmektedir. Zengi Atabekliğinde, Böriler Şam Atabekliğinde, Fatımi Halifeliğinde, Memlûkler Devleti'nde, İlhanlılar Devleti'nde, Delhi Türk Sultanlığı'nda ve Şah I. Abbas'dan sonra Safeviler Devleti'nde de kullanılmıştır. Osmanlılar Devleti'nde bu unvan yerini Seraskerlik unvanına bırakmıştır.¹⁵¹⁰

Sipehsâlâr-ı Hindûyân: Gazneliler Devleti, Hindistan coğrafyasına hâkim bir devlettir ve Gazneliler ordusunda Hintli askerler kendi birliklerinde görev yapmaktadırlar. Bu Hintli askerlerin komutanlarına Sipehsâlâr-ı Hindûyân unvanı verilmekteydi.¹⁵¹¹

Siper-i gav: Harizmşahlar Devleti ordusunda kullanılan bir kalkan türüdür. Bu kalkanlar sert bir deriye sahip olan camızların derileri kullanılarak yapılmaktadır.¹⁵¹²

Siperkeşan: Gazneliler Devleti ordusunda, kalkan kullanan askerlere, daha doğrusu saldırı esnasında savunma birliği görevi gören askerlere verilen isimdir.¹⁵¹³

Suci: Timurlular Devleti ordu teşkilatında bulunan bir görevlidir. Orduya su dağıtma işi ile sorumludur.¹⁵¹⁴

Sûlamiş: Türk Moğol Devleti'nde, ordu ve asker sevk etmek anlamında kullanılan Türkçe sülemek kelimesinin Moğolca halidir.¹⁵¹⁵

Suyurgamişi: Türk Moğol Devleti'nde, bir kimseye ihsanda bulunma, onu onurlandırma, yüceltme ve merhamet ederek canının bağışlama anlamında kullanılan İslam hukukunda bulunan Eman/Aman'ın karşılığı olan Moğolca bir ıstılahtır.¹⁵¹⁶

¹⁵⁰⁹ Merçil, **Cenibet ve Kullanışına Dair Örnekler**,s.238; el Hüseyinî,**a.g.e**, s.67.

¹⁵¹⁰Göksu,Ordu,s.19;Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.26;Köymen,**KuruluşDevri**,s.41; Merçil,**Gazneliler**,s.2; Yinanç, **a.g.e**, s.159; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.137; Al Bondari, **Irak ve Horasan**,s.57 Nizamülmülk,**a.g.e**,s.44;Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.78-88; Göksu, **a.g.m**, 2008/II, s.25;Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.301; Şeşen, **Selahaddin**,s.53; Tihrani,**a.g.e**, s.20; Kurpalidis,**a.g.e**, s.72; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.21.

¹⁵¹¹ Merçil, **Gazneli Ordusunda**, s.835; Özgüdenli, **Gazneli ve Selçuklu**,s.149.

¹⁵¹² El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.94; Alan, **Bozkırdan**,s.229.

¹⁵¹³ Nuhoğlu, **a.g.m**, s.300.

¹⁵¹⁴ Alan, **Bozkırdan**,s.283.

¹⁵¹⁵ Kamalov, **Kafkasya**,s.77; Galstyan, **a.g.e**, s.57.

Suyurgal: Suyurgal İstılahı Türk Moğol Devleti'nde, elçilere ve devlet adamlarına verilmektedir. Timurlulular Devleti'nde, devlet idaresinde ve savaşlarda üstün başarılar göstererek devlete yararlılık gösteren görevlilere verilen hediyelerin ismidir. Türk Moğol Devleti'nde, Tarhanlık olarak bilinen bu uygulama, İlhanlılar Devleti ile hâkim olunan İran coğrafyasında yerini Suyurgal ıstılahına bırakmıştır. İlhanlılar Devleti'nde, İlhan'ın, kardeşlerine ve kızlarına verilen bu imtiyaz aynı zamanda devlet adamlarına ve İlhan'ın gerekli gördüğü diğer kimselere de verilmiştir. İlhanlılar Devleti'nden sonra, Celayirliler, Akkoyunlular ve Safevilere de suyurgal İstılahı aynı şekilde ve işlevde geçmiştir. 15. yy.'a gelindiği zaman İran coğrafyasında artık iktalı arazilerin yerini sadece suyurgallı araziler almıştır. Suyurgallar genellikle arazidir, suyurgal sahibi bütün vergilerden hariç tutulmaktadır. Suyurgal, irsi olarak sürdürülebilmektedir. Türk Moğol Devleti'ndeki tahralık benzeri olarak 9 kuşağa kadar aktarılabilmektedir. Suyurgal, ona sahip olanın mülkü kendi özel toprağıdır. Suyurgal sahibi olan kişi, o topraklarda yaşayan kimselerin eğer devlete ödedikleri vergiler varsa bu vergilere de sahip olmakta gelirini kendisi almaktadır. Hükümdar tarafından bir kimseye suyurgal verildiği zaman bu yazılı bir belge ile tasdik edilmektedir. Bu belgeye Neşan-ı Suyurgal adı verilmektedir. Timurlular Devleti'nde, kaleler ve diğer türlü binalarda suyurgal olarak verilmiştir. Edip ve âlimleri çok sever Emir Timur, bilim adamlarına ve şairlere de ihsan olarak suyurgallar dağıtmıştır.¹⁵¹⁷

Sü Sındı: Karahanlı Devleti'nde, savaş sırasında karşılaşılan düşman ordusu bozguna uğratıldıktan sonra, yenilen düşman ordusunu tanımlamak için bu tabir kullanılmaktadır.¹⁵¹⁸

Sü: Türkistan'da, ordu ve asker için kullanılmakta olan Türkçe bir kelimedir.¹⁵¹⁹

¹⁵¹⁶ Çevik, **a.g.m.**, s.60; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.15.

¹⁵¹⁷ Aka, **a.g.m.**, s.906; Cüveyni, **a.g.e.**, s.115; Macit, **a.g.e.**, s.294; Bilgiç, **a.g.e.**, s.364; Spuler, **a.g.e.**, s.358; Göksu, **Ordu**, s.78; Kazım Paydaş, **Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması**, Bilig, Güz 2006, s.195-218; Tihrani, **a.g.e.**, s.44; Findley, **a.g.e.**, s.126; Gordlevski, **a.g.e.**, s.176; Aka, **Timur**, s.52; Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s.85; Togan, **Oğuzdestanı**, s.23; Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.116; Danuu, **a.g.m.**, s.4; Erkoç, **a.g.m.**, s.44; Roux, **Moğol**, s.221; Şâmî, **a.g.e.**, s.92; Ötemiş Hacı, **a.g.e.**, s.36; el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.89; Aka, **Mirza Şahruh**, s.189; Aka, **İran'da Türkmen**, s.29.

¹⁵¹⁸ Genç, **a.g.e.**, s.311.

¹⁵¹⁹ Genç, **a.g.e.**, s.311.

Sübaşı: Orta Çağ Türk İslam Devletleri ordularında çok sık olarak kullanıldığını gördüğümüz Sübaşı unvanı, yerel komutanlardan ordunun başkomutanına kadar alınabilen ve Türkistan'ın her döneminde her coğrafyada kullanımı görülen bir unvandır. Sübaşı, Karahanlı Devleti'nde ikta sahibi olan ve iktali olarak tabir edilen askerlerin başındaki komutan verilen bir unvan iken, Büyük Selçuklu Devleti ordusunda, başkumandan olan hükümdarın görevlendirmesiyle, başkomutan yardımcısı veya direkt başkomutan olarak görevde bulunan kimselere verilen bir unvandır. Türkiye Selçuklu Devleti'nde, sübaşılar uc beylerinden ve önemli büyük şehirlerdeki askerlerin komutanlarından meydana gelmiş olan yerel komutanlardır. Sübaşılar, bulundukları şehirlerin güvenlik koludur emniyeti sağlamakla da görevlidirler.¹⁵²⁰

Sülemek: Karahanlı Devleti'nde, sefer esnasında ordunun idare ve yönetme, gerekli yerlere gerekli birlikleri gönderme veya çekme işine verilen isimdir. Ordunun hareketleri bir nizam ve komuta çizgisi etrafında olmaktadır. Başboş kalan ordu sevk edildiği bölgede dağılma tehlikesi ile karşılaşır bu yüzden bu işlemler sırasında ordunun başında mutlaka onlarla yol alan bir komutan bulunmak zorundadır.¹⁵²¹

Süngü: Türkistan'da savaşçıların kullandığı kısa mızraklardır.¹⁵²²

Süngüci: Türkistan'da, savaş esnasında süngü ile savaşan askerlere için kullanılan isimdir.¹⁵²³

Sürgavul: İlhanlılar Devleti'nde ordu teşkilatında görev yapan bir memurdur. Ordu sefere çıktığında ordunun nizamından sorumludur ana ordudan geride kalmış ayrılmış, dağılmış askeri toplayarak orduya katmakla görevlidir.¹⁵²⁴

¹⁵²⁰ Genç, **a.g.e.**, s.324; Denis Sinor, **Erken İç Asya Tarihi**, 7. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.455; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.69; Koca, **Ordu ve Askeri**, s.37; Bilgiç, **a.g.e.**, s.363; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.97; Şapolyo, **a.g.e.**, s.217; Özaydın, **a.g.e.**, s.1; Sevim, **Kutalmışoğlu**, s.162; Göksu, **Ordu**, s.16; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.15; Merçil, **Gazneliler**, s.30; Sevim-Yücel, **a.g.e.**, s.146; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.35; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.42; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.L; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.336; Göksu, **a.g.m.**, s.294; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.381; Abû'l Farac, **a.g.e.**, s.296; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.5; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.73; Yurdaydın, **a.g.e.**, s.60; R.Turan, **a.g.e.**, s.137; Togan, **Umumi Türk**, s.77.

¹⁵²¹ Genç, **a.g.e.**, 1981, s.324; Göksu, **Ordu**, s.16 .

¹⁵²² Genç, **a.g.e.**, s.307.

¹⁵²³ Güner, **a.g.m.**, s.1420.

Şabhun: Timurlular Devleti'nde, gece yapılan ani baskınlara ve gece savaşmayı tanımlamak için kullanılan bir ıstılahtır. ¹⁵²⁵ Bu ıstılah Gazneliler Devleti'nde Şebîhûn olarak kaynaklarda yer almaktadır. ¹⁵²⁶

Şakavul: Timurlular Devleti ordusunda bulunan savaş esnasında ordunun kanatları önünde yer alan ihtiyat, tedbir birliğidir. ¹⁵²⁷

Şamhalcı: Hive Hanlığı'nda, uzun namlulu, yerden ateş edilebilen tüfek kullanan askerlerin oluşturduğu birliktir. ¹⁵²⁸

Şemşirdârân: Şemşir Farsça kılıç demektir. Bu unvan, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, kılıç ile savaşan askerlere verilmektedir. ¹⁵²⁹

Şahne: Sözlükte, yük, azık, düşmanlık, at sürüsü anlamlarına gelen şahne kelimesi, 9. yüzyıl sonlarından itibaren bir şehrin veya bölgenin muhafaza ve kontrolünden, emniyet ve asayişinden sorumlu askeri valiyi ifade eden ıstılah haline gelmiştir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklular Devleti, Kirman Selçukluları Devleti, Harizmşahlar Devleti, Delhi Türk Sultanlığı ve Eyyubiler Devleti'nde, saray dışı görevlilerinden biridir şahne unvanı taşıyan görevli genel anlamda, atandıkları şehirde askeri vali yani güvenlik kuvveti olarak görev yapmaktadır. Şahneler sivil kökenli değil yani seyftendir. Türkler arasından seçilerek atanmaktadırlar. Emri altında çalışan görevlilerle birlikte bulunduğu bölgenin asayişinin düzeninden ve güvenliğinden sorumludur. Şahne iç güvenlik ile ilgilenmektedir. Yolların güvenliği ve ordu ile ticari kervanların rahatça seyahat etmesini sağlamaktadır. Devletin diğer idari işlerinin güvenlik sebebi ile aksamadan işlemesini sağlamak, vergi memurları vergi toplamaya geldiğinde onların güvenliğini sağlamak ve işlerini rahat, sorunsuz bir şekilde yapmalarını sağlamak görevleri arasındadır. Şahne unvanına Moğollarda da rastlanmaktadır, fakat Harizmşahlar Devleti'nde görevli olan Şahne ile görevleri ayrıdır. Şahneler sarayın güvenliğinden

¹⁵²⁴ Uyar, **a.g.e**, s.168; .

¹⁵²⁵ Tarağayoğlu, **a.g.e**, s.40.

¹⁵²⁶ Mîrhând, **a.g.e**, s.96.

¹⁵²⁷ Tarağayoğlu, **a.g.e**, s.39; Duğlat, **a.g.e**, s.489.

¹⁵²⁸ Çelik, **Buhara**, s.92.

¹⁵²⁹ Göksu, **Ordu**, s.24; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.80; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.264.

de sorumludur. Şahne, eyalet ve şehirlerde devletin koyduğu düzeni sağlamakla görevlidir. Şahne, görev yaptığı bölgelerde, yolların tehlikelerden korunması ve yolcuların, kervanların güvenliğini sağlamakla görevlidir. Bu işlerinde Şahne'ye emrindeki asker ve sivil memurlar yardım etmektedir. ¹⁵³⁰

Şirbeçeler: Buhara Hanlığı'nda yaşayan Afgan halktan oluşan paralı asker topluluğudur. Bu birliklere yerli Özbek nüfus da gönüllü olarak katılabilmekteydi. ¹⁵³¹

Taberdâr: Balta demek olan taber ve tutan sahip olan anlamındaki “*dâştên fillinin geniş zamanda kökü olan dâr*” kelimelerinden oluşan taberdâr, balta taşıyan anlamına gelmektedir ve Memlükler Devleti hükümdarı bir gemiye bindiği zaman onun yanında baltaları ile muhafızlık yapan askerlere denilmektedir. ¹⁵³²

Taksaba: Hokand Hanlığı'nda, Kaptan anlamında kullanılan bir unvandır. ¹⁵³³

Taymaçi: Türk Moğol Devleti ordusunda süvari asker sınıfını toplu olarak tanımlamak için kullanılan isimdir. ¹⁵³⁴

Tanmaçin: Türk Moğol Devleti'nde, yabancı askerlerden kurulu birliklerin başına atanan Moğol komutanlara verilen unvandır. ¹⁵³⁵

Taşirgan: Karahanlı Devleti'nde, ordusunda, cesareti ve yiğitliği ile tanınan gözü pek savaşçı anlamına gelen ıstılahtır. ¹⁵³⁶

Tavacı: Timurlular Devleti, İlhanlılar Devleti Akkoyunlular Devleti ve Şeybânî Hanlığı devlet teşkilatında kullanılan bir unvandır. Tavacı, Tevacı, Emir-i Tavacı

¹⁵³⁰Erdoğan Merçil, “Şihne”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.38, 2010, s.292; Genç,**a.g.e**, s.270; Alpargu,**a.g.m**,s.265; Spuler, **a.g.e**, 1987, s.441; Gürün, **a.g.e**, s.393; Cüveynî,**a.g.e**, s.96; Merçil, **Kirman**,s.176; Gürbüz,**a.g.e**, s.213; Özgüdenli,**Gâzân**,s.121; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.14; Spuler,**a.g.e**, s.303; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.125; Köymen, **Tuğrul Bey**,s.97; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.36; Sevim, **Anadolunun Fethi**,s.35; Özaydın,**a.g.e**, s.16; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.52;Sevim,**Kutalmışoğlu**,s.31;Togan,**Oğuzdestanı**,s.29;Kayhan,**a.g.e**,s.264; Şâmî,**a.g.e**, s.43;Ebü'l Ferec,**Târîhu**,s.12; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.70; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.50; Cevzî,**a.g.e**, s.176; Mîrhând,**a.g.e**, s.49; Çingizoğlu,**a.g.e**, s.30;El Mansûri, **a.g.e**, s.35; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.30.

¹⁵³¹ Hatunoğlu, **Âlim Han**,s.229.

¹⁵³² İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.267;El Mansûri, **a.g.e**, s.65.

¹⁵³³ Schuyler, **a.g.e**, s.341.

¹⁵³⁴ Grigor, **a.g.e**, s.30.

¹⁵³⁵ Temir, **Gizli Tarih**,s.195.

¹⁵³⁶ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.539.

veya çoğul olarak ki, genelde Timurlular Devleti'nde birçok tavacı görev yapmaktadır, Tavaciyan ıstılahı ile kaynaklarda geçmektedir. Tavacılar, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, Emir-i Arız'ın görev ve sorumluluklarına sahiptir. Orduya yeni asker kazandırılması için, asker toplanması, askerlerin teçhizat ve hayvanlarının kontrolü, askerlerin isimlerinin kayıt edilmesi, Emir-i Arız'ın yapmakta olduğu ordu teftişi yani "arz"ın hükümdar önünde yaptırılması ve böylece ordunun teftiş edilmesi onun görevidir. Tavacının, Emir-i Arız'dan farkı, ordunun nizam ve düzeninden sorumlu olmasıdır. Ayrıca, tavacı kazanılan savaşlarda, hükümdarın penç hakkını ayırarak, geri kalan ganimetin ordu içinde dağıtımını yapmamaktadır. Tavacılar, Şeybânî Hanlığı'nda, barış zamanlarında, münşilere yardım ederek idari vazifede bulunmaktadır.¹⁵³⁷

Timpani: Şeybânî Hanlığı ordusunda savaş esnasında askerlerin moral gücünü ve cesaretini artırmak için çalınan davullardır.¹⁵³⁸

Tirendâz: Ortaçağ Türk İslam Devletleri ordularında bulunan okçu askerlere verilen isimdir. Büyük Selçuklu Devleti'nde okçu-yaycı olarak da isimlendirilirler.¹⁵³⁹

Telaye: Mukaddime ve Pişdar olarakta kaynaklarda geçen bu ıstılah, Türk İslam Devletleri'nde, ordu teşkilatlarında, ordunun öncü, devriye kuvvetlerine verilen isimdir.¹⁵⁴⁰

¹⁵³⁷Alan, a.g.m,2007, s.281; Aka, a.g.m, s.906; Tihrani,a.g.e, s.145; Aka,Timur,s.110; Macit,a.g.e, s.175; Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri,s.76; Hümbət oğlu, a.g.e, s.32; Uyar, a.g.m, s.42; Marozzi,a.g.e, s.92; Yakubovskiy,a.g.e, s.235; Sümer, Safevi Devletinin,s.22; Togan, Umumi Türk,s.87; Erdem, a.g.m, s.71; Erkoç, a.g.m, s.41; Şâmî,a.g.e, s.152; Selmâni,a.g.e, s.90; Bademci, Cengiz Han ve,s.168; el Hüseyinî,a.g.e, s.3; Aka, Mirza Şahruh,s.15; Çingizoğlu,a.g.e, s.176;Aka,İran'da Türkmen,s.52;Schiltberger,a.g.e, s.80.

¹⁵³⁸Macit,a.g.e, s.124.

¹⁵³⁹Göksu,Ordu,s.24; Merçil, Gazneliler,s.28; Bedirhan-Atçeken,a.g.e, s.80; Köymen, Alp Arslan Zamanı,s.264;Aksarayî,a.g.e, s.13; Metin, a.g.m, s.136; Bademci, Cengiz Han ve,s.190; Mîrhând,a.g.e, s.113.

¹⁵⁴⁰Ahmet Öngül, "Müneccim Bası Ahmed Dede Efendi'nin Câmî'üd-Düvelî'nin Tenkitli Metin Nesri ve Tercümesi", Basılmamış Doktora Tezi, 1986, s.85; Göksu,Ordu,s.19; Köymen,Kuruluş,s.216; Bedirhan-Atçeken,a.g.e, s.78; Al Bondari, Irak ve Horasan,s.288; Nesevî,a.g.e, s.57; Şeşen, Selahaddin,s.233; Fazlullah, Selçuklular,s.95; Gordlevski,a.g.e, s.92; Aksarayî,a.g.e, s.98; Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri,s.73; Uyar, İlhanlı (İran Moğolları),s.300; Kesik, At Üstünde,s.66; Merçil, Hükümdarlık Alametleri,s.110.

Telengutlar: Türkistan’da Kazak liderlerinin emri altında bulunan düzenli, tertipli süreklilik arz eden askeri birliklerdir. Muhafız olarak Kazak hükümdarlarının yanında bulunmaktaydılar.¹⁵⁴¹

Teme Çerisi: Türk Moğol Devleti’nde, Curmagun Noyan emrine verilerek İran ve Azerbaycan’ın fethi için hazırlanan ve geri dönmek üzere gönderilen orduya verilen isimdir.¹⁵⁴²

Teras Başı: Buhara Hanlığı’nda ordu teşkilatında bulunan bir komutandır. Teras Başı, günümüz ordusunda, Teğmen rütbesindeki askerdir.¹⁵⁴³

Tingçi: Timurlular Devleti’nde, hükümdarın eyalet ve kasabalar ile ordu içindeki özel casuslarına verilen isimdir.¹⁵⁴⁴

Tirilgi Yir: Karahanlı Devleti, bir sefere çıkmaya karar verdiği zaman devletin ordusunun sefere başlamak amacıyla toplandıkları yere verilen isimdir.¹⁵⁴⁵

Togana: Türk Moğol ordusunda kullanılan özel bir ok çeşididir. Togana oku, üç uca sahiptir.¹⁵⁴⁶

Tolgama: Ünlü Türkistan Türk savaş taktiğine verilen isimdir. Hilal taktiği olarak da bilinen bu savaş usulü Osmanlı Devleti’nde dahi kullanılan eski bir savaş usulüdür. Sağ kanat, sol kanat ve merkezden oluşan Türk ordusunun kanatları belirli bir süre sonra açılmaya başlar menzilden çıkar, kanatların savaşı terk ettiğini düşünen karşı ordu, merkeze saldırmaya başlar, merkezin belli bir süre sonra sahte ricatta bulunması sonrası, galip geldiğini sana karşı ordu merkezi takip etmeye başlamaktadır. Merkeze yetişmeye çalışan ordu, aniden sağ ve sol kanattan çıkarak

¹⁵⁴¹ Koç, **Rus Elçilik**,s.107

¹⁵⁴²Abdülkadir Yuvalı, “Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri”, **On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.3, 1986, s.70; Yuvalı, İlhanlılar,s.29; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.1;Muammer Gül, “Anadolu’da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkıları”, Tarih Okulu Dergisi, Y.9, s.XXV, Mart 2016, s.457; Uyar, **Moğol İstilas Döneminde**,s.410; Osman G. Özgüdenli, “Moğollar”, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, 1. Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006, s.164.

¹⁵⁴³ Meyendorf, **a.g.e**, s.56.

¹⁵⁴⁴ Tarağayoğlu,**a.g.e**, s.42.

¹⁵⁴⁵ Genç,**a.g.e**, s.297 .

¹⁵⁴⁶ Fazlullah, **Camii’t (İlhanlılar)**,s.86.

bir hilal haline gelerek rakibi saran Türk ordusunun taktiksel olarak tuzağa düşmesiyle yok olmasına verilen isimdir. Tolgama, kurt kapanı olarak da bilinmektedir.¹⁵⁴⁷

Tolım manmak: Tolım kelimesi Karahanlı Devleti'nde silah anlamına gelmektedir. Tolın manmak ise baştan aşağı silah kuşanan asker anlamına gelir.¹⁵⁴⁸

Tolun: Karahanlı Devleti'nde, ordunun kullandığı ağır silah teçhizatına verilen isimdir. Tolun genel anlamda silah demektir.¹⁵⁴⁹

Tolunluğ Er: Karahanlı Devleti'nde, bütün silahları üstüne kuşanmış tam teçhizatlı askere verilen isimdir.¹⁵⁵⁰

Topçu başı: Batı Türkistan Hanlıkları, Rus işgal süreci başlamadan önce Türk ordu sisteminin geleneksel silahları olan Ok, Yay, Kılıç, Kargı-Mızrak ve az sayıda Tüfek ile donatılmışlardı. Fakat modern Rus ordusu karşısında modernizasyonun şart olduğunu gören devlet yöneticileri top imalatına başlamışlardır ve topçu birliği kurmuşlardır. Bu topçuların başındaki komutanın ismi Topçu başıdır. Kaynaklarda ordu kumandanı olarak geçmektedir. Şeybânî Hanlığı'nda da bulunan bu rütbedeki komutan Han ve Kuş beyinden sonra üçüncü sırada gelmektedir.¹⁵⁵¹

Toskavul: Timurlular Devleti'nde, bekçilik, muhafızlık gören askerlere verilen isimdir.¹⁵⁵²

Töre ve Çapar: Şeybânî Hanlığı'nda kullanılan savunma silahlarıdır. Töre diye tabir edilen alet, odundan yapılmış olup bir insan boyu temel alınarak imal edilmiş kalkandır. Çapar adı verilen alet ise, kuşatma esnasında kalelerden atılan ok ve

¹⁵⁴⁷ Alpargu, **a.g.m**, s.267; Grouset, **a.g.e**, s.221; Macit, **a.g.e**, s.131; Togan, **Oğuzdestanı**, s.43; Merçil, **Gazneli Mahmud**, s.62; Kesik, **At Üstünde**, s.22.

¹⁵⁴⁸ Genç, **a.g.e**, s.324; Donuk, **a.g.e**, s.105.

¹⁵⁴⁹ Donuk, **a.g.e**, s.105.

¹⁵⁵⁰ Genç, **a.g.e**, s.324.

¹⁵⁵¹ Hatunoğlu, **Âlim Han**, s.120; Ziyaev, **a.g.e**, s.12; Khanikoff, **a.g.e**, s.245

¹⁵⁵² Tarağayoglu, **a.g.e**, s.82.

taşlardan korunmak için imal edilmiş mazgallı korunaklardır. Mazgallarının aralarından ok ile karşılık verilmektedir.¹⁵⁵³

Tuğ: Hokand Hanlığı ordusunu oluşturan iki kısımdan biridir. Tuğ, Hokand ordusunda bin kişilik askeri birlikleri ifade etmek için kullanılan ıstılahtır.¹⁵⁵⁴

Tugrag: Kaşgarlı Mahmud'tan öğrendiğimize göre, Karahanlı Devleti hükümdarlarının çıktıkları sefer veya törenlerde yaptıkları alaylı yürüyüşlerde, ordu ile birlikte yürümesi için süvari olmayan asker ve kölelere dağıtılan ödünç atlardır. İş bitiminde bu atlar geri alınmaktadır.¹⁵⁵⁵

Tun Katarlar: Buhara Hanlığı'nda, devlet teşkilatında görülen bu memurluk iki kişiden oluşmaktadır. Geceleri hükümdarın yattığı odasının önünde nöbetleşe beklerler, savaşlar sırasında hükümdarın otağının çevresinde davul çalmakta yani nevbet vurmaktaydılar.¹⁵⁵⁶

Tupak: Karahanlı Devleti'nde, askerlerin kullandığı küçük boyutlu cephaneliklere verilen isimdir.¹⁵⁵⁷

Tura: Karahanlı Devleti'nde, ordunun düşman taarruzundan korunmak için kullandıkları siperlere ve alet edevata verilen genel isimdir.¹⁵⁵⁸

Turgak: Karahanlı Devleti'nde, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, ve Türk Moğol Devleti'nde sarayı, hükümdarı ve kaleleri korumakla görevli gündüzleri nöbet tutan muhafızlara verilen isimdir.¹⁵⁵⁹

Turgevut: Türk Moğol Devleti'nde, Han'ın çadırı önünde gündüz bekleyen yetmiş kişilik birliktir. Daha sonra Cengiz Han'ın teşkilatı düzenlemesi ile sayıları bin kişiyi bulmuş ve başlarına binbaşı atanmıştır.¹⁵⁶⁰

¹⁵⁵³ Ükten, **a.g.m**, s.294; Bıyıktaş, **a.g.e**, s.30.

¹⁵⁵⁴ Koç, **Rus Elçilik**, s.74.

¹⁵⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.589; Barthold, **Orta Asya**, s.289.

¹⁵⁵⁶ Khanikoff, **a.g.e**, s.241.

¹⁵⁵⁷ Donuk, **a.g.e**, s.105.

¹⁵⁵⁸ Genç, **a.g.e**, s.335; Yakubovskiy, **a.g.e**, s.239.

¹⁵⁵⁹ Genç, **a.g.e**, s.283; Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.24, 2001, s.411; Donuk, **a.g.e**, s.151; Koca, **Ordu ve Askeri**, s.83; Göksu, **Ordu**, s.14; Fazlullah, **Camii't (İlhanlılar)**, s.81.

Tulb: Büyük Selçuklu Devleti, Eyyubiler Devleti ve Memlûkler Devleti'nde kullanılan eski Oğuz ordu birlik sistemidir. Kendine has sancağı, kösü ve borusu bulunan, 70, 100 ve 200 kişilik öncü bölükler muharip birliklere tulb adı verilmektedir. Tulb, Eyyubiler Devleti'nde, küçük veya büyük fark etmeden başında bir emir bulunan bütün birliklerin genel adı olmaktadır. ¹⁵⁶¹

Tutgag: Karahanlı Devleti'nde, ordu teşkilatında, karargâhı sürekli tur atarak nöbet tutan askeri atlı birliğin ismidir. Bu birlik düşman gözcülerini de yakalamakla görevlidir. ¹⁵⁶²

Tutgavul: Türk Moğol Devleti'nde, Altınorda Hanlığı'nda ve İlhanlılar Devleti'nde, kervanların güvenliğini ve ihtiyaçlarını karşılamak için görevlendirilen muhafız kıtasının komutanına denir. ¹⁵⁶³

Tümen-i Noyan: Türk Moğol Devleti'nde Tümen komutanı anlamına gelen unvandır. Tümen on bin kişilik askeri birlikten oluşmuş bir yapıdır. ¹⁵⁶⁴

Türkân: Büyük Selçuklu Devleti'nde askeri teşkilat mensuplarını toplu olarak tanımlamak için kullanılan ıstılahtır. Büyük Selçuklu Devleti, kuruluş itibarıyla bozkırlı geleneğe sahip, kendi tabirleri ile çöl adamlarıdır ve Nişabur'un fethi sonrası kurulan mezalim divanında Tuğrul Bey, kendilerinin Taciklerin yani İranlıların adetlerini bilmediklerini söylemiştir. Buradan ulaşılmaya çalıştığımız sonuç, Büyük Selçuklu Devleti İran coğrafyasına hâkim olup teşkilatlı büyük bir devlet olduğu zaman kalem ehli yani bürokrasi İranlı devlet adamları tarafından yönetilmiştir. Buna karşılık, ordu ve askeri işler yani kılıç ehli ise Türkler tarafından idare edilmektedir.

¹⁵⁶⁰ Ağaladağ, **a.g.m**, s.439; Temir, **Gizli Tarih**,s.149; Gürbüz,**a.g.e**, s.155; Spuler,**a.g.e**, s.299; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.190; Togan, **Çengiz Han**,s.23; Temir, **Cengiz Han**,s.57; Togan, **Umumi Türk**,s.113;Uyar,**İlhanlı (İran Moğolları)**,s.297; Roux,**Moğol**,s.125ç

¹⁵⁶¹Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.262 İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.592; Şeşen, **Selahaddin**,s.234;El Mansûri, **a.g.e**, s.36ç

¹⁵⁶² Genç,**a.g.e**, s.299; Göksu,**Ordu**,s.16ç

¹⁵⁶³Yakubovskiy,**a.g.e**,s.95; Yazıcı,**a.g.e**, s.317; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.61; Aksarayî,**a.g.e**, s.122; Togan, **Umumi Türk**,s.113; Erkoç, **a.g.m**, s.55ç

¹⁵⁶⁴ Temir, **Gizli Tarih**,s.149; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.134; Uyar, **a.g.m**, s.36;Yakubovskiy,**a.g.e**, s.78; Uyar, **Ortaçağ Moğol**,s.129ç

Orduya mensup emirleri ve kumandanlardan bahsederken bu ıstılah kullanılmaktadır.¹⁵⁶⁵

Türktaz: İlhanlılar Devleti ve Timurlular Devleti'nde, düşman güçlerine veya bölgelerine yapılan ani baskın, beklenmedik hücum olarak geçen ıstılahtır.¹⁵⁶⁶

Udeyçi: Buhara Hanlığı'nda, savaş esnasında toplanan asker kalabalığını sınıflarına göre ayıran düzen ve tertibe sokan görevlidir.¹⁵⁶⁷

Uğruk: Bu kelime, ağrık, oğruk, olarak da kaynaklarda geçmektedir. Bir ordunun arkasında olan, erzak, silah, hazine, hayvan, cariye köle ve diğer tüm malları varlıkları yani muharip kısım harici ağırlıkları ifade etmektedir. Selçukluların, büyük Gazneliler Devletine karşı girdiği çatışma ve büyük meydan savaşı olan Dandanakan Savaşında galip gelmesi Çağrı Bey'e göre ağırlığının çok uzakta ve hızlı manevra kabiliyeti olmasıdır.¹⁵⁶⁸

Ulun: Türkistan'da Karahanlı Devleti döneminde askerler tarafından kullanılan okların gövdesinin temrensiz kısmına verilen isimdir.¹⁵⁶⁹

Urda: Hokand Hanlığı'nda, hem istihkâm olarak kullanılan hem de beylerin oturdukları yapılarıdır.¹⁵⁷⁰

Urusçı: Türkistan'da, savaşçı anlamına gelen ıstılahtır.¹⁵⁷¹

Uryankitçin: Türk Moğol Devleti'nde, ölen hanların mezarlarını koruyan bekçilerdir.¹⁵⁷²

¹⁵⁶⁵ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.77ç

¹⁵⁶⁶ Tarağayolu, **a.g.e**, s.61; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.58; Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları)**, s.303; Mustafa Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunun Önemli Bir Birimi: Selçuklu Yardımcı Birlikleri**, I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, 27-30 September 2010 Kayseri, Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler), Haz.M. Metin Hülagü 2014.

¹⁵⁶⁷ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s.519.

¹⁵⁶⁸ Tihrani, **a.g.e**, s.104; Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları)**, s.304; Selmâni, **a.g.e**, s.87; Bademci, **Cengiz Han ve**, s.68; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.143; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.55; Aka, **Mirza Şahrûh**, s.101; Aka, **İran'da Türkmen**, s.3.

¹⁵⁶⁹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.620.

¹⁵⁷⁰ Schuyler, **a.g.e**, s.343.

¹⁵⁷¹ Güner, **a.g.m**, s.1420.

¹⁵⁷² Carpini, **a.g.e**, s.43.

Utgun: Türkistan'da Karahanlı Devleti'nde, ordu içindeki süvari askerlerin kullandığı eyerin sol tarafındaki kayışın adıdır kolan halkası bu kayışa bağlanır.¹⁵⁷³

Uz: Mahir, uzman, hünerli bilgili becerikli sanatkar anlamlarına gelmekte olan Uz veya Uzan ıstılahı, bir konuda kendini kanıtlamış iş erbabı anlamına gelmektedir. İlhanlılar Devleti'nde, ordu için silah üretmekten sorumlu silah yapımcılarına uz unvanı verilmektedir silah ustası anlamına gelmektedir.¹⁵⁷⁴

Ükek: Türkistan'da Karahanlı Devleti döneminde şehirleri ve kasabaları çevreleyen, kuşatmalarda savunma için yapılmış kale burçları için kullanılan ıstılahtır.¹⁵⁷⁵

Visak: Karahanlı Devleti'nde, Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti'nde ordu içinde görev yapmakta olan Gulam askerlerinin kaldıkları koğuşlardır.¹⁵⁷⁶

Visak Baş: Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti'nde, ordunun asker gücünü gulamlar oluşturmaktadır. Savaşlarda esir alınan düşmanlardan veya satın alınan kölelerden ibaret olan gulamlar, önce gulam hane adı verilen eğitim birimlerine gönderilirdi. Gulam hane de, başlarında baba¹⁵⁷⁷ ve nakip unvanı verilen görevliler ile eğitim alan gulamlar takribi 7 sene boyunca eğitim görmektedirler. Gulam hanelere, bir gulam devleti olan Memlükler Devleti'nde Tibak adı verilmekte ve yapılan işlemler aynılık taşımaktaydı. Gulamlar eğitimleri sonunda, yetenekleri, akılları ve dış görünüşlerine göre ayrılırdı. Yeteneği, akli ve güzelliği ile dikkat çekici olan gulamlar, saraya alınarak Gulaman-ı Saray veya Gulaman-ı Dergâh adı ile anılmaya başlardı. Hükümdarın hassa ordusu olarak görev alan bu gulamların sayısı dört bin civarından oluşmaktaydı. Ordu içindeki en seçkin askeri birlik olan hassa ordusu, savaşta hükümdar otağının olduğu kısımda yanı ordunun kalpgahında görev yapmaktadı. Gulaman-ı Saray içinden ise, en yetenekli ve akıllı olan iki yüz kadar gulam seçilerek gulaman-ı saray haricinde, tek tek ayrı anlamına gelen Arapça müfred kelimesine

¹⁵⁷³ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.626.

¹⁵⁷⁴ Özgüdenli, **Gâzân**, s.322; Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları)**, s.303; Uyar, **Selçuklu Yardımcı**, s.494; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.48.

¹⁵⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.634.

¹⁵⁷⁶ Göksu, **Ordu**, s.17; Nizamülmülk, **a.g.e**, s.149; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.137; Fazlullah, **Selçuklular**, s.152; Aksarayî, **a.g.e**, s.8.

¹⁵⁷⁷ Merçil, **Saraylar**, s.134.

nispeten müfred veya müfarede birlikleri oluşturulmaktadır. Müfred birlikleri özel yapım silahları ve zırhları olan, ağır ve özel eğitimler alan en seçkin askerlerden olan ayrı bir birliktir ve bu birlik içinde her askerin kendine has ayrı bir görevi bulunmaktadır.

Müfred birlikleri, Halka-i Has ve Mülaziman-ı Yatak birliklerine bölünmüşler. Halka-i Has askerleri, gezi, av veya savaş esnasında, hükümdar ve diğer devlet adamlarının etrafında bir halka oluşturarak onlara güvenli bir alan meydana getirmektedirler. Mülaziman-ı yatak birliklerinde, savaş ve barışta, hükümdarın saray ve otağı önünde nöbet tutmaktadırlar. Hükümdarın yattığı odanın önünde daimi olarak silahlı olarak beklemektedirler. Bu birliklerin başında olan bir tepeli ve 16 kazıkla kurulan çadırların komutanlarına Visak Baş unvanı verilmektedir.¹⁵⁷⁸

Yabugan Çerik: İlhanlılar Devleti ordusunda kullanılan, esir piyade askerlere verilen isimdir.¹⁵⁷⁹

Yadag Sü: Karahanlı Devleti ordusunda, piyade asker sınıfını ifade etmek için kullanılan ıstılahtır. 1580

Yaganlıg (Feyyal): Gazneliler Devleti'nde görmeye alışık olduğumuz filler ve fillerden sorumlu memurlar Karahanlı Devleti'nde de bulunurdu. Karahanlı Devleti ordusunda, fil çobanı fil bakıcısı anlamına gelen ıstılahtır.¹⁵⁸¹

Yalma: Karahanlı Devleti ordusunda askerlerin üniforma gibi giyindikleri elbiselere verilen isimdir.¹⁵⁸²

Yarık: Karahanlı Devleti ordusunda askerlerin giydikleri zırhlara verilen isimdir.¹⁵⁸³

¹⁵⁷⁸Koca, **Ordu ve Askeri**,s.85; Göksu,**Ordu**,s.25; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.70; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.82; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.152; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.265.

¹⁵⁷⁹Spuler,**a.g.e**, s.438.

¹⁵⁸⁰Genç,**a.g.e**, s.112; Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.646.

¹⁵⁸¹Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.647.

¹⁵⁸²Donuk,**a.g.e**, s.107.

¹⁵⁸³Genç **a.g.e**, s.334.

Yasal: Timurlular Devleti’nde ve Türk Moğol Devleti ordularının savaşa hazırlıkları, savaş nizamlarına verilen isimdir.¹⁵⁸⁴

Yasıq: Türkistan’da Karahanlı Devleti ordusunda okçu askerlerin kullandığı yay kılıfının ismidir.¹⁵⁸⁵

Yatak: Gazneliler Devleti sarayında Emir-i Hares uhdesinde görev yapan güvenlik kuvvetlerinden bir tanesidir. Yatak unvanlı görevliler, yatak kelimesi anlamı üzere, gözcü, bekçi, muhafız görevleri yapmaktadırlar. Yataklar saray ve çevresinde nöbet tutarak sarayı oluşabilecek sorunlardan korurlar. Yataklar hükümdar veya ümeradan saray dışına çıkanları da saray dışında muhafızlık yaparak korumaktadırlar.¹⁵⁸⁶

Yatgak: Karahanlı Devleti’nde, Gazneliler Devleti’nde ve Büyük Selçuklu Devleti’nde, saray ve kale muhafızlarının gece nöbetçilerinin hepsine verilen isimdir. Görevleri hükümdarın odasını, sarayı ve kaleleri gece beklemektir. Hükümdarı saray dışında da korumak Yatgakların görevidir.¹⁵⁸⁷

Yetüt: Karahanlı Devleti’nde, ordu teşkilatında bulunan askeri birliktir belirli bir görevi ve görev alanı yoktur ihtiyaç halinde yardım eden takviye kuvvettir.¹⁵⁸⁸

Yezek: Türkistan coğrafyasında eski Türklerde, Orta Çağ Türk İslam Devleti’nde ve Türk Moğol Devleti ve şube hanlıklarda da kullanılan bir Moğol unvanıdır. Ordudaki keşif ve öncü asker birliğini ifade etmektedir. Yezek unvanı, Karahanlı Devleti’nde, ordu teşkilatında var olan askeri birliktir. Gidilen bölgedeki tehlikeleri önceden görmek ve önlem almak onların işidir. Ana orduyu bir ani düşman baskını ve pususundan korumakla görevlidirler. Harizmşahlar Devleti’nde de yezekler devriye birlikleri olarak kullanılmaktadır. Moğol istilası öncesi yaklaşan ordunun durumunu ve şehirlerinin elden bir bir çıktığını Sultan Muhammed Harizmşah, yezekler vasıtası

¹⁵⁸⁴ Tarağayoglu, **a.g.e**, s.37; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.28.

¹⁵⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.670.

¹⁵⁸⁶ Palabıyık, **a.g.e**, s.202; Fazlullah, **Selçuklular**, s.260.

¹⁵⁸⁷ Genç, **a.g.e**, s.283; Özaydın, **a.g.e**, 2001, s.411; Koca, **Ordu ve Askeri**, s.83; Göksu, **Ordu**, s.14.

¹⁵⁸⁸ Genç, **a.g.e**, s.308.

ile öğrenmektedir. Eyyubiler Devleti'nde de kullanılan bu ıstılah, ordunun düşmanla muhasaraya giren öncü birliklerine denilmektedir.¹⁵⁸⁹

Yol Yelimlemek: Karahanlı ordusunda öncü kuvvetlerin düşmanın pusu kurup kurmadığını kontrol etme işine denir.¹⁵⁹⁰

Yortug: Karahanlı Devleti'nde, hükümdar, ava, çevgan oyununa ve memleket gezisine çıktığı zaman, Subaşı tarafından organize edilen atlı yürüyüş alayına verilen isimdir. Bu alayda, hükümdarın özel muhafızları konumundaki yatgak ve turgaklar bulunurlardı.¹⁵⁹¹

Yurtçı: Türk Moğol Devleti'nde Timurlular Devleti'nde, İlhanlı Devleti'nde ve Buhara Hanlığı'nda, Şeybânî Hanlığı'nda görevli olan Yürteci unvanlı görevlinin işini yapmaktadırlar. Bu görevliler, çevreyi ve coğrafyayı çok iyi bilen kişilerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla ordunun sefer yürüyüşü esnasında nerede durarak konaklayacağı ve sonra nerede ana ordugâhın kurulması gerektiği kararını vermek Yurtçu adı verilen bu görevlinin işidir. Ordugâh içinde, hükümdarın otağının ordugâhın neresine kurulacağı kararını da yurtçu almaktadır. Muhtemelen, Şeybânî Hanlığı'nda olduğu gibi, yanındaki yardımcılar ile ordugâhın çadırlarını kurma işlerini de yapmakta ve yönetmektedir.¹⁵⁹²

Yürekliğ: Türkistan'da Karahanlı Devleti döneminde, ordu içindeki cesur, azimli, yiğit savaşçı anlamında kullanılan ıstılahtır.¹⁵⁹³

Yüzbaşı: Buhara Hanlığı'nda ve diğer Batı Türkistan hanlıklarının ordularının tümünde ortak olarak kullanılan bir rütbedir yüz adamdan sorumlu askeri kumandandır.¹⁵⁹⁴

¹⁵⁸⁹ Genç, **a.g.e.**, s.298; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.143; Carpini, **a.g.e.**, s.79; Gürbüz, **a.g.e.**, s.193; Cüveyni, **a.g.e.**, s.324; Göksu, **Ordu**, s.16; Şeşen, **Selahaddin**, s.233; Aksarayî, **a.g.e.**, s.162; Uyar, **İlhanlı Ordularının**, s.443; Uyar, **İlhanlı (İran Moğolları)**, s.299; Ebü'l Ferec, **Târîhu**, s.26; Selmâni, **a.g.e.**, s.64; Arabşah, **a.g.e.**, s.285; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.14.

¹⁵⁹⁰ Genç, **a.g.e.**, s.299.

¹⁵⁹¹ Genç, **a.g.e.**, s.288; Koca, **Ordu ve Askeri**, s.83.

¹⁵⁹² Alan, **Bozkırdan**, s.282; Spuler, **a.g.e.**, s.298; Tihrani, **a.g.e.**, s.132; Olufsen, **a.g.e.**, s.56; Uyar, **a.g.m.**, s.41; Togan, **Çengiz Han**, s.24; Togan, **Oğuzdestanı**, s.23; Erdem, **a.g.m.**, s.76; Şâmî, **a.g.e.**, s.91; Selmâni, **a.g.e.**, s.19; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.286.

¹⁵⁹³ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.708.

Zarbezen, Darbzen: Yaptığı seri atışlar sebebiyle kale döven anlamına gelmekte olan bir isme sahip olan bu silah, hafif bir toptur, ağırlığı ortalama 54 kilogram civarındır. Ağırlığının az olması dolayısıyla tek bir hayvanın birkaç tanesini birden çekebildiği ve bir askerin bir tanesini çok rahat hareket ettirip yönettiği bilinmektedir. Bu toplar hafif gülle atmaktaydılar. Osmanlı Devleti’nin, Buhara Hanlığına askeri yardımları neticesinde, Türkistan’da kullanılmaya başlanmışlardır.¹⁵⁹⁵

Zenbürek ve Zانبerek: Orta Çağ Türk İslam Devletleri tarafından kullanılan bir savaş aracı, deve üzerinde mil ile dönen hafif bir toptur.¹⁵⁹⁶

Zenândâr: Farsça kadın anlamına gelen Zen kelimesinin çoğul olarak kullanımı olan Zenân kelimesinin, tutan sahip olan anlamına gelen “*dâşten fillinin geniş zamanda kökü olan dâr*” ile birleşmesiyle oluşan bir ıstılahtır. Memlûkler Devleti’nde, hükümdarın veya harem sahibi olan emirlerin harem dairelerini koruyan hadım muhafızlara verilen bir unvandır.¹⁵⁹⁷

Zihgir: Ok atmak için baş parmağa takılan, yayı böylece daha kuvvetli ve parmağa zarar vermeden çekmeyi sağlayan yüzük benzeri bir araçtır.¹⁵⁹⁸

4.3. Sosyal Yapıda Kullanılan Unvan ve İstilahlar

Abass: Hive Hanlığı’nda kullanılan bir para birimidir. Bir tilla 14 abass değerindedir, mali işlerde kolaylık olsun diye kullanılır.¹⁵⁹⁹

Abuaşı: Hive Hanlığı’nda, Han öldükten sonra yeni han tarafından cenaze toyunda dağıtılan yemeğin adı.¹⁶⁰⁰

Açığ: Kaşgarlı Mahmud’a göre, Han tarafından verilen görevleri yerine getiren kişilere verilen ödüllerdir.¹⁶⁰¹

¹⁵⁹⁴ Meyendorf, **a.g.e**, s.56; Koç, **Rus Elçilik**,s.70.

¹⁵⁹⁵ Macit,**a.g.e**, s.128; Ükten,**a.g.m**,s.303.

¹⁵⁹⁶ Alpargu, **a.g.m** ,s.267; Macit,**a.g.e**, s.128; Şeşen, **Selahaddin**,s.242.

¹⁵⁹⁷ İbni Tagribirdi, **a.g.e**, s.593.

¹⁵⁹⁸ Metin, **a.g.m**, s.133; Kesik, **At Üstünde**,s.73.

¹⁵⁹⁹ Çelik,**Hive Hanlığı**,s.104.

¹⁶⁰⁰ Çelik,**Hive Hanlığı**,s.73.

Agici: Karahanlı Devleti'nde sosyal hayatta kullanılan bir ıstılahtır. Çarşılarda satılmak üzere depo edilen ipekli kumaşları saklayan koruyan kimselerdir. Bu unvan zamanla Gazneliler Devleti'nde hazine dairesinde görev yapan memurlara verilmeye başlanmıştır.¹⁶⁰²

Agıl (Ayıl): Tek başına müstakil ev çadır anlamına gelen bu ıstılah, göçebe hayat sistemini benimseyen Moğollarda yaylak ve kışlaklara göç ederken kullanılan iki göç geleneğinden bir tanesidir. Toplu göç etmeyi ifade eden Küriyen ıstılahına karşılık münferit olarak birkaç hanenin, kendi hayvanlarını alarak, toplu göç eden gruba katılmayarak göç etmesine Agıl denilmektedir. Küriyen sistemi, hayvanları çok sayıda olan Moğol zenginleri için doğal olarak uygun değildir, çünkü hayvan sayısının fazla olması otlaklardan yeteri kadar istifa edilmesini engellemekte ve hayvanların beslenmesini etkiletmekte, hayvanlar zayıf kalmaktaydı. Bu durum sebebi ile bireysel göçü tercih etmek zenginler için bir zorunluluktur. Fakat bu durum yolların güvenliğinin olduğu dönemlerde geçerliydi. Savaş veya eşkıyalığın yoğun olduğu dönemlerde tek başına yola çıkmak bütün varlığın kaybedilmesi demektir. Bu durumda, zengin Moğollar hayvanlarını Agıl olarak göç ettirirken kendileri küriyenlere katılmak durumundaydılar. Cengiz Han'ın bütün Moğolistan'ı birleştirip, Türkistan'ın tamamına hâkim olmasından sonra Moğol göç sisteminden küriyen tarzı göç sistemi kalkmıştır. Bunun sebebi, Moğolların yapılan fetihler ve bu fetihlerden alınan ganimetlerle çok daha zenginleşmeleri, ülkenin coğrafi olarak aşırı büyümesi ile gidilebilecek otlak alanlarının sayısızca artması ve en önemlisi Cengiz Han'ın Türk Moğol Devletini kurması ile birlikte ticaret yollarının güvenlik kazanmasıdır. Bu duruma Pax Mongolica ismi verilmektedir. Cengiz Han için ticaret çok önemliydi ve ticaret yolları ne olursa olsun kapanmamalı kervanlar engellenmemeliydi. Moğol barışı sayesinde yolların güvenliği sağlanmış ve Moğollar bireysel olarak hayvanları ile göç etmelerini sağlamıştır.¹⁶⁰³

¹⁶⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.129.

¹⁶⁰² Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.134.

¹⁶⁰³ Vladimirtsov, **a.g.e**, s.61; Spuler, **a.g.e**, s.431; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e**, s.432; Grouset, **a.g.e**, s.192; Yakubovskiy, **a.g.e**, s.23.

Ahidname: Anlaşma belgesi de denebilir. Türk İslam Devletleri’nde ve İlhanlılar Devleti’nde örnekleri görülmektedir. İki devlet arasında anlaşmalara da ahidname dendiği gibi, ticari belgelerde, karşılıklı anlaşmalardan sonra devlet tarafından onaylanan belgelere de ahidname denmektedir. Hükümdar ahidnameler ile bir şahsa veya kuruma özel yetkiler verebilmektedir.¹⁶⁰⁴

Ahrâr ve Hürler: Gazneliler Devleti’nde var olan bir gruptur. Hürler, özgürler anlamına gelmektedir. Gaznede yaşayan İranlılara ve onların emirlerine verilen isimdir.¹⁶⁰⁵

Ahtacı: Ahtacı olarak da kaynaklarda geçen bu ıstılah, Türk Moğol Devleti’nde hükümdarın atlarından ve ahırlarından sorumlu görevlilere verilen unvandır. Orta Çağ Türk İslam Devletleri’nde, Emir-i Ahur’un Moğolcadaki karşılığı ve Türk Moğol Devleti’ndeki mevkidaşıdır. Ahtacı, atları terbiye müfettişi olarak da adlandırılabilir. Çok önemli bir görevdir çünkü Türk Moğol Devleti, süvari bir ordudur. Türkistan coğrafyasında hızı ile yıldırım savaş taktiğini uygulayan Cengiz Han’ın ordusu, przewalski (bargir) adı verilen cins Moğol atlarını kullanmaktaydı. Przewalski (bargir) cinsi atlar, diğer at cinslerine göre daha küçük, en fazla 145 cm boyunda fakat bozkır şartlarına daha dayanıklı ve hızlıdır. Bu atlar nal ihtiyacı hissetmeyecek kadar güçlüdür. Atların güçsüz kalması demek ordunun sefere çıkamaması, savaşlarda belki de ağır yenilgiler alması demektir. Çünkü Moğollar savaşlarda genellikle yakın muharebeye girmeyip uzaktan etkili ok atışları ile savaşıyorlardı. Ahtacılık görevi, Türk Moğol Devleti’nde o kadar önemli bir görevdir ki kuruluşta Cengiz Han kardeşini bu göreve getirmiştir.¹⁶⁰⁶

¹⁶⁰⁴Mustafa Fayda, “Ahidname”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.1, 1988, s.535; Tarağayoğlu, **a.g.e.**, s.28; Gürbüz, **a.g.e.**, s.166; Özgüdenli, **Gâzân**, s.129; Merçil, **a.g.e.**, **Na’l-baha ve Kullanılışına Dair Örnekler**, 2011, s.195; Köymen, **Alp Arslan**, s.11; Göksu, **Ordu**, s.174; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.68; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.12; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.224; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.13; Tihrani, **a.g.e.**, s.145; Fazlullah, **Selçuklular**, s.215; Aksarayî, **a.g.e.**, s.29; İbn Haldun, **a.g.e.**, s.450; Zeydan, **a.g.e.**, s.353; Ebü’l Ferec, **Târîhu**, s.22; Selmâni, **a.g.e.**, s.26; Bademci, **Cengiz Han ve**, s.212; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.134; Cevzî, **a.g.e.**, s.43; Mîrhând, **a.g.e.**, s.40; Aka, **Mirza Şahruh**, s.36; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.3.

¹⁶⁰⁵El Cüzzeni, **Moğol İstilasına**, s.53.

¹⁶⁰⁶Barthold, **Türkistan**, s.407; Suat Ünlü, **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, 1. Baskı, İstanbul, Eğitim Yayınevi, 2013, s.27; Aka, **a.g.m.**, s.908; Spuler, **a.g.e.**, 1987, s.298; Özgüdenli, **Gâzân**, s.69; Gökçe Yıldırım, **Atlarda Vucüt Yapısının Değerlendirilmesi Neden Bazı Atlar Daha Başarıldır**,

Ahdas: Büyük Selçuklu Devleti'nde ve Eyyubiler Devleti'nde görülen bir sosyal harekettir. Genellikle Türk İslam devletleri'nin Ortadoğu hâkimiyetlerinde karşımıza çıkan ahdas, şehirlerdeki yerli nüfusun oluşturduğu milis silahlı halk gücünden oluşan birliklerdir. Ahdasların başında Reis'ül Ahdas unvanı ile şehrin idari işlerinden sorumlu olarak bilinen Reis bulunmaktadır.¹⁶⁰⁷

Ak Padişah: Batı Türkistan Hanlıklarında, halk arasında ve saray ve diplomasi iletişimde, Rusya Çarının unvanıdır.¹⁶⁰⁸

Aka: Günümüz Türkçesinde ağa olarak geçen, ağabey, abi ve zengin büyük güçlü toprak sahiplerini ifade etmek için kullanılan aka kelimesi, Moğolcada büyük erkek kardeş anlamına gelmektedir. Cengiz Han'ın Moğolları birleştirerek, boyları tek bir siyasi çatı altına alması sonucu tarihe Türk Moğol Devleti olarak geçen büyük devletini kurmuştur. Önce, Çin içlerine seferler düzenleyen Cengiz Han, daha sonra ünlü batı seferine çıkarak, dönemin en büyük Türk İslam Devleti olan Harizmşahlar Devleti'ni çok kısa bir sürede işgal ederek siyasi varlığına Celaleddün Harizmşah'ın direnişlerini saymazsak son vermiştir. Cengiz Han önderliğindeki Türk Moğol Devleti, devletsiz boylar, yerel hanedanlar ve Harizmşahlar Devleti'nin geniş coğrafyasını yani Türkistan, İran ve kuzeyde Deşt-i Kıpçak coğrafyasını ele geçirmişlerdir. Devletin sınırları fazlasıyla genişleyen Cengiz Han, Moğol adetleri mucibince siyasi olarak mirasını almayı hak eden dört oğlu arasında Türk devlet geleneği olan ülüş sistemine göre ülkesini oğulları arasında bölmüştür. Geniş bir coğrafyada hâkimiyet kuran birbirlerine önce kardeş daha sonra kuzen olan Cengiz nesli hükümdarları, Cengiz Han sonrası dönemde de aile arasındaki bağları devam ettirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda, Moğolca büyük erkek kardeş anlamına gelen aka kelimesi, hanedan ailesinin bağlarını canlı ve sağlam tutmak için aile içindeki büyüklere saygı, şeref, itibar unvanı olarak verilmeye başlamıştır.

İstanbul, Nobel Tıp Kitabevi, 2014, s.2; Spuler,**a.g.e**, s.298; Tihrani,**a.g.e**, s.62; Findley,**a.g.e**, s.104; Aka,**Timur**,s.115; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.65; Uyar, **a.g.m**, s.38; Togan, **Umumi Türk**,s.113; Roux,Moğol,s.99; Fazlullah, **Camii't (İlhanlılar)**,s.128 Özgüdenli, **Rab-i Reşidi**,s.226; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.183.

¹⁶⁰⁷ Özaydın,**a.g.e**, s.85; Şeşen, **Selahaddin**,s.222;Ali Sevim, **Kuzey Suriye de Görünen İlk Türk Emiri Han-Oğlu Harun**, Belleten Dergisi, C.XLIII, S,170, 1979, s369; Cevzi,**a.g.e**, s.140.

¹⁶⁰⁸ Ünlü, **a.g.e**, 2013, s.17.

“Aka”¹⁶⁰⁹ unvanı ile birlikte Cengiz nesli Moğolları hanedan içinde “ini”¹⁶¹⁰ kelimesini de kullanmakta ve ailenin içindeki hiyerarşi böylece belirlenmeye çalışılmıştır. Cengiz nesli hanları arasında zamanla akrabalık bağları zayıflamaya başlamıştır, bu durumda 14.yy Moğolları arasında aka unvanı hanedan içinde kullanım yerini, Moğol beyleri ve Noyanların arasında kullanılmaya bırakmıştır. İlhanlılar Devleti’nde aka unvanı, hanedan içinden olmayan, savaşlarda ve devlet yönetiminde büyük faydalar göstermiş olan, geldikleri makamlar ve konumlar sebebiyle saygı ve şeref kazanmış Moğol beyleri arsında yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Aka unvanı, Türk Moğol devlet karakterini taşıyan Timurlular Devleti’nde de kullanılmış fakat unvan Timurlular Devleti’nde farklılık göstermiştir. Timurlular Devleti’nde, Emir Timur’un soyundan gelen veya hanedan içinde bir Mirza ile evlenmiş olan asil kadınlara “ağa” olarak verilmeye başlanmıştır. Emir Timur’un hanımlarından Olcay Terken Ağa bu unvanı taşımaktadır. Fakat Timurlu sosyal hayatında aka unvanı Begim unvanının her zaman gerisinde kalmıştır. Şeybânî Hanlığı’nda aka unvanı yine ağa olarak kayıtlara geçmiş ve devlet teşkilatında, Türk İslam Devletleri’ndeki Hacıb unvanı ile benzer görevler gören Eşik Ağası gibi memurlara verilmeye başlanmıştır. Göçer Türkmenlerden oluşmasına rağmen Türk Moğol Devleti sistemini benimseyen Akkoyunlu Devleti’nde de aynı Şeybânî Hanlığı’nda olduğu gibi devlet memurlarına verilen bu unvan, Safevi Devleti’nde ve Memluk Devleti’nde de kullanılmaktadır. Osmanlı Devleti teşkilatında Yeniçeri ağası, harem ağası Kolağası vb devlet görevlilerinde sık sık görülen ağa unvanının aka unvanından geldiği bilinmektedir.¹⁶¹¹

¹⁶⁰⁹ Özcan, **a.g.e.**, s.202; Özgüdenli, **Arap İstilasından**,s.29; Kamalov, **Kafkasya**,s.57; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.195.

¹⁶¹⁰ Fazlullah, **Camîu’t (İlhanlılar)**,s.68; Kamalov, **Kafkasya**,s.57; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.195

¹⁶¹¹ Özgüdenli,**Gâzân**,s.65; Faruk Sümer, “Ağa”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.1, 1998, s.451-452; Sevim-Merçil,**a.g.e.**, s.233; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.17; Aksarayî,**a.g.e.**, s.65; Uyar, **a.g.m.**, s.37; Cüveynî,**a.g.e.**, s.459; Uyar, **İlhanlı Ordularının**,s.438; Roux,**Moğol**,s.299;Şâmî,**a.g.e.**, s.27; Selmâni,**a.g.e.**, s.13; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.82; Fazlullah, **(Camîu’t İlhanlılar)**,s.;7 **Aka,İran’da Türkmen**,s.82.

Aka ve Erbablar: Hive Hanlığı'nda yaşayan Sartlar olarak nitelendirilen tüccar Taciklerin sosyal olarak başında bulunan, bunların devletle ilişkilerini düzenleyen kimselere verilen isimdir.¹⁶¹²

Akı: Karahanlı Devleti'nde, sosyal hayatta halk arasında cömert eli açık olan kimselere verilen isimdir. Akı ıstılahı, Moğolcaya Aka, büyük olarak geçmiştir.¹⁶¹³

Aksakal: Türkistan tarihi boyunca önemli bir sosyal unvana ve göreve sahiptirler. Aksakal, büyük, kudretli uluğ, bilge, bilgin, ermiş gibi anlamlara gelir. Bu ıstılahın manevi anlamı, güngörmüş geçirmiş tecrübe sahibi ve yaşını aldığı için sakalı beyaz olan kimse olarak bilinmektedir. Oğuz Türklerinde Ürüng sakal olarak kaynaklarda yer almaktadır. Türkistan'ın İslam dinine ev sahibi olması ile birlikte beyaz anlamına gelen ağ ve ak ön adlarına dönüşmüştür. Aksakal unvanı, Türklerin, İslam öncesi inançlarında, Gök Tengri'nin görevlendirdiği, insanlara bir anda görünerek yardım edip onların dertlerini çözen kötülüklerden kurtaran uhrevi, efsanevi bir varlık olarak bilinmektedir. Bu efsanevi aksakal varlığının kültürün birikimli olarak ilerlemesi sayesinde nesilden nesile aktarılması ile sosyal toplum içinde sözü muteber olan, bilge ve güvenilir kimselere verilmeye başlamıştır. Aksakal, manevi hâkimiyetinden başka, kanaat önderi, olarak toplumu yönetmekte ve etkilemekteydi. Bu özelliğinden dolayı, Kazak, Kırgız ve Özbek boylarında, köyün sahibi, yöneticisi olan kimselere aksakal unvanı verilmeye başlamıştır. Aksakallar, Kazak Hanlığı'nda, yerel bölge beyleri, yöneticileri vasıfları kazanmışlardır.¹⁶¹⁴

Aksiyekler: Sınıflara ayrılmış bulunan Kazak sosyal hayatında aristokrat sınıf anlamına gelir, Sultanlar, hocalar ve bayların girdiği bir sınıftır.¹⁶¹⁵

¹⁶¹² Koç, **a.g.e**, 2017, s.607.

¹⁶¹³ Genç, **a.g.e**, s.90.

¹⁶¹⁴ Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ötüken Neşriyat, 3. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, s.56; Bonvalot, **a.g.e**, s.159, Arminius Vambery, **Sketches of Central Asia My Travels, Adventures And of The Ethnology of Central Asia**, London, 1868, s.396; Olufsen, **a.g.e**, s.390; Kurat, **Karadenizin**, s.57; Gömeç, **Kırgızlar**, s.63; Koç, **Rus Elçilik**, s.31; Arabşah, **a.g.e**, s.354; El Mansûri, **a.g.e**, s.67.

¹⁶¹⁵ Kara, **a.g.e**, s.274.

Alâeddin: Harizmşahlar Devleti'nde, Emir Atsızdan sonra hükümdarların kullanmaya başladığı bu unvan, devletin gelişmesi ve büyümesi ile birlikte şehzadelerin kullandıkları unvana dönüşmüştür.¹⁶¹⁶

Alaş: Kazakları oluşturan 6 büyük kabilenin oluşumudur. Tüm Kazak halkını ve ordalarını birleştiren unsurdur.¹⁶¹⁷

Alp Han: Harizmşahlar Devleti'nde, hükümdar tarafından verilen saygı unvanıdır. Bu unvanın verilmesi için bir savaşta kahramanlıkta bulunulması gerekmektedir.¹⁶¹⁸

Alp: Türkistan'da İslam öncesi ve İslam sonrası dönemlerde, kahraman, yiğit, savaşçı anlamında kullanılan Türk unvanıdır. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde de kullanılmaktadır.¹⁶¹⁹

Af Âdeti: Eski Türk Devletleri bozkır yasasına göre ve Türk Moğol Devleti'nde Cengiz Han Yasasına göre ve adetlerine göre tahta çıkan hükümdar, gücünü ve kudretini göstermek ve hâkimiyetini sağlamlaştırmak için bir yarlık yayınlar ve suçluları af ettiğini ilan ederdi.¹⁶²⁰

Altın Mızrak: Harizmşahlar Devleti'nde vezirin vezaretinin alametleri vardır. Bu vezaret sembollerinden bir tanesi Altın Mızraklardır. Dört adet altın mızrak vezirin vezaretinin alametleridir.¹⁶²¹

Altın Urug: Urug, eski bir Türk ıstılahıdır. Urug, boy, bodun, soy, ırk, kavim anlamında kullanılır. Türk Moğol Devleti'nde, Cengiz Han nesline Altın Urug denmiştir. Bunu Altın soy olarak nitelendirebiliriz.¹⁶²²

¹⁶¹⁶ Taneri, **Harizmşahlar**, s.58; Uluçay, **a.g.e.**, s.99.

¹⁶¹⁷ Kara, **a.g.e.**, s.114.

¹⁶¹⁸ Taneri, **Harizmşahlar**, s.120.

¹⁶¹⁹ Ünlü, **a.g.e.**, 2013, s.37; Gordlevski, **a.g.e.**, s.85; Kurat, **Karadenizin**, s.26; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.450; Kesik, **At Üstünde**, s.49.

¹⁶²⁰ d'Ohsson, **a.g.e.**, s.164.

¹⁶²¹ Taneri, **Harizmşahlar**, s.278; Nesevi, **a.g.e.**, s.27.

¹⁶²² İ.Togan, **a.g.m.**, s.400; Güngör, **a.g.e.**, s.53; Ali Ahmetbeyoğlu, **Sorularla Eski Türk Tarihi**, 1. Baskı, 2014, Yeditepe Yayınevi, 2014, s.293; Günay, **a.g.e.**, s.400; Muhammed Bilal Çelik, **Yarkend Hanlığının Siyasi Tarihi**, 1. Baskı, İstanbul IQ Kültür Sanat Yayınları, 2013, s.60; Spuler, **a.g.e.**, s.280; Findley, **a.g.e.**, s.102; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.79; Yüksel, **a.g.m.**, s.18; Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.103; Donuk, **a.g.m.**, s.3.

Altın-Cilavlar: Hive Han'ının emrinde onun maiyetinde bulunan aslen köle olan korumalardır. İranlı, Kalmuk ve Ruslar bu görevde bulunmaktadır. Özgür kölelerdir bu görevi isteyerek yaptıkları bilinmektedir.¹⁶²³

Altun Han: Tabgaç, Kin İmparatorlarını ifade etmek üzere kullanılan, bu hükümdarlara verilen genel unvandır.¹⁶²⁴

Altın Kâsedan İçmek: Türk Moğol Devletleri'nde, eski bir Moğol yemin merasimidir. Bir konu hakkında yemin edecek olan Moğol asilleri ve Noyanların, meclise getirilen bir altın kâse içine kımız veya şarap konularak her kesin sırayla içmesi ve böylece yemin edilmesi geleneğidir.¹⁶²⁵

Altun Tarım: Karahanlı Devleti'nde, büyük kadınların unvanı olarak kullanılmaktadır.¹⁶²⁶

Amanname: İslam dininde af dileyenin emanette olması ve af dileyene dokunulmaması kuralının devlet geleneğine geçmiş halidir. Bir şehir veya kale kuşatması sırasında ya da devlette büyük emirlerin birbirlerine şefaathçi olduğu sırada eman, aman talebinin kabul edildiğini gösterir yazılı belgeye verilen isimdir.¹⁶²⁷

Aman Kâsesi: Büyük Selçuklu Devleti'nde, hükümdar bir kimseyi herhangi bir sebepten dolayı affeder ona aman verirse, bir kaseye konulan içki ona sunulurdu. Kişi bu kaseyi alır içer ve memnuniyetini gösterirdi.¹⁶²⁸

Amaldar: Batı Türkistan Hanlıklarında, Han meclisinin üyelerinin her birine verilen genel isimdir.¹⁶²⁹

¹⁶²³ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.88.

¹⁶²⁴ Ünlü, **a.g.e.**, 2013, s.37; Temir, **Gizli Tarih**, s.192; Spuler, **a.g.e.**, s.44; d'Ohsson, **a.g.e.**, s.65; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.227; Nesevi, **a.g.e.**, s.10; Abû'l Farac, **a.g.e.**, s.530; Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s.78; Togan, **Çengiz Han**, s.4; Temir, **Cengiz Han**, s.34; Togan, **Umumi Türk**, s.138; Roux, **Moğol**, s.160; Ebû'l Ferec, **Târîhu**, s.17.

¹⁶²⁵ Özgüdenli, **Gâzân**, s.89; El Ömeri, **a.g.e.**, s.48; Roux, **Moğol**, s.136; Kamalov, **Kafkasya**, s.88.

¹⁶²⁶ Donuk, **a.g.e.**, s.49.

¹⁶²⁷ Şeşen, **Selahaddin**, s.217 Özgüdenli, **Gâzân**, s.129; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.96.

Nesevi, **a.g.e.**, s.29; Zeydan, **a.g.e.**, s.342; Ebû'l Ferec, **Târîhu**, s.22; Kesik, **At Üstünde**, s.58.

¹⁶²⁸ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.30.

¹⁶²⁹ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.82.

Aminiana: Batı Türkistan Hanlıklarından olan Hokand Hanlığında devletin topladığı bir vergidir. ¹⁶³⁰

Ananeli Beyler Mahkemesi: Kazak Hanlığı'nda, Rus istilasına kadar var olan bir geleneksel mahkemedir. Kazak halkının, malları, aile hayatı gibi konularda karar verme yetkisi vardır. ¹⁶³¹

Anda: Türk Moğol Devleti'nde, Moğollarda kan kardeşliğini tanımlayan ıstılahtır. Cengiz Han'ın ve GurHan Camuka'nın birbirlerine Anda oldukları bilinmektedir. ¹⁶³²

Ark: Buhara Hanlığı'nda, Rigistanın üstünde bulunan Han'ın, Emir'in oturduğu saraydır. ¹⁶³³ Ark, Timurlular Devleti'nde, Erk kelimesi ile kullanılır ve iç kale anlamı da bulunmaktadır. ¹⁶³⁴

Arkar: Kazak sultanlarının sahip oldukları kendilerine özel sancaklar, halktan herhangi biri bu sancağı kullanamamaktadır. ¹⁶³⁵

Arkiş: Mana olarak, mal taşıyan ticari kervan olan bu kelime zamanla kullanım şekline dolaylı olarak haber götürüp getiren mektup ulaştırıcı haberci manalarına gelmektedir. ¹⁶³⁶

Arslan Kara Han: Karahanlı Devleti'nde, geleneksel Türk ülüş sistemiyle iki parça olarak yönetilen ülkenin doğu yani ana kısmını yöneten hükümdara verilen unvandır. ¹⁶³⁷

¹⁶³⁰ Schuyler, **a.g.e.**, s.393.

¹⁶³¹ Yerkinay Maukhara, "Siyasi ve Kültürel Açından Kazak Hanlığı (1456-1731)" **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2011, s.79.

¹⁶³² Grouset, **a.g.e.**, s.197; Gömeç, **a.g.m.**, 2007, s.232; Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s.73; Togan, **Çengiz Han**, s.52; Temir, **Çengiz Han**, s.127; Roux, Moğol, s.83; Fazlullah, **Camii't (İlhanlılar)**, s.105

¹⁶³³ Schuyler, **a.g.e.**, s.309; Seda Yılmaz Vurgun, "Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand", **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Y.1, s.1, Güz 2016, s.142.

¹⁶³⁴ el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.70.

¹⁶³⁵ Kara, **a.g.e.**, s.187.

¹⁶³⁶ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.151; Donuk, **a.g.e.**, s.66.

¹⁶³⁷ Kafesoğlu, **İslami Türk**, s.352; Öztuna, **a.g.e.**, 2005, s.515; İstvan Vassary, **Eski İç Asya Tarihi**, 1. Baskı, İstanbul, Çev:İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, 2003, s. 166; Ali bin Salih el-Muheyim, **Karahanlılar Devletinin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri (389-536/999-1141)** Çev: Ali Aksu, İstem Dergisi, 2010, s.296; En Narşahi, **a.g.e.**, s.23; Findley, **a.g.e.**, s.95; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.377.

Arslan: Türkistan’da genellikle Karahanlı Devleti hanlarına verilen Türkçe unvanlardan biridir. Güçlü, cesur, gözü pek, kudretli anlamlarına gelmektedir. ¹⁶³⁸

Ateşten Geçirme Âdeti: Türk Moğol Devleti’nde uygulanan Moğol geleneklerinden bir tanesidir. Daha çok Altınorda Hanlığı’nda, Rus Knezlerine karşı yapıldığına kaynaklardan şahit olmaktayız. Ateş, Moğol inançlarına göre temizdir ve ateş her şeyi temizlemektedir. Büyük Han’ın huzuruna çıkacak olan elçi ve hediyeleri iki tane yanan ateşin arasından geçirilmekteydi. Böylece insanların kötü düşünceleri temizlenir varsa kötü bir niyeti yok olur ve temiz, saf bir hale geldiklerine inanılırdı. ¹⁶³⁹

Anbâr-i hâssa: İlhanlılar Devleti’nde devletin resmi ambarlarıdır. Askeri iktalardan üretilen mahsullerin 50 menn (41,65 kilogram) miktarını her asker devlet ambarı olan Anbâr-i Hâssa’ya teslim etmek zorundadır. ¹⁶⁴⁰

Arûs-i Mestân: İlhanlılar Devleti’nde, Gâzân Mahmud Han’ın yaptığı reformlar neticesinde, devlete dini bir karakter kazandırmak istemekteydi. Bunun sonucunda şehirlerin sosyal hayatının merkezi olan çarşı ve pazarlarda içki içmek ve sarhoş gezmek yasaklanmıştı. Bu yasağa uymayan sarhoşlar, Şiraz şehrindeki Arûs-i Mestân adı verilen ağaca asılarak idam edilmekteydiler. ¹⁶⁴¹

Asaf: Türkistan hanlıklarında birçok vezir bu ismi kendine unvan olarak almıştır. Asaf, Hz. Süleyman’ın veziridir. ¹⁶⁴²

Asaramişi: İlhanlılar Devleti’nde kullanılan, bir kimseyi yanında bulundurmamak, ona bakmak, yetiştirmek, büyütme, beslemek, himaye etmek anlamlarında kullanılan Moğolca bir ıstılahtır. ¹⁶⁴³

Ata Aymak: Kazak Hanlığını oluşturan cüzlerin sosyal olarak yapılanma sistemidir. 7 sülaleden oluşan Kazak yerleşimini bu ıstılah karşılamaktadır. ¹⁶⁴⁴

¹⁶³⁸ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.151; Sinor **a.g.e**, 2014, s.478.

¹⁶³⁹ Kurat, **Rusya**, s.76; Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.60; Özcan, **a.g.e**, s.162.

¹⁶⁴⁰ Özgüdenli, **Gâzân**, s.318.

¹⁶⁴¹ Özgüdenli, **Gâzân**, s.377.

¹⁶⁴² Mehmet İpşirli “Asaf”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.3, 1991, s.455

¹⁶⁴³ Fazlullah, **Camîu’t (İlhanlılar)**, s.158.

Ata Bitiği: Vasiyetname anlamında kullanılan bir ıstılahtır. Bitig kelimesinin yazı, belge anlamına gelmesinden türemiştir. Ataların çocuklarına onlara dua etmeleri koşulu ile mallarını miras olarak bıraktıkları vasiyetname belgelerine verilen isimdir.¹⁶⁴⁵

Atım Er: Türkistan'da Karahanlı Devleti ordusunda okçuluk geleneksel Türk savaş sistemine binaen çok önemlidir. Buna göre, iyi nişancılık özellikleri gösteren kimselere verilen Atım Er unvanı verilmektedir.¹⁶⁴⁶

Atlığ: Kaşgarlı'ya göre Türkistan halkının şeflerine verilen bir unvandır. Adlı, isimli şöhretli manasına gelmektedir. Saygı unvanıdır.¹⁶⁴⁷

Aul: Türkistan coğrafyasında içinde aşiretin yaşadığı en küçük yönetim merkezidir. Başında halk tarafından seçilen aksakal bulunur.¹⁶⁴⁸

Ay iduk kut: Karahanlı Devleti'nde, eski Türk Devletleri'nde olduğu gibi, Kut inancı vardır. Kut, hâkimiyet hakkının, tanrıdan alındığı hüküm eden aileye verilen ilahî bir kudret olduğu inancıdır.¹⁶⁴⁹

Aza'ya Oturmak: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde var olan bir matem merasimi töreni ve geleneğidir. Devletin hükümdarı vefat ettiği zaman, bu haberin ulaştığı bütün kasaba, şehir ve eyaletlerde, 3 gün ila 7 gün arasında genel bir matem, yas ilan edilirdi. Bu matem törenlerinde kimse işine gitmez, çarşı ve pazarlarda dükkânlar açılmaz, neredeyse hayat durma noktasına gelirdi. Bölgenin en yüksek yöneticisi kimse, bir çadır kurdurur ve bu çadırın içinde oturarak gelen taziyeleri kabul ederdi. Bu duruma Aza'ya oturmak denilmektedir. Vasal devletlerde ise doğrudan devletin hükümdarı Aza'ya oturur ve gelen taziyeleri kabul ederdi.¹⁶⁵⁰

¹⁶⁴⁴ Barthold, **Tarihte Türk**, s.181.

¹⁶⁴⁵ Donuk, **a.g.e**, s.68.

¹⁶⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.157.

¹⁶⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.156.

¹⁶⁴⁸ Rasonyi, **Türklük**, s.178; Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.178; Kara, **a.g.e**, s.274; Kemal Karpat, **Türkiye ve Orta Asya, Timaş Yayınları**, 1. Baskı, İstanbul 2014, s.21; Duğlat, **a.g.e**, s.87; Koç, **Rus Elçilik**, s.95; Arabşah, **a.g.e**, s.328.

¹⁶⁴⁹ Genç, **a.g.e**, s.138.

¹⁶⁵⁰ Köymen, **Alp Arslan ve**, s.151; Şâmî, **a.g.e**, s.109.

Badaça: Batı Türkistan Taşkent de Bey'in özel mührüdür, küçük kırmızı renkte bir mührüdür ve bu mühür ile idam kararları mühürlenerek onaylanırdı. ¹⁶⁵¹

Bahadır-Bagatur: Altay Türkçesidir. Bozkır Türk ve Türk Moğol Devletleri'nin kahramanlık unvanıdır. Yiğit cengâver korkusuz anlamlarına gelmektedir. Batur, bagatur, baat'ur olarak da kullanılabilmektedir. Timurlular Devleti'nde, Emir Timur'un oğlu Şahruh döneminden itibaren en cesur, yiğit, korkusuz, cengâver anlamında kullanılan hükümdarın saygı unvanlarından. ¹⁶⁵²

Baksı: Türkistan coğrafyasında Türk Moğol ortak unvanlarından, ıstılahlarından biri olan baksı; hekim, büyücü, sihirbaz, ruhlarla iletişime geçen kimselere verilen isimdir. ¹⁶⁵³

Barımta: Türkistan Türklerinde sıkça uygulanan bir hak arama yöntemidir. Türk ve Moğol âdeti olarak karşımıza çıkar. Kazaklarda adı Barımtadır ve Biy mahkemesinin sıkça baktığı davaların biri de barımta yani gasptır. Kazak Hanlığı'nda, töreye göre birisinin birine bir borcunu ödemediği zaman, alacaklı olan kimse alacağı için borçlunun malını, genelde hayvanlarını gasp etme hakkına sahiptir bu hakka barımta denirdi. ¹⁶⁵⁴

Bargâh: Büyük Selçuklu Devleti'nde, Türk Moğol Devleti'nde, Timurlular Devleti ve Akkoyunlu Devleti'nde, hükümdarın otağına ve divan toplantılarının yapıldığı salonlara verilen isimdir. Cengiz Han'dan sonra hükümdar otağı önünde Turgevutlar ve Keptevutlar nöbet tutmaktadır. ¹⁶⁵⁵

¹⁶⁵¹ Schuyler, **a.g.e.**, s.95.

¹⁶⁵² Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.24; Karpat, **a.g.e.**, s.18; Rasonyi, **Türklük**, s.178; Aka, **Timur**, s.149; Özgüdenli, **Gâzân**, s.115; Spuler, **a.g.e.**, s.299; Nesevi, **a.g.e.**, s.35; Gömeç, **a.g.m.**, 2007, s.231 Tihrani, **a.g.e.**, s.36; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.433; Kurat, **Karadenizin**, s.182;; Donuk, **a.g.m.**, s.4; Erdem, **a.g.m.**, s.60; Arabşah, **a.g.e.**, s.140; el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.16; Özgüdenli, **Moğollar**, s.163.

¹⁶⁵³ Onay, **a.g.m.**, 2012, s.2446; Gömeç, **Kırgızlar**, s.63; Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.36

¹⁶⁵⁴ Abdülkadir Donuk, "Baranta", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.5, 1992, s.64; Kurat, **Karadenizin**, s.58; El Ömeri, **a.g.e.**, s.120; Koç, **Rus Elçilik**, s.95.

¹⁶⁵⁵ Cüveynî, **a.g.e.**, s.120; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.111; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.206; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.96; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.192; Tihrani, **a.g.e.**, s.160; Aksarayî, **a.g.e.**, s.12; El Hüseyinî, **a.g.e.**, s.62; Göde, **a.g.m.**, s.435; Şâmî, **a.g.e.**, s.37; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.8.

Bargâh-ı Saraparda: Hive Hanlığı'nda sefere çıkılırken, ordunun konakladığı yerde Han'ın otağı ile orduyu ayıran paravanın ismidir. ¹⁶⁵⁶

Bâr-ı Hass: Gazneliler Devleti'nde, Büyük Selçuklu Devleti, Türkiye Selçuklu Devletinde, Kirman Selçuklu Devleti ve Harizmşahlar Devleti'nde, ortak olarak kullanılan bir ıstılahtır. Bâr, giriş izni, giriş vesikası demektir. Hükümdarın kapısının önünde duran Perdedar, perdeyi kaldırarak hükümdarın huzuruna kabul izni (Bâr) olduğunu bildirmektedir. Bâr-ı Has hükümdarın yanına girebilme ve onunla huzurda bulunabilme durumudur. Ayrıca, hükümdarın devlet protokolüne verdiği yemekli, içkili eğlence toplantılarına da denilmektedir. ¹⁶⁵⁷

Bâr-ı Amm: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, Bâr-ı Hass gibi bir diğer kavram da Bâr-ı Amm'dır. Hükümdarın, sıradan halk ile görüşmesi durumuna verilen isimdir. Halkın, hükümdarı görmesine verilen izin olan Bâr-ı Amm ayrıca hükümdarın düşük seviyeli devlet memurları ile sıradan halka verilen yemekli davetleri ifade etmektedir. Ünlü vezir Nizamülmülk, siyasetnamede Bâr-ı Amm toplantılarının, düşük seviyeli memurun içki yüzünden sarhoş olup, devletin büyükleri ve hükümdar ile laubali olmaması için kısa tutmayı tavsiye etmiştir. ¹⁶⁵⁸

Barsgan: Türkistan'ın efsanevi lideri Karahanlı Devleti'nin kendi soyunu dayandırdığı Afrasyap'ın oğullarına verilen isimdir. ¹⁶⁵⁹

Baş Bitig: Devlet işlerinde kullanılan vesikaların asıl ve esas olanlarına verilen isimdir. ¹⁶⁶⁰

¹⁶⁵⁶ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.93.

¹⁶⁵⁷ El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.58; Merçil, **Kirman**, s.169; Köymen, **Alp Arslan**, s.18; Göksu, **Ordu**, s.151; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.508; Köymen, **Kuruluş**, s.252; Nizamülmülk, **a.g.e**, s.169; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.81; Fazlullah, **Selçuklular**, s.173; Merçil, **Meslekler**, s.141; Beyhaki, **a.g.m**, s.979.

¹⁶⁵⁸ Merçil, **Kirman**, s.169; Köymen, **Alp Arslan**, s.18; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.508; Köymen, **Kuruluş**, s.74; Nizamülmülk, **a.g.e**, s.171; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.82; Fazlullah, **Selçuklular**, s.173; Yurdaydın, **a.g.e**, s.61; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.10; Merçil, **Saraylar**, s.70; Mîrhând, **a.g.e**, s.153.

¹⁶⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.174; Ömer Soner **Hunkan**, **Kaşgarlı Mahmud'a Türk Hakanlığı (Karahanlılar)**, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, s.39, 2008-2009, s.23

¹⁶⁶⁰ Donuk, **a.g.e**, s.68.

Başlamış: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan, rehberlik, kılavuzluk, komutanlık, liderlik etmek gibi anlamlarda kullanılan Moğolca bir ıstılahtır.¹⁶⁶¹

Başı Açma Âdeti: Türkler ve Moğollar arasında yaygın olarak görülen, yas, dua ve temsiliyet sembolüdür. Gök Tanrı dininin Türkler ve Moğollara ortak olarak getirdiği bu adette, tanrının huzuruna İslam dininin aksine başı açık olarak gitmek yani başındaki börtü, külâhi veya tacı çıkartarak varmak tanrıya teslim olduğunun ve onun adalet ve gücüne sığındığının göstergesidir. Bu adet bir teslim olma hükmüne boyun eğmedir, baş açılır ve toprağa doğru eğilir, tanrıya yalvaran kimse ondan isteklerini sıralar ve dizini dokuz defa yere vurup duasını bitirir. Cengiz Han'ın batı seferi öncesi böyle bir duayı 3 gün boyunca yüzünü güneşe dönerek gerçekleştirdiğini ve tanrıdan ona güç ve kuvvet vermesini istemiştir. Bu adet, Türklerin İslam dinine girmesi sonrası da yaşamıştır. Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Alparslanın Malazgirt Savaşı öncesi başını açarak dua ettiğini kaynaklar yazmaktadır. Bu adet bir yönü ile günümüze kadar intikal etmiştir. Başında şapka olan bir kişi, kendinden makam olarak üstün birinin yanına gittiğinde ona saygıdan başını açmakta ve şapkasını çıkarmaktadır. Bu durum geçmişteki tanrıya teslim figürünün, modern yaşamda gündelik bir hiyerarşik saygı kuralı haline geldiğini göstermektedir.¹⁶⁶²

Başbuğ: Türk Dil Kurumunun güncel sözlüğünde: **1.** Eski Türklerde baş, başkan, komutan. **2.** Osmanlı Devleti'nde savaş zamanı başka birliklerden ayrılıp bir araya getirilerek oluşturulan birliğin veya milis güçlerinin komutanı. Ayrıca, Reis Baş, Başkan, Komutan, olarak geçen bir unvandır.¹⁶⁶³

¹⁶⁶¹ Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.146.

¹⁶⁶² Abû'l Farac,**a.g.e**, s.482; Abû'l Farac,**a.g.e**, s.526; Taneri, **Kültür Hayatı**,s.42; Clavijo, **a.g.e**, s.108; Roux,**Moğol**,s.136; Şâmî,**a.g.e**, s.87; Ebû'l Ferec, **Târîhu**,s.9; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.66; Arabşah,**a.g.e**, s.378.

¹⁶⁶³ TDK Güncel Sözlük,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b05db0c355225.49801713; Vladimirtsov,**a.g.e**, s.60; Saray, **Türkistan**,s.49; Köymen, **Alp Arslan**,s.5; Köymen, **Tuğrul Bey**,s.10; Özeydin,**a.g.e**, s.4; Sevim, **Suriye ve Filistin**,s.50; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.17; Köymen,Kuruluş,s.80; Yinanç, **a.g.e**, s.21; Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.35; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.49; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.380; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.93; Özcan, **a.g.e**, s.33; Özgüdenli, **Ülûş Sisteminden**,s.40.

Bayar: Türkistan’da İslam öncesi dönemde verilen, Türkçede bir şeref ve saygı unvanı sahip olan memuriyettir. ¹⁶⁶⁴

Bazdar: Türk kültüründe, av önemli bir yerdedir. Av sadece bir yemek ihtiyacı ve spor için değil savaşlar öncesi talim ve taktik içinde yapılan önemli bir olaydır. Ayrıca avlarda yırtıcı kuşlarda kullanılır. Bu kuşlar, hükümdarın özel uğraşısı ve merakı da olabilir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri’nde, hükümdarın, doğan, şahin, atmaca gibi kuşlarını eğiten, onların her türlü ihtiyacından sorumlu olan görevlilere “Bazdar” denilmektedir. ¹⁶⁶⁵

Bedevlet: Buhara Emirinin, saygı ve şeref için kullanılan, unvanlarından biridir. (Kaşgar Hanlığı, hükümdarı Yakub Bey’e bu unvan Osmanlı Devleti tarafından verilmiştir). Anlamı devlet sahibi demektir. ¹⁶⁶⁶

Beratdâr: İlhanlılar Devleti’nde, ülke topraklarının borçlar karşılığında iktaya verilmesi ve verginin peşin alınması ile devlet hazinesine nakit girdi sağlanması amacı ile verilen beratlarla sahip olan kimselere toprağı kullanan anlamına gelen unvandır. ¹⁶⁶⁷ Bu istilah, Timurlular Devleti’nde vergi toplayıcı olarak da kaynaklarda yer almaktadır. Beratdâr, sahip olduğu bölgede vergiyi kendi topladığı için bu vasma sahip olmuştur. ¹⁶⁶⁸

Begi: Türk Moğol Devleti’nde Cengiz Han soyundan gelen prenseslere verilen bir unvandır. Bu unvan Timurlular Devleti’nde Begim halim alır. ¹⁶⁶⁹

Bekeç (gazi): Türkistan’da savaşlardan fetihlerle dönen hükümdarlara saygı olarak verilen bir unvandır. ¹⁶⁷⁰

¹⁶⁶⁴ Donuk, **a.g.e.**, s.5.

¹⁶⁶⁵ Merçil, **a.g.e.**, 1985, s.169; Merçil, **Kirman**, s.161; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.213; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.212; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.159; İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.166; Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.309; El Hüseyinî, **a.g.e.**, s.102; El Ömerî, **a.g.e.**, s.35; Merçil, **Meslekler**, s.178; Fazlullah, **Camîu’t (İlhanlılar)**, s.141; Merçil, **Saraylar**, s.130.

¹⁶⁶⁶ Karpat, **a.g.e.**, s.61; Saray, **Türkistan**, s.109; Erkoç, **a.g.m.**, s.54.

¹⁶⁶⁷ Spuler, **a.g.e.**, s.360; Erdem, **a.g.m.**, s.76.

¹⁶⁶⁸ el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.139; Aka, **İran’da Türkmen**, s.61.

¹⁶⁶⁹ Vladimirtsov, **a.g.e.**, s.115; Aka, **Timur**, s.108.

¹⁶⁷⁰ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.180; Donuk, **a.g.e.**, s.7.

Bekzad: Özbek aristokratlarına verilen unvandır. Bu unvanlı aristokrat Özbek ileri gelenleri han seçimlerinde, han köterme merasimlerinde etkili olan kabile beyleridir. Devlet idaresinde ve orduda söz sahibidirler.¹⁶⁷¹

Bende: Türkistan Devletleri'nin neredeyse hepsinde aynı anlam ve aynı işte kullanılan bir ıstılahtır. Türkistan'da köle anlamına gelmektedir.¹⁶⁷²

Bey (Biy): Kazak Hanlığında genel kullanımından farklı olarak, hâkim, mahkeme reisi gibi anlamları da vardır. Biyler davalara bakmakla görevlidir. Biy veya bey unvanının gelişimine bakacak olursak, Türkmenler'de beg, Doğu Türkçesinde big, Kazaklarda bi veya biy şeklinde kullanılan bu eski Türk unvanı, Osmanlı Türkçesine bey şeklinde geçmiştir. Orhun kitabelerinde ve Uygur metinlerinde rastlanılan bu kelime birçok doğu ve batı kaynaklarının verdiği bilgilere göre çeşitli Türk Devletleri'nde gerek Müslümanlığın kabulünden önce ve gerekse Müslüman oluşlarından sonra bir unvan olarak kullanılmıştır. Bey veya biy unvanı, Türk prens ve asilzadelerinin kullandığı bir soy ve saygı unvanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Arapçadaki karşılığı ise Emir unvanıdır.¹⁶⁷³

Beyler İstişare Kurulu: Kazak hanlarının yanında olan en önemli beylerin oluşturduğu kurul, yüksek mahkeme görevi görür.¹⁶⁷⁴

Biât: Bey'at kelimesinden gelen biât, Arapça satmak, satın almak anlamına gelen bey kökünden gelmiş ve Türkçeye Biât olarak geçmiştir.¹⁶⁷⁵ İslam öncesi ve sonrası Arap kültüründe bir mal veya hizmet anlaşması yapılırken el sıkışılır ve anlaşılırdı. Böylece bir mal veya hizmet satılmış el değiştirmiş anlamına gelmekteydi. Devletler ile halk arasında yönetilen ile yöneten olarak bir ilişki mevcuttur ve bu aslında devlet ile halk arasında yapılan bir anlaşmadır. Halk kendisini yönetmesi, güvenliğini, refahını ve huzuru sağlaması ve tek başına gücünün yetmediği işleri yapmak için

¹⁶⁷¹ Timurlan Omurov, "Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları", **Tubav Bilim Dergisi**, 2012, s.11.

¹⁶⁷² El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.39.

¹⁶⁷³ Orhan F. Köprülü, "Bey", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.6, 1992, s.11-12; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.47; Özgüdenli, **Ülüş Sisteminden**, s.49; Aka, **İran'da Türkmen**, s.41; Bıyıktaş, **a.g.e**, s.34

¹⁶⁷⁴ Maukhara, **a.g.t**, 2011, s.69; Klyashtorny-Sultanov, **Kazakistan Türkün Üçbin Yılı**, 1. Baskı, İstanbul, Çev: Ahsen Batur Selenge Yayınları, 2013, s.354.

¹⁶⁷⁵ İbn Haldun, **a.g.e**, s448.

devlet denen sistemi hayata geçirmiştir. Devlet, halk tarafından meydana getirilmiş yaşayan bir organizmadır. Devlete, güvenliğini, refahını ve malını koruması için teslim eden ve kendisini yönetmesini isteyen insanlara halk veya tebaa adı verilmektedir. Buna karşılık, kendisine sadık olunması ve koyacağı kurallar ve yasalara sadık olunması, kendisinin görevlerine binaen kendisinin de yapılması gerekli işlerin yapılmasını bekleyen varlığa, kurumda devlet adı verilmiştir. Devlet ve halk bir anlaşma bir alışveriş içindedir. Halk kendini yönetme hakkını devlete satmış, devlet de bu hakkı satın almıştır. Bu durum eski Arap toplumundaki satın alma ve el sıkışma, anlaşma haline benzemektedir. Halkın kendi yönetim hakkını satan ve bunu alan kurum olan devlete sadık olacağına ve onun yönetim hakkını tanınmasına biât adı verilmektedir. İslam Devletleri tarihine Emeviler Devleti'nde halife Muaviye tarafından sokulan biât uygulaması, bir hükümdarın, hükümdarlığının kabul edildiğine onun hâkimiyetinin tanındığına ve meşru olduğuna dair resmi belgedir. İslam devletleri'nde hükümdarların dini ve dünyevi siyasi hükmetmek kudretine haiz olabilmeleri, meşru sayılmaları için reayadan aldıkları itaat, bağlılık yeminidir.¹⁶⁷⁶

Bigar: Kanal temizleme işi Batı Türkistan hanlıkları'nda çok büyük bir öneme sahipti. Çünkü sulama ile tarım yapılır ve tarım ekonominin can damarıydı. Kanal temizleme işi Han'ın sorumluluklarındandı ve bu görevi Mirablara vermişti. Halkın mirablarla birlikte kanalı temizleyip devlete yardım etme durumuna Bigar adı verilmektedir. Bigar Kazaklarda, Han'ın halka yaptırdığı angarya işler anlamında da kullanılmaktadır.¹⁶⁷⁷

Bilik: Cengiz Han'ın söylediği deyimler ve sonrası dönemlerde atasözü olmuş sözlerdir. Moğol ulusunu bir çatı altında birleştirerek Türk Moğol Devletini kuran

¹⁶⁷⁶Nuoğlu,**a.g.e**, s.258;Merçil,**AfganistanveHindistanda**,s.180;Bilgiç,**a.g.e**, s.72; Spuler,**a.g.e**, s.286; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.35; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.137; Al Bondari,**Irak ve Horasan**,s.52; Nesevi,**a.g.e**, s.16; Koprman, **Mısır Memlûkleri**,s.15;Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.296; Şeşen, **Selahaddin**,s.208; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.7; Kurban, **a.g.e**, s.12; Kazıcı,**a.g.e**, s.124; Mehmet Azimli, **Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)**,1.Baskı, İstanbul, ÖyküKitabevi,2005,s. 51; Cüveyni,**a.g.e**, s.334; Mehmet Saray, **Atatürk ve Türk Dünyası**,1.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995, s.79; Çevik, **a.g.m**, s.46; Selmâni,**a.g.e**, s.26; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.77; Cevzî,**a.g.e**, s.61; el Hüseyinî,**a.g.e**, s.52;Bıyıktaş,**a.g.e**, s.61.

¹⁶⁷⁷ Kara,**a.g.e**, s.161.

Cengiz Han, oğulları ve Noyanların arasında bilgelik ve doğruluk kaynağı olarak görülmektedir. Cengiz Han'ın koyduğu ve Yasak olarak bilinen kanunlara göre yönetilen Türk Moğol Devleti ve şube devletlerinde, yöneticiler Yasak da bulunmayan ve dönem şartlarında farklılık gösteren durumlarda Cengiz Han'ın söylediği deyim ve atasözlerine bakmaktadırlar. Ve devleti Yasak ve Biligler doğrultusunda yönetmeye halka bu iki olgu gerektiğinde davranmaya çalışmaktaydılar.¹⁶⁷⁸

Bodun Bitiği: Karahanlı Devleti'nde, halkın işleri ilgili olan resmi evraklardır. Vergilerinin ağır geldiğine inanan bir bodunun gerekli makamlara yazdıkları dilekçeler için örnek teşkil edebilir.¹⁶⁷⁹

Bodun Erki: Karahanlı Devleti'nde, bodunlar üzerinde siyasi hak ve yetkilerin olduğu anlamına gelen bir ıstılahtır.¹⁶⁸⁰

Bodun: Boy, Türk Devlet kültüründe temel yapı taşıdır. Devleti kuran boylardır. Bodun ıstılahı, boylar birliği, boylar konfederasyonu olarak nitelendirilebilecek bir kelimedir. Bodunlar bağımsız olarak bir devlet olabileceği gibi başka bir devletin de yapısı altında bulunabilen örgütlerdir.¹⁶⁸¹

Bodunluq kişi: Kaşgarlı Mahmud'un aktardığına göre Türkistan coğrafyasında, ulus ve oymağa sahip olan kişilere verilen isimdir.¹⁶⁸²

(Unagan) Bogol: Türk Moğol Devleti'nde, savaşlarda esir alınarak devletin merkezine gönderilen sanatkâr ve zanaatkârlardan oluşan köleler anlamında da kullanılmakta olan ıstılahtır. Bu kimseler Moğol beylerinin emrinde olurlar ve onların maiyeti konumuna gelmektedirler. Hayatlarının idaresi efendilerinin ellerinde bulundurulardı.¹⁶⁸³

¹⁶⁷⁸Grouset, **a.g.e.**, s.218 Spuler,**a.g.e.**, s.409; Temir, **Cengiz Han**,s.2; Togan, **Umumi Türk**,s.84; Danuu, **a.g.m.**, s.2; Uyar, **Ortaçağ Moğol**,s.1297; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.86.

¹⁶⁷⁹ Donuk,**a.g.e.**, s.69.

¹⁶⁸⁰ Donuk,**a.g.e.**, s.82.

¹⁶⁸¹ Donuk,**a.g.e.**, s.72; Güngör, **a.g.e.**, s.53; Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, 2014, s.295; Bilgiç,**a.g.e.**, s.79

¹⁶⁸² Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.191.

¹⁶⁸³Vladimirtsov,**a.g.e.**, s.114; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e.**, s.433; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.24; Yakubovskiy,**a.g.e.**, s.25; Temir, **Cengiz Han**,s.127; Donuk, **a.g.m.**,s.3.

Boldacı: Türkistan Türk Devletleri'nde, kullanılan saygı ve şeref belirten kahramanlık unvanlarından biridir. Her şeyi bol olan kendisinden her türlü iyilik beklenen yiğit, cesur insan demektir. ¹⁶⁸⁴

Bogtak: Türk Moğol Devleti'nde, asil soylu kadınların bekâr olduklarını belirtmek için taktıkları geleneksel Moğol kadın şapkasıdır. ¹⁶⁸⁵

Boşug: Bir devletin hükümdarının, kendine gelen bir başka devletin elçisine, ülkesine dönmesi için izin vermesi ve ona bahşış vermesi anlamına gelmektedir. ¹⁶⁸⁶

Boy: Türkistan coğrafyasındaki Türklerde bir sosyal idari yapıdır. Ailelerin birleşmesi ile kalabalık boylar meydana gelmektedir. Başlarında boy beyi bulunur. ¹⁶⁸⁷

Bögü Beg: Karahanlı Devleti'nde, hükümdarların aldığı bir asalet, kudret, yücelik unvanıdır. Bütün dünyanın hâkimi anlamında kullanılmaktadır. ¹⁶⁸⁸

Bögü: Türk Moğol Devleti'nde, erkek olan şamanlara verilen isimdir. ¹⁶⁸⁹

Bölçer: Timurlular Devleti'nde ve Şeybânî Hanlığı'nda, devletin eyalet kuvvetleri ve emirlerin askerlerinin sefere çağırılması sonrası ordunun toplanma yeridir. ¹⁶⁹⁰

Bundukdâri: Memluklu Devleti hükümdarı Sultan Baybars'ın lakabıdır. Bunduk, fındık büyüklüğünde ateşte pişirilen balçık demektir. Tatar yaylarının ortasına konularak atılırlardı. Lakab, bunduk ve “*dâştên fillinin geniş zamanda kökü olan dâr*” kelimelerinden oluşmaktadır. Buna göre Sultan Baybars'ın memluk olduğu dönemlerde bu bundukların kaplarını taşımakla görevlidir. ¹⁶⁹¹

¹⁶⁸⁴ Koca, **Ordu ve Askeri**, s.238; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.221.

¹⁶⁸⁵ Spuler, **a.g.e**, s.196; Grigor, **a.g.e**, s.7; Cüveynî, **a.g.e**, s.242; Roux, **Moğol**, s.87; Ebü'l Ferec, **Târîhu**, s.23; Selmâni, **a.g.e**, s.105; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.7.

¹⁶⁸⁶ Donuk, **a.g.e**, s.72.

¹⁶⁸⁷ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e**, 2014, s.293.

¹⁶⁸⁸ Genç, **a.g.e**, s.70; Donuk, **a.g.e**, s.11.

¹⁶⁸⁹ Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.78.

¹⁶⁹⁰ Selmâni, **a.g.e**, s.83; Aka, **Mirza Şahruh**, s.189.

¹⁶⁹¹ Tagrıberdi, **a.g.e**, s.20; Abû'l Farac, **a.g.e**, s.578; Grigor, **a.g.e**, s.39; El Mansûri, **a.g.e**, s.22; Galstyan, **a.g.e**, s.47.

Buğra Kara Han: Karahanlı Devleti’nde, geleneksel Türk ülüş sistemine göre ikiye ayrılan ülkenin batısında oturan ikinci hanlara verilen unvandır. ¹⁶⁹²

Bulun: Karahanlı Devleti’nde, savaşta yenilen düşman ordusundan esir alınan tutsaklara verilen isimdir. ¹⁶⁹³

Bulkak: Türk Moğol Devleti’nde, ülke içinde karışıklık çıkmasını anlatan ıstılahtır. Fetret Devri denebilir. ¹⁶⁹⁴

Burulday: Türkistan’da, saf Moğol olan Celayirliler kabilesinin önderlerine verilen isimdir. ¹⁶⁹⁵

Buzurgan: Gazneliler Devleti’nde, devletin ileri gelen kimselerine verilen bir unvandır. Bu unvan saygı ve şeref unvanıdır. Siyasi bir görevi yoktur. ¹⁶⁹⁶

Bügü: Türkistan coğrafyasında kullanılan bir saygı, şeref unvanı olarak kullanılmaktadır. Bügü unvanı, Bilge, Hâkim anlamına gelir. ¹⁶⁹⁷

Büke: Kaşgarlı Mahmud’un Divan-ı Lügatit Türk adlı eserinde geçer. Kaşgarlı’ya göre Karahanlı Devleti’nin savaştığı Yabaku hükümdarlarına verdikleri isimdir. ¹⁶⁹⁸ Bu ıstılah, Türk Moğol Devleti’nde, pehlivanları karşılamak için kullanılmaktadır. ¹⁶⁹⁹

Büyük Han: Karahanlı Devleti’nde, Büyük Selçuklu Devleti’nde ve Türk Moğol Devleti’nde görülmektedir. Karahanlı Devleti ikili yönetim sistemine sahiptir. Bu yapıya göre doğuda oturan hükümdar büyük kağan unvanı taşımaktadır. Büyük Selçuklu Devleti bir konfederasyon özelliği göstermekte ve Merv şehrinde oturan hükümdar özellikle Sultan Sancar döneminde büyük sultan unvanı taşımaktadır. Türk

¹⁶⁹² Kafesoğlu, **İslami Türk**, s.352; Faruk Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, 3.Baskı, Ankara Türk Tarih Kurumu, 2014, s.75; Köymen, **Kuruluş**, s.101; Findley, **a.g.e**, s.95; Parmaksızoğlu Çağlayan, **a.g.e**, s.377; Barthold, **Orta Asya**, s.103.

¹⁶⁹³ Genç, **a.g.e**, s.311.

¹⁶⁹⁴ Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s.63; Uyar, **a.g.m**, s.38; Cüveyni, **a.g.e**, s.499; Sümer, **Oğuzlar**, s.15; Gündoğdu, **a.g.e**, s.306; Aka, **Mirza Şahruh**, s.111; Özcan, **a.g.e**, s.156.

¹⁶⁹⁵ Tarağayoğlu, **a.g.e**, s.41.

¹⁶⁹⁶ Merçil, **a.g.e**, 1985, s.170.

¹⁶⁹⁷ Güner, **a.g.m**, s.1422.

¹⁶⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.213.

¹⁶⁹⁹ Temir, **Cengiz Han**, s.127.

Moğol Devleti'nde, Cengiz Han'ın, Moğolları birleştirmesi ile kurduğu Devleti'nde aldığı unvandır. Cengiz Han, oğulları arasında Türk devlet geleneği esasına göre ülkesini dört parçaya bölmüştür. Bu bölünmeden sonra dört oğlundan her biri kendi topraklarını, ordusunu ve dolayısı ile artık ulus diye nitelenen ülkelerine kavuşmuşlardır. Cengiz Han Büyük Han olarak Devleti'nin merkezi olan Karakurum'da kalmıştır ve Cengiz Han'dan sonra tahta çıkan oğlu ve sonrası torunları, Cengiz Han tahtına çıktıkları için Büyük Han unvanını kullanmışlardır. Türk Moğol Devleti'nin şube hanlıklarında bazen tahta çıkan han bir oğlunu Büyük Han'a göndermektedir. Bu durum bir tabiiyet alametidir. Kubilay Kaan'dan sonra Büyük Hanlık unvanı, ana Moğol kütlesinin sadece Moğolistan sınırlarına çekilmesiyle birlikte artık kullanılmaz olmuş ve Çağatay Ulusu, Çağatay Hanlığı'nda, Cuci Ulusu, Altınorda Hanlığı'nda, ve Hülagü Han ile İlhanlılar Devleti kendi hakimiyet sahalarında bağımsızlıklarını kazanmışlardır.¹⁷⁰⁰

Büyük: Batı Karahanlı hükümdarı olan I. İbrahim'in kullandığı kudret, güç anlamına gelen unvandır.¹⁷⁰¹

Câmegi: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde ve İlhanlılar Devleti'nde, sarayda görev yapan hizmetkârlara Bistegani gibi 4 ayda bir ödenen elbise ve nakit para, maaşlardır.¹⁷⁰²

Cenbiyet: Arapça Cenbiyet, Farsça Esb-i Nevbet ıstılahlarının Türkçe karşılığı Kaşgarlı Mahmud'un ünlü eseri Divan-ü Lügat'it Türk'de Koş-at olarak geçmektedir. Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklular Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti'nde, hükümdar ve emirlerin yanlarında olan ayrıca

¹⁷⁰⁰Grouset, **a.g.e.**, s.211; Özgüdenli, **Gâzân**, s.46; Merçil, "Tuzgu" kelimesi ve Selçuklu Devrinde Kullanılışı, s.232; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.110; Spuler, **a.g.e.**, s.44; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.14, 78; Köymen, **Tuğrul Bey**, s.12; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.135; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.24; Köymen, **Kuruluş**, s.264; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.28; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.57; Onay, **a.g.m.**, s.2445; Nesevi, **a.g.e.**, s.28; Berl, **a.g.e.**, s.172; Findley, **a.g.e.**, s.100; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.439; Grigor, **a.g.e.**, s.21; Kurban, **a.g.e.**, s.13; El Ömeri, **a.g.e.**, s.57; Togan, **Umumi Türk**, s.62; Donuk, **a.g.m.**, s.3; Roux, **Moğol**, s.340; Ötemiş Hacı, **a.g.e.**, s.46; Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.46; Fazlullah, **Camii't (İlhanlılar)**, s.5; Özcan, **a.g.e.**, s.150; Kamalov, **Kafkasya**, s.17.

¹⁷⁰¹ Uluçay, **a.g.e.**, 1977, s.8.

¹⁷⁰² Kafesoğlu, **Melikşah**, s.14; Göksu, **Ordu**, s.289; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.163; İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.424; Şeşen, **Selahaddin**, s.236; Fazlullah, **Selçuklular**, s.77; Aksarayî, **a.g.e.**, s.8; Uyar, **a.g.m.**, s.43; El Hüseyini, **a.g.e.**, s.107; Cüveyni, **a.g.e.**, s.242; El Mansûri, **a.g.e.**, s.49; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.227.

ordunun süvari askerlerinin yanlarında savaş meydanına getirdikleri yedek at anlamında kullanılan bir ıstılahtır.¹⁷⁰³

Ceti Cargı: Kazak Hanlığı'nın kadim bozkır yasasıdır. Tевke Han tarafından hayata geçirilmiştir.¹⁷⁰⁴

Cırgamişi: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan Moğolca bir ıstılahtır, sevinç mutluluk, kutlama, zafer, mutluluk gibi anlamları vardır. Bir seferden başarı ile dönünce “halk cırgamişi” yaptı gibi kullanılmaktadır.¹⁷⁰⁵

Cilâ-yi Vatan: Türkistan ve İran coğrafyasında kullanılan sosyal bir ıstılahtır. Bir devletin içinde bulunduğu karışıklıklar, yıkımlar ve katliamlar sonunda ya da kıtlık ve ekonomik krizler veya ağır vergiler yüzünden halkın artık ülkesinde yaşayamama ve topraklarını terk ederek göç etmesine verilen isimdir.¹⁷⁰⁶

Cigha: Hive Hanlığı'nda, Hanlar hükümdarlık alameti olan taç yerine Cigha adı verilen bir sorguç takmışlardır. Bu sebeple Cigha hükümdarlık alameti olarak kabul edilmektedir.¹⁷⁰⁷

Cisün: Türk Moğol Devleti'nde, resmi törenlerde hükümdar, şehzadeler ve devlet adamları ile birlikte vasal hükümdarların giydiği ipek uzun kaftanlardır. Türk İslam Devletleri'ndeki Hilat benzeri bir gelenektir.¹⁷⁰⁸

Culdu: Timurlular Devleti'nde kullanılan bu ıstılah, şahane hediye, ödül, yiğitlik, kahramanlık için verilen ihsan anlamına gelmektedir.¹⁷⁰⁹

Çapıtgan: Türkistan coğrafyasında Karahanlı Devleti döneminde cellât anlamında kullanılan bir isimdir.¹⁷¹⁰

¹⁷⁰³Erdoğan, **a.g.m.**, s.217; Merçil, **Cenibet ve Kullanışına Dair Örnekler**, s.236;İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.582; Fazlullah, **Selçuklular**,s.121.

¹⁷⁰⁴ Klyashtorny-Sultanov, **a.g.e.** s.321; Kara,**a.g.e.**, s.154; Günay, **a.g.e.**, s.451; Gündoğdu, **a.g.e.**, s.312

¹⁷⁰⁵ Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.103.

¹⁷⁰⁶ Özgüdenli,**Gâzân**,s.238.

¹⁷⁰⁷ Çelik,**Hive Hanlığı**,s.71.

¹⁷⁰⁸ Findley,**a.g.e.**, s.108.

¹⁷⁰⁹ Duğlat,**a.g.e.**, s.230.

¹⁷¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.221.

Çarvacılar: Kazak Hanlığı'nda, maddi durumu iyi, askerlik yapmayan sınıfı tanımlamak için kullanılan isimdir.¹⁷¹¹

Çatpa: Karahanlı Devleti'nde, su arkları ve su kanalları açma işini yapmayan köylüye, köyün büyüğü tarafından verilen cezadır. Su önemli bir ihtiyaç olduğu için bu işe katılım gönüllü değil zorunludur.¹⁷¹²

Çerbin: Moğolların Gizli Tarihine göre Cengiz Han'ın sarayında bulunan hanımlara verilen isimdir.¹⁷¹³

Çet, Çete Deşt-i Çeta: Çağatay Hanlığı'nda Timurlu haline dönüştüğünde, doğu Çağataylıları, Duglat boyundan olanları tasvir etmek için kullanılan aşağılayıcı bir ıstılahtır.¹⁷¹⁴

Çevgan: Farsça, sopa veya değnek demek olan Çevgan, günümüzde Afganistan ve Türkistan'da hala oynanmakta olan bir oyundur. Kaynaklarda hükümdarların çok sevdiği ve devlet ricali ile birlikte dahi oynadığı bir oyun olarak geçmektedir. Arslan Yabgu'nun, Sultan Gazneli Mahmud ile görüşmeye gittiği sırada Sultanın Çevgan oynadığı ve Arslan Yabgu'ya oynamasını bilip bilmediğini sorduğu kaynaklarda geçmektedir. Çevgan aynı zamanda askerler arasında da sıklıkla oynanmaktadır. Ata biniş kabiliyetini ve askerlerin reflekslerini sürekli test ettiği için savaşlarda başarılı olunacağı inancı ile askerlerin oynaması için teşvik ve destek verilmekteydi. Eğlenceli bir talim olan Çevgan oyunu, takribi 12 kişilik iki takım halinde oynanmaktadır. At üstünde giden oyuncular, bir çevgan yani sopa ile küçük bir topu belirli deliklerden geçirmeye çalışmaktaydılar. Bu oyunu oynayan oyucular Çevganbaz adını almaktadır. Çevgan oyunu, günümüz Polo oyununun atasıdır.

¹⁷¹¹ N.A. Tomilov, **Batı Sibirya Türkleri**, 1. Baskı, İstanbul Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2013, s.114.

¹⁷¹² Genç, **a.g.e**, s.280.

¹⁷¹³ Temir, **Gizli Tarih**, s.157.

¹⁷¹⁴ Alan, **Bozkırdan**, s.72; Alan, **Türkler Tarihi Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.478; Tarağayoğlu, **a.g.e**, s.25; Çelik, **Yarkend**, s.88; Onay, **a.g.m**, 2012, s.2450; Kurban, **a.g.e**, s.13; Marozzi, **a.g.e**, s.45; Togan, **Umumi Türk**, s.65; Barthold, **Orta Asya**, s.121; Şâmî, **a.g.e**, s.30; Duğlat, **a.g.e**, s.68; Selmâni, **a.g.e**, s.16; Arabşah, **a.g.e**, s.91; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.47; Aka, **Mirza Şahrüh**, s.111.

İngilizlerin Babür Devleti'ni işgal etmeleri ile tanıştıkları bu oyun, günümüz İngiliz aristokrasisinin sevdiği bir spor.¹⁷¹⁵

Çın Bitiği: Karahanlı Devleti'nde işlerde kullanılan sözleşmelerin hakiki senet ve asıl mukavele olduğunu gösteren belgedir.¹⁷¹⁶

Çûb Cezası: Farsça değnek anlamına gelen Çûb kelimesi, İlhanlılar Devleti'nde ve Akkoyunlu Devleti'nde, yasaya göre kabahatin derecesine göre sayı ile uygulanan bir cezadır.¹⁷¹⁷

Çûbânân: İlhanlılar Devleti'nde, hükümdarın veya büyük emirlerin hayvanlarını otlatan çobanlardır. Bu çobanlar vergiden muaf tutulmaktadır.¹⁷¹⁸

Çirçi: Timurlular Devleti ve Şeybânî Hanlığı saraylarında görevli bir memurdur Çöhre Ağalarının düzenlediği eğlence toplantılarında boy gösterir şarkılar söyleyerek konukları eğlendirmektedirler.¹⁷¹⁹

Çoban: Kaşgarlı Mahmud bu ıstılahı köy büyüğünün yardımcısı olarak göstermektedir. Çeşitli dil ve lehçelere yayılmış olan Çoban unvanı, bölge reisi anlamına gelebilmektedir. İdari yapıda da görevlidir.¹⁷²⁰

Çoqlan: Türkistan coğrafyasında yaşayan boylardan bir tanesi de Karahanlı Devleti hâkimiyeti altında yaşayan Karluklardır. Çoqlan unvanı Kaşgarlı Mahmud'un aktarımına göre, Karluk şeflerine verilen bir unvandır.¹⁷²¹

Çufga At: Karahanlı Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti'nde, posta teşkilatı içinde kullanılan bir ıstılahtır. İşi acele olan çabuk gitmek isteyen postacının, yoldan alıp başka bir at buluncaya kadar kullandığı ödünç attır.¹⁷²²

¹⁷¹⁵ Feyzi Halıcı, "Çevgan", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.8, 1993, s.294-295; Rasonyi, **Türklük**, s.168; Merçil, **Cenibet ve Kullanışına Dair Örnekler**, s.239; Göksu, **Ordu**, s.154; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.111; Köymen, **Kuruluş**, s.83; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.206; Nesevi, **a.g.e**, s.19; Şeşen, **Selahaddin**, s.48; Tihrani, **a.g.e**, s.44; Aksarayî, **a.g.e**, s.184; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.337; Metin, **a.g.m**, s.139.

¹⁷¹⁶ Donuk, **a.g.e**, s.68.

¹⁷¹⁷ Özgüdenli, **Gâzân**, s.167; Tihrani, **a.g.e**, s.187.

¹⁷¹⁸ Özgüdenli, **Gâzân**, s.268.

¹⁷¹⁹ Macit, **a.g.e**, s.178.

¹⁷²⁰ Genç, **a.g.e**, s.280; Donuk, **a.g.e**, s.13.

¹⁷²¹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.239.

Çavhane: İlhanlılar Devleti'nde, Çin kökenli kâğıt para olan Çav'ın kullanılması yürürlüğe sokulup ülke genelinde yaygınlaştırılmaya çalışıldığı zaman Çav basmak ve halkın elindeki altın ve gümüş sikkeler ile değişimini gerçekleştirmek için merkezde ve büyük vilayetlerde kurulan merkezlere verilen isimdir. ¹⁷²³

Çavname: Gâzân Mahmud Han tarafından İlhanlılar Devleti'nde kullanılması emredilen kâğıt para çav'ın kullanımı hakkında emir ve yasakları ihtiva eden resmi yasa belgesidir bir nevi tüzüktür. ¹⁷²⁴

Çuwga: Türkistan'da askeri birliklerden bir tanesidir. Ordunun ilerlemesinde yardımcı olan birliktir, kılavuz, rehber, keşif yapan kimse anlamındadır. ¹⁷²⁵

Çuwı (Çowı): Hoten yönetim töresine göre, hakandan iki seviye aşağıda bulunan kimselere verilen unvandır. ¹⁷²⁶

Dalai-yin Hahan: Türk Moğol Devleti'nde, Ögeday Han için kullanılan bir saygı ve şeref unvanıdır. Bu unvan denizlerin hâkimi denizin ortasındaki karaların hâkimi yani tam anlamı ile tüm dünyanın hâkimi anlamına gelmektedir. ¹⁷²⁷

Darhan: İlhanlılar Devleti'nde, bogol sınıfından olan kimselerin özgürlüklerinin efendileri tarafından verilmesi sonucu aldıkları unvandır. ¹⁷²⁸

Darhalasu: Türk Moğol Devleti'nde vergiden muaf olan kimseleri tanımlamak için kullanılan ıstılahtır tarhan kelimesinin ilk hallerindendir. ¹⁷²⁹

Dâru's Siyâde: İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Mahmud Han'ın ülkede yaşayan seyyidler için yaptırdığı konaklama yerleridir. Seyahate çıkan seyyidler bu konaklama yerlerinde misafir olarak yemeklerini yer ve dinlenirlerdi. ¹⁷³⁰

¹⁷²² Donuk, **a.g.e**, s.72; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.146.

¹⁷²³ Özgüdenli, **Gâzân**, s.270; Spuler, **a.g.e**, s.329.

¹⁷²⁴ Özgüdenli, **Gâzân**, s.270.

¹⁷²⁵ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.44.

¹⁷²⁶ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.241; Genç, **a.g.e**, s.239.

¹⁷²⁷ Temir, **Gizli Tarih**, s.204.

¹⁷²⁸ Spuler, **a.g.e**, s.302.

¹⁷²⁹ Temir, **Gizli Tarih**, s.147.

¹⁷³⁰ Özgüdenli, **Gâzân**, s.335; Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.84.

Dat Taksır: Kazaklar arasında kullanılan bir ıstılah, ölüme mahkûm edilen bir kişi hana dönerek bu ıstılahı söylerse han mutlaka onun bu son sözünü dinleyip istediği konuyu veya sıkıntısını halletmelidir.¹⁷³¹

Dayak: Hive Hanlığı'nda, Han'ın topraklarında yani Hass-i Şerife'de oturan köylülerden alınan vergidir.¹⁷³²

Dâmin: Mukta ve mültezimliğin ilk hali diyebileceğimiz bu görevli, vergi toplama konusunda amiller ile birlikte kaynaklarda geçmesine rağmen, amil devlet görevlisi olup aldığı bütün vergiyi merkeze yollamaktadır. Fakat Dâminler, bir bölgenin vergisini önceden tahmin eder ve bu belli miktarı peşin olarak devlete yollardı daha sonra kendi hesabına vergi toplamakta toplanan vergi gönderilenden çok dahi olsa o para kendi hesabında kalmaktaydı. Bu sistem Osmanlı Devleti'nde mültezimlik olarak bilinmektedir.¹⁷³³

Dihkân: Dihkânlar, Türkistan'ın, Arap fetihleri döneminden itibaren sosyal hayatında var olan kimselerdir. Dihkanlar, köy, kasaba ve şehirlerin dihkanları olarak unvanlandırılır. Hanlıklar döneminde, Dihkânlar, vergileri toplamakla görevlilerdir ve bu topladıkları vergileri amillere teslim eden, soylu, toprak sahibi aristokratlardır¹⁷³⁴

Dih-Hudâ: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, bir köy sahibi olan kimselere verilen isimdir.¹⁷³⁵

Dehkan: Hive Hanlığı'nda, gündelik bir işte çalışan sürekli geliri ve kendine ait çadırı olmayan vergiden muaf tutulan yoksul kimselerdir. Vergiden muaf tutulmuş

¹⁷³¹ Klyashtorny-Sultanov, **a.g.e.**, s.351.

¹⁷³² Çelik, **Hive Hanlığı**, s.109.

¹⁷³³ Kayaoğlu, **a.g.e.**, s.78.

¹⁷³⁴ Taneri, **Harizmşahlar**, s.176; En Narşahi, **a.g.e.**, s.10; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.151; Köymen, **Tuğrul Bey**, s.9; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.23; Köymen, **Kuruluş**, s.41; Merçil, **Gazneliler**, s.1; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.VII; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.157; Olufsen, **a.g.e.**, s.286; Kazıcı, **a.g.e.**, s.154; El Hüseyini, **a.g.e.**, s.4; Merçil, **Meslekler**, s.47; Merçil, **Gazneli Mahmud**, s.2; Togan, **Umumi Türk**, s.97; Barthold-Köprülü, **a.g.e.**, s.44; Yunus Arifoğlu, "Selçuklu Öncesinde Horasan'ın Sosyal Yapısı: Etnik, Dini, Sınıfsal Unsurlar ve Yapı", **Tarih Okulu Dergisi**, Y.10, s.XXXII, Aralık 2017, s.637; Merçil, **Saraylar**, s.10; Özgüdenli, **Arap İstilasından**, s.25 Horst, **a.g.e.**, s.46.

¹⁷³⁵ Köymen, **Alp Arslan**, s.192.

Han tarafından vergileri ödendiği kabul edilen Han'ın kendi adına bakmakla yükümlü olduğu kimselerdir¹⁷³⁶

Dehnişin: Şeybânî Hanlığı ve Batı Türkistan Hanlıklarını meydana getiren yoğun Özbek milleti arasında, yerleşik hayata geçmiş nüfusu ifade etmek için kullanılan isimdir. İlhanlılar Devleti'nde bu ıstılah diğ-neşin olarak kullanılmakta ve devletin köylü yani yerleşik nüfusu tespiti için kullanılmaktaydı.¹⁷³⁷

Delil-i Râh: Gazneliler Devleti'nde, sefere çıkılan, fetih yapılan bir bölgede ordunun, yolunu kaybolmadan bulması, kısa yoldan hedefine ulaşabilmesi için bölgeyi çok iyi bilen genelde yerli olan kılavuz, rehberlere verilen isimdir.¹⁷³⁸

Devlet Tüzemek¹⁷³⁹: Türkistan Devletleri'nde, bağımsızlığa kavuşarak devletin idari askeri ve sosyal hayat teşekküllerini hayata geçirmek anlamındadır.

Dokuz Âdeti: Dokuz, Türkistan kültüründe kutsal bir sayıdır ve devlet yönetiminde gelenekselleşmiş bir sayıdır. Hükümdara biat törenlerinde dokuz defa diz çönmekteydi, ayrıca hükümdara gelen hediyelerin sayısı dokuz tane olmak zorundaydı bunun azı hiç hoş karşılanmaz ve isyan dahi sayılabilirdi. Öyle ki büyük hanın sembolü dokuz tuğdan oluşmaktadır.¹⁷⁴⁰

Didbân: İlhanlılar Devleti'nde, köylerde ve kasabalarda halkın devlet memurlarından kaçmasına yarayan gözcülere verilen isimdir. Didbânlar, köylerde devlet görevlilerin gelişini gözlemlemektedirler. Yüksek bir tepeye çıkan gözcü yolları gözler ve eğer yabancılar geliyorsa hemen köye veya kasabaya haber verirdi. Böylece dağlara ve mağaralara saklanan halk, vergi tahsili, askerlik işleri veya yam

¹⁷³⁶ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.106.

¹⁷³⁷ Alpargu, **a.g.m**, s.269; Özgüdenli, **Gâzân**, s.293.

¹⁷³⁸ El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.33.

¹⁷³⁹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.325.

¹⁷⁴⁰ Spuler, **a.g.e**, s.287; Onay, **a.g.m**, s.2446; Abû'l Farac, **a.g.e**, s.526; Yurdaydın, **a.g.e**, s.57; Togan, **Oğuzdestanı**, s.24; Temir, **Cengiz Han**, s.26; Clavijo, **a.g.e**, s.82; Roux, **Moğol**, s.226; Şâmî, **a.g.e**, s.64; Ebû'l Ferec, **Târîhu**, s.24; Duğlat, **a.g.e**, s.190; Arabşah, **a.g.e**, s.132.

teşkilatında görevli elçilerden kurtulmak için yer altına saklanıyordu böylece devlet memurlarından korunmuş olmaktaydılar. ¹⁷⁴¹

Didim: Karahanlı Devleti'nde hükümdarlık alametlerinden biri olan Taç için kullanılan ıstılahtır. ¹⁷⁴²

Dört Köpek: Çalışmamızın esas amacı Türkistan'da kullanılan unvan ve ıstılahları açıklamak olduğu için, defalarca karşımıza çıkan Dört Köpek ıstılahını açıklama gereği hissettik. Cengiz Han, Türk Moğol Devletini kurduğu ve idari teşkilatı belirlediği 1206 Kurultayında, dört yakın Noyan'a verdiği isimdir. Bu Noyanlar; Cebe, Kubilay, Celme ve Sübedeydir. ¹⁷⁴³

Dungan: Türkistan coğrafyasında yaşayan ve sonradan Müslüman olan veya Çin içlerinde yaşamakta olan Müslüman Çinlilere verilen isimdir. ¹⁷⁴⁴

Dellâl: Tellal ve Münadi olarak da kaynaklarda geçen bu görevli, Orta çağ Türk İslam Devletleri'nde, halka önemli bir bilgi, haber verileceği sırada şehir ve kasabaların çarşı, pazarlarında bağırarak bu haberi ilan etmektedir. ¹⁷⁴⁵

Eman: Emin olmak, güvenmek anlamındaki Arapça emn kökünden türemiş bir isim olarak eman güven, güvence, güvenlik demektir. Hukuk ıstılahı olarak İslam ülkesine girmek veya İslam ordusunda teslim olmak isteyen gayrimüslimle can ve mal güvencesi sağlayan taahhüt ve akdi ifade eder. Eman isteyen kimseye Müstemmin eman veren kimseye Mü'emmin denmektedir. ¹⁷⁴⁶

¹⁷⁴¹ Özgüdenli, **Gâzân**, s.287.

¹⁷⁴² Koca, **a.g.e**, s.155.

¹⁷⁴³ Grouset, **a.g.e**, s.210; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.190; Gömeç, **a.g.m**, s.231; Togan, **Cengiz Han**, s.40; Yakubovskiy, **a.g.e**, s.27; Temir, **Cengiz Han**, s.59; Roux, **Moğol**, s.126; Bademci, **Cengiz Han ve**, s.56.

¹⁷⁴⁴ Karpat, **a.g.e**, s.65; Togan, **Umumi Türk**, s.139; Roux, **Moğol**, s.193.

¹⁷⁴⁵ Merçil, **Gazneliler**, s.4; Nizamülmülk, **a.g.e**, s.33; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.215; Nesevi, **a.g.e**, s.45; Fazlullah, **Selçuklular**, s.89; Abû'l Farac, **a.g.e**, s.299; Abû'l Farac, **a.g.e**, s.644; Aksarayî, **a.g.e**, s.14; El Ömeri, **a.g.e**, s.47; Merçil, **Meslekler**, s.159; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.95; Arabşah, **a.g.e**, s.87; Cevzî, **a.g.e**, s.38; Merçil, **Saraylar**, s.233; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.45; Aka, **İran'da Türkmen**, s.54.

¹⁷⁴⁶ Nebi Bozkurt, "Eman", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.9, 1996, s.75; Özgüdenli, **Gâzân**, s.70; Merçil, **a.g.e**, **Na'l-baha ve Kullanılışına Dair Örnekler**, 2011, s.194; Sevim, **Kutalmışoğlu**, s.8; Sevim, **Ünlü Selçuklu**, s.8; Sevim, **a.g.e**, 1983, s.16; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.95; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.21; Göksu, **a.g.m**, 2008/II, s.27; Nesevi, **a.g.e**, s.53; Şeşen,

Emir’ul Hacc: Gazneliler Devleti’nde, Büyük Selçuklu Devleti’nde, Harizmşahlar Devleti’nde İlhanlılar Devleti ve Memlûkler Devleti’nde, Müslümanların rahatça hacca gitmesi için görev verilen emirlerin aldığı unvandır. İlhanlılar Devleti’nde, Gâzân Mahmud Han’ın emri ile oluşturulan bir makamdır. İlhanlılar ülkesinden hac yapmak için yola çıkan hacıların ihtiyaçlarının karşılanması ve yolda başlarına kötü bir şey gelmeden güvenle Mekke şehrine varmaları ve sonrası ülkeye dönmelerini sağlamakla görevlilere verilen unvandır. Gâzân Mahmud Han ilk Emir’ul Hacc’ı Emir Kutlugşah olarak tayin etmiştir.¹⁷⁴⁷

Emir-i Nevruz: Türkistan Türkü özelliklerini koruyan Memlûkler Devleti, hükümdarları ve emirleri için nevruz geleneksel olarak önemli bir tarihtir. Emir-i Nevruz unvanı verilen bu emir, nevruz gelince eğlence ve törenleri düzenlemekle görevlidir.¹⁷⁴⁸

Emgenmek: Karahanlı Devleti’nde, hükümdarın sefer sonrası muzaffer olarak sarayına girmesine denmektedir.¹⁷⁴⁹

Emikteş: Süt kardeşi anlamına gelen bu ıstılah Timurlular Devleti ve Akkoyunlular Devleti’nde manevi olarak nökerler arasında önemlidir. Kökeltaş olarak da kaynaklarda geçmektedir.¹⁷⁵⁰

Emin: Türkistan coğrafyasında yaşayan kabilelerin 2 bin çadırdan küçük olanlarının reislerine verilen isimdir genelde Türkmen kabileleri için kullanılır. Buhara Hanlığı’nda ise Emin unvanlı bir görevli bulunmaktadır. Eminler, kalabalık olmayan küçük askeri grupların başında bulunan komutanlardır.¹⁷⁵¹

Selahaddin,s.217; Fazlullah, **Selçuklular**,s.119; Turgal, **a.g.e**, s.12; Sümer, **Karakoyunlular**,s.63; Togan, **Oğuzdestanı**,s.38; Uyar, **İlhanlı Ordularının**,s.441; el-Azimi,**a.g.e**, s.41; Şâmî,**a.g.e**, s.70;Ebü’l Ferec, **Târîhu**,s.10; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.76; Merçil, **HükümdarlıkAlametleri**,s.116; Arabşah,**a.g.e**, s.103; Cevzî,**a.g.e**, s.26; Fazlullah, **Camîu’t (İlhanlılar)**,s.44; Mîrhând,**a.g.e**, s.39; el Hüseyî,**a.g.e**, s.15;El Mansûri, **a.g.e**, s.46.

¹⁷⁴⁷Özgüdenli,**Gâzân**,s.338; Merçil, **Gazneliler**,s.48; İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.156; Nesevi,**a.g.e**, s.73; Koprman, **Mısır Memlûkleri**,s.22.

¹⁷⁴⁸ İbni Tagriberdi, **a.g.e**, s.246.

¹⁷⁴⁹ Genç,**a.g.e**, s.170.

¹⁷⁵⁰ Tihrani,**a.g.e**, s.135.

¹⁷⁵¹ Ziyaev, **a.g.e**, s.27; Olufsen, **a.g.e**, s.577.

Emir-i Kâmyâb: Buhara Hanlığı'nda Atalık olarak iktidarda olan Muhammed Danyal Biy'in unvanlarından bir tanesidir. Bu unvan saygı amacıyla verilen manevi bir unvandır. Tüm dileklerine ulaşmış, muradına ermiş anlamını taşımaktadır.¹⁷⁵²

Emir-i Kebir ve Şah-ı Kebir: Bu iki unvan, Buhara Hanlığı'nda Atalık olarak iktidarda bulunan Muhammed Danyal Biy'e verilen unvanlardır saygı unvanlarıdır. Emirlerin en büyüğü ve Şahların en büyüğü anlamlarına gelmektedirler.¹⁷⁵³

Emir-i Sahibkiran: Kıran, müjdecî, kutlu yıldızlardan olan Müşteri yıldızı yani Jüpiter gezegeni ile Zühre yıldızı yani Venüs gezegeninin aynı çizgiye gelmeleri aynı burca girmeleri sırasında doğan ve doğmuş olduğuna inanılan kimselere Sahib-i Kıran adı verilmektedir. Sahib Kıran kelime anlamı olarak Her zaman muvaffak olan başarı kazanan hiçbir zaman yenilmeyen demektir. Bir saygı unvanıdır. Timurlular Devleti'nde bilindiği gibi Emir Timur'un en meşhur unvanlarındadır. Ayrıca Akkoyunlu Devleti'nde, ünlü Uzun Hasan Padişah içinde kullanılmıştır. Sahib Kıran, Buhara Hanlığı'nda, Mangıt hanedanının kurucusu Muhammed Rahim Han içinde kullanılmaktadır.¹⁷⁵⁴

Emirzade: Timurlular Devleti'nde, Emir Timur soyundan gelenlere verilen unvandır.¹⁷⁵⁵

Elden tutarak tahta oturtma âdeti: Eski Türk bozkır ve Türk Moğol Devleti âdetidir. Kurultayda han seçilen kişinin ellerinden veya koltuk altlarından devletin o sırada en güçlü boylarının beyleri veya hükümdarın kardeşleri tutarak beraber yürüterek tahta oturtulardı. Bu adetle, hükümdar devletin içindeki büyük beylerin desteğini aldığını, beyler hükümdara desteklerini sunduklarını ve biat ettiklerini göstermektedirler.¹⁷⁵⁶

¹⁷⁵²Çelik, **Buhara**,s.75.

¹⁷⁵³Çelik, **Buhara**,s.75..

¹⁷⁵⁴Çelik, **Buhara**,s.70; Buryakov, **a.g.e**, s.933; Günay, **a.g.e**, s.428;Tihrani,**a.g.e**, s.35; Aksarayî,**a.g.e**, s.36; Marozzi,**a.g.e**, s.286; Togan, **Umumi Türk**,s.88; Şâmî,**a.g.e**, s.14; Selmânî,**a.g.e**, s.10; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.141; Koç, **Rus Elçilik**,s.31; Arabşah,**a.g.e**, s.38; el Hüseyinî,**a.g.e**, s.123; Aka, **Mirza Şahrüh**, s.34.

¹⁷⁵⁵ Tarağayoğlu,**a.g.e**, s.88; Tihrani,**a.g.e**, s.144; Findley,**a.g.e**, s.130; Sümer, **Karakoyunlular**, s.58; Şâmî,**a.g.e**, s.80; Selmânî,**a.g.e**, s.33; el Hüseyinî,**a.g.e**, s.1

¹⁷⁵⁶Spuler,**a.g.e**, s.287; Aktaş, **a.g.m**, s.31; Roux,**Moğol**,s.136; Ebü'l Ferec, **Târîhu**,s.16; Merçil,

Er Yagıka: Karahanlı Devleti'nde, düşman eline düşerek tutsak olmasını ifade eden ıstılahtır.¹⁷⁵⁷

Evlad'ül Haniyye: Karahanlı Devleti'nde, hükümdar çocukları ve kardeşlerini ifade eden bir saygı unvanıdır.¹⁷⁵⁸

Ev Oğlanları: İlhanlılar Devleti'nde, sarayda veya hükümdar otağında hizmet veren genç köleler için kullanılmaktadır.¹⁷⁵⁹

Eydi ve Novruz: İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Mahmud Han'dan önce bozuk olan sosyal hayatta kendine yer etmiş, bazı emirler ve şehzadelere bağlı olan başıbozuk zorbaların halktan ve tüccarlardan yol keserek topladıkları yasadışı vergidir. Dini günlerde ve nevruz bayramlarında bu zorbalar ticaret yollarının üstünde bekler veya çarşı ve pazarları gezerek insanlardan zorla para toplar vermeyenleri dövüp işkence eder ve aldıkları paralar ile meyhanelerde içerlerdi. Gâzân Mahmud Han, sosyal hayatı düzenlemek ve güvenliği sağlamak için bu zorbalarla mücadeleye girişmiş, eydi ve novruz adı altında toplanan paraları yasaklamış ve toplamaya teşebbüs edenleri şiddetle cezalandırmıştır.¹⁷⁶⁰

Fidye-i Necat: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde kullanılan bu ıstılah, Eman anlamına da gelmektedir. Bir savaşta ele geçirilen şehir, kasaba veya kalenin halkı galip gelene orduya Fidye-i Necat yani kurtuluş akçesi vererek merhamet dileyebilmektedir. Aynı şekilde esir edilen bir kimse fidye-i necat ödeyerek özgürlüğüne kavuşabilmektedir.¹⁷⁶¹

Fağfur: Osmanlı Devleti'nin, Çin hükümdarlarına verdiği isimdir.¹⁷⁶²

Hükümdarlık Alametleri,s.80.

¹⁷⁵⁷ Genç,**a.g.e.**, s.313.

¹⁷⁵⁸ Ekber Necef, **Karahanlılar**, 1. Baskı, İstanbul Çev: Ahsen Batur, 2006, Selenge Yayınları, s.68

¹⁷⁵⁹ Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.104.

¹⁷⁶⁰ Özgüdenli,**Gâzân**,s.322.

¹⁷⁶¹Sevim, **Anadolunun Fethi**,s.32; Sevim, **Kutalmışoğlu**,s.23; Göksu,**Ordu**,s.65; Sevim-Merçil,**a.g.e.**, s.36; Yinanç, **a.g.e.**, s.48; Sevim-Yücel,**a.g.e.**, s.43; Al Bondari,**Irak ve Horasan**,s.68; Abû'l Farac,**a.g.e.**, s.323; Yurdaydın,**a.g.e.**, s.64; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.124; Cevzi,**a.g.e.**, s.29; el Hüseyinî,**a.g.e.**, s.22; Aka,**İran'da Türkmen**,s.43.

¹⁷⁶² Cüveynî,**a.g.e.**, s.84 Nesevî,**a.g.e.**, s.10.

Ferman: Ferman bir iş için hükümdarın verdiği emirleri ihtiva etmektedir. Yazılı veya sözlü olabilmektedir. Osmanlı Devletine kadar bütün Türk İslam Devletleri'nde örnekleri görülmektedir.¹⁷⁶³

Ferman-ı Kaza: Türkistan'da devletin kadısı olmak için, alınan fermandır. Bu ferman ilk zamanlarda halifeden gelirken daha sonra yerel hükümdar tarafından verilmektedir.¹⁷⁶⁴

Fetihname: Emeviler Devleti, Abbasiler Devleti ve Türk İslam devletleri ile İlhanlılar Devleti'nde, fethedilen bölgeleri, beldeleri, kazanılan zaferleri dost ülkelere haber veren mektup ve fermanlarla bu fetihleri anlatan belgelere fetihname¹⁷⁶⁵ veya zafername adı verilmektedir. Abbasiler Devleti siyasi hayatını sürdürdüğü dönemde, Türk İslam Devletlerinin kazandıkları başarıları halifelere bir mektup ile bildirme geleneği ve alışkanlığı vardı. Bu durum iki yönlü bir sebeptir. Abbasi halifeleri, manevi olarak dünyanın hâkimi yegâne gücüdür. Orta Çağ'da din unsuru çok güçlü bir yapıdır ve dinin başında halife sıfatı ile Abbasi hükümdarı oturmaktadır. Abbasi halifesi tarafından tanınmak, devlet kurabilmek, kurulmuş olursa dahi hayatta kalabilmek ve sınırların çok geçirgen olduğu Orta Çağ siyasi coğrafyasında komşuların tarafından sürekli tehdit kaynağı olmamak için meşruluk, Abbasi halifesi tarafından tanınmak, hükümdarlık alametleri almaktan geçmekteydi. Abbasi halifeleri, bütün Müslüman devletlerin başında onların üstünde bir güç taşımaktaydı. Hutbelerde ilk önce onun adı okunur, sikkelerde ilk önce onun adı basılırdı. Bu durumda bütün Türk İslam Devletleri bir bakıma Abbasiler Devleti'nin vasalıydı. Tabi ki bu durum sadece sembolik bir olaydı ve pratikte gerçek anlamda bir uygulanabilirliği yoktu. Fakat Türk İslam Devletleri, saydığımız nedenlerden dolayı bu duruma genel anlamda razı olmuşlardır. Hatta Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Tuğrul Bey, halifeden doğunun ve batının hâkimi yetkisini alırken dahi halifenin gaşiyesini taşımaktaydı. Gaşiyenin bir metbu tabii ilişkisi olduğu

¹⁷⁶³ Mübahat Kütükoğlu, "Ferman", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.12, 1995, s.400-406; En Narşahi, **a.g.e**, s.4; Bilgiç,**a.g.e**, s.153; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.184; Tihrani,**a.g.e**, s.128 Horst,**a.g.e**, s.34

¹⁷⁶⁴ En Narşahi, **a.g.e**, s.4.

¹⁷⁶⁵ Hasan Aksoy, "Fetihname", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.12, 1995, s.470; Cevzî,**a.g.e**, s.134.

bilinmektedir. Fetihname de¹⁷⁶⁶ bu yönde bir meşruluk göstergesidir. Abbasi halifesi, kendi adına ülke fetheden komutanın, hükümdarın gönderdiği mektubu okutuyor, Bağdat şehrinde İslam ve Devlet adına kutlamalar şenlikler yapıyordu. Bu durumda halife dünyevi sıhhatini de sorunsuz olarak sürdürüyordu. Fethi gerçekleştiren hükümdar ise halifeye gönderdiği bu fetihnameler¹⁷⁶⁷ ile aldığı manevi unvan ve lakaplar ile meşruluğunu artırıyor ve halk tarafından daha çok itaat ediliyordu. Fetihname,¹⁷⁶⁸ bir kavmin devlet haline geldiğinin göstergesi de sayılabilmektedir. Dandanakan Savaşı sonrası, Gazneliler Devleti ordusunun çekilmesi ile Gazneliler ordugâhına giren Selçuklular, henüz daha devlet olmadan kazanılan bu büyük zaferin etkisi ve sonrası vereceği büyük siyasi kazanımları düşünerek devlet olma yolunda bir adım atmış ve ordugâhtan kaçan kâtiplerin divit takımlarını ve kâğıtlarını kullanarak fetihnameler¹⁷⁶⁹ kaleme almışlardır. 1040 yılında bir kabile bir aşiret olan Selçuklular, fetihnamelerin¹⁷⁷⁰ 1 yıl sonra Nişabur şehrinde sikke bastırarak gerçek bir devlet olduklarını da resmen ilan etmişlerdi.

Fil Sahibi Olmak: Delhi Türk Sultanlığı'nda sadece hükümdarların sarayları önünde filler bekletilebiliyordu. Bu bir hâkimiyet sembolüdür. Delhi Türk Sultanlığı'nda kapısında fil bekleten kimse hükümdarlığa meyli olduğu anlaşılmakta doğal olarak isyan etmiş dahi kabul edilmektedir.¹⁷⁷¹

Gâşiye-bâf: Büyük Selçuklu Devleti'nde, hükümdarlık alametlerinden bir tanesi olan gaşiyeyi yapan sanatkârlara verilen isimdir.¹⁷⁷²

Gâşiye ber duş: Bu ıstılah, Türk İslam Devletleri'nde hükümdarlık alameti olan gaşiyeyi sırtında taşıyan kimselere verilen isimdir. Hükümdarların taşıdıkları gaşiye

¹⁷⁶⁶Koca,**Ordu ve Askeri**,s.64;Merçil,**Kirman**,s.168; Özgüdenli,**Gâzân**,s.146; ; Özgüdenli, **Ülüş Sisteminden**,s.53;Kayaoğlu,**a.g.e**, s.59; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.27; Köymen, **Alp Arslan**,s.87;Merçil, **Gazneli Mahmud**,s.75;Arabşah,**a.g.e**, s.86; Mîrhând,**a.g.e**, s.52 ;Aka,**İran'da Türkmen**,s.64.

¹⁷⁶⁷ Köymen, **Tuğrul Bey**,s.31; Sevim, **Anadolunun Fethi**,s.74.

¹⁷⁶⁸ Sevim, **Kutalmışoğlu**,s.8; Sevim, **Ünlü Selçuklu**,s.8; Sevim, **Malazgirt**,s.22; Göksu,**Ordu**,s.245; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.27; Köymen,**Kuruluş**,s.354.

¹⁷⁶⁹ Merçil, **Gazneliler**,s.48; Yinanç, **a.g.e**, s.59; Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.52; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.197; Aka, **Mirza Şahruh**,s.26.

¹⁷⁷⁰ Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.95; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.17; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**,s.XIV; Tihrani,**a.g.e**, s.155; Aksarayî,**a.g.e**, s.54; el Hüseyinî,**a.g.e**, s.23.

¹⁷⁷¹ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.303.

¹⁷⁷² Merçil, **Gâşiye ve Selçuklularda Kullanılışına Dair Bazı Örnekler**,s.185 .

bir hâkimiyet alametidir. Aynı zamanda Türk İslam geleneğinde, hükümdarın atının önüne gelerek gaşiyesini sırtına alarak yürüyen kimse de hükümdarın ve doğal olarak devletin hâkimiyetini kabul etmiş anlamına gelmektedir. Vasal devlet hükümdarları veya ilk defa tabiiyet bildirecek olan kimseler gaşiyeyi sırtlarına alırlardı Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Tuğrul Bey, halifenin gaşiyesini omzuna alarak yürümesi kayıtlara geçmiştir. Fakat bu durum vasallık değil halifelik makamına olan saygının ve onun manevi anlamda dünya hâkimi olduğu inancıdır.¹⁷⁷³

Gaşıyedâr: Türk İslam Devleti'nde, hâkimiyet alameti olan gaşiyeye ve hükümdar atlarının eğerlerine bakmakla, korumakla görevli memurlara verilen unvandır.¹⁷⁷⁴

Giray: Kırım Hanlığı'nın Cengiz Han neslinden gelen ailesidir. Giray ismi, Kırım Han sülalesi erkeklerine verilen unvandır.¹⁷⁷⁵

Günyengilamişi: İlhanlılar Devleti'nde, yeni gün olan baharın gelişi anlamına gelen Nevruz'un kutlanması anlamına gelen Moğolca bir ıstılahtır.¹⁷⁷⁶

Gur-Han: Evrensel Hükümdar. Moğol, Karahıtay ve Nayman, başbuğu imparatoru, büyük hanı demek olan GurHan unvanı Moğol tarihinde Cacirat kabilesi reis Camuka, Cengiz Han'ın karşısında ona rakip olarak kullanmıştır.¹⁷⁷⁷

Habbâz: İlhanlılar Devleti'nde, Rab-i Reşidi şehrinde çalışan görevi ekmek pişirmek olarak fırıncılara verilen isimdir.¹⁷⁷⁸

Halise: Timurlular Devleti'nde, devletin gelir ve giderleri ile ilgilenen ve devletin vergiden muaf tuttuğu yerlerin, onarım bakım ve iaşeleri ile ilgilenen kurumdur.¹⁷⁷⁹

¹⁷⁷³Merçil, *Gâşiyeye ve Selçuklularda Kullanılışına Dair Bazı Örnekler*,s.185; Kafesoğlu, *Harizmşahlar*,s.127;AlBondari, *Irak ve Horasan*,s.17; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*,s.185.

¹⁷⁷⁴Merçil, *Gâşiyeye ve Selçuklularda Kullanılışına Dair Bazı Örnekler*. s.185.

¹⁷⁷⁵Bilgiç,*a.g.e.*, s.165.

¹⁷⁷⁶Fazlullah, *Camîu't (İlhanlılar)*,s.136.

¹⁷⁷⁷ Ağaladağ, *a.g.m.*, s.439; Barthold, *Dersler*,s.102; Cüveynî,*a.g.e.*, s.106; Gürbüz,*a.g.e.*, s.148; d'Ohsson,*a.g.e.*, s.55; Sevim-Merçil,*a.g.e.*, s.218; Kafesoğlu, *Harizmşahlar*,s.51 Nesevî,*a.g.e.*, s.12; Parmaksızoğlu-Çağlayan,*a.g.e.*, s.384; Fazlullah, *Selçuklular*,s.175; Kafalı, *Ötemiş Hacı*,s.75; Togan, *Çengiz Han*,s.46; Temir, *Cengiz Han*,s.35; Togan, *Umumi Türk*,s.61;Barthold, *Orta Asya*,s.115; Roux,Moğol,s.98; Duğlat,*a.g.e.*, s.124; Bademci, *Cengiz Han ve*,s.51.

¹⁷⁷⁸ Özgüdenli, *Rab-i Reşidi*,s.224.

¹⁷⁷⁹ Tarağayoğlu,*a.g.e.*, s.91.

Halvet: Harizmşahlar Devleti’nde, hükümdarın, huzurunda bir kimse ile yanında bir başka kimse olmadan görüşmesine verilen isimdir.¹⁷⁸⁰

Hânkâh: Hankah kelimesi Farsça hân “kervansaray, ev, mâbed, sultan”; hân “sofra, eyvan” ve hâne“ev, oda” kelimelerine yer bildiren -gâh ve -geh eklenerek türetilmiştir. Farsça edebî ve tarihî metinlerde hângâh, hânegâh, hângâh, hâncâh, hânkah, hângeh gibi çeşitli şekillerde geçen kelime hânkâh olarak Arapçalaştırılmış ve bu şekliyle kullanımı yaygınlık kazanmıştır. Dervişlerin, zahitlerin, zikir ve ibadet ile sohbet etmek için toplandıkları verilen isimdir. Hânkâhlar, devlet tarafından vakfedilen araziler ve binalara kurularak vakıf gelirleri ile sosyal hayatta bulunmaktaydılar.¹⁷⁸¹

Hâni Takvim: İlhanlılar Devleti’nde, takvimler, gündelik hayatta İslam dininin resmi takvimi olan Hicri takvim kullanılmaktaydı. Maliye işleri içinse Büyük Selçuklu Devleti zamanında ortaya çıkan Celali takvimi, Moğollar ile ilgili geleneklerin yaşadığı zamanlarda eski Türklerinde kullandığı on iki hayvanlı Türk takvimi kullanılmaktaydı. Gâzân Mahmud Han, bu takvim karmaşıklığını önlemek için Nevruz başlangıç günü olarak alan Hani takvimi oluşturmuştur. Bu takvimle ay ve güneş yıllarında meydana gelen gün farklılıkları ortadan kaldırılarak divan ve maliye işleri için bu takvimin kullanılmasını emretmişti.¹⁷⁸²

Hânkâh-i Gâzâni: İlhanlılar Devleti’nde, Gâzân Mahmud Han, ülkesinde yaptığı reformlarla birlikte yaptığı birçok hayır işleri ile sosyal hayatta etkili olmaktadır. İlhanlılar Devleti veziri ünlü tarihçi Reşidüddin Fazlullah’ın teşvik ve tavsiyeleri ile, Bağdat şehrine bir hânkâh yaptırmıştır. Hânkâh-i Gâzâni adı ile bilinen bu Hânkâh’da Hafızlar, Şeyhler, Müritler, Müezzinler, Münaviiler¹⁷⁸³, Kütüphaneciler, Kapıcılar, Ferraşlar ve aşçılar görev yapmaktaydılar. Bu Hânkâh’da bayram

¹⁷⁸⁰ Taneri, **Harizmşahlar**, s.129.

¹⁷⁸¹ Özgüdenli, **Gâzân**, s.65; Süleyman Uludağ, “Hânkâh”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, 1997, s.42-43; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.224; Aksarayî, **a.g.e**, s.47; El Ömeri, **a.g.e**, s.31; El Ömeri, **a.g.e**, s.86; Arifoğlu, **a.g.m**, s.650; Muhammet Kemaloğlu, “Türkiye Selçuklularında İçtimai Müesseseler ve Eserler”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.1, s.4, Aralık 2014, s.4; Kesik, **At Üstünde**, s.32; Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.101; el Hüseyinî, **a.g.e**, s.45.

¹⁷⁸² Özgüdenli, **Gâzân**, s.345; Spuler, **a.g.e**, s.479.

¹⁷⁸³ Özgüdenli, **Rab-i Reşidi**, s.217

günlerinde, kandil gecelerinde ve ramazan ayında yemekler yapılır ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılırdı. Ayrıca gene ihtiyaç sahiplerine verilecek sadakalar için para ayrılmış ve ihtiyaç sahiplerine verilmiştir. Hânkâh-i Gâzânî'nin mütevellisi olarak Reşidüddin Fazlullah görev yapmaktaydı.¹⁷⁸⁴

Han Kötermek: Türk Moğol Devlet geleneğinde Hanı tahta oturtma geleneğidir. Han seçilen kişi beyaz bir halı ya da keçe üzerine oturtulur, keçenin dört bir etrafından soylu kabile şefleri tutarak yukarı kaldırır ve yönünü batıya doğru çevirirlerdi. Bu hanı yukarı kaldırmak yükseltmek yüceltmek altındaki kabilelerin sayesinde Han olduğunun farkına varmasını sağlayan sembolik bir törendir. Cengiz neslinden hanlar döneminde, keçenin 4 ucundan Nakip, Pervaneci, Atalık, Divanbeği tutarak kaldırırdı sadece dört soylu kabile bu törene katılırken, Mangıt hanedanı döneminde, tüm kabileler ve din âlimleri katılmaya başlamıştır. Türkistan bölgesinde ki Hanlıklarda Sovyet işgaline kadar bu tören devam etmiştir. Son Han Köterme töreni yapılan han Buhara Emiri Âlim Han'dır.¹⁷⁸⁵

Hanbazi: Görünürde tüm yetki ve dâhili hanlık Cengiz soyunda olmasına rağmen, ülkeyi asıl yöneten atalıklar, begler ya da emirlerdir.¹⁷⁸⁶ Bu durum Cengiz soyunun kutsallığı ve ondan başka kimsenin han olunca meşrutiyyetinin olmayacağı inancı ile ilgilidir. Devrin en güçlü kabile reisleri dahi Cengiz neslinden birinin han olması gerektiği gerçeğine inanmışlardır. Çağatay Hanlığı'nın en güçlü Emiri olan Emir Timur dahi kendisi Cengiz neslinden olmadığı için hanlık tahtına çıkmaya cesaret edememiş ve bir Cengiz nesli şehzadesini tahta geçirmiştir. Çağatay Hanlığı tahtına çıkan Suyurgatmış Han¹⁷⁸⁷ namına ülkeyi yöneten Emir Timur, hutbeyi Han adına okutuyor, sikkeyi Han adına darbettiiriyor, fermanlara Han adı ile başlıyor ve törenlerde Han'ın yüksek mevkii önünde diz çöküyor fakat ülkenin bütün yönetimini kendisi sağlıyordu. Suyurgatmış Han'ın vefatı sonrası tahta Mahmud Han'ı çıkartan

¹⁷⁸⁴ Özgüdenli, *Gâzân*, s.307.

¹⁷⁸⁵ Ögel, *a.g.e.*, s.89; Buryakov, *a.g.e.*, s.924; Alan, *a.g.m.*, s.471; Alpargu, *a.g.m.*, s.264; Macit, *a.g.e.*, s.136; Özgüdenli, *Gâzân*, s.46; Spuler, *a.g.e.*, s.288; Findley, *a.g.e.*, s.110; Abû'l Farac, *a.g.e.*, s.526; Togan, *Umumi Türk*, s.112; Barthold, *Orta Asya*, s.155; Zeydan, *a.g.e.*, s.538; Roux, *Moğol*, s.136; Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s.61; Duğlat, *a.g.e.*, s.280; Schiltberger, *a.g.e.*, s.116.

¹⁷⁸⁶ Özgüdenli, *Arap İstilasından*, s.32.

¹⁷⁸⁷ Arabşah, *a.g.e.*, s.49.

Emir Timur, Mahmud Han'ı¹⁷⁸⁸ seferlerine dahi götürmüş ve savaşlarda ordu içinde bulundurmuştur. Hatta Ankara Savaşında Mahmud Han, Osmanlı Devleti hükümdarı Yıldırım Beyazıd'ı bizzat kendisi Emir Timur'a getirerek teslim etmiştir. Emir Timur vefatı sonrası tahta çıkan Mirza Şahruh da adından da anlaşılacağı üzere Han unvanını değil Mirza unvanını kullanmıştır. Mirza Şahruh devrinde Semerkand şehrinde oğlu Mirza Uluğ Bey bulunmakta kendisi Herat şehrinde dini yönü ağır basan bir hayat yaşamıştır. Bu dönemde tahtta birçok Cengiz nesli Han, Uluğ Bey'in istek ve arzusuna göre çıkıp inmiştir. Şeybânî Hanlığı'nda ise Hanbazi geleneği uygulanmamış devlet Cengiz neslinin aktif hanları tarafından yönetilmiştir. Şeybânî Hanlığı'ndan sonra kurulan ardılı Özbek Hanlıkları olarak bilinen Batı Türkistan hanlıklarında ise bu durum bir dogmadır. "Taht; seçilmiş, kut verilmiş Cengiz neslinin hakkıdır." inancı halk arasında yavaş yavaş bitmeye başlamıştır. Hanbazi geleneğine son vererek tahta Cengiz nesli çıkarma kuralını yıkarak hanedan değişikliğine gitmiş iki kabile Buhara'da Mangıtlar, Hive'de Kongratlardır.¹⁷⁸⁹

Han-i sürri, Han-ı manevi: Han-ı Sürri, resmi ancak sadece sembolik yani Hanbazidir, sözde handır. Han-ı Manevi ise, gayri resmi ancak gerçek başta bulunan yöneticidir.¹⁷⁹⁰

Hani: Şeybânî Hanlığı'nda, devletin kullandığı tedavüldeki parayı ifade etmek için kullanılır.¹⁷⁹¹

Hatip: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde hâkimiyet alametlerinden bir tanesi ve en önemlilerinden biri olarak değerlendirilebilecek hutbeyi, camilerde okuyan kimselere hatip denilmektedir. Hatiplerin camiiler içinde farklı görevleri olabilmekle birlikte hutbe okumaları siyasal olarak en önemli görevleridir.¹⁷⁹²

¹⁷⁸⁸ Aka, **Mirza Şahruh**, s.26.

¹⁷⁸⁹ Çelik, **Buhara**, s.63; Alan, **a.g.m**, s.479; Çelik, **Yarkend**, s.87; Berl, **a.g.e**, s.247; Findley, **a.g.e**, s.125; Marozzi, **a.g.e**, s.366; İbn Haldun, **a.g.e**, s.416; Togan, **Umumi Türk**, s.64; Barthold, **Orta Asya**, s.158; Musa Şamil Yüksel, "Şahruh'un Sünnî Canlandırma Siyaseti", **Tarih Okulu Dergisi**, s.V, Sonbahar 2009, s.101; Duğlat, **a.g.e**, s.54.

¹⁷⁹⁰ Macit, **a.g.e**, s.112.

¹⁷⁹¹ Macit, **a.g.e**, s.251.

¹⁷⁹² Köymen, **Alp Arslan**, s.13; Köymen, **Tuğrul Bey**, s.97; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.114; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.97; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.223; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.101; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.77; Kurpalidis, **a.g.e**, s.139.

Hanşa: Kazak Hanlığı'nda, Han'ın ilk karısına verilen unvandır.¹⁷⁹³

Hanzade: Timurlular Devleti'nde ve Hokand Hanlığı'nda, Han'ın oğullarına verilen bir unvandır, şehzade anlamına gelmektedir. Saygı unvandır.¹⁷⁹⁴

Harizmşah: Harizm bölgesi valilerinin aldığı bir unvandır. Şah unvanı Farsçadır ve bu unvan Büyük Selçuklu Devleti'nde vali unvanının muadili olarak da kullanılmaktadır. Harizm bölgesine vali olarak atanan emirler Harizmşah unvanına sahip olmaktadır. Tarih boyunca dört tane Harizmşah hanedanı olmakla birlikte, ünlü Harizmşahlar Devleti'nin kurucusu, Büyük Selçuklu Devleti valisi ve Taştdârı olan Emir Anuştegindir. Tarihi süreç içinde dört Harizmşah hanedanı ise şunlardır;¹⁷⁹⁵

- “İslam'dan önce mevcut olup 995'e kadar devam eden Harezmşahlar.”
- “995-1017 arasında Me'mun oğulları Harezmşahları.”
- “Gazneli Sultan Mahmud'un 1017'de Harezm'i zabtı ile vali tayin ettiği Altuntaş ile başlayan Harezmşahlar.”
- “1097'den itibaren gittikçe genişleyerek büyük bir imparatorluk halini alan son Harezmşahlar, yani Anuştingin –oğulları”

Haseki: Hükümdarların yanında, yakınında bulunan en güvendiği adamlarına verilen isimdir.¹⁷⁹⁶

Han-ı yağma: Türk Devlet kültüründe, hükümdar halkının babasıdır. Hükümdara pederşahi bir görev yüklenmekte ve böylece bir babanın evindeki ailesini yedirip, içirmesi onları doyurması gibi, hükümdarın da halkını yedirip içirmesi ve doyurması

¹⁷⁹³ Klyashtorny-Sultanov, **a.g.e.** s.152; Barthold, **Orta Asya**,s.198.

¹⁷⁹⁴ Schuyler,**a.g.e.** s.393, Buryakov, **a.g.e.** s.933.

¹⁷⁹⁵ Öztuna,**a.g.e.** s.514;Rasonyi,**Türklük**,s.167;Grouset,**a.g.e.** s.170; Barthold, **Tarihte Türk**,s.115; Zeydan, **a.g.e.** s.540; Vassary, **a.g.e.** s.190; Günay, **a.g.e.** s.255; Macit,**a.g.e.**s.46;Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.180; Özgüdenli,**Gâzân**,s.43; Uluçay,**a.g.e.** s.86; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.17; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.63; Köymen, **Tuğrul Bey**,s.9; Özaydın,**a.g.e.** s.3; Sevim-Merçil,**a.g.e.** s.216; Köymen,**Kuruluş**,s.138; Merçil, **Gazneliler**,s.36;Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.33; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.201; Göksu, **a.g.m.** 2008/II, s.27; Gömeç, **a.g.m.** 2007, s.236; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e.** s.380; Gordlevski,**a.g.e.** s.62; Abû'l Farac,**a.g.e.** s.293; Abû'l Farac,**a.g.e.** s.516; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.1; Fadlan,**a.g.e.** s.5; El Hüseyini,**a.g.e.** s.67; El Ömeri,**a.g.e.** s.231; R.Turan, **a.g.e.** s.35; Togan, **Çengiz Han**,s.5; Togan, **Umumi Türk**,s.60; Barthold-Köprülü,**a.g.e.** s.58; Rossabi, **a.g.e.** s.6; Ebû'l Ferec, **Târîhu**,s.8; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.57; Cevzi,**a.g.e.** s.49;Mîrhând,**a.g.e.** s.65;Aka, **Mirza Şahruh**, s.1; Özgüdenli, **Arap İstilasından**,s.28.

¹⁷⁹⁶ Güner, **a.g.m.** s.1438; Kuşçu, **a.g.m.** s.222;El Mansûri, **a.g.e.** s.78.

zorunluluğu vardır. İslam öncesi dönemlerde ve İslam sonrası dönemlerde de Av, zafer, tahta, çıkış, cülus, kurultay ve diğer türlü nedenlerle Toy adı verilen törenler yapılmaktaydı. Bu törenlerde, hükümdar geniş ve zengin bir sofraya kurdurur ve halkına bu sofrayı açardı. Halk bu sofrada her şeyi yer hatta yemek yenilen kabı çanağı dahi alır götürürdü. Bu geleneğe Han-ı Yağma denilmektedir. Sofası yağma edilen hükümdar mutlu olur ve halkına karşı görevini yerine getirmiş olurdu. Han-ı Yağma geleneği Büyük Selçuklu Devleti'nden Batı Türkistan Hanlıklarına kadar Türkistan'ın her yerine ve her döneminde yayılmış bir gelenektir.¹⁷⁹⁷

Hass-i şerife: Hive Hanlığı'nda, hanların kendilerine has toprak mülkleridir. Bu topraklar işlenir ya da kira benzeri olarak verilerek han ve hanlık bu topraklardan gelir elde etmektedir.¹⁷⁹⁸

Hatipler: Türkistan'da halka hikâye anlatıcılarıdır. Halk hatiplerin etrafında toplanarak onlardan tarihi, mistik hikâyeler dinleyerek eğlenirdi.¹⁷⁹⁹

Hayl'u Hadem: Türk Moğol Devleti'nde, şehzadelerin maiyetidir. İçinde şehzadelerin memurları, hizmetkârları ve askerleri vardır.¹⁸⁰⁰

Hadim ve Hadem: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, saray teşkilatında çalışan hizmetkârlardır. Hükümdarın ve harem halkının özel hizmetkârları olabildikleri gibi, emirlerin ve komutanların da hizmetinde bulunabilirler. Harem dairesinde hatunların hizmetinde ve haremin önünde muhafızlık görevinde de bulunmaktadır.¹⁸⁰¹

Hazin-i Dâru'l Kutub: İlhanlılar Devleti'nde, Rab-i Reşidi şehrindeki kütüphanelerde görev yapan kütüphanecilere verilen unvandır.¹⁸⁰²

¹⁷⁹⁷Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.119; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.130; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.203; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.31; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.118; Aka,**Timur**,s.117; Yurdaydın,**a.g.e**, s.61; Sümer, **Oğuzlar**,s.104; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.540; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.9; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.31.

¹⁷⁹⁸Çelik,**Hive Hanlığı**,s.107.

¹⁷⁹⁹Merçil, **Kirman**,s.186.

¹⁸⁰⁰Cüveyni,**a.g.e**, s.234.

¹⁸⁰¹Merçil,**Afganistan ve Hindistanda**,s.181; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.50; Aksarayî,**a.g.e**, s.30;

Merçil, **Saraylar**,s.211.

¹⁸⁰²Özgüdenli, **Rab-i Reşidi**,s.221.

Hazret: Buhara Hanlığında, Emirlerle, devlet kademesi ve halk tarafından kullanılan saygı ifadesi olarak kullanılmaktadır. ¹⁸⁰³

Hilat: Hilat, eski bir Türk-İslam geleneğidir. Karşımıza Gazneliler ve Harizmşahlar gibi Devletlerde çıkmaktadır. Batı Türkistan Hanlıkları'nda da örnekleri görülmektedir. Hilat, sözlükte elbisesini çıkarmak, üzerinden çıkardığı elbiseyi başkasına vermek anlamına gelen “hal” kökünden türeyen bir ıstılahtır. Halifeler ve hükümdarlar tarafından taltif etmek ve şereflelendirmek amacıyla devlet adamlarına ve diğer bazı kişilere giydirilen değerli elbiseyi ifade eder. Sanatkârane işlemlerle özellikle şerit halinde kenar yazılarıyla süslenmiş olan ve hükümdarların isim veya alametini taşıyan kaftanlar, hükümdar tarafından taltif amacıyla birine hediye edildiğinde hilat adını alırdı. Bu elbiselerin rengi devletin benimsediği renklerde olurdu ve bayrak renklerini temsil edebilirdi. Karahanlı Devleti'nde Hilat geleneği İslam dinini kabulden hemen sonra başlamıştır. Müslüman olan Karahanlı Devleti'ne Abbasi halifesi bağımsızlığını tasdik etmek için Hilat göndermiştir. Karahanlı Devleti Hanlarının da valilerine Hilat'ler verdiği bilinmektedir. Hilatler sadece elbise olarak verilmemektedir. Verilme gereğine göre, külah, kemer, kılıç ve kılıç bağı, at, kös ve bayraklar, davul ve sikkeler de hilat olarak kabul edilmekteydi. ¹⁸⁰⁴

Hive Tengesi: Hive Hanlığı'nda kullanılan bir paradır. İki tenge bir abass değerindedir. .Saf gümüşten basılmış paradır. ¹⁸⁰⁵

Hoyin İrgen: Moğollarda, orman kabileleri ve avcı grupları olan sosyal yapılara verilen isimdir. ¹⁸⁰⁶

¹⁸⁰³ Çelik, **Buhara**,s.156; Olufsen, **a.g.e**, s.580.

¹⁸⁰⁴ Mehmet Şeker, “Hilat”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C. 18, 1998, s.22; İsmail Çiftçioğlu, “Timur'un Fethettiği Ülkelerden Mâverâünnehir'de Topladığı Bazı Âlimler”, **EKEV**, 2008, s.37; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.39; Merçil, **Afganistan ve Hindistanda**,s.180; Bilgiç, **a.g.e**, s.184; Özgüdenli, **Gâzân**,s.176; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.25; Köymen, **Alp Arslan**,s.7; Köymen, **Tuğrul Bey**,s.8; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.5; Sevim, **Suriye ve Filistin**,s.59; Sevim, **Ünlü Selçuklu**,s.39; Sevim, **Kutalmışoğlu**,s.144; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.504; Sevim-Yücel, **a.g.e**, s.88; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.35; Al Bondari, **Irak ve Horasan**,s.4; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.13; Kopraman, **Mısır Memlûkleri**,s.58; Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.309; Tihrani, **a.g.e**, s.44; Findley, **a.g.e**, s.108; Abû'l Farac, **a.g.e**, s.302; Grigor, **a.g.e**, s.33; Aksarayî, **a.g.e**, s.7; Kazıcı, **a.g.e**, s.149; El Hüseyini, **a.g.e**, s.10; Cevzi, **a.g.e**, s.17.

¹⁸⁰⁵ Çelik, **Hive Hanlığı**,s.105.

¹⁸⁰⁶ Vladimirtsov, **a.g.e**, s.34.

Hucavur: İlhanlılar Devletinde ve Akkoyunlular Devleti'nde, köylülere verilen, askeri ikta olmayıp, geliri kendilere kalan vergiye tabi topraklara verilen isimdir.¹⁸⁰⁷

Hüdavendi Cihan: Harizmşahlar Devleti'nin hükümdarı Sultan Muhammed Harizmşah'ın annesi Terken Hatun'a, devlet içinde büyük kudreti ve gücünden dolayı, dünyanın sahibi, hâkimi anlamında verilen unvandır.¹⁸⁰⁸

Hudad: Birbirinden kız alıp verip akrabalık ilişkisi kurma adıdır. Dünür denebilir. Soy üzerinden meşruiyet temelli yönetim hakkı için önemlidir.¹⁸⁰⁹

İdiş Bitiği: Bir kiralama sözleşmesidir. Devlet ile halk arasında olabileceği gibi, halktan olan kimselerin de aralarında yaptıkları kiralama sözleşmeleridir.¹⁸¹⁰

İkta: Türk İslam Devletleri'nde, yaygın bir toprak kullanım sistemidir. Kamu otoritesinin tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların, mülkiyet veya faydalanma hakkının kişilere verilmesidir. İkta devletin askeri gücünü de etkilemektedir. Toprak verilen kişiden devlet vergi almamakta buna karşılık ondan belli bir miktar asker yetiştirmesini istemektedir. Devlet böylece asker yetiştirmenin getirdiği mali külfetten kurtulmuş olup aynı zamanda ekilip biçilen toprak sayesinde Pazar ekonomisini canlı tutmaktadır. İktaların Karahanlı Devleti, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti, Türk Moğol Devleti, Timurlular Devleti ve Delhi Türk Sultanlığı gibi Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde bulunduğu bilinmektedir. Osmanlı Devletine ise Tımar olarak geçmiştir. İkta'nın bir diğer fonksiyonu, özellikle Karahanlı Devletini ele aldığımızda askeri, toprağa bağlaması önemlidir. Böylelikle yurtsuz ve bağlantısız savaçılık belirli bir yurda bağlılık çevresinde sürmeye başlayacaktır. Artık kahramanlıklar maceraperest bir heyecanla değil, İkta sistemi sayesinde belirli bir toprak parçasına bağlılık ve onun genişletilmesi için sürekli mücadele ve savaşıma dönüşmektedir.¹⁸¹¹

¹⁸⁰⁷ Erkoç, **a.g.m**, s.40.

¹⁸⁰⁸ Nesevi, **a.g.e**, s.34.

¹⁸⁰⁹ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.67.

¹⁸¹⁰ Donuk, **a.g.e**, s.69.

¹⁸¹¹ Bozdemir, **a.g.e**, s.30; Taneri, **Harizmşahlar**, s.148;

İl: Türkistan coğrafyasında İl demek ülke, bölge yurt demektir. İl başlı başına bir ülke olarak nitelenebilir. İlbeyi unvanları İlhan unvanları buradan gelmektedir ayrıca İlhanlılar Devleti ismi buradan gelmektedir.¹⁸¹²

İlhan: İlhan unvanı eski bir Türk unvanıdır. İl devlet ve han kelimelerinden oluşan İlhan unvanı eski Türkler büyük ülkelere sahip olduklarında İlhanlık olarak isimlendirilmiş ve bu toprakların hükümdarına da İlhan unvanı verilmiştir. Fakat İlhan unvanı genel anlamda Türk Moğol Devleti tarafından kullanılmıştır. Cengiz Han tarafından devleti 4 kola ayrılmıştı; 4 oğlu arasında pay edilmişti ve onlara asker ve Noyanlar verilmiştir. Bu bölünme her oğlun kendi ulusunu kurmasına ön ayak olmuştur. Uluslarının başına giden bu şehzadelere İlhan unvanı verilmiştir. Gâzân Mahmud Han sikkelerde şu unvanları kullanmıştır:¹⁸¹³

- “*Hakan*”
- “*Hakan-i Azam, Hakan’ül Azam*”¹⁸¹⁴
- “*El Hakanu’l Kavm*”
- “*Kaanu’l Âdil*”
- “*Kaanu’l İslam*”
- “*Kaanu’l Mu’azzam*”¹⁸¹⁵

Mustafa Demirci, “İkta”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.22, 2000, s.43-47; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.25; Al Bondari,**Irak ve Horasan**,s.XLII; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.8; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.56; Şeşen, **Selahaddin**,s.204; Findley,**a.g.e**, s.88; Gordlevski,**a.g.e**, s.130; Aksarayî,**a.g.e**, s.14; Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**,s.70; El Hüseyini,**a.g.e**, s.59; Arabşah,**a.g.e**, s.71; Fazlullah, **Camiu’t (İlhanlılar)**,s.79; Mîrhând,**a.g.e**, s.30; Özgüdenli, **Arap İstilasından**,s.25 Horst,**a.g.e**, s.24; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.1.

¹⁸¹²Alpargu,**a.g.m**,s.229, Donuk,**a.g.e**, s.20; Ahmetbeyoğlu, **a.g.e**, s.295; Sümer,**Anadoluda Moğollar**,s.9; Togan, **Oğuzdestanı**,s.21; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.371; Çevik, **a.g.m**, s.45; Aktaş, **a.g.m**, s.38; Uyar, **İlhanlı Ordularının**,s.439; Ebü’l Ferec, **Târîhu**,s.13; Ötemiş Hacı, **a.g.e**, s.33; Fazlullah, **Camiu’t (İlhanlılar)**,s.21; Fazlullah, **Camiu’t (İlhanlılar)**,s.141; Özgüdenli, **Ülüş Sisteminden**,s.40.

¹⁸¹³Kuşhenova, **a.g.e**, s.186; Günay, **a.g.e**, s.404; Özgüdenli,**Gâzân**,s.246-248; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.110; Spuler,**a.g.e**, s.76; Şapolyo,**a.g.e**, s.215; Onay, **a.g.m**, s.2450; Findley,**a.g.e**, s.100; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.377; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.441;Gordlevski,**a.g.e**, s.70; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.16; Uyar, **a.g.m**, s.43; El Ömeri,**a.g.e**, s.57; Togan, **Umumi Türk**,s.231; Clavijo, **a.g.e**, s.97; Tural, **a.g.m**, s.23; Erkoç, **a.g.m**, s.38; Roux,**Moğol**,s.138; Ebü’l Ferec, **Târîhu**,s.25; Duğlat,**a.g.e**, s.67; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.19; Arabşah,**a.g.e**, s.50; Fazlullah, **Camiu’t (İlhanlılar)**,s.126; Özgüdenli, **Arap İstilasından**,s.29;Özgüdenli, **Moğollar**,s.164; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.183.

¹⁸¹⁴Spuler,**a.g.e**, s.295.

- “*Mevla Hevâkinu’l Alem*”
- “*Han-ı Azam*”
- “*Han-ı Mu’azzam*”
- “*Han-ı İslam*”
- “*İlhan*”
- “*İlhanu’l Azam*”
- “*İlhanu’l Mu’azzam*”¹⁸¹⁶

İncü: İncü usulü,¹⁸¹⁷ tarihi Uygur ve Moğol metinlerinde, ençü, inçü ve ençü olarak yazılan bu ıstılah, Çağatay lehçesinde emlaki şahane ayrıca, bende, köle memluk anlamlarına, Baraba lehçesinde cihaz (çeyiz), Telaut lehçesinde miras ve cihaz (çeyiz), Altay dili ve hikâyelerinde cihaz (çeyiz) anlamına gelmektedir. İncü kelimesi Çince de geline verilen cariyeye a anlamlarına gelmektedir. Moğolcaya, Cengiz Han’ın devletini kurduktan sonra teşkilatlanma çabasına girmesi ve bu konuda Uygur kâtipleri ve devlet adamlarından yardım almaya başlaması ve Uygurların, Türk Moğol Devleti’nde etkili olmaya başlamasından girdiği düşünülmektedir. İncü¹⁸¹⁸ ıstılahı, İran coğrafyasında kurulan İlhanlılar Devleti’nde, hükümdarın kendisine ve İlhan’ın ailesinden bir kimsenin sahip olduğu özel topraklar ve bu topraklarda yaşayan halk ve devletin kullarını ifade etmektedir. Bu toprak veya binalarda çalışan, incü¹⁸¹⁹ topraklarını devlet ve daha doğrusu hükümdar ve ailesi adına yöneten memurlara da İncüi adı verilmektedir. Türk İslam Devletleri’nde var olan ve Osmanlı Devletine de geçmiş olan hass arazileri ve hass emlağın İlhanlılar Devleti’nde incü¹⁸²⁰ olarak kendine yer bulduğu bilinmektedir. Cengiz Han’ın batı seferi ile başlayan Moğolların hızlı istila ve işgal hareketleri, Türk Moğol Devleti adı ile yerleşik, sistemli ve teşkilatlı bir yapı haline gelmiştir. Cengiz Han’ın ölümü sonrası, onun sağlığında kesin bir hâkimiyet sağlanamayan İran coğrafyasına Tului Han’ın

¹⁸¹⁵ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.181.

¹⁸¹⁶ Spuler,**a.g.e**, s.295.

¹⁸¹⁷ Osman Gazi Özgüdenli, “İncü”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.22, 2000, s.281.

¹⁸¹⁸ Çelik, **Yarkend**,s.75; Uyar, **a.g.m**, s.35; R.Turan, **a.g.e**, s.101; Togan, **Umumi Türk**,s.59; Fazlullah, **Camiu’t (İlhanlılar)**,s.13; Aka, **Mirza Şahruh**, s.1.

¹⁸¹⁹ Caferoğlu,**a.g.e**, s.22-23; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.545.

¹⁸²⁰ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.190.

oğlu Hülagü, kesin sonuç almak için bölgeye gönderilmiştir. Hülagü Han'ın gelişi ile birlikte İran da kesin bir hâkimiyet kuran Moğollar, onların gelişinden önce coğrafyada yaşayan yerel hanedanların topraklarını ele geçirmişler ve bu topraklar İlhan ve ailesindeki bireylere incü olarak verilmiştir. Ele geçirilen topraklar ile birlikte müsadereler ile birlikte sahipsiz kalan topraklar ve hükümdarların şahsi parasıyla satın aldıkları topraklar incü¹⁸²¹ olarak kayıtlara geçmiştir. Incü topraklarında İlhan'ın ve ailesinin sonsuz tasarruf hakkı bulunmakta ve herhangi bir kimsenin özel toprağına yapabilecek olduğu her işlemi yapma hakları bulunmaktadır.

İlhanlılar Devleti'nde bu toprakları hükümdar adına yöneten daireye Divan-ı Incü¹⁸²² veya Hükümet-i Incü adı verilmekte ve bu toprakları İlhan adına bu toprakları yöneten devletin emirleri vezirleridir. Incü¹⁸²³ toprakları, İlhan tarafından tarıma açılabilir, kiraya verilebilir veya suyurgal olarak bağışlanabilmektedir. İlhanlılar Devleti'nde, yaptığı reformlar ile devletin siyasi ömrünü uzatan ve bölge ekonomisini canlandırarak bayındırlık sağlayan Gâzân Han, Tebriz şehri yakınlarında bulunan incü topraklarını Şenb-i Gâzân adında büyük bir şehir kurarak vakfetmiştir. Burada bu toprakların vakfedebileceği kanısına da ulaşabilmekteyiz. Ayrıca Gâzân Han, İlhanlılar Devleti'nde daha önce kayıtları sağlıklı tutulamayan toprakları kayıt altına alarak özel mülk, vakıf ve incü toprakları, memurlara bütün ülkeyi dolaştırarak Defter-i Kanun adı verilen deftere yazdırarak tespit ettirmiş ve bu topraklarda askeri ordugâhları orduya iktalar olarak dağıtmıştır.¹⁸²⁴

İm: Karahanlı Devleti ordusu bir yerde ordugâh kurup konakladığı sıra, ordugâha sızmaları, sabotaj ve suikast yapmaya çalışacak düşmanı önlemek için, sakçıların nöbet sırasında belirledikleri paroladır, bu parolayı bilmeyen hiç kimse ordugâh içine sokulmamaktadır.¹⁸²⁵

¹⁸²¹ Özgüdenli, **Şenb-i Gazan**, s.184.

¹⁸²² Özgüdenli, **Şenb-i Gazan**, s.185.

¹⁸²³ Spuler, **a.g.e.**, s.357; Küçük, **a.g.m.**, s.227; Aksarayî, **a.g.e.**, s.184; Rasonyi, **Türklük**, s.182; İ.Togan, **a.g.m.**, s.400; Zeydan, **a.g.e.**, s.542; Defterdar Seyfi Çelebi, **Türkistan ve Uzakdoğu Seyahatnamesi**, 1. Baskı, İstanbul, Haz: Serkan Acar, Selenge Yayınları, 2012, s.41; Erkoç, **a.g.m.**, s.40.

¹⁸²⁴ Özgüdenli, **Gâzân**, s.64.

¹⁸²⁵ Göksu, **Ordu**, s.16.

İlig Beg: Karahanlı Devleti'nde veliaht anlamında kullanılan bir unvandır.¹⁸²⁶

İlig Kut: Karahanlı Devleti'nde, devlet sahibi, kut sahibi, meşru hükümdarı ifade etmek için kullanılan saygı unvanıdır.¹⁸²⁷

İmam'üz Zaman-Halifet'ül Rahman: Cuci Han oğlu Şıban Han neslinden Özbek ve Eb'ul Hayr Han torunu, Şeybânî Hanlığı kurucusu, Muhammed Şeybânî Han'ın, dini unvanlarıdır. Şii Safevi Devleti ile mücadelesinde Sünni İslami temsil görevini üstlenmiştir ve unvanları da bu yöndedir.¹⁸²⁸

İnanç Bey: Karahanlı Devleti'nde, büyük Emirlerle verilen unvandır. Kendisine itimat edilen bey anlamına gelir.¹⁸²⁹

İskender-i Sani: Harizmşahlar Devleti çok genişlediği bir devirde hükümdar olan Harizmşah Sultanı Alâeddin Muhammed kendisine bu unvanı, Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Sancar'ın İskendere benzetilmesi ve onun bu unvanı kullanması dolayısıyla vermiştir.¹⁸³⁰

İşan: Kazak ve Özbek toplumunda, medrese eğitim almış kimselere verilen unvandır.¹⁸³¹

İlçi Hane: İlhanlılar Devleti'nde, yam teşkilatında görevli olan postacı elçilerin Gâzân Mahmud Han emri ile köy ve diğer yerleşim yerlerinden geçmesi ve halkın evinde kalarak onlardan mal, erzak alması yasaklanmıştı. Bu sebeple elçilerin kalması, ihtiyaçlarının giderilmesi için kurulan mekânlara verilen isimdir.¹⁸³²

¹⁸²⁶ Genç, **a.g.e.**, s.68.

¹⁸²⁷ Genç, **a.g.e.**, s.68.

¹⁸²⁸ Günay, **a.g.e.**, s.434; Timurlan Omorov, "Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları", **TUBAV Bilim Dergisi**, C.5.S.2, 2012 s.11.

¹⁸²⁹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.290; Genç, **a.g.e.**, s.242; Donuk, **a.g.e.**, s.17.

¹⁸³⁰ Kafesoğlu, **İslami Türk**, s.359; Öztuna, **a.g.e.**, s.515; Barthold, **Tarihte Türk**, s.133; Güngör, **a.g.e.**, s.111; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.15; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.186; Kurpalidis, **a.g.e.**, s.72.

¹⁸³¹ Karpat, **a.g.e.**, s.91; Barthold, **Orta Asya**, s.43; Yılmaz, **a.g.m.**, s.10; Duğlat, **a.g.e.**, s.385; Koç, **Rus Elçilik**, s.38.

¹⁸³² Özgüdenli, **Gâzân**, s.340; Spuler, **a.g.e.**, s.462.

İşküm: Karahanlı Devleti'nde, hükümdar bir toy verdiği zaman, onun önüne konan büyük çanak biçiminde tepsidir. ¹⁸³³

Kaçgıncı: Türkçe bir ıstılahtır. Düşman ordusuna firar eden, kaçıp sığınan kişileri ifade etmek için kullanılmaktadır. ¹⁸³⁴

Kârdârân: Ortaçağ Türk İslam Devletleri'nden Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti'nde, devlet ile ticaret yapan tüccar kesimine verilen isimdir. Aynı zamanda, hükümdar resmî kabul verdiği sırada hükümdarın huzurunda bulunması gereken saray memurlarını da ifade etmektedir. O zaman vazifeliler anlamına gelmektedir. ¹⁸³⁵

Kadı Kelan: Buhara Hanlığı devlet teşkilatında bulunan bir görevli de Kadı Kelan, yani büyük kadıdır. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde Kadı'ul Kudat olarak gördüğümüz Baş Kadı olarak Buhara Hanlığı adli teşkilatında görev yapmaktadır. Buhara Hanlığı'nda ordu kadısı olarak görev yapan askerkazi veya askerkadı ile ülkenin vilayet ve köylerinde görev yapan yerel kadılarda Kadı Kelan'a bağlı olarak görev yapmaktadırlar. Kadı Kelan, Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhülislam'a benzemektedir. Türkistan coğrafyasında, Şeyhülislamlık makamı, manevi bir makamken, Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislam, ulemanın ve adliyenin başıdır ve ayrıca hükümdar karşısında son derece saygı ve itibar görmekte, kendi görevini bırakmadığı takdirde görevinden alınamamaktadır. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhülislam'a benzeyen Kadı Kelan, devlet içinde büyük bir güce ve saygınlığa sahiptir. Ulema sınıfının başında bulunur ve devletin en güçlü bürokrati olan Kuşbeyi ile protokolde paralellik göstermektedir. Buhara Hanlığı içinde, çarşıların idaresi ve denetimi olmak üzere, sosyal hayatı düzenlemektedir. Kadı Kelan, medreselerdeki müderrislerin tayini, verilecek derslerin neler olduğu medrese talebelerinin eğitim işleri, devletin ve özel vakıfların idaresi yapmaktadır. Ayrıca, ülke içinde görev yapan, kadı, imam ve hatiplerin tayin ve azilleri gibi işlerle ve

¹⁸³³ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.294; Donuk, **a.g.e**, s.76.

¹⁸³⁴ Selmâni, **a.g.e**, s.22.

¹⁸³⁵ Nizamülmülk, **a.g.e**, s.170; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.97; Aksarayî, **a.g.e**, s.83 Horst, **a.g.e**, s.26.

doğal olarak yargı ve mahkeme işleri ile ilgilenmektedir. Kadı Kelan, Buhara Hanlığı'nda, düzenin ve şeriatın koruyucusu olarak bulunmaktadır.¹⁸³⁶

Kadı ve Kadı'ül Kudat: Kadıların büyüğü¹⁸³⁷, reisi, kadıların kadısı gibi anlamlara gelen bir unvandır. İslam Devleti'nin ilk yıllarında Hz. Muhammed'in sağlığında Müslümanların sorunlarına, şikâyetlerine yani davalarına bizzat kendisi bakmaktaydı. Hem Peygamber, hem devlet başkanı, hem de en büyük yargıç olan Hz. Peygamber, İslam tarihinin ilk kadısı¹⁸³⁸ unvanına sahiptir. Hz. Muhammed, Medine şehrinde düzenlediği mezalim divanları ile Müslümanların davalarını adil ve hızlı olarak karara bağlamaktaydı. Adalet, İslam dininin insanlara en büyük vaadi ve icraatıydı. İslam Devleti'nin nübüvvet yıllarında şehir küçük ve inanan sayısı sınırlı bir sayıda olduğu için mezalim divanındaki davalara Hz. Muhammed rahatlıkla bakıp zaman ayırabiliyordu. Hz. Muhammed'in vefatı sonrası Raşid halifeler döneminde de halife peygamber vekili olarak mezalim divanlarına katılmış ve bu divanlara davalara bakmıştır. Dolayısıyla, raşid halifeler de hem devlet başkanı hem de kadı olmaktaydılar. Hz. Ali'nin en doğru ve isabetli kararlar verdiği davalarda adaletten şaşmadığı kaynaklarda geçmektedir. İslam fetihleri hız kazanıp, dine kendiliğinden giren cemaat ve kavimler artış gösterince artık adli bir teşkilat oluşturulması gerekmektedir. Bu sebeple 3. Halife Hz. Ömer zamanında, Mısır, Suriye ve Irak bölgelerinin şehirlerine kadılar atanmaya başlamıştır. Kadı halifenin naibi olarak görev yapmakta ve davalara onun adına bakmakta ve hüküm vermekteydi. Emeviler Devleti döneminde de hızlı bir adli teşkilat kurulmuş, her şehre bir kadı atanmıştır. Kadılarda köy ve kasabalara kendi gidemedikleri bölgelere naibler atamış ve bu naiblerin ücretlerini kendileri karşılamışlardır. İslam Devleti tam bir teşekkül göstermiş olduğu ve zirveye çıktığı dönem olan Abbasiler Devleti halife Harunreşid döneminde, kadılıklar arasında bir düzen, hiyerarşi ve sistem kurmak için¹⁸³⁹,

¹⁸³⁶ Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**,s.491; Khanikoff, **a.g.e**, s.246; Koç, **Rus Elçilik**,s.70.

¹⁸³⁷Kuşçu, **a.g.m**,s.221; El Ömeri,**a.g.e**, s.35; R.Turan, **a.g.e**, s.73; Barthold-Köprülü,**a.g.e**, s.30; el-Azimi,**a.g.e**, s.24; Arabşah,**a.g.e**, s.233; Cevzi,**a.g.e**, s.53.

¹⁸³⁸Fahrettin Atar, "Kadı", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.24, 2001, s.66; Merçil, **Kirman**,s.186; Bilgiç,**a.g.e**, s.216; Kayaoğlu,**a.g.e**, s.40; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.141; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.56;El Mansûri, **a.g.e**, s.40;Aka,**İran'da Türkmen**,s.55;Bıyıktaş,**a.g.e**, s.37.

¹⁸³⁹ Uzunçarşılı, **Medhal**,s.5.

Kadı'ul Kudat¹⁸⁴⁰ veya Kadı'ül Memalik, Kadı'l Afak, el Kadı'ül Kebir gibi unvanları olan bir baş kadılık müessesesi oluşturulmuştur. Baş kadı¹⁸⁴¹ olan Kadı'ul Kudat¹⁸⁴², doğrudan halife tarafından atanmış ve halifenin devlet başkanı ve peygamber vekili olarak görevi olan yargılama ve hüküm verme yetkisini vekâlet olarak üstlenmişlerdi. Abbasiler Devleti'nde, Kadı'ul Kudat¹⁸⁴³, başkentte oturmaktaydı. Her şehirde mutlaka bir kadı bulunmaktaydı. Başkent kadısı olan baş kadı, adli teşkilatta diğer kadıların üstünde yer alır ve şehir kadıları onun naibliğini yaparlardı. İdari olarak her kadı baş kadıya bağlıydı, fakat Kadı'ul Kudatların¹⁸⁴⁴ şehir kadılarını atama veya azletme yetkileri bulunmamaktaydı. Baş kadılık, Türk İslam Devletleri'nde de görülmektedir. Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Kadı'ul Kudat¹⁸⁴⁵ unvanı ile bir baş kadı adli teşkilatın başında bulunmaktaydı. Gazneliler Devleti'nde baş kadı sadece başkentte bulunmuyordu. Her eyaletin kendi baş kadısı bulunmaktaydı. Bu durum adli işlerin beklemeden, yerinde sürdürülmesini ve kararların sağlıklı alınmasını sağlamaktaydı. Baş kadı¹⁸⁴⁶, davalara şehrin en büyük camisinde, kendi evinde veya hükümdarın takdir edeceği bir salonda bakardı fakat Zengi Atabekliğinde Nureddin Mahmud bin Zengi ilk kez bir adliye olarak nitelenecek bina yaptırmış ve ondan sonra yargılamalar bu mekânda yapılmaya başlanmıştır. Dâr el-Adl olarak bilinen bu bina, günümüzdeki adliye saraylarının ilki olarak kabul edilebilmektedir. Hükümdarın katıldığı mezalim divanlarında, hükümdar ile birlikte bilirkişi sıfatıyla mezalime oturmaktadır. Zamanlar görevleri çeşitlilik gösteren baş

¹⁸⁴⁰Fazlullah, **Selçuklular**,s.107; Abû'l Farac,**a.g.e**, s.306; Aksarayî,**a.g.e**, s.49; Kazıcı,**a.g.e**, s.124; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.205.

¹⁸⁴¹ Merçil, **Kirman**,s.186; Tural, **a.g.m**, s.27; Duğlat,**a.g.e**, s.345.

¹⁸⁴² Cüveynî,**a.g.e**, s.541; Gürbüz,**a.g.e**, s.220; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.13.

¹⁸⁴³Özgüdenli,**Gâzân**,s.107; Kayaoğlu ,**a.g.e**, s.41; Spuler,**a.g.e**, s.421; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.149.

¹⁸⁴⁴ Köymen, **Tuğrul Bey**,s.36; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.141; Özaydın,**a.g.e**, s.42; Aka, **Mirza Şahruh**,s.28.

¹⁸⁴⁵Köprülü, **Bizans Müesseselerinin**,s.57.

¹⁸⁴⁶Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.125; Merçil, **Gazneliler**,s.48; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.99; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.64; Al Bondari, **Irak ve Horasan**,s.7; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.54;Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.137; Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.325; Şeşen, **Selahaddin**,s.226.

kadının¹⁸⁴⁷, Abbasiler Devleti’nde ve diğer İslam Devletleri’nde bu gibi sorumlulukları mevcut olabilmekteydi:

- “Müderreslik.”
- “Şeyhlik,”
- “Merkez camisi imam ve hatipliği”
- “Maliye, ölçü ve tartıların denetimi”
- “Miras taksimi”
- “Hapishanelerin idaresi”
- “Yetim mallarının, vakıfların ve vakıf mallarının idaresi”
- “Cami ve mescitlerin bakımı ve buralara yetkili şahısların görevlendirmesi”
- “Muhtelif sebeplerle düzenlenen devlet törenlerine ve biat merasimlerine katılma.”
- “Halifeye vekâlet etme,”
- “Halife ve sultanların nikâh akidlerine katılma”
- “Hükümdar adına yabancı ülkelere gidecek diplomatik heyetlerde yer alma”.
- “Halife ile görüşecek yabancı elçilere önceden muhatap olma.”
- “Taşradaki devlet memurlarıyla halife adına yazışmalar yapma ve bu konularda halifeyi bilgilendirme”
- “Sınır boylarındaki mali idari ve askeri faaliyetleri teftiş edip yapılması gereken işleri merkeze bildirme.”
- “Savaş düzeni alınması ve ordunun savaş bölgesine götürülmesi “

Baş Kadı’nın¹⁸⁴⁸ görev ve sorumlulukları arasında bulunmaktadır.

Kalgay: Özbeklerde veliaht, ikinci veliaht anlamında kullanılan bir isimdir. Ayrıca, Karahanlı Devleti’nde, Kırım Türklerinin, yardımcı han için kullandıkları unvandır.¹⁸⁴⁹

¹⁸⁴⁷ Abû’l Farac, **a.g.e.**, s.306; Aksarayî, **a.g.e.**, s.49; Kazıcı, **a.g.e.**, s.124;.

¹⁸⁴⁸ Şükrü Özen, “Kâdılkudat”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.24, 2001, s.77-82.

Kanlık: Karahanlı Devleti’nde hükümdarın şahsına ödenen bir vergidir. ¹⁸⁵⁰

Kara Aslan: Karahanlı Devleti’nde, hükümdarın cesaretini anlatmak için kullanılan saygı unvanıdır. ¹⁸⁵¹

Karaçu: Türk Moğol Devletinde, savaşçı olmayan, hanedan ile akrabalığı olmayan sıradan, çiftçi ve tüccar olan halka verilen isimdir. ¹⁸⁵²

Kalançı: Uygur hukuk ve maliye ıstılahları arasında olan Kalançı, Uygurlarda ve Karahanlı Devleti’nde toprak vergisi mükellef olan kimselere verilen isimdir. Kalançı aynı zamanda toprak vergisidir. ¹⁸⁵³

Kara Buğra: Batı Karahanlı hükümdarlarına güç ve kudret simgesi olarak verilen unvandır. ¹⁸⁵⁴

Kara Han: Karahanlı Devleti’nde, hükümdarların aldıkları unvandır. Kara büyük, yüce güçlü, baş demektir. Karahanlı Devletine ismi bu unvan vasıtası ile verilmiştir. ¹⁸⁵⁵

Kara: Karahanlı Devleti’nde, güçlü, kuvvetli anlamında kullanılan yiğitlik unvanlarından. ¹⁸⁵⁶

Karabudun: Türkistan’da herhangi bir soyu olmayan, devlet de görev almayan köylü ve göçer sınıfı tanımlayan bir ıstılahtır. ¹⁸⁵⁷

Karaçüre: Türkistan’da eski hükümdarlık alameti olan bir kılıçtır. Uzun bir gövdesi vardır. Hâkimiyet alameti olarak kullanılmaktadır. Abbasi Halifesinin, Celaleddün Harizmşah’a yolladığı değerli taşlarla bezeli kılıç ünlüdür. ¹⁸⁵⁸

¹⁸⁴⁹ Gülay Karadağ Çınar, “II. Abdullah Han Özelinde Şeybanî Hanlığında Şehzadelik Kurumu”, **Turkish Studies**, 2015, s186; Halil İnalıcık, “Kalgay”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.24, 2001, s.259.

¹⁸⁵⁰ Donuk, **a.g.e**, s.77.

¹⁸⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.149.

¹⁸⁵² Fazlullah, **Camîu’t (İlhanlılar)**, s.89.

¹⁸⁵³ Küçük, **a.g.m**, s.227.

¹⁸⁵⁴ Genç, **a.g.e**, s.136.

¹⁸⁵⁵ Vassary, **a.g.e**, s.164; Gürün, **a.g.e**, s.269; Günay, **a.g.e**, s.205.

¹⁸⁵⁶ Genç, **a.g.e**, s.53.

¹⁸⁵⁷ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.30; Güngör, **a.g.e**, s.53.

Karanuas: Moğolistan'daki Moğolların özellikle Timurlular dönemindeki Çağataylıları aşağılamak için onların karıştığını ifade eden Istılahtır. Ayrıca, farklı boylardan toplanan birlikleri ifade etmektedir. Karanuaslar karışık, saf olmayan birliklerdir. Boy ve aşiret yapısının çok güçlü olduğu ve var olmak için bir boya ait olmanın zorunlu bir hale geldiği Türkistan coğrafyasında Türk Moğol Devleti'nde Karanuas birlikleri yeterince saygı görmekten yoksun olan askerlerdir.¹⁸⁵⁹

Kâse Kaldırmak: Türk Moğol devlet geleneğinde olan Han'a saygı ve itaat ritüelidir. Bir tören ve toplantı sırasında, içinde kımız veya şarap olan bir kase, Han'ın önünde diz çökülerek havaya kaldırılmakta ve Han'a sunulmaktadır. Bu olay hükümdara olan saygı ve ona bağlılık sembolüdür.¹⁸⁶⁰

Küriyen: Göçer hayat tarzını belirleyen Moğolların göç geleneklerinden bir tanesi Küriyendir. Aşiret ve kabile sisteminde yaşayan Moğolların yaylak ve kışlaklarına göç ederken, bütün hanelerin hayvanları ile birlikte çadırlarını ve eşyalarını at arabalarına yükleyerek göç etmesine denmektedir. Bu tarz bir göç sistemi, sıradan bir Moğol ailesi için çok yararlı ve faydalıdır. Bozkır coğrafyasında hayatta kalmak ve güven içinde yol alabilmek için kamp halinde komple göç etmek faydalıdır. Bu tarz göç sisteminde konaklama sırasında halkın ve eşyaların korunması için Küren sistemi uygulanmaktadır. Moğol at arabalarının bir daire, halka haline getirilmesi ve bu dairenin ortasında obanın büyüğünün yerleşmesi ile oluşmaktadır. Böylece yaklaşan düşmanın bu halkayı aşarak merkeze ulaşması çok zor olan bu savunma sisteme küren ismi verilmektedir.¹⁸⁶¹

Karasiyekler: Sıradan Kazak halkının girdiği sosyal sınıftır. Sultanlar, hocalar biy ve beyler harici olan halk bu sosyal sınıftadır.¹⁸⁶²

¹⁸⁵⁸ Taneri, **Harizmşahlar**, s.135; en Narşahi,, **a.g.e**, s.10; Nizamülmülk, **a.g.e**, s.151.

¹⁸⁵⁹ Barthold, **Tarihte Türk**, s.179; Çelik, **Yarkend**, s.88; Özgüdenli, **Gâzân**, s.56; Spuler, **a.g.e**, s.87; Findley, **a.g.e**, s.126; Aka, **Timur**, s.4; Roux, **Moğol**, s.121; Şâmi, **a.g.e**, s.45; Duğlat, **a.g.e**, s.104; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.104; Aka, **Mirza Şahruh**, s.7.

¹⁸⁶⁰ Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.151.

¹⁸⁶¹ Vladimirtsov, **a.g.e**, s.61-62; Findley, **a.g.e**, s.102; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e**, s.432; Yakubovskiy, **a.g.e**, s.22.

¹⁸⁶² Kara, **a.g.e**, s.274; Togan, **Umumi Türk**, s.112.

Karşı: Türk Moğol Devleti'nde, ülkenin başkentinde veya Han'ın bulunduğu yerde kurulan saraya verilen isimdir.¹⁸⁶³

Kawşut: Türkistan'da hüküm süren iki Han'ın, ülkelerinin menfaati için barışmalarına verilen isimdir.¹⁸⁶⁴

Kemeri Omuza Koyma Âdeti: Türk Moğol Devleti'nde ve bozkırlı devlet geleneğinde bir biat sembolüdür. Kurultay tarafından han seçilen kişinin huzuruna çıkan devlet büyükleri bellerindeki kemerleri çözerek bu kemerleri omuzlarına koyarak diz çökmektedirler. Kemer, silahlarında taşındığı bir eşyadır dolayısıyla bu adet hükümdara koşulsuz bağlılık anlamına gelmektedir.¹⁸⁶⁵

Ke'er-ün İrgen: Moğollarda, Bozkır kabileleri ve çoban grupları olan sosyal yapılara verilen isimdir.¹⁸⁶⁶

Keçiş: Karahanlı Devleti'nde, görev yapmakta olan sivil ve asker tüm görevlilerin rütbeleri anlamına gelen toplu bir terimdir.¹⁸⁶⁷

Kençliyü: Karahanlı Devleti'nde, hükümdarın bayramlarda ve toy zamanlarında kurdurdukları büyük sofradır. Bu sofrayı Kaşgarlı Mahmud, minare gibi uzadığı ve boyunun neredeyse otuz arşın olduğunu belirtmiştir. 1 Metre yaklaşık olarak 1,5 arşın etmektedir bu kurulan sofralar yaklaşık 15 metre olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sofralarda halk gönlünce yiyip içmektedir ve yağmalamaktadır. Bu sofraların Han-ı Yağma âdeti olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁶⁸

Kenehane: Buhara Hanlığında var olan bir ceza yeridir. Buraya suçlu olan ve cezası verilen kişi getirilir ve çıplak halde içinde bölgeye özgü uçan böceklerin ve kenelerin olduğu bir sarnıca kapatılır ve 3 gün tutuldukları yerdir.¹⁸⁶⁹

¹⁸⁶³ Cüveyni, **a.g.e.**, s.226.

¹⁸⁶⁴ Donuk, **a.g.e.**, s.77.

¹⁸⁶⁵ Spuler, **a.g.e.**, s.287; Abû'l Farac, **a.g.e.**, s.526; Togan, **Oğuzdestanı**, s.35; Roux, **Moğol**, s.161.

¹⁸⁶⁶ Vladimirtsov, **a.g.e.**, s.34.

¹⁸⁶⁷ Genç, **a.g.e.**, s.235.

¹⁸⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.303; Donuk, **a.g.e.**, s.77.

¹⁸⁶⁹ Schuyler, **a.g.e.**, s.426.

Kılıç Kefen Âdeti: Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti ve Türk Moğol devlet geleğine sahip devletlerde, var olan eski bir Türk âdetidir. Hakkında karar verilecek olan ya da hükümdara tabiiyete gelen kimse, bir elinde kılıç, diğer elinde kefen taşımaktadır. Bu durum hükümdara koşulsuz teslim olmayı simgeler. ¹⁸⁷⁰

Kılıç: Karahanlı Devleti'nde, hükümdarlara verilen bir yücelik, kudret, güç anlamına gelen unvandır. Bu unvan, sert, kararlı, korkusuz tuttuğunu koparan manalarına gelmektedir. ¹⁸⁷¹

Kışlamişi: Türk Moğol Devleti'nde yaşayan ve sonraki devirde, Timurlular Devleti'nde ve Akkoyunlu Devleti'nde yaşayan göçer Türk Moğol uluslarının kış aylarında yaylalardan göçmesi anlamındaki ıstılahtır. ¹⁸⁷²

Kışlak nişin: Özbeklerde göçebelikten yerleşik hayata geçen nüfusu ifade etmek için kullanılan isimdir. ¹⁸⁷³

Kıyım: Karahanlı Devleti'nde, şehirlere düşman güçlerinin gelmesi sebebiyle, savunmasız olan halkın korku ve panik yaşaması haline verilen isimdir. ¹⁸⁷⁴

Kıytı-yi Cam: Türk Moğol Devleti'nde kullanılan bir ıstılahtır. Vatan ve ata yurdu anlamlarına gelmektedir. ¹⁸⁷⁵

Konalğa: Timurlular Devleti'nde, elçi ve habercilerin konaklama masrafları için alınan vergidir. ¹⁸⁷⁶

Korug: Türkistan coğrafyasında genel anlamda kullanılan bir ıstılahtır. Karahanlı Devleti'nde ve Türk Moğol Devleti'nde, Han'ın atları için özel olarak ayrılmış otlak, Han'ın korunan özel alanlarıdır. ¹⁸⁷⁷

¹⁸⁷⁰ Taneri, **Harizmşahlar**, s.130; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.231; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.188; Sümer, **Karakoyunlular**, s.48; ElHüseyni, **a.g.e**, s.126; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**, s.311; Şâmî, **a.g.e**, s.74; Kesik, **AtÜstünde**, s.58; Arabşah, **a.g.e**, s.116; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.118; elHüseynî, **a.g.e**, s.81; Aka, **Mirza Şahruh**, s.103; Aka, **İran'da Türkmen**, s.56.

¹⁸⁷¹ Genç, **a.g.e**, s.137.

¹⁸⁷² Tihrani, **a.g.e**, s.29; Uyar, **Selçuklu Yardımcı**, s.495.

¹⁸⁷³ Alpargu, **a.g.m**, s.269.

¹⁸⁷⁴ Donuk, **a.g.e**, s.100.

¹⁸⁷⁵ Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.194.

¹⁸⁷⁶ Tarağayoğlu, **a.g.e**, s.90; Erkoç, **a.g.m**, s.47; Ötemiş Hacı, **a.g.e**, s.34.

Koş At: Karahanlı Devleti'nde, hükümdarın gezi, av veya sefer esnasında yanında bulundurulanan yedek ata verilen isimdir.¹⁸⁷⁸

Köbegün: Türk-Moğol Devletleri'nde, Han'ın sülalesinin erkek mensuplarına verilen unvandır. Köbegün olan hanedana mensup olan kişi, devletin mülküne ortak demektir.¹⁸⁷⁹

Köktaş: Türkistan coğrafyasında kurulu devletlerde, Han kötermek ya da Hanlamak diye tabir edilen törenin gerçekleşmesi için manevi bir semboldür. Semerkand şehrinde Mirza Uluğ Bey medresesinde bulunan büyük mavi renkli, üzerinde Kuran-ı Kerim'den ayetlerin bulunduğu bir taş olup Han, bu taşın üzerine oturtulurdu.¹⁸⁸⁰

Kökyuk: Köy şeflerine ve Türkmen büyüklerine verilen saygı unvanı. Kutadgu Bilig'de içeriği bilinmemesine rağmen yüksek bir görevli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁸¹

Kumai: Türk Moğol Devleti'nde, Han'ın ilk karısından sonraki karılarına verilen unvandır. Kumai, günümüz Türkçesindeki kuma kelimesidir. Moğol adetlerine göre, Han'ın ilk karısı onun meşruiyeti ile denktir. Siyasi haklardan en fazla ilk kadın yararlanır ve ilk kadından doğan çocuklar tahta çıkmaya hak iddia edebilir siyasi mirasta pay alabilirlerdi. Fakat bu kural, İlhanlılar Devleti'nde esneklik göstermeye başlamıştır.¹⁸⁸²

Kuşadname: Gazneliler Devleti'nde, inşa divanı görevi gören Divan-ı Resalet tarafından yazılan belgelerdir. Gazneliler Devleti'nde, hükümdar tarafından bir yere, bir göreve atanan kimseye, görevi sırasında yapması gereken görevlerin, emir ve isteklerin neler olduğunun yazılı olduğu klavuz niteliğinde resmi belgelerdir. Eğer atanan görevli ve görevi çok önemliyse, Kuşadnameyi doğrudan hükümdar yazar ve gerekli kimseye vermektedir.¹⁸⁸³

¹⁸⁷⁷ Genç,**a.g.e**, s.125; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.73.

¹⁸⁷⁸ Genç,**a.g.e**, s.300; Donuk,**a.g.e**, s.101; Findley,**a.g.e**, s.110.

¹⁸⁷⁹ Kuşhenova,**a.g.e**, s.186; Carpini,**a.g.e**, s.70; Spuler,**a.g.e**, s.280.

¹⁸⁸⁰ Çelik, **Buhara**,s.67; Barthold, **Orta Asya**,s.126; Vurgun, **Buhara Emirliğinin**,s.148.

¹⁸⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.320; Genç,**a.g.e**, s.279; Donuk,**a.g.e**, s.67; Divitçioğlu, **a.g.e**, s.51

¹⁸⁸² Özgüdenli, **Gâzân**,s.225; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.4.

¹⁸⁸³ Nuhoğlu, **Gazneliler**,s.256.

Kuşçi: Türk Moğol Devleti'nde, av hayvanlarının yetiştirilmesinden sorumludur. Özellikle Babür av kuşları ve kuşçuluk hakkında sık sık bilgi vermektedir. Kuş besleme ve kuş avının eğlence ve spor olarak bu dönemde yaygın olduğu söyleyenebilir. Timurlular Devleti'nde, hükümdarın kuşlarına kuşhane adı verilen bir yerde bakan görevliye kuşhane emiri veya kuşbeği adı verilmiştir. Kuşbeğleri, Batı Türkistan Hanlıkları'nda da bu görevden vezirliğe kadar yükselmiş kişilerdir.¹⁸⁸⁴

Kutbeddin: Emir Timur'un, ulemanın ona layık gördüğü unvanlarından biridir. Dinin kutbu, dinin önderi ve yücesi anlamlarına gelmektedir.¹⁸⁸⁵

Kutluk Kişi: Karahanlı Devleti'nde, kut sahibi olan, ilahi bir kudret tarafından devletin başına geçtiğine inanılan kimseye verilen isimdir. Genelde hükümdarlara söylenen manevi bir ıstılahtır.¹⁸⁸⁶

Küreken: Güreken, Güregen veya Gurgan, han güveyi demektir. Türk Moğol Devleti'nde Cengiz Han nesli prensesleri ile evlenen kimselere bu unvan verilmektedir. Cengiz Han nesline damat olabilmek, hem meşruiyet hem de güç için çok önemlidir. Tarihte bu unvanın gücünden ve meşruiyetinden en fazla faydalanan kişi şüphesiz Emir Timur'dur. Timurlular Devleti'nin kurucusu Emir Timur, bu unvanı, Kazan Han'ın kızı Saray Mülk Hanım ile evlenmesinden sonra Cengiz nesline damat olduğundan dolayı almıştır.¹⁸⁸⁷

Küren: Geleneksel Moğol yerleşim şeklidir. Halka şeklindedir ve ortasında boyun en yaşlısının çadırı ya da arabası vardır. Kürenler birkaç çadır veya arabadan olmakla birlikte yüzlerce çadır veya araba ile de olabilirdi. Küren oluşumu Moğolların kullandığı üzeri bez ile çevrili arabaların bir halka oluşturacak şekilde yuvarlak

¹⁸⁸⁴ Alan, **Bozkırdan**, s.282; Özgüdenli, **Gâzân**, s.107; Spuler, **a.g.e.**, s.458; Aka, **Timur**, s.116; Togan, **Çengiz Han**, s.24.

¹⁸⁸⁵ Buryakov, **a.g.e.**, s.933; Günay, **a.g.e.**, s.428; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.130.

¹⁸⁸⁶ Genç, **a.g.e.**, s.62.

¹⁸⁸⁷ Aka, **a.g.m.**, s.905; Buryakov, **a.g.e.**, s.926; Günay, **a.g.e.**, s.427; Özgüdenli, **Gâzân**, s.73; Gömeç, **a.g.m.**, s.2; Tihirani, **a.g.e.**, s.18; Findley, **a.g.e.**, s.125; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.439; Aka, **Timur**, s.7; Sümer, **Anadoluda Moğollar**, s.13; Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s.83; Uyar, **a.g.m.**, s.35; Marozzi, **a.g.e.**, s.366; Barthold, **Orta Asya**, s.151; Şâmi, **a.g.e.**, s.17; Duğlat, **a.g.e.**, s.322; Selmâni, **a.g.e.**, s.10; Bademci, **Cengiz Han ve**, s.141; Arabşah, **a.g.e.**, s.36; Fazlullah, **Camiu't(İlhanlılar)**, s.5; Aka, **Mirza Şahrüh**, s.8; Kamalov, **Kafkasya**, s.75.

dizilimi neticesinde olur böylece düşmanın merkeze ulaşması zorlaşır merkeze giren düşman çember içine alınarak yok edilir. ¹⁸⁸⁸

Kürek Kemiği Falı: Türk Moğol Devleti'nde, şamanların sıklıkla başvurduğu eski bir Türk Moğol âdetidir. Bir koyun kesilip, kürek kemiği çıkartılır ve bu kemik ateşe konulur, yakılan koyun kürek kemiğinin üzerinde oluşan şekillere bakan şaman gelecek hakkında kehanetlerde bulunurdu. Bu durum devletin bir sefere çıkıp çıkmamasını dahi etkileyebilirdi. Avrupa Hun Kağanı Atilla, Vizigot ve Alanlara karşı çıkılan 451 yılındaki Campus Mauriacus seferinde Kağan Atilla'nın bu fala baktırdığı kaynaklarda geçmektedir. ¹⁸⁸⁹

Lapaçe: İlhanlılar Devleti'nde İlhanların giydikleri özel elbiselerdir. Bu elbiseler üzerine Osmanlı Devleti'nde Padişahların içlerine giydikleri tılsımlı gömlekler gibi yazılar, şiirler yazılabilmektedir. ¹⁸⁹⁰

Lengerhane: Timurlular Devleti'nde, fakir olan halka yemek dağıtımı yapılan binalardır. ¹⁸⁹¹

Livli: Hokand Hanlığı'nda, Çingenelerin oluşturduğu sosyal gruba verilen isimdir. ¹⁸⁹²

Manap: Türkistan'da devlete sahip olmadan büyük kabileler halinde yaşayan Kırgızların her kabilesinin başında bulunan yöneticilere verilen unvandır. ¹⁸⁹³

Maganes: Buhara Hanlığı'nda yaşayan Müslüman olmayan Çingenelere verilen isimdir. ¹⁸⁹⁴

Mâliyât: Cüveyni'nin verdiği bilgilere göre, Harizmşahlar Devleti'nde toprak mahsullerinden alınan bir vergilere verilen isimdir. ¹⁸⁹⁵

¹⁸⁸⁸ Rasonyi, **Türklük**,s.178; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.116; Togan, **Çengiz Han**,s.39;Yakubovskiy,**a.g.e**, s.239; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.136.

¹⁸⁸⁹Ali Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**,1. Baskı Ankara Türk Tarih Kurumu, 2001, s.96; Uyar, **İlhanlı Ordularının**,s.444; Roux,**Moğol**,s.171.

¹⁸⁹⁰ Özgüdenli,**Gâzân**,s.240; Horst,**a.g.e**, s.23

¹⁸⁹¹ Tarağayoğlu,**a.g.e**, s.122.

¹⁸⁹² Schuyler,**a.g.e**, s.393.

¹⁸⁹³ Koç, **Rus Elçilik**,s.66.

¹⁸⁹⁴ Meyendorf, **a.g.e**, s.40 .

¹⁸⁹⁵ Cüveyni,**a.g.e**, s.153, El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.121.

Mâl-ı Beyat: Bu ıstılah, Büveyhiler Devleti'nde ve Abbasiler Devleti'nde kullanılmaktadır. Aslında bir nevi göz boyama, rüşvet gibi değerlendirilir. Tahta çıkan hükümdar veya halife eğer güçsüz ve dirayetsiz ise, büyük emirlere tahtın devamını sağlamlaştırmak bir isyanı, taht değişikliğini önlemek için hazineden yüklü miktarda para verilmekteydi. Bu geleneğe Mâl-ı Beyat adı verilmektedir. Gazneliler Devleti'nde, Sultan Mahmud'un vefatı sonrası tahta çıkan oğlu Sultan Muhammed bu yolu denemiştir. Fakat bu durum kardeşi Mesud'un tahtı ele geçirmesine engel olamamıştır.¹⁸⁹⁶

Mahbûs: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, suçlu olarak zindanlarda yatanlara verilen isimdir.¹⁸⁹⁷

Mahmil: Memlûkler Devleti'nde, hac mevsimi geldiği sırada, Kâbe örtüsü olan Kisvenin ve Mekke ile Medine şehirlerinde yaşayan seyyid ve şeriflere yıllık gönderilen para ve hediyeler ile yüklü, süslenmiş kervana verilen isimdir. Kervanın başında Emir'ül Hac bulunurdu.¹⁸⁹⁸

Marrona ve Çala: Buhara Hanlığı'nda yaşayan Yahudi halkına verilen isimlerdir. Buhara, Hokand, Semerkand, Taşkent gibi Türkistan bölgelerinde 1926 yılında 18.698 kişilik bir Yahudi nüfusu bulunmaktaydı. Daha önceki dönemlerde nüfusları tam olarak bilinmemektedir. 19. yy.'da Buhara Hanlığı'nda Müslüman yapılan bin kişilik Yahudi nüfusu Marrona ve Çalalar olarak bilinmektedir.¹⁸⁹⁹

Maslihat: Bütün Kazak Ordalarının bir çatı altında toplandığı meclistir. Kazak Ulusunun tamamını ortak ilgilendiren konular için (Savaş, kıtlık vb) tüm ordaların Sultanları, Biyleri ve diğer tüm ileri gelenlerinin katılımı ile oluşturulan meclistir.¹⁹⁰⁰

Meclis-i Üns veya Hass: Büyük Selçuklular Devleti, Türkiye ve Kirman Selçukluları Devletleri'nde kullanılan bir ıstılahtır. Hükümdarın veya büyük emirlerin ev sahipliği yaptıkları eğlence ve içki toplantılarına denmektedir.¹⁹⁰¹

¹⁸⁹⁶ Merçil, **Gazneliler**,s.57.

¹⁸⁹⁷ Özgüdenli, **Gazneli ve Selçuklu**,s.153.

¹⁸⁹⁸ Kopruman, **Mısır Memlûkleri**,s.21.

¹⁸⁹⁹ Bacon,**a.g.e**, s,33; Olufsen,**a.g.e**, s.95.

¹⁹⁰⁰ Kara,**a.g.e**, s.254.

Mavi Defter¹⁹⁰²: Eski Uygur hukuk metinlerinde yer alan Uluğ Depter, Moğolcada Kökö Depter olarak geçmektedir Moğollarda, halkın idare ve taksim işleri ile mahkeme kararlarının yazıldığı deftere verilen isimdir.¹⁹⁰³

Medrese-i Sitare: İlhanlılar Devleti'nde Olcaytu Han zamanında kurulan bir seyyar medresedir. Ordunun sefere çıkması halinde ordu ile birlikte yol alan medrese, ordugahın kurulduğu yerde hemen kurularak askerlere ders vererek faaliyete geçmekteydi. Sultanın otağına yakın bir alanda kurulan bu medresede 6 müderris görev yapmakta ve aynı anda 60 kişiye ders verilebilmektedir.¹⁹⁰⁴

Mehd-i Âliye: Timurlular Devleti'nde, Emir Timur'un en büyük hanımına verilen unvandır bugünkü anlamla First Lady olarak tabir edilebilir.¹⁹⁰⁵

Mergan: Türk Moğol Devleti'nde, üstad, bilgin, şaheste anlamlarında kullanılan, zamanla hekim ve bilgin anlamına gelen, doğru ok atmayı da içine alan Moğolca bir ıstılahdır.¹⁹⁰⁶

Menşur: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, hükümdar tarafından yapılan bir tayini, bir görev veya muafiyeti yahut ikta tevcihini bildiren belgedir. Herhangi bir kişinin görevlendirileceği veya kendisine bir vilayet idaresi verileceği zaman hükümdarın emriyle Divan-ı İnşa reisi Sahib-i Divan-ı İnşa tarafından hazırlanır ardından hükümdarın imzası ile hazırlanan belgedir.¹⁹⁰⁷

¹⁹⁰¹ Merçil, **Kirman**,s.162; Köymen, **Alp Arslan**,s.18; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.171; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.82; Fazlullah, **Selçuklular**,s.224; El Hüseyini,**a.g.e**, s.87; Aktaş, **a.g.m**, s.28; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.11; Cevzi,**a.g.e**, s.143.

¹⁹⁰² Temir, **Gizli Tarih**,s.136; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.118; Findley,**a.g.e**, s.104; Temir, **Cengiz Han**,s.2.

¹⁹⁰³ Temir,**GizliTarih**,s.136;Yuvalı,**İlhanlılar**,s.118;Findley,**a.g.e**,s.104;Özyetgin,**Altınorda**,s.448; Roux,**Moğol**,s.142; Özcan, **a.g.e**, s.204.

¹⁹⁰⁴ Kemal Ramazan Hayrkıran, “İlhanlılar Devrinde Sürdürülen Eğitim Faaliyetlerine Bir Bakış ve İlhanlı Hükümdarı Olcaytû Han'ın Eğitim Politikası”, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.9, s.XXVI, Haziran 2016, s.25; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.120.

¹⁹⁰⁵ Arabşah,**a.g.e**, s.356.

¹⁹⁰⁶ Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.193.

¹⁹⁰⁷ Abdülkerim Özaydın, “Menşur”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, 2004, s.148; Erdoğan Merçil, “Menşur”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, 2004, s.149; Saray, **Türkistan**,s.33; Bilgiç,**a.g.e**, s.271; Özgüdenli,**Gâzân**,s.176; Uluçay,**a.g.e**, s.134; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.25; Köymen, **Tuğrul Bey**,s.8; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.140; Özaydın,**a.g.e**, s.3; Sevim, **Suriye ve Filistin**,s.136; Sevim, **Kutalmışoğlu**,s.163;Göksu,**Ordu**,s.98; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.23; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.81; Yinanç, **a.g.e**, s.53; Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.56; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.35; Al Bondari,**Irak ve Horasan**,s.258; Köymen, **Alp Arslan**

Meclis-i Ayyaş: Delhi Türk Sultanlığı'nda, hükümdarın ev sahipliği yaptığı eğlence ve içki toplantıdır. Büyük Selçuklu Devleti'ndeki Meclis-i Üns'e benzemektedir. Bu toplantıların düzenleyicisi devletin Emir-i meclisidir.¹⁹⁰⁸

Mir: Batı Türkistan Hanlıkları'nda halkı oluşturan gruplardan biri olan Tacik halkının sosyal örgütlenmesi içinde söz sahibi halkın ileri gelenleri olan soylulara verilen unvandır.¹⁹⁰⁹

Mirza: Türkçede “bey” manasına da gelen Mirza ifadesi, İslam Devletleri'nde, hükümdarın çocuklarına, akrabalarına ve başka itibarlı, ileri gelen soylulara verilen bir unvandır. Ayrıca Batı Türkistan Hanlıkları'nda genellikle medrese eğitim almış okuma yazma bilen kişilere verilen unvandır. Timurlular Devleti ve Şeybânî Hanlığı Devletleri'nde, genel anlamda şehzadelere verilen unvandır.¹⁹¹⁰

Misal: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde ve Türk Moğol Devleti'nde var olan toprak sistemi İktanın sahibine verilen bir belgedir. İktanın sahibinin kim olduğunu ibraz eder. İktaların yıllık gelirini gösteren yıllık senetlerdir.¹⁹¹¹

Moğol Barışı: Türk Moğol Devleti'nin, tüm Türkistan ve dahi Asya coğrafyasını ele geçirmesi ile ticaret hayatı kolaylaşmış ve ticaret yolları güvenli hale gelerek açılmıştır. Özellikle gümrük konusunda tüccarlar için kolaylıklar getirilmiş ve bütün Asya'yı dolaşan bir tüccar kervanı için sadece bir kez gümrük vergisi ödemek

Zamanı,s.12; Küçük, **a.g.m**,s.240; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**,s.96; Şeşen, **Selahaddin**, s.204;Şeşen,**Selahaddin**,s.216;ParmaksızoğluÇağlayan,**a.g.e**,s.406;Kurpalidis,**a.g.e**,s.33;Fazlullah,**Selçuklular**,s.109; Aksarayî,**a.g.e**, s.28; Kazıcı,**a.g.e**, s.174; Yurdaydın,**a.g.e**, s.47; R.Turan, **a.g.e**, s.68; Şâmî,**a.g.e**, s.41;Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.53; Özgüdenli, **Arap İstilasından**,s.18

¹⁹⁰⁸ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.308.

¹⁹⁰⁹ Hatunoğlu, **Âlim Han**,s.120; Duğlat,**a.g.e**, s.298; Koç, **Rus Elçilik**,s.31.

¹⁹¹⁰Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şehzade”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.30, 2005, s.161; Schuyler,**a.g.e**, s.402; Aka,**Timur**,s.108; Aka, **a.g.m**, s.905; Macit,**a.g.e**, s.143; Tihriani,**a.g.e**, s.93; Findley,**a.g.e**, s.130; Clavijo, **a.g.e**, s.93; Selmâni,**a.g.e**, s.12; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.173; Arabşah,**a.g.e**, s.73; Aka, **Mirza Şahruh**, s.16;Aka,**İran'da Türkmen**,s.2;Bıyıktaş,**a.g.e**, s.7.

¹⁹¹¹ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.425; Kafesoğlu,**İslami Türk**,s.361; Özgüdenli,**Gâzân**,s.112; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.184 İbni Tagrıberdi, **a.g.e**, s.588; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**, s.110; Şeşen, **Selahaddin**,s.217; Kurpalidis,**a.g.e**, s.33; Fazlullah, **Selçuklular**,s.88; Aksarayî,**a.g.e**, s.68; Kazıcı,**a.g.e**, s.154; Kuşçu, **a.g.m**, s.215; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihini**,s.338 .

zorunda kalmıştır. Bu da ticari malların fiyatını düşürerek ürünlere daha kolay ulaşımı sağlamış ve ticari hayat canlanmıştır.¹⁹¹²

Molla: Günümüzde din adamlarına yakıştırılan bir sıfattır. Türkistan bölgesinde, medrese eğitimi almamış fakat kendi kendine okuma bilen kişilere verilen denilmekle birlikte eğer bu kişiler yazı yazmayı da biliyorlarsa bunlara bey anlamına gelen Mirza ıstılahında da manevi bir unvan olarak verilmekteydi. Mollalar, Türkistan coğrafyasında geçmişten gelen bir güçtüler. Buhara Hanlığı ve diğer Batı Türkistan Hanlıkları'nda, dinine çok bağlı mutaassıp bir hayat süren yerli nüfus üzerinde, dinin getirdiği bir saygı ve korku timsaliydiler. Mollalar, uhrevi bir yaşam geçirir, halkın sosyal hayatında dinine uygun bir yaşam sürüp sürmedikleri konusunda uyarılarda bulunur ve din eğitimi konusunda halka yardım ederlerdi. Mollalar, hiç şüphesiz batı olarak tabir edilecek kültürün Hanlık içindeki halkı etkilemesini istemiyorlardı. Bu yüzden Buhara Hanlığına gelen batılı seyyahlara şüphe ile bakmaktaydılar.¹⁹¹³

Muabbir: Türkiye Selçuklu Devleti sarayında bulunan bir görevlidir. Rüya tabircisi olarak görev yapmaktadır.¹⁹¹⁴

Muhtemeşem: Orta Çağ'ın uzun bir dönemine damga vurmuş olan Hasan Sabbah'ın kurduğu fanatik İsmaili tarikatının, bilinen anlamda Batinîlerin liderlerine verilen unvandır.¹⁹¹⁵

Multani: Buhara Hanlığı'nda yaşayan genellikle köle olan Hintlilerdir.¹⁹¹⁶

Murettib-Dâ'i: İlhanlılar Devleti'nde, Rab-i Reşidi şehrinde, medreselerde eğitim gören veya şehire gelmiş bulunan kimsesiz çocuklara yemek dağıtan ve bu yemeğin başında ve sonunda yemek duasını yapmakla görevli olan memurdur.¹⁹¹⁷

¹⁹¹² Yuvalı, **İlhanlılar**,s.66; Findley,**a.g.e.**, s.113; Yuvalı, **Yakındoğu Üzerine**,s.64; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.70.

¹⁹¹³ Olufsen, **a.g.e.**, s.390; Khanikoff, **a.g.e.**, s.235; Koç, **Rus Elçilik**,s.97.

¹⁹¹⁴ Merçil, **Saraylar**,s.295.

¹⁹¹⁵ Fazlullah, **Camii't (İlhanlılar)**,s.22.

¹⁹¹⁶ Olufsen, **a.g.e.**, s.297.

¹⁹¹⁷ Özgüdenli, **Rab-i Reşidi**,s.223.

Mukta: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, toprak idaresi İktâ sistemi üzerine kuruludur. İktalar asker yetiştirme konusunda devletin minimum düzeyde masraf yaparak ordu sahibi olmasını sağlamaktadır. Asker beslemeyen iktalar da vergi toplama ve asayiş sağlama görevi de muktaya aittir. Hükümdar tarafından, bir lütuf, ihsan ve hediye olarak verilen iktâ arazilerine sahip olan kişilere mukta veya mukaata ismi verilmektedir. Muktalar arazilerinde hükümdar adına hareket etmek durumundaydılar. İktâ arazisinin ve beslenen askerlerin tüm sorumluluğunu mukta üstlenmekteydi. Hükümdarın keyfiyetine göre iktâ arazilerini verip geri alma hakkı vardır. Fakat devletin merkezine uzak bölgelerdeki muktalar bazen merkezden bağımsız olarak hareket edebiliyorlardı. Harizmşahlar Devleti'nin atası kabul edilebilecek Sultan Melikşahın Taştâri olan Emir Anustegin, Harizm bölgesini iktâ almıştır. Onun aldığı bu iktâ torunlarına geçmiş ve torunu Harizmşahlar Devleti'nin kurucusu olan Emir Atsız'a Harizm bölgesi iktâ olarak kalmıştır. Sultan Sancar'ın oğuzlara esir düşmesi, iktânın bağımsızlığa ulaşması için fırsat olmuştur.¹⁹¹⁸

Muganni: Harizmşahlar Devleti'nde, hükümdarı ve onun misafirlerini eğlendirmekle görevli erkek şarkıcılara verilen isimdir. Kadın şarkıcılara ise muganniye adı verilmektedir.¹⁹¹⁹ Türkiye Selçuklu Devleti'nde ise şarkıcılara Gûyende adı verilmektedir.¹⁹²⁰

Muzâra'ân: İlhanlılar Devleti'nde, mülk topraklarına sahip olup, bu toprakları belirlenen ürünleri yetiştirmeleri için bir başkasına kiraya veren toprak sahiplerine verilen isimdir.¹⁹²¹

Muvahşşah: Harizmşahlar Devleti'nde ve Gazneliler Devleti'nde, hükümdarın tevkisinin olduğu fermanlara verilen isimdir.¹⁹²²

¹⁹¹⁸Gülbüz,**a.g.e**,s.199; Bilgiç,**a.g.e**, s.283; Özgüdenli,**Gâzân**,s.185; Kayaoğlu,**a.g.e**, s.86;Spuler,**a.g.e**, s.360; Köymen, **Alp Arslan**,s.76; Şapolyo,**a.g.e**, s.227; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.126;Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.203; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.132; Kurpalidis,**a.g.e**, s.92;Aksarayî,**a.g.e**, s.46; Yurdaydın,**a.g.e**, s.62; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.1.

¹⁹¹⁹Nesevi,**a.g.e**, s.33; El Ömeri,**a.g.e**, s.240; Şâmî,**a.g.e**, s.135; Cevzî,**a.g.e**, s.177; Merçil, **Saraylar**,s.276; Mîrhând,**a.g.e**, s.110.

¹⁹²⁰Merçil, **Meslekler**,s.128.

¹⁹²¹Özgüdenli,**Gâzân**,s.288.

¹⁹²²Cüveynî,**a.g.e**, s.166.

Mülettefe: Gazneliler Devleti'nde, hükümdarın yazdığı ve ilgili kişi harici kimse tarafından anlaşılmaması için şifrelenen özel mektuplardır.¹⁹²³

Mürettip: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, medreselerin kütüphane bölümünde çalışan kitapların yerleştirilmesi ve korunmasından sorumlu dizgici tabir edilen kütüphacilere verilen isimdir.¹⁹²⁴

Müsaadename: Harizmşahlar Devleti'nde, yolların güvenliği ve korunmasından sorumlu olan Muhafizân-ı Turuk'un yoldan geçmekte olan tüccarlara verdikleri yolculuk izni belgesidir.¹⁹²⁵

Müneccim: Gerek İslam öncesi gerekse İslam sonrası Türklerde astroloji ve yıldızlara merak fazladır. Gök tanrı inancının getirdiği inançlar ve hatta İslam'a geçişte gök tanrı inancının temel değerlerinden kopmayarak gök ve doğa olaylarının baht ve geleceği şekillendirdiğine inanmak yaygındır. Bununla birlikte rüyalar da bir merak konusudur. Rüyaların gelecekte haber verdiğine inanılmaktadır rüya yorumculuğu işi ayrı bir tecrübe ve bilgi isteyen bir iştir. Bu durumda gök ve yıldızlardaki doğa olayları ve rüyalarla ile ilgilenen ayrıca çeşitli fallar bakan bilgin görevlilere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kişiler müneccimlerdir. Müneccimler neredeyse her dönemde saraylarda hükümdarların yanında bulunmaktadır. Hükümdarlar bir rüya gördüklerinde yorumlatmak istemekte veya savaş gibi önemli bir karar alma arifesinde bahtlarının ne olduğunu merak etmektedirler ve müneccimlere danışmaktadırlar. Müneccimler hükümdarların yıldız astrolojisi, fal ve rüya işlerinde danıştıkları görevlilerdir.¹⁹²⁶

Münavil: İlhanlılar Devleti'nde, Rab-i Reşidi şehrinde kütüphanede çalışan bir memurdur. Münaviller, diğer Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde de görev

¹⁹²³ Nuhoglu, **Gazneliler**,s.260.

¹⁹²⁴ Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.112 Özgüdenli, **Rab-i Reşidi**,s.220.

¹⁹²⁵ Gürbüz,**a.g.e**, s.236.

¹⁹²⁶Tanerî, **Harizmşahlar**,s.118; Güner, **a.g.m**, s.1429; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.30; Gürbüz,**a.g.e**, s.140; Bilgiç,**a.g.e**, s.287; Özgüdenli,**Gâzân**,s.52; Nizamülmülk,**a.g.e**, s.124; Tihrani,**a.g.e**, s.51; Uyar, **İlhanlı Ordularının**,s.437; Ebü'l Ferec, **Târîhu**,s. ; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.193; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.37; Merçil, **Saraylar**,s.194.

yapmaktadırlar. Kütüphanede kitapların korunması, emanet olarak verilmesi ve sonra zamanı gelince geri alınması gibi işler münaviller tarafından yapılmaktadır.¹⁹²⁷

Müşafehe: Gazneliler Devleti’nde, bir yere, bir göreve tayin olan memurun hükümdarın huzuruna çıktığı zaman ona söylenen sözlerin debirler tarafından yazıya aktarılmış halidir. Tayin olan memur Müşafehe’de yazılanlara göre gittiği bölgedeki görevinde çalışmakta ve ona göre davranmaktadır.¹⁹²⁸

Nadhar: Delhi Türk Sultanlığı’nda, hükümdarın huzuruna çıkarken geleneksel olarak hükümdara verilmesi gereken hediyeleri ifade eden bir ıstılahtır.¹⁹²⁹

Nân-Pâre: Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti’nde, hükümdar tarafından bir kimsenin göstermiş olduğu kahramanlık ve başarılar veya sadece hükümdar ihsani olarak aldıkları toprak ödülüdür. İktadan farkı, bu toprakların ekinleri ve ondan kazanılacak tüm gelir “Nan-pare” sahibinin şahsi mülkü ve parası olmasıdır. Fakat Tarhanlık gibi vergiden muafiyetleri yoktur.¹⁹³⁰

Nebire-i Afrasiyab¹⁹³¹: Karahanlı Devleti’nde, hükümdar ailesi kendi soylarını efsanevi hükümdar Afrasiyab’a (Alp Er Tunga) dayandırmaktadır. Bu sebepten Karahanlılara Âli Afrasiyab da denilmektedir. Afrasiyab’ın torunları anlamında kullanılan unvandır.¹⁹³²

Narın Yam: Türk Moğol Devleti’nde posta teşkilatına “Yam” teşkilatı adı verilmektedir. Yam teşkilatı, ülkenin dört bir yanına giden resmi, genel posta teşkilatıdır. Narın Yam ise, sadece kuzey Çin ve devlet merkezi Karakorum arasında sadece Büyük Han’ın postalarını götürüp getirmek ile görevli olan yam teşkilatıdır.¹⁹³³

Nedim: Orta Çağ Türk İslam Devletleri’nde hükümdarların yakınları hakkında kullanılan bir tabirdir. Hem dem, hoş sohbet, sohbet eden demektir. Bu kişiler

¹⁹²⁷ Özgüdenli, **Rab-i Reşidi**, s.224.

¹⁹²⁸ Nuhoğlu, **Gazneliler**, s.260.

¹⁹²⁹ Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.310.

¹⁹³⁰ Nizamülmülk, **a.g.e**, s.361; Horst, **a.g.e**, s.27.

¹⁹³¹ Necef, **a.g.e**, s.218.

¹⁹³² Necef, **a.g.e**, s.218.

¹⁹³³ Spuler, **a.g.e**, s.460.

padişahı eğlendirenler, onları hayır hasenata teşvik ederler padişahların bütün işlerinde onlara yardım eden kişilerdir. ¹⁹³⁴

Nerke: Türk Moğol Devleti'nde, av organizasyonları sırasında avları çevirme ve kuşatmaya verilen isimdir. ¹⁹³⁵ Askeri düzen ve disiplin içinde olan av savaşa hazırlık olduğu için avlarda nerkeyi bozan asker cezalandırılmaktadır. ¹⁹³⁶

Nevbet'ül Senceri: Hâkimiyet sembolü olan nevbetin Sultan Muhammed Harizmşah tarafından, Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Sancar'a ithafen onun gibi kapısında günde 5 vakit nevbet çaldırmasına verilen isimdir. ¹⁹³⁷

Nutuk: Türk Moğol Devleti'nde ve şube hanlıklarda, hükümdara ve ailesine ait olan otlaklara ve onların üstünde bulunan otağlara verilen isimdir. ¹⁹³⁸

Nüzül: Türkistan'da bir şehrin veya bir kalenin teslim olduğu sırada, müdafiler saldırıda bulunan ordunun komutanına verdikleri aman dileme hediyeleridir yiyecek ve içecek olarak da verilebilir. ¹⁹³⁹

Obok: Bu ıstılah Moğol kültüründe, kabile anlamına gelmektedir. ¹⁹⁴⁰

Obâ: Türk Moğol Devleti'nde sosyal bir simgedir. Savaşların sonunda kazanılan zaferler veya yeni bir Han'ın tahta çıkışı vesilesiyle, hatıra için gelecek nesiller bunları görüp haberdar olsunlar amacıyla, genellikle yüksek tepeler veya dağlara, işlek güzergâhlardaki yollara yapılan bir nişan taşıdır. ¹⁹⁴¹

¹⁹³⁴ Nebi Bozkurt, "Nedim", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.32, 2006; s.509-510; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.113; Merçil, **Kirman**,s.161; Uluçay,**a.g.e**, s.264; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.145;Kafesoğlu,**Melikşah**,s.137; Sevim-Merçil,**a.g.e**,s.507;BedirhanAtçeken,**a.g.e**,s.49;Nizamülmülk,**a.g.e**, s.122;Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.302; Aksarayî,**a.g.e**, s.155; Piyadeoğlu, **a.g.m**, s.1416;Merçil, **Saraylar**,s.183;El Mansûri, **a.g.e**, s.67.

¹⁹³⁵ Cüveyni,**a.g.e**, s.87.

¹⁹³⁶ Cüveyni,**a.g.e**, s.87.

¹⁹³⁷ Taneri, **a.g.e**, s.57.

¹⁹³⁸ Grouset, **a.g.e**, s.191; Spuler,**a.g.e**, s.274; Kemal Ramazan Haykıran, "Mahmûdabâd Örneğinden İlhanlılarda Şehirleşme Faaliyetleri", **Tarih Okulu Dergisi**,Y.8, s.XXIII, Eylül 2015, s.166

¹⁹³⁹ Cüveyni,**a.g.e**, s.133; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.275; Özcan, **a.g.e**, s.139

¹⁹⁴⁰Grouset, **a.g.e**, s.190;Çelik, **Yarkend**,s.60; Yakubovskiy,**a.g.e**, s.24; Temir, **Cengiz**

Han,s.126; Rossabi, **a.g.e**, s.3.

¹⁹⁴¹ Özgüdenli,**Gâzân**,s.78.

Oğlan: Türk Moğol Devleti'nde ve Timurlular Devleti'nde, Cengiz Han neslinden gelenleri ifade etmek için kullanılan bir unvandır, şehzade anlamına gelir.¹⁹⁴²

Olcamışi: Türk Moğol Devleti'nde kullanılan Moğolca bir ıstılahtır. Kavuşmak, hasret ve özlem gidermek anlamındadır. Resmi olarak da hükümdar huzuruna kabul yani bâr izni ve bir kimseye taziyelerini sunmak anlamlarında da kullanılmaktadır.¹⁹⁴³

Okçu Millet: Moğollar, hızlı atlara sahip ve neredeyse ordusunun tamamı okçu süvari olmasından dolayı, Moğollarla karşılaşan Ermeniler, Moğol milleti için “okçu millet” lakabını kullanır ve onların bu isimle anarlardı.¹⁹⁴⁴

Onghan: Türk Moğol Devleti'nin kuruluşundan önce, Moğolistan coğrafyasında yaşayan Türk Kereit boyunun liderlerine verilen unvandır. Bazı kaynaklarda “wanghan” olarak da geçmektedir. Ong-Wang Çince prens unvanına denk gelmektedir.¹⁹⁴⁵

Ordu başı: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde yer alan Ferraş isimli memurun Karahanlı Devleti'ndeki muadilidir. Hükümdarın yataklarını sermek ve toplamak ve temizliğinden mesuldür.¹⁹⁴⁶

Ortak: Urtuk, Ortok ve Orto Urtu olarakda kullanılan Ortak istilahı, Türk Moğol Devleti'nde ve Timurlular Devleti'nde, ticari bir unvandır. Ortak bir işi beraber

¹⁹⁴² İ.Togan, **a.g.m**, s.403; Kara,**a.g.e**, s.157; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.449; Kafalı, **Ötemiş Hacı**,s.55; Yüksel, **a.g.m**, s.19; Yakubovskiy,**a.g.e**, s.87; Omorov, **a.g.m**, s.10; Şâmî,**a.g.e**, s.25; Ötemiş Hacı, **a.g.e**, s.34; Selmâni,**a.g.e**, s.20; Bademci,**Cengiz Han ve**,s.146; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.86; el Hüseyinî,**a.g.e**, s.4; Aka, **Mirz Şahrüh**, s.7; Kamalov, **Kafkasya**,s.89.

¹⁹⁴³ Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.16.

¹⁹⁴⁴ Grigor,**a.g.e**, s.1; Uyar, **Ortaçağ Moğol**,s.1301; Roux,**Moğol**,s.240; Galstyan, **a.g.e**, s.61.

¹⁹⁴⁵ Yuvalı, **İlhanlılar**,s.10; d'Ohsson,**a.g.e**, s.45; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.190;Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.434; Abû'l Farac,**a.g.e**, s.476; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.13; Kafalı, **Ötemiş Hacı**,s.73; El Ömeri,**a.g.e**, s.59; Togan, **Çengiz Han**,s.29; Yakubovskiy,**a.g.e**, s.31; Barthold, **Orta Asya**,s.162; Tural, **a.g.m**, s.22; Rossabi, **a.g.e**, s.12; Roux,**Moğol**,s.105; Ebû'l Ferec, **Târîhu**,s.5; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.43.

¹⁹⁴⁶ Genç,**a.g.e**, s.230.

yapma anlamına gelen bir ıstılahtır. Devlette bir kimse ile ortak olarak iş yapabilmektedir. İki kişi işin sonuna kadar ortak unvanı almaktadırlar.¹⁹⁴⁷

Ot Çigin (Ocak Prensi): Moğollarda evin en küçük oğluna verilen unvandır. Evin en küçük oğlu daimi evde kalmalı ve evin koruyuculuğunu üstlenmeli ve babanın mirasçısı olmalıdır. Evin geçimini sağlar ve savaşta ölen kardeşlerinin ailelerine de bakmakla yükümlüdür. Cengiz Han'ın en küçük oğlu Tului Ot Çigindir ve Cengiz Han ona 129 bin kişilik ordusunun 124 bin kişilik kısmını bırakmıştır.¹⁹⁴⁸

Ölçe: Türkistan coğrafyasında, Özbek boylarının çapul ve yağma hareketleri ile İran'dan kaçırdığı esirlere verdikleri isimdir.¹⁹⁴⁹

Örgacüt: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan bağış, hediye, lütuf, ihsan anlamlarına gelen Moğolca bir ıstılahtır.¹⁹⁵⁰

Ötleşti: Karahanlı Devleti'nde kullanılan sosyal bir terimdir. Askerlerin savaşa girmesi anlamında kullanılmaktadır.¹⁹⁵¹

Ötüğ: İlhanlılar Devleti'nde bir kimseden istek, rica, arzu bildiren, üst makamlara dilekçe olarak sunulan yazıdır. Türkçe bir ıstılahtır.¹⁹⁵²

Ötüğçi: Karahanlı Devleti'nde, halktan bir kişi yahut devlet adamlarından biri, hükümdara olan arzını, isteğini, dileğini kendisi yerine getiremiyor ise ya da bir suçundan dolayı ceza alması lazım olan birinin hükümdarın yüce makamına sığınması için, hükümdar katında makbul bir kimseyi araya koyarak, af ve yardım

¹⁹⁴⁷Barthold, *Tarihte Türk*,s.108; İzgi, *a.g.e*,s.229; Yuvalı, *İlhanlılar*,s.17; Spuler,*a.g.e*, s.470;Findley,*a.g.e*, s.106;Aka,*Timur*,s.130; Yakubovskiy,*a.g.e*, s.132; Özyetgin, *Altınorda*,s.444; Danuu, *a.g.m*, s.5; Rossabi, *a.g.e*, s.120; Uyar, *Ortaçağ Moğol*,s.1297; Fazlullah, *Camiu't (İlhanlılar)*,s.48; Kamalov, *Kafkasya*,s.37.

¹⁹⁴⁸ Rasonyi, *Türklük*,s.180; Rasonyi, *a.g.e*, 1983, s.79; İ.Togan, *a.g.m*,s.398, Sinor, *a.g.e*, s.481; Günay, *a.g.e*, s.401; Seyfi Çelebi, *a.g.e*,s.46; Yuvalı, *İlhanlılar*,s.27; Spuler,*a.g.e*, s.424; d'Ohsson,*a.g.e*, s.160; Kafesoğlu, *Harizmşahlar*,s.190; Gömeç, *a.g.m*, 2007, s.236; Berl, *a.g.e*, s.172; Findley,*a.g.e*, s.100; Parmaksızoğlu-Çağlayan,*a.g.e*, s.432; Kafalı, *Ötemiş Hacı*,s.41; Kurban, *a.g.e*, s.12; Yakubovskiy,*a.g.e*, s.24; Temir, *Cengiz Han*,s.17; Togan, *UmumiTürk*,s.68; Rossabi, *a.g.e*, s.8; Roux,*Moğol*,s.96; Ebü'l Ferec, *Târîhu*,s.16;Duğlat,*a.g.e*, s.59;Bademci, *Cengiz Han ve*,s.67.

¹⁹⁴⁹ Vurgun, *a.g.t*, s.185; Bilgiç,*a.g.e*, s.96.

¹⁹⁵⁰ Fazlullah, *Camiu't (İlhanlılar)*,s.108.

¹⁹⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e*, s.239.

¹⁹⁵² Fazlullah, *Camiu't (İlhanlılar)*,s.122.

dilemesi için çalışmasına denmektedir. Hükümdar katında, başkası için şefaatt dileyen kimseye Ötügçi ismi verilmektedir.¹⁹⁵³

Ötüglik Kişi: Karahanlı Devleti'nde, halktan herhangi birinin hükümdara isteğinin olması anlamına denir.¹⁹⁵⁴

Padişah-ı İslam: İlhanlılar Devleti'nde, Ahmet Teküder sonrası Müslüman olarak bu dinin sistemli ve teşkilatlı bir şekilde devlette yerleşmesini sağlayan ilk İlhan olan Gâzân Mahmud Han'ın kullandığı bir unvandır. Bu unvanı kullanmasında, dönemin büyük İslam Devleti, Memluk Devleti ile girişilen amansız mücadelenin de etkisi vardır. Çünkü Memluk sultanları, İlhanlılar Devleti ile mücadeleye dini bir anlam kazandırarak bütün Müslümanların desteğini alarak İslam coğrafyası üstüne hâkimiyet elde etmeyi amaçlamaktaydı. Müslüman olan Gâzân Mahmud Han, Müslümanlar üzerinde sadece Memluk sultanlarının hâkimiyetini kırmaya çalışmıştır. Padişah-ı İslam gibi unvanlardan olan Sultan-ı İslam unvanı daha önce birçok kez Büyük Selçuklu Devleti sultanları gibi Müslüman hükümdarlar arasında da sıklıkla kullanılmaktaydı. Gâzân Mahmud Han, sultan kelimesi yerine hâkim coğrafya olan İran'da Farsça dilinde kullanılan Avesta da Patihşâyathiya, pehlevce olarak Pâtaḥşa olarak geçen, iktidar sahibi kimse anlamına gelen Padişah ıstılahını kullanmayı tercih etmiştir.¹⁹⁵⁵

Pay-i Gavane: Moğollarda kopçur olarak bilinen verginin Timurlular Devleti'ndeki adı Pay-i Gavane'dir. Bu vergi, göçerlerden hayvanları nispetinde alınmaktadır.¹⁹⁵⁶

Payze: Türkistan'daki Türk Moğol Devletleri'nde, tebaaya verilen bir belgedir. Çince paizi kelimesinden gelen bu ıstılah altın gümüş veya tahtadan imal edilen ve üzerinde Han'ın ismi bulunan bir levhadır. Boyun civarında taşınan bu levha handan alınan imtiyazı ibraz eder. Eman karşılığıdır.¹⁹⁵⁷

¹⁹⁵³ Genç, **a.g.e.**, s.157.

¹⁹⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.152.

¹⁹⁵⁵ Özgüdenli, **Gâzân**, s.243; Halil İnalcık, "Padişah", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.34, 2007, s.140-143; Şahin, **a.g.m.**, s.212; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**, s.5

¹⁹⁵⁶ Aka, **a.g.m.**, s.907; Aka, **Timur**, s.114; Aka, **Mirza Şahruh**, s.191.

¹⁹⁵⁷ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.78; Barthold, **Tarihte Türk**, s.103; Cüveyni, **a.g.e.**, s.238; Özgüdenli,

Pişegane: Gulam denilen aylıklı askerlere senede dört defa verilen maaşlarına verilen isimdir.¹⁹⁵⁸

Qara (Kara): Hanlara verilen bir unvandır. Cesur, güçlü, kuvvetli, kudretli, gözüpek anlamlarında kullanılır.¹⁹⁵⁹

Rab-i Reşidi: İlhanlılar Devleti, Gâzân Mahmud Han ile birlikte büyük bir kısmı İslam dinini kabul ettikten sonra, Gâzân Han reformları diye bilinen, sosyal, idari askeri reform ve değişim sürecine girmiştir. Bu süreç, 100 yıl önce bütün Türkistan coğrafyasını yakıp yıkan Moğol kütlelerinin geçirdiği değişimi yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir. Artık yıkan Moğollar yerine, yapan, onaran Moğol çağı başlamıştır. Bu başlayan yeni dönem İran Moğolları olarak bilinen İlhanlılar Devleti'nin içinde hızlı bir sosyal değişimle birlikte ilim ve hayır işlerinin yoğunluk kazandığı şehirleşme faaliyetlerini beraberinde getirmiştir. Gâzân Mahmud Han'ın kurduğu Şenb-i Gâzân'dan sonra ünlü vezir ve tarihçi Reşidüddin Fazlullah da Han'ın yolunu takip ederek Tebriz şehrinin Sorhab mevkiinde bir hayır ve ilim merkezi olarak Rab-i Reşidi adıyla maruf bir merkez kurmuştur.¹⁹⁶⁰

Reaya¹⁹⁶¹: Türk İslam Devletleri'nde, ülke toprakları içinde dinlerine ve ırklarına bakılmaksızın yaşayan tüm halkı ifade eden ıstılahtır.¹⁹⁶²

Ribat: Tahkimli korunması geliştirilmiş Han yapılarıdır. Bütün Türk İslam Devletleri'nde ve Abbasiler Devleti'nde, ayrıca Batı Türkistan Hanlıkları'nda mevcuttur. Ordu toplanması sırasında hükümdarların genellikle bekledikleri sağlam yapılı dini ve askeri özelliği olan yapılardır. Bu yapılar önemli ticari ve askeri

Gâzân Han,s.176;Yuvalı,**İlhanlılar**,s.61; Spuler,**a.g.e**, s.315; Findley,**a.g.e**, s.106;Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.437; Grigor, **a.g.e**, s.18; Aksarayî,**a.g.e**, s.105; Uyar, **a.g.m**, s.38; El Ömeri,**a.g.e**, s.79; Yakubovskiy,**a.g.e**, s.39; Togan, **Umumi Türk**,s.239; Çevik, **a.g.m**, s.49; Danuu, **a.g.m**, s.3; Roux,**Moğol**,s.337; Ebü'l Ferec, **Târîhu**,s.37; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.20; Özcan, **a.g.e**, s.26;El Mansûri, **a.g.e**, s.56; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.183.

¹⁹⁵⁸ Uzunçarşılı, **Medhal**, s.53; Özyetgin, **Altınorda**,s.447.

¹⁹⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.407.

¹⁹⁶⁰ Rab-i Reşidi hakkında detaylı bilgi için; Osman G. Özgüdenli, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları, Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab-i Reşidi'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler, s.207-233.

¹⁹⁶¹ Kafesoğlu, **İslami Türk**,s.361.

¹⁹⁶² Kafesoğlu, **İslami Türk**,s.361.

yollarda kurulurlardı. Ayrıca ribatlar evsizlerin ve fakirlerin de sığındığı yapılardır.¹⁹⁶³

Rigistan: Buhara başta olmak üzere Batı Türkistan Hanlıklarının hepsinde bulunan sarayın önünde bulunan, yanında devlet binalarının olduğu büyük meydandır. Farsçada Kum ülkesi anlamına gelir. Emir Timur'un, başkenti Semerkand'da yaptırdığı Registan çok ünlüdür. Bu meydan şehirde pazarların kurulduğu ve idamların da yapıldığı yerdir.¹⁹⁶⁴

Ruka: Gazneliler Devleti'nde, hükümdar ile veziri arasında konuşmaları ihtiva eden kısa mektuplara verilen isimdir.¹⁹⁶⁵

Runud, Ayyar ve Evbaş: Runûd-u ovbâş olarak kaynaklarda geçen bir ıstılahtır. Türkistan coğrafyasında, işsiz güçsüz ayak takımı çapulcu, soyguncu, bozguncu tabir edilen işe yaramaz halk sınıfını tanımlamak için kullanılır.¹⁹⁶⁶

Saçı: Nisar olarak da kaynaklarda geçmektedir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, devletin kudretli gücünün sembolü olan bir törendir. Culus törenlerinde, sefer dönüşü zafer kutlamalarında, elçi kabullerinde, dini bayramlar gibi törenlerde hükümdar veya büyük emirler tarafından hazineden çıkartılan altınlar, elmas veya yakut gibi değerli taşlar tabaklar içine konularak askerlerin ve sivil halkın üstüne saçılırdı. Bu durum devletin cömertliği, hükümdarın askerleri ve halkı tarafından sevilmesi,

¹⁹⁶³ Kafesoğlu, **İslami Türk**, s.360; İsmail Yiğit, "Ribat", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.35, 2008, s.76-79; Aka, **a.g.m.**, s.909; Sinor, **a.g.e.**, s.461; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.141; En Narşahi, **a.g.e.**, s.18; Özgüdenli, **Gâzân**, s.341; Uluçay, **a.g.e.**, s.12; Kayaoğlu, **a.g.e.**, s.75; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.150; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.312; Köymen, **Kuruluş Devri**, s.19; Merçil, **Gazneliler**, s.78; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.32; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e.**, s.59; Kemaloğlu, **a.g.m.**, s.4; el-Azimi, **a.g.e.**, s.26.

¹⁹⁶⁴ Schuyler, **a.g.e.**, s.429; En Narşahi, **a.g.e.**, s.39; Olufsen, **a.g.e.**, s.536; Vurgun, **Buhara Emirliğinin**, s.149.

¹⁹⁶⁵ Nuhoğlu, **Gazneliler**, s.260.

¹⁹⁶⁶ Cüveyni, **a.g.e.**, s.161; Taneri, **Harizmşahlar**, s.175; En Narşahi, **a.g.e.**, s.119; Özgüdenli, **Gâzân**, s.75; Kayaoğlu, **a.g.e.**, s.130; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.152; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.11; Göksu, **Ordu**, s.24; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.516; Köymen, **Kuruluş**, s.59; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.169; Al Bondari, **Irak ve Horasan**, s.160; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**, s.263; Nesevi, **a.g.e.**, s.70; Kurpalidis, **a.g.e.**, s.153; Fazlullah, **Selçuklular**, s.122; Aksarayî, **a.g.e.**, s.51; Aksarayî, **a.g.e.**, s.215; Arifoğlu, **a.g.m.**, s.643; Zeydan, **a.g.e.**, s.427; Şâmî, **a.g.e.**, s.132; Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.28; Mîrhând, **a.g.e.**, s.137; Özgüdenli, **Arap İstilasından**, s.18.

yabancı elçilerin gözünde devletin zenginliği ve kudretini göstermesi bakımından önemli bir gelenek ve törendir.¹⁹⁶⁷

Saman Hudat: Samani hanedanının atası ve efsanevi İran kahramanı Behram Çubi'nin soyundan geldiklerine inanılan Saman Hudat'ın ismi, Samaniler Devleti'nde kullanılan eski bir unvan haline gelmiştir. Köy sahibi, köy reisi gibi anlamlar kazanmıştır.¹⁹⁶⁸

Sauga: Moğollar için av yapılacak en önemli iştir. Avdan daha önemli bir işin olmadığını düşünen Moğollarda, ilk avına çıkıp başarı kazanan bir gencin bu avından bir kısmını bir başkası ile paylaşma yani ona hediye armağan etme anlamına gelen bir ıstılahtır.¹⁹⁶⁹

Sayın Han: Deşt-i Kıpçak bozkırını en büyük oğlu Cuci Han'a ulus olarak veren Türk Moğol Devleti hükümdarı Cengiz Han, Cuci'nin ölümü sonrasında, tahtın kime verileceğinin kararı için ağabeyi Orda İçen Han ile birlikte dedesinin huzuruna giden Batu Han'ın dedesinden aldığı unvandır. Cengiz Han tarafından Altın busağılı Ak kurulan ve bu orda da kalan Batu Han'a Cuci tahtı verilmiştir. Batu Han bu unvanı ile birlikte her zaman hanedan içinde saygı görmüş ve kurultaylarda belirleyici bir rol oynamış ulusunu bir Büyük Han gibi yönetmiştir.¹⁹⁷⁰

Sarta'ul: Sartagul olarak da kaynaklarda geçen bu ıstılah, Cengiz Han zamanında Moğol asıllı olan devlet adamları ve halkın, Harezm ve İran'da yaşayan Müslüman halka verdikleri isimdir.¹⁹⁷¹

¹⁹⁶⁷Gürbüz,**a.g.e**, s.127; Köymen, **Alp Arslan**,s.70; Köymen, **Tuğrul Bey**,s.79; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.112; Al Bondari,**Irak ve Horasan**,s.34; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.127; Onay, **a.g.m**, s.2446;Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.310; Tihrani,**a.g.e**, s.187; Fazlullah, **Selçuklular**,s.99;Aksarayî,**a.g.e**, s.80; Taneri, **Kültür Hayatı**,s.52; Clavijo, **a.g.e**, s.146; Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin**,s.391; Erkoç, **a.g.m**, s.40; Selmâni,**a.g.e**, s.51; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.141; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.79; Arabşah,**a.g.e**, s.355; Cevzî,**a.g.e**, s.179; el Hüseyinî,**a.g.e**, s.24; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.182.

¹⁹⁶⁸ Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.369.

¹⁹⁶⁹Roux,**Moğol**,s.106.

¹⁹⁷⁰Yuvalı, **İlhanlılar**,s.94; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.447; Grigor, **a.g.e**, s.18; Kurat, **Karadenizin**,s.125; Kafalı, **Ötemiş Hacı**,s.47; Yüksel, **a.g.m**, s.16; R.Turan, **a.g.e**, s.41; Omorov, **a.g.m**, s.10; Roux,**Moğol**,s.279; Kamalov, **Kafkasya**,s.55.

¹⁹⁷¹ Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.246; Barthold-Köprülü,**a.g.e**, s.59; Ötemiş Hacı, **a.g.e**, s.31.

Sûk-i Gâzân: İlhanlılar Devleti'nde Gâzân Mahmud Han'ın Tebriz şehrinde kurduğu devrin en büyük ve zengin çarşısıdır. Bu çarşıda her meslek dalının bir ayrı bir yeri, alanı bulunmaktaydı.¹⁹⁷²

Salgut: Hive Hanlığı'nda köylülerin ödediği 1 veya 3 tilla arasında değişen basit vergilerdir.¹⁹⁷³

Sahrâ neşin: Türkistan coğrafyasında, göçebe özellikli halkı tanımlamak için kullanılan bir ıstılahtır. İlhanlılar Devleti'nde de vergi vergilerin tahsili için iki parçaya ayrılan halkın göçer kısmını tanımlamak için kullanılmaktadır.¹⁹⁷⁴

Sayegâh: Moğollar için av çok önemli bir iş olup hatta bir erkek içi avdan daha önemli bir şey düşünülemezdi. Sosyal açıdan iyi bir avcı olmak toplum içinde bir statü sembolüyüdü. Aynı şekilde iyi bir av yaşamak için iyi beslenme ve aç kalmamak demekti. Moğol toplumu, avı savaşa hazırlık için askerlerin savaş taktiklerini denemeleri unutmamaları ve savaşa hazır olmaları için kullanılmaktaydı. Av, vaktin geçirileceği en nadide eğlencede sayılmaktaydı. Bu sebeple Türk Moğol Devleti büyük hanları sadece kendilerine özel olan av mekânları meydana getirilmekteydi. Çevresi duvarlarla çevrili sadece büyük hana özel bu av mekânlarına sayegâh adı verilmektedir.¹⁹⁷⁵

Sarban: Gazneliler Devleti ordusunda ve sarayın diğer işleri için yetiştirilen diğer her türlü hayvanın bakımı ve ihtiyaçları için çalışan memurlardır bunlar bir nevi çobanlık vazifesi de görmektedirler.¹⁹⁷⁶

Sartlar: Batı Türkistan Hanlıkları'nda, Taciklere verilen isimdir. Sartlar, tüccardır ve yönetimde çeşitli kademelerde görevli memurluklar yaparlar. Batı Türkistan Hanlıkları'nda çok önemli bir sosyal gruptur.¹⁹⁷⁷

¹⁹⁷² Özgüdenli, **Gâzân**, s.305.

¹⁹⁷³ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.109.

¹⁹⁷⁴ Özgüdenli, **Gâzân**, s.293.

¹⁹⁷⁵ Spuler, **a.g.e.**, s.457; Uyar, **Ortaçağ Moğol**, s.1302.

¹⁹⁷⁶ Nuhoğlu, **Gazneliler**, s.226.

¹⁹⁷⁷ Cengiz Buyar, "Kırgızistanda Bir Etnik Grup: Sart Kalmaklar", v.8/9, **Turkish Studies**, 2013, s.820; Doğan-Erdoğan, **a.g.m.**, s.205; Schuyler, **a.g.e.**, s.103; Barthold, **Tarihte Türk**, s.106; Barthold, **Orta Asya**, s.40; Koç, **Rus Elçilik**, s.25.

Savrun: Timurlular Devleti'nde, hükümdar bir şehirden bir şehre gidince gittiği yerdeki halktan hükümdara hediye maiyetinde alınan vergidir.¹⁹⁷⁸

Savuri: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan bir ıstılahtır, hükümdara sunulan hediye, misafirlere verilen yemek, ziyafet, yiyecekler anlamına gelmektedir.¹⁹⁷⁹

Seçen: Türk Moğol Devleti'nde bilge anlamında kullanılan bir unvandır. Cengiz Han'ın kayınbabası Day Seçen ismi bu unvan üzerinedir.¹⁹⁸⁰

Serâperde: Hâkimiyet sembollerinden biri olarak kullanılan, keten, yün ve pamuk kumaşlardan yapılan, hükümdara has bir renkteki çadıra verilen isimdir. Hükümdar, savaş ve sefer esnasında burada kalır, resmîkabulleri burada gerçekleştirilirdi.¹⁹⁸¹

Serbedâr: Türkistan coğrafyasında hüküm süren Şii eşkıya çetelerinin liderlerine verilen isimdir.¹⁹⁸²

Serefser: Harizmşahlar Devleti'nde, büyük memurlar önemli bir göreve atandıkları zaman, bu görevin hediyesi ve memurluğun alameti olarak hükümdar tarafından hediye edilen sarıktır.¹⁹⁸³

Sevgendname: Yemin belgesidir. "Kasem name" olarak da adlandırılır. Gazneliler Devleti'nde ve Büyük Selçuklu Devleti başta olmak üzere, Türk İslam Devletleri ve Abbasiler Devleti'nde örnekleri vardır. Sevgendname, hükümdar bir vezir veya başka bir devlet görevlisini atadığı zaman o memur, hükümdarına ve devletine ihanet etmeyeceği üzere bir yemin belgesini imzalamaktadır. Bu belgeyi Sahib-i Divan-ı Resalet reisi hazırlamaktadır.¹⁹⁸⁴

¹⁹⁷⁸ Tarağayoğlu, **a.g.e.**, s.90.

¹⁹⁷⁹ Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**, s.209; el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.96.

¹⁹⁸⁰ Grouset, **a.g.e.**, s.191; Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.25; Roux, **Moğol**, s.351; Kamalov, **Kafkasya**, s.12

¹⁹⁸¹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1983, s.143; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.363; Göksu, **a.g.m.**, 2008/II, s.28; Fazlullah, **Selçuklular**, s.146; Aksarayî, **a.g.e.**, s.55; Şâmî, **a.g.e.**, s.37; Kesik, **At Üstünde**, s.121; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.153; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.29.

¹⁹⁸² Arabşah, **a.g.e.**, s.66; el Hüseyinî, **a.g.e.**, s.54; Özgüdenli, **Arap İstilasından**, s.34.

¹⁹⁸³ Taneri, **Harizmşahlar**, s.26.

¹⁹⁸⁴ Nuhoglu, **Gazneliler**, s.256; en Narşahi, **a.g.e.**, s.50; Göksu, **Ordu**, s.74; Sevim-Yücel, **a.g.e.**, s.331; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.49; Tihriani, **a.g.e.**, s.166; Fazlullah, **Selçuklular**, s.111; Aksarayî, **a.g.e.**, s.205; Kesik, **At Üstünde**, s.143; Merçil, **Saraylar**, s.160.

Sökmen: Savaşçılara verilen saygı içeren bir unvan, düşmanı kırıp söken atan anlamındadır.¹⁹⁸⁵

Sukat: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan, bir başka devlet tarafından gönderilen hediye anlamına gelen Moğolca bir ıstılahtır.¹⁹⁸⁶

Sultan Türbesine İltica: Irak Selçuklu Devleti'nde ve Harizmşahlar Devleti'nde var olan bir adettir. Sultan ailesinden yahut devlet ileri gelenlerinden bir kimse, yaptığı bir hatadan dolayı af olmayı istiyor fakat normal şartlarda bu mümkün değil ise, af olmak isteyen kimse, eski bir Sultanın türbesine sığınır ve af dilerdi.¹⁹⁸⁷

Sultan Sancar: Harizmşahlar Devleti, kendini daima Büyük Selçuklu Devleti'nin varisi onların devamı olarak görmüştür. Büyük Selçuklu Devleti'nin Harizm valilerine verilen Harizmşah-Harizmşah unvanını alan bu valiler, Emir Atsız zamanında, Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Sancar'ın Oğuzlar'a esir düşmesi ve kurtulduktan sonra çok yaşamaması sebebiyle bağımsız olmuşlardır. Sultan Sancar Horasan'da 21 sene melikliği ve 39 sene sultanlığı ile çok uzun bir iktidar dönemi geçirmiştir. Sultan Muhammed Harizmşah, kendisine lakap olarak Sultan Sancar'ı seçmiştir. Bunun sebebi hem Büyük Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı olması hem de çok uzun bir süre saltanatının olması hasebiyle manevi bir kudret taşımasıdır.¹⁹⁸⁸

Sultan'ül Azam: Timurlular Devleti'nde, Şahruh Mirza'nın unvanlarından biridir. Hanbazi'ne gerek duymaması yani Cengiz neslinden birini Han olarak tahta oturtmaması sonrası, kendi başına müstakil bir hükümdar olmasından sonra bu unvanı almıştır.¹⁹⁸⁹

¹⁹⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.504.

¹⁹⁸⁶ Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.111.

¹⁹⁸⁷ Taneri, **Harizmşahlar**,s.132; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.171; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**,s.108.

¹⁹⁸⁸ Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.187.

¹⁹⁸⁹ Alan, **a.g.m**, s.480.

Sultan'üs Selâtin: Karahanlı Devleti'nde, kullanılan bir saygı unvanıdır. Sultanların sultanı anlamına gelmektedir.¹⁹⁹⁰

Sılathâ: Büyük Selçuklu Devleti ve Kirman Selçuklu Devleti'nde kullanılan bir ıstılahtır. Hükümdarın veya büyük emirlerin saraylarında düzenledikleri toplantılarda gelen konuklara hediyeler ve armağanlar büyük onurlar verilmesi anlamına gelir.¹⁹⁹¹

Somc: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde suçluları cezalandırmak için genellikle kalelerin yer altı mahzen bölümlerinde bulunan zindanlardır.¹⁹⁹²

Sungur Han: Harizmşahlar Devleti'nde, hükümdar tarafından verilen saygı unvanlarından bir tanesidir. Harizmşahlar Devleti'nde, Alp Han, Has Han gibi unvanlarla birlikte savaşlarda yararlılık gösterenlere Sultan tarafından verilmektedirler.¹⁹⁹³

Sugur: Sugur¹⁹⁹⁴ veya Avasımlara, Türkistan Türk tarihinde uc demektedir. Sugur¹⁹⁹⁵ kelime anlamı olarak geçit, düşman saldırısına açık yer bölge anlamına gelmektedir. Arapçada “sagr” kelimesinin çoğulu “sugur” olarak karşımıza çıkmaktadır. Uçlar, Türk tarihinin önemli noktasını oluşturmaktadır. Özellikle Anadolu Selçuklu Devleti'nin, Moğol işgali sebebiyle çökmeye başladığı dönemlerde, uc beylerinin hâkim olduğu topraklara uc beylikleri adı verilmiştir. Bu uc beylikleri, devamlı gaza halinde bulunarak hem Dar'ül İslam adına savaşmış hem ganimet kazanmış hem de karşıdaki düşman devlete rahat ve huzur göstermeyerek toparlanmalarına fırsat vermemişlerdir. İmparatorluk olarak tarihe kalıcı etkili bir damga vuran Osmanlılar, Türkiye Selçuklu Devleti'nin, Doğu Roma İmparatorluğu sınırında kurulmuş bir uc beyliği idi. Sürekli gaza ve ganimet şansı bulan Osmanlılar bu sebeple rahatça gelişmiş ve tarihimizde altın çağlardan birine yol açmışlardır. Bu gibi uc beyliklerinde yaşayan askerlere akıncı adı verilmektedir.

¹⁹⁹⁰ Barthold, **Tarihte Türk**, s.124; El Cüzzani, **Moğol İstilasına**, s.112; Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağda Türkler**, Gelenek Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2004, s.175.

¹⁹⁹¹ Merçil, **Kirman**, s.62.

¹⁹⁹² Özgüdenli, **Gazneli ve Selçuklu**, s.152.

¹⁹⁹³ Toneri, **Harizmşahlar**, s.120; Gürbüz, **a.g.e.**, s.174.

¹⁹⁹⁴ Koca, **Ordu ve Askeri**, s.18.

¹⁹⁹⁵ Casim Avcı, “Sugur”, **DİA, Diyanet Vakfı Yayınları**, C.37, 2009, s.473-474.

Abbasi Devleti, İslam dinin yayarak siyasi gelişimini de sürdürdüğü ve Doğu Roma İmparatorluğu ile sınırdaş olduğu dönemlerde. Doğu Roma, Abbasiler ile olan sınırlarında, savunma amaçlı halkını iç bölgelere çekmiştir. Bu durumda iki devlet arasında önemli bir miktar toprak parçası boş kalmaktaydı. Bu durumda Abbasiler, bu toprakları kendi çıkarları için kullanmaya başladılar. Türkistan coğrafyasından satın alınan Türk askerler Abbasi Devleti'nde hızla yükselmekteydi bu askerler ordu içindeki en iyi birlik olmuş zamanla ordunun kontrolünü de ele almışlardır. Bu Türk askerlerin barınması ve devamlı askeri faaliyette olmaları için “Sugur”¹⁹⁹⁶ veya “Avasım” denilen, Türk tarihinde ise “Uc” olarak bildiğimiz şehirler kurulmaya başlanmıştı. Sugurlar¹⁹⁹⁷, hem Türk askerlere bir iskân meydana getiriyor hem de düşman üzerinde sonsuz bir baskı oluşturmuyordu. Bu şehirler içinde en ünlüsü sonradan bir süre de Abbasi Devleti'nin yönetim merkezi haline gelen Samara şehridir.

Suglamişi: Moğolca bir kelimedir. Birini kılıç saplama, vurma anlamında kullanılan bir ıstılahtır.¹⁹⁹⁸

Süramişi: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan birini korkutmak, tehdit etmek onu saygıya ve itaat etmeye zorlamak anlamlarına gelen Moğolca bir ıstılahtır.¹⁹⁹⁹

Süsün: İlhanlılar Devleti'nde, Cengiz Han'ın kurduğu Yam teşkilatı aynı şekilde işlemekteydi. Yam, devletin resmi posta teşkilatıdır ve çalışma sistemi Türk İslam Devletleri'nde olan Berid teşkilatı ile aynı özellikleri gösterir. Gâzân Mahmud Han, elçilerin ve ulakların köylerden geçişini ve halktan yiyecek almasını yasakladığı için, devlet tarafından yam teşkilatında çalışan kurye, ulak ve elçilere verilen, seyahatte lazım gelen erzaktır.²⁰⁰⁰

Şah Murad: Bu isim tek bir yerde karşımıza çıkmaktadır. Buhara Hanlığını, Buhara Emirliğine dönüştüren Muhammed Danyal Biy'in oğlu Emir Masum'dur. Kendisi

¹⁹⁹⁶ Bilgiç, **a.g.e**, s.47; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**, s.196; Yılmaz, **a.g.e**, s.181; Yurdaydın, **a.g.e**, s.38; Sevim, **Kuzey Suriyede**, s.367; el-Azimi, **a.g.e**, s.28.

¹⁹⁹⁷ Yinanç, **a.g.e**, s.19; İbni Tagrıberdi, **a.g.e**, s.581; Kemaloğlu, **a.g.m**, s.4.

¹⁹⁹⁸ Tihrani, **a.g.e**, s.63.

¹⁹⁹⁹ Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**, s.199.

²⁰⁰⁰ Özgüdenli, **Gâzân**, s.329; Ötemiş Hacı, **a.g.e**, s.34.

Hanbazi geleneğine son vererek son Astrahani, Eb’ul Gazi Hanı saraydan çıkartmış ve hanlık makamı yerine dini geleneklerde ağır basarak Emirlik makamını ihda etmiştir. Emir Masum, kendisine unvan olarak Şah Murad unvanını vermiştir anlamı hükümdarın dileğidir. Kendisi bir derviş olarak yaşamış hükümdar olduğunda da aynı derviş hayatını devlet işleri ile birlikte yürütmüş, medreselerde öğrencilere dersler vermiş, kitaplar yazmıştır.²⁰⁰¹

Şahrinişin: Türkistan coğrafyasında Şeybânî Hanlığı döneminde Özbek halk arasındaki göçebe nüfusu ifade etmek için kullanılan isimdir.²⁰⁰²

Şenb-i Gâzân: İlhanlılar Devleti’nde Gâzân Mahmud Han’ın yaptırdığı Tebriz yakınlarında bulunan büyük bir şehir ve imaret merkezidir. Hayır işlerine önem veren Gâzân Mahmud Han, hem ticaretin canlanması hem ihtiyaç sahiplerinin faydalanması, medrese öğrencilerinin eğitim alması, ibadetlerin rahatça yapılması ve Müslüman olan Han’ın Moğol Hanlarının dağlara veya çok uzak yerlere hiçbir iz bırakılmaksızın gömülme geleneklerini artık gereksiz görerek İslam dininde olan türbe geleneğine geçmek istemesi sebebiyle kendisinin de türbesinin içinde olacağı bir şehir yaptırmak istemiştir. Bu şehrin yapımına 1297 yılında başlandı. İnşası için 14 bin işçi çalıştı ve yapımı 7 sene sürmekteydi. Gâzân Mahmud Han sonrası da canlılığını bir süre daha devam ettiren şehir ve külliye, İlhanlılar Devleti’nin yıkılması sonrası ortaya çıkan fetret devirlerinde zarar görmüş ve bakımsız kalarak yıkılmıştır. Yapıldığı dönemde bir şaheser mekân olan Şenb-i Gâzân, Moğol Hanlarından bir tanesinin yaptığı en büyük hayır kurumlarından bir tanesidir. Şenb-i Gâzân’da şu yapılar bulunmaktaydı;²⁰⁰³

- “*Kunbed-i Âli*” (*Gâzân Mahmud Han’ın türbesi*)
- “*Mescid-i Camii*”
- “*Medâris*” (*Hanefî ve Şafilere için medreseler*)
- “*Hânkâh*” (*Dervişler için tekke*)

²⁰⁰¹ Çelik, **Buhara**,s.77; Saray, **Türkistan**,s.20; Barthold, **Orta Asya**,s.152.

²⁰⁰² Alpargu,**a.g.m**,s.269.

²⁰⁰³Spuler,**a.g.e**, s.488; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.443; Aka,**Timur**,s.43; Sümer, **Karakoyunlular**,s.55; Togan, **Umumi Türk**,s.130; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.104; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.185;Aka,**İran’da Türkmen**,s.4.

- “Dâru’s Siyâde” (Seyyidler için misafirhane)
- “Rasadhâne” (Astronomik gözlem evi)
- “Dâru’s Şifâ” (Hastane)
- “Beytu’l-Kutub” (Kütüphane)
- “Beytu’l-Kânûn” (Kanunların toplandığı yer, devlet arşivi)
- “Beytu’l-Mutevelli” (Mütevelli ve görevlilerin kaldığı yer)
- “Havuz-hane” (Havuz, abdest alınacak yer)
- “Germâbe-yi Sebil” (Sıcaksu-hamam)
- “Bûstân” (Bahçeler)
- “Kûşk-i Âdliyye” (Köşk)
- “Hakimiyye” (Felsefe derslerinin okutulduğu yer)²⁰⁰⁴

Gâzân Mahmud Han, bu şehirde vakfiyeler meydana getirmiştir. Bu vakfiyelerle yapılmasını istediği hayır işlerinin listesini belirtmiştir. Bu hayır işleri için vakfedilen para bu işlerde kullanılmaktaydı:

- “Ziyaret için külliyyeye gelecek olan Moğol komutanlarına ve diğer misafirlere, ziyaretini müteakip Kûşk-i Âdiliyye’de verilecek yemek ve bu yemeğin dışında her gün hazırlanacak olan yemeğin ihtiyaç malzemeleri ve bu işle uğraşacak görevliler için,”
- “Her yıl vâkıf (Gâzân Han)’ın vefat yıldönümünde türbenin komşuları, Tebriz şehri ileri gelenleri ve imamların toplanarak türbeyi ziyareti ve Kur’an’ı hatimleri esnasında verilecek olan sadaka ve büyük aşın giderleri için,”
- “Cuma geceleri mescid, hânkâh ve medrese ehli ile diğer bazı kimselere verilecek tatlı için,”
- “Aşura, berat kandili vb. dini gün ve geceler ile bayramlarda yapılacak masraflar için,”
- “Her yıl fakir ve ihtiyaç sahibi kimselere (muhtaç olanlar) dağıtılmak üzere alınacak iki bin adet koyun derisinden giysi için,”

²⁰⁰⁴ Özgüdenli, *Şenb-i Gazan*, s.180-181.

- “Yüz çocuğun bayramlığı, yıllık masrafları, sünnet edilmesi ve bu işi yapacak beş öğretmen, beş görevli ve küçük çocukların yanında vazifeli beş bakıcı ile mektepteki- her ne kullanılırsa- masraflar için,”
- “Her yıl yüz cilt Kur’an satın alınması için,”
- “Sokağa terk edilen çocukların toplanması, buluğa erip bir sanat veya meslek sahibi oluncaya değin yetiştirilmesi ve bu işi yapacak dadı (süt anneleri) ’lara verilecek maaş ve ihtiyaç maddelerinin karşılanması için,”
- “Tebriz’de vefat edecek olanlardan; kimsesiz ve yabancılar ile defnedilecek kadar terekeye sahip olmayanların kefenlenmesi ve defin masrafları için,”
- “Altı aylık kış mevsiminin karlı ve soğuk dönemlerinde kuşların yemeleri için çatıya dökülecek yem masrafları için,”
- “Dul, kimsesiz ve yoksul kadınların (bive-zenân-i derviş) beş yüzüne her yıl- her birine- istifade etmeleri için verilmek üzere 4 menn (yaklaşık 3,5 kg) temizlenmiş pamuk (penbe-yi mahlûc) için,”
- “Köle, uşak ve küçük çocukların su taşınırken kırdıkları testileri - efendilerinden korkarak üzülmemeleri için- değiştirip yerine yenisini vermek üzere mütevelli tarafından emin bir kimsenin tayin edilmesi ve bu giderler için,”
- “Tebriz şehri yollarının 8 ferseng (yaklaşık 50 km.)’lik bir mesafeye kadar taştan temizlenmesi ile su kanalları ve arkların arındırılması için,”²⁰⁰⁵

Şarıl: Budizm inancına göre kutsal kalıntı, kutsal anı ve eşya anlamına gelmektedir. Yakılan bir kimsenin külleri de Şarıl olarak isimlendirilmektedir. Budizm inancına sahip olan Moğollar arasında kullanılan, Sanskritçe Çarira kelimesinin Moğolca halidir.²⁰⁰⁶

Şakird Pişeler: Batı Türkistan Hanlıkları’nda, Buhara Hanlığında, yaşayan soylu sınıf Özbekleri tanımlayan bir isimdir.²⁰⁰⁷

Şecereci: Kazak Hanlığı’nda var olan resmi olmayan bir görevdir. Kazak halkı kültürel olarak kendi geçmiş nesillerini eksiksiz bilmek zorundadır. Bilmeyen, Kazaklar diğerleri tarafından ayıplanmaktadır. Bu işleri yapan kimselere Şecereci

²⁰⁰⁵ Özgüdenli, *Şenb-i Gazan*, s.182-183.

²⁰⁰⁶ Fazlullah, *Camîu’t (İlhanlılar)*, s.158.

²⁰⁰⁷ Khanikoff, *a.g.e.*, s.238.

ismi verilmektedir. Şecereciler bir cüz ve bazen üç cüzün tamamının soy ağacını bilebilen görevlilerdir.²⁰⁰⁸

Şerâbdâr: İlhanlılar Devleti'nde, Rab-i Reşid şehrinde, tabiplerin ilaçla tedavisini uygun bulduğu hastaların ilaçlarını hazırlamakla görevli olan memura verilen isimdir. Şurubcu olarak da isimlendirilmektedir.²⁰⁰⁹

Şiralğu: Moğolca bir ıstılahtır. Kebap yapılabilen av kuşu anlamına gelmekle birlikte, sosyal anlamda bir avdan pay almak, hak sahibi olmak anlamlarına gelmektedir.²⁰¹⁰

Şugl: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, bir işle meşgul olmayı, bir dairede memuriyete sahip olmayı ifade eden ıstılahtır.²⁰¹¹

Şehinşah: Şehinşah unvanı bir saygı, şeref ve mutlak hâkimiyet gösteren bir unvandır. Büyük sultan, şahların şahı gibi anlamlara gelmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nde bu unvanın karşılığı Sultan'ül Muazzamadır. Şehinşah unvanı, Safeviler Devleti'nde yaygın bir şekilde kullanılır. Şeybânî Hanlığı'nda, Eb'ul Hayr Han döneminden sonra yaşça en büyük şehzadenin tahta geçerek Şehinşah unvanını almaktadır. Harizmşahlar Devleti'nde, Sultan Tekiş'e kaside yazan İmadi Zuragi'nin kasideinden anladığımıza göre bu unvan Sultan Tekiş tarafından kullanılmaktadır.²⁰¹²

Siyasiyyûn: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, siyaset ilmi ile uğraşan bu konuda hükümdarlara öğüt ve devlet yönetimi hakkında tarihten örnekler vererek öneri kitapları yazan kimselere verilen isimdir.²⁰¹³

Şılan: Timurlular Devleti'nde, devlet erkânının yemek masrafları için alınan vergidir.²⁰¹⁴

²⁰⁰⁸ Maukhara, **a.g.t.**, 2011, s.91.

²⁰⁰⁹ Özgüdenli, **Rab-i Reşidi**, s.224.

²⁰¹⁰ Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**, s.191.

²⁰¹¹ Köymen, **Alp Arslan**, s.192; Kurpalidis, **a.g.e.**, s.125.

²⁰¹² Macit, **a.g.e.**, s.143; Gürbüz, **a.g.e.**, s.70; Özgüdenli, **Gâzân**, s.250; Köymen, **Alp Arslan**, s.10; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.499; Barthold, **Orta Asya**, s.37; Merçil, **Hükümdarlık Alametleri**, s.31; Özgüdenli, **Arap İstilasından**, s.21.

²⁰¹³ Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.XV.

Tamgaç: Karahanlı Devleti'nde ve Karluklar arasında, hükümdara verilen saygı ve şeref unvanlarından bir tanesidir. Büyük, yüce bir millete ve devlete sahip olan anlamına gelmektedir.²⁰¹⁵

Tarçi: Türkistan coğrafyasında Uygur dilinde kullanılan bir ıstılahtır. Ücret karşılığında iş yapan kimse ameale anlamına gelmektedir.²⁰¹⁶

Tanha: Şeybânî Hanlığı'nda, yönetici konumunda olmayan, rütbesiz asker veya devlet memurları eğer savaşlarda üstün başarı ve yararlılık gösterirlerse, Han tarafından toprakla ödüllendirilmektedir. Bu tip asker ve sivillere savaşlardaki başarı karşılığı hediye edilen topraklara tanha veya tanhah denmektedir.²⁰¹⁷

Taksir: Bu ifadeyi Kazak Hanlığı'nda da görmekteyiz fakat orda kişinin kendinden üste seslenirken kullandığı bir hitap şeklidir. Buhara Hanlığında ise Taksir ifadesi Emir'in unvanlarından biri olmuştur ve bu ifade Emire karşı 21 kez tekrarlanarak söylenmektedir.²⁰¹⁸

Tamga: Türkistan'da Karahanlı Devleti'nde, hükümdar kullandığı mühüredir.²⁰¹⁹

Tanğuk: Karahanlı Devleti hükümdarı bir yere gittiği zaman ona verilen hediyeler ve yemeklere verilen isimdir.²⁰²⁰

Tansuk: Timurlular Devleti'nde hükümdara verilen veya hükümdarın ihsan için bir kimseye verdiği dokuz parçadan oluşan hediyelere verilen isimdir.²⁰²¹

Tarım: Karahanlı Devleti'nde, hükümdar soyundan gelen hatunlara ve onların kızlarının aldıkları unvandır.²⁰²²

²⁰¹⁴ Tarağayoğlu, **a.g.e.**, s.90; Erkoç, **a.g.m.**, s.47.

²⁰¹⁵ Genç, **a.g.e.**, s.128; Donuk, **a.g.e.**, s.36; Sinor, **a.g.e.**, s.472; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s.52; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.29; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.381; Togan, **Umumi Türk**, s.59; Barthold, **Orta Asya**, s.37; Özgüdenli, **Arap İstilasından**, s.27.

²⁰¹⁶ Caferoğlu, **a.g.e.**, s.33.

²⁰¹⁷ Macit, **a.g.e.**, s.297.

²⁰¹⁸ Olufsen, **a.g.e.**, s.580.

²⁰¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.526.

²⁰²⁰ Donuk, **a.g.e.**, s.84.

²⁰²¹ Şâmî, **a.g.e.**, s.107.

²⁰²² Donuk, **a.g.e.**, s.50; Genç, **a.g.e.**, s.238.

Targamişi: Türk Moğol Devleti’nde, dağılmak, dağıtmak bir yerden ayrılarak çıkıp gitmek anlamında kullanılan bir ıstılahtır. Bir anlaşma sonrası herkes ordusu ile “targamişi yaptı” şeklinde kullanımı mevcuttur. Böylece herkesin ordusu ile birlikte oradan ayrıldığı, dağıldığı ülkesine döndüğü gibi anlamlar çıkabilmektedir.²⁰²³

Tarhan: Karahanlı Devleti’nde var olan bir unvandır. Tarhan, Karahanlı Devleti’nde sosyal hayatta bey unvanına denk gelmektedir. Ayrıca devletin idari kadrosunda da görev almaktadır. Bu unvan idari ve sosyal unvanlar sınıfına girmektedir Tarkan şeklinde de kullandığı bilinmektedir. Türk Moğol Devleti’nde ve diğer dört ulus Moğol Devletleri’nde, Han’a sadakatini kanıtlamış, han soyundan olmayan, orduda savaşta yararlılık göstermiş komutanlara verilen unvandır. Han, Tarkanlara ödül olarak toprak ihsan etmiştir. Büyük toprak sahipleri olan Tarhanlar vergiden muaf tutulmuş, dokuz suça kadar işledikleri suçlar affedilmiş ve günün istedikleri her saati önceden hiçbir haber vermeden hükümdarın yanına, hükümdarın o sırada yanında kim olursa olsun izinsiz girebilme hakkına sahiptirler. Tarhanların bu unvanları yedi kuşak sonraki nesline kadar miras olarak kalabilmekteydi. Tarhanlar, bu unvanlarını, altın veya gümüş olarak hazırlanan payzeler ile alarak tasdik ettirmiş olmaktadır.

2024

Tâs-i Adl: İlhanlılar Devleti’nde, Gâzân Mahmud Han’ın emri ile kadıların yanında bulunan içi su dolu bir taktır. İlhanlılar Devleti’nde, yeni yazılan hüccetler karşılığında eskilerinin veya yazımı üzerinde otuz yıl geçip süresi ve geçerliliği dolmuş olan hüccetler bu tasın içine atılarak yıkanır ve üzerindeki mürekkep akıp gider ve hüccet temizlenmiş yok olmuş ve geçersiz olmuş anlamına gelirdi.²⁰²⁵

²⁰²³ Fazlullah, **Camîu’t (İlhanlılar)**,s.86.

²⁰²⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, “Tarhan”, **DİA**, Diyaet Vakfı Yayınları, C.40, 2011, s.19-20; Doğan-Erdoğan, **a.g.e**, s.32; Rasonyi, **Türklük**,s.178; Aka, **a.g.m**, s.906; Temir, **Gizli Tarih**,s.148; Cüveyni,**a.g.e**, s.92; Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.330; Genç,**a.g.e**, s.239; Kara,**a.g.e**, s.171; Özgüdenli,**Gâzân**,s.64; Özgüdenli,**Gâzân**,s.115;Uluçay,**a.g.e**,s.11;Spuler,**a.g.e**,s.301;d’Ohsson,**a.g.e**,s.43;Köymen,**Kuruluş**,s.5; Paydaş, **a.g.m**, s.196; Gömeç, **a.g.m**, s.235; Tihrani,**a.g.e**, s.119; Aka,**Timur**,s.112; Abû’l Farac,**a.g.e**, s.477; Grigor, **a.g.e**, s.35; Kurat, **Karadenizin**,s.136; El Ömeri,**a.g.e**, s.60; Marozzi,**a.g.e**, s.119; Ebû’l Ferec, **Târîhu**,s.6; Fazlullah, **Camîu’t (İlhanlılar)**,s.82; Aka, **Mirza Şahrüh**, s.7.

²⁰²⁵ Özgüdenli,**Gâzân**,s.327.

Tapişmişi: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan, herhangi bir kimsenin bir başkasını bularak onunla görüşmesi anlamına gelmektedir. Hükümdar tarafından bir kimse ile yapılan görüşmede tapişmişi olarak ifade edilmektedir. Moğolca bir ıstılahtır.²⁰²⁶

Tayang: Türk Moğol Devleti'nde yaşayan Nayman kabilesinin reislerinin aldığı Çince büyük kral unvanıdır.²⁰²⁷

Tengri-yin Küçündür: Bu ıstılah Türk Moğol Devleti ve şube hanlıklarında yarlıklarında, sikkelerinde geçmektedir. Moğollar hâkimiyeti Türk devlet geleneğine göre Tanrıdan aldıklarına inanmaktadır. Kut inancı olarak bildiğimiz bu inanç sebebiyle Türk Moğol Devleti'nde Hanlar, sözlerine “Tengri-yin Küçündür” yani “Tanrının gücüyle” ibaresi ile başlamaktadırlar.²⁰²⁸

Teberrük: Kazak Hanlığı'nda var olan bir uygulamadır. Hanlıkta, Han seçimi sonrası üzerine oturtulan beyaz keçenin (han kötermek) tören sonrası halk tarafından parçalarının alınmasına verilen isimdir.²⁰²⁹

Tegindi: Karahanlı Devleti'nde, hükümdarın huzuruna kabulü ve huzurundan çıkış haline denmektedir.²⁰³⁰

Tegişmişi: Moğolca bir kelime olan Tegişmişi, Türk Moğol Devleti'nde, hükümdarın başarılı bulduğu devlet adamlarına veya sadece lütuf olarak ihsanlarına ve hediyelerine verilen isimdir. Tegişmişi ıstılahı, İlhanlılar Devleti'nde, sorgu anlamında da kullanılmaktadır.²⁰³¹

²⁰²⁶ Fazlullah, **Camıu't (İlhanlılar)**,s.147.

²⁰²⁷ Grouset, **a.g.e.**, s.187; Gömeç, **a.g.m.**, 2007, s.234; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.434; Kafalı, **Ötemiş Hacı**,s.76; Temir, **Cengiz Han**,s.43; Roux,Moğol,s.123; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.64.

²⁰²⁸ Özgüdenli, **Gâzân**,s.215; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.121; Spuler, **a.g.e.**, s.292.

²⁰²⁹ Klyashtorny-Sultanov, **a.g.e.**, s.356.

²⁰³⁰ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.547.

²⁰³¹ Özgüdenli, **Gâzân**,s.168; Aksarayî, **a.g.e.**, s.72; Uyar, **a.g.m.**, s.44; Cüveynî, **a.g.e.**, s.452; Fazlullah, **Camıu't (İlhanlılar)**,s.51.

Tegit Öge: Karahanlı Devleti'nde var olan bir saygı unvanıdır. Devlet içinde bir saygınlığı ve yeri olan fakat hanedan içinden olmayan kimselerin çocuklarına ve onların soylarının devamında ki kimselere verilmektedir.²⁰³²

Telegütler: Kazak Hanlığı'nda ekonomik durumu kötü olan orduya asker olarak alınmış sıradan basit halkı tanımlamak için kullanılan isimdir.²⁰³³

Tenapa: Batı Türkistan Hanlıkları'ndan olan Hokand Hanlığı'nda, toprak üzerinden alınan bir vergidir.²⁰³⁴

Tengriken: Karahanlı Devleti'nde, prenseslere verilen unvandır.²⁰³⁵

Terken Hatun: Karahanlı Devleti, Büyük Selçuklu Devleti ve Harizmşahlar Devleti'nde soylu, genellikle hükümdar annesi ve hanımları için kullanılan bir unvandır. Türklerde, İslam öncesi dönemde, devlet yönetiminde kadınlar erkeklerle eşit haklara sahiptir. Toylarda ve kurultaylarda Hatun adı verilen bu kadınlar hükümdarın yanında oturur ve kararlarda söz söyleme yetkisine sahip olurlardı. İslam sonrası dönemde kadınların yönetimde etkileri azalmakla beraber, Türkistan bozkır kültüründe kadınların etkisi belli bir düzeyde halen devam etmiştir. Bunun en önemli iki örneği, Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Melikşah'ın hanımı ve Sultan Sancar'ın annesi olan Terken Hatun ve Harizmşahlar Devleti hükümdarı Sultan Muhammed Harizmşah'ın annesi Terken Hatun'un faaliyetleri ve kaynaklarda geçen gücüdür.²⁰³⁶

²⁰³² Genç,**a.g.e**, s.196.

²⁰³³ Tomilov, **a.g.e**, s.114.

²⁰³⁴ Schuyler,**a.g.e**, s.393.

²⁰³⁵ Donuk,**a.g.e**, s.50.

²⁰³⁶ Genç, **a.g.e**, s.138; Gülay Ögün Bezer, "Terken", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.40, 2011, s.509;Donuk,**a.g.e**, s.51; Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.555; Gürbüz,**a.g.e**, s.153; Spuler,**a.g.e**, s.454; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.44; Kafesoğlu, **Melikşah**,s.42; Sevim, **Anadolunun Fethi**,s.104; Sevim-Merçil,**a.g.e**, s.111; Sevim-Yücel,**a.g.e**, s.91; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.42;Nesevi,**a.g.e**, s.20;Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.306; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e**, s.410; Saadettin Gömeç, "Terken Unvanı Hakkında", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, 2010, 17-2, s.107-114; El Hüseyini,**a.g.e**, s.51; Togan, **Umumi Türk**,s.198; Barthold, **Orta Asya**,s.78; Roux,**Moğol**,s.192; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.71; Horst,**a.g.e**, s.24.

Til: Karahanlı Devleti'nde, savaşta esir alınarak, karşı düşmanın durumunu öğrenmek için kullanılan tutsaktır.²⁰³⁷

Tilişmiş: Türk Moğol Devleti'nde, bir kimseye ikramda bulunulması ve onun da bu ikramı kabul etmesini ifade etmek için kullanılan bir ıstılahtır.²⁰³⁸

Tirnek: Türkistan'da Karahanlı Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti'nde, halk kurultaylarıdır. Halkın kendi sosyal yaşantısını, örneğin çarşı ve camiler ihtiyaçları gibi belli başlı işleri görüşmek için toplandıkları meclis.²⁰³⁹

Tiyul: Şeybânî Hanlığı'nda, Akkoyunlu Devleti ve Safevi Devleti'nde, hükümdarın bir yerdeki devlete ait toprağın gelirlerinden yararlanması için geçici müddette de şahıslara vermesi işine verilen isimdir.²⁰⁴⁰

Toğma: Hive Hanlığı'nın, Safevi Devleti ile savaşları sonunda esir alınarak Hive şehrine getirilen ve sosyal hayatta hanlıkta bulunan İranlı kölelere halk arasında verilen isimdir.²⁰⁴¹

Tokuz Tulu Han: Bayrakların sayısı fazla olan hana verilen unvandır. Moğol âdetidir. Bayrakların dokuz parça halinde çıkarılma geleneği vardır ve bu büyük şerefli Han'a ait olan bir şeydir. İlk Dokuz Tuğlu Han, Cengiz Handır.²⁰⁴²

Tolubahadır: Kazak Hanlığı'nda kullanılan bir ıstılahtır. Savaşlarda üstün başarılar gösteren bahadırlara verilen bir unvandır. Tam eksiksiz kahraman anlamına gelmektedir.²⁰⁴³

Tonluk: Eki Türkçe bir ıstılahtır. Türkçeden Moğolcaya girmiş olan tonluk, elbise değeri ve elbisenin ücreti anlamında kullanılmaktadır. Bir kimseye bağış ve ihsanda bulunurken kullanılmaktadır.²⁰⁴⁴

²⁰³⁷ Merçil, **Kirman**,s.183.

²⁰³⁸ Ebü'l Ferec, **Târîhu**,s.29.

²⁰³⁹ Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.301; Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.556.

²⁰⁴⁰ Alpargu,**a.g.ö**,s.270; Macit,**a.g.e**, s.295; Göksu,**Ordu**,s.78; Tihrani,**a.g.e**, s.388; Erdem, **a.g.m**, s.61; Erkoç, **a.g.m**, s.41.

²⁰⁴¹ Vurgun, **a.g.m**, 2014, s.185.

²⁰⁴² Temir, **Gizli Tarih**,s.134; Barthold, **Tarihte Türk**,s.97; Maukhara, **a.g.t**, s.71;

d'Ohsson,**a.g.e**, s.55; Gömeç, **a.g.m**, 2007, s.234; Findley,**a.g.e**, s.99; Temir, **Cengiz Han**,s.71.

²⁰⁴³ Maukhara, **a.g.t**, s.73.

Tonga: Karahanlı Devleti'nde, saygı unvanlarından birdir. Çok güçlü bir kimseye verilmektedir. Gücün sembolü bir fili öldürecek kadar güçlüdür.²⁰⁴⁵

Toygun: Türklerde bir devlet geleneği olan toy, Karahanlı Devleti'nde de bulunmaktadır. Hükümdarın düzenlediği resmi toylara katılma hakkı olan kimselere, Toygun ismi verilmektedir.²⁰⁴⁶

Toyın: Çince doğru yolda olan insan demek olan Toyin kelimesi, Budist din adamlarına, halkın lider ve saygıdeğer kimselere verdikleri unvandır.²⁰⁴⁷

Töbebey: Kazaklar arasında sosyal olarak kullanılan bir unvandır. Birbiri ile anlaşmazlık yaşayan iki beyin arasında hakem olan verilmektedir.²⁰⁴⁸

Töre: Türkistan Devletleri'nde Kazak ve Özbeklerin ortak kullandığı bir ifadedir. Aynı ifadeyi Kaşgar Hanlığı'nda, Osmanlı Devletine giden bir elçi olan Yakup Töre'de de görmekteyiz. Kendisi Kaşgar Hanı, Yakup Han'ın yeğenidir. Töre Kazak ve Özbek Hanlıklarında, Hükümdarın oğlu yahut yeğenleri olan Şehzadeler verilen unvandır.²⁰⁴⁹

Törecan: Kazak ve Özbek Hanlıklarında Şehzade için kullanılan Töre kelimesi ile paralel olarak, Han'ın doğan ilk şehzadesine, diğerlerinden ayırmak ve bir özellik addetmek için "Töre Can" unvanı kullanılır.²⁰⁵⁰

Tuğ Bağlamak: Türkistan Devletleri'nde bağımsızlığa ulaşma simgesidir. Bağımsız resmi devlet bayrağı oluşturmayı ifade eder.²⁰⁵¹

²⁰⁴⁴ Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.82

²⁰⁴⁵ Genç **a.g.e**, s.140.

²⁰⁴⁶ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**,s.198.

²⁰⁴⁷ El Cüzzani, **Moğol İstilasına**,s.108; Barthold, **Türkistan**,s.574; Cüveyni,**a.g.e**, s.104

²⁰⁴⁸ Maukhara, **a.g.t**, s.80.

²⁰⁴⁹ Karpat, **a.g.e**, s.71; Saray, **Türkistan**,s.104; İ.Togan, **a.g.m**, s.403;

Alpargu,**a.g.m**,s.283; Klyashtorny-Sultanov, **a.g.e**, 2013, s.350; Kara,**a.g.e**, s.275; Bilgiç,**a.g.e**, s.392; Yuvalı, İlhanlılar,s.116; Koç, **Rus Elçilik**,s.39.

²⁰⁵⁰ Maukhara, **a.g.t**, s.80.

²⁰⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.589.

Tusamişi: İlhanlılar Devleti’nde kullanılan Moğolca bir ıstılahtır. Birine bir bağışta bulunmak, birşeyi ona vermek, merhamet etmek, bir kimsenin sahipliğine bırakmak teslim etmek anlamında kullanılmaktadır.²⁰⁵²

Tuzgu: Türkiye Selçuklu Devleti ile ilgili kaynaklarda sık sık geçen bir ıstılahtır. Tuzgu, Türkçe bir kelimedir ve hediye anlamına gelir. Genel anlamda, mağlup olan ordunun veya şehir halkının galip olan düşman devletin ordusuna verdiği hem eman, merhamet için hem de geleneksel bir zorunluluk olan verdikleri yemekler ve gıda maddeleridir. Galip olan ordunun, özellikle İlhanlılar Devleti’nin, Anadolu hâkimiyeti döneminde, Noyanların Türkiye Selçuklu Devleti emirleri ve halkından tuzgu almaları çok sık görülmektedir. Tuzgu, sadece mağlup ve galip arasında bir durum değildir. Devletin, büyük emirlerine, yerel yöneticilere ve dahi hükümdara bir yere misafir olduklarında, misafir olunan bölge halkı ve yöneticileri de tuzgu vermek zorundadır. Ayrıca, dost ülke ve ordular ile de karşılaşınca verilmektedir.²⁰⁵³

Tüğ: Karahanlı Devleti’nde, hükümdarın huzurunda çalınan davullara verilen isimdir. Bu davulların çalması, hâkimiyet alametlerinden bir tanesi olan “nevbet” ile aynı işleve sahiptir.²⁰⁵⁴

Türbe Ziyareti Âdeti: Türk Devlet geleneğinde, tahta çıkan hükümdar cülus töreninden tahtını devraldığı hükümdarın ve ondan önceki tüm atalarının türbelerini ziyaret etmekteydi. Bu ziyaretler hem atalara saygı anlamında hem de hanedanın ve devletin sürekliliğini göstermesi bakımından önemlidir. Türbe ziyaretleri sırasında halka sofralar kurulur yemekler yedirilir ve halk üzerine altın ve gümüş paralar saçılırdı. Bu bakımdan da sosyal olarak halkın yararına bir gelenektir.²⁰⁵⁵

Tümen: İlhanlılar Devleti’nde ve Timurlular Devleti’nde, kullanılan en yüksek değere sahip para birimidir.²⁰⁵⁶ Aynı zamanda, Türk Moğol Devleti ve Timurlular

²⁰⁵² Fazlullah, **Camîu’t (İlhanlılar)**,s.93.

²⁰⁵³ Merçil, “**Tuzgu**” kelimesi ve Selçuklu Devrinde Kullanılışı,s.230-231; Grigor, **a.g.e**, s.11; Cüveynî,**a.g.e**, s.499 ; Ebü’l Ferec, **Târîhu**,s.13; Fazlullah, **Camîu’t (İlhanlılar)**,s.16; Özcan, **a.g.e**, s.160.

²⁰⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.588.

²⁰⁵⁵ Merçil, **Gazneliler**,s.57.

²⁰⁵⁶ Fazlullah, **Camîu’t (İlhanlılar)**,s.154.

Devleti'nde ve Türkistan'ın diğer bölgelerinde on bin kişilik askeri birliği ifade etmektedir.²⁰⁵⁷

Tüpe: Hive Hanlığı'nda yerel kabilelerin oluşturduğu gruplardır.²⁰⁵⁸

Uadagan: Türk Moğol Devleti'nde, kadın şamanlara verilen isimdir.²⁰⁵⁹

Ulağ: Türkistan'da, beylerin verdikleri emirle bir habercinin hizmetine koşulan ve habercinin başka bir ata ulaşana kadar bindiği attır.²⁰⁶⁰

Ucbeyi: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, devlet ile yabancı, gayrimüslim ülkelerin sınırlarında olan eyalet ve şehirlerin yöneticileridir. Ucbeyleri, yabancı devletlerin topraklarına daima Dâr'ül İslam'dan Dâr'ül Harb'e akınlar ve yağma seferleri düzenlemekteydiler. Böylece, düşman devletin gücü daima baskı altına alınmaktaydı Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde ucbeyleri özerk yapı göstermektedirler. Zamanla hâkim devletlerin merkezi gücü ve kudreti kaybolmaya başlayınca, ucbeylerinin bağımsızlık istek ve arzuları da yükselmekteydi. Bu durum ucbeylerinin merkezden tamamen ayrı bağımsız bir devlet haline gelmelerinde yol açabilirdi. Akkoyunlu Devleti, Karakoyunlu Devleti, Osmanlı Devleti, Gazneliler Devleti ve Harizmşahlar Devleti'nin kuruluşu bu halde olmuştur.²⁰⁶¹

Ülüş Sistemi: Ahmet Caferoğlu'nun hazırlamış olduğu Uygur dilindeki hukuk ıstılahlar ve ıstılahları sözlüğünde Ülüş²⁰⁶²; “*Emlak, mülk ve arazi gibi emvalin müşareketinde kullanılan 'hisse' tâbiri, vesikalarda ülüş kelimesi ile ifade edilmiştir. Bugünkü Türk lehçelerinden Telaut, Lebed, Küer, Şor ve Çağatayca'da ülüş, Osmanlı, Uygur, Şor ve Çağatayca'da ülâş gibi şekillerde yazılarak günümüz Türkçesinde de kullanılan üleşmek şeklinde kullanılmaktadır.*” Eski Uygurca hukuk

²⁰⁵⁷ Aka, **a.g.m**, s.907; Kara, **a.g.e**, 2013, s.148; Gürbüz, **a.g.e**, s.155; Özgüdenli, **Gâzân**, s.104; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.134; Spuler, **a.g.e**, s.94; d'Ohsson, **a.g.e**, s.69; Onay, **a.g.m**, 2012, s.2450; Tihrani, **a.g.e**, s.214; Findley, **a.g.e**, s.105; Aka, **Timur**, s.14; Grigor, **a.g.e**, s.25; Kurat, **Rusya**, s.63; Kurat, **Karadenizin**, s.93; Aksarayî, **a.g.e**, s.46; Uyar, **a.g.m**, s.36; El Ömeri, **a.g.e**, s.41; Hinz, **Uzun Hasan**, s.88; Marozzi, **a.g.e**, s.119; Roux, **Moğol**, s.90; Şâmî, **a.g.e**, s.22; Ebû'l Ferec, **Târîhu**, s.9; Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.129; Arabşah, **a.g.e**, s.56; Özcan, **a.g.e**, s.61; Bıyıktaş, **a.g.e**, s.15.

²⁰⁵⁸ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.80.

²⁰⁵⁹ Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.36.

²⁰⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.618.

²⁰⁶¹ Bilgiç, **a.g.e**, s.399; Aksarayî, **a.g.e**, s.56.

²⁰⁶² Caferoğlu, **a.g.e**, s.34; Barthold, **Orta Asya**, s.37; Divitçioğlu, **a.g.e**, s.122.

metinlerinde taksim etmek, hisse ayırmak anlamlarında kullanılmıştır. Üleşmek, bölüşmek demektir.²⁰⁶³ Oğuzlarda kesilen etlerin boy üyeleri arasında eşit olarak hükümdar tarafından paylaştırılması durumuna üleşmek, üleştirmek denilmekteydi. Eski bozkır Türkleri geleneğe göre gerçekleştirdikleri Kengeş, Kurultay ve Han sofralarında toplantıya iştirak eden herkesin oturacağı yeri ve sofradan yiyecekleri payları ve miktarları bellidir. Bu payın dışına çıkmamanın olmadığı sisteme ülüş²⁰⁶⁴ sistemi denilmekteydi. Türk devlet kültüründe, hükümdar ailesi hâkimiyetini ve meşruiyetini doğrudan tanrıdan kut inancı ile almışlardır. Tanrı tarafından yönetme hakkı tanındığına inanılan hükümdar ailesinin her bir ferdi devletin toprakları üzerinde hâkimiyet hakkına sahiptir. İktidarın bir aileye verildiği bu inanç sisteminde, aile fertlerinin her birinin tahta çıkma hakkı ve bu hakkı bir fırsat ile etme şansı vardı. Hükümdarlar aslında devletin siyasi hayatını azaltan bu durumu ve hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak için ülkeyi genellikle oğulları eğer oğulları yoksa kardeşleri veya yakın akrabaları arasında paylara ayırmakta yani üleştirmektedirler.²⁰⁶⁵ Bu üleştirme²⁰⁶⁶ ile kendi toprağına ve ulusuna sahip olan hanedan üyesi birkaç nesil sonra merkezden tam bağımsızlığını kazanma uğraşına girmektedir. Bu durumda eski Türk Devletleri'nin kolay kurulup kolay yıkılması halini meydana getirmektedir.

Türk Moğol Devleti'nin kurucusu Cengiz Han, devletini Türk bozkır yasa ve törelerine göre kurmuştur. Cengiz Han, siyasi olarak meşru dört oğlu arasında üleştirmiştir.²⁰⁶⁷ Aynı şekilde Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarı II. Kılıçaslan da on bir oğlu arasında ülkesini üleştirmiştir. Ülüş²⁰⁶⁸ sistemini Türk İslam Devletleri arasında uygulamayan yegâne devlet Osmanlı Devleti olarak karşımıza çıkmaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in vefatı sonrası iki şehzade olan Bâyezid ve Cem arasındaki taht mücadelesinde, şehzade Cem'in tahtta bulunan II. Bâyezid'e devleti üleştirme

²⁰⁶³ Özgüdenli, *Ülüş Sisteminden*, s.43.

²⁰⁶⁴ Macit, *a.g.e.*, s.143; Clavijo, *a.g.e.*, s.137; Rossabi, *a.g.e.*, s.8; Özcan, *a.g.e.*, s.138.

²⁰⁶⁵ Göksu, *Ordu*, s.87; Bedirhan-Atçeken, *a.g.e.*, s.22; Köymen, *Alp Arslan Zamanı*, s.43; Turgal, *a.g.e.*, s.19.

²⁰⁶⁶ Parmaksızoğlu-Çağlayan, *a.g.e.*, s.434.

²⁰⁶⁷ Sevim, *Kutalmışoğlu*, s.151; Özeydin, *a.g.e.*, s.4; Erkoç, *a.g.m.*, s.38.

²⁰⁶⁸ Köymen, *Kuruluş*, s.365; Sevim-Yücel, *a.g.e.*, s.135; Togan, *Umumi Türk*, s.211; Duğlat, *a.g.e.*, s.57

teklifi Padişah tarafından reddedildiği bilinmektedir. Bu durumda şehzade Cem'in eski Türk devlet geleneği olan ülüş²⁰⁶⁹ sistemini bildiği ortaya çıkmaktadır.

Ulu Atalık: Hive Hanlığı'nda, Han'ın atalığı için kullanılan bir saygı unvanıdır.²⁰⁷⁰

Uluğ Cırçı: Türkistan coğrafyasında, Kazaklar ve Özbekler arasında sözlü destan geleneğinde, bu destanları halka okuyanlara verilen isimdir.²⁰⁷¹

Uluğ Ev: Türk Moğol Devleti'nde ve şube hanlıklarda Han'ın otağına verilen isimdir.²⁰⁷²

Uluğ İlig: Karahanlı Devleti'nde büyük hükümdar anlamında kullanılan saygı unvanıdır.²⁰⁷³

Ulus: Modern anlamda, aynı ortak kültür, tarih dil ve din geçmişine sahip olan halkın belli sınırlarda yaşamasıyla aldığı isimdir. Çağatayca'da ise, aşiretin büyüğü anlamına gelen Ulus ıstılahı, Cengiz Han hayatta iken dört oğlu arasında (Cuci, Çağatay, Ögeday, Tuluy) ülkesini paylaştırdı. Her birine belli bir miktar asker ve millet verdi. Bu verdikleri ile oğulları kendi topraklarını idare etmeye başladı. İşte bu idare ile Ulus tabiri ortaya çıktı ve her oğlu kendi topraklarında Uluslarını kurarak bunlara hükmetti. Bu Ulusların en büyük ikisi, ilk oğlu olan Cuci'ye verdiği Deşt-i Kıpçak bölgesi ile Cuci Ulusu olan Altınorda Hanlığıdır. İkinci oğlu olan Çağatay'a verdiği asker ve millet ile Çağatay'ın adı ile teşkilatlı Çağatay Hanlığı yahut Çağatay Ulusudur.²⁰⁷⁴

²⁰⁶⁹Togan, **Oğuzdestanı**,s.52.

²⁰⁷⁰Çelik,**Hive Hanlığı**,s.80.

²⁰⁷¹Caferoğlu, **a.g.e.**, 1988, s.28; Karpat, **a.g.e.**, s.92; Togan, **Çengiz Han**,s.32.

²⁰⁷²Çelik, **Yarkend**,s.76; Kurat, **Karadenizin**,s.229; Togan, **Umumi Türk**,s.138.

²⁰⁷³Donuk,**a.g.e.**, s.20.

²⁰⁷⁴Rasonyi, **Türklük**,s.182; İ.Togan, **a.g.m.**, 2002, s.399; Temir, **Gizli Tarih**,s.143; Karpat, **a.g.e.**,s.9; Günay, **a.g.e.**, s.400; Çelik, **Yarkend**,s.75; Bilgiç,**a.g.e.**, s.400; Özgüdenli,**Gâzân**,s.111; Yuvalı, **İlhanlılar**,s.26; Spuler,**a.g.e.**, s.274; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.247; Onay, **a.g.m.**, 2012, s.2450; Gömeç, **a.g.m.**, 2006, s.1; Berl, **a.g.e.**, s.168; Tihrani,**a.g.e.**, s.60; Findley,**a.g.e.**, s.100; Parmaksızoğlu-Çağlayan,**a.g.e.**, s.438; Kurat, **Karadenizin**,s.122; Yüksel, **a.g.m.**, s.16; Uyar, **a.g.m.**, s.34 Gömeç, **Kırgızlar**,s.36; Marozzi,**a.g.e.**, s.366; Togan, **Umumi Türk**,s.62; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1953, s.124; Roux,**Moğol**,s.31; Bademci, **Cengiz Han ve**,s.46; Kamalov, **Kafkasya**,s.19.

Umdetu'l Umera: Buhara Hanlığı'nda, Atalık olarak iktidarda kalmış olan Muhammed Danyal Biy'in unvanlarından biridir. Tüm Emirlerin ve beylerin sahibi anlamına gelebilen bir unvandır.²⁰⁷⁵

Umera-ı Azam: Hive Hanlığı'nda büyük emirler adıyla anılan Divan-ı hümayun üyesi emirlerdir. Urunişin aksakalı adıyla da anılırlar.²⁰⁷⁶

Umhdarlar: Batı Türkistan hanlıkları'nda, Tacikler ve İranlılar, köle olarak yahut yabancı tüccar olarak şehirlerde bulunurlardı. Sosyal sınıflarda düşük statülü olan bu kişilerin dini toplulukları düşük dini saygınlıkta görülüp Umhdarlar ismi ile nitelenmektedirler.²⁰⁷⁷

Uran: Kazak Hanlığı'nda, her cüz ve kabilenin kendi savaşa çağrıları vardır. Savaşa çağırılma ve savaşa asker toplama çağrısına Uran denilmektedir. Bu ıstılah, Kazak bozkırlarından, Osmanlı Devletine kadar varlığını sürdürmüştür.²⁰⁷⁸

Urug: Türkistan'da Türkler ve Moğollar arasında ortak kullanılan bir ıstılahtır. Uluğ Yurt olarak da kaynaklarda geçen Urug, devleti oluşturan aileler birliği, boylar için kullanılan isimdir.²⁰⁷⁹

Uruklu: Türkistan'da Şeybânî Hanlığı döneminden başlayarak, yaklaşık 1940'lı yıllara kadar Özbekistan'da Taze Özbek şeklinde kullanılmıştır. Taze Özbek, saf kan, katıksız Özbek demektir. Şeybânîler kendilerini Türkistan'ın yerli ahalisinden ayırmak amacıyla böyle bir adlandırmayı tercih ettiler ve çok uzun yıllar boyunca yerli ahaliden kız alıp vermeyi yasakladılar. Bu ayrım SSCB döneminde sınıf farkı oluşturduğu için yasaklanmıştır.²⁰⁸⁰

²⁰⁷⁵ Çelik, **Buhara**, s.75.

²⁰⁷⁶ Çelik, **Hive Hanlığı**, s.73.

²⁰⁷⁷ Khanikoff, **a.g.e.**, s.238.

²⁰⁷⁸ Maukhara, **a.g.t.**, s.70.

²⁰⁷⁹ Donuk, **a.g.e.**, s.89; Kara, **a.g.e.**, s.270; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.116; Gömeç, **a.g.m.**, 2006, s.1; Parmaksızoğlu-Çağlayan, **a.g.e.**, s.444; Kurat, **Rusya**, s.68; Turgal, **a.g.e.**, s.18; Uyar, **a.g.m.**, s.34; Gömeç, **Kırgızlar**, s.63; Togan, **Çengiz Han**, s.27; Togan, **Oğuzdestanı**, s.27; Togan, **Umumi Türk**, s.70; Uyar, **Ortaçağ Moğol**, s.1297; Ötemiş Hacı, **a.g.e.**, s.49; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**, s.6; Bıyıktaş, **a.g.e.**, s.13.

²⁰⁸⁰ Klyashorny-Sultanov, **a.g.e.**, 2013, s.260; Gordlevski, **a.g.e.**, s.91; Duğlat, **a.g.e.**, s.62.

Vasal: Vasallık, haraç, vergi ödeyen devlet statüsüdür. Bir devletin bağımsızlığını kaybederek bir başka devlete tabii olması durumudur bu durumda vasal olan devlet, tabiliğini kabul ettiği devletin hükümdarına hutbe okutur ve sikke darbettirir. Vergilerini tabii olduğu devlete verir ve savaş esnasında ordusu ile tabii olduğu devletin ordusuna iştirak etme durumudur.²⁰⁸¹

Veliyyün-i Nime: Buhara Hanlığı'nın Şehr-i Sebz vilayetinin hâkimine verilen özel bir unvandır. Emir Nasrullah bu unvanı almıştır daha sonra bu unvan, Şehr-i Sebz hâkimi Aşur Kulu İskender'e geçmiştir.²⁰⁸²

Vuçung Bitig: Karahanlı Devleti'nde, bir yedek vesikadır. Kaybolan “baş” ve “idiş bitigleri”nin yerine hazırlanan bitiglere verilen isimdir.²⁰⁸³

Yada Taşı: Eski Türk tarihinde sıklıkla bahsedilen efsanevi bir taştır. Bu taş ile bütün hava olayları kontrol edilir, yağmur, kar yağdırılır, fırtına çıkartılırdı. Bu taş sayesinde eski Türkler birçok savaşı kazanmış olarak kaynaklara geçmektedirler. Bu taşı “Yadacı” ismi verilen özel güçleri olduğu inanılan kimseler kullanmaktadır. Moğollara da Türklerden geçen “yada taşı” hakkında İslam kaynaklarında da bilgi verilmektedir.²⁰⁸⁴

Yağlığa Dokunma Âdeti (Yağlamışı): Türkistan'da Türk Devletleri'nin hükümdarlarının bir kişiden ve bir işten memnun olunca bu memnuniyetlerini göstermek için yaptıkları harekettir. Bu adet Moğollarda, ilk avından başarıyla dönen çocukları kutlamak ve kutsamak için eli yağa ve kana dokundurmak olarak şekillenmiştir.²⁰⁸⁵

Yasaya Çarpırmak: Türk Moğol Devletini kuran Cengiz Han devletini tanzim ederken kendi koyduğu ve adına Yasak, Yasa veya Yosun denen kanunlar çerçevesinde devletini yönetmiş ve sosyal hayatı düzenlemiştir. Cengiz Han ve

²⁰⁸¹ Barthold, *Tarihte Türk*, s.124; Bilgiç, *a.g.e.*, s.413; Köymen, *Alp Arslan*, s.14; Köymen, *Alp Arslan Zamanı*, s.40; Findley, *a.g.e.*, s.91.

²⁰⁸² Schuyler, *a.g.e.*, s.407.

²⁰⁸³ Donuk, *a.g.e.*, s.69; Caferoğlu, *a.g.e.*, s.32.

²⁰⁸⁴ Onay, *a.g.m.*, 2012, s.2446; Aka, *Timur*, s.84; Abû'l Farac, *a.g.e.*, s.531; Togan, *Umumi Türk*, s.108; Barthold, *Orta Asya*, s.137; Roux, *Moğol*, s.108.

²⁰⁸⁵ Tarağayoğlu, *a.g.e.*, s.32; Spuler, *a.g.e.*, s.457; Uyar, *Ortaçağ Moğol*, s.1302; Roux, *Moğol*, s.215; Fazlullah, *Camiu't (İlhanlılar)*, s.193.

sonrası Türk Moğol şube devletlerinde Cengiz Yasası'na göre yönetilmeye, kanunlar bu çerçevede uygulanmaya ve adalet bu doğrultuda sağlamaya çalışılmıştır. Devlet, bir suçlunun suçu için yasadaki maddelere bakmaktaydı. Eğer suçun cezası yasakta idam ise bu ceza yasaya çarptırmak olarak isimlendirilir ve suçlu kişi idam edilirdi.²⁰⁸⁶

Yasun: Türk Moğol Devleti'nde, en küçük sosyal birimdir. Aile birliği olarak da düşünülebilecek olan Yasun, kelime anlamı olarak kemik demektir. Bu gruba dahil olanlar arasında evlilik yasaktır.²⁰⁸⁷

Yam: Türk Moğol Devleti'nde posta idaresidir. Bu isimde posta istasyonları vardır. Yamalarda, atlar ve zahireler için depolar bulunuyordu ayrıca koyunlarda vardır. Yamalarda 1000 kişilik askeri birlikler mezkündür. Yamalar halkın oturduğu yerlere değil uzak bölgelere kurulmaktadırlar. Bu istasyonlar nezaretinde postanın günlük işlerini yapanlar Bayat, postanın başşehir işlerini yürüten Narit unvanı ve postanın gidip gelmesi ile sorumlu Yamçı²⁰⁸⁸ unvanı verilen memurları vardır.²⁰⁸⁹

Yantut Bitig: Eski Uyгурca hukuk metinlerinde geçen bir ıstılahtır. Uyğurlarda ve Karahanlı Devleti'nde, belirli bir süre için alınan malın iadesi için düzenlenmiş vesikadır.²⁰⁹⁰

Yargunâme: Cengiz Han'ın Yasası, Türk Moğol Devleti'nin yönetim ve adalet rehberidir. Türk Moğol Devleti ve şube hanlıklarında uygulanan yasaya göre mahkemeler yapılmaktaydı. Mahkeme işlerini gerçekleştiren hâkimlere "Yargucu" adı verilmekteydi. Yargucuların gerçekleştirdiği mahkemeler sonucu alınan

²⁰⁸⁶ Özgüdenli, *Gâzân*, s.66; Göksu, *a.g.m*, 2008/II, s.28; Sümer, *Anadoluda Moğollar*, s.33; Fazlullah, *Camiu't (İlhanlılar)*, s.54; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.196.

²⁰⁸⁷ Temir, *Cengiz Han*, s.126.

²⁰⁸⁸ Çingizoglu, *a.g.e*, s.159.

²⁰⁸⁹ Barthold, *Türkistan*, s.495; Özgüdenli, *Gâzân*, s.339; Kayaoğlu, *a.g.e*, s.74; Yuvalı, *İlhanlılar*, s.42; Spuler, *a.g.e*, s.459; Findley, *a.g.e*, s.104; Grigor, *a.g.e*, s.33; Kazıcı, *a.g.e*, s.417; Togan, *Cengiz Han*, s.3; Temir, *Cengiz Han*, s.109; Togan, *Umumi Türk*, s.139; Danuu, *a.g.m*, s.5; Rossabi, *a.g.e*, s.3; Roux, *Moğol*, s.268; Haykıran, *Moğollar Zamanında*, s.24.

²⁰⁹⁰ Donuk, *a.g.e*, s.70.

kararların yazıldığı ve bu kararların ilan edildiği belgelere “Yargunâme” ismi verilmektedir.²⁰⁹¹

Yargu: Yargu Türkçe bir kelimedir ve karar hüküm anlamına gelir. İslam öncesi Türklerde yargu, töreye ve bozkır yasasına göre karar veren genellikle devletin Hakan veya Kağan unvanı ile başında bulunan hükümdarın yönettiği mahkemedir. Yargu Türk Moğol Devleti’nde de bulunmaktadır. Yargunun başında yargucu unvanına sahip günümüz hâkim, yargıçları görev yapmaktadır. Türk Moğol Devleti’nde mahkeme Cengiz Han’ın Yasak’ına göre karar vermektedir.²⁰⁹²

Yarlık: Türk Devletleri ve Türk Moğol Devleti’nde kullanılan bir ıstılahtır. Eski Uygur hukuk metinlerinde “Yarlıq” olarak geçen bu ıstılah, Uygurcada buyruk, emir ve ferman anlamına gelir. Moğolcaya Uygur dilinden geçmiştir ve Moğolcada emir ve ümeranın sözü anlamına gelmektedir. Karahanlı Devleti’nde, hükümdarın, yazılı ve sözlü emirlerinin tümüne verilen isimdir. Moğollarda yarlıklar Uygur kâtipler tarafından yazılmaktaydı. Altınorda Hanlığı’nda, Rus Knezliklerine verilen ve Başknezi belirleyen yarlık ıstılahı yetki gelmesi yerine geçmeye başlamıştır. Yarlık ıstılahı, Altınorda Hanlığı’nda kullanılış biçimi ile Rusları etkilemiş ve Ruslar, gönderdikleri sıradan mektuplara dahi yarlık demeye başlamışlardır. İki farklı türü vardır ilki diplomasi için kullanılmış tabii hükümdarlara ve diğer devletlere gönderilen yarlıklardır. İkinci kullanımı da devlet için muafiyet (tarhan) verilecek kimselere verilmektedir.²⁰⁹³

²⁰⁹¹ Özgüdenli, *Gâzân*, s.167; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.219.

²⁰⁹² Spuler, *a.g.e.*, s.94; Donuk, *a.g.e.*, s.91; Aksarayî, *a.g.e.*, s.41; Uyar, *a.g.m.*, s.44; Kuşçu, *a.g.m.*, s.213; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s.116; Şâmî, *a.g.e.*, s.40.

²⁰⁹³ Cüveynî, *a.g.e.*, s.245; İlyas Kamalov, “Yarlık”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, C.43, 2013, s.434; Kurat, *Rusya*, s.81; Genç, *a.g.e.*, s.256; Özgüdenli, *Gâzân*, s.46; Caferoğlu, *a.g.e.*, s.32; Hinz, *Vergi Kitâbeleri*, s.772; Spuler, *a.g.e.*, s.315; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s.102; Sevim Yücel, *a.g.e.*, s.179; Kafesoğlu, *Harizmşahlar*, s.279; Göksu, *a.g.m.*, 2008/II, s.30; Onay, *a.g.m.*, 2012, s.2450; Tihriani, *a.g.e.*, s.188; Parmaksızoğlu-Çağlayan, *a.g.e.*, s.437; Grigor, *a.g.e.*, s.35; Kurat, *Rusya*, s.71; Sümer, *Anadoluda Moğollar*, s.24; Aksarayî, *a.g.e.*, s.29; Kafalı, *Ötemiş Hacı*, s.62; Uyar, *a.g.m.*, s.38; El Ömeri, *a.g.e.*, s.72; Yurdaydın, *a.g.e.*, s.57; Togan, *Umumi Türk*, s.86; Ebü’l Ferec, *Târîhu*, s.6; Özcan, *a.g.e.*, s.140.

Yaylamaşı: Türk Moğol Devleti'nde yaşayan ve sonraki devirde, Timurlular Devleti'nde ve Akkoyunlu Devleti'nde yaşayan göçer Türk Moğol uluslarının, yazın yaylaya çıkmak yaylada kalmalarını anlatan bir ıstılahtır.²⁰⁹⁴

Yeke (Uluğ) Noyan: Cengiz Han oğlu Tului tarafından kullanılmaktadır. Cengiz Han'ın oğluna verdiği bir unvandır. Bütün Noyanların en büyüğü anlamında kullanılmaktadır.²⁰⁹⁵

Yer Öpme Âdeti: Kaynaklarda Sicdah olarak da geçmektedir. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde ve Türk Moğol Devleti'nde, sık sık kaynaklarda geçen bir hâkimiyet sembolüdür. Kazanılan savaş sonrası mağlup ordunun hükümdarı veya komutanı, galip devletin hükümdarının huzuruna çıkar ve onun yüksek hâkimiyetini kabul etmek için yer öptürülürdü. Yer öpmek sadece mağlup ve galip arasında olmaz, devletin hâkim olduğu vasal devlet hükümdarları da merkeze geldiği zaman tabii oldukları hükümdarın huzuruna çıkarak yer öper ve bağılılıklarını bir kez daha ilan ederlerdi. Elçi kabullerinde de elçiler hükümdar huzuruna gelerek yer öper ve devletin büyüklüğünü kabul ettiklerini gösterirlerdi. Hükümdarın huzuruna çıkan, valiler, komutanlar veya diğer yüksek ve düşük rütbeli tüm memurlar hükümdar huzurunda yer öpmekteydiler. Yer öpmek, Abbasi Devleti'nin halifeliğin siyasi gücünün olduğu Moğol istilasından önce bir gelenektir. Dünyevi meşruiyeti halifenin yüksek eşiğinde sağlamak zorunda olan Türk İslam Devleti hükümdarları halife veya onun elçisi huzurunda menşurlarını alır ve kılıç kuşanırken yer öpmekteydiler. Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Tuğrul Bey, halife önünde yer öpmek için eğildiği bilinmektedir.²⁰⁹⁶

²⁰⁹⁴ Tihrani,**a.g.e.**, s.29;Uyar, **Selçuklu Yardımcı**,s.495.

²⁰⁹⁵Barthold, **Tarihte Türk**,s.165; Cüveynî,**a.g.e.**, s.164, Yuvalı, **İlhanlılar**,s.45; Spuler,**a.g.e.**, s.300; Abû'l Farac,**a.g.e.**, s.478; Roux,**Moğol**,s.252; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.226.

²⁰⁹⁶ Gürbüz,**a.g.e.**, s.127; Sevim-Merçil,**a.g.e.**, s.83; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.138; Nesevî,**a.g.e.**, s.17;Aziz Ahmed, **a.g.e.**, s.310; Abû'l Farac,**a.g.e.**, s.300; Aksarayî,**a.g.e.**, s.7; Turgal,**a.g.e.**, s.20; El Hüseyinî,**a.g.e.**, s.110; El Ömerî,**a.g.e.**, s.209; Tanerî, **Kültür Hayatı**,s.30 İbn Haldun, **a.g.e.**, s.449; Sağlam, **a.g.m.**, s.61; Çevik, **a.g.m.**, s.62; Şâmî,**a.g.e.**, s.24; Selmânî,**a.g.e.**, s.12;Bademci, **Cengiz Han ve**,s.158; Arabşah,**a.g.e.**, s.343; el Hüseyinî,**a.g.e.**, s.39.

Yeke Yargucu: Türk Moğol Devleti'nde ve Çağatay Hanlığı'nda adli teşkilatın, mahkemelerin başında bulunan yargucu unvanlı memurların başında bulunan kişi "Yeke Yargucu" olarak adlandırılır.²⁰⁹⁷

Yasamişi: Türk Moğol Devleti'nde ve Timurlular Devleti'nde kullanılan bir ıstılahtır. Yasa koymak, hüküm vermek anlamına gelmektedir.²⁰⁹⁸

Yasak, Yasa, Yosun ve Yeke Yasa: Kanun anlamına gelen Yosun kelimesi, Moğolcaya Uygur dilinden geçmiştir. Eski Uygur hukuk metinlerinde geçen yosun, usul ve kaide anlamına gelerek Çağatayca'da da aynı anlama gelmektedir. Yasak, Cengiz Han'ın Türk Moğol Devleti'ni kurarken koyduğu, yasa, kanun ve düzenin ismidir. Cengiz Han, tahta çıktığı zaman klasik bir Türk Devlet geleneği olan hükümdarın töre koyma hakkını kullandı. Devletin, töresiz ayakta duramayacağı düsturu ile yasalarını hayata geçirdi. 1206 kurultayı ile birlikte hâkimiyetini tüm Moğolistan'a kabul ettiren Timuçin'in Cengiz Hana dönüşmesi ile birlikte, Moğolların özelinde, en başta Türkler olmak üzere genel anlamda bütün dünya milletlerini etkileyen dönem başlamıştı. Cengiz Han, bir yasa ve hukuk devleti kurmayı ve bu kurallar ile Devleti'nin ayakta olmasını ve tüm insanların bu yasalara uymasını arzu ediyordu. Böylece, daha önce kadim Türkistan coğrafyasında var olmasına rağmen her biri Cengiz Han'ın bireysel gözlemleri ile yeniden yorumlanan yasalar Cengiz Yasası adı ile yürürlüğe girdi. Bu yasaların tamamına "Yeke Yasa" ismi verilmiştir. Cengiz Han yasalarının koruyuculuğuna ikinci oğlu ve ketum sert yapısı ile tanınan Çağatay'ı atadı. Cengiz Han'ın yasalarının yazılı olduğu kâğıtlar, tüm Cengiz soylusu erkeklere verildi ve her şehzade bu yasaları öğrenip ezberlemeye ve saklamaya zorunlu kılındı.²⁰⁹⁹

²⁰⁹⁷ Kuşhenova, **a.g.e.**, s.188; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.119; Findley, **a.g.e.**, s.104; Danuu, **a.g.m.**, s.4; Duğlat, **a.g.e.**, s.306.

²⁰⁹⁸ Selmani, **a.g.e.**, s.21; Fazlullah, **Camii't (İlhanlılar)**, s.100.

²⁰⁹⁹ Rasonyi, **Türklük**, s.179; Grouset, **a.g.e.**, s.217; Curt Alinge, **Moğol Kanunları**, 1. Baskı, Ankara, Çev: Coşkun Üçok, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1967, s.31; Özgüdenli, **Gâzân**, s.47; Caferoğlu, **a.g.e.**, s.30-31; Özgüdenli, **Gâzân**, s.84; Yuvalı, **İlhanlılar**, s.11; Spuler, **a.g.e.**, s.282; d'Ohsson, **a.g.e.**, s.164; Berl, **a.g.e.**, s.167; Tihrani, **a.g.e.**, s.238; Findley, **a.g.e.**, s.111; Aka, **Timur**, s.110; Aka, **Timur**, s.106; Grigor, **a.g.e.**, s.3; Kurat, **Karadenizin**, s.125; Aksaraylı, **a.g.e.**, s.39; Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s.80; Kurban, **a.g.e.**, s.13; El Ömeri, **a.g.e.**, s.61; Togan, **Çengiz Han**, s.31; Marozzi, **a.g.e.**, s.366; Temir, **Cengiz Han**, s.2; Togan, **Umumi Türk**, s.106; Donuk, **a.g.m.**, s.4;

Yelimen: Karahanlı Devleti'nde, boyların müstakil olarak yaptıkları çapul ve yağma işlerine verilen isimdir.²¹⁰⁰

Yençu: Türk Moğol Devleti'nde, kuruluş aşamasında var olan bir ıstılahtır. Cengiz Han ordunun teşkilatını düzenlediği sırada ortaya çıkmıştır ve orduya kendilerine ait adamlar, silahlar ve hayvanlarla katılan kimseleri tanımlamaktadır.²¹⁰¹

Yeşilbaş: Muhammed Şeybânî Han'ın lakaplarından biridir. Şah İsmail'in kızıl başlıklı askerlerine nispeten kafasına sardığı yeşil sarık hasebiyle böyle isimlendirilmektedir.²¹⁰²

Yir Suv: Karahanlı Devleti, İslam devleti olmasına rağmen teşkilatında ve ıstılahlarında bulunduğu coğrafya itibari ile Arap ve Fars etkisinden etkilenmemiştir. Yir Suv ıstılahı, Karahanlı Devleti'nde, hanedan üyelerinin ve devletin büyük beylerinin aldıkları topraklardır. Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde gördüğümüz iktanın Karahanlı Devleti'nde karşılığıdır.²¹⁰³

Yolug: Karahanlı Devleti'nde, savaş sırasında esir alınan düşman askerlerinin, bırakılması için alınan fidyeyi ifade eden bir ıstılahtır.²¹⁰⁴

Yulek: Karahanlı Devlet teşkilatında bulunan bir divandır. Mezalim divanı özelliği göstermektedir. Karahanlı Devleti'nde, ordu içindeki Türk kumandaların işlerine ve davalarına bakmaktadır. Bu davalarda Türk örfi hukukuna göre karar alınmaktadır.²¹⁰⁵

Yurt: Yurt ıstılahı genel anlamda yaşanılacak yer, toprak, ocak ve vatan anlamlarına gelmektedir. Moğollar kültürlerinde, bu ifadeyi yaşadıkları çadırlara vermişlerdir.²¹⁰⁶ Yurt ıstılahı bu anlamdan çıkarak vatan olarak geniş bir anlam kazanmıştır.

Roux, **Moğol**, s.140; Şâmî, **a.g.e**, s.15; Ötemiş Hacı, **a.g.e**, s.31; Duğlat, **a.g.e**, s.180; Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.18; Özcan, **a.g.e**, s.165.

²¹⁰⁰ Genç, **a.g.e**, s.325.

²¹⁰¹ Temir, **Gizli Tarih**, s.150.

²¹⁰² Alpargu, **a.g.m**, s.263; Günay, **a.g.e**, s.444.

²¹⁰³ Genç, **a.g.e**, s.280.

²¹⁰⁴ Genç, **a.g.e**, s.312.

²¹⁰⁵ Taneri, **Harizmşahlar**, s.171.

²¹⁰⁶ Koç, **Rus Elçilik**, s.94.

Moğolların sahip oldukları arazilere verdikleri isim olarak genel anlamda Türk Moğol devlet geleneğine uyan bir isim halini almıştır. Türklerde Osmanlı Devleti'ne kadar olan Yurtluk ifadesinin temel halidir. Cengiz Han oğulları arasında ülkesini bölüştürmüş ve her birine Ulus kurmaları için Yurt vermiştir.²¹⁰⁷

Yügürgen: Türkistan coğrafyasında, ulak, kurye Çin tüccarları adına kervan ulaşmadan onlardan haber getiren kimseye verilen isimdir.²¹⁰⁸

Yürekli: Türkistan'da halk arasında söylenen bir kelimedir. Yiğit savaşçı anlamında kullanılmakta olan bir ıstılahtır.²¹⁰⁹

Zarharid: Topraklar: Hokand Hanlığı'nda, satın alınarak veya miras yolu ile mülk edinilen şahıs topraklarına verilen isimdir.²¹¹⁰

Zâbit-i evkâf-i Gâzâni: İlhanlılar Devleti'nde, Mahmud Gâzân Han'ın yaptığı sosyal reformlar sonucunda kurduğu vakıflara bakan bu vakıfların idaresinden sorumlu olan görevli memurdur.²¹¹¹

Zaim: Zaimler, Gazneliler Devleti'nde, hükümdar nedimleri olmakla birlikte, nahiyelerde reislik görevi gören memurlardır.²¹¹²

Zekât: Batı Türkistan Hanlıkları'ndan Hokand Hanlığı'nda devletin halktan topladığı bir vergi türüdür.²¹¹³

Zemski: Türkistan'da Rus işgali sırasında ortaya çıkartılan bir vergidir. Yollar, köprüler ve çeşitli binaların yapımı için halktan alınan bir vergidir.²¹¹⁴

²¹⁰⁷Rasonyi, **Türklük**,s.182; Grouset, **a.g.e**, s.191; Tihrani,**a.g.e**, s.64; Selmâni,**a.g.e**, s.13; Fazlullah,**Camîu't (İlhanlılar)**,s.5; Özcan, **a.g.e**, s.139; Kamalov, **Kafkasya**,s.26; Uzunçarşılı, **Medhal**,s.186.

²¹⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.716.

²¹⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.718.

²¹¹⁰ Koç, **Rus Elçilik**,s.82.

²¹¹¹ Özgüdenli,**Gâzân**,s.382.

²¹¹² Nuhoğlu, **Gazneliler**,s.296.

²¹¹³ Schuyler,**a.g.e**, s.392.

²¹¹⁴ Schuyler,**a.g.e**, s.102.

Zerharid: Buhara Hanlığında ve Türkistan'ın birçok bölgesinde esir ticareti yaygındır bu esirler savaşlarda kazanılmakta ve alınıp satılmakta yahut hediye edilmektedir. Esirlerin resmi kayıtlarda isimleri Zerharidtir.²¹¹⁵

Zü'l Karneny Nevbeti: Nevbet sembolü, Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nin hepsinde hâkimiyet sembolü olduğunu açıklamıştık. Hâkim hükümdar, her gün sarayının veya otağının kapısında namaz vakitlerinde nevbet vurdurmaktadır. Bu vurdurulan nevbet sayısı ezan vakitleri ile orantılı olarak beş seferdir. Vasal devlet hükümdarları ve hanedan ailesine mensup prenslerin veya büyük Emirlerinde nevbet hakkı bulunmakla birlikte, bu nevbetin sayısı hükümdarın nevbet sayısından eksiktir. Hükümdardan başka nevbet vurulma sayısı üç ile sınırlıdır. Devrinin en büyük Türk İslam Devleti olma ve Büyük Selçuklu Devleti'nin yasal varisi konumunda bulunmakta olan Harizmşahlar Devleti'nde, Harizmşah Sultanı Alâeddin Muhammed tarafından güneş batarken ve doğarken çalınmak üzere iki sefer daha nevbet vurdurmaya başlamıştır. Bu nevbet Zulkarneyn Nevbeti olarak adlandırılmıştı. Böylece Harizmşahın kapısında günde yedi sefer nevbet vurulma âdeti başlamıştı. Bu nevbetin bir diğer özelliği ise alet takımları murassa taşlar ve altınlar işe süslü olması, nevbeti vuran kişi sayısının yirmi yedi olması ve bu nevbeti Harizmşah, ele geçirdiği ülkelerden esir aldığı Sultan ve Meliklere vurdurmasıydı. Harizmşahın böylesine bir uygulama başlatmış olmasının temel sebebi, kendisinin dünyanın en büyük hükümdarı olduğunu göstermek ve ondan başka büyük bir hükümdarın olmadığını psikolojik olarak kabul ettirmektir. Moğol istilasını sırasında, kaçak durumda olan Sultanın annesi Terken Hatun, sarayını terk ederken, nevbet kadrosunda bulunan bütün büyük esirleri nehir'e atarak boğdurmuştu. Bu olaydan ve Harizmşahlar Devleti'nin, Moğolların istilasına uğraması ile birlikte Zulkarneyn Nevbeti uygulaması Muhammed Harizmşah ile birlikte son bulmuştur. Nevbet uygulaması, daha sonra da Türk İslam Devletleri'nde, hâkimiyetin sembolü olarak kalmaya devam etmekle beraber, vurulma sayısı klasik olarak alınıldığı üzere beş olarak kalmıştır.²¹¹⁶

²¹¹⁵ Çelik, **Buhara**, s.25.

²¹¹⁶ Kafesoğlu, **İslami Türk**, s.359; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.206; Nesevi, **a.g.e.**, s.21

Zemân-name: Türkistan ve İran coğrafyasında kullanılan bir ıstılahtır. Zemân-name, bir kimseye kefil olmak ve bu kefil olma işlemini resmi bir belge ile kanıtlamak için hazırlanan kefillik belgesidir. Devletlerde büyük emirler önemli makamlara gelmesini istedikleri kişiler için hükümdar veya vezire Zemân-name vererek onlara yapacakları işler için kefil olduklarını bildirmektedirler.²¹¹⁷

Zerradhane: Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti, Eyyubiler Devleti ve Memlükler Devleti'nde, ordunun silahlarının üretiminin yapıldığı depolanarak saklandığı, bakıma ihtiyaç duyulan silahların bakım ve onarımlarının yapıldığı, Emir-i Silah adı verilen Silahdârın yönetiminde, içinde zerradların çalıştığı yere verilen isimdir.²¹¹⁸

Zerradkaş: Memlükler Devleti'nde, ordu için zırh imal eden ustalara verilen isimdir.²¹¹⁹

4.4. Dini Yapıda Kullanılan Unvan ve İstilahlar

Akza'ül Kuzat: Harizmşahlar Devleti'nin din işlerine bakan, kaza ve şer'i hukuk konusunda makam olan divanının reisidir.²¹²⁰

Âlem: Batı Türkistan Hanlıkları'nda, baş müftü olarak görev yapan memurdur.²¹²¹

Baş Hâce: Buhara Hanlığı'nda Müslümanların hacca gitmesi için gerekli olan işleri yapmakla sorumlu kişidir. Hac mevsimi hacıların malzemelerinin temini, kervanların oluşturulması, hacca gidecek kimselerin bu kervanlara katılması ve hacıların güvenliğinden sorumlu kişidir.²¹²²

Biki (Beki): Türk Moğol Devleti'nde, Cengiz Han'ın ihdas ettiği bir makamdır. Başrahip manasına geldiği kuvvetli bir ihtimaldir. Geleneksel Moğol bozkır dininin

²¹¹⁷ Özgüdenli, **Gâzân**, s.129.

²¹¹⁸ Gürbüz, **a.g.e.**, s.134; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.145; Kafesoğlu, **Melikşah**, s.136; Göksu, **Ordu**, s.99; Nizamülmülk, **a.g.e.**, s.290 İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.590; Şeşen, **Selahaddin**, s.242; Fazlullah, **Selçuklular**, s.144; Cüveyni, **a.g.e.**, s.497; Kesik, **At Üstünde**, s.51; Arabşah, **a.g.e.**, s.331; El Mansûri, **a.g.e.**, s.49.

²¹¹⁹ İbni Tagriberdi, **a.g.e.**, s.590.

²¹²⁰ Uluçay, **a.g.e.**, s.103.

²¹²¹ Ziyaev, **a.g.e.**, s.11; Khanikoff, **a.g.e.**, s.248; Koç, **Rus Elçilik**, s.70.

²¹²² Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**, s.519.

en yüksek dini mevkiidir. Barin kabilesinin en yaşlı mensubu bu memuriyete atanırdı. Cengiz Han Biki mevkiine atanan memura şu emri vermiştir: Kır ata bin, beyaz elbise giy, halk arasında baş tarafa otur, iyi yılı ve ayı sez müzakerelere göre hükmet ve riayet etsinler. Çağatay Hanlığı'nda, Devlet Beki ismini alırlar ve Onların görevi, büyük kurultayın ne zaman toplanacağını ilan etmek, yeni Han'ın tahta çıkacağı, sefer ve sefere günü için uygun gün, saati ve hangi tarafa giderse uğurlu olabileceğini belirlemektir. Biki kelimesine Merkit ve Oyrat kabilelerinde de rastlanmaktadır.²¹²³

Beş Vakit İmamı: Buhara Hanlığı'nda, Han'ın günlük namazlarını kıldığı şehrin en büyük camisinde görev yapmakta ve günlük farz namazlarını kıldırarak görevli imamdır.²¹²⁴

Casalık: Bağdat şehrinde yaşayan Hristiyanların din ve hukuk işleri ilgilenen Hristiyan kadısına Moğollar tarafından verilen isimdir.²¹²⁵

Cuma İmamı: Buhara Hanlığında, şehrin en büyük camisinde, görev yapmakta ve Han Cuma namazlarına geldiği zaman namazı kıldırılmaktadır.²¹²⁶

Feyzi: Buhara Hanlığında olan manevi bir unvan ve makamdır. Feyzi âlim, bilgin, ulema demektir.²¹²⁷

Hoca Cubayr: Soyları şecereelerde geçmişe gitmeyen fakat kendisi Hoca yahut Seyyid olarak tanıtan dini gruba Batı Türkistan Hanlıklarında verilen isimdir.²¹²⁸

Hoca Seyyid Atalar: Buhara Hanlığında, Şeyhülislam tarafından soyları araştırılmış ve soyları şecereelerle bilinen Seyyidlere verilen unvandır.²¹²⁹

²¹²³ Barthold, **Türkistan**,s.416; Vladimirtsov,**a.g.e**, s.79; Temir, **Gizli Tarih**,s.146; Lkhundev, **a.g.e**, 2013, s.34; Özgüdenli,**Gâzân**,s.149; Onay, **a.g.m**, 2012, s.2445; Sümer, **Anadoluda Moğollar**,s.66; Temir, **Cengiz Han**,s.30; Barthold, **Orta Asya**,s.217; Roux,**Moğol**,s.107; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.36.

²¹²⁴ Khanikoff, **a.g.e**, s.249.

²¹²⁵ Fazlullah, **Camii't (İlhanlılar)**,s.44.

²¹²⁶ Khanikoff, **a.g.e**, s.249.

²¹²⁷ Çelik, **Buhara**,s.91; Khanikoff, **a.g.e**, s.246.

²¹²⁸ Doğan-Erdoğan, a.g.m, s.46; Çelik, **Buhara**,s.65; Alpargu,**a.g.m**,s.266; Khanikoff, **a.g.e**, s.234.

²¹²⁹ Çelik,**Hive Hanlığı**,s.87; Khanikoff, **a.g.e**, s.246.

Hocalar: Hz. Osman ve Hz. Ebu Bekir soyundan olanlara, Timurlular Devleti'nde ve Batı Türkistan Hanlıklarında verilen isimdir. Bu grupta bulunanlar Arap İslam ordularının Maverâünnehir bölgesini fethetmek geldikleri sıralarda bu bölgede kalan Arapların torunlarıdır. Timurlular Devleti'nde ve Batı Türkistan Hanlıklarında ilmiye sınıfından olup saygı gören bir sosyal gruptur.²¹³⁰

İdi: Karahanlı Devleti'nde, Hz. Muhammed'in soyundan olduğuna inanılan kimselere verilen isimdir.²¹³¹

İrkavun: Türkistan ve İran coğrafyalarında yaşayan Hristiyan din adamlarına Moğollar tarafından verilen isimdir.²¹³²

Muîd: Orta Çağ Türk İslam Devletleri'nde, medreselerde görev yapan modern anlamda profesör kabul edilebilecek olan müderrislerin yanlarında onlara yardımcı olan asistanlık vazifesi gören kimselerdir.²¹³³

Müceddid: İslam inancında her yüzyılda bir din yenileyicisi anlamında olan bir kişinin geleceğine inanılmaktadır. Bu inancı taşıyanlar Rabbaniye tarikatına mensuptur. Buhara Hanlığında, derviş kimliği ile öne çıkan dinin getirdiği yasa ve emirlerle devleti yöneten derviş hayatı yaşayan Şah Murad bu isimle anılmaktadır.²¹³⁴

Mübed: İran coğrafyasında eski dinlerden biri Mecusiliktir. Bu din köklü Pers medeniyetinden ortaçağa kadar ulaşmıştır. İran coğrafyasına hâkim olan Türk İslam Devletleri'nde Mecusi olan tebaa için mahkemelerde kendi din adamları tarafından yargılanma hakkı getirilmiştir. Mübed unvanı verilen bu kimseler Mecusi kadısı olarak görev yapmaktadır.²¹³⁵

Müderris: Türk ve İslam Devletleri'nde, medreselerde dini ve pozitif ilimlerde ders veren günümüz profesörü kabul edilebilecek hocalardır. Buhara Emirliği, eğitim

²¹³⁰ Alan, **a.g.m**, 2002, s.479; Kara,**a.g.e**, s.275; Khanikoff, **a.g.e**, s.234; Findley,**a.g.e**, s.183

²¹³¹ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.285.

²¹³² Fazlullah, **Camîu't (İlhanlılar)**,s.45.

²¹³³ Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.100 Özgüdenli, **Rab-i Reşidi**,s.220.

²¹³⁴ Çelik, **Buhara**,s.88; Tahsin Görgün, "Tecdî", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.40, 2011, s.234-239.

²¹³⁵ Nizamülmülk,**a.g.e**, s.361

hayatı ve medreseleri ile ün yapmış bir devletti. Hatta Mangıt Hanedanı sırasında Buhara Medreselerinde Şah Murat ve Emir Haydar'ın günün 8 saatini medreselerde öğrencilere ders vererek geçirdikleri bilinmektedir. Böylesine önemli bir makamdır. Sosyal hayatta ilmi olarak. Medresede ders veren hocalar, daha sonra “kadı kelan” olabiliyorlardı.²¹³⁶

Müftü: Batı Türkistan Hanlıklarında, anlaşmaların ve dini hükümlerin gerektiği gibi yazılıp yazılmadığına bakmakla görevlidir. Kadıların kararlarını onaylıyorlar onların yerlerine de bakıp fetva işlerinden de sorumlulardır.²¹³⁷

Nakib'ül Aleviyan: Gazneliler Devleti'nde ve Büyük Selçuklu Devleti'nde Hz. Peygamber soyu olduğu bilinen seyyidlerin soylarına verilen dini unvandır. Osmanlı Devleti'nde, de örneği görülmektedir (Nakib'ül Eşraf)²¹³⁸

Pişnemaz-ı Sultan: Gazneliler Devleti hükümdarlarının namaz esnasında onlara imamlık vazifesi gören din adamlarıdır. Sultan imamları olarak da bilinirler.²¹³⁹

Reisüs Şerriye: Buhara Hanlığında, Şeyhülislam'ın bulunduğu makamdır ve Din makamı olarak da isimlendirilir.²¹⁴⁰

Sadr: Türkistan'ın tüm tarihi boyunca din âlimi anlamına gelen Sadr, Buhara Hanlığı'nda da dini bir unvandır. Merkezde bulunan şeyhülislamın, taşradaki temsilcisi görevindedir. Vakıf mallarının hesap kitap işleri ve bu vakıfların işleyişi ile de ilgilenmek görevleri arasındadır.²¹⁴¹

²¹³⁶Güner,**a.g.m**,s.1422; Merçil,**Kirman**,s.186; Bilgiç,**a.g.e**, s.285; Kayaoğlu,**a.g.e**, s.126; Bedirhan-Atçeken,**a.g.e**, s.139; Al Bondari, **Irak ve Horasan**,s.76; Köymen, **Alp Arslan Zamanı**,s.202; Nesevi,**a.g.e**, s.37;Khanikoff,**a.g.e**, s.249;Olufsen,**a.g.e**, s.386; Haykıran, **Moğollar Zamanında**,s.92; Arabşah,**a.g.e**, s.182; Özgüdenli, **Şenb-i Gazan**,s.183; Horst,**a.g.e**, s.46
²¹³⁷Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**,s.519; Alpargu,**a.g.m**,s.266; Khanikoff, **a.g.e**, s.249; Koç, **Rus Elçilik**,s.70.
²¹³⁸ Nuhoğlu, **a.g.m**, s.298; Cevzî,**a.g.e**, s.130.
²¹³⁹ Nuhoğlu, **Gazneliler**,s.223.
²¹⁴⁰ Hatunoğlu, **Âlim Han**,s.42.
²¹⁴¹Hatunoğlu, **Buhara Hanlığı**,s.520; Ziyaev,**a.g.e**, s.11; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**,s.57; Khanikoff, **a.g.e**, s.246; Aka,**Timur**,s.116; Hümbət oğlu, **a.g.e**, s.31; Hinz, **Uzun Hasan**,s.87; Koç, **Rus Elçilik**,s.71; Fazlullah, **Camiu't (İlhanlılar)**,s.16; Aka, **Mirza Şahrüh**, s.193.

Sadr-el Südür: Gazneliler Devlet teşkilatında var olan bir memurdur. Devletin din işleri ilgilenmekle görevlidir. ²¹⁴²

Seyyidler: Tüm İslam dünyasında önemli bir sosyal unvandır. Hz. Muhammed soyundan olanlara bu unvan verilmektedir. İslam'a girmiş Türk coğrafyalarında aynı derece öneme sahip sosyal bir grubu oluştururlar. Ulema sınıfının doğal üyeleridir. Osmanlı Devleti yapısında da mevcuttur. Genellikle vergiden ve cezadan muaf bir gruptur. Batı Türkistan Hanlıklarında da saygı gören bir yapıdır. ²¹⁴³

Şeyhülislam: Diyanet işleri ile ilgilenen kişidir. Vakıf işlerinden sorumludur. Dini işlerde en yüksek makam olarak kabul edilir. Toplumun manevi hayatında olduğu gibi hükümdar ve hanedan üyelerinin hayatında etkisi çok büyüktür. Buhara Hanlığı'nda 19. yy.'dan sonra bu kurum kadı kelanlık makamı karşısında önemini yitirmiştir. 20. yy.'da Emir tarafından istediği bir âlime verilen bir makam konumuna gelerek görevi, sadece seyyidlerin soyunu araştırmakla görevli bir makama dönüşmüştür. ²¹⁴⁴

²¹⁴² Merçil, **a.g.e**, 1985, s.337.

²¹⁴³ Aka, **İran'da Türkmen**, s.29 Taneri, **Harizmşahlar**, s.177; Doğan-Erdoğan, **a.g.e**, s.55; Bilgiç, **a.g.e**, s.350; Özgüdenli, **Gâzân**, s.107; Kafesoğlu, **Harizmşahlar**, s.176; Haykıran, **Moğollar Zamanında**, s.47.

²¹⁴⁴ Çelik, **Buhara**, s.66; Alpargu, **a.g.m**, s.266; Merçil, **a.g.e**, 1989, s.187; Bilgiç, **a.g.e**, s.372; Sevim-Merçil, **a.g.e**, s.36; Sevim-Yücel, **a.g.e**, s.43; Bedirhan-Atçeken, **a.g.e**, s.223; Nesevi, **a.g.e**, s.23; Aziz Ahmed, **a.g.e**, s.302; Khanikoff, **a.g.e**, s.246.

SONUÇ

Türkistan Türk İslam Devletlerini ve Türk Moğol Devleti'nin bir nevi teşkilat yapısını, sosyal, askeri, idari ve dini yapısını incelemiş olduğumuz bu çalışma bize Türkistan coğrafyasının tarihi gelişimini göstermiştir. Karahanlı Devleti'nden itibaren İslam dinine giren Türkistan Türklerinin, bu dinin getirdiği sosyal, idari ve kültürel değişimleri devletlerinin yönetimlerinde ve tarih boyunca kullandıkları unvan ve ıstılahlarında görmüşlerdir. Göçer Türkmen kitlelerinin, çobanlıktan ülke fetheden fatihler haline gelmesinde, İslam dininin gaza ve cihat anlayışının etkisi olduğu hiç şüphesizdir. Gazneliler Devleti ile birlikte başlayan Türk İslam Medeniyeti, Gazneli Mahmud'un kendisine Kağan ya da Han unvanını vermeyerek Sultan unvanını alması ile resmiyet kazanmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin, bozkırlı özelliklerinden Tuğrul Bey döneminde yavaş yavaş arınması ve yerleşik bir Türk İslam Devleti haline gelmesinin sancıları sonucunda amcasının oğlu ve anne bir kardeşi İbrahim Yinal'ı kurban vermek zorunda kalmıştır. Türkler, Abbasi halifesi ile yakın ilişkiler kurmuş ve halifeden aldıkları hâkimiyet sembolleri ile meşruluklarını artırmaya çalışmışlardır. Halifelerin vermiş olduğu "Taklid"ler artık Türklerin İslam dairesi ve medeniyetinde olduğunu göstermiştir. İslam'ın etkisi bozkırlı özellikleri bitmek üzere olan Türkler, Cengiz Han'ın batı seferi ile birlikte kurduğu muazzam Devleti'nde tekrar bozkırlı özelliklerine kavuşmuşlardır. Bu dönemden sonra devlet teşkilatında, unvan ve ıstılahlarda Moğolcanın etkisi göze çarpmaktadır. Timurlular Devleti, Akkoyunlular Devleti ve Şeybânî Hanlığı, Türk İslam dairesinde olmalarına rağmen Moğol devlet teşkilatı ve unvanlarını kullanmaktaydılar. Türkler, İslam'ın etkisi ile birbiri ardına süren devlet teşkilatına sahip olmuşlardır. Türkiye Selçuklu Devleti teşkilatı ile Memlûkler Devleti teşkilatı veya Delhi Türk Sultanlığının devlet teşkilatı ve unvanları neredeyse aynıdır. Bu durum tarihten gelen Türk Devlet geleneği ve İslam dinin ortaya attığı devlet telakkisinin bir yansımasıdır.

Çalışmamızda gördüğümüz birçok unvan, birbirinden farklı devletler tarafından aynı anlamlarda kullanılmaktadır. Amid, Amil, Müstevfî, Münşi, Müşrif, Berid, Arız, Şahne, Elçi, Vali, Câmedâr, Şarabdâr gibi birçok İslami unvanlar farklı devletlerde aynı anlamda kullanılmaktadır. Buna keza bazı unvanlarında görevleri değişmiştir. Örneğin Sultan unvanı, bilinen anlamda hükümdar iken Kazak

Hanlığı'nda şehzadelere verilmektedir. Aynı şekilde Sultan, Safevilerde vali anlamına da gelmektedir. İslam'ın ve yerleşik kültürün etkisini Moğollarda birebir yaşamaktadırlar. Özellikle İlhanlılar Devleti'nde, Moğol özelliklerini korumaya çalışan devlet ricali ve ordunun yani Moğolistan'da doğmuş olan kişilerin İslam dinine bakış müspet değildir. Ahmet Teküder'in Müslüman olması sonrası infial yaşayan devlet, zamanla artık İran'ın yerleşikleri olmaya başlayan halk ve devlet ricali ile birlikte Mahmud Gâzân Han'ın Müslüman olmasıyla toplu olarak İslam dinine girmiş ve devlet yapısı İslami yönde etkilenmiştir. Tahripkâr olarak tanınan Moğolların, Şenb-i Gâzân ve Rab-ı Reşidi gibi ilim ve hayır şehirleri kurması, artık yapıcı olmaları bu değişimin etkisi ile vuku bulmuştur.

KAYNAKÇA

ABÜ'L-FARAC, Gregory (Bar Hebraus): **Abü'l-Farac Tarihi**, C.1, İngilizce Çev: Ernest Wallis BUDGE, Türkçe Çev: Ömer Rıza DOĞRUL, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1987.

ABÜ'L-FARAC, Gregory (Bar Hebraus): **Abü'l-Farac Tarihi**, C.2, İngilizce Çev: Ernest Wallis BUDGE, Türkçe Çev: Ömer Rıza DOĞRUL, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1987.

ACAR, Serkan, “Astarhan Hanlığı”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, Ed: Osman KARATAY- Serkan ACAR, Kitabevi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2013.

ACAR, Serkan, “Kasım Hanlığı”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, Ed: Osman KARATAY- Serkan ACAR, Kitabevi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2013.

ACAR, Serkan, “Kazan Hanlığı”, **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ed: Hayrunnisa ALAN- İlyas KEMALOĞLU, Ötüken Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 2016.

ACAR, Serkan, “Kazan Hanlığı”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, Ed: Osman KARATAY- Serkan ACAR, Kitabevi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2013.

ACAR, Serkan, **Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)**, Türk Tarih

- Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 2013.
- ACAR, Serkan, “Sibir Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ed: Hayrunnisa ALAN-İlyas KEMALOĞLU, Ötüken Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 2016.
- ACAR, Serkan, “Sibir Hanlığı”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, Ed: Osman KARATAY- Serkan ACAR, Kitabevi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2013.
- AHMET, Muhammed Aziz, **Siyasi Tarih ve Müesseseleri ile Delhi Türk İmparatorluğu**, Haz: Tansu SAY, Tercüman Yayınları 1001 Temel Eser Dizisi, İstanbul 1981.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, **Sorularla Eski Türk Tarihi**, Yeditepe Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2014.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, “Tarhan”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyaet Vakfı Yayınları, C.40, İstanbul 2011.
- AKA, İsmail, **İran’da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 2001.
- AKA, İsmail, “Timurlular Devleti”, **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.9, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- AKA, İsmail, **Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı , Ankara 1994.

AKNERLİ, Grigor,

Moğol Tarihi (Okçu Milleti Tarihi),

Çev: Heand ANDRESYAN, İstanbul

Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 1954.

AKSARAYI, Kerimüddin Mahmud,

Müsameretü'l Ahbâr, Çev. Mürsel

ÖZTÜRK, Türk Tarih Kurumu

Yayınları, 1.Baskı, Ankara 2000.

AKSOY, Hasan,

“Fetihname”, **Diyanet İslam**

Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları,

C.12, İstanbul 1995

AKTAŞ, Yasemin,

“Türkiye Selçuklu Devleti’nde Protokol

Uygulamaları”, **Tarih Okulu Dergisi,**

Y.10, S, XXXI, Eylül 2017, s.19-48.

AKYILDIZ, Ali:

“Meclis-i Meşveret”, **Diyanet İslam**

Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları,

C.28, İstanbul 2003.

AL BONDARİ:

Zubdat- Al Nuşra Va Nuhbat Al Usra

(adlı kitabın tercümesi) Irak ve

Horasan Selçukluları Tarihi, Çev:

Kıvameddin BURSLAN, Türk Tarih

Kurumu Yayınları, 1. Baskı, İstanbul,

1943.

ALAN, Hayrunnisa,

“İlhanlılar”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı**

Çengizogulları, Ed: Hayrunnisa ALAN-

İlyas KEMALOĞLU, Ötüken Neşriyat,

1.Baskı, İstanbul 2016.

ALAN, Hayrunnisa,

“Timurlular”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı**

Çengizogulları, Ed: Hayrunnisa ALAN-

İlyas KEMALOĞLU, Ötüken Neşriyat,

1.Baskı, İstanbul 2016.

ALAN, Hayrunnisa,

**Bozkırdan Cennet Bahçesine
Timurlular 1360-1506,** Ötüken
Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 2015.

ALAN, Hayrunnisa,

“Çağatay Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz
Asrı Çengizoğulları**, Ed: Hayrunnisa
ALAN- İlyas KEMALOĞLU, Ötüken
Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 2016.

ALİNGE, Curt,

Moğol Kanunları, Çev: Coşkun ÜÇÖK,
Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Yayınları, Ankara 1967.

ALLEN, W. E. David,

**Muhteşeme Süleyman Zamanında
Türk Dünyası**, Çev: Serkan ACAR,
Selenge Yayınları, 1.Baskı, İstanbul
2012.

ALPARGU, Mehmet,

“Nogay Ordası”, **Avrasya’nın Sekiz
Asrı Çengizoğulları**, Ed: Hayrunnisa
ALAN- İlyas KEMALOĞLU, Ötüken
Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 2016.

ALPTEKİN, Coşkun,

Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler),
Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul
1985.

ALPTEKİN, Coşkun,

“Irak Selçukluları, Dımaşk Atabegliği,
MusulAtabegliği”, **Geçmişten
Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.7**,
Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ
Yayınları, İstanbul 1992.

ALPTEKİN, Coşkun,

“Türkiye Selçukluları”, **Geçmişten
Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.8**,

- Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- ALTINÖLÇEK, Haşmet, “Türk Kültür Dünyasında Uygur Askeri Müziği”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C.2, S.2, İstanbul Sonbahar 2015, s.243-250.
- ANONİM, **Tarih-i Âl-i Selçuk Anonim Selçukname**, Ed: Halil İbrahim GÖK-Fahrettin Cosguner, Atıf Yayınları, 1.Baskı , Ankara 2007.
- ARABŞAH, İbni, **Acaibu’l Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)**, Çev: Ahsen BATUR, Selenge Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2012.
- ARİFOĞLU, Yunus, “Selçuklu Öncesinde Horasan’ın Sosyal Yapısı: Etnik, Dini, Sınıfsal Unsurlar ve Yapı”, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.10, S, XXVII, Aralık 2017, S.635-357.
- ARSAL, Sadri Maksudi, **Türk Tarihi ve Hukuk**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 2014.
- ARSLAN, İhsan, “İlk Türk – İslam Devletleri’nde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri”, **Ekev Akademi Dergisi**, Y, 16, S, 51, İstanbul Bahar 2012, s.74-92.
- ARUNOVA, M.R-EŞREFYAN, K.Z, **Nadir Şah-ı Avşar**, Çev: Nergize TURAEVA, Selenge Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2015.

ASIM, Necip,

Celaluttin Harizmşah, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 1934.

ATÇEKEN, Zeki-BEDİRHAN, Yaşar:

Selçuklu Müessesleri ve Medeniyeti Tarihi, Eğitim Yayınevi, 2. Baskı, Meram/ Konya 2012.

ATLASİ, Hadi,

Sibir Tarihi, Çev: Eser HAVARE, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı , Ankara 2016.

ATTAR, Fahrettin,

“Kadı”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.24, İstanbul 2001.

AVCI, Casim,

“Sugur”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.37, İstanbul 2009.

AYALON, David,

Memlük Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar, I-II-III, Çev: Abdullah Mesut AĞIR, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı , Ankara 2015.

AYAZ, Fatih Yahya,

Türk Memlükler Döneminde Saray Ağalığı Üstadarlık (1250- 1382), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2008.

AYAZ, Fatih Yahya,

“Üstadüaddar”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.42, İstanbul 2012.

AYAZ, Mehmet Fatih,

“Memlükler Döneminde Vezirlik”, **İSAM Yayınları**, 2. Baskı, İstanbul 2017.

- ARİFOĞLU, Yunus: “Selçuklu Öncesinde Horasan’ın Sosyal Yapısı: Etnik, Dini, Sınıfsal Unsurlar ve Yapı”, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.10, S.XXXII, Aralık 2017, s.635-657.
- Abdullah Gündoğdu, “Türklerde Devlet”, **Türk Kültürü El Kitabı**, Ed:İhsan Çapçioğlu-Hayati Beşirli, 1.Baskı, İstanbul, 2015,
- AYKAÇ, Mehmet, **Abbasi Devleti’nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar (132-232/ 750-847)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı , Ankara, 1997.
- AZİMLİ, Mehmet, **Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)**, Öykü Kitabevi, 1. Baskı İstanbul 2005,
- BADEMCI, Ali, **Cengiz Han (Devleti-Nesli-Türklüğü)** Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- BADEMCI, Ali, **Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükâtı**, Ötüken Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 2012.
- BAHADIROĞLU, Muhammed Tarağay, **Tüzükat-ı Timur**, Çev: Adnan ARSLAN-Kutlukhan ŞAKİROV, İnsan Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2010.
- BAKTIR, Mustafa, “Hutbe”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.18, İstanbul 1998.
- BARTHOLD- KÖPRÜLÜ, M. Fuad: **İslam Medeniyeti Tarihi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Baskı Ankara, 1983.

BARTHOLD:

Orta Asya Tarih ve Uygarlık, Çev: Ahsen BATUR, Selenge Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010.

BARTHOLD:

Tarihte Türk Dünyası, Ed: Andaç UĞURLU, Örgün Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2008.

BARTHOLD:

Orta- Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Çev: Ragıp Hulusi ÖZDEM, Haz: Kazım Yaşar KOPRAMAN- İsmail AKA, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013.

Barthold, Vladimir:

Orta Asya – Tarih ve Uygarlık- Çev: Ahsen Batu, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

BEDİRHAN, Yaşar,

İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Eğitim Yayınevi, Konya, 2. Baskı 2009.

BEDİRHAN, Yaşar,

İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Eğitim Kitapevi, Konya, 2. Baskı, Kasım 2009.

BERBER, Oktay,

“XXVI. Yüzyılda Kalmukların İdil – Yayık Bölgesindeki Faaliyetleri”, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.7, S, XVIII, Haziran 2014, s.337-358.

BERL, Emmanuel,

Attila’dan Timur’a Avrupa ve Asya, Çev: Gülseren DEVRİM, Doğan Kitap, 1. Baskı, İstanbul 1999.

BEYHAKİ, Ebu’l Fazl,

“Tarih-i Beyhaki’ye Göre Çağrı Bey’in Belh Şehrini Kuşatması ve Gazne Sarayına Yansımaları”, Çev: Ahmet

- YILMAZ- Cihan GENÇTÜRK, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.10, S, XXXII, Aralık 2017, s.973-994.
- BIYIKTAY, Halis, **Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3.Baskı, Ankara 1991.
- BİLGİÇ, A.Timur, **Tarih İstılahları Sözlüğü**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2012, İstanbul.
- BONVALOT, Gabriel, **Orta Asya'ya Seyahat- Moskova'dan Türkistan'a**, Çev: Reşat UZMEN, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2015.
- BOZDEMİR, Mevlüt, **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1982.
- BOZKURT, Nebi, “Nedim”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.32, İstanbul, 2006.
- BOZKURT, Nebi, “Çadır”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.8, İstanbul 1993.
- BOZKURT, Nebi, “Eman”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.9, İstanbul 1996.

BOZKURT, Nebi,

“Taç”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**,
Diyanet Vakfı Yayınları, C.39, İstanbul
2010.

BROCKELMANN, V,

İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I (1 -3. Kısımlar), Çev: Neşet ÇAĞATAY,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yayınları, 2. Baskı. Ankara 1964.

BUTANAYEV, Viktor- BUTANEYEVA İrina, **Yenisey Kırgızları**, Çev: Yaşar
GÜMÜŞ, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı ,
İstanbul 2017.

BUYAR Cengiz,

“Kırgızistan’da Bir Etnik Grup: Sart
Kalmaklar”, **V.8/9, Turkish Studies**,
Ankara,2013, s.819-831.

CAFEROĞLU, Ahmet,

“Uygurlarda Hukuk ve Maliye
İstılahları”, **Türkiyat Mecmuası**,
İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü
Yayınları, C.IV, İstanbul 1934.

CARPİNİ, Johann de Plano,

Moğol Tarihi ve Seyahatname, Çev:
Ergin Ayan, Derya Kitapevi, Trabzon
2000.

CEYLAN Semih,

“Taç”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**,
Diyanet Vakfı Yayınları, C.39, İstanbul
2010.

CEZVİ, Sıbt İbnu’l,

**Miratü’z – Zaman Fi Tarihi’l-
Ayan’da Selçuklular**, Çev: Ali SEVİM,
Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı ,
Ankara 2011.

CÜVEYNİ, Alaeddin Ata Melik,

Tarih-i Cihan Güşa, Çev: Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, , Ankara 2013, 1. Baskı.

ÇELİK, Muhammed Bilal,

“Hokand Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ed: Hayrunnisa ALAN- İlyas KEMALOĞLU, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul 2016.

ÇELİK, Muhammed Bilal,

“Yarkend Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ed: Hayrunnisa ALAN- İlyas KEMALOĞLU, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul 2016.

Abdülkerim Özaydın:

Selçuklularda Reislik Müessesesi, Prof.Dr.Erdoğan Mercil’e Armağan, , Ed: Emine Uyumaz-Muharrem Kesik-Aydın Usta-Cihan Piyadeoğlu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1.Baskı, İstanbul Mart 2013.

ÇELİK, Muhammed Bilal,

Yarkend Hanlığı’nın Siyasi Tarihi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 1.Baskı İstanbul, 2013

ÇELİK, Muhammed Bilal,

“Firdevsü'l-İkbal'e göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya 2004.

ÇEVİK, Murtaza,

“Selçuklu Sultanlarının Moğol Hanlarını Ziyaretleri (1246-1259) ve Bu Ziyaretlerin Anadolu’ya Etkileri”, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.9, S, XXVII, Eylül 2016, s.43-71.

ÇUBUKÇU, Asri,

“Devetdar”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.9, İstanbul 1993.

ÇUBUKÇU, Asri,

“el Emir’ül Kebir”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.11, İstanbul 1995.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agah,

Türk-İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1987.

ÇUBUKÇU, Asri,

“Emir-i Meclis”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.11, İstanbul 1995.

d’ Ohsson, A.Kostantin,

Moğol Tarihi Denizler İmparatoru Cengiz, Çev: Bahadır APAYDIN, Nesnel Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2008.

DANUU, Ankhbayar,

“Büyük Han Mengü’nün Devlet Anlayışı ve İlhanlılar Devleti’nin Kuruluşunda Etkisi”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Ankara 2005/2, s.1-12.

DE CLAVİJO, Ruy Gonzales,

Anadolu Orta Asya ve Timur (Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo’nun Seyahat ve Sefaret İzlenimleri), Ses Yayınları, 1.Baskı , İstanbul 1993.

DEFTERDAR, Seyfi Çelebi,

Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi, Haz: Serkan ACAR, Selenge Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2014.

DEMİRCİ, Mustafa,

“İkta”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**,
Diyanet Vakfı Yayınları, C.22, İstanbul
2000.

DEMİRER, Arif:

“İdari ve Mali Alanda Ermeni – Moğol
Münasebetleri”, **Bartın Üniversitesi
Çeşm-i Cihan: Türk Kültür ve Sanat
Araştırmaları E-dergisi**, Bartın 2010,
2(2), 67-75.

DERMAN, Giray Saynur,

“Kırım Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz
Asrı Çengizogulları**, Ed: Hayrunnisa
ALAN- İlyas KEMALOĞLU, Ötüken
Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul 2016.

DERMAN, M. Uğur,

“Divit”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**,
Diyanet Vakfı Yayınları, C.9, İstanbul
1994.

DERMAN, Uğur,

“Tuğra”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**,
Diyanet Vakfı Yayınları, C. 41, İstanbul
2012.

DEVLET, Nadir,

“Altın Ordu”, **Geçmişten Günümüze
Büyük İslam Tarihi, C.9**, Haz: Hakkı
Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul
1992.

DEVLET, Nadir,

“Çağatay Devleti”, **Geçmişten
Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.9**,
Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ
Yayınları, İstanbul 1992.

DEVLET, Nadir,

“Hanlıklar Dönemi”, **Geçmişten
Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.9**,
Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ
Yayınları, İstanbul 1992.

DEVLET, Nadir,

“İlhanlılar., **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.9**, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer,

Oğuzdan Selçukluya (Boy, Konat ve Devlet), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000,

DOĞAN, Orhan- ERDOĞAN, Aysel:

Batı Türkistan Hanlıkları, (Kuruluştan Yıkılışa), Berikan Yayınları, 1. Baskı Ankara 2017,

DONUK, Abdülkadir,

“Baranta”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.5, İstanbul 1992.

DONUK, Abdülkadir,

“Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği”, **Tarih Dergisi**, S,52, 2010/2, İstanbul 2011, s.1-12.

DUĞLAT, Mirza Haydar,

Tarih-i Reşidi: Geride Bıraktıklarımızın Hikâyesi, Çev: Osman KARATAY, Selenge Yayınları, 1. Baskı , İstanbul 2016.

EĞİLMEZ, Savaş,

“Farsi Şairlerin Gözünden, Selçuklu Sultanları”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S, 52, Haziran, 2014, s.113-124.

EL AZİMİ, Ebu Abdullah Muhammed,

Azimi Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler, Çev: Ali SEVİM, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı Ankara 2006.

EL CÜZCANİ, Minhac Sırac,

“Tabakat-ı Nasiri On İkinci Tabaka: Selçuklular”, Çev: Akbar A. AGHDAM, **Tarih Okulu Dergisi**, S, 8, Eylül-Aralık 2010, s.111-140.

El CÜZCANİ, Minhac-ı Sırac,

Tabaka-ı Nasiri, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar, Çev: Mustafa UYAR, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, 1.Baskı

El Cüzcani, Minhâc-i Sirâc,

Tabakât-ı Nâsiri Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsahlar, Çev: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı Ankara 2015.

EL- MANSURİ, Baybars:

et- Tuhfetu'l- Mulukiyye fi'd- Devleti't- Turkiyye- Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312) Çev: Hüseyin POLAT, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2016.

EL-HÜSEYNİ:

Ahbar Üd-Devlet İs-Selçukıyye, Çev. Necati LUGAL, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı. Ankara 1943.

EL-HÜSEYNİ, Ca'feri bin Muhammed:

Tarih-i Kebir (Tevarih-i Enbiya ve Mülük), Çev: İsmail AKA, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı Ankara 2011.

el-Muheyimid, Ali bin Salih,

“Karahanlı Devleti'nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri (389-536/999-1141)”, Çev:Ali AKSU, **İstem Dergisi**, Y.8, S.15 2010, s.291-319.

EL-ÖMERİ:

Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, Çev: Ahsen BATUR, Selenge Yayınları, 1.Baskı, İstanbul2014.

EN- NARŞAHİ:

Tarih-i Buhara, Arapça Çev: Ebu Nasr Ahmed bin Muhammed EL KUBAVİ, Farsçadan Çev: Erkan GÖKSU, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2013.

ERDEM, İlhan,

“Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.24, S,37, 2005, s.57-77.

ERDOĞAN, Aysel,

“İslamiyet’ten Önceki Türk Devletleri’nde Meclis Anlayışı: Toy, Kengeş, Kurultay Örneği”, **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C.11, S,1, s.39-52, Kahramanmaraş Nisan 2014.

ERKOÇ, Hüseyin Rahmi,

“Anadolu’da Moğol Etkileri(13-15.Yüzyıllar)”,**ÇanakkaleAraştırmalar ı Türk Yıllığı**, Y.13, S,19, Güz 2015, s. 37-64.

ER-RAHMUNİ, Muhammed Şerif,

İslam’da Polis Teşkilatı (Hicri Dördüncü Asrın Sonuna Kadar), Çev: Abdülkerim ÜNALAN,Gap Matbaacılık, Diyarbakır 2004.

ERTUĞ TARIM, Zeynep,

“Saray”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.36, İstanbul 2009.

FAHREDDİN, Rızaeddin,

Altın Ordu ve Kazan Hanları, Çev: İlyas KAMALOV, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, 1. Baskı,

FAYDA, Mustafa,

“Ahidname”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.1, İstanbul 1988.

FAYDA, Mustafa,

“Emir’ül Müminin”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.11, İstanbul 1995.

FAZLULLAH, Reşidüddin,

Cami’üt Tevarih Selçuklular Devleti, Çev: Erkan GÖKSU – Hüseyin GÜNEŞ, Haz: Ahsen BATUR, Selenge Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010.

FAZLULLAH, Reşidüddin,

Camiu’t- Tevarih (İlhanlılar Kısım) Çev: İsmail AKA- Mehmet ERSAN- Ahmad Hesamipour KHELEJANİ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

FİNDLEY, V.Carter,

Dünya Tarihinde Türkler, Çev: Ayşen ANADOL, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2008.

GALSTYAN, A.G,

Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, Çev: İlyas KEMALOĞLU, Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017,

GENÇ, Reşat,

“Karahanlılar”, **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.6**, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

GENÇ, Reşat

Karahanlılar Devlet Teşkilatı XI.yüzyıl Türk Hakimiyet Anlayışı ve

- Karahanlılar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1.Baskı. İstanbul 1981.
- GOLUBEV, Gleb, **Uluğ Bey**,  ev: Abdresul İSAKOV Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2011.
- GORDLEVSKİ, Vladimir: **Anadolu Selçuklu Devleti**,  ev: Azer YARAN, Onur Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1988.
- GÖDE, Kemal, “Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** C.3, Kayseri 1989, s.433-445.
- GÖKSU, Erhan, **Türkiye Selçuklularında Ordu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları ,2.Baskı, Ankara 2018.
- GÖKSU, Erkan, “Tarih-i Güzide’ye Göre Rum (Anadolu) Selçukluları”, **Nüsha Dergisi**, Y.8, S, 27, 2008/II, s.23-32.
- GÖKSU, Erhan, “Târîh-i Güzîde’ye Göre Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi”, **History Studies**, C. 3/1, 2011.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, **Kırgız Türkleri Tarihi**, Berikan Yayınevi, 4.Baskı, Ankara 2014.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, **Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri**, Akçağ Yayınları, 1.Baskı , Ankara 2002.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, **Türk Tarihinde  ingizliler**, Berikan Yayınevi, Ankara 2017.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur,

Uygur Türkleri Tarihi, Berikan
Yayınevi, 4. Baskı , Ankara 2011.

GÖMEÇ, Saadettin,

“Terken Unvanı Hakkında”, **Ankara
Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya
Fakültesi Türkoloji Dergisi**, S,17,2,
Ankara ,2010, s.107-114.

GÖMEÇ, Sadettin Yağmur,

“Türk Tarihinin Kahramanları: 38 –
Temür”, **Orkun**, S,98, s.1-4, İstanbul
2006.

GÖRGÜN Tahsin,

“Tecid”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**,
Diyanet Vakfı Yayınları, C.40, İstanbul
2011.

GÜL, Muammer,

“Anadolu’da Moğol Nüfusu ve Türkiye
Mirası Üzerine Katkıları”, **Tarih Okulu
Dergisi**, Y.9, S, XXV, Mart 2016,
s.455-473.

GÜNAL, Zerrin,

“Nöker”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**,
Diyanet Vakfı Yayınları, C.33, İstanbul
2007.

Günay, Umay Türkeş:

Türklerin Tarihi-Gelenekten Geleceğe,
Akçağ Yayınları, 4.Basım, Ankara 2012,

GÜNGÖR, Erol:

Tarihte Türkler, Ötüken Neşriyat,
6.baskı , İstanbul 1995.

Gürbüz, Meryem,

Harizmşahlar Devlet Teşkilatı,
Ekonomi, Kültür, Boğaziçi Yayınları,
1.Baskı , İstanbul 2014.

GÜRÜN, Kamuran,

**Türkler ve Türk Devletleri Tarihi
(Harizmşahların Sonuna Kadar)**,
Karacan Yayınları, İstanbul 1981.

- HACI, Ötemiş, **Çengiz-name**, Haz: İlyas KAMALOV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı , Ankara 2009.
- HALDUN, İbn, **Mukaddime**, Haz:Süleyman ULUDAĞ, Dergâh Yayınları, C.1, İstanbul 2007.
- HALICI, Feyzi, “Çevgan”,**Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.8, İstanbul 1993.
- HANİFİ Şahin, “Câmiu’t Tevârih’e Göre Gâzân Han’ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları”, **Bilig**, S.73, Bahar 2015, s.207-230.
- HAS HACİP, Yusuf, **Kutadgu Bilig**, Haz: Yaşar Çağbayır, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995
- HATUNOĞLU, Nurettin, “Buhara Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları**, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı , İstanbul 2016.
- HATUNOĞLU, Nurettin, **Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han**, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı , İstanbul 2016.
- HAYKIRAN, Kemal Ramazan, “İlhanlılar Devrinde Sürdürülen Eğitim Faaliyetlerine Bir Bakış ve İlhanlılar Hükümdarı Olcaytü Han’ın Eğitim Politikası”, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.9, S, XXVI, Haziran 2016, s.15-31.
- HAYKIRAN, Kemal Ramazan, **Moğollar Zamanında Yakın Doğu**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- HINZ, Walther, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran’ın Milli Bir Devlet**

- HİNZ, Walther:
- HİNZ, Walther,
- HİZMETLİ, Mustafa,
- HÜMBƏTOĞLU, Nəcəfli Tofiq,
- İbn Bibi:
- İBNÜ'L- ADİM, Kemalüddin,
- İBNÜ'L CEZVİ, Abdurrahman, El- Muntazam:
- Haline Yükselişi**, Çev: Tevfik BIYIKLIOĞLU, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1992.
- İslam'da Ölçü Sistemleri**, Çev: Acar SEVİM, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990.
- “Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri”, Çev: Fikret İŞILTAN, **Belleten Dergisi**, C.XIII, S.52, Ekim 1949.
- Tarihte Şehir ve Pazar**, Araştırma Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2012.
- Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətlərinin Tarixi Müasir Türk Tarixşünaslığında**, Çaşioğlu Neşriyat, Bakı 2000.
- El Evamirü'l Ala'kiye Fil-Umuri'l Ala'iyə Selçukname**, Çev: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996.
- Zübedtü'l –Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular**, Çev: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2014.
- FiTarih'l-Ümem'deSelçuklular**, Çev: Ali SEVİM, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 2014.

İBNÜ'L-İbri, Ebü'l- Ferec,

Tarihu Muhtasari'd- Düvel, Çev: Şerafettin YALTKAYA, 1.Baskı , Ankara 2011.

İPŞİRLİ, Mehmet,

“Asaf”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.3, İstanbul 1991.

İPŞİRLİ, Mehmet,

“Elçi”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.11, İstanbul 1995.

İPŞİRLİ, Mehmet,

“Kazazasker”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.25, İstanbul 2002.

İPŞİRLİ, Mehmet-YAZICI, Nesimi,

“Ferraş”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.12, İstanbul 1995.

İSAKOV, Abdrasul,

Kırgız – Moğol İlişkileri (IX.- XV. Yüzyıllar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2017.

İŞÇİ, Metin,

“Eski Türklerde Devlet ve Demokrasi Anlayışı”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, Isparta 1996, s.53-62.

İZGİ, Özkan,

“Kutval”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.14, İstanbul 2002.

İZGİ, Özkan,

Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, Haz: Serhat KÜÇÜK- Erkin EKREM,

- JOINVILLE, Jean De, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı , Ankara 2014.
- KAFALI, Mustafa, **Bir Haçlının Hatıraları**, Çev: Cüneyt KANAT, Vadi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2002.
- KAFALI, Mustafa, **Ötemiş Hacı'ya göre Cuci Ulusunun Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1.Baskı, Ankara 2009.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 1973.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Harizmşahlar Devleti Tarihi 485-618 / 1092- 1221)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2000,
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Selçuklu Tarihi**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, 1. Baskı İstanbul 1972.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, 17. Baskı , İstanbul 1998
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “İslami Türk Devletleri’nde Unvan ve Teşkilat”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2. Baskı, C.1, Ankara 1992,

KALAN, Ekrem,

Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi,
Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
2008.

KALLEK, Cengiz,

“Hisbe”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**,
Diyanet Vakfı Yayınları, C.18, İstanbul
1998.

KAMALOV, İlyas,

Moğolların Kafkasya Politikası,
Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, 1.Baskı

KAMALOV, İlyas,

“Yarlık”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**,
Diyanet Vakfı Yayınları, C.43, İstanbul
2013.

KANDEMİR Mehmet Yaşar,

“Muhaddis” , **Diyanet İslam
Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları
C.30, İstanbul 2005.

KARA, Abdulvahap,

**Eski Devirlerden Günümüze
Kazakistan ve Kazaklar**, Çev: Ahsen
Batur, Selenge Yayınları, 1.Baskı,
İstanbul 2013.

KARACA, Filiz,

“Pişkeş”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**,
Diyanet Vakfı Yayınları, C.34, İstanbul
2007.

KARADAĞ ÇINAR, Gülay

“II. Abdullah Han Özelinde Şeybanî
Hanlığı'nda Şehzadelik Kurumu”,
Turkish Studies, V.10/6 Bahar, Ankara
2015, s.183-200.

KARASOY, Yakup,

“Şiban Han Divanında Nevai'ye
Nazireler”, **Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Dergisi**, s.53-
60, Konya 2016.

- KARATAYEV, Olcobay, “Kırgızlar ve Oyratlar: Çorolar - Cungar Adı Nerden Gelmiştir?” **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.23, 2013, s.130-141.
- KARPAT, Kemal Haşim, **Türkiye ve Orta Asya**, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2014,
- KAYAOĞLU, İsmet, **İslam Kurumları Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1984,
- KAYMAZ, Nejat, **Anadolu Selçuklularının İntihatında İdare Mekanizmasının Rolü**, Türk Tarih Kurumu, Yayınları, 1.Baskı, Ankara 2011.
- KAZICI, Ziya, **İslam Medeniyeti ve Müessesleri Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 5.Baskı, İstanbul 2003.
- KAZVİNİ, Hamdullah Müstevfi-i, **Tarih-i Güzide Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan**, Ed: Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, , İstanbul 2015, 1.Baskı
- KEMALOĞLU, İlyas, “Altın Orda Devleti”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, Ed: Osman KARATAY-Serkan ACAR, Kitabevi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2013.
- KEMALOĞLU, Muhammet, “Türkiye Selçuklularında İhtimai Müesseseler ve Eserler”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.1, S.4, Aralık 2014, s.1-31.

KEMALOĞLU, İlyas,

“Altın Orda Devleti”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ed: HayrunnisaALAN-İlyas KEMALOĞLU, Ötüken Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 2016.

KEMALOĞLU, İlyas,

Altınorda ve Rusya- Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı , İstanbul 2015.

KEMALOĞLU, İlyas,

“Büyük Moğol İmparatorluğu”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ed: HayrunnisaALAN-İlyas KEMALOĞLU, Ötüken Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 2016.

KESİK, Muharrem,

Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I.Mesud Dönemi (1116- 1155), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2003,

KESİK, Muharrem,

At Üstünde Selçuklular, Türkiye Selçukluları’nda Ordu ve Savaş, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2014,

KHAZANOV, Anatoly. M,

“Muhammed ve Cengiz Han: Dünya İmparatorluğu İnşasında Din Faktörü”, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.10, S, XXXI, Mart 2017, s.479-502.

KILDIROĞLU, Mehmet,

Kırgızlar ve Kıpçaklar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 2013.

UYAR Mustafa:

“İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunun Birimleri”, **Selçuklu’dan Osmanlı’ya Bilim, Kültür ve Sanat Prof.Dr.**

- KILIÇ, Ünal, **Mikail Bayram’a Armağan**, Kömen Yayınları, Konya, 2009,
- “Vali”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.42, İstanbul 2002.
- KLYASHTORNY, S.G - SULTANOV, T.İ, **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, Çev: Ahsen BATUR, Selenge Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2013,
- KOCA, Salim, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri**, Berikan Yayınevi, 1. Baskı Ankara 2015.
- KOCA, Salim, **Selçuklularda Teşkilat ve Kültür”, I-II. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bildirileri**, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi Yayınları, 1993.
- KOCA, Salim, “Toy”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.41, İstanbul 2012.
- Koca, Salim: **Selçuklukar’da Ordu ve Askeri Kültür**, Berikan Yayınevi, 1.Baskı Ankara 2005.
- KOÇ, Dinçer, “Hive (Harezmi) Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları**, Ed: HayrunnisaALAN-İlyas KEMALOĞLU, Ötüken Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 2016
- Koç, Dinçer, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı XIX. Yüzyılın İlk Yarı**, İdeal Kültür Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul 2015.

KONUKÇU, Enver,

“Hindistan’daki Türk Devletleri”,
Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.9, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

KOPRAMAN, Kazım Yaşar,

“Memlükler(İdariTeşkilatı)”, **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.7**, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

KOPRAMAN, Kazım Yaşar,

“Memlükler”, **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.6**, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

KOPRAMAN, Kazım Yaşar,

Mısır Memlükleri Tarihi Sultan al-Malik al-Mu’Ayyad Şeyh al-Mamudi Devri (1412-1421), Kültür Bakanlığı Yayınları, 1.Baskı , İstanbul 1989.

KORTEK, Haluk,

Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat (1206- 1414) Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı , Ankara 2006.

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad,

Bizans Müesseslerinin Osmanlı Müesseslerine Tesiri, Haz. Orhan KÖPRÜLÜ, Ötüken Neşriyat, 2.Baskı İstanbul 1986.

KÖPRÜLÜ, Orhan Fuat,

“Bayrak”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.5,İstanbul 1992.

KÖPRÜLÜ, Orhan,

“Bey”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.6, İstanbul 1992.

KÖYMEN, Mehmet Altay,

Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1968.

KÖYMEN, Mehmet Altay,

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alp Arslan ve Zamanı, C.3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 2001.

KÖYMEN, Mehmet Altay,

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Kuruluş Devri, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3.Baskı Ankara 2000.

KÖYMEN, Mehmet Altay,

Tuğrul Bey ve Zamanı, Kültür Bakanlığı Kültür Eserler Devlet Kitapları, 1.Baskı, İstanbul 1976.

KUCUR, Sadi,

“Debir”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi,** Diyanet Vakfı Yayınları, C,9, İstanbul 1993.

KURAT, Akdes Nimet,

IV-XVIII. Yüzyıllar Arasında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları,1.Baskı ,Ankara1972.

KURAT, Akdes Nimet,

Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917 ye Kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı Ankara 1987.

KURBAN, İklil,

Doğu Türkistan İçin Savaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1995.

KURPALİDİS, G.M,

Büyük Selçuklu Devleti'nin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Çev: İlyas KAMALOV, Haz: Sadi KUCUR, Ötüken Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 2007.

KUSHENOVA, Ganizhamal,

Ögeday Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir (1229-1241), IQ Kültür Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul 2013.

KUŞÇU DUDU, Ayşe,

“Eyyûbîler’de Mezalim Mahkemeleri ve Dârü’l-Adl”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S,27, Konya 2010, s.207-229.

Kuşçu, Ayşe Dudu,

Eyyubi Devleti Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 2013.

KÜÇÜK, İsmail,

“Türk Devletleri’nde Mali Yönetim – VIII. – XIII. Yüzyıllar Arası”, **Muhtav Dergisi**, 2013, s. 233-244.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri,

“Müşrif”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.32, İstanbul 2006.

UYAR, Mustafa

“İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunun Önemli Bir Birimi:Selçuklu Yardımcı Birlikleri”, **I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu**, 27-30 September 2010, Kayseri, Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler),Haz.M. Metin Hülagü 2014.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri,

“Yüzük”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.44, İstanbul 2013.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat,

“Ferman”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**,
Diyanet Vakfı Yayınları, C.12, İstanbul
1995.

LEVANONI, Amalia,

“Mısır’da Memlûklerin İktidara Gelişi”,
Çev: Kazım UZUN, **Tarih Okulu
Dergisi**, Y.10, S, XXIX, Mart 2017,
s.503-526.

LKHUNDEV, Ganbat:

“Türk Moğol Halklarının Kültürleri”,
Basılmamış Doktora Tezi, Ankara,
2013.

MAC GAHAN, i. A,

**Hive Seyahatnamesi ve Tarihi
Musavver**, Çev: Kolağası Ahmed, Haz:
İsmail AKA, Mehmet ERSAN, Akademi
Kitabevi, 1.Baskı, İzmir 1995.

MANTRAN, Robert,

İslam’ın Yayılış Tarihi, Çev: İsmet
KAYAOĞLU, Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1.Baskı,
Ankara 1981.

MANZ, Beatrice Forbes,

**Timurlenk- Bozkırların Son Göçebe
Fatihi**, Çev: Zuhâl Bilgin, Kronik
Yayınları, 2.Baskı İstanbul 2017.

MAROZZİ, Justin,

İslam’ın Kılıcı Cihan Fatih, Çev:
Hülya KOCAOLUK, Yapı Kredi
Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2006.

Meng Ta Pei Lu- Hei Ta Shi Lu,

**Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk
Tarihi Kayıtlar**, Haz: Mustafa Uyar,
Çev: Ankhbayar DANUU, Ötüken
Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 2012.

MERCAN, İsmail Hakkı,

Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi, Berikan Yayınevi, 2.,Baskı Ankara 2013.

MERÇİL, Erdoğan,

“Büyük Selçuklular”, **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.7**, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

MERÇİL, Erdoğan,

Gazneli Mahmud, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1987.

MERÇİL, Erdoğan,

“Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler”, **Belleten Dergisi, C.LXX**, S,259, s.830-844, Ankara.

MERÇİL, Erdoğan,

Gazneliler Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı ,Ankara 1989.

MERÇİL, Erdoğan,

“Kirman Selçuklular”, **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.7**, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992,

MERÇİL, Erdoğan,

Kirman Selçukluları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara1989.

MERÇİL, Erdoğan,

“Sipehsâlâr, **Tarih İncelemeleri Dergisi, C.XXVI. S.1**, Temmuz 2011, s.139-150.

MERÇİL, Erdoğan,

Türkiye Selçuklularında Meslekler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı , Ankara 2000.

MERÇİL, Erdoğan,

“Gazneliler”, **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.6**, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

MERÇİL, Erdoğan,

“Şihne”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.38, İstanbul 2010.

MERÇİL, Erdoğan,

“Hazinedar”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.17, İstanbul 1998.

MERÇİL, Erdoğan,

Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür) Makaleler, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2014.

MERÇİL, Erdoğan,

“Gaşiye”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.13, İstanbul 1996.

MERÇİL, Erdoğan,

“Menşur”,**Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, İstanbul 2004.

MERÇİL, Erdoğan,

Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 9.Baskı Ankara 2013.

MERÇİL, Erdoğan,

“Resuldar”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.34, İstanbul 2007.

MERÇİL, Erdoğan,

“Taştdâr”,**Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.40, İstanbul 2011.

MERÇİL, Erdoğan,

“Tevki”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.41, İstanbul 2012.

MERÇİL, Erdoğan,

“Sipehsâlâr”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.37, İstanbul 2009.

MERÇİL, Erdoğan,

“Selçuklularda Emir-i Dâd Müessesesi”, **Belleten Dergisi**, C.LIX, S.225, Ağustos 1995, s.327-340.

MERÇİL, Erdoğan,

Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 2007.

MERÇİL, Erdoğan,

Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1.Baskı , İstanbul 2016.

Merçil, Erdoğan:

Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı (Merkez ve Eyalet Divanları), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, Mart 2015.

MEYENDORF, Baron , A

Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820, The Colonel on The General Staff of His Majesty the Emperor of Russia, and revised by the Chevalier Amade Joubert, 1826 Jena.

Mirhand:

Gazneliler Ravzatu’s-Safa, Çev: Erkan Göksu, Kronik Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2017.

NİZAMÜ'L MÜLK,

Siyasetname, Çev: Mehmet Taha AYAR, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7.Baskı İstanbul 2010.

NUHOĞLU, Güller,

“Gazneliler Devlet Teşkilatı”, **Türkler Tarihi Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C.5, İstanbul 2002.

NUHOĞLU, Güller,

“Beyhaki Tarihine Göre Gazneliler de Devlet Teşkilatı ve Kültür”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara 1995.

OLUFSEN, Ole,

The Emir of Bokhara and His Country, William Heinemann, Londra 1911.

OMOROV, Timurlan,

“Türkistan’daki Özbek Hanlığı’nın Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, **Tübav Bilim Dergisi**, Ankara Y.2012, C.5, S,2, s.7-18.

ONAY, İbrahim,

“Cengiz Han’ın Türk Kültürünün Etkisi ve Katkısı”, **Turkish Studies**, C.7/4, Ankara Bahar, 2012, s. 2441-2455.

ÖGEL, Bahaeddin,

Türklerde Devlet Anlayışı, Ötüken Neşriyat, 9.Baskı, İstanbul 2017.

ÖĞÜN BEZER, Gülay,

“Terken”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.40, İstanbul 2011.

ÖNGÜL, Ahmet,

“Müneccim Bası Ahmed Dede Efendi’nin Câmi’üd-Düveli’nin Tenkitli Metin Nesri ve Tercümesi”, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul 1986.

ÖZAYDIN,

“Abdülkerim, Selçuklularda Reislik Müessesesi”, **Prof. Dr. Erdoğan Merçile Armağan (75. Doğum Yılı, 50. Akademik Yılı)**, Ed: Emine UYMAZ-Muharrem KESİK-Aydın USTA-Cihan PİYADEOĞLU, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2013.

ÖZAYDIN, Abdülkerim,

“Mir-i Alem”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.30, İstanbul 2005.

ÖZAYDIN, Abdülkerim,

“Vezir”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.43, İstanbul 2003.

ÖZAYDIN, Abdülkerim,

“Menşur”,**Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, İstanbul 2004.

ÖZAYDIN, Abdülkerim,

Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511 / 1105-1118), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1990.

ÖZAYDIN, Abdülkerim,

“Nevbet”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.33, İstanbul 2007.

ÖZAYDIN, Abdülkerim,

“Karahanlılar”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.24, İstanbul 2001.

ÖZCAN Abdülkadir,

“Casus”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.7, İstanbul 1993.

ÖZCAN, Abdülkadir,

“Rikabdâr”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.35, İstanbul 2008.

ÖZCAN, Abdülkadir,

“Hatun”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, İstanbul 1997.

ÖZEN, Şükrü,

“Kâdılkudat”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.24, İstanbul 2001.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi,

“İncü”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.22, İstanbul 2000.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi,

Moğol İranın da Gelenek ve Değişim-Gâzân Han ve Reformları (1295-1304), Kaknüs Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2009,

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi,

Selçuklular- Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157), C.1, İslam Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 2015

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi,

Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (1038-1064) Ortaçağ Türk – İran Tarihi Araştırmaları, Kaknüs Yayınları, 1.Baskı , İstanbul 2006.

ÖZTUNA, Yılmaz,

Devletler ve Hanedanlar-İslam Devletleri-, C.1, İlaveli 3.Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Mustafa Uyar,

“Ortaçağ Moğol Askeri Eğitiminin TeorikvePratikUnsurları”,**Prof.Dr.Yahy**

- a Akyüz'e Armağan**, Ed.Cemil Öztürk-İlhami Fındıkçı,PegemAkademi,1.Baskı, Ankara Haziran 2011
- ÖZYETGİN, Melek, “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, **FestschriftTo Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth, International Journal of Central Asian Studies, V, 13, 2009, s.441-458.**
- ÖZYETGİN, Melek, “Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.1, S.1, Kasım 2004, Ankara, s.90-105.**
- PALABIYIK, Hanefi, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı**, Araştırma Yayınları, İstanbul 2002.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet – ÇAĞLAYAN, Yaşar: **Genel Tarih: I Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri**, Funda Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1976.
- PAYDAŞ, Kazım, “Moğol ve Türk-İslâm Devletleri'nde Suyurgal Uygulaması”, **Bilig, S.39, s.195-218.**
- PİYADEOĞLU, Cihan, “Gazneliler ve Büyük Selçuklularda Bayramlar ve Bayram Kutlamaları”, **Turkish Studies, V.5/4, Fall 2010, s.1412-1420.**
- RASONYİ, Lazslo, **Türk Devleti'nin Batıda ki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**, Haz: Ş.K. Şerifoğlu-Adnan Müderrisoğlu, Türk

- Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1980.
- ROSSABİ, Moris, **Kubilay Han**, Çev: Özgür ÖZOL, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2015.
- ROUX, Jean-Paul, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev: Lale ARSLAN, Kabalcı Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 2006.
- ROUX, Jean-Paul, **Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize 2000 Yıl**, Çev: Aykut KAZANCIGİL-Lale Arslan ÖZCAN, Kabalcı Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2016.
- ROUX, Jean-Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Aykut KAZANCIGİL-Ayşe BERKET, Kabalcı Yayınevi, 1.Baskı, İstanbul 2011.
- SABBAĞ, Abbas, “Mirahur”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.30, İstanbul 2005.
- SABBAĞ, Abbas-BOZKURT, Nebi, “Müstevfi”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.32, İstanbul 2006.
- SAĞLAM, Ahmet, “İlhanlılar Hükümdarı Gâzân Han’ın Suriye İşgal Sürecinde İbn Teymiyye’nin Siyasi ve Dini Mücadelesi”, **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, C.3, S.6, Aralık 2016, s.35-55.

SAĞLAM, Ahmet,

“Memlük Tahtında Moğol Asıllı Bir Sultan: Zeyneddin Ketboğa ve Saltanat Dönemi(694-692/1294-1296)”,

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, C.2, S.2, Sonbahar 2015, İstanbul, s.53-79.

SAĞLAM, Ahmet,

“Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur”, **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, C.2, S, 4, Aralık 2005, s.107-126.

Cihan Piyadeoğlu,

“Gazneliler ve Büyük Selçuklular’da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları”, **Turkish Studies**, V.5/4, Fall, 2010.

SARAY, Mehmet,

Atatürk ve Türk Dünyası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1995.

SARAY, Mehmet,

Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1994.

SARAY, Mehmet,

Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3.Baskı, Ankara 2014.

Ömer Soner Hunkan,

“Kaşgarlı Mahmud’a Türk Hakanlığı (Karahanlılar)”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S.39,2008-2009 s.11-30.

SCHACHT, Joseph,

İslâm Hukukuna Giriş, Çev: Mehmet Dağ-Abdülkadir Şeker, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2.Baskı ,Ankara 1986.

SCHUYLER, Eugene,

Türkistan Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları, Çev: Firdevs ÇETİN- Halil ÇETİN, Paradigma Yayınları1.Baskı,, İstanbul 2017.

SELMANİ, Tacü's,

Tarihname, Çev: İsmail AKA, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1999.

SEVİM, Ali - Merçil, Erdoğan,

Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1995.

SEVİM, Ali - YÜCEL, Yaşar,

Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklular ve Beylikler Dönemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1989.

SEVİM, Ali,

Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı Ankara 1993.

SEVİM, Ali,

Genel Çizgileri İle Selçuklu Ermeni İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1983.

SEVİM, Ali,

“Kuzey Suriye de Görünen İlk Türk Emiri Han-Oğlu Harun”, **Belleten**, C.XLIII, S,170, 1979, s.365-380.

- SEVİM, Ali, **Malazgirt Meydan Savaşı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara1971.
- SEVİM, Ali: “Suriye Selçukluları”, **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.7**, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- SEVİM, Ali: **Anadolunun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıcından 1086’ya Kadar)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı Ankara 1988.
- SEVİM, Ali: **Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1990.
- SEVİM, Ali: **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı, Ankara 1989.
- SEVİM, Ali: **Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, Türk Tarih Kurumu Yayınları1.Baskı,,Ankara 1990.
- SEYYAH MEHMED EMİN EFENDİ: **İstanbul’dan Asya-yı Vusta’ya Seyahat**, Haz: Muhibbe Darga, Everest Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2007.
- SINOR, Denis, **Erken İç Asya Tarihi**, İletişim Yayınları, 7.Baskı İstanbul 2014.
- Spuller, Berthold, **İran Moğolları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1987.

SÜMER, Faruk,

“Anadolu’da Moğollar”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S,1, s.1-147, Ankara 1969.

SÜMER, Faruk:

Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü(Şah İsmail ile Halefleri Anadolu Türkleri), Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1.Baskı ,1976.

SÜMER, Faruk,

Eski Türklerde Şehircilik, Türk Tarih Kurumu Yayınları 1.Baskı ,Ankara2014.

SÜMER, Faruk,

Kara Koyunlular (Başlangıcından Cihan-Şaha Kadar) C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı,Ankara1967.

SÜMER, Faruk,

Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1990.

SÜMER, Faruk,

“Ağa”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.1, İstanbul 1998.

SÜMER, Faruk,

“Reis”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.34, İstanbul 2007.

SÜMER, Faruk,

Oğuzlar, Türkmenler-Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları,Ankara1972.

ŞAHİN, Hanefi,

“Câmiu’t-Tevârih’e Göre Gâzân Hân’ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlılar Toplumuna Yansımaları”, **Bilig**, S,73, Bahar, 2015, s.207-230.

ŞAMÎ, Nizamüddin,

Zafername, Çev: Necati LUGAL, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 1987.

ŞAPOLYO, Enver Behnan,

Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Güven Matbaası, 1.Baskı, Ankara 1972.

ŞEŞEN, Ramazan,

“Eyyubiler”, **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.6, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

ŞEŞEN, Ramazan,

İbn Fadlan Seyahatnamesi, Yeditepe Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2013.

ŞEŞEN, Ramazan,

Salahaddin Eyyubi ve Devlet, Çağ Yayınları, Haz: Metin MERGEN, İstanbul 1987.

TANERİ, Aydın,

“Hacib”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.14, İstanbul 1996

TANERİ, Aydın,

Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, Bilge Yayınları, 1.Baskı , Konya 1977.

TANERİ, AYDIN,

“Çaşnigir”,**Diyanetİslam Ansiklopedisi**, C.8,Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

TANERİ, Aydın,

“Emir-i Dâd”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.11, İstanbul 1995.

- TANERİ, Aydın, Camedar, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.7, İstanbul 1993
- TANERİ, Aydın, “Han”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, İstanbul 1997.
- TANERİ, Aydın: **Türk Devlet Geleneği- Dün-Bugün**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2015.
- TANERİ, Aydın: **Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı: Menâkibü'l-Ârif'in Değerlendirilmesi**, Bilge Yayınları, Konya 1977.
- TANGRIBERDİ, İbni: **En-Nucümü'z – Zahire (Parlayan Yıldızlar)**,Çev:Ahsen BATUR, Selenge Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2013.
- TAŞAĞIL, Ahmet: **Kök Tengrinin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)** Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1.Baskı , İstanbul 2014.
- TEKİN, Oğuz: “Sikke”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.37, İstanbul 2009.
- TEMİR, Ahmet: **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han (Çingiz Han)**, Kültür BakanlığıYayınları,1.Baskı,Ankara1989.
- TİHRANİ, Ebu Bekr: **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev: Mürsel ÖZTÜRK, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, Ankara 2012.

- TOGAN, Zeki Velidi: **Çengiz Han (1155-1227)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- TOGAN, Zeki Velidi: **OğuzDestanı-Reşidüddin Oğuznamesi, Tercime ve Tahlili**, Enderun Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 1982.
- TOGAN, Zeki Velidi: **Umumi Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar), C.1**, Enderun Kitabevi, 3.Baskı, İstanbul 1981.
- TOGAN, Zeki Velidi: **Bugünkü Türk ili ve Türkistan Yakın Tarihi**, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- Muhammed Bilal Çelik: **1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği**, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009.
- TOMILOV, N. A: **Batı Sibirya Türkleri**, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013,.
- TOPARLI, Recep: **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993,.
- TURAL, Murat: “Hülagü Han’ın Bağdat’ı İstilas (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi”, **Tarih Okulu Dergisi**, Y.10, S, XXX, Haziran 2017, s.21-50.
- TURAN Osman: “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması”, **Belleten Dergisi** C.IX, Ankara 1945.

- TURAN, Osman: **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken Neşriyat, 10.Baskı İstanbul 2001.
- TURAN, Osman: **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Ötüken Neşriyat, 18.Baskı , İstanbul 2003.
- TURAN, Osman: **Selçuklular ve İslamiyet**, Ötüken Neşriyat, 8.Baskı İstanbul 2012.
- TURAN, Osman: **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Neşriyat, 8.Baskı.Baskı İstanbul 2004.
- TURAN, Osman: **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi- Türk Dünya Nizamının Mill, İslami ve İnsani Esasları**, Ötüken Neşriyat, 23.Baskı İstanbul 2003.
- TURAN, Refik: **Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1.Baskı ,İstanbul 1995.
- TURAN, Osman:, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1958.
- Turan, Osman: “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması”, **Belleten**, IX,1945,Ankara .
- TURGAL, Hasan Fehmi: **Müneccimbaşıya Göre Anadolu Selçukileri**, Türkiye Matbaası, 1.Baskı, İstanbul 1935.

TÜRKES GÜNAY, Umay:

Türklerin Tarihi, Akçağ Yayınları, 1.Baskı ,Ankara 2012.

ULUÇAY, Çağatay:

İlk Müslüman Türk Devletleri, MEB Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 1977.

ULUDAĞ, Süleyman:

“Hânkâh”,**Diyanetİslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, İstanbul 1997.

Mustafa Uyar,

Moğol İstilas Döneminde Selçuklular, Selçuklu Tarihi El Kitabı, Ed:Refik Turan, Grafik Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2012.

USTA, Aydın:

“Taklid”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.39, İstanbul 2010.

USTA, Aydın:

Türklerin İslamlaşma Serüveni-Samaniler, Yeditepe Yayınları, 2.Baskı ,İstanbul 2013.

UYAR, Mustafa:

“İlhanlılar (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askeri Yetkililer ve Nitelikleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S,49/1, Ankara 2009, s.33-47.

KAYHAN, Hüseyin

“Selçuklular Zamanında Ülkenin Asayışı ve İç Güvenliğin Sağlanması,” **Selçuklu’dan Osmanlı’ya Bilim, Kültür ve Sanat Prof. Dr. Mikail Bayram’a Armağan**, Ed:Mustafa Demirci, 1.Baskı, Konya, 2009.

UYAR, Mustafa:

“İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Yptığı Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, (Reşat Genç Özel Sayı) C.29,S.Özel, Temmuz, 2009.**

UYDU YÜCEL, Mualla:

Moğollar Tarihi, İstanbul Üniversitesi AUZEF Yayınları İstanbul, 2014.

UYUMAZ, Emine:

Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı , Ankara 2003.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı:

Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri Siyasi, İdari, Fikri, İktisadi, Hayat; İlmi ve İctimai Müesseler; Halk ve Toprak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı Ankara 1937.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı:

Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal Büyük Selçukiler,Anadolu Selçukileri, AnadoluBeylikleri,İlhaniler,Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4.Baskı Ankara 1988.

ÜÇÖK, Bahriye:

İslam Tarihi Emeviler – Abbasiler, Milli Eğitim Basımevi, 1.Baskı, Ankara 1979.

ÜKTEN Selim Serkan:

“Buhara Hanlığı’nda Şibani Hanedanı Devrindeki Savaş Sanatı: Silah ve

- Teçhizat”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Ankara 2014(54/2).
- ÜNLÜ, Suat: **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, Eğitim Yayınevi, 1.Baskı , İstanbul 2013.
- VARLIK, Çetin: “Akkoyunlular”, **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.8**, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- VARLIK, Çetin: “Karakoyunlular” **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.8**, Haz:Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, 1992, İstanbul.
- VASARY, İstvan: **Eski İç Asya’nın Tarihi**, Çev: İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, 1.Baskı ,İstanbul 2017.
- VLADİMİRTSOV, B,Y: **Moğolların İçtimai Teşkilatı Göçebe Moğol Feodalizmi**, Çev: Abdülkadir İNAN, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3.Baskı , Ankara 1995.
- VURGUN YILMAZ, Seda: “Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Y,1 S,1, Güz 2016, s.138-157.
- WİLLEM, Ruysbroeckli: **Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)** Ed: Peter JACKSON-DAVID MORGAN, ÇEV: Zülâl KILIÇ, Kitabyayınevi, 1.Baskı, İstanbul 2010.

YAĞLI, Ali Rıza:

“Timurlu Devleti’nde Vezirler ve Vezirlik Kurumu”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara 2014.

YAKUBOVSKIY, A. Yu:

Altın Ordu ve Çöküşü, Çev: Hasan EREN, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1976.

YAZICI, Tahsin:

“İsfehbed”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.23, İstanbul 2001.

YENİÇERİ, Celal:

“Bac”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.4, İstanbul 1991.

YILDIRIM, Gökçe:

Atlarda Vücut Yapısının Değerlendirilmesi Neden Bazı Atlar Daha Başarılıdır, Nobel Tıp Kitabevi, İstanbul 2014.

YILDIZ, Hakkı Dursun:

“Harizmşahlar”, **Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.9**, Haz: Hakkı Dursun YILDIZ, Çağ Yayınları, İstanbul 1992 .

YILDIZ, Hakkı Dursun:

“Emir’ül Umera”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.11, İstanbul 1995.

YILMAZ VURGUN, Seda:

“XIX. Yüzyılda Türkistan’da Kölelik, Çapul ve Yağma”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.XIV/1, Yaz 2014, s.179-196.

- YILMAZ, Metin: “Emevi ve Abbasi Dönemi İç İstihbaratı”, **İstem**, Y.6, S, 12, Konya 2008, S.175-193.
- YILMAZ, Salih: “Armin Vambery’nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar”, **Belleten Dergisi**, C.LXIX, S, 255, Ağustos, 2005, s.1-26.
- YILMAZ, Salih: “Karakalpakların Hive Hanlarına Karşı Yürüttükleri İsyan Hareketleri (1855-1856)”, **Belleten Dergisi**, C.LXVII, S.250, Aralık 2003.
- YİĞİT, İsmail, “Ribat”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C.35, İstanbul 2008.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil: **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1.Baskı , İstanbul 1944.
- YORULMAZ, Osman: **Kazaklar ve Kazak Hanlığı**, Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları, Ötüken Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 2016.
- YORULMAZ, Osman: **Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı , Ankara 2013.
- YURDAYDIN, Hüseyin. G: **İslam Tarihi Dersleri**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1971.

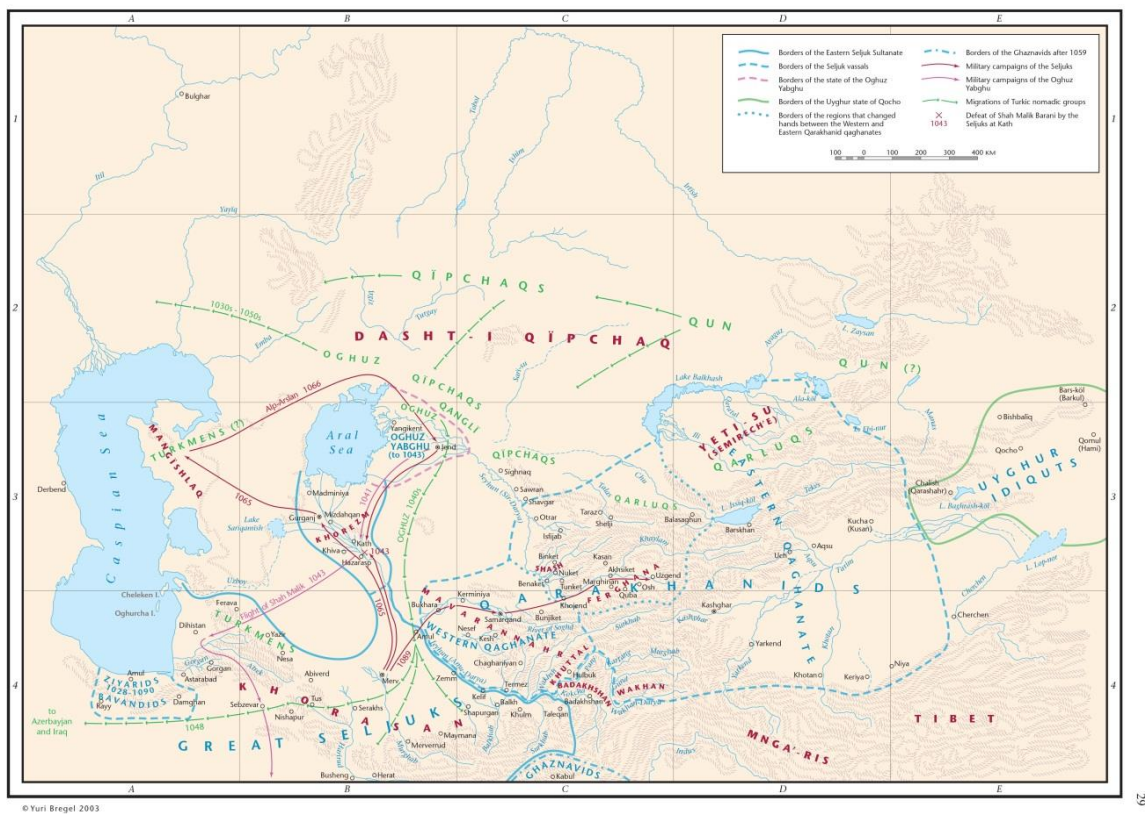
- YUVALI, Abdülkadir: **İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1.Baskı, Kayseri 1994.
- YUVALI, Abdülkadir: “Osmanlı Müessesleri Üzerindeki İlhanlılar Tesirleri”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.2, Kayseri 1995, s.249-254.
- YUVALI, Abdülkadir: “Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. Yüzyıl)”, **On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.1, Samsun 1988, s.63-74.
- YÜKSEL, Musa Şamil: “Şahruh’un Sünni Canlandırma Siyaseti”, **Tarih Okulu**, S, V, Sonbahar 2009, s.95-110.
- YÜKSEL, Zülal: “Altınorda ve Kırım Hanlıklarındaki “Kurultay” Geleneğinin Kırım Tatar Destanlarına ve Kırım Tatar Geleneklerine Yansıması”, **Gazi Üniversitesi, Türkiyat Dergisi**, Güz, S, 9, Ankara 2011, s.15-31.
- ZAYTSEV, İlya: “Astarhan Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ed: Hayrunnisa ALAN- İlyas KEMALOĞLU, Ötüken Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 2016.
- ZEYDAN, Corci: **İslam Uygarlıkları Tarihi**, Çev: Nejat GÖK, C.2, İletişim Yayınları, 2.Baskı İstanbul 2015.
- ZİYAEEV, Hamid: **Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele**, Çev Ayhan ÇELİKBAY,

Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı ,
Ankara 2007.

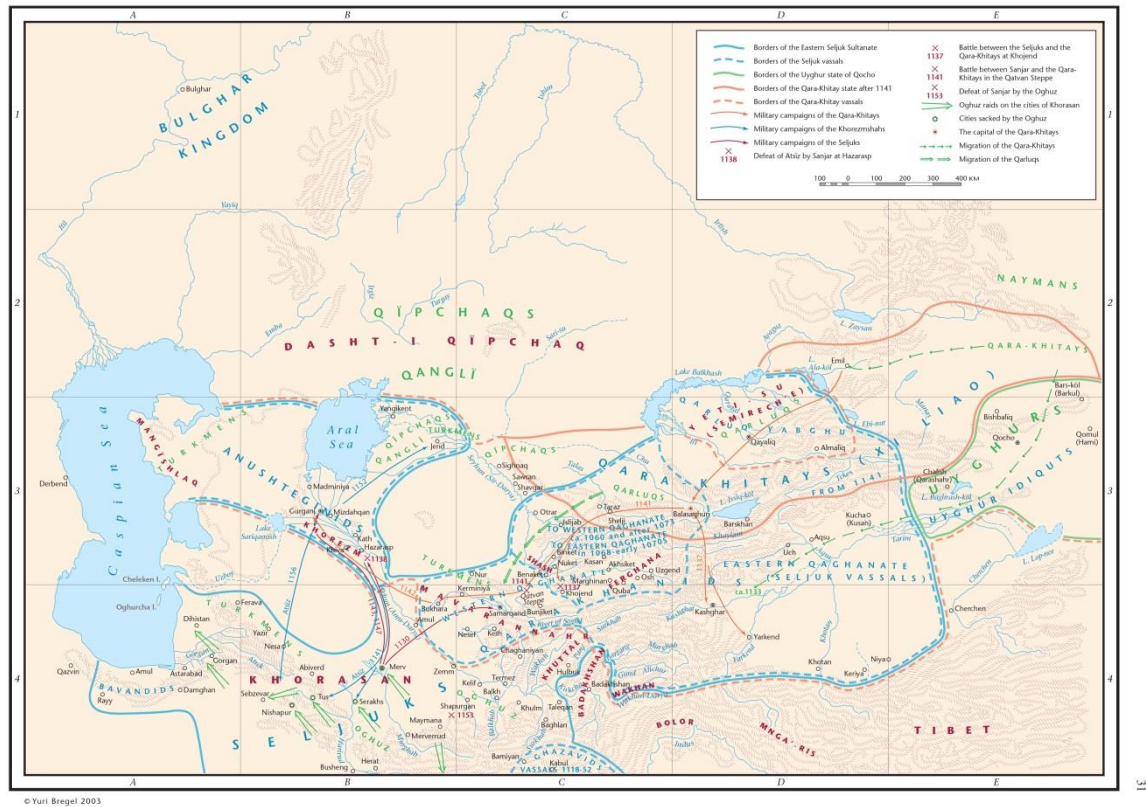
EKLER

1. Türkistan'da hâkim yapının değişmeye başlaması, Gazneliler Devleti'nin, 1040 yılında Selçuklu Türkmenlerine Dandakan Savaşında yenilmesi sonrası Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş temellerinin atılması.

14. 1040 TO THE END OF THE 11TH CENTURY: THE SELJUKS AND QARAKHANIDS

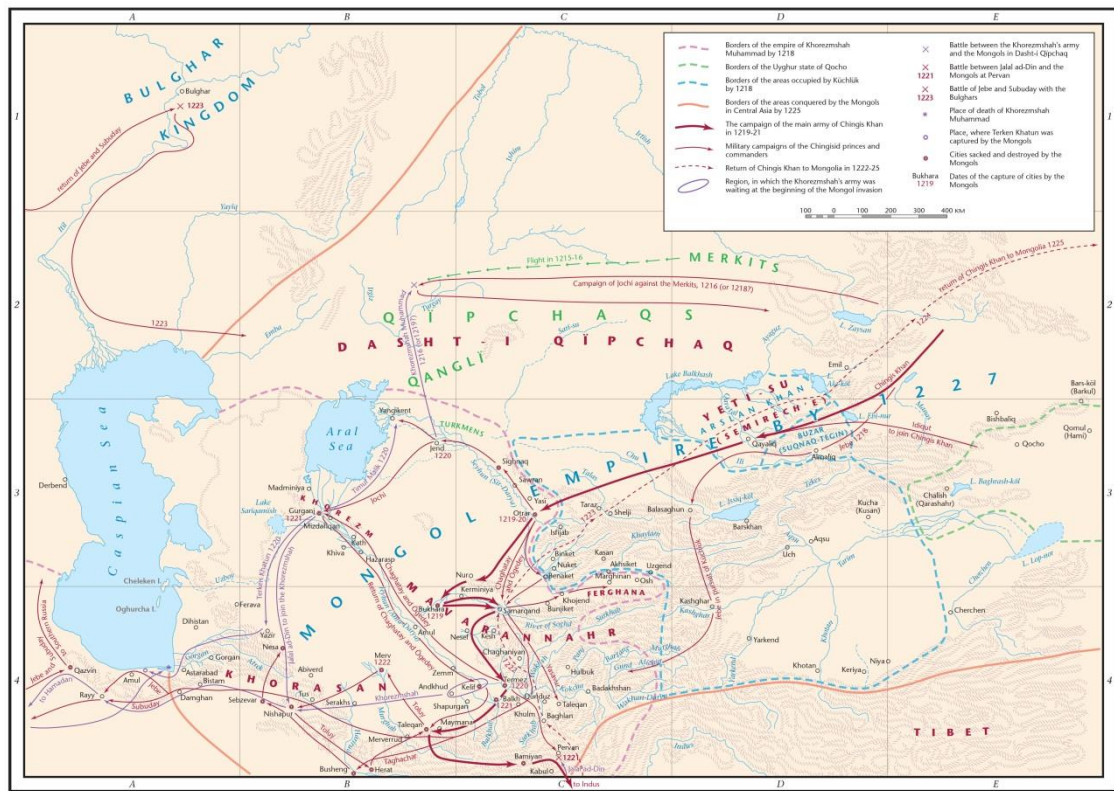
2. 12. yy ikinci yarısında Türksistanda siyasi durum

15. THE FIRST HALF OF THE 12TH CENTURY: THE SELJUKS, QARAKHANIDS, KHOREZMSHAHS, QARA-KHITAYS

2146

²¹⁴⁶ Bregel, a.g.e, s.31.

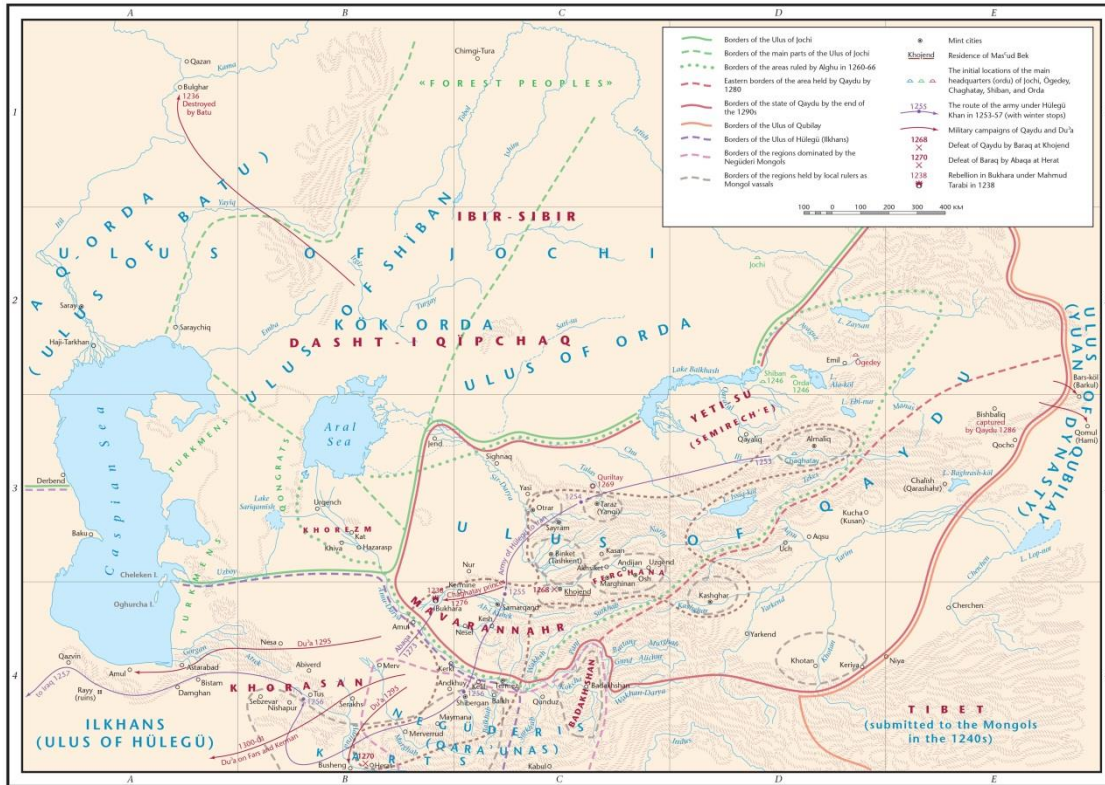

18. THE MONGOL CONQUEST

2147

3. Cengiz Han Türk Moğol Devletini kurmasından sonra başlattığı Moğol fetihleri döneminde Türkistan

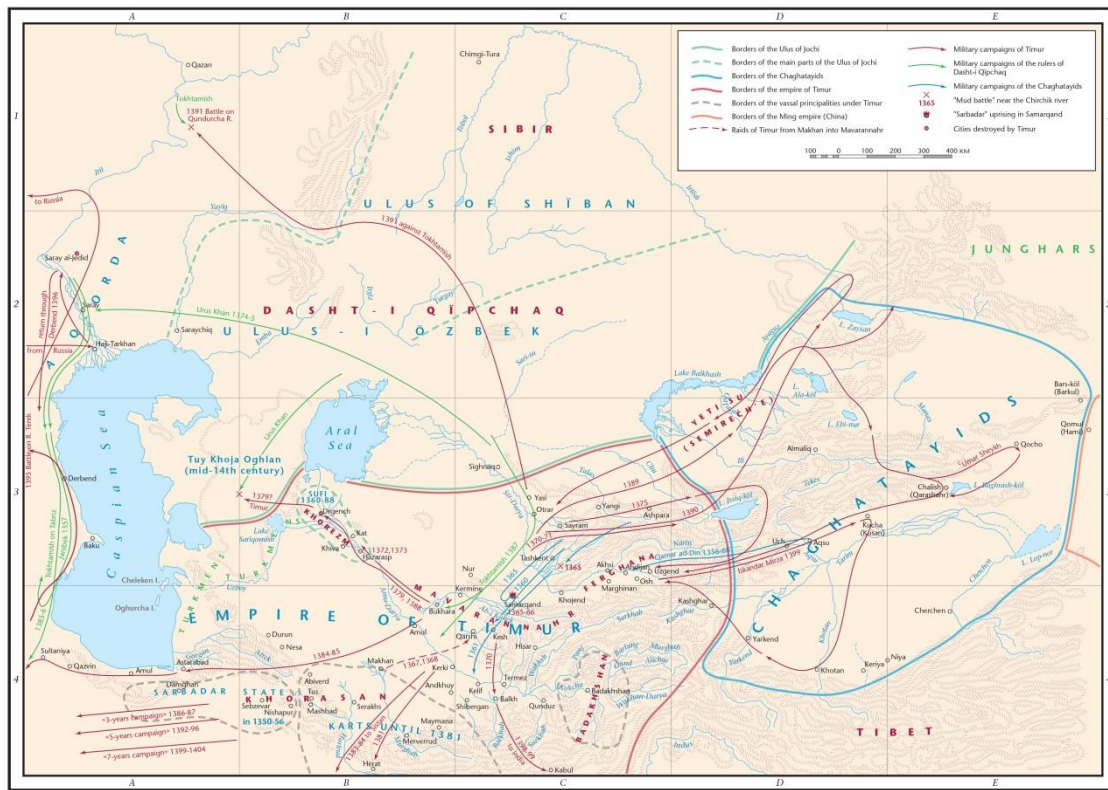
²¹⁴⁷ Bregel, a.g.e, s.37.

19. THE MONGOL ULUSES IN THE 13TH CENTURY

2148

4. Cengiz Han'ın ülkesini dört oğlu arasında eski Türk devlet geleneği olarak Üleştirmesi ile birlikte ortaya çıkan Uluslar Moğol şube hanlıkları.

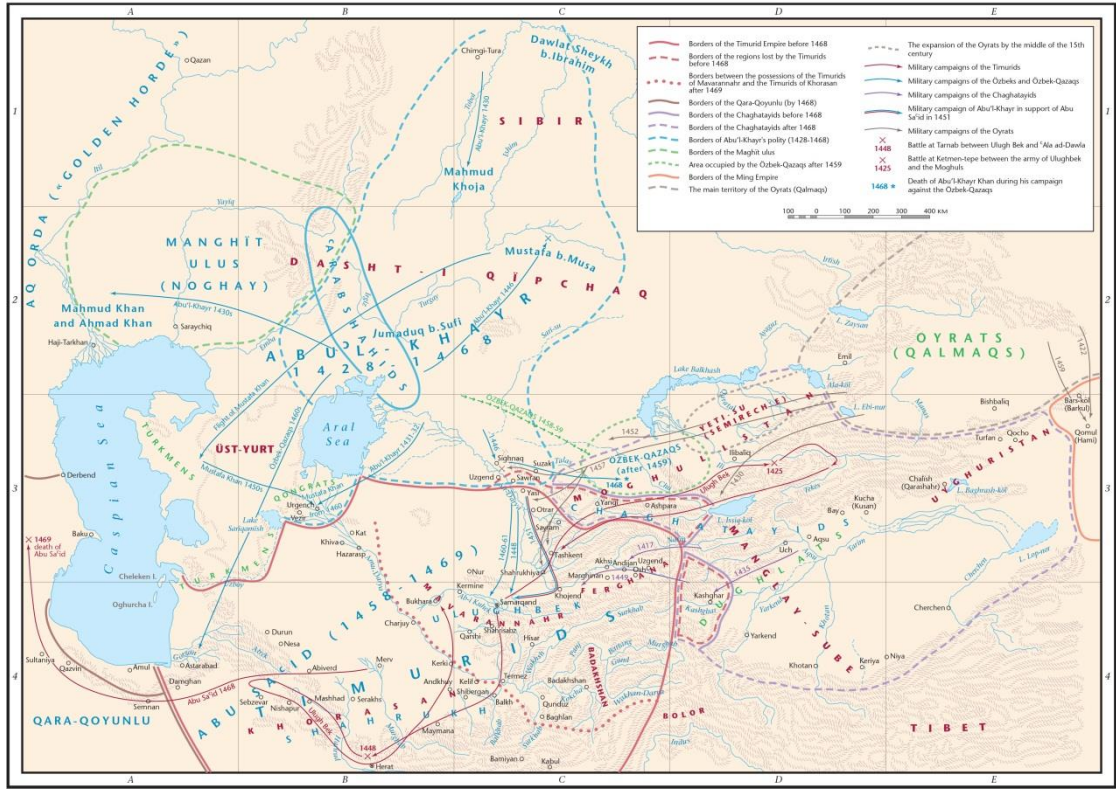

21. TIMUR, THE CHAGHATAYIDS, AND THE ULUS OF JOCHI

2149

5. Çağatay Ulusunda, Emir Timur döneminin başlaması, Cuci Ulusunun durumu ve Türkistan'ın siyasi hali.

2149 Bregel, a.g.e, s.43.

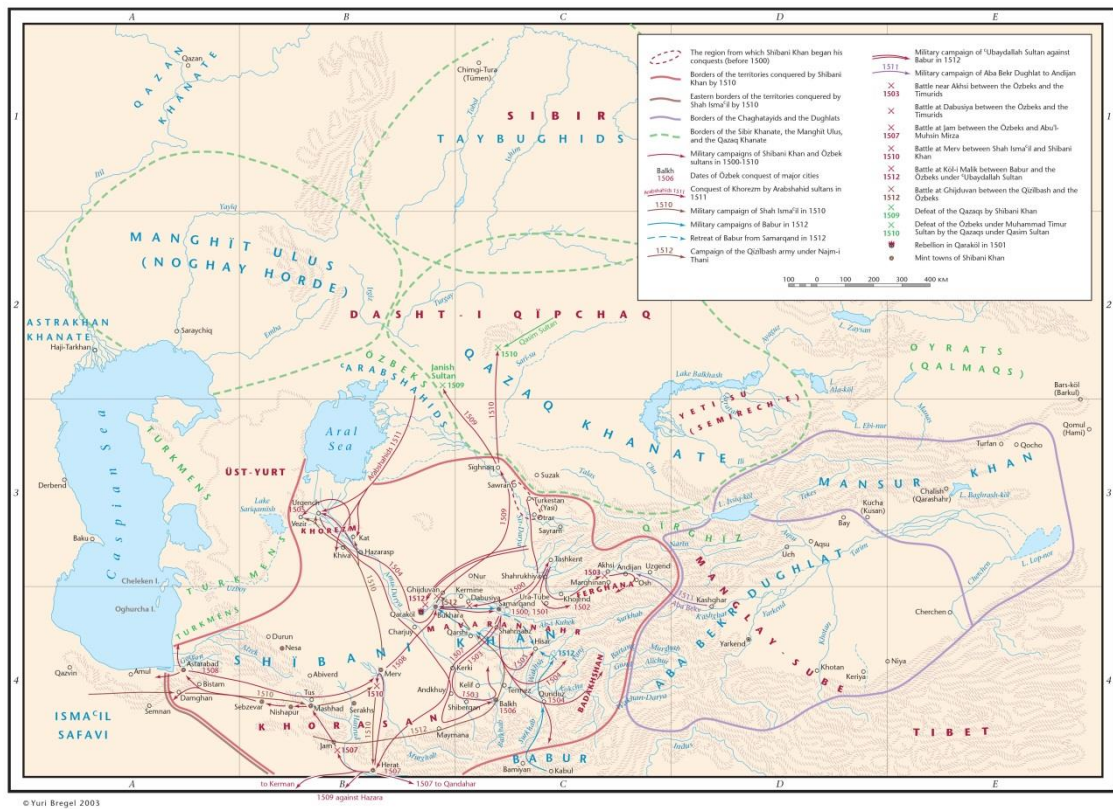

22. 1405-1468: THE TIMURIDS, MOGHULS, AND ÖZBEKS

2150

6. Çağatay Hanlığı'nın Timurlular Devletine dönüşmesi, Doğu Çağatay Hanlığı olarak isimlendirilen Mughallar ve Özbeklerin ortaya çıkışı.

2150 Bregel, a.g.e, s.45.

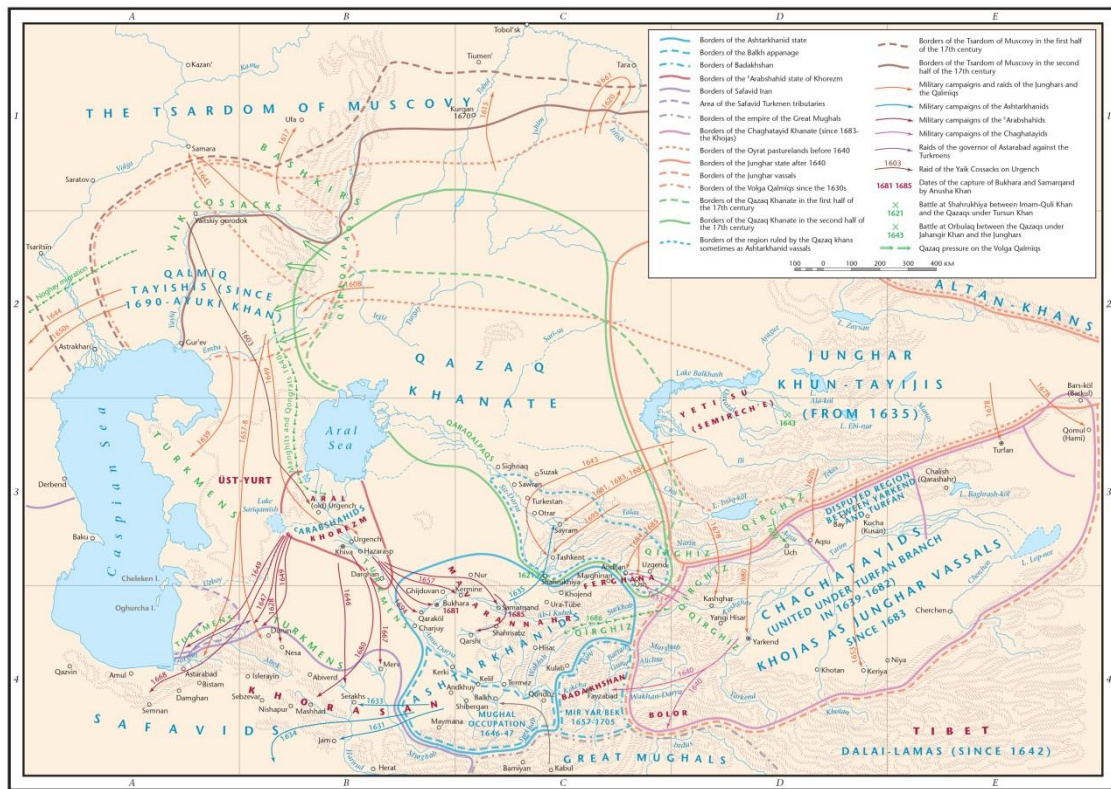

25. THE ÖZBEK CONQUEST OF WESTERN TURKESTAN

2151

7. Türkistan’da Özbek fetihlerinin başlaması ve Şeybânî Hanlığı’nın kuruluşu sırasında siyasi durum.

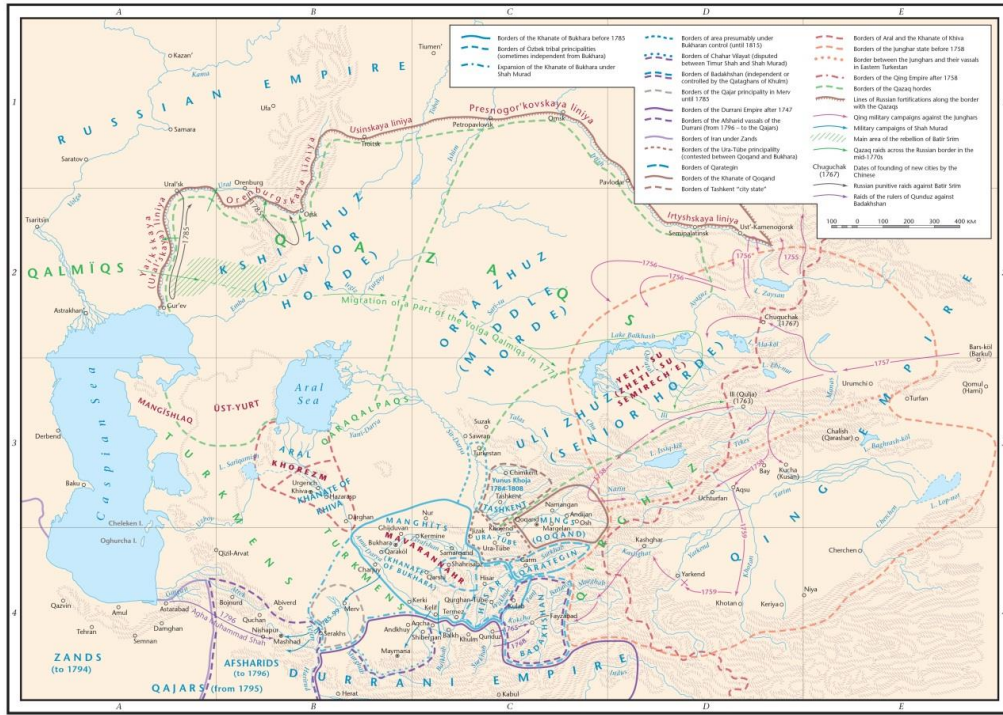
²¹⁵¹ Bregel, **a.g.e**, s.51.

28. 17TH CENTURY: THE ASHTARKHANIDS, KHOREZM, THE QAZAQ, AND THE JUNGHARS

2152

8. Astharan Hanlığı, Kazak Hanlığı ve Cungarların siyasi durumu.

30. THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY: BUKHARA, KHOREZM, QOQAND, THE QAZAQs, AND THE JUNGHARS

2153

9. Şeybânî Hanlığı'nın yıkılması sonrasında kurulan Buhara Hanlığı ve Kazak Hanlıkları ile birlikte Cungarların siyasi durumu.

32. THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY: THE RUSSIAN CONQUEST OF WESTERN TURKESTAN

2154

10. Türkistan'da 19.yy da Rus işgal süreci.